

Metamorfozy społeczne

**Wielka Wojna w polskiej korespondencji
zatrzymanej przez cenzurę austro-węgierską**

Materiały polskich grup cenzury z lat 1914–1918

Kwerenda, wstęp, opracowanie i przypisy

Paweł Brudek, Jan Molenda, Jerzy Z. Pająk

TOM 1

SPIS TREŚCI TOMÓW 1–5

WSTĘP

CZĘŚĆ I

13

Instytut Historii PAN

METAMORFOZY SPOŁECZNE

13

METAMORFOZY SPOŁECZNE

13

Wielka Wojna w polskiej korespondencji zatrzymanej przez cenzurę austro-węgierską Materiały polskich grup cenzury z lat 1914–1918

Kwerenda, wstęp, opracowanie i przypisy
Paweł Brudek, Jan Molenda, Jerzy Z. Pająk

TOM 1

SPIS TREŚCI TOMÓW 1–5

WSTĘP

CZĘŚĆ I

**DOKUMENTY NORMATYWNE ODDZIAŁU CENZURY
CENTRALNEGO WSPÓLNEGO BIURA REJESTROWEGO
CZERWONEGO KRZYŻA – WYDZIAŁU INFORMACYJNEGO
DLA JEŃCÓW WOJENNYCH W WIEDNIU
(1914–1918)**

Instytut Historii PAN
Warszawa 2018

Recenzja wydawnicza
dr hab. prof. AGAD Jerzy Gaul

Tłumaczenia z niemieckiego
Paweł Brudek

Redakcja
Anna Mędrzecka

Korekty
Katarzyna A. Chmielewska

Opracowanie schematów i mapy
Maciej K. Cichoń

Opracowanie graficzne
Elżbieta Malik

Projekt okładki
Dariusz Górski

© Copyright by Paweł Brudek, Jan Molenda & Jerzy Z. Pająk
© Copyright by Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk

ISBN 978–83–65880–31–4

Praca naukowa finansowana w ramach programu Ministra Nauki
i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki”
z projektu realizowanego w latach 2014–2018

NARODOWY PROGRAM
ROZWOJU HUMANISTYKI

Wydanie I, Warszawa 2018

Instytut Historii PAN
Rynek Starego Miasta 29/31
00–272 Warszawa
22 831 02 61–62, w. 44
www.ihpan.edu.pl
<http://ksiegarnia-ihpan.edu.pl>
wydawnictwo@ihpan.edu.pl

Druk i oprawa
Fabryka Druku

SPIS TREŚCI

TOM 1

WSTĘP	7
1. Zakres kwerendy źródeł	7
2. Kształtowanie się cenzury austro-węgierskiej w czasie wojny	9
3. Zarys historii i struktura Oddziału Cenzury GZNB – Centralnego Wspólnego Biura Rejestrowego Czerwonego Krzyża – Wydziału Informacyjnego dla Jeńców Wojennych w latach 1914–1918	23
4. Polskie grupy cenzury i Referat XVI – struktury i personel kierowniczy . .	50
5. Rodzaj wytworzonej dokumentacji i stan jej zachowania	60
6. Układ wewnętrzny źródeł i zasady ich edytorskiego opracowania	76
7. Stan badań	82
A) Cenzura w Austro-Węgrzech w latach I wojny światowej	83
B) Jeniectwo wojenne i internowani w Austro-Węgrzech i Rosji w latach 1914–1918	95
8. Konkluzje.	101

Część I

Dokumenty normatywne Oddziału Cenzury Centralnego Wspólnego Biura Rejestrowego Czerwonego Krzyża – Wydziału Informacyjnego dla Jeńców Wojennych w Wiedniu (1914–1918)	105
--	-----

TOM 2

Część II Materiały Polskiej Grupy Cenzury (luty – wrzesień 1915).	5
Część III Materiały Polskiej Grupy Cenzury A (wrzesień 1915 – styczeń 1916)	81
Część IV Materiały Polskiej Grupy Cenzury B (wrzesień 1915 – styczeń 1916)	117

TOM 3

Część V Materiały Polskich Grup Cenzury A i B (luty – grudzień 1916)	5
---	---

TOM 4

Część VI Materiały Polskiej Grupy Cenzury i Referatu XVI (styczeń 1917 – wrzesień 1918)	5
--	---

TOM 5

Bibliografia	5
Wykaz skrótów	29
Wykaz dokumentów	33
Indeks osobowy	101
Indeks miejscowości i nazw geograficznych	198
Indeks instytucji, organizacji i formacji wojskowych	295

WSTĘP

1. Zakres kwerendy źródeł

Prezentowane czytelnikowi wydawnictwo źródłowe ma swoją własną historię. Jego inicjatorem i pomysłodawcą był Jan Molenda, który swą przygodę z aktami cenzury korespondencji wytworzonymi przez naczelne władze Austro-Węgier i podległe im struktury cenzury w latach Wielkiej Wojny rozpoczął w 1964 r. Wówczas w polskiej literaturze historycznej dostępna była jedynie publikacja fragmentu sprawozdania miesięcznego za kwiecień 1917 r. referatu Polskiej Grupy Cenzury, pochodzącego z Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHSt) w Wiedniu¹. Gdy badacz ruszył tym tropem do Wiednia, okazało się, że liczne zespoły akt dotyczące cenzury korespondencji są przechowywane nie w HHSt, lecz w Kriegsarchiv, które w 1983 r. stało się oddziałem historycznym Österreichisches Staatsarchiv. Mimo pomocy i życzliwości archiwistów z ówczesnego Archiwum Wojny, wobec braku inwentarzy zespołów zawierających akta cenzury korespondencji i opracowań na jej temat, kompletowanie wskazanej dokumentacji należało rozpocząć od poszukiwań w księgach kancelaryjnych i kartotekach stanowiących do nich indeksy². Zespoły dotyczące cenzury korespondencji liczą zaś dziesiątki, jeśli nie setki metrów bieżących akt. Kwerenda jest więc utrudniona i czasochłonna. Niemniej w ciągu trzech wyjazdów w latach 1964, 1976 i 1980 udało się pozyskać znaczącą część materiału źródłowego, w tym zasadniczą część sprawozdań okresowych, oraz istotną część meldunków Polskich Grupy Cenzury³. Warto tu zauważyć, że pierwsza praca Gustawa Spanna na temat historii cenzury austro-węgierskiej w latach I wojny światowej powstała w maszynopisie (i jak piszemy później, nie została dotychczas opublikowana), co w oczywisty sposób hamowało postęp badań.

¹ *Materiały archiwalne do historii stosunków polsko-radzieckich...*, t. 1, s. 41–42. Por. poniżej, przyp. 98 i 211 oraz dok. nr 546.

² Warto nadmienić, że informacje w nich zawarte nie zawsze odpowiadają stanowi ich zachowania, a także są mylące w zakresie podawania sygnatury, gdyż akta były wielokrotnie przekładane.

³ Jan Molenda prowadził kwerendę w czasie trzech wyjazdów: 21 IX – 21 XII 1964 jako stypendysta Ministerstwa Szkolnictwa Wyższego, 22 IV – 21 VII 1976 w ramach działań Polskiej Akademii Nauk i 20 II – 20 IV 1980 – jako stypendysta Bundesministerium für Wissenschaft und Forschung.

Kwerendę Jana Molendy już w ramach grantu Narodowego Programu Humanistyki kontynuowali w latach 2015–2016 Paweł Brudek i Jerzy Z. Pająk⁴. W tym okresie oprócz pozyskania zasadniczej części aktów normatywnych oraz brakujących materiałów w zakresie sprawozdań polskich grup cenzury w związku ze zmianą sygnatur archiwalnych dokonano scalenia i uzgodnienia sygnatur dawnych i nowych posiadanych przez zespół materiałów. Kwerenda w zespołach cenzury, obszernych objętościowo i różnorodnych pod względem typów dokumentacji, została wówczas ułatwiona dzięki ukazywaniu się nowych opracowań i wydawnictw źródeł z interesującego nas zakresu tematycznego oraz sporządzenia elektronicznego katalogu zespołów archiwalnych znajdujących się w Austriackim Archiwum Państwowym w Wiedniu. Istotnym czynnikiem przyspieszającym nasze prace w tym czasie była możliwość bieżącego skanowania pozyskiwanych materiałów.

Źródła prezentowane w omawianym wydawnictwie stanowią rezultat 16-miesięcznej kwerendy prowadzonej w archiwach i bibliotekach wiedeńskich. W sumie poszukiwania w Archiwum Wojny prowadzono w kilkunastu zespołach należących do urzędów centralnych (Zentralstellen, ZSt, 16. Jh. – 20. Jh.), m.in. w Kriegsüberwachungsamt (Wojennym Urzędzie Kontroli), mającym w zakresie swych kompetencji również nadzór nad cenzurą⁵. Po przejrzaniu jednak ponad połowy kartonów należących do tego zespołu ustaliliśmy, że zachowane tam materiały dotyczące cenzury mają charakter przypadkowy i fragmentaryczny. Ta w istocie negatywna kwerenda pozwoliła nam ustalić, że działalność Wydziału Cenzury (Zensurgruppe) Kriegsüberwachungsamt, w tym Briefzensur (Cenzura Listów) odbywała się poza tą instytucją i została ulokowana w strukturach Armeeoberkommando (AOK). Podstawowym zespołem archiwalnym cenzury listów są więc akta Zensur-Abteilung Gemeinsames Zentralnachweisebureau des Roten Kreuzes (GZNB), którego serie akt są przedłużeniem akt Evidenzbüro des Generalstabes.

Materiały zespołu Oddziału Cenzury GZNB zgrupowane są w dwóch grupach archiwaliów: Bücher (sygnatury: od 1736 do 1742, stanowiące oprawne księgi zawierające m.in. indeksy osobowe i rzeczowe do akt oraz książki wpływu korespondencji) oraz Akten (zawierające trzy serie dokumentów: Akta GZNB – Abteilung „D” kartony 3726–3760; Akta GZNB – Abteilung „E” kartony 3761–3788 oraz akta różnych

⁴ Paweł Brudek i Jerzy Z. Pająk kwerendę przeprowadzili w okresie 10 V – 9 VI 2015 i 31 V – 1 VII 2016 w ramach grantu Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki „Pierwsza wojna światowa na ziemiach polskich. Oczekiwania – doświadczenia – konsekwencje”, kierowanego przez Włodzimierza Mędrzeckiego.

⁵ Zasoby tego zespołu obejmują trzy kategorie archiwaliów: Bücher – zawiera ona 42 pozycje: 1) indeksy rzeczowe i osobowe do akt zespołu (sygn. 1–10), 2) Protokolle (sygn. 11–31), oraz 3) Fremdzahlenprotokolle wraz z indeksami do nich (sygn. 32–42); Kartei – zawiera ona dwie nierówne części: kartotekę obozu internowanych w Katzenau oraz kartotekę osób internowanych, konfirmowanych i podejrzanych o szpiegostwo w Austro-Węgrzech (sygn. 2–21); Akten – część aktową zespołu stanowi 280 kartonów, w których znajdują się dwie serie akt w układzie Res.: 1) lata 1914–1917 (Res. od 1 do 119.702), i 2) lata 1917–1918 (Res. od 1 do 40.060).

struktur cenzury: kartony 3789–3826. W trakcie kwerendy przejrzelśmy całość akt tego zespołu (17 690 Resów w 62 kartonach akt GZNB, 7250 Resów w 38 kartonach akt innych struktur cenzury i sześć ksiąg oprawnych). Pozwoliło to na wyselekcjonowanie materiału stanowiącego przedstawiane wydawnictwo źródłowe.

Uzyskanie środków z grantu w ramach NPRH umożliwiło nie tylko dokończenie kwerendy źródeł, lecz także zapoznanie się z aktualnym stanem badań tematyki cenzury korespondencji i edytorskie opracowanie do druku prezentowanego wydawnictwa źródeł. Bogactwo materiału, jak i historia struktur, które je wytworzyły, spowodowały, że podzieliśmy przygotowane wydawnictwo źródłowe *Wielka Wojna w korespondencji w języku polskim zatrzymanej przez cenzurę austro-węgierską* na pięć tomów:

- tom 1:** składa się ze **wstępu**, zawierającego: wprowadzenie, zarys historii kształtowania się cenzury austro-węgierskiej podczas wojny, rys historyczny Oddziału Cenzury GZNB oraz będących w jego składzie polskich grup cenzury, omówienie rodzaju wytworzonej dokumentacji oraz stan jej zachowania, a także omówienie zasad przyjętych przy edycji źródeł; na końcu przedstawia stan badań historycznych w zakresie objętych prezentowanym wydawnictwem źródłowym) oraz **części I**, prezentującej dokumenty regulujące działalność cenzury austro-węgierskiej;
- tom 2:** składa się z **części II**, którą tworzą materiały Polskiej Grupy Cenzury w okresie między lutym a wrześniem 1915), **części III** zawierającej materiały Polskiej Grupy Cenzury A w okresie między wrześniem 1915 a styczniem 1916 i **części IV** tworzonej przez materiały Polskiej Grupy Cenzury B w okresie między wrześniem 1915 a styczniem 1916;
- tom 3:** składa się z **części V**, zawierającej materiały Polskiej Grupy Cenzury A i B w okresie między lutym a grudniem 1916;
- tom 4:** składa się z **części VI**, prezentującej materiały Polskiej Grupy Cenzury i Referatu XVI w okresie między styczniem 1917 a wrześniem 1918;
- tom 5:** zawiera wykaz literatury oraz indeksy: osobowy, miejscowości i nazw geograficznych oraz instytucji i organizacji.

2. Kształtowanie się cenzury austro-węgierskiej w czasie wojny

W latach I wojny światowej w monarchii austro-węgierskiej centralne urzędy stworzyły powszechny system cenzury, obejmujący najważniejsze formy komunikacji: prasę, pocztę, łączność telegraficzną i telefoniczną. Już w 1906 r. utworzono Kriegsüberwachungsamt (KÚA) – Wojenny Urząd Kontroli⁶, czyli specjalny organ

⁶ W literaturze polskiej nazwę urzędu tłumaczono różnie. Zygmunt Lasocki w swych wspomnieniach tłumaczył ją jako „urząd nadzoru wojennego” (*idem, Polacy w austriackich obozach barakowych...*, s. 116 n.), podobnie robi to Jerzy Gaul (*idem, Józef Piłsudski. Źródła z lat 1914–1918...*,

powołany do nadzorowania bezpieczeństwa wewnętrznego państwa przy pomocy cenzury. Urząd ten otrzymał wówczas potrzebne umocowanie prawne i strukturę, przewidującą jego natychmiastowe uruchomienie w momencie kryzysu państwa. Oficjalnie Urząd, pozostający ciałem pozakonstytucyjnym, powoływany był przez Ministerstwo Wojny, miał być obsadzony zarówno przez urzędników cywilnych jak wojskowych, z siedzibą w gmachu Ministerstwa Wojny w Wiedniu⁷. Przewodnia rola przypadła oficerom z Naczelnego Dowództwa (Armeeoberkommando).

Po wybuchu wojny Austriakom nie udało się przekonać Węgrów do podporządkowania się KŪA, zamiast tego ogłosili oni powstanie własnej bliźniaczej instytucji o nazwie KŪK – *Kriegsüberwachungskommission* – Wojennej Komisji Kontroli, mającej analogiczne uprawnienia w Zalitawi – węgierskiej połowie monarchii. Premier Węgier István Tisza⁸ dążył do umacniania węgierskiej niezależności, stąd wyłącznie sobie zagwarantował prawo do wykonywania cenzury węgierskojęzycznej prasy i korespondencji. Do końca wojny wytyczne odnośnie cenzury prasy wyraźnie różniły się w obu częściach monarchii, w węgierskiej jej części były znacznie liberalniejsze. Austriacka polityka dążąca do możliwie jak największego ograniczenia ustaw Konstytucji Grudniowej z 1867 r. regulujących prawa obu części monarchii, po wybuchu wojny okazała się całkowicie nieskuteczna. Dla Węgrów nie do zaakceptowania była sytuacja, w której ich ziemie miały za pośrednic-

t. 1, s. 212 n.). Barbara Szymczak, tłumaczka wspomnień szefa austro-węgierskiego wywiadu Maksa Ronge, wprowadziła do polskiej historiografii tłumaczenie nazwy *Kriegsüberwachungsamt* jako „Urząd Kontroli Wojennej” oraz *Kriegsüberwachungskommission* jako „Komisja Kontroli Wojennej” (M. Ronge, *Dwanaście lat...*, s. 63). Nie stosuje jednak tego tłumaczenia konsekwentnie, ponieważ w innym miejscu używa nazwy „urząd nadzoru wojennego” (*ibidem*, s. 91). Autorzy opracowania przyjęli tłumaczenie nazwy KŪA „Wojenny Urząd Kontroli”, bowiem najistotniejsze w niej – na co zwracała uwagę także Tamara Scheer – było to, że był to urząd nadzwyczajny, tworzony tylko na okres wojny (urząd wojenny).

⁷ H. Thielk, *Zivilpost-Zensur in Österreich-Ungarn...*, s. 7.

⁸ István Tisza hr. von Borosjenő und Szeged (1861–1918) – premier Węgier w latach 1903–1905, 1913–1917, czołowy polityk Austro-Węgier, odegrał istotną rolę podczas kryzysu lipcowego 1914 r., który doprowadził do wybuchu I wojny światowej. Tisza pochodził z kalwińskiej drobnej szlachty siedmiogrodzkiej. Jego ojciec Kálmán Tisza w 1875 r. założył nową Partię Liberalną, popierającą głównie interesy wyższych warstw społecznych Węgier. W latach 1875–1890 był premierem Węgier, zwalczającym opozycję parlamentarną. Osobiście popadł w konflikt z politykiem reformatorskiego skrzydła i późniejszym premierem Károlyim, obaj pojedynkowali się i odnieśli rany. Tisza forsował ostrą politykę madyaryzacji ludności słowackiej i mniejszości niemieckiej na Węgrzech. Po wybuchu wojny Tisza twardo chronił węgierskiej niezależności od austriackich urzędów wojskowych i ograniczał wpływy armii, popierając administrację cywilną tam, gdzie wojskowi zamierzali sprawować władzę za pomocą zarządu wojskowego. Był przeciwny dalszym aneksjom przez monarchię, obawiając się wzrostu wpływów słowiańskich kosztem pozycji Węgier. Stąd w 1914 r. oponował wobec planów aneksyjnych Austro-Węgier odnośnie Serbii. W swojej węgierskocentrycznej polityce wewnętrznej Tisza cieszył się poparciem cesarza Niemiec Wilhelma II. Tisza ustąpił jako premier 23 V 1917 r. pod naciskiem nowego cesarza Karola. Zginął 31 X 1918 zastrzelony we własnym domu przez rewolucjonistów węgierskich. J.Z. Pająk, A. Penkalla, J. Szczepański, *Słownik biograficzny XIX wieku...*, s. 615.

twem austriackiego Wojennego Urzędu Kontroli ponownie dostać się pod kontrolę austriackich ministrów – sprawiedliwości i spraw wewnętrznych, co uważali za ukrytą formę ingerencji w ich suwerenność. Dlatego w czasie wojny w Wiedniu i Budapeszcie zaistniały dwa odrębne organy kontrolujące, komunikujące się (również w kwestiach cenzury) za pośrednictwem oficera łącznikowego służącego w Węgierskiej Obronie Krajowej (Honved), i niebędącego członkiem KÜA⁹.

W toku wojny działalność Wojennego Urzędu Kontroli wywoływała coraz silniejszą krytykę, która doprowadziła do poważnego ograniczenia jego kompetencji przez parlament cesarstwa, zwołany po raz pierwszy od wybuchu wojny w maju 1917 r. przez nowego cesarza Austrii i króla Węgier, Karola I Habsburga¹⁰. Urząd przekształcił się wówczas w „Komisję ministerialną w Ministerstwie Wojny” (Ministerialkommission im Kriegsministerium, MK/KM)¹¹. W pierwszych miesiącach I wojny światowej Wojenny Urząd Kontroli był jedynym organem uprawnionym do cenzurowania całości korespondencji obywateli austro-węgierskich, zarówno wojskowych, jak i cywilów¹². Kontrolowanie jej odbywało się zgodnie

⁹ G. Spann, *Zensur in Österreich...*, s. 57.

¹⁰ Karol Franciszek I Habsburg (1887–1922) – ostatni cesarz Austrii z dynastii Habsbursko-Lotaryńskiej w latach 1916–1918, jednocześnie jako Karol IV był królem Węgier i Chorwacji oraz jako Karol III królem Czech. Karol był synem arcyks. Ottona Habsburga i Marii Józefy Saskiej, oraz prawnukiem Franciszka Józefa I. Od 1911 r. był mężem ks. Zyty Bourbon-Parmy (1892–1989). Miał z nią ośmioro dzieci. Odebrał wykształcenie wojskowe. W 1912 odbył służbę w Kołomyi, następnie był mjr. 39 pp w Wiedniu. Po wybuchu wojny został przydzielony do Naczelnego Dowództwa, ale aktywność Karola ograniczała się do wizytowania frontu, przyjmowania parad wojskowych i nadawania odznaczeń. W 1916 dowodził korpusem na froncie włoskim i grupą armijną na froncie rumuńskim. Po śmierci Franciszka Józefa I 21 XI 1916, Karol został cesarzem i królem. Zmienił styl panowania, zwoływał wspólną Radę ministerialną. Karol dążył do ograniczenia wpływów wojskowych, 1 III 1917 zdymisjonował Conrada. Wiosną 1917 r. Karol zwołał Radę Państwa, po raz pierwszy od wybuchu wojny. Wprowadził też polityczną amnestię oraz nawiązał potajemnie sondażowe rozmowy z Ententą poza wiedzą Niemiec, od których starał się dystansować. Był przeciwnikiem stosowania gazów bojowych na obszarze armii austro-węgierskiej, acz zgodził się, by broni tej użyli Niemcy podczas bitwy pod Caporetto w październiku 1917. Próby Karola, by utrzymać w jedności rozpadające się państwo i armię, nie powiodły się. Pod wpływem Zyty Karol nie zgodził się abdykować i 11 XI 1918 wyjechał z rodziną do Szwajcarii. Utrzymywał kontakty z kręgami monarchistycznymi na Węgrzech, gdzie okres republiki zakończył się restytucją monarchii i objęciem tronu przez regenta Mikłósa Horthyego 1 III 1920. W kwietniu 1921 Karol potajemnie przejechał samochodem przez Austrię i dotarł do Budapesztu. Tam zażądał od regenta jego ustąpienia. Po tygodniu, nic nie osiągnąwszy, powrócił do Szwajcarii. W październiku 1921 ponownie pojawił się na Węgrzech, stając na czele puczystów. Wobec przewagi wojsk Horthyego, zrezygnował i poddał się aliantom, po czym wraz z Zytą na pokładzie brytyjskiego okrętu zostali przewiezieni na portugalską wyspę Maderę. Tam Karol zachorował na zapalenie płuc, w wyniku którego zmarł. J.Z. Pająk, A. Penkalla, J. Szczepański, *Słownik biograficzny XIX wieku...*, s. 332.

¹¹ W. Lukan, *Die politische Meinung...*, s. 218; G. Spann, *Zensur in Österreich...*, s. 51.

¹² Według austriackiego polityka i prawnika Josefa Redlicha (1869–1936), Wojenny Urząd Kontroli był ciałem bezprawnym, stanowił całkowicie nową władzę centralną pozostającą poza konstytucją. G. Spann, *Zensur in Österreich...*, s. 52.

z zarządzeniami KÜA dotyczącymi cenzury korespondencji w wypadku wojny, ujętymi w formie Dienstbuch J-25 a (ściśle tajnej Książki służbowej) wydanego w 1912 r., powtarzającego przepisy wydane przez Ministerstwo Handlu i Spraw Wewnętrznych w związku z zawieszeniem artykułu 10 Ustawy Zasadniczej o powszechnych prawach obywatelskich z 21 XII 1867 r.¹³

Dokument ten podsumowywał cały zakres działań prawnych i organizacyjno-technicznych przewidywanych na wypadek wojny, powziętych w porozumieniu między Ministerstwem Wojny, Sztabem Generalnym i Radą Ministrów. Zadaniem Wojennego Urzędu Kontroli było wspieranie własnego potencjału zbrojnego, co na poziomie cenzury rozumiano zarówno jako zatrzymywanie wszelkich niedozwolonych w kraju publikacji, jak i szeroko pojmowane formy zwalczania szpiegostwa. Warunkiem wprowadzenia tych zmian było zawieszenie praw obywatelskich na terenie monarchii zgodne z artykułami Ustawy Zasadniczej z 21 XII 1867 r.¹⁴

Mechanizm tych działań prawnych został uruchomiony 23 VII 1914 r. w związku z wydaniem ultimatum Serbii przez Austro-Węgry i wprowadzeniem przez Radę Ministerialną praw Stanu Wyjątkowego. 25 lipca rząd zawiesił przepisy odnośnie ogólnych praw obywatelskich (Reichsgesetzblatt Nr. 158), zaś Ministerstwo Handlu i Ministerstwo Spraw Wewnętrznych wydały zarządzenie (Reichsgesetzblatt Nr. 162) na temat traktowania przesyłek pocztowych, upoważniając lokalne władze bezpieczeństwa w poszczególnych krajach monarchii do podejmowania odpowiednich kroków w stosunku do komunikacji pocztowej, czyli przekazywania przesyłek do wglądu, zarządzania ich konfiskaty i otwierania ich, lub też zatrzymywania

¹³ ÖStA/KA, FA, Impressen Dienstbücher J-14–35, Kart. 493, mps, s. 87–90, 141, 151–152; G. Spann, *Zensur in Österreich...*, s. 43.

¹⁴ Artykuł 10 Ustawy Zasadniczej (Staatsgrundgesetz) z 21 XII 1867 r. głosił: „Tajemnica korespondencji nie może być naruszana, i konfiskata listów może mieć miejsce, prócz przypadków złamania prawa lub rewizji, tylko w wypadku wojny i na podstawie obowiązujących przepisów”. Artykuł 13: „każdy ma prawo, słowem, na piśmie, w druku lub poprzez ilustrację swobodnie wyrażać swoje zdanie w ramach obowiązującego prawa. Prasa nie może być poddawana cenzurze ani ograniczana przez żaden system koncesji. Administracyjne zakazy korespondencji nie mają zastosowania wobec krajowych publikacji”. Cyt. za: G. Spann, *Zensur in Österreich...*, s. 44. Artykuły te, za zezwoleniem cesarza Franciszka Józefa I, zostały na czas wojny „tymczasowo i miejscowo” zniesione. Po wejściu w życie, § 5 ustawy z 5 V 1869 r. R.G.Bl. (Reichsgesetzblatt – Dziennik Ustaw Rzeszy) nr 66 umożliwiał przejmowanie i otwieranie listów bez nakazu sądowego. Podstawy prawne dla działań cenzury wobec wszelkich druków zawierał § 7 tejże ustawy: „Poprzez zawieszenie artykułu 13 StGG z 21 XII 1867 r. R.G.Bl. nr 142 władzom administracyjnym nakazuje się: wstrzymać publikację i dystrybucję wszelkich druków, wobec których obowiązuje zakaz wysyłki, oraz tymczasowo zastopować działanie wszelkich zakładów, które zajmują się powielaniem literackich bądź artystycznych wytworów, bądź poprzez handel nimi zakłócają porządek publiczny. Wyznaczyć termin na przedłożenie obowiązkowego egzemplarza w sensie paragrafu 17 ustawy o prasie, który odnośnie druków periodycznych oznacza 3 godziny, przy innych zaś drukach obejmuje czas do 8 dni przed publikacją”. G. Spann, *Zensur in Österreich...*, s. 46–47.

przed dalszą wysyłką¹⁵. Tego samego dnia wyszło zarządzenie Rady Ministrów nr 167, na mocy którego wprowadzona została kontrola komunikacji telefonicznej i telegraficznej, oraz zarządzenie nr 165, wyraźnie zakazujące zamieszczania w publikacjach jakichkolwiek informacji wojskowych. 28 lipca „Wiener Zeitung” opublikowała zarządzenie namiestnika Dolnej Austrii, które określało termin przedkładania władzom egzemplarzy druków periodycznych na godzinę przed publikacją, dla innych druków zaś co najmniej na osiem dni przed publikacją. Wszelkie naruszenia tego przepisu miano karać grzywną w wysokości 2 tys. koron lub nakładając karę sześciu miesięcy więzienia. 3 sierpnia cesarz Franciszek Józef¹⁶ wydał rozporządzenie (Reichsgesetzblatt Nr. 195), w myśl którego odtąd nie wolno było w publikacjach zamieszczać jakichkolwiek danych dotyczących niemieckich sił zbrojnych. W toku wojny przepisy te były stopniowo zaostrzane: 5 X 1914 r.

¹⁵ G. Spann, *Zensur in Österreich...*, s. 47.

¹⁶ Franciszek Józef I (1830–1916) – cesarz austriacki (1848–1916), król Węgier (1867–1916) z dynastii habsbursko-lotaryńskiej. Gruntownie wykształcony, uczył się wojskowości, nauk przyrodniczych i prawa. Uzdolniony filologicznie, znał biegle języki: niemiecki, węgierski, czeski, chorwacki i polski. Konserwatysta i autokrata, głęboko wierzył w wyjątkową dziejową rolę Habsburgów i boskie pochodzenie władzy cesarskiej. Po ustąpieniu Ferdynanda I objął w Ołomuńcu rządy monarchii (2 XII 1848). Wprowadził monarchię konstytucyjną i uwłaszczył chłopów (1848). Po stłumieniu rewolucji w Austrii (1848) i dzięki pomocy rosyjskiej powstania węgierskiego (1849), powrócił do rządów absolutnych („jesień reakcji”), m.in. zniósł w 1849 sejmy krajowe i ustępstwa polityczne z okresu rewolucji. Utrzymał reformę uwłaszczeniową i zrównanie obywateli wobec prawa. Przy pomocy Alexandra Bacha próbował dokonać centralizacji państwa. Unormował stosunki z Kościołem poprzez zawarcie konkordatu (1855). Oddzielił sądownictwo od administracji i wydał nowy kodeks karny i cywilny (1852). Przy utrzymywaniu systemu politycznego zainicjowano w tym czasie przebudowę gospodarki w kierunku kapitalizmu. Wzrost siły opozycji wewnętrznej (szczególnie na Węgrzech), załamanie się finansów państwa oraz niepowodzenia w polityce zagranicznej, m.in. klęska w wojnie z Piemontem i Francją (1859) oraz ekspansja Prus w Niemczech, zmusiły go do przeprowadzenia zmian. Odsunął od rządów Bacha. Utworzony został parlament, tzw. Rada Państwa (1860), a krajom Korony nadano autonomię (1861). Akty te skierowały państwo na drogę reformy politycznej. Mawiał: „Jestem wprawdzie przede wszystkim Austriakiem, ale jestem także Niemcem i życzę sobie najściślejszej łączności z Niemcami”. Klęska w wojnie austriacko-pruskiej (1866) zmusiła go do wycofania się z Niemiec oraz przekształcenia państwa w dualistyczne Austro-Węgry, o ustroju konstytucyjno-parlamentarnym (1867). Popierał politykę zapewnienia dominacji Niemcom w Przedlitawii, a Węgrom w Zalitawii. W Galicji wprowadził w latach 1867–1873 instytucje autonomiczne: Sejm Krajowy, Wydział Krajowy i Radę Szkolną Krajową (wybierane w wyborach kurialnych), a ponadto język polski w szkołach i urzędach. W 1906 przeprowadził zmianę ordynacji wyborczej do izby niższej parlamentu austriackiego, w oparciu o którą w następnym roku odbyły się wybory powszechne. Rozbudował po 1857 stolicę państwa Wiedeń, z jego inicjatywy powstały m.in. reprezentacyjne budynki miasta jak ratusz, uniwersytet, parlament, muzea nadworne, opera i teatr. Kontynuował politykę wielkomocarstwową. Zawarł trójprzymierze (1882) z Niemcami i Włochami. Podjął ekspansję na Bałkanach, co stało się prologiem do I wojny światowej. Zmarł w czasie trwania działań wojennych. Nierozwiązane za jego panowania sprawy wewnętrzne, głównie problem słowiański, doprowadziły wkrótce po jego śmierci do upadku Austro-Węgier. W Austrii ostatnia faza panowania Franciszka Józefa I idealizowana jest jako czasy prosperity gospodarczej i stabilizacji. S. Grodziski, *Franciszek Józef I...*; Ch. Dickinger, *Franciszek Józef I...*

Rada Ministrów wydała zarządzenie nr 269, które poszerzały możliwości kontroli korespondencji „ze względów wojskowych”¹⁷.

W myśl tych przepisów każdy rodzaj przesyłki pocztowej mógł być teraz konfiskowany i otwierany bez podawania przyczyny przez „uprawnionych urzędników” w obecności szefa dyrekcji poczt i telegrafów lub jego przedstawiciela. Określone przesyłki miały być tymczasowo zatrzymywane w urzędach pocztowych i przekazywane władzom państwowym. Precyzowano, iż chodzi tu zwłaszcza o przesyłki „mogące zaszkodzić interesom wojskowym”. Władze państwowe miały sporządzać kopie tych korespondencji i przejmować je dla siebie, wciągając je na specjalne listy ewidencyjne, podczas gdy oryginały miano przechowywać na poczcie. Równocześnie z ogłoszeniem mobilizacji wstrzymana została cała wysyłka korespondencji, zarówno krajowej, jak i zagranicznej. Zapowiadano całkowite wstrzymanie wysyłki korespondencji na pewnych kierunkach, mając już na myśli fronty rozpoczynającej się wojny. Analogicznym ograniczeniom i kontroli podlegała także komunikacja telegraficzna i telefoniczna, jak i prasa i film. Celem tej wyraźnie obronnej cenzury było zapobieganie przeciekom informacji i walka z nieprzyjacielskim szpiegostwem. Komisja Cenzury Wojskowej miała zajmować się cenzurą korespondencji krajowej, jednostki wojskowe brały na siebie cenzurowanie poczty polowej, zaś korespondencja zagraniczna podlegała działalności Komisji Nadzoru Korespondencji. Taki podział organizacyjny okazał się nieefektywny i obniżał wydajność cenzury¹⁸.

Cenzurę korespondencji zorganizowano w oparciu o miejsce nadania, miejsce przeznaczenia, nadawców i względnie adresatów. Oddzielne grupy zajmowały się cenzurą korespondencji zagranicznej, krajowej (włącznie z obszarem wojskowym), cenzurą poczty polowej i cenzurą korespondencji jeńców wojennych. Wojenny Urząd Kontroli powołał liczne komisje kontrolne dla przesyłek pocztowych wychodzących za granicę, pod koniec 1916 r. ulokowano je w Wiedniu, Budapeszcie i Feldkirch. Komisjami kierowały komendy wojskowe zgodnie z Książką Służbową J-25. Cenzura korespondencji krajowej była przeprowadzana tylko wybiórczo, co nie zadowalało Naczelnego Dowództwa, forsującego konieczność rygorystycznej kontroli poczty krajowej zaadresowanej na teren wojskowy. Uległo to zmianie dopiero w listopadzie 1916 r., gdy dokonano centralizacji cenzury poczty zagranicznej, kierując ją do urzędów cenzury w Wiedniu, Budapeszcie i Feldkirch,

¹⁷ G. Spann, *Zensur in Österreich...*, s. 48–49.

¹⁸ Według Gustava Spanna, w Wojennym Urzędzie Kontroli panował chaos kompetencyjny, polegający na tym, że ci sami urzędnicy byli poprzydzielani do kilku sekcji naraz; musiało to wywoływać niejasności odnośnie zakresu odpowiedzialności poszczególnych komórek urzędu. Opinia publiczna została poinformowana o powstaniu tego organu, lecz aż do momentu jego rozwiązania nie informowano jej odnośnie celu, zasad działania oraz składu personalnego KÜA. Musiało to wytworzyć wokół urzędu atmosferę tajemniczości i niechęci, której apogeum była ostra kampania przeciwko urzędowi, prowadzona w parlamencie wiosną 1917 r. *Ibidem*, s. 59.

podporządkowanym Wojennemu Urzędowi Kontroli. Od tego momentu cała już (a nie tylko jeniecka) listowna korespondencja monarchii z zagranicą mogła służyć celom wywiadowczym, kontrolowana w trzech wyżej wspomnianych urządach cenzury. W Feldkirch cenzurowano odtąd korespondencję między monarchią austro-węgierską, cesarsko-królewskimi gubernatorstwami wojskowymi w Królestwie Polskim, Serbii, Czarnogórze i armią liniową, ze Szwajcarią i Lichtensteinem. W Wiedniu powołano nowy urząd cenzury (wraz z filią w Cieszynie), mający cenzurować pocztę między Przedlitawią, Bośnią i Hercegowiną, cesarsko-królewskimi gubernatorstwami wojskowymi w Polsce, Serbii, Czarnogórze¹⁹ i armią liniową a Holandią, Luksemburgiem, Danią, Szwecją, Norwegią, Hiszpanią, i wszystkimi krajami zamorskimi, a poza tym między Przedlitawią a Bułgarią, Turcją i Grecją. Zakres oddziaływania filii w Cieszynie obejmował cenzurę przesyłek do i z Czech, Moraw, Śląska i Galicji z jednej strony, oraz z Holandią, Luksemburgiem, Danią, Szwecją, Norwegią, Ameryką z drugiej.

Cesarsko-królewski Urząd Cenzury w Budapeszcie zajmował się korespondencją między Zalitawią, Bośnią i Hercegowiną, c.k. gubernatorstwami wojskowymi w Królestwie Polskim, Serbii, Czarnogórze i armią liniową z jednej strony a Bułgarią, Grecją, Turcją z drugiej strony oraz między Węgrami a Holandią, Luksemburgiem, Danią, Szwecją, Norwegią, Hiszpanią a obszarami zamorskimi. Na czele urzędów cenzury stali: w Wiedniu kpt. SG Viktor von Andrejka, w Cieszynie por. bar. von Eichhoff²⁰ z Urzędu Cenzury w Przerowie, w Feldkirch kpt. korpusu SG Leonhard Hennig, w Budapeszcie por. rezerwy Jakob Bihaly. Pozostałe istniejące na tyłach komisje cenzury korespondencji dla poczty zagranicznej zostały rozwiązane. Zachowano jednakże urzędy cenzury znajdujące się na terenach wojskowych oraz biura cenzury dla przesyłek krajowych w Pilźnie i Bruck an der Mur. Cenzurę poczty polowej powierzono dowództwom poszczególnych dowództw w polu, tymczasem cenzurą korespondencji jenieckiej miał się zajmować wyłącznie Oddział Cenzury Centralnego Wspólnego Biura Rejestrowego (GZNB) Czerwonego Krzyża, świeżo powołanej instytucji dla jeńców wojennych.

W toku wojny wypracowywano ścisłą współpracę różnych urzędów cenzury, których liczba wskazuje na postępującą decentralizację i rozproszenie cenzury pod nadzorem armii²¹. Od 5 X 1914 r. w związku z rozporządzeniem nr 259 Ministerstwo Wojny powierzyło władzom wojskowym kontrolowanie całej poczty wysyłanej za granicę. Gdy przesyłki tego rodzaju zawierały informacje o treści wojskowej, przekazywano je dowództwu wojskowemu i Wojennemu Urzędowi Kontroli. Listy do krajów neutralnych o treści uznanej za podejrzaną również zatrzymywano

¹⁹ *Ibidem*, s. 113–114, 119, 140.

²⁰ Freiherr Johann (Hans) Andreas von Eichhoff (1871–1963) – dyplomata austriacki, podczas I wojny światowej szef wojskowego urzędu cenzury korespondencji w Cieszynie, filii Urzędu Cenzury w Wiedniu.

²¹ G. Spann, *Zensur in Österreich...*, s. 116, 120–121.

i kierowano do KÜA²². Ciało to stało się narzędziem dla szefa sztabu Conrada von Hötzendorfa do wywierania coraz większego wpływu na politykę wewnętrzną przez Naczelne Dowództwo. W praktyce okazało się, że kwestie cenzorskie stały się zaczynem ciągłych konfliktów między władzami wojskowymi a cywilnymi.

Według raportu o działalności i składzie Wojennego Urzędu Kontroli z 1917 r. instytucja ta składała się z grup: politycznej, cenzury, wysyłającej i odbierającej, ewidencyjnej maszynowej oraz grupy do zadań specjalnych. Grupa cenzury składała się z przedstawicieli ministerstw: spraw zagranicznych, wewnętrznych, sprawiedliwości, finansów i grupy oficerów²³. Grupa cenzury poczty, jako podgrupa grupy cenzury, obejmowała przedstawicieli ministerstw: handlu, finansów i sprawiedliwości oraz grupę oficerów. Do jej obowiązków należało:

- wprowadzanie i wykonywanie nadzwyczajnych dyspozycji;
- rozdzielanie uprzywilejowań w dziedzinie poczty, telefonów i telegrafów;
- prowadzenie i regulowanie cenzury całej poczty zagranicznej (listy, przesyłki wartościowe, paczki);
- analizowanie całego materiału dla cenzury celem zapobieżenia działaniom antypaństwowym, niedozwolonej komunikacji z zagranicą, stwarzającemu ryzyko

²² Od lutego 1915 r. działała sieć biur zajmujących się tylko cenzurą poczty kierowanej za granicę: Brno, Graz, Innsbruck, Feldkirch, Ala, Klagenfurt, Linz, Praga, Ústí nad Labem, Liberec, Triest, Opawa, Wiedeń, Zara, Budapeszt, Braszów, Nagykanisza, Timișoara, Rijeka, Zagrzeb i Sarajewo. Kontrolowały one pocztę zagraniczną dla całej monarchii. Dla armii liniowej powołano specjalne wojskowe komisje cenzury dla kontrolowania listów prywatnych do kraju, przejętych na podstawie zarządzenia AOK. *Ibidem*, s. 117–118.

²³ W 1917 r. grupa cenzury Wojennego Urzędu Kontroli składała się z następujących podgrup, mających oddzielne zadania: Cenzura Prasy (współpracownicy – przedstawiciele ministerstw spraw zagranicznych, wewnętrznych, sprawiedliwości, finansów oraz grupa oficerów); Polityczna Cenzura Prasy (opracowany przez urzędników pocztowych): nadzór nad cywilnymi władzami prasowymi, wydawanie im wytycznych i pouczeń, pośrednictwo w komunikacji między biurami centralnymi i władzami prasowymi, jak również komunikacja z prasą w sprawach pozawojskowych (służba dzienna i nocna), organizacja konferencji prasowych; Wojskowa Cenzura Prasy (opracowana przez oficerów) – cenzura prewencyjna wszystkich informacji wojskowych i polityczno-wojskowych artykułów dla prasy wiedeńskiej oraz analogicznych wpływów w prasie prowincjonalnej, dla tych ostatnich także organizacja biura cenzury wyższej. Cenzura prewencyjna i opiniowanie wszystkich wiadomości wychodzących z Tel-Korrbüra (Centrali Telefonicznej i Telegraficznej), cenzura ilustracji i zdjęć. Cenzura Poczty; Cenzura Telegramów (opracowany przez oficerów) – analiza i dalsze traktowanie zatrzymanych przez komisje cenzury telegramów bądź telegramów wyciągniętych dla dalszej decyzji. Sprawdzanie telegramów prywatnych i prasowych oraz przechwyconych przez radiostację w Ministerstwie Wojny radiotelegramów z krajów neutralnych względnie z krajów nieprzyjacielskich oraz wysyłanie instancjom zainteresowanym dziennego raportu telegramów. Wydawanie wytycznych dotyczących cenzury do Komisji Cenzury Telegramów. *Ibidem*, s. 53. Arthur Schütz, wysoki funkcjonariusz cenzury korespondencji, pisał o cenzurze poczty w ramach Wojennego Urzędu Kontroli i podlegających mu urzędach w Wiedniu i Feldkirch jako o działalności dyletanckiej, pozornej i szkodliwej, służącej wyłącznie dobrze sytuowanym oficerom i „damom z towarzystwa” by zyskać lukratywne zatrudnienie i uniknąć służby frontowej. Przeciwnością tej sytuacji była jego zdaniem efektywna działalność Oddziału Cenzury GZNB. *Idem, Major Kwaplitschka...*, s. 97–99.

szpiegostwa przesyłaniu informacji, niedozwolonym spekulacjom walutowym i towarowym, graniu cenami artykułów itd.;

- regulowanie komunikacji pocztowej i telegraficznej jeńców wojennych, internowanych i konfirmowanych, z krajami nieprzyjacielskimi.

Cenzura telegramów i listów zorganizowana została na sposób wojskowy: zajmowały się nią poszczególne komisje cenzury, oddelegowane do określonych zadań administracyjnych. Poszczególne ministerstwa miały kompetencje do decydowania o ogólnych wytycznych dla całego aparatu cenzury w monarchii, ich delegaci odpowiadali za działalność Wojennego Urzędu Kontroli, posiadając w ręku ogromną władzę, ograniczoną tylko koniecznością sporadycznego zasięgnięcia instrukcji w swoich ministerstwach²⁴.

Oficjalnie Wojenny Urząd Kontroli rozpoczął działalność 27 VII 1914 r. pod kierownictwem przydzielonego do Ministerstwa Wojny generała Leopolda Edlera von Schleyera barona von Pontemalghera²⁵. KÜA przez cały okres swego istnienia kierował całym systemem czysto wojskowej cenzury, zorganizowanej na podstawie zarządzenia z 27 II 1915 r. w formie Wojskowych Komisji Cenzury (Militärzensurkommissionen, MZK), powoływanych przez poszczególne dowództwa i operujących w obszarze frontowym²⁶. Komisje te miały za zadanie pozyskiwanie z korespondencji informacji odnośnie nastrojów ludności i poglądów na sprawy gospodarcze i polityczne, zapobiegać przekazom niedopuszczalnych informacji i wykrywać ewentualne plany dywersji i sabotażu. Widoczny był tu wpływ zorganizowanego całkowicie odrębnie Oddziału Cenzury GZNB. 1 X 1916 r. wprowadzono reformę cenzury wojskowej; odtąd MZK stawały się ZS (Zensurstelle, biuro cenzury), na żądanie Wojennego Urzędu Kontroli od tego momentu podlegały one już nie odrębnym komendom wojskowym (Militärkommando), lecz Naczelnemu

²⁴ G. Spann, *Zensur in Österreich...*, s. 54–56.

²⁵ W KÜA podlegali mu delegaci ministerstw i urzędów: z Ministerstwa Spraw Zagranicznych konsul generalny Simon von Joannovics oraz konsul Emanuel Urbas; ze wspólnego Ministerstwa Finansów szef sekcji dr Ludwig Thallocz (właśc. Thallóczy, 1857–1916) oraz radca rządowy dr Oskar Szyłagyi (1867–1942); z Ministerstwa Spraw Wewnętrznych radca ministerialny Johann Swoboda, radca ministerialny Albert von Mell; z Ministerstwa Handlu radca ministerialny Alfred Schmid, radca sekcji Karl Prohaska; z Ministerstwa Sprawiedliwości radca ministerialny dr Richard Bratusch (1861–1949); z Ministerstwa Finansów radca ministerialny dr Friedrich Schauburger (1869–1959); z Ministerstwa Kolejnictwa sekretarz ministerialny Viktor Hiller; z Ministerstwa Obrony Krajowej sekretarz ministerialny dr Walter Schuster. *Ibidem*, s. 58.

²⁶ Z początku dotyczyło to głównie teatru północno-wschodniego (północne Czechy, Morawy, wschodni Śląsk, północne Węgry, Bukowina), wkrótce jednak zostało rozszerzone także na dalsze teatry. Przydzielone do MZK komendy wojskowe (MilKdo) sformowano w Innsbrucku, Krakowie, Przemyślu, Koszycach, Temeszwarze, Lwowie, Nagyszeben, Zagrzebiu i Sarajewie. Potem dodano do tego także Komenda Portu Wojennego Pola oraz komenda forteczna w Mostarze. Szczególny przypadek stanowiła komenda portu wojennego Pola, gdzie do lipca 1916 r. pocztę cenzurowała policja państwowa. H. Thielk, *Zivilpost-Zensur...*, s. 9–11.

Dowództwu (Armeeoberkommando)²⁷. Wszystkie te placówki cenzorskie przy opracowywaniu poczty miały odtąd dokładnie kopiować procedury stosowane w Oddziale Cenzury GZNB, pod kątem wynajdywania i zestawiania cennych danych wywiadowczych, oraz skutecznego usuwania niedozwolonych treści.

Tabela 1. Stałe placówki cenzury wojskowej w Przedlitawii, 1914–1918²⁸

Data powstania	Nazwa placówki	Lokalizacja
DOLNA AUSTRIA		
1914	ÜK ^a – później BZK ^b , BCP ^c	Wiedeń
CZECHY		
1914	ÜK, TTZK ^d	Praga
1914	ÜK	Ústí nad Labem
1914	ÜK	Liberec
1915	MZK ^e	Karlowe Wary
1915	MZK	Děčín
1915	ZS ^f	Aš
1915	ZS	Vojtanov
1915	ZS, BCP	Cheb
1915	MZK	Pilzno
MORAWY		
1914	MZK	Morawska Ostrawa
1914	ÜK	Brno
1915	MZK	Ołomuniec
1915	MZK	Lázně Jeseník
1915	MZK	Przerów
1915	MZK	Nowy Jiczyn
STYRIA		
1914	ÜK, TTZK	Graz
1915	MZK	Bruck an der Mur
1915	MZK	Maribor
1915	MZK	Ptuj
1915	MZK	Celje
TYROL		
1914	ÜK, od 1915 r. ZS; TZK	Innsbruck
1914	ÜK	Ala
1915	MZK	Bolzano
1915	MZK	Cavalese

²⁷ *Ibidem*, s. 9; G. Spann, *Zensur in Österreich...*, s. 123.

²⁸ Na podst.: H. Thielk, *Zivilpost-Zensur...*

1915	MZK	Trydent
1915	MZK	Male
1915	MZK	San Candido
VORARLBERG		
1914	ÜK, BCP	Feldkirch
1915	ZS	Bregencja
GÓRNA AUSTRIA		
1914	ÜK potem ZS (1916) do listopada, potem zawieszono	Linz
SALZBURG		
1914	Cenzura paczek	Salzburg
KARYNTIA		
1914	ÜK, BZK, zamknięte w listopadzie 1916 r. po reformie cenzury	Klagenfurt
1915	MZK	Oberdrauburg
1915	MZK	Wolfsberg
1915	ZS	Villach
1916	MZK	Hermagor
1916	MZK	Sankt Veit an der Glan
1916	MZK	Spittal an der Drau
1916	MZK	Kötschach
KRAINA		
1915	MZK	Lublana
1915	MZK	Novo Mesto
1915	MZK	Kranj
1915	MZK	Postojna
1915	MZK	Logatec
1915	MZK	Radovljica
1916	MZK	Kočevsko
1916	MZK	Jesenice
ŚLĄSK		
1914	ÜK, BÜK ^g – potem MZK	Opawa
1915	MZK	Bielsko
1915	MZK – Cenzura paczek zagranicznych	Bogumin (dworzec)
1915	MZK	Cieszyn
GALICJA		
1914	MZK	Kraków
1914	ÜK	Wadowice

1914	TZK ^h potem cenzura całej poczty przez Komendę Wojskową, od marca 1916 r. TTKZ	Lwów
1914	TTKZ	Tarnów
1914	Cenzura policyjna.	Łańcut
1914	cenzura policyjna, potem MZK	Przemysł
1914	Cenzura policyjna.	Jarosław
1915	MZK	Oświęcim
1915	MZK/ZS	Kołomyja
1916	MZK	Rzeszów
1916	MZK	Złoczów
1916	MZK	Brody
1916	MZK	Bochnia
1916	MZK	Nowy Targ
1917	MZK	Stanisławów
1917	MZK	Stryj
1917	ZS	Nowy Sącz
1917	ZS	Drohobycz
1917	ZS	Brzesko
1917	Cenzura Paczek	Szczakowa
BUKOWINA		
1915	MZK/ZS	Dorna Watra
1915	ZS	Itrkany
1915	ZS	Suczawa
1915	MZK	Radowce
1915	MZK/ZS	Czerniowce
POBRZEŻE AUSTRIACKIE		
1914	ÜK, TZK	Triest
1915	MZK	Pula, Komenda Portu Wojennego
1915	MZK	Opatija
1915	MZK	Ajdovščina
1915	MZK	Lošinj
1915	MZK	Pazin
1915	MZK	Sežana
1915	MZK	Poreč
1915	MZK	Krk
1915	MZK	Volosko-Opatija

1916	MZK	Koper
1916	MZK	Gorycja
DALMACJA		
1914	ÜK, TZK, TTZK	Zadar
1915	ZK	Herceg Novi
1915	MZK	Split
1915	ZS	Metković
BOŚNIA I HERCEGOWINA		
1914	ÜK, BZK, TZK	Sarajewo
1915	MZK	Mostar, komenda forteczna
1915	MZK	Prijedor
1915	MZK	Zenica
ALBANIA		
1916	ZS	Szkodra
OKUPOWANE WŁOCHY (TERENY ZAJĘTE W LISTOPADZIE 1917 r.)		
1917	ZS	Udine
GENERALNE GUBERNATORSTWO WOJSKOWE W CZARNOGÓRZE		
1916	ZS	Cetinje
1916	ZS	Igalo
1916	ZS	Pljevlja
GENERALNE GUBERNATORSTWO WOJSKOWE W SERBII		
1916	ZS	Šabac
1916	ZS	Belgrad
1916	ZS	Obrenovac
1916	ZS	Prijepolje

Tabela 2. Stałe placówki cenzury wojskowej w Zalicawii, 1914–1918

Data powstania	Nazwa placówki	Lokalizacja
1914	ÜK, TZK, Cenzura paczek	Budapeszt
1914	ÜK/MZK, Cenzura paczek	Braszów
1914	ÜK	Nagykanisza
1914	ÜK/MZK	Timișoara
1914	ÜK)/MZK	Zagrzeb
1915	MZK	Nagyszeben
1915	MZK	Kimpolung
1915	MZK	Besztercze
1915	MZK	Marmaros-Sziget
1914	ÜK	Rijeka
1914	TZK	Osijek

1914	TZK	Petrovaradin
1914	TZK	Novi Sad
1914	Cenzura paczek	Orszowa
1914	Cenzura paczek	Zemun
1914	Komenda wojskowa	Koszyce
1915	MZK	Huszt
1915	MZK	Žilina
1915	MZK	Târgu Mureș
1916	MZK	Oradea

Tabela 3. Stałe placówki cenzury wojskowej w Wojskowym Generalnym Gubernatorstwie Lubelskim, 1915–1918

Data powstania	Nazwa placówki	Lokalizacja
VI–VII 1915	MZK	Jędrzejów
1915	MZK	Miechów
1915	MZK	Piotrków
1915	MZK	Granica
1915	MZK	Zamość
1915	MZK	Kielce
1915	MZK	Lublin
1915	MZK	Radom
1915	MZK	Koszyce
1915 ?	MZK	Sławków
1915 ?	MZK	Słomniki
1915 ?	MZK	Tomaszów Lubelski
1915	BMZ ⁱ	Biłgoraj
1915	BMZ	Busko-Zdrój
1915	BMZ	Chełm
1915	BMZ	Dąbrowa Górnicza

^a **ÜK** – Überprüfungs-kommission für Korrespondenz (Komisja Kontrolna Korespondencji).

^b **BZK** – Briefzensurkommission (Komisja Cenzury Listów).

^c **BCK** – Biuro Cenzury Paczek.

^d **TTZK** – Territorial-Telegramm-Zensurkommission (Terenowa Komisja Cenzury Telegramów).

^e **MZK** – Militärzensurkommission.

^f **ZS** – Zensurstelle (Urząd Cenzury).

^g **BÜK** – Überprüfungs-kommission für Briefsendungen ins Ausland (Komisja Kontrolna Korespondencji Zagranicznych).

^h **TZK** – Telegramm-Zensurkommission (Komisja Cenzury Telegramów).

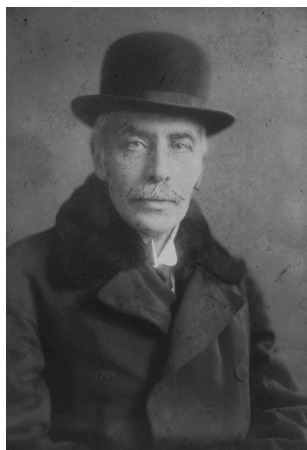
ⁱ **BMZ** – Büro Militärzensur.

3. Zarys historii i struktura Oddziału Cenzury Centralnego Wspólnego Biura Rejestrowego Czerwonego Krzyża – Wydziału Informacyjnego dla Jeńców Wojennych w latach 1914–1918

Od początku wojny zwracano szczególną uwagę na korespondencję jeńców wojennych – obywateli monarchii z ich rodzinami i *vice versa*. Cenzura tego typu korespondencji miała odbywać się w specjalnie do tego powołanym Oddziale Cenzury Centralnego Wspólnego Biura Rejestrowego Czerwonego Krzyża, Wydziału Informacyjnego dla Jeńców Wojennych w Wiedniu (Zensurabteilung des Gemeinsames Zentralnachweisebureau des Roten Kreuzes – Auskunftsstelle für Kriegsgefangene, GZNB)²⁹. Już w 1883 r. opracowano prawne podstawy organizacji GZNB jako organu mającego przekazywać rodzinom wiadomości o pobycie i stanie zdrowotnym chorych i rannych żołnierzy własnych i sprzymierzonych armii. Zakładano, że w momencie wybuchu wojny biuro zostanie podporządkowane generalnemu inspektorowi ochotniczych służb sanitarnych, wyznaczanemu przez cesarza. W Wiedniu i Budapeszcie powstały biura informacyjne Towarzystw Czerwonego Krzyża, które odbierały informacje napływające od osób prywatnych i kierowały je dalej do GZNB³⁰. Oficjalnie placówka pozostawała częścią Czerwonego

²⁹ Podobnie jak w przypadku KÜA, nazwę GZNB do historiografii polskiej wprowadziła w 1992 r. tłumaczka wspomnień Maks Ronge, Barbara Szymczak. GZNB przetłumaczyła jako „Powszechnie Centralne Biuro Rejestrowe Czerwonego Krzyża” (M. Ronge, *Dwanaście lat...*, s. 170), jednak w innym miejscu stosuje nazwę „Wydział Cenzury Powszechnego Centralnego Biura Rejestracyjnego Czerwonego Krzyża” (*ibidem*, s. 185). Takie tłumaczenie stosuje również Jerzy Gaul, por. przyp. 6 powyżej. Wydaje się, że najlepsza byłaby nazwa uproszczona – „Oddział (jednak nie wydział) Cenzury Centralnego Wspólnego Biura Rejestrowego Czerwonego Krzyża”. Chodziło o centralny charakter biura, wspólnego dla obu części monarchii, zajmującego się rejestrowaniem jeńców w myśl Konwencji Haskiej z 1907 r. Wyjaśnienia wymaga tłumaczenie słowa „Abteilung” na sposób wojskowy, jako „oddział”. Sekcja 10 Ministerstwa Wojny, czyli „Abteilung 10”, powinna być tłumaczona jako „wydział”, z uwagi na podział urzędu ministerialnego na wydziały. GZNB, czyli „Biuro” jako urząd również dzieliło się na „grupy” (korespondencyjna, zaopatrzeniowa itd.) oraz wydziały. Jednakże specjalna proveniencja „Zensurabteilung” jako ciała zupełnie wydzielonego z GZNB, dowodzonego (a nie kierowanego) przez oficera oddelegowanego przez Ministerstwo Wojny, którego wyposażono we wszelkie kompetencje dowódcy jednostki wojskowej, a do tego ciała podporządkowanego komendzie miasta Wiednia, które wypłacało regularny żołd jego personelowi (por. T. 1, dok. nr 28 z 24 XI 1915 r. odnośnie podległości Oddziału Cenzury w strukturze wojskowej) każe w tym przypadku tłumaczyć „Abteilung” na sposób wojskowy – czyli oddział. Z uwagi na zbyt długą nazwę omawianego urzędu cenzorskiego umownie podajemy jego własną skróconą nazwę: „Oddział Cenzury GZNB” (albo po prostu GZNB), „oddział” lub „oddział cenzury” zaś wówczas, gdy występuje w bliskim kontekście pełnych lub umownych nazw.

³⁰ Organisation und Geschäftsordnung für das gemeinsame Central-Nachweis-Bureau der Österreichischen Gesellschaft des Rothen Kreuzes und des Vereines vom Rothen Kreuze in den Ländern der heiligen Krone Ungarns, Wien, 1890, ÖStA, Bibliothek, Nk 59, cyt. za: T. Scheer, *Das (u.)k. Kriegsüberwachungsamt und die Zensurfrage...*, przyp. 51.

Markus von Spiegelfeld
– prezes GZNB

Krzyża dla Austrii i Węgier, a jej zadaniem było poszukiwanie i rejestrowanie jeńców wojennych i internowanych cywilów oraz udzielanie im pomocy. Z uwagi na swój charytatywny charakter, GZNB zostało faktycznie podporządkowane Generalnemu Inspektorowi Ochotniczej Służby Sanitarnej. Utworzenie GZNB było wymogiem ujętym w ramach „Haskich Zasad Prowadzenia Wojny Lądowej” (Haager Landkriegsordnung, HLKO) ustalonych w ramach Konwencji Haskiej w 1907 r. Konwencja przewidywała, że instytucja ta zajmie się całością działań pomocowych na rzecz jeńców wojennych. Artykuł 14 przewidywał, że po wybuchu wojny każde z państw wojujących powoła placówkę informacyjną, której zadaniem będzie odpowiadanie na wszelkie zapytania dotyczące

jeńców oraz zajmowanie się takimi sprawami, jak zwalnianie jeńców z niewoli na podstawie słowa honoru, wymiany jeńców, przesyłanie ich do szpitali, ustalanie miejsca ich pobytu oraz szeroko pojęta opieka nad nimi, obejmująca organizowanie wizytacji w obozach delegatów Czerwonego Krzyża, wysyłkę odzieży, żywności, książek itd. Jednocześnie obowiązkiem GZNB miało być prowadzenie ewidencji rannych, chorych i poległych żołnierzy armii austro-węgierskiej. Natychmiast po wystosowaniu ultimatum do Serbii 23 VII 1914 r. na szefa formującego się GZNB wyznaczono byłego Namiestnika Tyrolu³¹, barona Markusa von Spiegelfelda³².

Jednym z zadań GZNB było przekazywanie korespondencji jenieckiej, która – jak każda – musiała przechodzić przez cenzurę. Wyłoniony w tym celu Oddział Cenzury GZNB podlegał równocześnie Wydziałowi X ds. Jeńców Wojennych w Ministerstwie Wojny w Wiedniu, Naczelnemu Dowództwu Armii oraz Biuru Ewidencyjnemu, czyli centrali wywiadu wojskowego. O tym, co ma być cenzuro-

³¹ M. Egger, *Der institutionelle Rahmen...*; więcej na ten temat: G. Davis, *National red cross societies...*

³² Markus Spiegelfeld (właśc. Matz von Spiegelfeld Markus; 1858–1943) – bar., ukończył prawo na uniwersytecie w Innsbrucku. Jako urzędnik pracował w Namiestnictwie w Innsbrucku, później w Trydencie, 1888–1891 w Kitzbühel. W latach 1897–1901 starosta w Meranie (Merano), od 1901 szef Biura Prezydzialnego w Namiestnictwie Tyrolu, przydzielony do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. W latach 1907–1913 pełnił funkcję Namiestnika Tyrolu. Jego kadencja przypadła na okres silnych konfliktów między rządem a stronnictwem konserwatywnym odnośnie kwestii reformy ordynacji wyborczej oraz ustaw szkolnych. Wobec konfliktu z politykami włoskimi w 1913 został zdymisjonowany przez premiera Karla hr. Stürgkha. Po wybuchu I wojny światowej w październiku 1914 został prezesem GZNB, instytucji powołanej w myśl Konwencji Haskiej z 1907 r. celem rejestrowania faktu dostania się obywateli/żołnierzy własnych do nieprzyjacielskiej niewoli, ustalenia miejsca ich pobytu i zainicjowania działań pomocowych na ich rzecz. W 1917 r. został przeniesiony w stan spoczynku. R. Schober, *Spiegelfeld Markus*, w: *ÖBL*, t. 13, s. 20–21.

wane, decydował jednak wciąż Wojenny Urząd Kontroli, mający prawo ingerować w pracę Oddziału Cenzury, choć wkrótce oddział ten zaczął się usamodzielniać. Oddział miał w październiku 1914 r. główną siedzibę w Wiedniu oraz ekspozyturę w Królestwie św. Stefana w postaci Cesarskiej i Królewskiej Komisji Cenzury Korespondencji jenieckiej w Budapeszcie. Po wybuchu działań wojennych minister wojny monarchii, Aleksander von Krobatin, oświadczył, że ze względu na wspólne prowadzenie wojny będzie działał tylko jeden urząd informacyjny dla jeńców wojennych, więc biuro do cenzurowania ich korespondencji również będzie tylko jedno. Węgry jednak wymogli na nim zgodę na cenzurowanie listów w języku węgierskim wyłącznie w Budapeszcie, za wyjątkiem poczty zatrzymywanej, którą mieli odsyłać do Wiednia, wraz z odpowiednim comiesięcznym sprawozdaniem na jej temat³³. Praktyka jednak była inna i Oddział Cenzury GZNB w Wiedniu zdołał postawić na swoim, wymuszając, by każdy list od jeńca węgierskiego z obozu do monarchii, i odpowiedź z monarchii do niego przechodził obowiązkowo przez cenzurę w Wiedniu³⁴; z uwagi jednak na niewielką liczbę cenzorów władających językiem węgierskim, prawdopodobnie chodziło o sprawdzenie, czy korespondencja ta nie jest sporządzana np. w języku niemieckim, co – jak mógł kalkulować jej autor – mogło skutkować szybszą jej wysyłką. Gdy okazywało się, że jednak list ten jest w języku węgierskim – to zapewne przesyłano go do Budapesztu.

Zgodnie z linią KÜA, niedoświadczeni cenzorzy oddziału z początku ograniczali się do zatrzymywania listów uznawanych za szkodliwe. Zmieniło się to, gdy dowodzenie Oddziałem Cenzury GZNB w październiku 1914 r. objął oficer kawalerii, mjr Theodor Primavesi³⁵. 21 IX 1914 r. prezes GZNB Markus baron von

³³ Wydział X Ministerstwa Wojny ds. Jeńców Wojennych na czele z płk. Karlem Stutzem von Hartenwehrem (zastępca – mjr Gustav Zeidner) powstał dopiero we wrześniu 1915 r. Wcześniej wydział ten zajmował się kwestiami zaopatrzenia armii. Por. M. Egger, *Der institutionelle Rahmen...*

³⁴ Por. T. 1, dok. nr 72: Artykuł prasowy krytykujący wiedeńską cenzurę listów i reakcja szefa Oddziału Cenzury GZNB, płk. Kicka, z 11 VIII 1916 r. Reakcję Kicka wywołała publikacja budapesztańskiego dziennika „Az Est”, który opublikował artykuł *Przez wiedeńską cenzurę spóźniają się listy naszych jeńców wojennych*. Redaktor gazety cytował zbiorowy list węgierskich oficerów z Rosji, którzy wysłali go do niego z prośbą o publikację. Uskarżali się w nim, iż w przeciwieństwie do Niemców, prawie w ogóle nie otrzymują poczty ze swojej ojczyzny. Jako przyczynę podawali, że ich listy, trafiające do Budapesztu, zawsze muszą najpierw zostać przesłane do Wiednia, i dopiero po powrocie stamtąd mogą zostać ocenzurowane przez węgierską cenzurę.

³⁵ Theodor Primavesi (1871–?) – ur. 23 XI 1871 w Rajczy jako syn Theodora (1841–1921), bankiera i właściciela majątku Rajcza (w latach 1854–1894). Wywodził się z bardzo bogatej rodziny pochodzenia włoskiego, posiadającej banki i przedsiębiorstwa w okolicach Ołomuńca na Morawach. Jego stryj Otto był członkiem sejmu krajowego Moraw i opiekunem artystów wiedeńskiej secesji. Jego brat Oskar (1874–1952) był rektorem Politechniki Wiedeńskiej. On sam wybrał karierę wojskową. Po ukończeniu 8-klasowego gimnazjum w Hranicach studiował w Terezjańskiej Akademii Wojskowej w Wiener-Neustadt, gdzie znalazł się w gronie najlepszych studentów. Jako kawalerzysta służył kolejno w 3 pułku ułanów (1894–1901), w SG (1901–1903) 8 pułku ułanów (1903–1904) i powtórnie w 3 pułku ułanów (1904–1907), a następnie w 12 pułku ułanów (1907–1910). Mianowany ppor.

Spiegelfeld wystosował pismo do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych odnośnie przydziału personelu cenzorskiego do oddziału, wyznaczając jednocześnie mjr. Primavesiego na reprezentanta Ministerstwa Wojny przy GZNB. Według regulaminu służbowego Oddziału Cenzury z 8 XI 1914 r. Primavesi został wyznaczony na szefa „grupy” wewnętrznej w GZNB, odpowiadającej za cenzurę listów (GZNB, ZA, D, Res. 18, 8 XI 1914)³⁶. W pierwszej instrukcji dla Oddziału Cenzury z 2 XI 1914 r. mjr Primavesi określany jest jako „przewodniczący Oddziału oraz przedstawiciel Ministerstwa Wojny przy GZNB” (Res. 13 z 1914 r.), z kolei według rozporządzenia Armee Oberkommando nr 10.729 z 1 VII 1915 r., podpisanego przez szefa sztabu gen. Conrada von Hötzendorfa, Primavesi nazwany został oficjalnym przedstawicielem naczelnego dowództwa przy GZNB. Przydzielono mu również trzech oficerów jako delegatów Biura Ewidencyjnego: ppor. Aloisa Puelli – naczelnika grupy cenzurującej korespondencję włoską, por. Arthura Schütza jako naczelnika grupy od korespondencji rosyjskiej³⁷ oraz Antona von Vukelicia jako kierownika grupy bałkańskiej. Mieli oni pełnić rolę instruktorów³⁸.

Major Theodor Primavesi miał ambicję nadania swojej placówce statusu autonomicznej organizacji wywiadowczej, zdolnej na bazie analizy przejmowanych listów dostarczać Naczelnemu Dowództwu i Ministerstwu Wojny istotne wiadomości, których nie można było pozyskać inną drogą³⁹. Informacje te miano zestawiać w formie cyklicznych, pisemnych sprawozdań, początkowo koncentrujących się na listownych „przeciekach” odnośnie sytuacji własnych jeńców wojennych.

(18 VIII 1894). Po odbyciu kursów dla oficerów brygadowych w Rzeszowie (1894–1895) oraz dla oficerów pułkowych w Gródku Jagiellońskim (1895–1896) mianowany por. (1 XI 1898), a następnie rtm. (1 V 1903). Płynnie władał językami niemieckim, włoskim, polskim i francuskim, znał również czeski, słowacki, chorwacki. W ocenie dowódcy 12 pułku ułanów, płk. Hansa Schillinga: „Charakter poważny, żywy, honorowy. Sumienny, rozsądny i pilny. Pojedynczo i w zespole dobrze dowodzi szwadronem. Prawdziwie uzdolniony w służbie polowej. W zakresie strzelectwa i znajomości broni bardzo sprawny. Umie wykorzystać w praktyce swoje umiejętności. Dobry jeździec i znawca koni. Potrafi rzetelnie ocenić swoich podwładnych, dba o nich. Ogólnie nadaje się do dowodzenia. Szczególnie nadaje się do służby w sztabie. Nie ujawnił jeszcze cech wymaganych do wyższych stanowisk. Obowiązkowy, ambitny dowódca szwadronu. Ogólnie nadaje się do awansu”. Od 4 X 1910 służył w wywiadzie austriackim, awansowany na mjr. Podczas I wojny światowej był Szefem Oddziału Cenzury GZNB (X 1914 – 1 V 1916). Po odejściu z oddziału cenzury służył w Oddziale Informacyjnym AOK, m.in. reorganizując cenzurę w generalnych gubernatorstwach w Lublinie i Belgradzie, mianowany ppłk. Kierownik Urzędu Cenzury Feldkirch (30 IV – 31 XI 1917). 25 XI 1918 oddelegowany do Kriegsarchiv z zadaniem uporządkowania zasobu Oddziału Cenzury GZNB. ÖStA/KA Personalunterlagen (18. Jh. – 20. Jh.), Qualifikationslisten, Kart. 2610.

³⁶ Wspomniana instrukcja GZNB z 2 XI 1914 nosiła parafę „R” płk. Maksa Rongego, szefa Oddziału Wywiadowczego Biura Ewidencyjnego. W. Lukan, *Die politische Meinung...*, s. 266, przyp. 16.

³⁷ Arthur Schütz był oficerem wywiadowczym, jako szef Grupy R (Russland) i odpowiadał za cały kontrwywiad na odcinku rosyjskim. Był również oficerem łącznikowym z Sekcją III B (wywiad niemieckiego SG, na czele z mjr. Walterem Nicolaiem. *Idem, Major Kwaplitschka...*, s. 109.

³⁸ W. Lukan, *Die politische Meinung...*, s. 266, przyp. 16.

³⁹ *Ibidem*, s. 219.

Wojenny Urząd Kontroli polecił wszystkim urządzą pocztowym, działającym przy obozach jeńców wojennych w Austro-Węgrzech oraz stacjom jenieckim dla oddziałów roboczych jeńców przy armii liniowej, by odtąd kierowały pocztę jeniecką (przychodzącą i wychodzącą) do Oddziału Cenzury GZNB. Zatrzymywanie tej poczty i jej badanie pod kątem wywiadowczym przez tę placówkę było świadomym złamaniem przepisów Konwencji Haskiej z 1907 r.⁴⁰ Szefowie oddziału cenzury korespondencji GZNB do końca wojny pozostawali całkowicie niezależni od szefostwa samego GZNB, bar. Spiegelfeld nie musiał być świadomy prowadzonej przez oddział działalności wywiadowczej nieodnoszącej się wprost do sytuacji jeńców; Czerwony Krzyż nie finansował też w żaden sposób oddziału. Jednocześnie jednak sprawozdania oddziału cenzury na temat obozów jenieckich w Rosji miały duże znaczenie dla austro-węgierskiego Czerwonego Krzyża oraz Ministerstwa Wojny. Czerpano z nich informacje m.in. na temat zatrudniania jeńców, przemilczane przez oficjalne źródła⁴¹.

Trudno stwierdzić, w jakim stopniu sprawozdawcza działalność Oddziału Cenzury GZNB korespondencji odnośnie położenia jeńców wojennych przyczyniała się do polepszenia ich sytuacji; z pewnością działalność charytatywna stanowiła wygodną „zasłonę dymną” dla rzeczywistej misji oddziału i chętnie się na to powoływano, by uzasadnić sens jego istnienia⁴². Niewątpliwie jednak procedury oddziału w sposób niewyobrażalny opóźniały cyrkulację poczty. Najkrótszy czas dotarcia listu do adresata wynosił miesiąc, niekiedy jednak opóźnienie sięgało nawet sześciu miesięcy. Autorka listu, obywatelka austro-węgierska, pisząca do narzeczonego – jeńca wojennego w Rosji, obliczyła, że jej list przez Szwecję szedł 105 dni, gdy zaś wysłała go przez Stany Zjednoczone – 55–65 dni⁴³. Primavesi traktował korespondencję jeniecką w sposób zbiorczy, ujmując je razem z korespondencją internowanych i uchodźców, postrzegając ją jako olbrzymie i przez nikogo wcześniej niewykorzystywane źródło informacyjne⁴⁴. Kierował Oddziałem Cenzury GZNB do 1 V 1916 r., gdy zastąpił go pułkownik Otto Kick⁴⁵ (ściągnięty do pracy

⁴⁰ H. Thielk, *Zivilpost-Zensur...*, s. 281.

⁴¹ R. Nachtigal, *Russland und seine österreichisch-ungarischen Kriegsgefangenen...*, s. 100.

⁴² M. Egger, *Der institutionelle Rahmen...*

⁴³ A. Rachamimov, *Arbiters of Allegiance...*, s. 161.

⁴⁴ G. Spann, *Zensur in Österreich...*, s. 124.

⁴⁵ Otto Ferdinand Johann Kick (1871–?) – ur. 8 VII 1871 w Bubenc pod Pragą w Czechach. Syn radcy dworu, ukończył szkołę kadetów (podchorążych piechoty) w Královo Pole pod Brnem, oraz z wysoką notą Terezjańską Akademię Wojskową. W armii służył od 18 VIII 1892 w 14 Pułku Artylerii, następnie w 18 Pułku Piechoty stacjonującym w Przemyślu, awansując na kolejne stopnie wojskowe. Od 1 V 1909 mjr, od 1 XI 1912 ppłk. Po wybuchu wojny uczestniczył w walkach na froncie wschodnim jako oficer sztabu 3 Armii. Jego bezpośredni przełożony płk Anton von Pisskeich w styczniu 1915 napisał: „W trakcie swojej blisko 5-miesięcznej służby w oddziale operacyjnym sztabu zaprezentował wzorową postawę”. Awansowany na płk. 1 III 1915, odznaczył się pod Lublinem 10 VII 1915. Następnie był oficerem sztabowym w AOK. Od 1 V 1916 do 1 VI 1918 był

wprost z sanatorium w Wiedniu), sprawujący ten urząd do 15 IX 1918 r. W maju 1916 r. Primavesi miał powrócić na front, jednak jego poprzednia pozycja i wiedza pozwoliły mu na dalszą działalność wywiadowczą. Po odejściu z Oddziału Cenzury służył w Oddziale Informacyjnym Naczelnego Dowództwa, m.in. reorganizując cenzurę w generalnych gubernatorstwach w Lublinie i Belgradzie⁴⁶. Widoczne jest, że drugim (po wiedeńskim Urzędzie Cenzury GZNB) pod względem ważności organem cenzury listów w monarchii stał się Urząd Cenzury w Feldkirch, gdzie działał Główny Ośrodek Wywiadowczy „Hauptkundschaftsstelle”, położony przy granicy Austro-Węgier i Szwajcarii⁴⁷. Urząd powstał 25 VIII 1915 r. pod dowództwem kapitana sztabu generalnego Leonharda Henniga, który wcześniej kierował ową centralą wywiadowczą. W październiku 1916 r. w związku z nową organizacją cenzury poczty zagranicznej⁴⁸ Hennig zyskał poważny wpływ na przepływ poczty na tym strategicznym odcinku. 30 IV 1917 r. urząd z jego rąk przejął Primavesi (już w randze podpułkownika), który sprawował tę funkcję do grudnia tego roku, potem na to stanowisku wrócił Hennig⁴⁹.

szeffem Oddziału Cenzury GZNB. Jego działalność na tym stanowisku tak ocenił ówczesny szef Wydziału X w Ministerstwie Wojny, płk Sebastian Klose: „Dzięki swoim wysokim umiejętnościom wojskowym udało mu się także podnieść jakość wykorzystania korespondencji pod kątem wojskowym, politycznym i gospodarczym, co nadało Oddziałowi Cenzury rangę jednego z najważniejszych źródeł informacji dla Naczelnego Dowództwa, Ministerstwa Wojny, jak również dla innych urzędów centralnych. Wydział X Ministerstwa Wojny ds. Jeńców Wojennych wyłącznie na podstawie tego źródła kształtował swoją wiedzę odnośnie sytuacji naszych jeńców za granicą, co pozwalało mu na skuteczne interwencje. Podobną wagę posiadały periodyczne sprawozdania o nastrojach ludności ze wszystkich części byłej monarchii. Analogicznie dowodzenie pułkownika Kicka przyczyniło się do podniesienia skuteczności naszego kontrwywiadu, co osiągnięto dzięki doskonałym posunięciom organizacyjnym”. Od 15 IX do X 1918 dowódca brygady na froncie włoskim. Odznaczony: Krzyżem Żelaznym III klasy (1915), Krzyżem Zasługi Wojennej (1915), Rycerskim Orderem Leopolda (1915), Krzyżem Żelaznym II Klasy, Orderem Wojskowym Cesarza Karola, Orderem Zasługi (1917). ÖstA/KA, Personalunterlagen (18. Jh. – 20. Jh.), Qualifikationslisten, Kart. 2316.

⁴⁶ W. Lukan, *Die politische Meinung...*, s. 266, przyp. 16.

⁴⁷ O. Schilling, *Die Zensur in Vorarlberg...*, s. 43.

⁴⁸ 7 XI 1916 wyszedł dekret c. i k. Ministerstwa Handlu, który wprowadzał nową organizację kontroli poczty. Od 15 XI 1916 przesyłki pocztowe za granicę i z zagranicy (z wyłączeniem Niemiec) podlegały cenzurze wojskowej, która odbywała się dla listów i przesyłek pieniężnych w Wiedniu i filii (Nebenstelle): w Cieszynie, Budapeszcie i Feldkirch, dla paczek w Wiedniu, Déčninie i Feldkirch. W Urzędzie Cenzury w Feldkirch odbywała się cenzura poczty między monarchią austro-węgierską, okupowanymi obszarami Królestwa Polskiego, Serbii, Czarnogóry, Włoch, i armią liniową z jednej strony oraz Szwajcarią i Lichtensteinem z drugiej strony. W miejscu dotąd istniejącej Komisji Cenzury Listów w Wiedniu zostało utworzone nowe Biuro Cenzury Wiedeń wraz z filią w Cieszynie, celem nadzorowania poczty między Austrią, Bośnią i Hercegowiną, Wojskowym Gubernatorstwem w Polsce, Serbią i Czarnogórą oraz armią liniową z jednej strony, a Holandią, Luksemburgiem, Danią, Szwecją, Norwegią, Hiszpanią i krajami zamorskimi z drugiej strony, dalej między Austrią i Bułgarią, Turcją i Grecją. H. Thielk, *Zivilpost-Zensur...*, s. 12.

⁴⁹ O. Schilling, *Die Zensur in Vorarlberg...*, s. 84.

Theodor Primavesi już w listopadzie 1914 r. zorganizował Oddział Cenzury GZNB na bazie hierarchicznej i wyspecjalizowanej struktury. Na czele oddziału stał szef (Zensur-Leiter), który wraz z całym personelem oddziału jako jednostką wojskową był podporządkowany komendzie garnizonu Wiednia. Szefowi podlegał zastępca i kancelaria, później przekształcona w kancelarię przydzieloną (Präsidiel-Kanzlei)⁵⁰, bezpośrednio też podlegała mu Grupa Poczтовая (Postgruppe), sortująca nadchodzącą pocztę i przekazująca ją dalej do poszczególnych grup językowych (Sprachgruppe). Grupa językowa była najważniejszym elementem strukturalnym, stanowiła samodzielną jednostkę, zatrudniającą cenzorów opracowujących korespondencję w danym języku (zazwyczaj tylko jednym, możliwa była współpraca grup opracowujących języki pokrewne, np. rosyjski i ukraiński) pod kierunkiem naczelnika grupy (Gruppenleiter). Poszczególni naczelnicy stanowili gremium doradcze dla szefa oddziału. Do końca 1914 r. powstało 12 grup językowych, w grudniu 1915 było ich już 30, ta liczba z niewielkimi wahaniami utrzymała się do końca wojny⁵¹. W samym Urzędzie Cenzury w Feldkirch cenzurowano w 27 językach. Przyjął się zwyczaj, że w placówkach cenzury były do dyspozycji listy z informacją, który urząd cenzuruje w jakim języku. Mniejsze biura cenzury musiały przysyłać do większych te korespondencje, których nie potrafiono przeczytać z uwagi na ich specyficzny język⁵². Istniały wielkie grupy językowe – jak niemiecka, włoska czy polska, które dzielono na mniejsze nazywając je literami alfabetu (np. polskie grupy A i B). Mniejsze grupy łączono ze sobą – np. grupa

⁵⁰ W październiku 1916 do kancelarii przydzielonej należeli: ppłk Karl Angerer (zastępca kierownika), dr Wilhelm Fritsch (kierownik kancelarii), kpt dr Josef Keil (zastępca kierownika kancelarii), do spraw bieżących ppłk Arthur Schütz, radca cesarski Braun, ppłk Reich (Res. 4318). W. Lukan, *Die politische Meinung...*, s. 266, przyp. 16.

⁵¹ Pod koniec 1915 r. istniały następujące grupy wraz z naczelnikami: 1) Bałkańska, dr Milan Schischmanow (dyplomata bułgarski, 1855–1919); 2) Czeska A, Anton Kolínský; 3) Czeska B, dr Karl Ritter von Eisenstein; 4) Niemiecka A, mjr Vinzenz Wodicka; 5) Niemiecka B, ppłk Karl Angerer; 6) Niemiecka C, ppor. Franz Beran; 7) Angielsko-francuska, dr Ratej; 8) Hebrajska, Sigmund Haber; 9) Włoska A, doc. dr Paul Kammerer; 10) Włoska B, J. Piowari; 11) Włoska C, konsul F. von Stiassny; 12) Włoska D, Salom Girolamo; 13) Włoska M, ppor. dr Alois Puelli; 14) Chorwacka, dr Rudolf Ban; 15) Polska A, mjr Juliusz Żydo; 16) Polska B, por. Milan Boubela; 17) Rumuńska, mjr Georg Peja; 18) Rosyjska A, dr Heinrich Pfahler; 19) Rosyjska B, Hermann Safir; 20) Rosyjska C, mjr Emil Jellinek; 21) Rosyjska D, ppłk Josef Bielawski (nr 1), mjr E. Joachimsthaler (nr 2), Markus Stern (nr 3); 22) Serbska, kpt. Konstantin Schneider; 23) Słowacka, Kornel Stodola; 24) Słoweńska, dr Mirko Potocnik; 25) Ukraińska A, dr Aleksander Popowicz; 26) Ukraińska B, ppor. Gregor Myketej; 27) Węgierska, ppłk Ladislaus Huczko. W. Lukan, *Die politische Meinung...*, s. 266–267, przyp. 16. 29 XII 1915 Urząd Cenzury w Feldkirch meldował do Wojennego Urzędu Kontroli w Wiedniu następujące języki, w których korespondencję był w stanie odczytać: niemiecki, angielski, francuski, starogrecki, holenderski, włoski, chorwacki, łacina, polski, portugalski, rumuński, rosyjski, rusiński (ukraiński), słoweński, ladino (dialekt judeo-hiszpański), hiszpański, węgierski, czeski. 8 I 1916 zgłaszano kolejne języki: bułgarski, duński, nowo-grecki, hebrajski, norweski, szwedzki, serbski, turecki. O. Schilling, *Die Zensur in Vorarlberg...*, s. 109.

⁵² O. Schilling, *Die Zensur in Vorarlberg...*, s. 111.

słoweńska połączona z grupą chorwacką pod kierunkiem dr. Rudolfa Bana, dopiero od grudnia 1915 r. stanowiła odrębną grupę pod kierunkiem dr. Mirko Potocnika. Alon Rachamimov zwraca uwagę na niezwykle małą liczbę cenzorów władających językiem węgierskim, co – wskutek przekierowania poczty do Budapesztu – wiązało się z niewielką ilością tych listów przychodzących do Wiednia⁵³.

Odrębną jednostką była Grupa Usuwiająca (Remedur-gruppe) zajmująca się usuwaniem z korespondencji zaznaczonych przez cenzorów fragmentów tekstu. Jeśli listy zawierały tylko niewielkie fragmenty niedozwolone, to poddawano je procedurze usuwającej. Doświadczenie nauczyło, że niefachowe usuwania pozwalały na ponowne odczytanie tekstu. W duchu specjalizacji zdecydowano odciążyć cenzorów od tej pracy, wprowadzając fachowców zajmujących się tylko tą czynnością; jednocześnie ściśle zakazano usuwania tekstu samym cenzorom. Mieli oni tylko zaznaczać tekst przeznaczony do usuwania. Trzymano się zasady, by tekst wykonany atramentem pokrywać również atramentem, a grafit grafitem, by wszelka reakcja mogąca uszkodzić tekst zastępczy musiała również usunąć tekst poprzedni. Uczono się na błędach cenzury rosyjskiej, która próbowała usuwać tekst pisany atramentem pokrywając go piórem atramentowym, usuwając poprzedni tekst tylko częściowo. Niefachowo usunięte fragmenty cenzura austriacka była w stanie ponownie odczytywać, nierzadko wyciągano z nich jeszcze cenne informacje⁵⁴. Zwracano uwagę że była to istotna i wymagająca kwalifikacji czynność, ściśle zakazywano cenzorom dokonywania usunięć na własną rękę, pracownicy grupy usuwającej mieli zaś stosować w swojej pracy najrozmaitsze narzędzia (mechaniczne, jak i substancje chemiczne) celem pozbawienia danego fragmentu czytelności, tak, by nieprzyjacielska cenzura nie była w stanie go ponownie odczytać (co wymuszało też dokładne przeczytanie treści zdań sąsiednich, by na ich podstawie nie udało się zrekonstruować usuniętych informacji). Na polu usuwania cenzura austro-węgierska przeszła olbrzymią ewolucję, od prymitywnego pokrywania tekstu odpowiednimi stemplami, po bardziej wyspecjalizowane techniki⁵⁵. Późniejszy płk Ronge szanował osiągnięcia działu usuwającego, jako fachowiec potrafił ocenić

⁵³ A. Rachamimov, *Arbiters of Allegiance...*, s. 164.

⁵⁴ G. Spann, *Zensur in Österreich...*, s. 126–127.

⁵⁵ Szef referatu deszyfracji por. Arthur Schütz wspominał: „Primavesi chciał mieć statystykę niewidzialnych (pisanych tuszem sympatycznym) korespondencji. W tym celu należało sprawdzić 250 tys. listów. Te pisane za pomocą płynów kalorycznych, jak soda, mleko, sok cytrynowy, były nietrwałe. Trwałe tajne pisma wykrywano za pomocą jodiny albo specjalnego jodku. Znalaziono 3 tys. tajnych informacji, czyli 1,2% całości. 15% dotyczyło erotyki, czyli zrozumiała była klauzula poufności. 20% to częściowo zaciekle, częściowo zabawna krytyka cenzury. 10% to nieudane próby posłużenia się tajnymi pismami. 25% to skargi naszych jeńców w Rosji i Serbii odnośnie złego zaopatrzenia i zakwaterowania. 15% to skargi wrogich jeńców w Austrii. 5% to sprawy gospodarcze, na razie nieszkodliwe. 5% to narzekania ludzi na sytuację w kraju. Cała reszta to naigrywanie się z cenzury. Najwyżej 60 listów zawierało jakieś niepożądane informacje wojskowe”. *Idem, Major Kwaplitschka...*, s. 115–116.

jego znaczenie, pisząc: „Na konferencji Czerwonego Krzyża w Sztokholmie rosyjski delegat powiedział, że dotarły do nich tysiące zaszyfrowanych skarg z Niemiec, podczas gdy z Austro-Węgier nie docierały prawie żadne. U nas cenzura była równie skuteczna”⁵⁶.

Pod koniec 1915 r. w strukturze Oddziału Cenzury GZNB pojawiło się *novum* – Nadcenzura (Hyperzensur), czyli organ mający za zadanie nadzorowanie pracy oddziału i sporządzanie wnikliwych sprawozdań z jego działalności dla szefostwa (Zensurleitung)⁵⁷. Stan liczebny całego oddziału pod koniec 1914 r. obejmował ok. 500 pracowników, wśród których byli tak oficerowie niezdolni do służby liniowej, jak i urzędnicy i cywilny personel pomocniczy. Liczebność pracowników w poszczególnych urzędach cenzury (tych największych) nie jest łatwa do ustalenia. Według meldunku Urzędu Cenzury w Feldkirch do Kriegsüberwachungsamt z 23 X 1915 r. było tam zatrudnionych 18 oficerów, 3 III 1917 r. już 49 oficerów i 317 pracowników zajmujących się cenzurą listów, a do tego dochodził jeszcze personel cenzury paczek, który pod koniec 1916 r. liczył 16 osób. W październiku 1918 r. do Feldkirch oddelegowano 80 żołnierzy i 525 osób z personelu pomocniczego, dwie pomocnice, do Bregencji odpowiednio dwóch starszych wojskowych i czworo ludzi, a dla Lustenau jednego cenzora⁵⁸. Otto Schilling tak opisuje strukturę Urzędu Cenzury w Feldkirch:

Jako jedyne biuro cenzury zagranicznej i informacji było ono w bezpośrednim kontakcie z ministerstwem wojny i wszystkimi dowództwami. Biuro cenzury składało się z dowództwa, adiutantury (administracja), ośrodka wywiadowczego (interne K-Stelle, wewnętrzny ośrodek wywiadu), grupy deszyfrującej, grupy bankowej, wielkiej podzielonej pod względem językowym grupy sortującej, oddziałów poczty dyplomatycznej i paczek. Biuro cenzury posiadało również liczną służbę prasową, która przekazywała różnym dowództwom wszystkie ważniejsze dzienniki zagraniczne, które napływały ze Szwajcarii. Dla pełnienia służby pocztowej w Domu Świętego Józefa przydzielono na stałe trzech urzędników pocztowych oraz liczny personel pomocniczy. Na dworcu w Feldkirch oraz w Lustenau utworzono filie cenzury paczek. Do biura cenzury przydzielono także maklerów giełdowych. W biurze działał również oficer łącznikowy do kontaktów z niemieckim dowództwem. Różnorodność języków, zwłaszcza języków wschodnich, wymogła powołanie wielkiego aparatu oficerów ze znajomością języków, dlatego w biurze zatrudniano też oficerów i funkcjonariuszy tureckich i bułgarskich, którzy nosili austriackie mundury oficerskie by nie rzucić się w oczy. Szefostwo tego ważnego

⁵⁶ Nachlass Ronge, Manuskript Ronge, „Das Zensurwesen”, s. 78, cyt. za: G. Spann, *Zensur in Österreich...*, s. 144.

⁵⁷ Do grup językowych przydzielono nadcenzorów, podporządkowanych naczelnikowi Nadcenzury, który z kolei podlegał szefowi Oddziału Cenzury GZNB. Pierwsze sprawozdanie naczelnika Nadcenzury, Ericha Richtera, z 19 X 1915 oskarżało cenzorów z grupy czeskiej, iż przegapili korespondencję o częstszym poddawaniu się do niewoli czeskich żołnierzy na froncie rosyjskim, co poskutkowało wydaniem odpowiedniego pouczenia. W. Lukan, *Die politische Meinung...*, s. 268, przyp. 26.

⁵⁸ O. Schilling, *Die Zensur in Vorarlberg...*, s. 81.

biura wojskowego spoczywało w rękach doświadczonego oficera sztabu generalnego (kapitana, później majora Henniga), któremu podlegali także wszyscy wyżsi rangą oficerowie, przydzieleni do biura cenzury⁵⁹.

W październiku 1914 r. do Oddziału Cenzury GZNB w Wiedniu dziennie docierało ok. 8 tys. sztuk korespondencji, w czerwcu 1915 r. było to już 70 tys. sztuk, w styczniu 1916 r. – 260 tys. sztuk, zaś w grudniu 1916 r. już 500 tys. sztuk⁶⁰. Od 1917 r. do końca wojny liczba ta powoli, acz systematycznie wzrastała, choć były też okresy spadku⁶¹. W momencie zakończenia wojny według Waltera Lukana na pewno przekraczała 0,5 mln sztuk dziennie. Dostęp do całości korespondencji jenieckiej, wysyłanej zarówno przez jeńców własnych jak i nieprzyjacielskich w monarchii, dawał Oddziałowi Cenzury olbrzymie możliwości, pod warunkiem odpowiedniej organizacji pracy⁶².

Tabela 4. Skład osobowy Oddziału Cenzury GZNB, 21 I 1916 r.⁶³

Przydział urzędowy	Oficerowie	Szeregowi pracownicy	Cywile	Suma
Szefostwo	4	4	6	14
Informacja	1	5	0	6
Usuwanie i analiza	0	19	0	19
Nadcenzura	1	5	1	7
Personel pomocniczy	2	7		9
Referat osobowy		2	2	4
Poczta	2	92	0	94
Grupa Bałkańska	0	2	7	9
Czeska	11	78	49	138 (w 2 grupach) ^a
Niemiecka	11	90	92	193 (w 3 grupach) ^b
Angielsko-francuska	2	5	11	18
Hebrajska	0	6	3	9
Włoska	11	66	65	142 (w 6 grupach)
Chorwacka	1	21	8	30 (w 2 grupach)
Polska	14	44	24	82 (w 2 grupach) ^c
Rumuńska	2	11	11	24 (w 2 grupach)

⁵⁹ *Ibidem*, s. 82. W Urzędzie Cenzury w Feldkirch sporządzano m.in. sprawozdania na temat stosunku prasy amerykańskiej, tureckiej, szwajcarskiej i rosyjskiej do sprawy polskiej. J. Gaul, *Józef Piłsudski. Źródła z lat 1914–1918...*, t. 1, s. 214–215.

⁶⁰ A. Rachamimov, *Arbiters of Allegiance...*, s. 161.

⁶¹ Zob. statystykę korespondencji polskich grup cenzury – tabela 5.

⁶² G. Spann, *Zensur in Österreich...*, s. 139.

⁶³ Übersicht über den gesamten bei der Zensurabteilung in Verwendung stehenden Personalstand, ÖStA/KA, AOK (1915) GZNB, Kart. 3734 Res. 2438, Jänner 21, 1916.

Rosyjska	3	25	152	180 (w 7 grupach)
Serbska	3	20	15	38
Słowacka	1	9	8	18
Słoweńska	1	3	5	9
Ukraińska	2	19	25	46 (w 2 grupach)
Węgierska	3	5	6	14 ^d
Ordynansi		30		30
Suma	77	571	490	1138

^a W tym trzech cenzorów mniej zdatnych z powodu zaawansowanego wieku. (przyp. oryg.)

^b W tym jeden cenzor mniej zdatny z powodu zaawansowanego wieku. (przyp. oryg.)

^c W tym czterech cenzorów mniej zdatnych z powodu zaawansowanego wieku i chorowitości. (przyp. oryg.)

^d W tym jeden cenzor mniej zdatny z powodu zaawansowanego wieku. (przyp. oryg.)

W takiej sytuacji Oddział Cenzury musiał się również rozrastać o nowy personel – w końcu maja 1917 r. liczył już 1292 osoby, by osiągnąć maksymalną liczbę zatrudnionych: 1,5 tys. pracowników⁶⁴. Nieco tylko mniejszą liczbę cenzorów (1 tys. osób) zatrudniały trzy niezależne od Oddziału Cenzury GZNB urzędy cenzury w Wiedniu, Budapeszcie i Feldkirch. W toku wojny ustaliła się procedura opracowywania materiału: przychodząca poczta była natychmiast po posortowaniu przekazywana do grup językowych celem ich ocenzurowania lub też była wysyłana dalej (tak działo się w 90% przypadków)⁶⁵. Specjalną kategorię korespondencji stanowiła poczta zatrzymana (Ihibierte Korrespondenz). Przyczyną zatrzymania mogła być ukryta treść w postaci szyfru, lub też informacje, które z uwagi na swój charakter nie mogły być przekazane dalej (szczegółowe instrukcje cenzorskie wydawane tak przez władze centralne, jak i przez szefostwo cenzury oraz za jego aprobatą przez poszczególnych naczelników grup określały coraz to nowe kryteria oceny dopuszczalności i niedopuszczalności korespondencji).

⁶⁴ Wg raportu Kicka z 26 V 1917 do Wydziału X Ministerstwa Wojny, cenzorzy mieli pracować coraz wydajniej. W kwietniu 1916 r. 5 061 088 sztuk korespondencji opracowało 1013 cenzorów (w tym 70 oficerów, 654 pracowników, 289 honorowych pomocników), zaś w kwietniu 1917 r. już 9 456 810 sztuk przez 1292 osoby (60 oficerów, 778 pracowników, 454 honorowych pomocników), mimo że dla takiej ilości właściwie potrzebne były 1892 osoby, czyli 600 osób. W. Lukan, *Die politische Meinung...*, s. 268, przyp. 29.

⁶⁵ Według Waltera Lukana nie jest jasne, jaki procent korespondencji był zatrzymywany przez Oddział Cenzury GZNB. Według statystyk Komisji Cenzury Korespondencji Jeńców w Budapeszcie w kwietniu 1917 zatrzymano tam 3,44% korespondencji (40 966 z 1 238 000 sztuk), a w kwietniu 1918 r. 9,08% (34 554 z 377 000). Res. 4634 z 1917 i Res. 5085 z 1918. *Ibidem*, s. 268, przyp. 33. Według sprawozdania statystycznego Polskiej Grupy Cenzury B za luty 1917 r. w miesiącu tym przyjęto do ocenzurowania 258 325 sztuk korespondencji przychodzącej, z czego przekazano dalej grupie pocztowej 214 418 sztuk (86% całości poczty wychodzącej, w styczniu 1917 było to 88%), do grupy usuwającej przesłano 429 sztuk, zatrzymano 1760 sztuk, odesłano do wyjaśnienia 303 sztuki, innym grupom przekazano do ocenzurowania 27 424 sztuk w języku innym niż polski, oraz 4340 sztuk korespondencji zabronionej. ÖStA/KA, FA, AOK E GZNB, Kart. 3778 Res. 8533.

W instrukcjach zwracano uwagę na sposoby uniknięcia cenzury, których mógł imać się pisać⁶⁶.

Procedura odnośnie poczty wyglądała w sposób następujący: z poczty przychodzącej grupa sortująca prowadząca kartotekę korespondencji od osób podejrzanych lub wymagających szczególnego nadzoru wyłączała interesujące pod tym kątem sztuki korespondencji; reszta poczty przekazywana była do grup językowych Oddziału Cenzury GZNB w paczkach po 1 tys. sztuk. Pulę tę rozdzielano między poszczególnych cenzorów. Korespondencje nieistotne były parafowane przez cenzorów i szły do grupy poczty wychodzącej, gdzie opatrywano je stemplem cenzora. Zazwyczaj każdy cenzor miał indywidualny stempel, opatrzony numerem; w ten sposób po podpisie (zazwyczaj inicjały) i numerze ze stempla zawsze można było ustalić, kto cenzurował dany list. Inicjały od razu kojarzono z konkretnym numerem. Później w stosunku do nowych cenzorów nie trzymano się już tak wiernie tej zasady⁶⁷.

Listy podejrzane kierowano do grupy deszyfrującej, natomiast te z zaznaczonymi przez cenzora fragmentami do usunięcia, do Grupy Usuwającej. Listy przeznaczone do zatrzymania były kierowane do poszczególnych referatów wraz z całym wymagającym sprawdzenia materiałem korespondencyjnym. Listy, które z ważnych powodów wyłączono od dalszej przesyłki, miały być zatrzymane⁶⁸. Praca cenzora polegała na drobiazgowym wyłuskiwaniu z każdej sztuki korespondencji wszelkich informacji o charakterze politycznym, wojskowym lub gospodarczym, które zwracały uwagę; ujmowano je jako „uwagi” lub „sposprzeżenia” (Wahrnehmungen) i przekazywano naczelnikowi. Naczelnik dokonywał ich analizy i na podstawie odpowiednio dużej próby tworzył syntetyczne sprawozdanie (Bericht). Jak wynika z praktyki stosowanej w polskich grupach cenzury, sprawozdanie takie sporządzano w czterech równorzędnych egzemplarzach, z których jeden zostawał w aktach GZNB pozostałe zaś za odpowiednią akredytacją Szefa Cenzury (Zensur-Leiter) wysyłano do: Wojennego Urzędu Kontroli (KÜA), Wydziału X ds. Jeńców Wojennych Ministerstwa Wojny i do Biura Ewidencyjnego Sztabu Generalnego. Czasem zwłaszcza w przypadku szczególnie obszernych sprawozdań robiono z nich także wyciągi, zawierające najbardziej istotne informacje dotyczące kwestii interesujących te urzędy i załączano je do wysyłanych raportów. Także szefostwo cenzury, dysponując sprawozdaniami naczelników, tworzyło własne sprawozdania dla władz centralnych – głównie dla Naczelnego Dowództwa i Ministerstwa Wojny. Sprawozdania zarówno grup językowych, jak urzędu cenzury, docierały także do innych zainteresowanych organów administracji w tym do Namiestnictw w poszczególnych krajach koronnych⁶⁹.

⁶⁶ G. Spann, *Zensur in Österreich...*, s. 133.

⁶⁷ O. Schilling, *Die Zensur in Vorarlberg...*, s. 89.

⁶⁸ G. Spann, *Zensur in Österreich...*, s. 125–126.

⁶⁹ Za przykład mogą tu służyć sprawozdania polskich i ukraińskich grup cenzury, które przekazywano do Namiestnictwa Galicyjskiego w Białej. Zob. m.in. Ukrainische Zensurgruppe, Exh.

Sprawozdania dzieliły się na te dotyczące poszczególnych miesięcy (miesięczne, Monatsbericht) oraz na wydawane nieregularnie: meldunki i sprawozdania specjalne (Sonderbericht lub Meldung), tygodniowe (Wochenbericht)⁷⁰, sprawozdania z działalności oddziału, sprawozdania kontrolne Nadcenzury, czy wreszcie raporty specjalistyczne na zadany temat⁷¹. Największe objętościowo były sprawozdania miesięczne, wraz z licznymi załącznikami; jeden taki dokument mógł liczyć nawet kilkaset stron maszynopisu. 5 X 1915 r. Primavesi zarządził wprowadzenie systematyzacji sprawozdań naczelników grup językowych. Zgodnie z tymi wytycznymi, pierwsza część sprawozdania dotyczyć miała traktowania jeńców w kraju i za granicą, druga część miała być poświęcona sytuacji internowanych i konfirmowanych, oraz zawierać informacje o wykroczeniach natury wojskowej i politycznej popełnionych przez osoby cywilne, trzecia część stanowić miała raport o sprawach wojskowych i politycznych. Naczelnicy grup sami mieli decydować, co ma znajdować się w sprawozdaniach specjalnych (Sonderberichten), acz Primavesi zastrzegł, że mają one dotyczyć głównie ważnych informacji politycznych i wojskowych, jak i również szczególnie wyrazistych przypadków złego traktowania jeńców i internowanych⁷².

Pierwotnym tematem sprawozdań miesięcznych miało być informowanie o położeniu i nastrojach własnych jeńców wojennych w krajach nieprzyjacielskich oraz jeńców nieprzyjacielskich w monarchii. Z czasem wyłoniły się kolejne tematy: sytuacja gospodarcza w kraju i za granicą (np. wiadomości o przepływie towarów i kapitału, prognozach odnośnie zniw itd.), o sytuacji społecznej (stanie zaopatrzenia, sytuacji zdrowotnej), za najważniejsze jednak można uznać

No. 268 – Vorbemerkung zum Sonderbericht betreffend die Fälle russophiler bzw. staatsfeindlicher Gesinnung in der Kriegsgefangenen-Korrespondenz aus Russland zur Zeit der russ. Invasion in Galizien. Wien 15 III 1916, Gruppenleiter Georg Myketej, Центральний державний історичний архів України (Львів), fond 146, opis 8, sprawa 2100, k. 6–10; Ukrainische Zensurgruppen, Exh. Nr. 268 – Sonderbericht betreffend die Fälle russophiler bzw. hochverräterischer Haltung unter österr. Kgf. und der galizischen Bevölkerung zur Zeit der russ. Invasion in Galizien und nach dessen Räumung. Referent und Gruppenleiter A. Popowicz, *ibidem*, k. 52–58; Exh. No. 57, Polnische Zensurgruppe A, Allgemeiner Bericht für die Zeit vom 20. XI 1915 bis 20. I 1916. Wien am 20. Jänner 1916, Gruppenleiter Julius Żydło; *ibidem*, sprawa 2101, k. 34–48; Polnische Zensurgruppe A, Exh. No. 62, Spezialbericht, Gegenstand: Stimmung im Okkupationsgebiete Polens, Wien, am 29 I 1916, Gruppenleiter Julius Żydło, *ibidem*, k. 145–146.

⁷⁰ Ten rodzaj raportu nie występował w praktyce działalności polskich grup cenzury.

⁷¹ G. Spann, *Zensur in Österreich...*, s. 134.

⁷² W początkach grudnia 1914 do Wydziału X Ministerstwa Wojny zostało wysłane pierwsze zbiorcze sprawozdanie Oddziału Cenzury GZNB autorstwa szefa oddziału (Res. 44, 3 XII 1914). Liczyło 7 stron. Następne, 16-stronicowe sprawozdanie zostało przedstawione już 18 I 1915 (Res. 270), kolejne: 15 III 1915 (28 stron, Res. 427), to z 20 VI 1915 (Res. 1128) liczyło już 40 stron itd. Sprawozdania naczelników grup językowych zaczęły się pojawiać od lutego 1915, jednym z pierwszych było sprawozdanie grupy serbskiej z 12 II 1915, sprawozdania grup chorwacko-słoweńskiej, dr. Rudolfa Bana i polskiej, mjr. Juliusza Żydło z 20 III 1915 (Res. 508). W. Lukan, *Die politische Meinung...*, s. 268, przyp. 34.

sprawozdania odnośnie nastrojów politycznych ludności własnej (ze szczególnym uwzględnieniem badania postaw i lojalności poszczególnych narodów monarchii wobec państwa i dynastii), o tendencjach separatystycznych, zmęczeniu wojennym, a zwłaszcza napięciach rewolucyjnych – groźbach buntów, strajków, w przypadku żołnierzy – dezercji. Ogrom materiału, jego znaczenie oraz poziom oczekiwań zwierzchników nakładały na cenzora dużą odpowiedzialność. Cenzorów szkolili naczelnicy grup z pomocą przydzielonych im instruktorów⁷³, dysponujących stale aktualizowanymi, częściowo wydawanymi drukiem książeczkami instruktażowymi i podręcznikami cenzury⁷⁴. Najbardziej kluczowymi osobami byli w tym systemie naczelnicy grup. Podziękowanie dla cenzora ochotnika wystosowane z okazji dwulecia jego współpracy z Oddziałem Cenzury GZNB pozwala stwierdzić, jakie ich cechy były najbardziej pożądane z punktu widzenia kierownictwa cenzury:

Jego autentyczny zapał, jego umiejętności językowe i fachowe, pozwalają oczekiwać po nim dobrej pracy w charakterze naczelnika grupy cenzorskiej. Gdy tylko został powołany na to stanowisko, jego pełna poświęcenia pilność, dokładność, zdolność szybkiego pojmovania sprawy, oraz głębokie zrozumienie dla zadań cenzury, z ludzkiego, jak również wojskowego i państwowo-policyjnego punktu widzenia, zapewniły mu wybitną rolę wśród naczelników grup. Jego ścisła obiektywność, jego koleżeńskie usposobienie, jego uprzejmość zjednały mu serca wszystkich, którzy zetknęli się z nim bliżej w stosunkach służbowych⁷⁵.

Nadcenzura bacznie sprawdzała pracę cenzorów, od których wymagano wręcz naukowej dokładności i maksymalnej wydajności. Działaniami kontrolnymi w każdej grupie cenzury zajmować się mogli tylko szczególnie doświadczeni i predestynowani do tego zadania cenzorzy⁷⁶. Hyper-Zensur była w stanie korygować uchybienia,

⁷³ Instruktorów szkolono na kursach dr. Wilhelma Fritscha i por. Arthura Schütza, rozpoczęli pracę w oddziale w lipcu 1915. ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3729 Res. 1447; W. Lukan, *Die politische Meinung...*, s. 268.

⁷⁴ Najważniejsze instrukcje cenzorskie: pierwsza, wydana 2 XI 1914; „Übersichtliche Zusammenstellung der für den Dienst der Zensoren wichtigsten Bestimmungen und Kundmachungen”, z 8 VII 1915, dr Alois Puelli, Res. 1145, 1447. Następna: „Versuch einer systematischen Zusammenfassung der für die Zensurgruppen der Zensurabteilung des GZNB geltenden Vorschriften”, stan na 31 XII 1915, Res. 3730 z 1916. Wreszcie podręczniki drukowane: „Die Zensur der Kriegsgefangenenkorrespondenz, Merk- und Handbuch für den Zensurdienst bei der Zensurabteilung des GZNB”, hrsg. von der Leitung der Zensurabteilung, Res. 2196, 23 X 1915, „Instruktionsbuch der Zensurabteilung des GZNB”, Wien November 1916, Res. 3730. Zob. także maszynopisowe dopiski do instrukcji cenzorskiej Res. 4536 z 23 I 1918, Zensurbehelf: nur zum Diensgebrauch, Wien, Druckerei des Kriegsministeriums, Februar 1917; Res. 4428. Por. W. Lukan, *Die politische Meinung...*, s. 268, przyp. 37.

⁷⁵ Cyt. za: G. Spann, *Zensur in Österreich...*, s. 154.

⁷⁶ Oddział Cenzury GZNB interesował się także kontaktami towarzyskimi pracowników, zwracając im wciąż uwagę na kary grożące ujawnieniem szczegółów ich pracy, objętej całkowitą tajemnicą służbową. Kick zawsze przypominał naczelnikom grup, że ich zadaniem jest nadzór nad cenzorami. Spotkanie naczelników grup z 25 X 1917; cyt. za: W. Lukan, *Die politische Meinung...*, s. 268, przyp. 38, 39.

wykrywała nierzetelnie pracujących cenzorów, jeśli powtarzali oni te same błędy, narażali się na kary. Świadomość, że ich praca będzie dodatkowo sprawdzana, miała wpływać na cenzorów mobilizująco. W Oddziale Cenzury GZNB wyłoniono „Grupy K” (K – Kundschaftsdienst, czyli Służba Wywiadowcza), zajmujące się szeroko pojętą działalnością w duchu wywiadu ofensywnego. Ewidencjonowały one nazwiska osób parających się szpiegostwem, oskarżanych o zdradę stanu lub dezercję, a ich korespondencja trafiała do Grup K, gdzie poddawano je szczególnie dokładnemu badaniu na okoliczność szyfrów bądź tekstów ukrytych⁷⁷. Wykonująca zadania wywiadowcze grupa deszyfrująca specjalizowała się w wykrywaniu nowych rodzajów szyfrów i łamaniu ich. Istotną częścią tej grupy był dział imitacji pism⁷⁸. Poszczególne urzędy cenzury wykazywały się własną inicjatywą na tym polu – Urząd Cenzury w Feldkirch proponował np. wprowadzenie specjalnego, satynowanego papieru listowego dla korespondencji zagranicznej. Charakteryzował się on tym, że uniemożliwiał pisanie atramentem sympatycznym, posiadał również znak wodny, który uniemożliwiał rozdzieranie stron. Zrezygnowano jednak z tego pomysłu, ponieważ również austriacki wywiad nie mógłby w takim przypadku dokonywać w takich listach swoich ingerencji⁷⁹.

Działalność cenzury jako dogodnego narzędzia wywiadu była wysoko ceniona przez władze centralne. Największym jej sukcesem było dokładne rozpoznanie *ordre de bataille* armii serbskiej w 1915 r., tak by w przeddzień ofensywy Państw Centralnych na Bałkanach móc maksymalnie wykorzystać te informacje. We wrześniu 1915 r. dzięki drobiazgowo pozyskiwanym z listów serbskich jeńców informacjom zestawiono niemal kompletny obraz rozlokowania 220 tys. żołnierzy serbskich. Istotną metodą wykorzystaną przez „ofensywną cenzurę” GZNB były imitacje listów serbskich jeńców, wykonane na wzór oryginałów. W listach tych cenzorzy podszywający się pod bliskich tych żołnierzy zamieszczali umyślnie pewne pytania albo sugestie, skłaniające adresatów do odpowiedzi zawierających informacje o nazwach, numerach i dyslokacjach jednostek, nawet do szczebla batalionu⁸⁰. Efekty benedyktyńskiej pracy wywołały podziw niemieckiego sztabu generalnego. Generał Mackensen⁸¹ pisał w telegramie do Primavesiego: „chciałbym

⁷⁷ G. Spann, *Zensur in Österreich...*, s. 128.

⁷⁸ *Ibidem*, s. 129.

⁷⁹ O. Schilling, *Die Zensur in Vorarlberg...*, s. 114.

⁸⁰ Schütz pisał, że nad rozpracowaniem serbskiej armii pracował zespół 40 oficerów, 8 imitatorów pisma i 6 ludzi do sporządzania kartotek. Niezbędna była przy tym znajomość dialektu górali serbskich, różniącego się od języka Serbów z doliny Dunaju. Sam Schütz podszył się pod serbskiego majora w niewoli, korespondującego z damą serbskiego dworu królewskiego, i tym samym podsunął Serbom szyfr, który potem z łatwością łamał. Analiza Primavesiego była bezbłędna, a serbska cenzura nie miała o niczym pojęcia. Według Schütza Niemcy nie wiedzieli o rozpoznaniu przy pomocy imitatorów pisma. A. Schütz, *Major Kwaplitschka...*, s. 136, 154.

⁸¹ Anton Ludwig von Mackensen (1849–1945) – po ukończeniu agronomii na uniwersytecie w Halle (1873) wybrał karierę wojskową, awansując na kolejne stopnie oficerskie. Wilhelm II w 1899 r. nadał

przekazać Panu moje podziękowanie za mistrzowską robotę rozpoznawczą, która miała decydujące znaczenie dla operacji zdobycia Serbii”. Zdaniem Schütza słowa te miały okazać się pierwszym gwoździem do trumny Primavesiego, ze względu na wzbudzoną przeciwko niemu zawiść w austriackim Sztabie Generalnym⁸².

Również arcyks. Eugeniusz Habsburg jako głównodowodzący na teatrze bałkańskim w kwietniu 1915 r. wyraził podziękowanie za skuteczną pracę Oddziału Cenzury GZNB. O ile czasochłonna i benedyktyńska praca imitatorów na froncie serbskim przyniosła godne uwagi rezultaty, to nie dawała się już tak łatwo zastosować na froncie rosyjskim, ze względu na długotrwałość działań wojennych. Wybrano więc inną metodę – wykrywano słabości rosyjskiej cenzury, zbierano stemple poczty polowej rosyjskiej, zawierające nazwy i dyslokacje oddziałów, potrafiąco również zestawiać je w uporządkowane *ordre de bataille*. Analogicznie pracował Oddział Cenzury na froncie włoskim, gdzie podrabiano stemple cenzury⁸³. Ideę Primavesiego kontynuował jego następca Otto Kick, który starał się podnieść jeszcze wydajność i systematyczność pracy naczelników grup językowych⁸⁴. Kick położył większy nacisk na informacje gospodarcze i wewnętrzne polityczne dotyczące samej monarchii. Ogłosił swój program na spotkaniu naczelników grup językowych 19 I 1917 r., kiedy do istniejących 31 grup dołączono nową strukturę – Referatów, obejmującą 24 numerowane cyframi rzymskimi referaty, zajmujące się swoimi specjalnościami, na czele z kierownikami referatów, których z kolei wybierano spośród naczelników grup językowych⁸⁵.

mu tytuł szlachecki. W 1908 r. został generałem kawalerii. Podczas I wojny światowej brał udział w bitwach pod Łowiczem i Łodzią, w maju 1915 dowodził ofensywą przełamującą pod Gorlicami, w wyniku której obito Przemysł i Lwów, za co mianowano go feldmarsz. Jego zwycięstwa pod Brześciem i Pińskiem doprowadziły do wyparcia Rosjan z Królestwa Polskiego. Z końcem 1915 r. podczas krótkiej kampanii serbskiej zdobył Belgrad, zaś rok później Bukareszt. Wojskowy gubernator Rumunii (1917–1918). Zwolennik restauracji monarchii Hohenzollernów, związał się z nazistami. Członek pruskiej Rady Państwa (1933–1945). J.Z. Pająk, A. Penkalla, J. Szczepański, *Słownik biograficzny XIX wieku...*, s. 405–406.

⁸² A. Schütz, *Major Kwaplitschka...*, s. 130–131, 133.

⁸³ *Ibidem*, s. 130–132, 138.

⁸⁴ Schütz pisał o nim z uznaniem: „Następcą Primavesiego został płk Otto Kick ze sztabu generalnego, który uosabiał najlepsze tradycje c. i k. korpusu oficerskiego. Twardy frontowy żołnierz, o liberalnych poglądach, wysokiej inteligencji i dużym uroku osobistym. Mądrze i taktownie kontynuował pracę Primavesiego pozyskując sobie szacunek całego oddziału.” (*ibidem*, s. 137, tłum. P. Brudek). Szef Oddziału Wywiadowczego w Biurze Ewidencyjnym płk Max Ronge, którego Kick zastąpił, stając na czele wywiadu Republiki Austriackiej w listopadzie 1918 r., komentował to z pogardą, jako sukces karierowicza już od dawna dążącego do wysadzenia go z siodła, który już wcześniej, jeszcze jako szef Oddziału Cenzury GZNB, oferował mu swoją pomoc w zakresie „przedłużania mu odroczenia od służby liniowej”; ofertę tę Ronge miał zdecydowanie odrzucić jako źle zakamuflowaną próbę zajęcia jego miejsca. G. Jagschitz, H. Leidinger, V. Moritz, *Im Zentrum der Macht...*, s. 290.

⁸⁵ Zob. T. 1, dok. nr [174], 1917, grudzień 31, Struktura poszczególnych referatów Oddziału Cenzury GZNB, sporządzona przez dr. Leo Lauterbacha; ÖStA/KA, FA, AOK D GZNB, Kart. 3747, Res. 4393, mps; *ibidem*, Kart. 3748, Res. 4536, mps.

- a) **Referaty I–IV** opracowywały sprawy wojskowe, polityczne i gospodarcze na temat Rosji i Rumunii (I, por. Arthur Schütz), Włoch (II, por. dr Otto Neumann), Serbii i Albanii (III, por. Anton von Vukelić), jak również Francji, Anglii i krajów neutralnych (IV, por. Robert Mayer). W tych sprawach też składały sprawozdania;
- b) **Referaty V–VII** opracowywały zagadnienia pomocy charytatywnej dla własnych jeńców wojennych i internowanych, w Rosji i Rumunii (V, jedn. ochot. Friedrich Spitzer), Włoszech (VI, kpt. dr Ladislaus Pandurović), oraz Francji, Anglii i krajach neutralnych (VII, por. Carl Bayer);
- c) **Referaty VIII–XIII** sporządzały sprawozdania o jeńcach wojennych, internowanych i konfirmowanych w monarchii, głównie rosyjskich jeńcach wojennych (VIII, Hermann Safir), włoskich (IX, doc. dr Paul Kammerer), serbskich (X, kpt. Konstantin Schneider), rumuńskich (XI, prof. Stefan de Volcinski), francuskich i angielskich (XII, Karl Puerner), jak i internowanych i konfirmowanych (XIII, doc. dr Leo Spitzer);
- d) **Referaty XIV–XXII** jako „referaty polityczne” miały opracowywać wewnętrzne gospodarcze wiadomości z monarchii, dotyczące sprawy czeskiej (polityka narodowa, tendencje antypaństwowe, nastroje narodu czeskiego na froncie i na tyłach; XIV, dr Karl Ritter von Eisenstein), włoskiej irredenty w kraju i za granicą (XV, konsul Felix von Stiassny von Elzhaim), kwestią polską (XVI, rtm. hr. Kazimierz Osiecimski-Czapski⁸⁶), kwestią ukraińską i rusofilami (XVII, por. Zdzisław Korol), kwestią rumuńską (XVIII, prof. Stefan de Volcinski), Południowych Słowian Austrii i Słowian na Węgrzech (oprócz kwestii serbskiej; XIX, jedn. ochot. sierż. dr Milan Hodža), kwestią serbską (XX, kpt. Konstantin Schneider), nastrojami i sytuacją gospodarczą na tyłach i w krajach sprzymierzonych (XXI, dr Oskar Thalberg) jak i kwestią pokojową (XXII, płk. Vinzenz Wodicka). Korespondencja polityczna dostarczała również cennego materiału dowodowego dla policji, stąd też te referaty ściśle współpracowały z organami śledczymi⁸⁷. Referentami politycznymi z reguły zostawali wybitni naczelnicy grup cenzorskich, wywodzący się z kręgów inteligenckich i elit politycznych. Byli wśród nich m.in. wspomniany już Milan Hodža, słowacki prawnik i działacz niepodległościowy, Milan Szizmanow – jeden ze współtwórców sądownictwa w Bułgarii, Felix Stiassny von Elzhaim – odznaczony Orderem Franciszka Józefa fabrykant i były konsul Austro-Węgier w Wenezueli, dr Leo Lauterbach – po wojnie jeden z przywódców światowego ruchu syjonistycznego, dr Richard Turba – prawnik i szef sekcji kryminalno-politycznej w Biurze Ewidencyjnym jak i znany austriacki filozof, dr Heinrich Gomperz, referujący min. kwestie „politycznej lojalności i nielojalności”⁸⁸;

⁸⁶ Jerzy Gaul podaje błędną informację, że hr. Kazimierz Robert Osiecimski-Czapski był szefem Oddziału Cenzury GZNB (*idem, Józef Piłsudski. Źródła z lat 1914–1918...*, t. 1, s. 247, przyp. 644).

⁸⁷ G. Spann, *Zensur in Österreich...*, s. 146.

⁸⁸ Por. T. 1, dok. nr 47 – Sprawozdanie Heinricha Gomperza z 11 IV 1916 r.

e) **Referaty XXIII i XXIV** miały wykonywać opracowania graficzne (rysunki/ wykresy) dla wszystkich referatów (fabrykant Kornel Stodola)⁸⁹, a także pocztą i statystyką (kpt. dr Josef Keil), który u boku ppłk. Karla Angerera, dr. Wilhelma Fritscha i por. Arthur Schütza pełnił istotną funkcję w prezydium Oddziału Cenzury.

Od tej pory grupa językowa przekazywała odpowiednim referatom cały opracowany przez siebie materiał, zaś referenci na jego bazie przygotowywali dla szefostwa oddziału krótkie, przekrojowe sprawozdania miesięczne, z naciskiem na ich regularność. Najważniejsze były sprawozdania referatów politycznych XIV–XXI, stąd nadano im specjalną treść i formę. Na przełomie lutego i marca 1917 r. powstałe pierwsze sprawozdania tego typu, przeznaczone dla Ministerstwa Wojny, Naczelnego Dowództwa i Wojennego Urzędu Kontroli, poświęcone kwestii polskiej, serbskiej, rumuńskiej i ukraińskiej. Sprawozdanie polskie powstało 22 lutego, oficjalnie obejmowało okres 1 stycznia – 15 lutego 1917 r. Wysoko oceniono je pod kątem treści, lecz skrytykowano formę. Efektem było ponowne spotkanie z naczelnikami grup zarządzane przez Kicka 2 III 1917 r., na którym szef wyłuszczył swoje wymagania wobec referentów: odtąd każde sprawozdanie miało bazować wyłącznie na korespondencjach, oraz posiadać prostą, rzeczową i logiczną strukturę. Kick chwalił jednak rzeczowość sprawozdań oddziału, przewyższających jakością analogiczne sprawozdania urzędów cenzorskich w Wiedniu, Budapeszcie i Feldkirch. Temat sprawozdań politycznych stał się główną przesłanką dla zorganizowania przez Biuro Ewidencyjne 30 i 31 III 1917 r. konferencji szefów głównych urzędów cenzury pod kierunkiem szefa Oddziału Informacyjnego (Nachrichtenabteilung) Naczelnego Dowództwa, płk. Maximiliana Rongego⁹⁰.

⁸⁹ W. Lukan, *Die politische Meinung...*, s. 222.

⁹⁰ Maximilian Ronge (1874–1953) – ur. w Wiedniu, płk armii austro-węgierskiej, ostatni szef Biura Ewidencyjnego (centrali wywiadu wojskowego Austro-Węgier). W 1907 r. został przeniesiony do Biura Ewidencyjnego, gdzie został protegowanym i uczniem płk. Alfreda Redla. W 1913 odegrał kluczową rolę w zdemaskowaniu płk. Redla jako agenta wywiadu rosyjskiego. W 1917 Ronge został płk. i stanął na czele Biura Ewidencyjnego. Funkcję pełnił do momentu rozpadu monarchii i rozwiązania Biura w 1918 r. W Republice Austriackiej sprawował urząd zastępcy szefa urzędu jeńców wojennych i internowanych cywilów w Wiedniu. Równocześnie był członkiem tajnego stowarzyszenia przygotowującego pucz przeciwko rządowi socjaldemokratycznemu. Od 1932 był szefem Specjalnego Biura Policji. W 1934 kanclerz Dolfuss mianował go szefem Urzędu Kanclerskiego, lecz Ronge nie potrafił zapobiec zamachowi na życie kanclerza przez nazistowskich agentów w tym samym roku. Po dokonaniu Anschlussu Austrii w 1938 r. naziści zaproponowali Rongemu wstąpienie do SS, on jednak nie przyjął oferty. Został aresztowany i osadzony w obozie koncentracyjnym w Dachau. W obozie napisał deklarację lojalności, którą wysłał adm. Wilhelmowi Canarisowi; pozwoliło mu to odzyskać wolność w sierpniu 1938. Podczas II wojny światowej Ronge mieszkał w Wiedniu, po wojnie mimo zaawansowanego wieku (71 lat) wspierał Amerykanów w budowie nowej służby wywiadowczej, zmarł w 1953 r. Ronge pojawia się w powieści szpiegowskiej Dennisa Wheatley'a *The second seal*, rozgrywanej się w przededniu I wojny światowej. [Biogram], w: J. Adams, *Historical Dictionary of German Intelligence...*, s. 375–376.

Ronge pochwalił Oddział Cenzury GZNB za jego osiągnięcia na polu wywiadowczym, wysoko oceniając korespondencję jako źródło poufnych wiadomości na temat prawdziwych poglądów ludzi⁹¹. Istotnym było więc, żeby ten materiał był badany w swojej istocie, bez dodatków w rodzaju subiektywnych opinii cenzorów. Kolejne sprawozdania polityczne służyć miały do porównań i wyciągania wniosków, stąd też konieczne było, by urzędy cenzury rozsyłały je pomiędzy sobą⁹².

Kick doprecyzowywał uwagi Rongego w swoim rozporządzeniu z 19 V 1917 r., w którym pouczał naczelników i referentów, jak w przyszłości powinna wyglądać treść i forma sprawozdania politycznego. Podkreślał, że cenzura nie jest już po prostu biernym narzędziem obronnym, lecz stanowi ważny instrument wywiadu ofensywnego. Swoją misję miała realizować poprzez cenzorów analizujących informacje korespondencyjne⁹³, referentów syntetyzujących i opracowujących je na sposób systematyczny i w myśl tych samych kryteriów; wreszcie za pośrednictwem szefostwa, wysyłającego opracowany już materiał w formie sprawozdawczej do innych instancji. Referentom przypominano, że ich zadaniem było oddanie możliwie jak najwierniejszego obrazu „poglądów, nastrojów i stosunków ludności”,

Płk Maximilian Ronge – szef Oddziału Informacyjnego AOK

⁹¹ Maximilian Ronge szczególnie wysoko oceniał efektywność pracy Oddziału Cenzury na froncie rosyjskim. Interesowały go takie informacje, jak: rozmieszczenie wszystkich wyższych dowództw armii carskiej, które zajmowały się mobilizacją nowo wystawionych dywizji piechoty i kawalerii; *ordre de bataille* armii, korpusów i dywizji z artylerią i pozostałymi formacjami; punkty mobilizacyjne nowych formacji; istnienie i przynależność całej artylerii, kawalerii dywizyjnej i korpusnej, oddziałów technicznych, formacji tyłowych, formacji rezerwowych; ustalenie liczby batalionów, szwadronów i baterii artylerii przy poszczególnych formacjach; struktura armii kaukaskiej, oddziałów w Persji, Macedonii, Francji, Finlandii i w głębi Rosji; koncentracja większych sił artylerii w określonych punktach. G. Spann, *Zensur in Österreich...*, s. 141–142.

⁹² W. Lukan, *Die politische Meinung...*, s. 223.

⁹³ Arthur Schütz, który z racji swojej misji łącznikowej często jeździł do Berlina i poznał metody cenzury niemieckiej, mimo dobrej organizacji i techniki oceniał ją nisko, jako mało kreatywną, spętana olbrzymią ilością przepisów i nastawioną czysto defensywnie, przez co pozbawioną znaczenia jako źródło informacji dla wywiadu wojskowego. *Idem, Major Kwaplitschka...*, s. 156. Interesująca jest uwaga Schütza odnośnie stopnia zbiurokratyzowania cenzury niemieckiej, której przeciwstawił cenzurę austriacką, rzekomo swobodniejszą w tej materii, jakoby bazującą na improwizacji. Ilość najrozmaitszych rodzajów przepisów tworzonych dla Oddziału Cenzury GZNB oraz w łonie tego urzędu już nawet przez poszczególnych naczelników grup, przeczy jednak temu obrazowi. Oceniając ten dorobek legislacyjny, dostrzec można olbrzymią i stale narastającą w latach 1914–1918 ilość zmieniających się przepisów, których cenzorzy mieli bezwzględnie się trzymać; Nadcenzura, której istnienie Schütz całkowicie przemilcza, nie pozostawiała cenzorom zbyt dużo miejsca na swobodne podejście do tej kwestii.

co szefostwo cenzury chciało osiągnąć poprzez zestawianie ze sobą tylko tych informacji, które pojawiały się z dużą częstotliwością. Uczulano cenzorów, że nawet bardzo interesujący pogląd jest bezwartościowy, jeśli występuje tylko w nielicznych korespondencjach; stawał się istotny dopiero wtedy gdy pojawiał się w setkach z nich. Dlatego każdą z poczynionych uwag w sprawozdaniu należało doprecyzować adnotacją, czy chodzi o jednostkową opinię, czy też o wypowiedź potwierdzoną przez większą liczbę korespondencji, pochodzących z różnych warstw społecznych, a nie tylko jednej grupy. We wrześniu 1917 r. Kick podkreślał, że oceniając wagę takiej informacji należy koniecznie uwzględniać różnice między różnymi klasami społecznymi⁹⁴. Jednostkowa myśl miała zostać odnotowana tylko wtedy, jeśli było to wyrażenie ważnej osobistości, przywódcy politycznego itd. Obowiązkowo sprawozdanie miało posiadać formę faktograficznego opisu, bez wtrętów odautorskich, zaś fragmenty korespondencji miano zamieszczać w załącznikach do tekstu głównego. Kierownik Kancelarii Prezydyjalnej dr Wilhelm Fritsch w swojej instrukcji pt. „Cele analizy politycznej” dodawał jeszcze, że cenzorzy mieli wychwytywać różnice pomiędzy poszczególnymi narodami, opisywać nastroje wobec sprzymierzeńców i nieprzyjaciół, skupiać się na wyrażanych emocjach pewności zwycięstwa, ale i zmęczenia wojną. Dużą wagę miały zwłaszcza wypowiedzi o wewnętrznej sytuacji monarchii, polityce narodowościowej, kwestii obowiązkowej służby wojskowej i parlamentaryzmu. Wyszukiwano antypaństwowe wypowiedzi Czechów, południowych Słowian, Włochów⁹⁵, Rumunów i „rusofilów”. Do drażliwych kwestii należała również sprawa polska, jak i w ogóle wszelkie wypowiedzi na temat przyszłych granic monarchii. Badając liczne relacje jenieckie badano procent żołnierzy austro-węgierskich z danej narodowości monarchii, którzy dostali się do nieprzyjacielskiej niewoli pozbawieni ran, a więc bez walki, z czego miało wynikać, iż zbiorowo poddali się nieprzyjacielowi, wierząc że ta – w istocie – dezercja ujdzie im na sucho.

Pojawiło się przy tym zjawisko świadomego fałszowania danych przez naczelników narodowych grup cenzorskich, którzy przez wzgląd na własne pochodzenie starali się pokazywać w korzystnym świetle swoich rodaków. Według Alona Rachamimova, naczelnik Czeskiej Grupy Cenzury A dr Anton Kolínský dwukrotnie sfałszował dane, wpisując „60%” zamiast „50%” jako liczbę Czechów którzy dostali się do niewoli po odniesieniu ran. Jego zdaniem również czescy żołnierze, którzy dostali się do niewoli „bez ran”, byli w większości landszturmistami „niereprezentatywnymi dla większości czeskich poborowych”, swoją tezę ilustrował odpowiednimi listami. Uprowadzony do Czechów, pochodzący z Moraw Primavesi dowiedział się o postępowaniu Kolínskiego, udzielając mu ostrej listownej reprimendy: „podjęto próbę by przedstawić ten naród (tzn. Czechów) jako walecznych, a ich notorycznie

⁹⁴ W. Lukan, *Die politische Meinung...*, s. 224.

⁹⁵ Na podstawie korespondencji prowadzono ewidencję zbiegłych za granicę południowych Tyrolczyków oraz ustalano dyslokację włoskich formacji wojskowych. K. Scharr, *Zensur- und Pressewesen...*, s. 72.

austrofobiczne wypowiedzi jako robotę indywidualnych agitatorów... fakt jest taki, że nigdy nie widzi się Niemców, Chorwatów czy Węgrów walczących we wrogim obozie. Primavesi był przekonany o czeskiej odpowiedzialności za krecią robotę, wstrząsającą podstawami prodynastycznej, bohaterskiej i lojalnej armii⁹⁶. Kiedy na wiosnę 1915 r. wzrosły statystyki Węgrów dostających się bez ran do niewoli, nie spowodowało to bardziej wyważonego podejścia do podobnych danych względem Czechów, za to Primavesi tłumaczył spadek wartości bojowej Węgrów głodem, brakami amunicji i ogólnie kiepskim zaopatrzeniem na froncie. Jeśli materiał korespondencyjny potwierdzał panujące już we władzach centralnych opinie odnośnie braku lojalności niektórych narodowości, mógł zostać użyty jako uzasadnienie twardszego kursu wobec nich; tak się stało w przypadku ludności włoskiej z Trydentu. Szeffostwu cenzury zależało na ukazaniu „przestrzennej ekspansji irredentyzmu”⁹⁷.

Każde sprawozdanie polityczne miało trafiać do kancelarii Oddziału Cenzury GZNB do piątego dnia danego miesiąca; jeśli zabrakło jednak wystarczającego materiału do analizy, wówczas jego złożenie opóźniało się, lub – jak to było w praktyce działań polskich grup cenzury – składano je za czas kilku okresów sprawozdawczych. Po przeczytaniu sprawozdań z referatów, szef oddziału przekazywał je dalej w jednym pakiecie do Wydziału X ds. Jeńców Wojennych w Ministerstwie Wojny, od lutego 1918 r. otrzymywała je też Komisja Ministerialna w Ministerstwie Wojny (która w 1917 r. zastąpiła Wojenny Urząd Kontroli), poza tym swoje egzemplarze odbierały Naczelne Dowództwo, Oddział Informacyjny, Biuro Ewidencyjne i urzędy cenzury w Wiedniu, Budapeszcie i Feldkirch. Walter Lukan zwraca uwagę na fakt, iż urzędy te dokonywały tylko wewnętrznej oceny sprawozdań, zapoznając się z ważnymi informacjami o nastrojach ludności, nie przekazując ich dalej do władz centralnych. Według Lukana nie ma dowodu na to, że docierały one do cesarza (np. poprzez kancelarię wojskową lub szefa gabinetu), premiera, ministra spraw wewnętrznych czy zagranicznych⁹⁸. Co ważne, w stosunkach między Oddziałem Cenzury GZNB a Naczelnym Dowództwem utrzymywała się różnica zdań co do kształtu sprawozdań miesięcznych. W styczniu 1918 r. przedstawiciel AOK por. Nordegg ponownie pouczył szefów urzędów cenzury w Wiedniu, jego filii w Cieszynie, w Budapeszcie i Feldkirch odnośnie pożądanej formy i treści tych raportów, które jednak nie uległy już zmianie⁹⁹.

⁹⁶ Cyt. za: A. Rachamimov, *Arbiters of Allegiance...*, s. 164.

⁹⁷ G. Spann, *Zensur in Österreich...*, s. 136–137.

⁹⁸ W. Lukan, *Die politische Meinung...*, s. 225. W materiałach wiedeńskiego MSZ znajduje się jednak sprawozdanie miesięczne za kwiecień z 15 V 1917, HHSt, Politisches Archiv 1012, Krieg 56a/2, k. 382–383; por. przyp. 1 powyżej.

⁹⁹ K.u.k. Armeekommando NA Nr. 2017, Besprechung mit den Leitern der Zensurstellen Wien, Budapest, Feldkirch und Teschen am 27 Jänner 1918 bei der NA des AOK in Baden über die Verfassung der Monatsberichte, Oberstl. [Franz] Nordegg, Baden 27 I 1918, ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3756 Res. 4977, k. 1230–1232.

Walter Lukan opisuje jako rzadki przypadek, iż sprawozdanie cenzorskie zostało faktycznie przesłane dalej. W marcu 1917 r. naczelnik Referatu XIX (Południowi Słowianie monarchii) Milan Hodža złożył swoje pierwsze sprawozdanie polityczne na temat postawy narodów południowo-słowiańskich wobec obu części monarchii¹⁰⁰. Biuro Ewidencyjne po sporządzeniu wyciągu z tego dokumentu przesłało go do kancelarii wojskowej cesarza, do zastępcy ministra spraw zagranicznych przy Naczelnym Dowództwie oraz do komend wojskowych w Zagrzebiu i Lublanie. Z kolei Kriegsüberwachungsamt skopiował swój egzemplarz sprawozdania i wysłał go do ministerstwa spraw wewnętrznych, namiestnictwa Dalmacji oraz okręgowych władz Krainy¹⁰¹. W miarę pogarszania się sytuacji aprowizacyjnej monarchii i narastania powszechnego kryzysu coraz istotniejsze były sprawozdania gospodarcze. Pozyskiwany bogaty materiał statystyczny dawał możliwość badania położenia poszczególnych części Austro-Węgier, zwłaszcza tam, gdzie panował już dosłowny głód i groził wybuch epidemii; sporządzano nawet mapki takich obszarów. Korespondencja handlowa stanowiła bezcenny materiał analityczny do wykrywania spekulacji, czarnego rynku i konfiskaty nielegalnych składów towarów. Katastrofa aprowizacyjna lawinowo pogarszała nastroje społeczne, stosunek ludzi do wojny i państwa, strach przed rekwizycjami, rosnące konflikty klasowe i nieufność do władz; wszystko to niezbiecnie wynikało z lektury sprawozdań Oddziału Cenzury GZNB. Niedożywienie i apatia uderzały także w morale armii, żołnierze na wiosnę 1917 r. coraz częściej wyrażali życzenie jak najszybszego zakończenia wojny, by poradzić sobie z kryzysem¹⁰².

Kryzys jednakże nie omijał samego oddziału cenzury. Tym, co walnie przyczyniało się do wyhamowywania pracy cenzury korespondencji, była stała rotacja personelu. Z jednej strony bowiem przywiązywano ogromną wagę do czasochłonnego i skomplikowanego szkolenia cenzorów poczty, od których wymagano nieskończenie więcej niż od cenzorów prasy; z drugiej strony oddział cenzury miał bardzo niską rangę jako jednostka wojskowa; przyporządkowany garnizonowi Wiednia musiał być przygotowany na ciągłe zabieranie mu cennych pracowników, zmuszonych do powrotu do służby liniowej. To samo dotyczyło kadr kierowniczych. Świeży personel cenzorski często już nie mógł przejść tak gruntownego przeszkolenia jak poprzedni, z uwagi na nawał pracy, zaś swoimi pytaniami przeszkadzał w pracy cenzorom bardziej doświadczonym. Statystyki popełnianych błędów sporządzane przez Nadcenzurę ukazywały stałe pogarszanie się jakości

¹⁰⁰ Max Ronge powołuje się na sprawozdanie dr. Milana Hodży z 5 VII 1918 r. odnośnie metod werbowania jeńców monarchii do walki z nią przez siły Ententy, na przykładzie pozyskiwania Słowaków i Słoweńców przez Czechów, używających do tego siły jak i argumentów propagandowych. M. Ronge, *Dwanaście lat...*, s. 214.

¹⁰¹ W. Lukan, *Die politische Meinung...*, s. 273, przyp. 63.

¹⁰² G. Spann, *Zensur in Österreich...*, s. 326–328; podobny obraz wyłania się ze sprawozdań polskich grup cenzury.

pracy oddziału. Ciągłe przesunięcia odbijały się na rosnącej atmosferze nieufności pomiędzy personelem a kadrami kierowniczą. Stałym problemem był brak cenzorów posiadających odpowiednie umiejętności językowe. Poszukiwano ich m.in. na Uniwersytecie Wiedeńskim, acz na zapytanie o studentów filologii słowiańskiej znających język serbsko-chorwacki nadających się do pracy w cenzurze, otrzymano odpowiedź odmowną. Radzono sobie przenosząc cenzorów do innych urzędów cenzury, oraz czynąc zadość propozycji pułkownika Oskara von Hranilovicia¹⁰³ odbywano z nimi kilkudniowe szkolenie w kwestiach wywiadowczych w Biurze Ewidencyjnym, lub Oddziale Informacyjnym Naczelnego Dowództwa¹⁰⁴. Instytucje organizujące przydział służby cenzorskiej do pracy w Oddziale Cenzury GZNB wyraźnie lekceważyły tę pracę. Służba w cenzurze osób niezdolnych do służby frontowej wywoływała pewne odium wokół urzędu jako przechowalni dla zaradnych jednostek, pragnących uniknąć frontu; wśród nich było wielu nauczycieli, także starszych już wiekiem profesorów, nie brakowało ochotników. Specyfiką Urzędu Cenzury w Feldkirch było zatrudnianie kobiet jako ochotniczych cenzerek już od początku wojny. Część z nich przepracowywała po kilka godzin bez wynagrodzenia, pozostałe zaś zatrudniano na zasadach podobnych do emerytowanych wojskowych – czyli za niewielką pensję. Z czasem ustaliła się procedura, by osoby zdolne do służby były zastępowane przez osoby zwolnione ze służby¹⁰⁵.

Jednocześnie do Oddziału Cenzury trafiały osoby coraz bardziej przypadkowe, na co skarżył się szef Urzędu Cenzury w Feldkirch, utyskujący, że jego nowi cenzorzy nie posiadają wystarczającej inteligencji do wyszukiwania cennych informacji. Urząd dokonał wewnętrznej lustracji swojego personelu i stwierdził, że pracują dla niego m.in. „ludzie z problemami psychicznymi i ograniczoną zdolnością myślenia”. Zauważono, że nowi cenzorzy mają skłonności do okradania korespondencji, tym bardziej, że ich pensja nie należała do wysokich. Od tego momentu cenzorzy byli inspekcjonowani przez policję¹⁰⁶. Urząd Cenzury w Wiedniu żywo interesował się poza moralnością także sytuacją materialną swoich cenzorów, stwierdzając, że 2/3 personelu to ludzie oderwani od swoich ojczyzn i miejsc stałego pobytu oraz

¹⁰³ Oskar Hranilović von Czvetassin (1867–1933) – gen. bryg. armii austro-węgierskiej, szef wywiadu monarchii. Attaché wojskowy w Sofii od 1 XI 1907, szef Grupy Bałkańskiej w Biurze Ewidencyjnym, attaché wojskowy w Bukareszcie od 24 XI 1911, pułkownik korpusu SG od 1 V 1913, szef Biura Ewidencyjnego od 24 V 1914, szef Oddziału Wywiadowczego AOK od 1 VIII 1914, gen. bryg. Armii Austro-Węgier od 1 V 1917, dowódca 145 Brygady Piechoty.

¹⁰⁴ G. Spann, *Zensur in Österreich...*, s. 147–148.

¹⁰⁵ Otto Schilling cytuje przykładowy meldunek szefa urzędu, kpt. Leonharda Henniga, do Wojennego Urzędu Kontroli, celem zatrudnienia kogoś w Feldkirch: „Proszę o odkomenderowanie jednorocznego ochotnika w stopniu sierżanta Josefa Latzla z kompanii lotniczej w Fischamend, do K-Stelle przy biurze cenzury w Feldkirch. Ten ochotnik jednoroczny jest inwalidą wskutek wypadku, jako niezdolny do służby wojskowej został oddelegowany do Urzędu Cenzury w Feldkirch”. Cyt. za: O. Schilling, *Die Zensur in Vorarlberg...*, s. 81–82.

¹⁰⁶ G. Spann, *Zensur in Österreich...*, s. 149–150.

rodzin. Panująca w Wiedniu drożyzna powodowała, że od 1917 r. obserwowano rosnące niedożywienie wśród cenzorów, do których zaliczali się przecież także żołnierze po dopiero co odbytej hospitalizacji oraz rekonwalescenci. Pod koniec wojny zaczęły pojawiać się groźby strajku cenzorów celem wymuszenia podwyżki płac. Doszło do sytuacji, w której potwierdzono fakt skierowania do urzędu cenzury kryminalisty widniejącego w kartotekach policyjnych. Oddział Cenzury GZNB skierował więc do Ministerstwa Wojny prośbę, aby podjęto działania „z uwagi na ewidentne niebezpieczeństwo ze strony takich gagatków szczególnie w wydziale cenzury, by selekcję kandydatów w rygorystyczny sposób podejmować jeszcze przed ich przysyłaniem”¹⁰⁷.

Gdy podejrzewano niewłaściwą kwalifikację polityczną i światopoglądową cenzorów, a nawet naczelników grup cenzorskich, używano Nadcenzury, co przejawiało się w rosnącym donosicielstwie. Gustaw Spann cytuje donos na jednego z cenzorów oskarżonego o „słowianofilstwo”: „ze szczególnym upodobaniem i zadowoleniem przekazywał dalej niekorzystne wiadomości na temat przebiegu działań wojennych”. Od momentu centralizacji cenzury pod koniec 1916 r. Naczelne Dowództwo wymagało dokonywania generalnej oceny przydatności cenzorów do pracy. Wojenny Urząd Kontroli miał odtąd „z jednej strony dyskretnie obserwować życie osobiste przydzielonych już do biur cenzury oficerów, żołnierzy i personelu cywilnego, z drugiej strony wobec nowo zatrudnionych podjąć poprzez kompetentne instancje wywiad na temat ich charakteru, życiorysu i politycznych poglądów”¹⁰⁸. Szefowie urzędów cenzury korespondencji zagranicznej musieli teraz ewidencjonować własny personel, natomiast organa wojskowe selekcyjujące kandydatów do pracy w cenzurze otrzymały tajne instrukcje na użytek tej działalności. W tym punkcie doszło do protestu wojskowych władz węgierskich, upierających się przy tym, by cenzorzy węgierscy byli kontrolowani wyłącznie przez kompetentne instancje węgierskie. Oczyszczenie cenzury z „elementów podejrzanych” pozostało więc syzyfową pracą¹⁰⁹.

Oddział cenzury korespondencji jenieckiej GZNB przestał istnieć już w listopadzie 1918 r., lecz samo GZNB jako instytucja Czerwonego Krzyża przetrwało koniec monarchii i uległo rozwiązaniu dopiero wiosną 1919 r.¹¹⁰. Pułkownik Theodor Primavesi, na podstawie dekretu Ministerstwa Wojny został wyznaczony na pracownika Kriegsarchiv – Archiwum Wojny, z zadaniem uporządkowania zasobu Oddziału Cenzury GZNB. 25 XI 1918 r. napisał list do Dowództwa Kriegsarchiv –stanowiącego jednostkę wojskową z własnym dowódcą. Primavesi wskazywał w liście na ogromną wagę informacyjną zgromadzonego w toku wojny materiału

¹⁰⁷ *Ibidem*, s. 151–152.

¹⁰⁸ *Ibidem*, s. 153.

¹⁰⁹ *Ibidem*, s. 154.

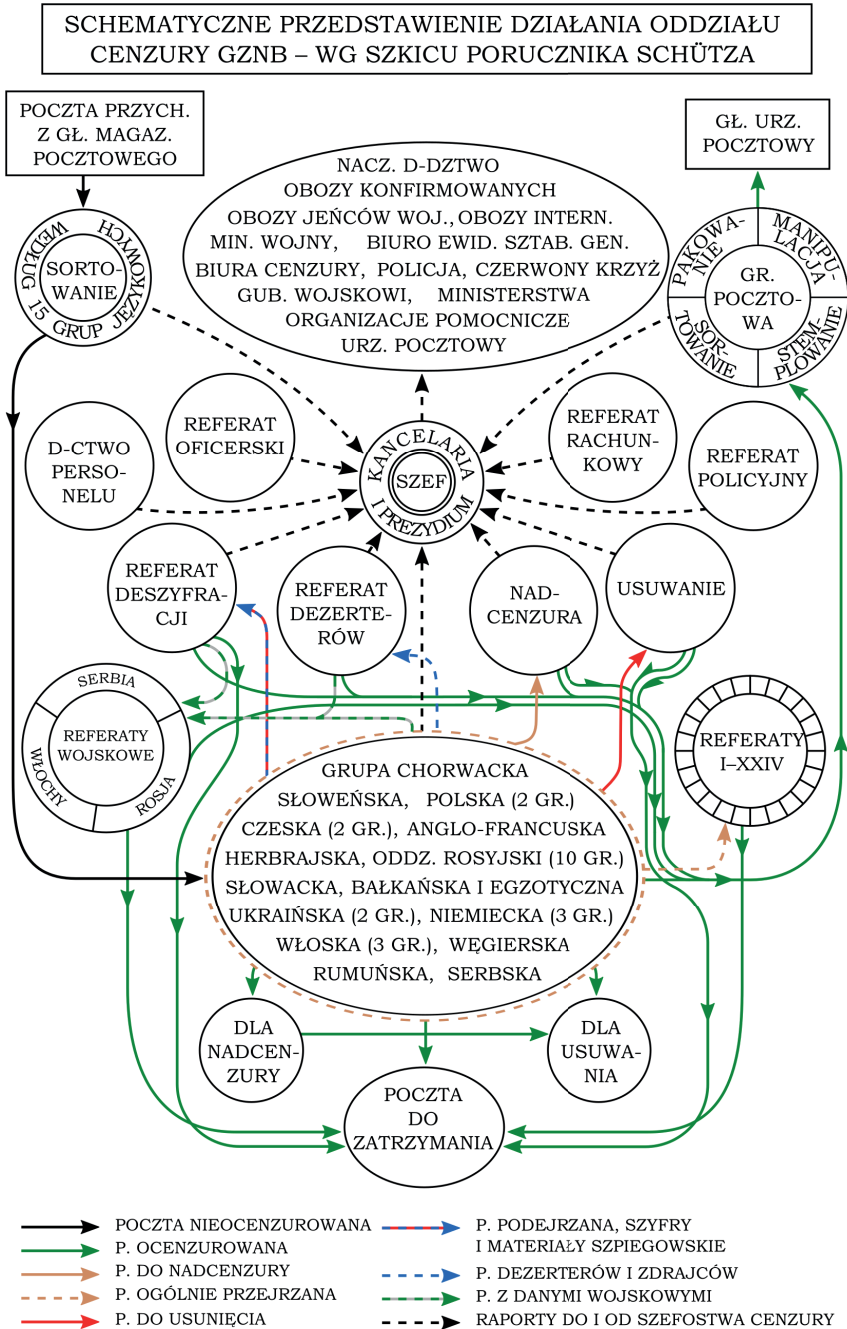
¹¹⁰ M. Egger, *Der institutionelle Rahmen...*

korespondencyjnego i dokonanych na jego podstawie analiz przez Oddział Cenzury. Primavesi twierdził, że w czasie wojny realizacja jego propozycji, by sporządzić na ten temat opracowanie naukowe, była przez władze zwierzchnie przesuwana na czas powojenny. W związku z tym, po rozpadzie monarchii Primavesi przedstawił projekt takiego opracowania, obejmującego tak różne dziedziny jak lingwistyka, gospodarka wojenna czy psychologia narodów. Autorami tej publikacji mieli być byli cenzorzy i oficerowie Biura Ewidencyjnego, jeśli w grę wchodziły kwestie militarne. Primavesi chciał w związku z tym powołać specjalną grupę w Archiwum, mającą współpracować z instytucjami, do których trafiał materiał Oddziału Cenzury. Primavesi przewidywał odzyskiwanie całej dokumentacji przechowywanej w registraturach Ministerstwa Wojny, pozostając w ścisłej współpracy ze swoim następcą na stanowisku szefa oddziału – pułkownikiem Kickiem, a w listopadzie 1918 r. następcy Maxa Rongego w Biurze Ewidencyjnym. Pomocnikiem w pracach archiwizujących miał być ściągnięty z Wydziału X Ministerstwa rtm. Schütz, kierujący Oddziałem Informacyjnym Biura Ewidencyjnego. Celem tych działań było skompletowanie spuścizny aktowej Oddziału Cenzury GZNB ze wszystkich instytucji, obecnie likwidowanych, dokąd te dokumenty trafiały. Primavesi podkreślał, że jest to niezbędne, by zapobiec postępującemu rozproszeniu zgromadzonych materiałów. W taki sposób byli szefowie Oddziału Cenzury GZNB jeszcze w listopadzie 1918 r. połączyli siły, by uniemożliwić dostanie się cennych materiałów wywiadowczych oddziału w niepowołane ręce. Ukryte w Kriegsarchiv, miały pozostać tajemnicą, zwłaszcza przed państwami sukcesyjnymi po upadku monarchii¹¹¹.

Po rozpadzie monarchii w listopadzie 1918 r. wywiad wojskowy nowo powstałej Republiki Austriackiej pod kontrolą urzędników cywilnych usilnie próbował się oczyścić z pracowników Biura Ewidencyjnego, lecz tworzyli go ci sami oficerowie wywiadowczy – byli pracownicy Oddziału Cenzury GZNB. Staatsamt für Heereswesen (Państwowy Urząd do Spraw Wojskowych) postawił na czele swojej siatki wywiadowczej płk. Otto Kicka, zaś rtm. Landwehry Arthur Schütz otrzymał od niego zadanie nadzorowania byłych oficerów wywiadu na czele z pozostającym w cieniu płk. Maximilianem Rongem. Ronge wkrótce uzyskał zatrudnienie w urzędzie do spraw jeńców i internowanych cywilów powracających z Rosji bolszewickiej. Mógł teraz kontynuować pracę wywiadowczą, oficjalnie organizując opiekę nad repatriantami, a w istocie wypytyując ich o sytuację w Rosji. Pikanterii całości dodaje fakt, że na tym stanowisku Ronge zajmował się również ważnością (czy raczej unieważnianiem) małżeństw zawartych w czasie wojny w niewoli rosyjskiej przez żołnierzy austro-węgierskich (w tym licznych Polaków, którzy skorzystali z tej możliwości). W toku wojny kwestia ta jako stale obecna w listach w Rosji była priorytetowo traktowana przez Oddział Cenzury, dopatrujący

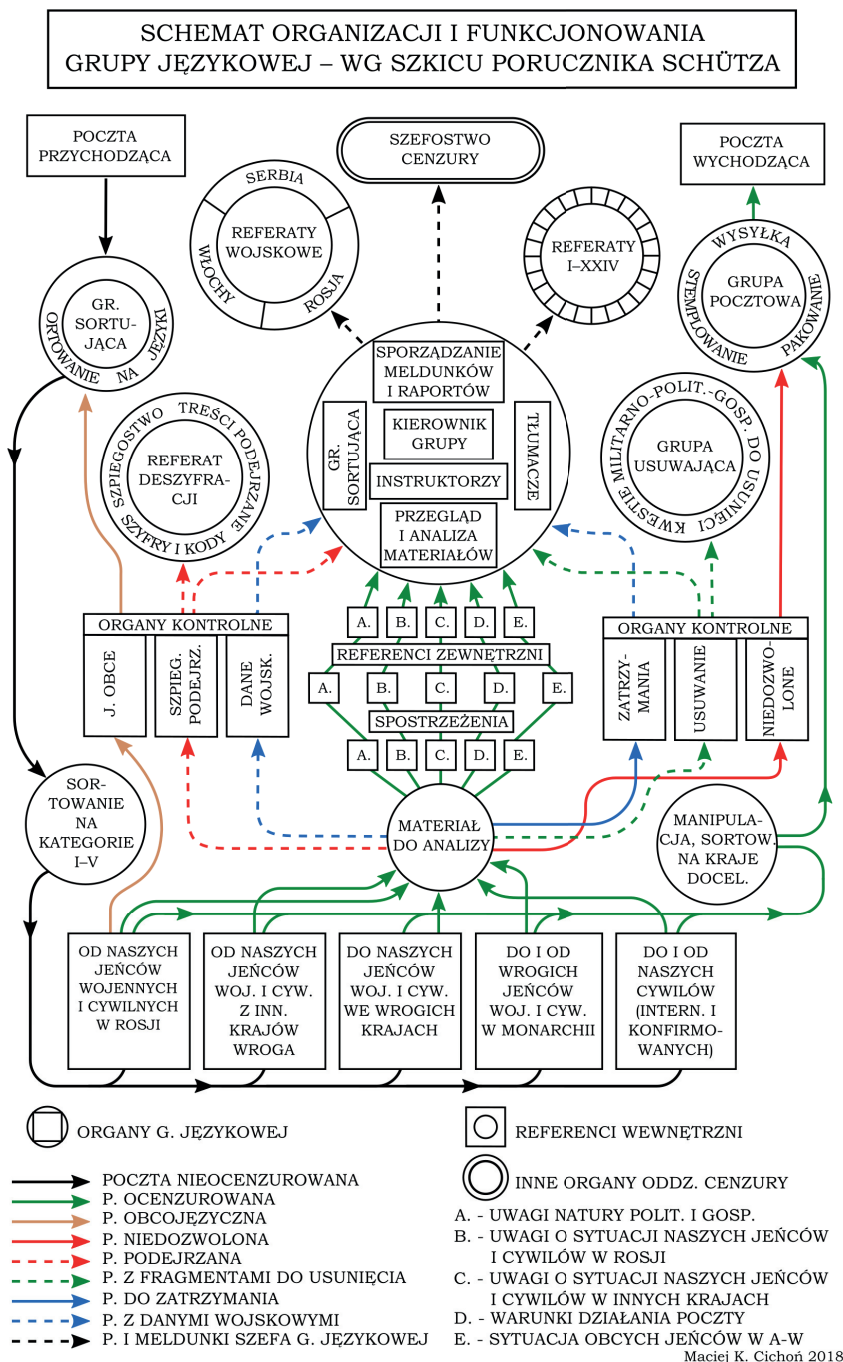
¹¹¹ Por. T. 1, dok. nr 182.

Schemat 1. Schemat organizacyjny i obieg dokumentów Oddziału Cenzury GZNB (1917)

Maciej K. Cichoń 2018

Schemat 2. Schemat organizacyjny i obiegu dokumentów w ramach grupy językowej Oddziału Cenzury GZNB (1917)

Maciej K. Cichoń 2018

się w tym akcie dezercji z armii i zdrady państwa przez osoby pragnące w ten sposób opuścić rosyjski obóz jeniecki i osiąść ze świeżo poślubionymi żonami np. na Syberii, zrywając wszelkie kontakty ze swoją ojczyzną i pozostawionymi tam bliskimi. Polacy – oficerowie byłego Biura Ewidencyjnego, którzy przeszli na służbę odrodzonego Państwa Polskiego wiedzieli o istniejących sprawozdaniach Oddziału Cenzury GZNB dotyczących Rosji bolszewickiej. Pozostający szefem referatu politycznego w nowym wywiadzie były referent GZNB dr Richard Turba odpowiedział wymijająco na ich prośbę udostępnienia tych dokumentów, kierując ich fałszywie ku dokumentacji Naczelnego Dowództwa¹¹².

4. Polskie grupy cenzury i Referat XVI – struktury i personel kierowniczy

Jak pisaliśmy wcześniej, po zorganizowaniu przez Primavesiego w listopadzie 1914 r. Oddziału Cenzury GZNB w jej strukturach zaczęły funkcjonować grupy językowe, które od tej pory stały się jego podstawową częścią. Instrukcja z 2 XI 1914 r. przewidywała powołanie również polskiej grupy językowej, którą zorganizowano w początkach 1915 r., a którą kierował od 15 lutego jako naczelnik (Gruppenleiter) major Juliusz Żydló¹¹³. Od tej pory opracowywała ona napływającą korespondencję w języku polskim. Rezultatem tej pracy były dokumenty: sprawozdania ogólne (Bericht), które przedstawiano w miesięcznych okresach sprawozdawczych od 20 jednego miesiąca do 20 następnego¹¹⁴. Sporządzano je zwykle w czterech równorzędnych egzemplarzach, z których jeden zostawał w aktach, zaś pozostałe wysyłano do Wojennego Urzędu Kontroli (KÜA),

¹¹² G. Jagschitz, H. Leidinger, V. Moritz, *Im Zentrum der Macht...*, s. 198–199, 201, 204, 210.

¹¹³ Juliusz Żydló (1848–1917) – ur. 4 V 1848 w Kołomyi. Po ukończeniu gimnazjum jako ochotnik od 17 IX 1868 służył w 24 Pułku Piechoty. Potem studiował medycynę na UJ (1870–1871). Studia przerwał i postanowił obrać karierę wojskową. Rzemiosła wojskowego uczył się w szkole kadetów piechoty w Koszycach (1872–1874) i w stacji szkolenia piechoty w Budapeszcie (1875–1876). Wykształcenie wojskowe uzupełniał na szkoleniach specjalistycznych (1886, 1891). W 1895 awansowany na mjr. Służył w Szkole Kadetów Piechoty w Zagrzebiu, oraz w 65 Pułku Piechoty, w garnizonach w: Miskolcu, Dolnej Tuzli, Budapeszcie, Kołomyi, Sarajewie, Egerze, Munkaczu, Szatmar oraz w Wiedniu. Od 1909 r. w stanie spoczynku. Znał dobrze języki: polski, niemiecki i węgierski oraz w mniejszym stopniu rumuński i chorwacki. 11 X 1914 reaktywowany do czynnej służby wojskowej, służył w Komendzie Placu w Wiedniu. Rozkazem Komendy Wojskowej w Wiedniu nr 10383 z 13 X 1914 odkomenderowany do Oddziału Cenzury GZNB, był cenzorem w Serbskiej Grupie Cenzury (16 X 1914 – 15 II 1915). Kierownik Polskiej Grupy Cenzury (15 II – 20 IX 1915) i Polskiej Grupy Cenzury A (20 IX 1915 – 15 III 1917). W ocenie przełożonych „w pełni nadawał się na stanowisko naczelnika polskiej grupy cenzury” oraz był „surowy dla podwładnych”. Ciężko chory na serce, znalazł się w marcu 1917 w szpitalu wojskowym nr VII w Wiedniu, gdzie zmarł 8 IV 1917. ÖStA/KA, Personalunterlagen (Pers), Qualifikationslisten (Quall), Julius Żydló.

¹¹⁴ W późniejszych latach część sprawozdań miesięcznych obejmowała nieco dłuższe okresy, ale zawsze sprawozdania takie nazywane były miesięcznymi.

Wydziału X ds. Jeńców Wojennych Ministerstwa Wojny i do Biura Ewidencyjnego Sztabu Generalnego.

W sprawozdaniach ogólnych na podstawie załączanej korespondencji zajmowano się wówczas głównie sytuacją i nastrojami ludności polskiej znajdującej się w okupowanej przez Rosjan części Galicji i powstającymi w Rosji polskimi formacjami wojskowymi. W kolejnych miesiącach 1915 r. problematyka interesująca cenzorów ulegała poszerzeniu o zagadnienia związane z sytuacją i nastrojami wśród: 1) zakładników cywilnych z Galicji, 2) jeńców wojennych Polaków z armii austro-węgierskiej, którzy przebywali w Rosji, Włoszech i Serbii, 3) jeńców wojennych Polaków, którzy przebywali w monarchii habsburskiej, a także informacje dotyczące sytuacji Polaków w innych krajach Ententy. Sprawozdania ogólne były uzupełniane przez sprawozdania specjalne (Sonderbericht lub Spezialbericht), zwykle dotyczące spraw jednostkowych, ale pod względem treści i zagadnień poruszanych tożsame z ogólnymi.

W tym pierwszym okresie liczba opracowywanych przez Polską Grupę Cenzury listów i kartek pocztowych stale rosła, od 20 lutego do 20 marca 1915 r. ocenzurowano 31 116 korespondencji, a między 20 marca a 20 kwietnia – 35 680 korespondencji, aby między 20 lipca a 20 sierpnia ocenzurować już 78 235 korespondencji, a w następnym okresie sprawozdawczym osiągnąć liczbę 154 806 korespondencji.

W związku z coraz większym napływem korespondencji w języku polskim wymagającej ocenzurowania we wrześniu 1915 r. zdecydowano się przeprowadzić reorganizację, tworząc obok dotychczasowej Polskiej Grupy Cenzury, którą przemianowano na Polską Grupę Cenzury A i pozostawiono pod kierownictwem majr. Juliusza Żydyły, drugą grupę: Polską Grupę Cenzury B, której kierownikiem został dotychczasowy szef Słowackiej Grupy Cenzury, por., a od 20 X 1915 r. kpt Milan Boubela¹¹⁵. W ramach zmian w każdej grupie pojawiło się też po dwóch zastępców kierowników grup. Jeden z nich kierował tłumaczami i cenzorami, biorąc zarazem odpowiedzialność za poprawność tłumaczeń z języka polskiego na język niemiecki. W Polskiej Grupie Cenzury A funkcję tę objął dr Marcin Horowitz¹¹⁶,

¹¹⁵ Milan Boubela (1884–?) – ur. 1 VI 1884 w Morawskiej Ostrawie. Ukończył 5 gimnazjum w Brnie (1899) oraz szkołę kadetów (podchorążych piechoty) w Königsfeld (ob. Královo Pole) pod Brnem (1903). Zawodowy oficer armii austro-węgierskiej, początkowo podoficer, od 1905 ppor., służył jako szef kompanii w garnizonach w Tarnopolu (1903–1906) i Brzeżanach (1906–1907). Prawdopodobnie w 1907 oddelegowany do K-Stelle w okręgu korpusu w Przemyślu. Por., od 20 X 1915 kpt., przydzielony w listopadzie 1914 r. do Oddziału Cenzury GZNB. Najpierw był kierownikiem Słowackiej Grupy Cenzury (1 I – 20 IX 1915), potem kierownikiem Polskiej Grupy Cenzury B (20 IX 1915 – 1 VIII 1916). Od 5 VIII 1916 do 15 IX 1917 urlopowany. Od 1 X 1917 do 30 IX 1918 w Komendzie Wojskowej w Wiedniu. 30 IX 1918 zwolniony ze służby. ÖStA/KA, Pers. Quall., Milan Boubela.

¹¹⁶ Marcin Horowitz – ur. w zasymilowanej rodzinie żydowskiej we Lwowie, dr prawa i radca cesarski, ukończył uniw. we Lwowie. Przed I wojną światową sędzia obywatelski Sądu Krajowego we

zaś w Polskiej Grupie Cenzury B – dr Jan Kotas¹¹⁷. Drugi z zastępców, pełniący zarazem funkcję referenta wojskowego, odpowiadał za wyłapywanie i przekazywanie treści o charakterze wojskowym referatom wojskowym GZNB, a także odpowiednim komórkom wywiadu i kontrwywiadu¹¹⁸. W Polskiej Grupie Cenzury A odpowiadał za te sprawy rtm. Kazimierz Osiecimski-Czapski¹¹⁹, zaś w Polskiej

Lwowie i adwokat przy Sądzie Krajowym w Krakowie. Radny miasta Lwowa (1913–1914). Należał do grona aktywnych żydowskich działaczy asymilacyjnych, m.in. był współzałożycielem żydowskiego stow. „Zjednoczenie”. Był także właścicielem dóbr ziemskich (folwarków w Łazowej i Werloce) na terenie Lubyczy Kameralnej i Lubyczy-Kniazie, pięknego secesyjnego pałacu w miasteczku Lubycza Królewska i fabryki konserw jarzynowych w Dębach. Dyrektor Tow. Akcyjnego Rafinacji Spirytusu we Lwowie, członek Izby Handlowej i Przemysłowej we Lwowie (II Sekcja Przemysłowa), członek Giełdy Zbożowej i Towarowej we Lwowie, członek Komitetu Cenzorów dla działu wekslowego Tow. Galicyjskich Kas Oszczędności we Lwowie. Po wybuchu wojny ewakuowany do Wiednia. Tu zwerbowany do Oddziału Cenzury GZNB i przekazany do Polskiej Grupy Cenzury jako tłumacz z języka polskiego na język niemiecki. Zastępca kierownika Polskiej Grupy Cenzury A (20 IX 1915 – 15 III 1917), potem ponownie tłumacz. W okresie międzywojennym powrócił z Wiednia i kontynuował swą działalność gospodarczą. W 1932 r. zbankrutował i zamieszkał we Lwowie, utrzymując się z praktyki adwokackiej. *Szematyzm Królestwa Galicyi i Lodomeryi...*, s. 102, 399, 403, 1000.

¹¹⁷ Jan Kotas (1879–1965) – ur. w ubogiej rodzinie górali ewangelików, ukończył gimnazjum w Bielsku i prawo na uniw. w Wiedniu. Dr prawa, pracował w sądach i kancelariach notarialnych kolejno w Frydku, Boguminie, Frysztacie i w Cieszynie. Współzałożyciel i działacz Polskiego Tow. Turystycznego „Beskid Śląski”; dzięki jego energii powstało pierwsze polskie schronisko na Śląsku – na Ropiczce. Zmobilizowany do armii austro-węgierskiej w 1915 r., walczył krótko na froncie karpackim, następnie przydzielony do Oddziału Cenzury GZNB; tłumacz z języka polskiego na niemiecki w Polskiej Grupie Cenzury. Zastępca kierownika Polskiej Grupy Cenzury B odpowiedzialny za tłumaczenia (20 IX 1915 – 15 VIII 1916), potem ponownie cenzor. Po zakończeniu wojny krótko mieszkał w Wielkopolsce. Od 1922 notariusz w Cieszynie, współorganizator nowego schroniska polskiego na Stożku. Związany z PSL „Piast”, a od 1930 z chadecją, z ramienia której był posłem do Sejmu Śląskiego (1930–1939). Działacz Polskiego Tow. Tatrzańskiego i Polskiej Macierzy Szkolnej, od 1937 także Obozu Zjednoczenia Narodowego. Po wybuchu II wojny światowej uciekł do Lwowa. Tam został przez władze ZSRR zesłany do Uzbekistanu, a potem Kazachstanu. Po wyjściu armii Andersa został zastępcą przewodniczącego Oddziału Związku Patriotów Polskich w Dżambule i kierownikiem Obwodowego Komitetu Polskiej Opieki Społecznej. Pod koniec wojny pracował w biurze poszukiwania rodzin w Moskwie. Do kraju powrócił w 1946 r. i przez 12 lat był notariuszem w Cieszynie. Udzielał się także w PSL i był przewodniczącym Cieszyńskiego Koła Prawników Demokratów. *Wspomnienie o Janu Kotasie...*

¹¹⁸ Były to dane np. dotyczące dyslokacji oddziałów wojskowych przeciwnika, logistyki przeciwnika, nastrojów w oddziałach na froncie, dezercji wojskowych. W ramach zasobów aktowych GZNB zachowały się bardzo nieliczne akta dotyczące działalności referentów wojskowych, gdyż przekazywali oni tworzone przez siebie dokumenty do innych instytucji, głównie zajmujących się wywiadem i kontrwywiadem.

¹¹⁹ Kazimierz Robert Osiecimski-Hutten-Czapski (1866–1942) – ur. 7 VI 1866 w Paryżu, syn Matyldy Hutten-Czapskiej (1841–1911) i Hipolita Osiecimskiego (1839–1878), wnuk Emeryka Hutten-Czapskiego. Ukończył gimnazjum i szkołę inżynierów wojskowych w Paryżu, a następnie Wyższą Szkołę Jazdy w Wiedniu. Od 25 VI 1887 służył w armii austro-węgierskiej, w 1889 mianowany ppor., w 1894 – por. Służył w 71 pp, następnie w 11 puł rozlokowanym w Pardubicach i Przemyślu. W 1898 ożenił się w Wilnie z Marią Antoniną ze Śniadeckich (1876–1945). W 1896

Grupie Cenzury B – ppor. Stanisław Rogalski¹²⁰. Ten system wewnętrznej organizacji, jak świadczą dokumenty z następnego okresu, nie uległ zmianie do końca istnienia polskiej grupy językowej GZNB.

Zmienia się forma i objętość sprawozdań ogólnych oraz wydłuża się okres, za który są sporządzane¹²¹. W tym czasie każda z grup tworzy swoje sprawozdania oddzielnie, przekazuje je do Oddziału Cenzury GZNB, a ten wysyła do wspomnianych wyżej instancji wojskowych. Sprawozdania te, mimo iż posiadają narzucony ten sam układ tematyczny, w istocie różnią się zarówno objętością, jak i sposobem potraktowania treści, jakie zawierają¹²². Nie dysponujemy danymi odnośnie Polskiej Grupy Cenzury A. W listopadzie 1915 Polska Grupa Cenzury B

w stopniu rtm. przeszedł w stan spoczynku i zamieszkał na stałe w Krakowie, ul. Krupnicza 13. Był właścicielem dóbr Pleszów z Kujawami (440 ha) pod Krakowem, które nabył w 1901 r. W 1905 przebudował tu pałac oraz park (stworzono system tarasów połączonych ze stawami). 19 XI 1907 uzyskał tytuł hr. od ces. Franciszka Józefa I. Członek Rady Powiatowej i zastępca członka Wydziału Powiatowego w Krakowie (1910–1914). Przed wojną miał kłopoty finansowe, z tego powodu w 1913 sprzedał Pleszów. Razem z bratem Stanisławem był współwłaścicielem szybu naftowego „Borysław” w Tustanowicach. Majątek obu braci oceniany był na 4,5 mln koron, a dochody na 80 tys. koron rocznie. Po wybuchu wojny reaktywowany do służby wojskowej. Zastępca kierownika Polskiej Grupy Cenzury A (20 IX 1915 – 1 VIII 1916). Kierownik Polskiej Grupy Cenzury B, od marca 1917 Polskiej Grupy Cenzury (1 VIII 1916 – 1 X 1918), od 1 I 1917 także referent Referatu XVI. Odznaczony Orderem Franciszka Józefa oraz Złotym Signum Laudis. Po zakończeniu wojny wyjechał do Francji, gdzie wstąpił jako ppłk. do armii gen. Józefa Hallera. Jako ppłk. oficer sztabowy 6 Pułku Ułanów Kaniowskich wziął udział w wojnie polsko-bolszewickiej. W 1921 przydzielony do Komendy Koni w Krakowie. W 1922 przeniesiony do rezerwy, w 1924 mianowany płk. i przeniesiony w stan spoczynku. Osiadł z żoną w Krakowie, gdzie w latach 1926–1942 był prezesem Dawnego Resursu Krakowskiego. Był kolekcjonerem, przyjaźnił się m.in. z Jackiem Malczewskim, Julianem Fałatem, Wojciechem Kossakiem, Ludwikiem Pugetem. Zm. 29 IX 1942, pochowany w Krakowie na cmentarzu Rakowickim. Jego synem był Andrzej Osiecimski-Czapski (1899–1976), olimpijczyk, wicemistrz Europy (1925) i trzykrotny mistrz Polski w wioślarstwie (1924, 1925, 1926). ÖStA/KA, Personalunterlagen (18. Jh. – 20. Jh.), Qualifikationslisten, Kart. 2316; *Osiecimski-Hutten-Czapski Kazimierz...*

¹²⁰ Stanisław Rogalski (1891–?) – ppor., najpierw oficer cenzor, potem zastępca kierownika Polskiej Grupy Cenzury B (20 IX 1915 – 15 III 1917), w okresie maj–lipiec 1916 r. zastępował go ppor. Kolarzowski. Od listopada 1918 służył w WP w 40 pp, z którym walczył podczas wojny polsko-bolszewickiej. Od czerwca 1921 służył w Inspektoracie Etapów 6 Armii. W 1922 awansowany na kpt., służył w V Oddziale SG (1922–1924).

¹²¹ Jeżeli chodzi o Polskę Grupę Cenzury A, czas wprowadzania tych zmian był dłuższy. W tym okresie dwa sprawozdania ogólne obejmują podobne miesiące rozliczeniowe jak poprzednio – od 20 danego miesiąca do 20 następnego. Dopiero ostatnie sprawozdanie obejmuje dwa miesiące: grudzień 1915 i styczeń 1916 r. Polska Grupa Cenzury B sporządzi w tym okresie dwa sprawozdania ogólne: jedno obejmujące okres półtora miesiąca (wrzesień–październik) i drugie obejmujące trzy miesiące (listopad 1915 – styczeń 1916).

¹²² Zalecono, aby sprawozdania obejmowały następujące zagadnienia: cz. I – położenie jeńców wojennych w Rosji, położenie jeńców wojennych we Włoszech, położenie jeńców cywilnych i zakładników, internowani we Francji, internowani w Anglii; cz. II – jeńcy wojenni w Austro-Węgrzech, internowani w Austrii, dezercje cywilne; cz. III – dezercje wojskowych, nastroje w Rosji, nastroje w Ameryce, Cześci w rosyjskiej niewoli, nastroje na okupowanych terenach Polski.

składała się z 29 cenzorów, którzy w okresie września – października opracowali 106 990 korespondencji. Jej kierownik kapitan Milan Boubela podnosił, iż główną przyczyną przeszkadzającą w wykonywanym zadaniu była jakość kadr cenzorskich. Stwierdzał przy tym, że „opracowywanie wpływającej poczty nie jest jednak głównym celem ogromnej pracy działu cenzorów: jest to raczej merytoryczna ocena i wyciąganie wniosków w przerabianym wielostronnym materiale w celu wspierania dobra państwa w jego różnorodnych aspektach. W służbie tak ważnego celu jest uzasadnionym żądanie zatrudniania wyłącznie doświadczonych pracowników z krytycznym, przez szczegółową znajomością właściwych przepisów, dekretów i zawiadomień, wyostrzonym wzrokiem”¹²³.

Konieczność ujednoczenia treści sprawozdań a także skoordynowania dotychczasowej działalności wymusiła kolejną reorganizację dotychczasowej działalności. Za następny okres sprawozdawczy (luty–marzec 1916) powstanie wspólne sprawozdanie obu polskich grup cenzury. Koordynatorem tego przedsięwzięcia jako doświadczony oficer wywiadu został kpt. Milan Boubela mimo że wyższy stopniem był mjr Juliusz Żydło¹²⁴. Po tym bardzo objętościowo obszernym raporcie nastąpiła przerwa w tworzeniu sprawozdań okresowych. Od marca do grudnia 1916 obydwie polskie grupy cenzury przesyłały tylko sprawozdania specjalne, które od połowy sierpnia 1916 r. nazywano meldunkami¹²⁵. W tym okresie następują także zmiany personalne w kierownictwie Polskiej Grupy Cenzury B – po odejściu 1 sierpnia 1916 ze stanowiska kierownika grupy kpt. Milana Boubeli zastąpił go rtm. Kazimierz Osiecimski-Czapski zaś na zastępcę kierownika grupy w miejsce dr. Jana Kotasa mianowano dr Leo Lauterbacha¹²⁶. Zastępcą do spraw wojskowych w Polskiej Grupie Cenzury A został wówczas ppor. Jan Krapieński¹²⁷.

Od początku 1917 r. Polska Grupa Cenzury A i Polska Grupa Cenzury B przekazywały opracowany przez siebie materiał oraz meldunki powstałemu wówczas

¹²³ T. 2, dok. nr 203, Wstęp do ogólnego sprawozdania kierownika Polskiej Grupy Cenzury B, Milana Boubeli, Wiedeń, 9 XI 1915 r.

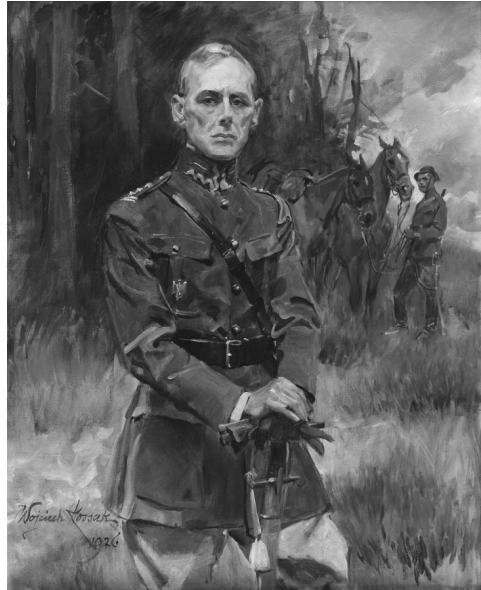
¹²⁴ Uzupełnienia do tego sprawozdania stanowią sprawozdania specjalne za okres luty–marzec, przesyłane przez obydwie grupy cenzury.

¹²⁵ Meldunki mają tę samą formę i objętość jak poprzednio sprawozdania specjalne, kontynuują także ich numerację nadawaną przez dzienniki podawcze obydwu polskich grup cenzury. Sporadycznie w latach późniejszych używano także nazwy sprawozdanie specjalne.

¹²⁶ Leo Lauterbach – pochodził z żydowskiej rodziny z Przemyśla, ukończył gimnazjum w Przemyślu i prawo na uniwersytecie w Wiedniu, dr praw. W okresie studiów był jednym z założycieli i liderów syjonistycznego ruchu studenckiego Agudat Herzl (1913). Na jesieni 1914 r. wydał broszurę *Rola młodych syjonistów*, która dotyczyła zadań studenckiego ruchu syjonistycznego podczas wojny. Zastępca kierownika Polskiej Grupy Cenzury B, od marca 1917 – Polskiej Grupy Cenzury, odpowiedzialny za tłumaczenia (15 VIII 1916 – 1 X 1918). Po wojnie był adwokatem. W latach 30. sekretarz generalny komitetu Światowej Organizacji Syjonistycznej i dyrektor jej wydziału organizacyjnego. Autor raportu o sytuacji Żydów w Austrii w 1938 r.

¹²⁷ Jan Krapieński – ppor., od 1 I 1917 por., zastępca kierownika Polskiej Grupy Cenzury A (1 VIII 1916 – 15 III 1917), a potem Polskiej Grupy Cenzury (15 III 1917 – 1 X 1918).

Referatowi XVI, kierowany przez rtm. Kazimierza Osiecimskiego-Czapskiego, który zarazem pozostawał naczelnikiem Polskiej Grupy Cenzury B, a od marca 1917 r. Polskiej Grupy Cenzury¹²⁸. Materiały sporządzane przez Polską Grupę Cenzury były wykorzystywane jednak nie tylko przez Referat XVI „Polnische Frage”, lecz także przez inne referaty. Jak wynika ze sprawozdań statystycznych, na 2592 spostrzeżenia (Wahrnehmungen) sporządzone w ramach jej prac – Referat XVI wykorzystał tylko 603, pozostałe zostały przekazane do innych referatów. Najwięcej, bo aż 933, wykorzystał w tym zakresie Referat V; o jedną trzecią więcej, niż Referat XVI. Jak wynika z zestawienia wykorzystania spostrzeżeń, z prac PGC nie korzystały referaty: III, IX, X, XI, XII, XV, XIX, XX, XXII, XXIII (zob. tab. 5).

Referent Referatu XVI i kierownik Polskiej Grupy Cenzury Kazimierz Osiecimski-Czapski w mundurze polskiego pułkownika (1926, mal. Wojciech Kossak)¹²⁹

W tym czasie obie polskie grupy cenzury liczyły 82 osoby personelu (w tym 14 oficerów)¹³⁰. Większość z oddelegowanych 44 żołnierzy, jak również 24 cywilów, pracowało jako tłumacze i cenzorzy¹³¹. Wśród nich było „czterech cenzorów mniej zdatnych z powodu zaawansowanego wieku i chorowitości”¹³². Stawiało to polski Referat XVI wśród dużych grup językowych Oddziału Cenzury GZNB. Jak

¹²⁸ 15 III 1917 zlikwidowano Polską Grupę Cenzury A, przekazując cały jej personel do Grupy B, którą od tej pory nazywano Polską Grupą Cenzury.

¹²⁹ Źródło: <https://desa.pl/en/auctions/364/object/36943/wojciech-kossak-portrait-of-count-kazimierz-robert-osiecimski-hutten-czapski-1926> (15 III 2018).

¹³⁰ Był to najwyższy stan osobowy, od tej pory liczba pracowników Polskiej Grupy Cenzury spadała. W październiku 1917 było ich 72, w lipcu 1918 – 43, by w październiku 1918 osiągnąć stan 33 osób.

¹³¹ Nie zachował się żaden wykaz pracowników Polskiej Grupy Cenzury; znamy niektóre nazwiska: por. Jan Szczepański, ppor. hr. Tyszkiewicz, cenzorzy: Antoni Bryndza, Leon Duldung, dr Epstein, dr Afrein Frisch, Czesław Gałuszka, Robert Gryza, dr Goldschlag, Julian Landau, Jozef Last, Barak Littmann, Aleksander Lustig, dr Wiktor Mauer, dr Artur Moller, dr Gustaw Pattek, J. Pedelenz, Karol Płaszka, Kamil Richter, Oswald Tillinger, Samson Tindel, Jakub Schorr, Senensieb, Natan Schutzmann, Bolesław Szczepański, Dawid Statter, dr Robert Wiesenber, Michał Wojakowski, maszynistki: Zofia Natansohn, Rosa Heilpern. Od grudnia 1916 fragmenty w języku rosyjskim w korespondencji w języku polskim i ukraińskim cenzurował ppor. Włodzimierz Mogilnicki.

¹³² Übersicht über den gesamten bei der Zensurabteilung in Verwendung stehenden Personalstand, 21 Jänner, 1916, ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3734 Res. 2438, k. nlb.

Tabela 5. Wykorzystanie spostrzeżeń sporządzonych w Polskiej Grupie Cenzury przez referaty GZNB w latach 1917–1918

Miesiące 1917									
Referaty	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
I	35	38	b.d.	7	17	33	16	7	3
II	–	–	b.d.	5	2	1	3	–	3
IV	–	–	b.d.	–	–	–	1	4	–
V	75	180	b.d.	68	112	120	140	85	19
VI	4	15	b.d.	10	16	18	16	1	7
VII	–	3	b.d.	1	–	1	2	–	–
VIII	15	25	b.d.	7	31	18	15	22	10
XIII	1	7	b.d.	2	–	2	–	3	–
XIV	–	3	b.d.	–	3	2	4	3	–
XVI	45	35	b.d.	22	14	69	57	38	15
XVII	2	2	b.d.	3	–	–	1	–	–
XVIII	–	–	b.d.	–	1	–	–	–	–
XXI	33	53	b.d.	29	18	6	18	21	9
XXIV	15	22	b.d.	6	14	18	9	5	6
Ogółem:	225	381	116	160	228	288	282	189	72
Miesiące 1918									Razem 1917–1918
Referaty	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	
I	–	–	–	–	–	–	–	–	156
II	–	–	–	–	2	–	–	–	16
IV	–	–	–	–	–	–	–	–	5
V	56	32	19	–	2	4	10	11	933
VI	–	5	2	9	5	12	15	–	198
VII	–	4	3	2	2	–	3	–	39
VIII	5	–	–	6	11	–	–	–	255
XIII	–	–	–	–	–	–	1	–	16
XIV	–	1	–	3	–	–	–	–	19
XVI	63	86	97	26	7	15	14	–	603
XVII	–	–	–	–	–	–	–	–	8
XVIII	–	–	–	–	–	–	–	–	1
XXI	8	15	25	10	7	4	7	1	264
XXIV	4	7	4	6	5	5	5	4	135
Ogółem:	137	150	150	62	41	40	55	16	2592

już wcześniej wspomniano, powstały w styczniu 1917 Referat XVI jako jeden z „referatów politycznych” przygotowywał dla szefostwa Oddziału Cenzury krótkie, przekrojowe sprawozdania miesięczne, w których zajmował się jak najszerzej pojmowaną kwestią polską (w tym sprawami powstających polskich formacji wojskowych). Ponadto opracowywał kwestie dotyczące:

- 1) nastrojów i postaw Polaków na terenie monarchii habsburskiej (ze szczególnym uwzględnieniem Galicji i Śląska;
- 2) żołnierzy armii austro-węgierskiej na froncie;
- 3) żołnierzy armii austro-węgierskiej i jeńców wojennych, przebywających na terenie państw Ententy (w szczególności w Rosji i we Włoszech oraz Francji);
- 4) mieszkańców okupowanej przez Rosję części Galicji;
- 5) mieszkańców okupowanego przez państwa centralne Królestwa Polskiego;
- 6) cywilów z Królestwa Polskiego i Galicji przebywających na terenie Rosji;
- 7) żołnierzy armii rosyjskiej i jeńców wojennych przebywającymi na terenie monarchii habsburskiej¹³³.

Podstawę sporządzanych sprawozdań, tak jak w poprzednim okresie, stanowiła cenzurowana przez Polską Grupę Cenzury korespondencja w języku polskim. O jej skali świadczą liczby w zachowanych meldunkach statystycznych korespondencji¹³⁴. Wynika z nich, że liczba cenzurowanej korespondencji w okresie kwiecień 1917 do lutego 1918 była mniej więcej stała, oscylując średnio w okolicach 450–500 tys. sztuk przeglądanych kart pocztowych i listów. W marcu 1918 r. liczba ta spadła więcej niż o połowę i od tej pory utrzymywała się na poziomie ok. 180 tys. przeglądanych korespondencji¹³⁵. Przeważającą część korespondencji stanowiły karty pocztowe, w okresie styczeń 1917 – luty 1918 r. stanowiąc od 93 do 94%, a w okresie marzec – wrzesień 1918 r. około 85% całości korespondencji. Średnio ponad połowę cenzurowanej w Polskiej Grupie Cenzury korespondencji stanowiły listy od lub do jeńców wojennych.

¹³³ Zob. zakres sprawozdań miesięcznych Referatu XVI za lata 1917–1918 znajdujące się w części VI (tom 4).

¹³⁴ Meldunki dotyczące statystyki korespondencji zob. dokumenty: nr 522, za styczeń 1917; nr 523, za luty 1917; nr 556, za kwiecień 1917; nr 571, za maj 1917; nr 601, za lipiec 1917; nr 604, za sierpień 1917, nr 612, za wrzesień 1917; nr 622, za październik 1917; nr 635, za listopad 1917; nr 648, za grudzień 1917; nr 653, za styczeń 1918; nr 661, za luty 1918; nr 669, za marzec 1918; nr 676, za kwiecień 1918; nr 695, za maj 1918; nr 696, za czerwiec 1918; nr 697, za lipiec 1918; nr 706, za sierpień 1918 r.

¹³⁵ Był to wynik przede wszystkim braku listów z Rosji, które w tym czasie przestały napływać w takiej skali. Warto zauważyć, że w tym właśnie okresie, po pokoju brzeskim, jeńcy wojenni z tego kraju w dużej liczbie wracali do Austro-Węgier.

Tabela 6. Korespondencja cenzurowana w ramach Polskiej Grupy Cenzury i Referatu XVI (styczeń 1917 – sierpień 1918)

	styczeń 1917		lutym 1917		kwiecień 1917		maj 1917		lipiec 1917		sierpień 1917	
	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%
Korespondencja cenzurowana	217 818	100	258 325	100	490 410	100	588 100	100	489 825	100	526 100	100
W tym karty	204 368	94	240 330	93	461 150	94	560 300	95	458 000	93,5	493 400	93,7
W tym listy	13 450	6	17 995	7	29,260	6	27 800	5	31 725	6,5	32 700	6,3
korespondencja z zagranicy	b.d.	–	170 180	66	177 500	36	278 725	47	232 225	47	264 770	50,4
korespondencja krajowa	b.d.	–	88 145	34	312 910	64	309 375	53	257 600	53	261 325	49,6
do jeńców za granicą	b.d.	–	67 922	26,3	230 800	47	234 525	39	181 875	37	198 400	37,7
od i do jeńców w monarchii	b.d.	–	66 270	25,6	82 110	17	74 850	12	74 475	15	60 800	11,5

	wrzesień 1917		październik 1917		listopad 1917		grudzień 1917		styczeń 1918		lutym 1918	
	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%
Korespondencja cenzurowana	545 000	100	598 300	100	617 825	100	440 800	100	571 975	100	432 575	100
W tym karty	506 025	93	560 750	93,7	575 475	93	413 250	93,7	530 950	92,8	403 500	93,2
W tym listy	38 975	7	37 550	6,3	42 350	7	27 550	6,3	41 025	7,2	29 075	6,8
korespondencja z zagranicy	216 825	40	265 275	45	249 855	40	168 375	38	252 125	44	254 225	59
korespondencja krajowa	328 175	60	333 025	55	367 970	60	272 225	62	319 850	56	178 350	41
do jeńców za granicą	248 925	46	185 025	30	275 625	44,6	198 550	45	224 425	39	189 000	43,9
od i do jeńców w monarchii	76 800	14	76 750	12,9	88 895	11,4	72 500	16,4	95 425	16,7	64 450	14,9

	marzec 1918		kwiecień 1918		maj 1918		czerwiec 1918		lipiec 1918		sierpień 1918	
	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%
Korespondencja cenzurowana	174 325	100	118 925	100	133 575	100	184 625	100	197 800	100	187 600	100
W tym karty	148 400	85	97 300	81,8	111 600	83,5	158 250	85,7	175 950	88,9	162 200	86,4
W tym listy	25 925	15	21 625	18,2	21 975	16,5	26 375	14,3	21 850	11,1	25 400	13,6
korespondencja z zagranicy	20 525	12	12 125	11	45 425	34	74 050	40	116 525	59	94 400	50,3
korespondencja krajowa	153 800	88	105 800	89	88 150	66	110 575	60	81 275	41	93 200	49,7
do jeńców za granicą	70 875	41	36 325	30,5	23 675	17,7	43 550	23,5	33 375	16,8	44 900	43,9
od i do jeńców w monarchii	82 175	47	69 175	57,2	63 875	47,8	66 475	36	47 725	24,2	48 000	25,6

5. Rodzaj wytworzonej dokumentacji i stan jej zachowania

Objętość zgromadzonych przekazów źródłowych przekroczyła nasze oczekiwania, a zarazem i możliwości ich publikowania w jednym planowanym wydawnictwie. Najwięcej interesujących nas materiałów znajduje się w strukturach polskich grup cenzury i Referatu XVI, stanowiących część Oddziału Cenzury GZNB, oraz w trzech urzędach cenzury w Feldkirch, Wiedniu i Budapeszcie, podległych cenzurze wojskowej. Dokumentacja wytworzona przez obie te grupy cenzury, mimo podobieństw tematycznych, stanowi pod względem struktury odrębne i niepodzielne całości, niepodlegające dowolnym wyborom i podziałom.

W tej sytuacji najwięcej argumentów przemawia za opublikowaniem w pierwszej kolejności dokumentów wytworzonych przez wspomniane wyżej polskie grupy cenzury i Referat XVI. Te polskie struktury, jak już wskazano, zajmowały się wyłącznie gromadzeniem korespondencji w języku polskim oraz opracowywaniem na tej podstawie różnego rodzaju sprawozdań i meldunków, które udało się najpełniej skompletować. Polskie grupy językowe zgromadziły też najwięcej polskiej korespondencji ocenzurowanej we fragmentach i przetłumaczonej na język niemiecki, jak i zatrzymanej w całości oryginalnej korespondencji polskojęzycznej. Układ wewnętrzny poszczególnych sprawozdań, zwłaszcza miesięcznych, składa się – jak już wspomniano – z części analitycznej i stanowiącej jej podstawę załączonej korespondencji. Tworzą one organiczną całość służącą realizacji ściśle określonych celów i zadań stawianych cenzurze przez naczelne władze wojskowe Austro-Węgier. Tak wytworzona dokumentacja wymusza niejako jej opublikowanie jako określonej całości, a nie w wybranych fragmentach.

Od listopada 1916 r. Urzędy Cenzury w Feldkirch, Wiedniu i Budapeszcie, podległe Wojennemu Urzędowi Kontroli, zajmowały się korespondencją różnorodną napływającą zza granicy do monarchii austro-węgierskiej i z niej wysyłąną. Wśród tej grupy przesyłek znajdowała się i korespondencja w języku polskim. Na tej podstawie opracowywane były przez wszystkie trzy urzędy ogólne sprawozdania miesięczne, do których załączano zazwyczaj różnorodnie tematycznie dodatki, w tym i „Polenfrage” – sprawa polska. „Polenfrage” sposobem opracowywania różniły się od analogicznych sprawozdań miesięcznych pod hasłem „die polnische Frage”, sporządzanych przez polskie grupy cenzury, ale dotyczyły podobnej tematyki związanej ze sprawą polską¹³⁶.

Sprawozdania polskich grup cenzury odzwierciedlały spojrzenie na sprawy polskie głównie w świetle wieloletniej korespondencji jeńców Polaków ze wszystkich

¹³⁶ Dla porównania przytaczamy jeden spis treści z „Polenfrage” – Beilage [załącznik] 36 do ogólnego sprawozdania miesięcznego za luty 1918 r. Urzędu Cenzury w Feldkirch: „Polenfrage in der Monarchie. – Regentschaftsrat. – Okkupationsgebiet. – Polenfrage in Deutschland. – Polenfrage in Russland. – Polenfrage in Frankreich. – Polenfrage in der Schweiz”. Öst/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3757 Res. 4986, k. 1510–1522.

trzech armii zaborczych, przebywających w obozach przeważnie na terenie Rosji, Austro-Węgier i Włoch oraz przesyłanych do nich listów i kart pocztowych rodzin i znajomych. „Polenfrage” – oparte na korespondencjach pochodzących przeważnie ze środowisk polonijnych ze Szwajcarii, Francji, Szwecji i Rosji oraz otrzymywanych od rodzin z kraju, prezentują ich poglądy i poczynania w kwestii polskiej. Oba rodzaje sprawozdań miesięcznych wzajemnie się uzupełniają i stanowią całość. Dlatego też Polenfrage, jak i pozostała dokumentacja dotycząca spraw polskich wytworzona przez urzędy cenzury w Feldkirch, Wiedniu i Budapeszcie, winny być opublikowane. Warto ponadto poinformować, że te trzy urzędy cenzury, poza sporządzaniem różnego rodzaju dodatków poświęconych wyłącznie tematyce polskiej, cytowały również po kilka lub kilkanaście sztuk korespondencji polskiej, tłumaczonej na język niemiecki, także w wielu innych sprawozdaniach miesięcznych zajmujących się problematyką narodowościową.

Zamieszczały je zwłaszcza, w załącznikach do swych sprawozdań miesięcznych, referaty V¹³⁷, VI¹³⁸ i VIII¹³⁹, wchodzące do Oddziału Cenzury GZNB. Zachowała się tam bogata korespondencja jeńców wojennych, zwłaszcza narodowości rosyjskiej i włoskiej, przebywających w obozach i zatrudnionych w rolnictwie i przemyśle w Galicji i okupowanej przez Austro-Węgry części Królestwa Polskiego. Korespondencje jeńców wojennych Polaków, znajdujące się w aktach tych referatów, zawierają najwięcej informacji na temat ciężkich warunków bytowych i sanitarnych w obozach, panującego tam głodu, a zimą także chłodu, braku odzieży i obuwia, zmuszania do pracy w rolnictwie i przemyśle.

Na odrębne opracowanie zasługuje zwłaszcza korespondencja ukraińskojęzyczna i hebrajskojęzyczna oraz sporządzane na jej podstawie sprawozdania: zarówno miesięczne, jak i specjalne oraz meldunki. Dokumentacja ta dotyczy warunków bytu oraz dużej aktywności społecznej, narodowej i politycznej ludności ukraińskiej i żydowskiej głównie na terenach Galicji i części Królestwa pod okupacją austro-węgierską. Dokumentacja ta jest najbardziej unikatowa, a zupełnie badaczom nieznaną.

Podsumujmy więc, jakie rodzaje dokumentacji weszły do omawianego wydawnictwa w wyniku przeprowadzonej kwerendy i jaki jest ich stan zachowania. Można

¹³⁷ Do sprawozdań miesięcznych Referatu V, zatytułowanych „Nasi jeńcy wojenni i internowani w Rosji i Rumunii”, załączano wśród wielonarodowej korespondencji także ocenzone fragmenty polskich listów i kart pocztowych: od 1 I do 15 II 1917 – jedną na ogólną liczbę 116, w marcu – sześć, w maju – 45 na 552, w czerwcu – 53 na 465, we wrześniu – 53, w grudniu – 11, w styczniu 1918 – 24 na 331 ogółem. Kierownik Referatu V Friedrich Spitzer sporządzał także „meldunki pojedyncze”, z załączonym do nich po jednym ocenzone fragmentem korespondencji polskiej przetłumaczonej na język niemiecki, dla przykładu tych korespondencji było: w październiku 1917 – 8, w listopadzie tr. – 14, w grudniu – 7.

¹³⁸ W sprawozdaniu miesięcznym „Nasi jeńcy wojenni i internowani we Włoszech” w czerwcu 1917 r. korespondencji polskich było siedem na ogólną liczbę 41, a w lipcu tr. 11 na ogólną liczbę 118.

¹³⁹ Tak np. w sprawozdaniu miesięcznym „Rosyjscy jeńcy wojenni w Monarchii” w maju 1917 r. korespondencji polskich było 10 na ogólną liczbę 98.

wyróżnić dwa główne typy źródeł. Do cz. I w tomie pierwszym weszły omówione wyżej przepisy określające cele i zasady cenzury korespondencji i służące ich realizacji instrukcje cenzorskie wyznaczające zakres treści podlegających ocenzurowaniu oraz sposobów ich opracowania. W tomach: drugim (cz. II, III i IV), trzecim (cz. V) i czwartym (cz. VI) znalazły się różnego typu sprawozdania i meldunki i będąca ich podstawą korespondencja. Wspomniane rodzaje dokumentów publikowane w tomie pierwszym oraz w trzech następnych, mimo swej różnorodności, stanowią integralną całość, gdyż zostały wytworzone przez specjalnie powołane struktury cenzorskie, realizujące cele i zasady naczelných władz Austro-Węgier. Ma to podstawowe znaczenie przy doborze źródeł, ich wewnętrznym układzie i sposobie edytorskiego opracowania w omawianym wydawnictwie.

Przyjrzyjmy się więc bliżej zawartości i stanowi zachowania źródeł zawartych w tomie pierwszym oraz w tomach drugim, trzecim i czwartym, stanowiących odrębną całość wytworzoną przez polskie grupy cenzury, będące częścią Oddziału Cenzury GZNB.

Prezentowany pierwszy tom obejmuje 184 dokumenty, pochodzące głównie z zamkniętego zespołu Oddziału Cenzury GZNB (1914–1918)¹⁴⁰, oraz w niewielkiej części z zespołów Kriegsüberwachungsamt (Wojennego Urzędu Kontroli) i Biura Ewidencyjnego/Oddziału Informacyjnego (Evidenzbureau/Nachrichtenabteilung des Armee-Oberkommandos, Evb/NA) sztabu Generalnego, przechowywanych w Kriegsarchiv (Archiwum Wojny) w Wiedniu. Zespół Oddziału Cenzury GZNB zawiera 108 kartonów (dawniej zwanych fascykulami – Faszikel)¹⁴¹ dokumentów i książ, ponumerowanych od Res. 1 do Res. (Reservat-akten, akt prawny) przyporządkowanych do tzw. Abteilung D, oraz Res. 1 – Res. 12 448 (Abteilung E). Odrębnie numerowane są tzw. Akta Likwidacyjne Oddziału Cenzury. Poniższe dokumenty obejmują przede wszystkim dorobek legislacyjny oddziału oraz władz zwierzchnich odnośnie zakresu cenzurowanych treści, metod i technik analizowania korespondencji pod kątem zatrzymywania niedozwolonych informacji, pozyskiwania informacji cennych pod względem wywiadowczym, oraz wykorzystywania korespondencji dla wywiadu ofensywnego (imitacje korespondencji, zamieszczanie w nich informacji zaszyfrowanych lub ukrytych za pomocą niewidocznego pisma).

W oparciu o wypracowywane na rozmaitych szczeblach i przekazywane w różnorodnej formie przepisy formułowano cele i zasady cenzury korespondencji, oraz dokonywano zatrzymywania pewnej ilości poczty przychodzącej i wychodzącej. Drugorzędnym, lecz nie mniej istotnym założeniem niniejszego tomu jest zaprezentowanie specyfiki działalności Oddziału Cenzury GZNB. Zgromadzone tu

¹⁴⁰ Gemeinsames Zentralnachweisbüro des Roten Kreuzes (GZNB), 1914–1918 (Teilbestand), źródło: <http://www.archivinformationssystem.at/detail.aspx?ID=3797> (2 XII 2017).

¹⁴¹ W starszej literaturze (m.in. w pracy Gustava Spanna, *Zensur in Österreich...*) podawane są inne sygnatury archiwalne Oddziału Cenzury GZNB w Kriegsarchiv. I tak np. Karton (Kart.) 3739 to Faszikel (Fasz.) 5895, Kart. 3742 to Fasz. 5898, itd.

dokumenty ukazują więc nie tylko podstawy prawne, lecz także praktykę funkcjonowania Oddziału Cenzury w czasie I wojny światowej, jego organizację i przekształcenia, jego wydajność i efektywność, jak i wpływ wydarzeń wojennych na tryb jego pracy. Dokumenty zostały zestawione w układzie chronologicznym, ze względu na potrzebę zachowania ciągu przyczynowo-skutkowego pomiędzy nimi, oraz wzajemnego wpływu w toku toczącej się między urzędami dyskusji na temat cenzury.

Zaprezentowane tu dokumenty stanowią całość, złożoną z przemieszanych ze sobą różnorodnych typów dokumentów. Różnią się one między sobą zasadniczo, pod kątem formy, treści i objętości. Zawsze jednak właściwy dokument maszynopisowy (o ile nie ma formy zszytej drukowanej książeczki) umieszczony jest w okładce koloru szarzielonego lub szaroniebieskiego. Na okładce znajduje się tabelka z wyszczególnionymi rubrykami. Nagłówek: *K.u.k. (Kaiserlich und königlich) G.Z.N.B. Zensurabteilung* – Oddział Cenzury GZNB. Poniżej: Oddział D (lub E) – nr dokumentu (Reservat-Akten), zazwyczaj numer ten wpisywano odręcznie czerwonym lub niebieskim ołówkiem. Po prawej stronie: *Präs.* (Präsidium) – data przyjęcia pisma do kancelarii prezydialnej oddziału. Poniżej: *Gegenstand* (Temat sprawy), po prawej stronie: Do wiadomości (miejsce na wpisanie adresatów pisma), lub *Zur Kenntnis der Gruppe* – do wiadomości grup: poniżej po lewej stronie, pod tytułem sprawy, znajdowało się miejsce do umieszczenia tabelki z wymienionymi wszystkimi składowymi grupami językowymi i innymi pododdziałami Oddziału Cenzury oraz miejscem na podpisy ich naczelników. Dalej umieszczony był nadruk: *Einsichtsbemerkung der Gruppenleiter* – miejsce na osobiste uwagi naczelnika grupy. Naczelnicy zamieszczali je tu w formie maszynopisowej lub rękopiśmiennej, często był to bardzo rozwlekły tekst, który wypełniał całą przednią stronę i wewnętrzne strony „okładki”, zakończony stemplem i parafą. Tekst ten mógł pełnić rolę pisma przewodniego dla całego dokumentu, albo stanowił miejsce na zamieszczenie swoich uwag dla szefa oddziału przez naczelników. Nagromadzenie rękopiśmiennych adnotacji w tym miejscu „okładki” jest czasami tak duże że staje się ona trudno czytelna, całość sprawia wrażenie gęsto zapisanego „brudnopisu”, nie pozostawiając już miejsca na dodanie wymaganych formalnie informacji dodatkowych. Po prawej stronie dokumentu mógł znajdować się nadruk: *Erledigung der Zensurleitung* – Sposób załatwienia sprawy przez szefostwo cenzury, albo: *Zur Übernahme behufs Zensur* – do przekazania w celu ocenizowania. W tym miejscu nierzadko szef Oddziału Cenzury zamieszczał polecenia dla naczelników grup, opatrując je swoją osobistą parafą i datą. Na dole dokumentu: *reingeschrieben, überprüft, abgesendet*: wpisane, sprawdzone, przesłane dalej. Stempel z numerem dokumentu przychodzącego (*Einlauf*). Po prawej stronie: *Vorakten* (wcześniejsze akta sprawy) które miano załączyć: dopisywano tu odręcznie czerwonym ołówkiem numery resów potrzebnych akt.

W tomie zaprezentowano więc następujące typy dokumentacji, zestawione pod kątem ich rangi i liczby:

1. **Komunikaty wewnętrzne (Kundmachungen)** Szefostwa Oddziału Cenzury GZNB dla całego personelu cenzorskiego: **44** (w tym 10 komunikatów zacytowanych w jednym dokumencie: zestawieniu przepisów cenzorskich przez rumuńską grupę cenzury z 21 VI 1915 r.). Zaprezentowano tutaj wybór Komunikatów pod kątem ich treści; za istotne uznano te z nich, które zawierały konkretne polecenia dla cenzorów, mające natychmiastowy skutek dla ich bieżącej pracy. *Kundmachungen* były ponumerowane, ukazywały się z różną częstotliwością, regulowały one pracę Oddziału Cenzury, przekazując mu najbardziej aktualne instrukcje w trybie krótkich poleceń służbowych, kierując uwagę cenzorów na szczególnie ważne zjawiska. Istotnym elementem *Kundmachungen* była kolejność ich ukazywania się; często nowsze unieważniały te starsze, zmuszając cenzorów do stałego aktualizowania swojej orientacji w przepisach.
2. **Pisma urzędowe** – korespondencje oficjalne między władzami centralnymi (głównie Wojenny Urząd Kontroli, Naczelne Dowództwo Armii oraz Biuro Ewidencyjne) a Oddziałem Cenzury GZNB: **41** (w tym pisma referentów z propozycjami korekty obowiązujących przepisów).
3. **Programy planowanych i protokoły odbytych narad naczelników grup cenzorskich (Gruppenleiterversammlung): 21.** Jest to specyficzny typ dokumentu nieoficjalnego o charakterze wewnętrznym, o czym świadczą liczne odręczne ingerencje w tekst, brak parafek i stempli. Stanowią one rodzaj „brudnopisu” – tworzonego *ad hoc* omówienia tematów na planowane spotkania i podjętych tam ustaleń.
4. **Oficjalne Instrukcje (używano określeń *Instruktion* – Instrukcja, *Zensurvorschriften* – Przepisy cenzury, *Instruktionsbuch* – Książeczka Instruktażowa, *Zensurbestimmungen* – Wytyczne dla Cenzury) Szefostwa Oddziału Cenzury GZNB odnośnie procedur stosowanych w cenzurze korespondencji jenieckiej: 20.** To zasadnicza część tomu, obejmująca zarówno przedstawiane przez poszczególne grupy cenzury projekty instrukcji cenzorskich, z naniesionymi przez szefostwo cenzury poprawkami, oraz wydane już drukiem, gotowe podręczniki cenzorskie. Mają sformalizowany charakter, uporządkowaną strukturę aktu prawnego, pisane są urzędowym, oficjalnym językiem, zazwyczaj takie instrukcje nie były krótsze niż 20–30 stron maszynopisu.
5. **Sprawozdania z działalności Oddziału Cenzury GZNB dla władz zwierzchnich: 17.** Są to tzw. *Tätigkeits-berichte*, obszernie, kilkudziesięciostronicowe sprawozdania z licznymi załącznikami, sporządzane przez szefa oddziału cenzury dla władz centralnych, opatrywane istotnymi stemplami i parafami.
6. **Instrukcje KÜA odnośnie cenzurowania informacji prasowych dotyczących jeńców: 13.** W 1917 r. wydano je drukiem w formie kilkudziesięciostronicowej książeczki. Na potrzeby tomu dokonano wyboru wytycznych odnoszących się do pracy Oddziału Cenzury GZNB, zostały one rozproszone w tomie według ich dat ukazywania się.

7. **Akty prawne Władz centralnych: specjalne zarządzenia KÜA, zestawienia przepisów:** 10. Różnorodne pod kątem formy i objętości oficjalne akty prawne, odnoszące się do przepisów cenzorskich, także w formie drukowanych książek (Dienstbuch J-25 A wydany przez Kriegsüberwachungsamt).
8. **Wewnętrzne rozporządzenia Oddziału Cenzury GZNB nieodnoszące się do sposobu procedur wykonywania cenzury:** 7. Różnorodne pod kątem formy i treści polecenia szefostwa odnośnie przekształceń organizacyjnych oddziału i specjalne wytyczne dotyczące postępowania z korespondencjami.
9. **Sprawozdania Nadcenzury (Hyperzensur) z przeprowadzonej kontroli działalności Oddziału Cenzury GZNB:** 7. Od początku swojej działalności pod koniec 1915 r. Nadcenzura sporządzała je w formie coraz bardziej rozbudowanej, przypominającej sprawozdania z działalności oddziału, opatrzone statystykami, posługujące się też najbardziej urzędowym językiem, stylizowanym wręcz na prawniczy żargon. Dokonano ich wyboru pod kątem chronologicznym, rezygnując z zamieszczenia ich wszystkich. Istotniejsze było ukazanie specyfiki tego źródła.
10. **Rozkazy Szefostwa Oddziału Cenzury GZNB do personelu cenzorskiego:** 6. Zaskakująco rzadko wydawane rozkazy (**Zensurleitungsbefehl**) niejednokrotnie odnosiły się do spraw błahych lub czysto administracyjnych, jak choćby informacji kto będzie zastępował szefa oddziału podczas jego wyjazdu służbowego.
11. **Sprawozdania tematyczne na bazie analizy korespondencji:** 4. Nie miały ustalonej formy; raczej przypominały poufne i konkretne sprawozdania wywiadowcze. Sporządzali je osobiście naczelnicy grup na specjalne polecenie szefa Oddziału Cenzury GZNB.
12. **Krytyczne uwagi naczelników grup o sprawozdaniach poszczególnych referatów cenzury:** 3. Pisane literackim językiem, przypominały polemiczne recenzje publicystyczne; stanowią interesujący przyczynek do poznawania mentalności naczelników cenzury, nierzadko bezwzględnych dla kolegów.
13. **Artykuły prasowe autorstwa cenzorów na temat ich pracy (opublikowane krótko po wojnie):** Istotne uzupełnienie tomu stanowią dwa felietony prasowe opublikowane na łamach „Der Friede”. Są to najstarsze publikacje ujawniające działania oddziału cenzury korespondencji, pisane przez samych naczelników cenzury na przełomie 1918/1919 r. Pisane ze swadą i publicystycznym zaangażowaniem, ukazują cenzorów od innej strony, bardziej jako dumnych ze swoich osiągnięć badaczy-socjologów czy filologów, niż pracujących dla wywiadu urzędników.
14. **Interpelacja poselska:** Inny typ dokumentu stanowi interpelacja poselska dr. Stefana von Lichta, ze względu na język którego używano przytaczamy ją w całości, wraz z przygotowaną w GZNB dla potrzeb rządu austriackiego odpowiedzią. Z uwagi na obszerność tego ostatniego dokumentu zamieszczono jedynie jego istotne fragmenty.

Celem wydawców było całościowe opublikowanie różnego typu sprawozdań i meldunków sporządzonych przez polskie grupy cenzury wraz ze stanowiącą ich podstawę załączoną korespondencją. Stanowią bowiem – jak już wskazano – strukturalną i tematyczną całość, niemogącą podlegać podziałom i wyborom. W sumie zgromadzono w tomach drugim, trzecim i czwartym 522 dokumenty, z czego 30 to sprawozdania okresowe (miesięczne), zaś resztę 492 stanowią sprawozdania specjalne i meldunki. Z powyższych zestawień wynika, że najpełniej zachowały się sprawozdania okresowe, zwane miesięcznymi. Z pierwszego etapu ich tworzenia (od lutego 1915 do marca 1916 r.), brak jedynie dwóch dokumentów, sporządzonych przez wymienione trzy polskie grupy cenzury¹⁴², a w okresie od stycznia 1917 r. do września 1918 r. ze sprawozdań miesięcznych sygnowanych przez Referat XVI, do kompletu zabrakło tylko dokumentów za sierpień 1917 r. oraz 26 fragmentów korespondencji ocenzonej i przetłumaczonej na język niemiecki ze sprawozdania za styczeń 1917 r. W pierwszych trzech sprawozdaniach za ten okres występują niekonsekwencje w ich numerach¹⁴³.

Sprawozdania i meldunki sporządzane przez polskie grupy cenzury w nieregularnych odstępach czasowych miały różne tytuły: sprawozdanie specjalne (Sonderbericht lub Spezialbericht), meldunek (Meldung¹⁴⁴), meldunek specjalny (Sondermeldung), meldunek pojedynczy (Einzelmeldung). Umownie wszystkie te kategorie nazywamy sprawozdaniami specjalnymi lub meldunkami. Były one zazwyczaj krótsze objętościowo od sprawozdań okresowych i dotyczyły najczęściej jednej kwestii: np. stosunku różnych grup narodowych czy społeczno-zawodowych do śmierci cesarza Franciszka Józefa I; stosunku do aktu 5 listopada; zawierania małżeństw przez jeńców Polaków z armii austro-węgierskiej w Rosji, sytuacji jeńców wojennych Polaków w Rosji, Austro-Węgrzech, Włoszech. Osobną, dużą grupę spośród nich stanowiły sprawozdania specjalne lub meldunki, które, wykorzystując informacje z cenzurowanej korespondencji, sygnalizowały różne nieprawidłowości w funkcjonowaniu i postępowaniu organów państwa austro-węgierskiego, szczególnie w odniesieniu do jeńców wojennych i osób internowanych¹⁴⁵. Mimo występujących różnic między sprawozdaniami miesięcznymi a sprawozdaniami

¹⁴² Za ten okres nie odnaleziono dwóch sprawozdań Polskiej Grupy Cenzury: za okres 20 IV – 20 V 1915 i 20 VIII – 20 IX 1915 (treść tego ostatniego znamy z wyciągu) oraz sprawozdania Polskiej Grupy Cenzury A za okres 20 X – 20 XI 1915. Sprawozdania w tym czasie nie były numerowane, poza wyjątkiem, który stanowiło sprawozdanie nr 5 za 20 VII – 20 VIII.

¹⁴³ Obok numeracji: I, II, III mają w lewym górnym rogu strony tytułowej napisy: Referat XVI Exh. No. 2 (za okres 1–15 II 1917), Exh. No. 4/XVI (16 II – 31 III 1917), Exh. No. 5/XVI (IV 1917). Zob. przypisy tekstowe do edytorskiego opracowania tych trzech i następnych sprawozdań.

¹⁴⁴ Po 15 VIII 1916 zastąpił sprawozdanie specjalne, z zachowaniem układu i treści.

¹⁴⁵ W większości przesyłano je do załatwienia przez wspomniane instytucje – przede wszystkim do Wojennego Urzędu Kontroli, Wydziału X Ministerstwa Wojny, do komend obozów jenieckich, dyrekcji policji, a także do urzędów administracji państwowej i autonomicznej.

specjalnymi i meldunkami, ich struktura wewnętrzna była identyczna. Każde z obu typów sprawozdań stanowi odrębny i całościowy przekaz źródłowy. W jego ramach występują jednak dwie różniące się części składowe: informacyjno-analityczna i będąca jej podstawą korespondencja jako załącznik (Beilage, Anhang). Obie są ściśle ze sobą powiązane tematycznie i konstrukcyjnie. Objętość obu części jest zazwyczaj obszerniejsza w sprawozdaniach okresowych i miesięcznych. W meldunkach zaś, do których niekiedy dołączona jest zaledwie jedna korespondencja, część pierwsza zwykle ogranicza się tylko do zwięzłej informacji o jej treści, określana jako „temat” (Gegenstand).

Stan zachowania różnego rodzaju sprawozdań i meldunków sporządzanych przez polskie grupy cenzury w nieregularnych odstępach czasowych jest trudny do precyzyjnego ustalenia. Wynika to z faktu, iż sprawozdania specjalne w okresie luty – wrzesień 1915 r. nie były numerowane¹⁴⁶. Dopiero po powstaniu Polskiej Grupy Cenzury A i Polskiej Grupy Cenzury B wprowadzono w nich numerację wszystkich dokumentów tworzonych w ramach grupy¹⁴⁷. Po połączeniu obu grup w marcu 1917 r. Polska Grupa Cenzury kontynuowała numerację Polskiej Grupy Cenzury B¹⁴⁸. Numeracja tej grupy dokumentów wskazuje, że odnaleziono 484 z ok. 1290 sprawozdań specjalnych lub meldunków, czyli ok. 37,5 % całości, co oznacza, że większość dokumentów z tej grupy nie została odnaleziona¹⁴⁹. Nasuwa się jednak pytanie: dlaczego wyniki kwerendy, prowadzonej w tych samych zespołach akt, w których są przechowywane oba rodzaje dokumentacji, przyniosły blisko stuprocentowy stan zachowania sprawozdań okresowych i miesięcznych. Pewnym wyjaśnieniem tej sprawy może być fakt, że część z raportów specjalnych lub meldunków dotyczących bardzo konkretnych spraw przesyłano bezpośrednio do instytucji zainteresowanych¹⁵⁰.

¹⁴⁶ Z tego okresu zachowały się zaledwie dwa sprawozdania specjalne.

¹⁴⁷ Od tej pory wszystkie wychodzące dokumenty otrzymywały kolejne numery tematu, którego dotyczyły; w przypadku Polskiej Grupy Cenzury A łamane przez symbol grupy, np. 23/A, zaś w przypadku Polskiej Grupy Cenzury B początkowo tylko numery, symbol grupy pojawia się na dokumentach od 1 III 1916 – np. 294/PB. W ramach tematu kolejne dokumenty otrzymywały numer łamany przez kolejną liczbę i symbol grupy. Początkowo taki numer w przypadku Grupy B wyglądał np. 123 ad 1, potem 345/2 PB.

¹⁴⁸ Kontynuowano poprzednio wprowadzony system numeracji, z tym że łamano go przez nowy symbol grupy „P”; ostatecznie numery miały następujący kształt: 797/P lub 797/1 P.

¹⁴⁹ Według zachowanej numeracji za okres 21 IX 1915 – 31 I 1916 ze sprawozdań specjalnych w Polskiej Grupie Cenzury A odnaleziono 10 (z ok. 60), w Polskiej Grupie Cenzury B – 30 (z ok. 260); za okres 1 II – 31 XII 1916 ze sprawozdań specjalnych i meldunków w Polskiej Grupie Cenzury A odnaleziono 83 (z ok. 290), w Polskiej Grupie Cenzury B – 157 (z ok. 340), za okres 1 I – 15 III 1917 meldunków w Polskiej Grupie Cenzury A odnaleziono 11 (z ok. 40), w Polskiej Grupie Cenzury B – 37 (z ok. 90); za okres 15 III 1917 – 30 IX 1918 w Polskiej Grupie Cenzury odnaleziono 156 meldunków (z ok. 210).

¹⁵⁰ Tylko niewielka ilość tego typu spraw zachowała się w dokumentacji GZNB, a stanowiły one bardzo dużą grupę tworzonych sprawozdań specjalnych i meldunków.

W latach 1917–1918 te dwie podstawowe grupy dokumentów były uzupełniane przez nowy rodzaj dokumentów, jakim były meldunki miesięczne, dotyczące statystyki korespondencji¹⁵¹. Dwa pierwsze z nich – za styczeń i luty 1917 r. – były sporządzone przez Polską Grupę Cenzury B, a następne aż do września 1918 r. przez Polską Grupę Cenzury. Nie odnaleziono tylko jednego z nich, za marzec 1917 r. Ten rodzaj dokumentów pozwala na precyzyjne ustalenie wielkości cenzurowanej korespondencji oraz jej części składowych, a także ustalenie ich geograficznego pochodzenia oraz grupowanie jej w zależności od nadawców i adresatów.

Odmienny również jest także stan zachowania fragmentów korespondencji, ocenzurowanych i przetłumaczonych na język niemiecki oraz polskich oryginalnych listów i kart pocztowych, załączonych do sprawozdań miesięcznych, jak i do sprawozdań specjalnych i meldunków. Pierwsze z nich zachowały się za okres od lutego 1915 do marca 1916 r. w zdecydowanej większości¹⁵², zaś za okres od stycznia 1917 do września 1918 r. oprócz wspomnianych 26 brakujących korespondencji w sprawozdaniu za okres I I – 15 II 1917 r. w całości. Całość cytowanych w opublikowanych przez nas dokumentach listów i kart pocztowych wynosi 5396 sztuk. Dostęp do pełnej dokumentacji, będący podstawą wszystkich sprawozdań i meldunków, daje nam możliwość wglądu w warsztat pracy cenzury i ocenę rzetelności sporządzanych przez nią analiz ważnych zjawisk społecznych, zachodzących w różnych polskich środowiskach społecznych na ziemiach polskich i poza ich granicami w latach I wojny światowej. Stan liczebny zachowanych w całości w oryginałach napisanych w języku polskim listów i kart pocztowych jest znacznie mniejszy w porównaniu z ich odpowiednikami w postaci ocenzurowanych fragmentów. W sumie udało się nam opublikować 315 oryginalnych korespondencji. Wynika to stąd, iż zgodnie z przyjętymi zasadami zatrzymywano w całości przeważnie te korespondencje, które uznawano za wrogie dla Monarchii. Z tego też prawdopodobnie powodu władze Oddziału Cenzury GZNB częściej przesyłały je jako załączniki do sprawozdań i meldunków naczelnym władzom wojskowym: KÜA, AOK i Kriegsministerium, a niekiedy do innych urzędów, jak Aussenministerium. Tym też być może należy tłumaczyć, iż w aktach polskich grup cenzury, Referatu XVI i Oddziału Cenzury GZNB istnieją braki w zachowaniu oryginałów korespondencji w języku polskim. Sprawdzenie, czy zachowały się one w obszernych zespołach akt wyżej wspomnianych naczelnych władz wojskowych wymagałoby czasochłonnej kwerendy.

¹⁵¹ Ich numeracja była jednakowa, stanowiła ją liczba 796, łamana przez kolejny numer 1, 2, itd., oraz symbol grupy PB lub P, itd. Zob. np. T. 4, dok. nr 653 – Meldunek dotyczący statystyki korespondencji za miesiąc styczeń 1918, Exh. No. 796/12 P, z 11 II 1918 r., oraz T. 4, dok. nr 661 – Sprawozdanie dotyczące statystyki korespondencji za miesiąc luty 1918, Exh. No. 796/13 P, z 12 III 1918 r.

¹⁵² Brakuje korespondencji do dwóch sprawozdań Polskiej Grupy Cenzury A za okresy: 20 IX – 20 X 1915 oraz 21 XI 1915 – 20 I 1916.

Warto w tym miejscu podkreślić, że oryginalne karty pocztowe¹⁵³ i zachowane koperty oryginalnych listów, na których znajdują się odcisnięte różnorodne stemple cenzury korespondencji, zwłaszcza rosyjskiej, austro-węgierskiej i włoskiej, oraz stemple pocztowe i różne rodzaje używanych wówczas kart pocztowych, stanowi bogaty materiał źródłowy do odrębnych specjalistycznych opracowań¹⁵⁴.

Korespondencja w języku polskim zachowana w postaci oryginałów w całości ma wartość szczególną i unikalną. Listy i karty pocztowe, pisane w latach 1914–1918 w tak dużej liczbie przez jeńców wojennych Polaków z trzech armii zaborczych, zwłaszcza rosyjskiej i austro-węgierskiej, i korespondujące z nimi rodziny oraz znajomych, po raz pierwszy wprowadzone w obieg naukowy i społeczny, przywracają zarazem pamięć anonimowych i zapomnianych dotychczas uczestników Wielkiej Wojny. Ten wielki zespół korespondencji stanowi bezcenne źródło dla charakteryzowania postaw Polaków w stosunku do węzłowych kwestii politycznych i gospodarczych w tym czasie. Naświetla także problemy życia codziennego i ówczesnej obyczajowości różnych warstw społeczeństwa.

Korespondencja w języku polskim, jak to wynika z jej treści oraz zachowanych adresów była pisana w przeważającej ilości przez Polaków, dlatego też niekiedy używamy wymiennie określenia listy i karty polskie. Autorami jednak jej części byli także Ukraińcy i Żydzi¹⁵⁵. Większość z nich zapewne pisała we własnych

¹⁵³ Karty pocztowe pisane przez jeńców zazwyczaj miały stronę adresową z miejscem oznaczonym nadrukiem dla nadawcy i odbiorcy w językach jeńców przebywających w danym obozie. Odwrotna strona karty służyła do korespondencji. Niewielkie jej rozmiary, też ściśle określone, przyczyniały się często do zagęszczania pisma, adnotacji na marginesach, a nawet na stronie adresowej, co utrudnia ich odczytywanie. Pod koniec wojny strona służąca korespondencji została podzielona na 10 linii z zakazem zapisywania między nimi, co spotkało się z protestami jeńców. Karty pocztowe jeńcy wysyłali bez znaczków, a częstotliwość ich wysyłania była ograniczana. Ten rodzaj kart pocztowych można by określić skrótowymi z konieczności listami. Wśród zachowanych egzemplarzy kart pocztowych można, w zależności od ich wydawcy i okresu, wyróżnić wiele typów. Najbardziej popularną wśród wysyłanych do Rosji kart pocztowych do jeńców wojennych była karta Czerwonego Krzyża (tzw. podwójna, druga część służyła adresatowi karty do odpowiedzi), wydana była przez wiedeńską centralę Czerwonego Krzyża. W grudniu 1916 r. stanowiły one 87% wszystkich kart. Wg meldunku z 21 XII 1916, kiedy 18–21 XII dokonano przeliczenia tego typu kart pocztowych, okazało się, że w tych dniach wysłano ich do Rosji 8714, zaś z Rosji powróciło 1112. Do korespondencji z jeńcami wojennymi w Rosji używano także kart pocztowych wydanych przez oddziały Czerwonego Krzyża w Krakowie i Lwowie (we wspomnianym okresie stanowiły one 1/5 wszystkich kart jenieckich). Jeńcy wojenni używali także specjalnych kart dla jeńców wydawanych przez rosyjski Czerwony Krzyż. Niewielką ich część, aczkolwiek najbardziej interesującą graficznie, stanowiły widokówki. W listach przesyłano także fotografie osób, najczęściej były to zdjęcia ślubne.

¹⁵⁴ Na szczególną uwagę z tej dziedziny badań zasługuje obszerna publikacja: J. Adamczyk, J.T. Nowak, J. Szopa, *Pieczętki formacyjne Legionów Polskich...*; zob. też: B. Brzozowski, *Polska cenzura korespondencji...*, na s. 115–118 bogata literatura przedmiotu.

¹⁵⁵ W pochodzącym z 31 III 1916 sprawozdaniu obu polskich grup cenzury (zob. dok. nr 235) oceniano, iż w „podziale według narodowości, liczba piszących po polsku jeńców cywilnych, oceniając po nazwisku i innych cechach, dzieli się jak następuje: 60% to Polacy (z tego ok. 4% piszących po polsku to Ukraińcy) i 40% Żydzi”.

językach: ukraińskim i hebrajskim. Świadczą o tym bogate zbiory tej korespondencji zachowanej w strukturach cenzury, przede wszystkim dwóch grup językowych ukraińskich i grupy hebrajskiej. Część Polaków pisała zresztą listy w języku niemieckim i francuskim, które zgodnie z zasadami ich selekcji podlegały ocenzurowaniu przez trzy grupy językowe niemieckie i grupę anglo-francuską. Część autorów listów wybierała inny język korespondencji z nadzieją, że to pozwoli na zmylenie cenzury i ułatwi szybsze dotarcie do adresata. Owa niejednorodność narodowa korespondencji w języku polskim sprawiała problem opracowującym te zagadnienia cenzorom¹⁵⁶. Stąd w późniejszej praktyce działania polskich grup cenzury część korespondencji w języku polskim po opracowaniu była odsyłana do innych grup cenzury¹⁵⁷. Robiono to jednak niekonsekwentnie, gdyż, jak wynika z analizy treści sprawozdań, w latach 1916–1918 nadal występowały korespondencje w języku polskim, tak oryginalne, jak i w wypisach w języku niemieckim, ewidentnie przynależące według przyjętych reguł do grup językowych żydowskiej¹⁵⁸ i ukraińskiej¹⁵⁹.

¹⁵⁶ Jak podnosił w listopadzie 1915 r. kierownik Polskiej Grupy Cenzury B, kpt. Milan Boubela, „sprawą, która wymaga dokładnej analizy, jest udział Żydów w polskiej korespondencji [...]. Z załączonych do niniejszego sprawozdania Spostrzeżeń wynika znamienity obraz dotyczący traktowania w Rosji jeńców wojennych Żydów. Wśród przedłożonych Spostrzeżeń znajduje się 78 niewątpliwych skarg na złe traktowanie. Z tych 78 pisanych w języku polskim skarg 20 pochodzi – oceniając po nazwisku i innych oznakach – od Żydów, a więc łącznie 27%. Chociaż Żydzi stanowią tylko 10% ludności Galicji (50% Polacy, 40% Ukraińcy), korespondencja galicyjskich Żydów jest wszelako podzielona i tylko jej ułamek jest pisany w języku polskim. Żydzi stanowią 27% nadawców nadchodzących z Rosji, pisanych w języku polskim skarg. Z tej liczby wynika, że stosując łączną ocenę całego pisanego po polsku materiału listowego, tzn. przy uwzględnieniu listów pisanych przez Żydów, całościowy obraz traktowania przetrzymywanych w Rosji polskich jeńców wojennych można by przedstawić w sposób, który nie odpowiadałby rzeczywistości stosunków egzystencji polskich jeńców wojennych w Rosji. Jeśli ten obraz ma być z narodowego punktu widzenia poprawny, to zdaniem niżej podpisanego korespondencję jeńców wojennych Żydów, którzy zgodnie z doświadczeniem posiadają w Rosji zupełnie odrębne traktowanie, należy wyodrębnić z uczestniczących grup językowych i opracowywać osobno jako całość. Dotyczyłoby to przede wszystkim grup cenzorów właściwych dla zamieszkujących Galicję Polaków i Ukraińców [...]”. Dok. nr 203, Wstęp do ogólnego sprawozdania kierownika Polskiej Grupy Cenzury B, Milana Boubeli, Wiedeń, 9 XI 1915 r.

¹⁵⁷ 9 II 1916 wspomniany już kpt. Milan Boubela donosił, iż „[...] Polska Grupa Cenzury opracowała w okresie sprawozdawczym 195 471 kart i listów, z tego 14 307 sztuk jako «obcojęzyczne», tym samym wyłączono 7,28% całego wpływu”, dok. nr 208, Wstęp do ogólnego sprawozdania.

¹⁵⁸ Zob. część analityczną, jak i załączoną do niej korespondencję, która dotyczy działalności komitetów żydowskich pomagających internowanym Żydom z Galicji, a także żydowskim jeńcom wojennym pochodzącym z armii austro-węgierskiej, a przebywającym w Rosji; dok. nr 235, Wspólne sprawozdanie ogólne kierowników Polskich Grup Cenzury A i B, mjr. Juliusza Żydo i kpt. Milana Boubeli, obejmujące okres 1 II – 31 III 1916 r., sporządzone przez kierownika Polskiej Grupy Cenzury B, Exh. No. 430/PB, z 31 III 1916 r.

¹⁵⁹ Taki charakter ma np. korespondencja rusińskich zwolenników Włodzimierza Dudykiewicza, załączona do dok. nr 278, Sprawozdanie specjalne kierownika Polskiej Grupy Cenzury B, kpt. Milana Boubeli, Exh. No. 369/PB, z 15 III 1916 r. W tym przypadku użycie języka polskiego przez korespondentów wyraźnie podyktowane jest chęcią ominięcia cenzorów sprawdzających korespondencję w języku ukraińskim jako specjalnie wyczulonych na działalność wschodniogalicyskich moskalofilów.

Istotną część materiałów – sprawozdań i korespondencji – odnosi się do jeńców cywilnych (Zivilgefangenen), określanych również terminem internowani (Internierten). W sumie dotyczy ich 40 sprawozdań i 384 korespondencji¹⁶⁰. Do kategorii jeńców cywilnych zaliczano różne grupy ludności cywilnej, dla której wspólnym mianownikiem stało się pozostawanie pod szczególnym nadzorem władz policyjnych i wojskowych walczących państw. Na terenie Austro-Węgier do grupy tej zaliczano dwie kategorie osób: internowanych obywateli państw walczących z monarchią habsburską¹⁶¹ oraz internowanych własnych obywateli, których podejrzewano o sympatyzowanie z wrogiem¹⁶². W Rosji sprawa była bardziej skomplikowana, gdyż do tych dwóch kategorii dołączono w trakcie wojny dwie kategorie ludności pochodzącej z Galicji¹⁶³. Sytuacja jeńców cywilnych była także zróżnicowana: część z nich umieszczono w obozach barakowych, inni mogli mieszkać wolni, choć pod nadzorem policyjnym. Zważywszy, że informacje o internowanych zawarte w publikowanych materiałach dotyczą poza Austro-Węgrami i Rosją także Francji, Anglii i Kanady, a nawet Australii, stanowią one znaczące uzupełnienie wiadomości o losie cywilów podczas wojny w krajach walczących.

Niewątpliwie okres I wojny światowej cechował się nieporównanie wielką w stosunku do poprzednich konfliktów liczbą jeńców wojennych¹⁶⁴. Precyzyjne ustalenie, jaką część z nich stanowili jeńcy – Polacy służyący przedtem w armiach zaborczych, czeka dopiero na swych badaczy. Według najnowszych danych dotyczących liczebności jeńców wojennych liczba Polaków z armii austro-węgierskiej i niemieckiej przebywających w obozach na terenie Rosji i zatrudnianych w przemyśle, rolnictwie i przy budowie dróg oraz linii kolejowych, wynosiła ponad

¹⁶⁰ Dotyczy to: w t. 2 – 12 sprawozdań i 209 korespondencji, w t. 3 – 15 sprawozdań i 148 korespondencji, w t. 4 – 13 sprawozdań i 37 korespondencji.

¹⁶¹ W tej kategorii znaleźli się także mieszkańcy Królestwa Polskiego internowani przez okupacyjne władze austriackie w latach 1915–1916.

¹⁶² W pierwszym okresie wojny dotyczyło to głównie Rusinów z Galicji i Bukowiny, sympatyzujących z obozem staroruskim i podejrzewanych przez władze o sprzyjanie Rosji i w związku z tym internowanych w obozie Thalerhof pod Grazem. W drugim okresie była to cywilna ludność włoska, którą masowo wysiedlono z terenów przylegających do frontu austriacko-włoskiego.

¹⁶³ Liczniejszą grupę spośród nich stanowili Żydzi; od początku 1915 r. deportowani z terenów przyfrontowych, a następnie z całej Galicji w głąb państwa rosyjskiego; drugą, znacznie mniej liczną, stanowili tzw. zakładnicy, których armia rosyjska wywiozła z Galicji w trakcie odwrotu. Wywiezienie tej ostatniej grupy, co podkreślali sami Rosjanie, nie miało żadnego sensu z wojskowego punktu widzenia i było traktowane ówczesnie jako jeszcze jedna szykana wobec niechętnej Rosjanom ludności galicyjskiej. J.Z. Pająk, *Od autonomii do niepodległości...*, s. 126–127, 140–142.

¹⁶⁴ Wg Nialla Fergusona, do niewoli w państwach centralnych dostało się 3 470 138 żołnierzy (w tym w Niemczech przebywało ich 993 109, w Austro-Węgrzech – 2 200 000, w Turcji – 250 000 i Bułgarii – 27 029 jeńców), zaś w państwach Ententy liczba ta wyniosła 4 007 090 (najwięcej jeńców znalazło się w Rosji – 2 417 000, we Włoszech – 600 000, we Francji – 506 000, w Serbii – 152 958); *idem, The Pity of War...*, s. 368–369.

300 tys.¹⁶⁵ Znacząca część jeńców Polaków z armii austro-węgierskiej znalazła się we Włoszech – ich liczba sięgała tu co najmniej 60 tys.¹⁶⁶ Spośród nich rekrutowano później żołnierzy dla „błękitnej” armii gen. Józefa Hallera. Równie duża liczba jeńców wojennych Polaków, pochodzących tym razem z armii rosyjskiej, znalazła się na terenie monarchii habsburskiej. Przebywali tu oni głównie w obozach, ale byli też zatrudniani w różnych częściach Austro-Węgier w rolnictwie i przemyśle. Ich dokładna liczba nie jest znana, ale można szacować, że było ich około 130 tys.¹⁶⁷ Po ogłoszeniu manifestu dwucesarskiego 5 XI 1916 r. wzmożono wśród tej grupy jeńców propagandę za wstępowaniem do Polnische Wehrmacht. Kilkanaście tysięcy jeńców zadeklarowało wówczas chęć wstąpienia do polskiej armii. Plany te zostały zarzucone po zawarciu przez państwa centralne pokoju brzeskiego (9 II 1918) z Ukrainą, w którym przekazano temu państwu część terytoriów polskich.

O wartości omawianego zbioru jako źródła historycznego świadczą w dużej mierze jego rozmiary, stan zachowania oraz sposób gromadzenia i opracowywania przez struktury GZNB. W okresie szczytowego napływu korespondencji od kwietnia 1917 r. do lutego 1918 r. tylko do Polskiej Grupy Cenzury przyjmowano miesięcznie 450–500 tys. sztuk. Dysponowała więc ona olbrzymim unikalnym materiałem, umożliwiającym sporządzanie opracowań tematów interesujących władze cenzorskie. Stawiały one zarazem – co warto podkreślić – wręcz naukowe wymogi przy analizowaniu zgromadzonych w korespondencjach danych i tworzeniu opracowań. Tak np. szef Oddziału Cenzury GZNB, płk Otto Kick, we wspomnianym już piśmie z 19 V 1917 r. wskazywał, że w analizowaniu zjawisk społecznych należy opierać się nie na jednostkowych danych, lecz na ich wielości, różnorodności i powtarzalności. Zwracano też uwagę, iż kierowników grup językowych winna cechować fachowość, obiektywizm i rzetelność.

Dzisiejszy badacz, mając szeroki wgląd w sposoby i zakres gromadzenia masowej dokumentacji epistolarnej i w warsztat pracy cenzorów, może ocenić wartość i przydatność, a niekiedy nawet unikalność przy opracowywaniu wielu nowych zjawisk z zakresu historii społecznej Polski w latach Wielkiej Wojny. Dokumentacja ta jest szczególnie bogata dla badaczy tematyki postaw, zachowań, nastrojów i aktywności wszystkich warstw społeczno-zawodowych, gdyż szefostwo GZNB kwestie te traktowało jako priorytetowe w podległych sobie strukturach.

¹⁶⁵ M. Wrzosek, *Konferencja Sztokholmska...*, s. 311.

¹⁶⁶ J. Skrzypek, *Tygodnik „Żołnierz Polski we Włoszech”...*, s. 42.

¹⁶⁷ Włodzimierz Gierowski szacował liczbę Polaków z armii rosyjskiej pochodzących z Królestwa Polskiego, a znajdujących się z początkiem 1917 r. w niewoli austro-węgierskiej na 50 tys., zaś w niewoli niemieckiej – na 60 tys., ale – jak twierdzi – ich liczba szybko rosła i pod koniec 1917 r. w niewoli państw centralnych było już 150 tys. Polaków z armii rosyjskiej. *Encyklopedia wojskowa...*, t. 3, s. 674. Szacunki te wydają się mocno zaniżone, z różnych pośrednich źródeł, w tym z korespondencji jenieckiej, wynika bowiem, że więcej niż połowa (jeśli nie więcej) jeńców Polaków z armii rosyjskiej znajdujących się w niewoli austro-węgierskiej pochodziła z tzw. Ziemi Zabraných; ich liczbę na początku 1917 r. można więc szacować na ok. 100 tys., zaś pod koniec 1917 r. nawet na 130 tys.

Na szczególną uwagę jako źródło zasługuje w prezentowanym wydawnictwie korespondencja chłopska. Stanowi ona około połowy korespondencji zamieszczonej w zbiorze. Składają się na nią listy, a zwłaszcza karty pocztowe pisane przez jeńców wojennych – chłopów, byłych żołnierzy z trzech armii zaborczych oraz ich rodzin i znajomych, przeważnie kobiet, które pod nieobecność ojców i mężów prowadziły gospodarstwa. Chłopi jako najliczniejsza wówczas warstwa społeczna zasilali głównie armie zaborcze, dlatego i liczba włościan wziętych do niewoli była największa.

Prezentowana w naszym wydawnictwie kolekcja listów chłopskich jest jedną z największych z dotychczas odnalezionych dla okresu wojny. Zwłaszcza liczba znanych dotychczas kolekcji oryginalnej korespondencji chłopskiej dotyczącej okresu przed 1918 r. jest niewielka¹⁶⁸. W pracach omawiających tematykę wiejską powoływano się głównie na listy chłopskie zamieszczane w prasie ludowej¹⁶⁹. Nie można ich nazwać w pełni oryginałami, gdyż redakcje czasopism dokonywały w nich skrótów i stylistycznych poprawek. Ich autorami byli ci chłopci, nieliczni jeszcze wówczas na wsi, którzy na skutek samokształcenia stali się pierwszymi czytelnikami prasy ludowej i pierwszymi jej korespondentami. Oryginały chłopskich listów i kart pocztowych były, w porównaniu z korespondencjami w prasie, na znacznie niższym poziomie pod względem formułowania myśli i umiejętności posługiwania się poprawnym językiem polskim. Odzwierciedlały one zapewne poziom nauczania, jaki wynosili po dwu, trzech zimach pobytu w wiejskiej szkole elementarnej¹⁷⁰.

Poziom języka chłopskiego w oryginałach zatrzymanych przez cenzurę austriacko-węgierską z lat 1914–1918 jest bardzo podobny do stylistyki języka oryginałów w *Listach emigrantów z Brazylii i Stanów Zjednoczonych*, opublikowanych przez Witolda Kulę, Ninę Assorodobraj-Kulę i Marcina Kulę. We wstępie tak charakteryzują oni te „trudno czytelne” listy: „Fantastyczna ortografia, brak

¹⁶⁸ Zob. *Metoda Znanieckiego w oczach historyków...* Redakcja „Przeglądu Polonijnego” zwróciła się do historyków posługujących się „w badaniach materiałem listownym jako podstawowym” o wypowiedź „na temat korzyści wykorzystania listów jako źródła w badaniach społecznych oraz trudności z tym związanych”. W odpowiedzi teksty napisali: M. Klawe-Mazurowa, *Listy chłopów do prasy w latach 1885–1895 jako źródło historyczne* (s. 35–40); M. Kula, *Czy warto było się przedzierać przez listy amerykańskie* (s. 40–43); J. Molenda, *Listy chłopów galicyjskich w sprawie sezonowej emigracji do Francji z lat 1908–1909 jako źródło historyczne* (s. 43–50); D. Piątkowska, *Listy materiałem źródłowym* (s. 50–52); A. Walaszek, *Ciągi wypowiedzeniowe i słowa kluczowe* (s. 52–53). Jedną z trzech największych kolekcji jest odnaleziony przez Marię Krisań zbiór listów zarekwirowany przez żandarmerię podczas przeszukiwania redakcji „Zarania” w maju 1915 r. Zbiór ten w sumie obejmuje 325 listów z lat 1881–1915, z których badacze udało się odczytać tylko 20. Dla lat 1914–1915 kolekcja zawiera 127 listów i kartek pocztowych. M. Krisań, *Listy do gazety „Zaranie”...*

¹⁶⁹ J. Molenda, *Chłopi, Naród, Niepodległość...*; autor pracy, odwołując się do korespondencji chłopskiej, poświęcił ponadto cały podrozdział jej omówieniu: „Listy i publicystyka chłopska jako źródło historyczne”, s. 9–33.

¹⁷⁰ Mimo postępów w rozwoju szkół elementarnych na wsi w Galicji i Królestwie Polskim na przełomie XIX i XX w. nadal dość powszechna była niechęć chłopów do posyłania dzieci do szkoły. *Ibidem*, s. 48–77; R. Dutkova, *Polityka szkolna w Galicji...*, s. 113, 148–150; E. Podgórska, *Sytuacja szkolnictwa...*, s. 248–298.

znaków przestankowych, zupełny chaos w stosowaniu dużych liter, wszystko to świadczy, że nie tylko napisanie ich wymagało dużego trudu, lecz, że również odczytanie ich przez adresatów nie mogło być rzeczą prostą¹⁷¹.

Ten sposób wyrażania się i formułowania myśli jest charakterystyczny w oryginałach prezentowanej kolekcji listów i kart pocztowych jeńców wojennych – chłopów oraz korespondujących z nimi rodzin i znajomych¹⁷². Zachowane oryginały tych korespondencji publikujemy w całości. Wszelkie wątpliwości dotyczące trudnych do odczytania i zrozumienia pojedynczych wyrazów czy fragmentów tekstów wyjaśniamy w przypisach tekstowych i w nawiasach kwadratowych¹⁷³. Dążenie do odczytania wszystkich oryginałów korespondencji nie zawsze kończyło się sukcesem. W niektórych, na szczęście nielicznych listach nawet po odczytaniu poszczególnych słów czy fraz nie można było nadal zrozumieć ich sensu, myśli autora; wówczas rezygnowano z ich zamieszczania. Zdarzają się też teksty niewyraźnie napisane lub zapisane gęsto i małymi literami, zwłaszcza na ograniczonych wielkością kartach pocztowych, których nie można odczytać.

Publikowane oryginały korespondencji mają wielorakie znaczenie. Stanowią one między innymi cenne źródło nie tylko dla specjalistów historii i socjologii kultury, na co zwraca się najczęściej uwagę, lecz także dla badaczy literatury¹⁷⁴ oraz językoznawców. Praca Bogusławy Słoniewicz¹⁷⁵, napisana w oparciu o wspomniane *Listy emigrantów z Brazylii i Stanów Zjednoczonych...*, potwierdza opinię, iż edycje oryginalnych listów mogą stanowić podstawę badań językoznawczych bez sięgania do rękopisów jedynie w wypadku zachowania ich pełnej wierności (transliteracja) bez zabiegów uczytelniana¹⁷⁶. Publikowane oryginały mogą stanowić źródło zarówno dla badaczy języka chłopskiego, jak i w badaniu efektywności nauczania języka polskiego w wiejskich szkołach elementarnych.

Oryginały korespondencji stanowią zwłaszcza cenne uzupełnienie informacji i danych publikowanych w jej ocenzonej fragmentach. Na tekstach oryginałów znajdują się oznakowania jednego lub kilku fragmentów do ocenzonej, zwykle w postaci zakreslenia < > czy > <, co w publikowanych przez nas wersjach dokumentów wyróżniamy za pomocą innego kroju czcionki¹⁷⁷ (np. Kijów, 9 lutego

¹⁷¹ *Listy emigrantów z Brazylii i Stanów Zjednoczonych...*, s. 33.

¹⁷² Jedynie część korespondencji autorstwa młodych dziewczyn wiejskich, jak wynika z informacji zawartych zwłaszcza w listach, wyróżniała się nieznacznie większą poprawnością w formułowaniu myśli i języka.

¹⁷³ Dla zachowania jednolitości również w oryginałach korespondencji pisanej poprawną polszczyzną nie wprowadzono zasad pisowni zgodnej z obowiązującymi dziś zasadami.

¹⁷⁴ Najszerzej podjął tę sprawę Roch Sulima, wskazując m.in. na zacieranie się różnic między dokumentami a literaturą; *idem, Dokument i literatura...*

¹⁷⁵ B. Słoniewicz, *O języku amerykańskim z końca XIX w...*

¹⁷⁶ *Ibidem*, s. 91–92.

¹⁷⁷ Ten sposób oznakowania, zamiast przypisami tekstowymi, zmniejsza objętość opracowania, ponadto uczytelnia w praktyce pracę cenzorów.

1915 r. Najdrożsi! Moja sprawa jeszcze nie została ułatwiona i długo jeszcze pociągnie się. Jestem zdrow. Całuję. Wasz Leon.) Oznakowania te są zarazem wskazaniem, które fragmenty korespondencji zostały przełożone na język niemiecki. Stanowią one bogaty materiał do śledzenia rzetelności tłumaczeń. W tym miejscu zaznaczamy tylko, że władze cenzury doceniały sprawę wiarygodności przekładów. Pod każdą częścią przetłumaczonej korespondencji załączanej do wszystkich sprawozdań i meldunków znajdowała się formuła: „za zgodność tłumaczenia”¹⁷⁸ oraz oryginalny podpis zastępcy kierownika grupy, odpowiedzialnego za zespół tłumaczy¹⁷⁹, poświadczający zgodność tłumaczenia z oryginalnym tekstem. Szczególną trudność dla tłumaczy sprawiały korespondencje pisane gwarą lub niepoprawną polszczyzną. Tego typu listy i karty pocztowe nie mogły być tłumaczone dosłownie, dlatego starano się oddać sens poszczególnych wyrazów, lub fragmentów oryginału. Tego typu przekłady wymagają uwagi, gdyż stwarzają możliwości niejednoznaczności tłumaczeń. Wstępne rozeznanie wskazuje, że tłumacze na ogół nieźle sobie radzili z tego typu dowolnymi przekładami. Uwagi na ten temat zostały niekiedy podane w przypisach tekstowych przy niektórych korespondencjach.

Dane zawarte w oryginalnych częściach listów i kart pocztowych umożliwiają przede wszystkim poszerzenie tematyki badawczej. Warto tu tylko zwrócić uwagę na dwie ogólniejsze kwestie. Cenzorzy, zakreślając fragmenty korespondencji do zatrzymania, ograniczali się zazwyczaj do podawania tylko stanowiska ich autorów wobec określonej kwestii. Mniej ich interesowały np. motywacje, jakimi się kierowali jeńcy wojenni czy piszący do nich członkowie rodzin. Przykładem może tu być kwestia zawierania małżeństw przez jeńców wojennych – Polaków z armii austro-węgierskiej w Rosji, i zazwyczaj negatywna ocena tego faktu dokonywana przez ich rodziny. Równie ciekawa i różnorodna motywacja towarzyszyła wstępowaniu do wojska polskiego przez jeńców wojennych – Polaków z armii rosyjskiej przebywających w monarchii habsburskiej. Szczególnie dużo nowych danych zawierają oryginały nieocenzurowanej korespondencji na tematy rodzinne i obyczajowe różnych środowisk społeczno-zawodowych. Dotyczą one głównie wzajemnych relacji żona i dzieci w domu/gospodarstwie – mąż/ojciec w niewoli. Jest też liczna korespondencja między narzeczonymi – młodymi mężczyznami przebywającymi w wojsku i obozach jenieckich a dziewczynami w rodzinnych domach.

¹⁷⁸ W większości dokumentów używano urzędniczej formuły „za zgodność” – co przyjęliśmy jako standard opracowania.

¹⁷⁹ Sporadycznie był to podpis tłumacza lub naczelnika grupy.

6. Układ wewnętrzny źródeł i zasady ich edytorskiego opracowania

Omówione wyżej formy i rodzaje sporządzanych dokumentów oraz stan ich zachowania determinują ich układ wewnętrzny i sposoby edytorskiego opracowania. W tomie pierwszym zebrano 14 rodzajów źródeł wytworzonych przez różne urzędy i struktury wojskowe, zestawione w układzie chronologicznym. Do tomów drugiego, trzeciego i czwartego weszła bardziej zwarta dokumentacja, sporządzona przez jednorodne pracujące na korespondencjach w języku polskim grupy cenzury, których zmieniające się w okresie wojny struktury omówiliśmy wcześniej. Sprawozdania i meldunki wytworzone przez nie zostały zestawione w układzie chronologicznym. Tę układankę rozpoczyna sprawozdanie okresowe jako podstawowe, którego ramy czasowe, obejmujące zwykle miesiąc, ulegały niekiedy wydłużeniu. Za nim umieszczone zostały sprawozdania specjalne i meldunki, sporządzane w nieregularnych odstępach czasowych w okresie poprzedzającego go sprawozdania miesięcznego, jako jego ważne dopełnienie merytoryczne. W latach 1917–1918 dany okres sprawozdawczy kończą miesięczne meldunki dotyczące statystyki korespondencji, która przeszła w danym okresie przez polskie grupy cenzury.

Zarówno w trakcie kwerendy archiwalnej, jak i podczas opracowywania dokumentów archiwalnych, korzystaliśmy z ogólnie dostępnych opracowań, odnoszących się do funkcjonowania kancelarii austriackiej, szczególnie wojskowej na przełomie XIX i XX w.¹⁸⁰ Przy opracowaniu archeograficznym tekstów źródłowych, a zwłaszcza sporządzaniu nagłówka i legendy każdego dokumentu, korzystaliśmy z instrukcji edytorskich dla XIX i XX w.¹⁸¹ Możliwości stosowania zaleceń instrukcji wydawniczych są jednak uzależnione od rodzaju zachowanych przekazów źródłowych i znajdujących się w nich danych, niezbędnych zwłaszcza przy sporządzaniu nagłówków i legend. Dokumentacja w postaci instrukcji cenzorskich i ocen ich praktycznego stosowania znajdująca się w tomie pierwszym prezentowanego wydawnictwa oraz występujące braki niektórych elementów przy sporządzaniu nagłówka uniemożliwiają pełną realizację prawideł edytorskich.

Inny rodzaj dokumentacji zgromadzonej w tomach drugim, trzecim i czwartym warunkuje zaś nieco odmienny sposób ich archeograficznego opracowania, zwłaszcza

¹⁸⁰ *Polski słownik archiwalny...*; J. Gaul, *Registratura w austriackiej kancelarii wojskowej...*; *idem, Z badań nad kancelarią c. i k. wojskowego wywiadu Austro-Węgier w drugiej połowie XIX i na początku XX w....*; *idem, Z badań nad kancelarią c. i k. wojskowego wywiadu Austro-Węgier (1914–1918)*...

¹⁸¹ *Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych...*; I. Ichnatowicz, *Projekt instrukcji wydawniczej...*; S. Kalabiński, F. Tych, *Materiały do instrukcji wydawniczej*... Ta ostatnia pozycja stanowi swoiste podsumowanie doświadczeń edytorskich obu autorów, szczególnie opracowanego przez nich wydawnictwa *Walki chłopów Królestwa Polskiego*...

nagłówków¹⁸² i legend¹⁸³. Każdy rodzaj sprawozdania i meldunku zamieszczony w tomach drugim, trzecim i czwartym zawiera dwie różniące się części składowe: informacyjno-analityczną i będąca jej podstawą korespondencję w postaci załączników (Beilage, Anhang). Od kwestii omawianych w analitycznej części pierwszej sprawozdania miesięcznego istnieją odesłania do korespondencji oznaczonej tą samą cyfrą arabską w części drugiej. Cyfry arabskie pełnią tu funkcję swoistych przypisów, odsyłających do jednej lub kilku identycznych kwestii, oznakowanych tymi samymi cyframi w części analitycznej i w załączniku. Obie te części są więc ściśle ze sobą powiązane tematycznie i konstrukcyjnie oraz mają tytuł i numer kolejny, stanowią jeden odrębny dokument.

Ta dwudzielność dokumentu warunkuje też części składowe nagłówka i załącznika. Do nagłówka każdego sprawozdania i meldunku obejmującego część pierwszą analityczno-informacyjną oraz drugą z korespondencją w załączniku wchodzi więc następujące po sobie elementy: numer kolejny pozycji wydawniczej oznaczony cyfrą arabską, data wydania dokumentu (rok, miesiąc, dzień), rodzaj dokumentu w postaci różnych sprawozdań i meldunków, wystawca dokumentu, którym był jeden z kolejnych naczelników polskich grup cenzury lub rządu ktoś go zastępujący (zwykle jego zastępca), odbiorca dokumentu, którym był zazwyczaj Oddział Cenzury GZNB, skąd przesyłano go najczęściej do Wojennego Urzędu Kontroli, Naczelnego Dowództwa Armii i Wydziału X ds. Jeńców Wojennych w Ministerstwie Wojny i wreszcie ostatni człon nagłówka – regest.

Regest zawiera krótkie streszczenie części analityczno-informacyjnej i załączonej w dodatku korespondencji. W sytuacji, gdy obie części sprawozdań okresowych (miesięcznych) obejmują po kilkanaście, a niekiedy nawet kilkadziesiąt stron, wówczas i objętość regestu jest większa. Początkowa część każdego dokumentu nosi tytuł oraz określa jego przedmiot („temat” – Gegenstand). Niektóre elementy składowe tych dwóch części dokumentu (tytuł, data, treść) częściowo pokrywają się z treścią nagłówka. Edytorzy zdecydowali się jednak zachować pełną zawartość części składowych nagłówka i obu części początkowych każdego dokumentu, wzajemnie się one bowiem dopełniają. Ponadto tytuł podawany w temacie nie zawsze odzwierciedla treści znajdujące się w sprawozdaniu czy meldunku oraz w załączonej do niego korespondencji. Zwłaszcza zawartość dość licznej korespondencji jest

¹⁸² Przypomnijmy, iż nagłówek w każdym przekazie źródłowym winien zawierać następujące po sobie części: numer kolejny pozycji wydawniczej (oznaczony zazwyczaj cyfrą arabską), datę (rok, miesiąc, dzień), miejsce wydania, rodzaj dokumentu (np. sprawozdanie, meldunek, instrukcja, protokół, wytyczne, rozporządzenie, list, karta pocztowa, korespondencja), wystawcę i odbiorcę dokumentu oraz regest.

¹⁸³ Legenda umieszczona pod tekstem każdego dokumentu winna składać się z następujących po sobie części: informacja dotycząca rodzaju przekazu źródłowego (oryginał, kopia, przedruk, przekład, odpis), sposób zapisu (rękopis, maszynopis, druk), miejsce przechowywania (archiwum, biblioteka, muzeum), nazwa i numer czasopisma lub tytuł druku zwartego, z którego pochodzi dany materiał źródłowy.

nieadekwatna do treści zapowiadanej w tytułach „tematów”: „podejrzany list do oficera na froncie”, „podejrzany list od jeńca cywilnego”, „podejrzane umundurowanie jeńca wojennego we Francji” oraz w „temacie” – „prośby jeńców wojennych o przesłanie osobistych dokumentów”. Treść regestów została ukonkretniona lub rozwinięta zwłaszcza w tych meldunkach, które w części analitycznej ograniczają się tylko do jednej załączonej korespondencji.

Legenda składa się z następujących po sobie części: rodzaj przekazu źródłowego, występuje najczęściej w postaci oryginałów lub rzadziej kopii i odpisów, sposób zapisu to zazwyczaj maszynopis lub rękopis, miejsce przechowywania to prawie wyłącznie Austriackie Archiwum Państwowe, Oddział Archiwum Wojny w Wiedniu. Z uwagi na odmienny rodzaj przekazu źródłowego i sposób zapisu w obu członach dokumentów legendę przeważnie podajemy oddzielnie. W części pierwszej sprawozdania i meldunki występują zazwyczaj jako „oryginał, maszynopis, tłumaczenie z języka niemieckiego” rzadziej „kopia, maszynopis” a w module drugim oryginały korespondencji w języku polskim jako „oryginał, rękopis”.

Część druga sprawozdań i meldunków ma jednak pewną autonomię. Znajdująca się w załącznikach korespondencja ma więc swoisty nagłówek składający się z numeru kolejnego korespondencji, adresu nadawcy i odbiorcy oraz miejsca i daty napisania listu lub karty pocztowej. Informacje zawarte w tych swoistych nagłówkach do poszczególnych korespondencji zostały uzupełnione danymi z oryginalnych kart pocztowych jak i listów. Przede wszystkim pozwoliły na ustalenie nazw obozów jenieckich, które jako powszechnie wówczas znane były częstokroć pomijane w tekstach sprawozdań i meldunków w języku niemieckim. Z informacji zawartych w stemplach cenzury i stemplach pocztowych znajdujących się na kartach i listach uzupełniliśmy brakujące w niektórych korespondencjach daty i miejsca napisania korespondencji.

Szczególną wartość dla odbiorców korespondencji i badaczy mają datyienne, zamieszczane w listach i kartach pocztowych. Odbiorcy datowanieienne kojarzyli zazwyczaj z dłużącym się czasem oczekiwania na upragnione wiadomości o losach najbliższych. Zwłaszcza tych najliczniejszych w latach Wielkiej Wojny na ziemiach polskich, którzy przebywali w niebezpiecznych i najcięższych warunkach jako żołnierze w armiach zaborczych, jeńcy wojenni, internowani jeńcy cywilni¹⁸⁴

¹⁸⁴ Rozróżnienie stosowane przez władze walczących państw polegało na stworzeniu dwóch kategorii osób więzionych lub znajdujących się pod nadzorem wojujących państw. Według ówczesnie obowiązujących norm kategoria jeńców wojennych została zdefiniowana w IV konwencji haskiej z 1907 r. dotyczącej praw i zwyczajów wojny lądowej. Obejmowała ona wziętych do niewoli członków sił zbrojnych przeciwnika – zarówno armii regularnej, jak i formacji pospolitego ruszenia, a także ochotników, o ile byli odpowiednio umundurowani i oznakowani. Kwestia jeńców cywilnych nie była w tym czasie dokładnie normowana: wyróżniali się tym, iż byli cywilami i poddanyimi wrogiego państwa, czyli takiego, z którym toczono wojnę. W Austro-Węgrzech takie osoby po wybuchu wojny internowano (osadzono w specjalnych obozach) lub konfirmowano (nakazano zamieszkiwanie w wybranych miejscowościach pod nadzorem żandarmerii); w Rosji do tej kategorii oprócz wyżej

czy różnego typu migranci, zmuszeni zazwyczaj w pośpiechu opuszczać swe rodzinne domy i lokalne ojczyzny. W korespondencjach spotykamy liczne skargi na długi czas oczekiwania na listy i karty pocztowe lub braki odpowiedzi na kolejne prośby o przesyłanie wiadomości. Dla badacza datyienne w masowych korespondencjach zawierają ponadto cenne dane na temat okresu dzielącego wydarzenie od jego opisanie w przesyłce pocztowej. Ma to istotne znaczenie, podobnie jak daty w diariuszach, przy ocenie wiarygodności dokumentów osobistych.

Miejsce powstania korespondencji podajemy łącznie z pełnymi adresami nadawców, gdyż zawierają wiele dodatkowych informacji na temat środowisk geograficzno-społecznych, w których przebywali. Na szczególnie wyróżnienie w tym zakresie zasługują najliczniejsze w tej korespondencji nazwy obozów jeńców wojennych i internowanych. W adresach zwrotnych mieszkańców miast znajdowały się nazwy miast, ulic oraz numerów domów i mieszkań, w których żyli. Adresy listów i kart pocztowych wychodzących ze wsi zawierały nazwy i numer domu. W korespondencjach wychodzących ze wsi, osad i małych miast znajdowały się ponadto informacje o ich przynależności państwowej i administracyjnej: do gmin, powiatów, guberni, krajów, prowincji itp.¹⁸⁵ Niektórzy nadawcy oprócz adresów zamieszkania podawali także adresy miejsca pracy. Dane te są niezwykle cenne dla odtworzenia przynależności geograficzno-administracyjnej i społeczno-zawodowej autorów masowej, zachowanej w setkach egzemplarzy korespondencji. Stanowią one bowiem główną podstawę badań ważnych zjawisk z zakresu historii polityczno-narodowej, społecznej i regionalnej na ziemiach polskich w latach Wielkiej Wojny. Masowa korespondencja różnych grup społecznych wypowiedających się na temat powyższych kwestii daje możliwość opowiedzenia o wojennych losach Polaków w sposób nieanonimowy. Dane te są ważne również dla warsztatu pracy historyka. Pozwalają między innymi na ścisłą identyfikację i lokalizację licznych miejscowości wiejskich noszących te same nazwy. Pozwoliły także na skorygowanie występującej w korespondencjach błędnej pisowni nazw wielu wsi, a nawet mniejszych miast podawanych według lokalnej, gwarowej wymowy, a nie urzędowej nazwy¹⁸⁶. Można również wskazać na wartości natury społecznej zawarte w korespondencjach prezentowanych w niniejszym wydawnictwie. Miłośnicy małych ojczyzn znajdą tu bogactwo brakujących w polskich archiwach źródeł o wojennych losach swych przodków. Coraz liczniejsi poszukiwacze genealogii swoich rodzin będą mogli

wymienionych zaliczono osoby deportowane lub wywiezione w charakterze zakładników z terenów okupowanej przez Rosjan Galicji. Podobnie było w innych walczących państwach.

¹⁸⁵ Ze względu na wagę tych informacji przy ich braku w poszczególnych korespondencjach wydawcy uzupełnili je na podstawie dodatkowej dokumentacji i opracowań.

¹⁸⁶ Odrębny problem w przypadku niemieckojęzycznych dokumentów stanowiło stosowanie przez ich autorów nazw miejscowości w języku niemieckim (zjawisko to występowało głównie na terenie monarchii austro-węgierskiej) lub przekręconych nazw miejscowych (szczególnie na terenie ówczesnego państwa niemieckiego). Nazwy te wydawcy musieli ustalić i podać w formie prawidłowej.

dotrzeć do bogatej korespondencji krewnych i znajomych, z których spora część nigdy nie dotarła do adresatów.

Status społeczno-zawodowy, imię i nazwisko nadawcy korespondencji.

Wśród listów i kart pocztowych w języku polskim najliczniejszą grupę stanowią korespondencje pisane przez jeńców wojennych. W każdej przesyłce z obozów jenieckich i z miejsc ich zatrudnienia był podawany, obok imienia i nazwiska, ich status wojskowy. Określenie „jeniec wojenny” (Kgf.) oznaczało zazwyczaj żołnierza. Oficerowie i podoficerowie mieli odmienny status i przy ich nazwiskach podawano po słowach „jeniec wojenny” określenie „oficer” (Offizier) lub „podoficer” (Unteroffizier), lub niekiedy także stopnie wojskowe oraz funkcje pełnione w obozach. Dość liczne są także informacje o zatrudnieniu jeńców-Polaków w przemyśle i rolnictwie – zarówno w majątkach ziemskich, jak i w dużych gospodarstwach chłopskich oraz przy budowie linii kolejowych. Jeńcy wojenni korespondencję swą adresowali najczęściej do mieszkańców wsi, którymi byli wówczas prawie wyłącznie chłopi. Mieszkańcy wsi galicyjskich i królewiackich stanowili też drugą najliczniejszą grupę autorów korespondencji znajdującej się w omawianej kolekcji, adresowanej do jeńców wojennych – Polaków rozmieszczonych przeważnie w obozach jenieckich i miejscach pracy na terenie Rosji, Austro-Węgier i Włoch. Chłopi, stanowiący wraz z robotnikami rolnymi jeszcze w 1921 r. nadal ponad 65% społeczeństwa, byli też najliczniejszą grupą służącą w armiach zaborczych. Zarazem, w porównaniu z innymi grupami społecznymi, najrzadziej udzielano im zwolnień ze służby wojskowej w ramach istniejących możliwości, regulowanych przepisami wojennymi. Dlatego też i odsetek jeńców wojennych – chłopów był stosunkowo najwyższy. W grupie korespondencji przesyłanej ze wsi do jeńców w Rosji znajduje się kilkadziesiąt (tylko w tomie czwartym) odpisów metryk chrztu. Prosił o nie jeńcy zamierzający zawrzeć związek małżeński. Do listów powstałych w środowiskach inteligentkich, zatrzymanych w całości przez cenzurę, trafiają się dołączone nieliczne odpisy świadectw maturalnych oraz zaświadczeń o uprawnieniach do wykonywania zawodów. Dokumentów tych nie publikujemy. Dane w nich zawarte zostały wykorzystane w przypisach biograficznych. Ta najbogatsza dotychczas odnaleziona kolekcja korespondencji jest dla historyków ważnym źródłem. Umożliwi bowiem badanie wpływu doświadczeń pierwszej wojny światowej, zdobywanych w wielu różnych krajach Europy, na kształtowanie się świadomości narodowej i społecznej różnych środowisk, na ich stosunek do tworzących się załążków państwa i wojska polskiego, a także do zmian zachodzących w obyczajowości, w rodzinach, do rosnącej pozycji kobiet. Dokumentacja ta umożliwia także udzielenie pełniejszej odpowiedzi na jedno z najważniejszych wówczas pytań: na ile dokonujące się w przededniu odrodzenia Polski przemiany przyspieszały lub hamowały procesy integrowania nowoczesnego narodu polskiego.

W korespondencjach, łącznie z adresami, pisanymi głównie przez rodziny do żołnierzy i jeńców wojennych znajdują się dane o statusie społeczno-zawodowym

ich nadawców podobne do omówionych wyżej. Zawartość treściowa obu tych punktów wzajemnie się uzupełnia, zwłaszcza w zakresie informacji dotyczących pochodzenia społecznego autorów korespondencji, żołnierzy i jeńców wojennych. Szczególnie cenne dla badacza są minikolekcje listów dwóch bliskich sobie osób, które dotyczą wymiany poglądów na aktualne wówczas tematy polityczno-narodowe. Korespondencje wraz z załączonymi do nich adresami nadawców i odbiorców są zazwyczaj jedynym źródłem informacji biograficznych o ich autorach i zamieszczone w nagłówkach listów i kart pocztowych pełnią zarazem funkcję przypisów osobowych.

Jeżeli chodzi o przypisy merytoryczne, to dotyczą one głównie organizacji, czasopism oraz osób występujących w tekście. W publikowanych przez nas dokumentach pojawia się kilka tysięcy osób. Celowe okazało się więc sporządzenie krótkich przypisów biograficznych¹⁸⁷. W większości przypadków nie było to jednak możliwe, ponieważ wymagałoby prowadzenia rozległych poszukiwań archiwalnych i bibliotecznych, które nie zawsze uwieńczone byłyby sukcesem. Nie sposób uzyskać także informacji o jeńcach wojennych i ich rodzinach poza tymi zamieszczonymi w publikowanych dokumentach. Sami zresztą autorzy raportów zapisywali ich nazwiska i imiona w zniekształconej (zgermanizowanej) formie, nie zawsze przy tym jest możliwe odwołanie się do oryginalnej korespondencji, gdyż taka nie została odnaleziona. Zauważyć trzeba, że także w części zachowanej korespondencji, która dotyczy słabo wykształconych chłopów, ich twórcy zapisywali imiona i nazwiska w dowolny sposób.

Treść wielu przypisów wyjaśniających lub korygujących błędnie czy nieściśle podawane w korespondencjach i sprawozdaniach nazwy organizacji i instytucji nie zawsze jest kompletna z powodu niemożności pozyskania brakujących informacji. Część z nich odnosi się, tak jak np. w przypadku organizacji charytatywnych, do struktur lokalnych nie opracowanych w literaturze. Sami zresztą autorzy korespondencji nie zawsze podawali właściwe informacje o nich, a ustalenie np. w przypadku kilku organizacji o podobnym charakterze działających w danej miejscowości, o którą z nich chodzi, nie do końca było możliwe. Nie udało się też zdobyć bardziej szczegółowych informacji w przypadku części obozów jenieckich, stąd nie wszędzie można było umieścić satysfakcjonujące nas przypisy. Nie mogliśmy także, ze względu na i tak bardzo dużą objętość wydawnictwa, zamieszczać w przypisach całości bibliografii dot. danego zagadnienia. Zasadą przez nas przyjętą stało się więc, aby tam, gdzie można było to zrobić, odwoływać się do podstawowych pozycji, z których czerpaliśmy informacje; w przypadkach gdy źródeł było kilka lub kilkanaście rezygnowaliśmy z tego całkowicie.

¹⁸⁷ Przy ich sporządzaniu korzystaliśmy z wszelkich dostępnych źródeł informacji, nie zawsze było przy tym możliwe podanie wszystkich źródeł, bowiem ich lista byłaby obszerniejsza niż informacje zawarte w przypisie. W przypadku, gdy osoba występująca w tekście posiada biogram słownikowy czy encyklopedyczny, zasadą jest odwołanie się do takiego źródła.

Całość wydawnictwa zamyka tom piąty. Przy tak dużej ilości danych, zawartych w publikowanych przez nas dokumentach, chcąc ułatwić czytelnikowi korzystanie z nich sporządziliśmy trzy indeksy: osobowy, miejscowości i nazw geograficznych oraz instytucji i organizacji.

- **Indeks osobowy** zawiera wszystkie nazwiska osób występujących w wydawnictwie. Nazwiska autorów cytowanych prac zaznaczono kursywą, pogrubieniem zaś strony, na których występują biogramy danych osób;
- **Indeks instytucji i organizacji** zawiera wszystkie nazwy instytucji, organizacji i czasopism występujące w publikowanym tekście. Pogrubieniem zaznaczono strony, na których występują hasła odnoszące się do poszczególnych instytucji;
- **Indeks miejscowości i nazw geograficznych** został z konieczności najbardziej rozbudowany. Nazwę miejscowości podajemy w nim w języku polskim (w nawiasie z zachowaniem oryginalnej pisowni obecnie obowiązującej). Przypadki używania przez autorów dokumentów nazw różniących się od ówczesnie używanych nazw urzędowych zaznaczono w przypisach tekstowych. Chcąc umożliwić precyzyjną lokalizację miejscowości, podajemy jej przynależność według stanu z 1914 r. W przypadku Rosji i Królestwa Polskiego¹⁸⁸ podajemy: gubernię i powiat, Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej: stan i hrabstwo, Kanady: prowincję i okręg, Włoch: region i prowincję, Francji: departament, Anglii: hrabstwo. Odrębnie traktujemy obszar Austro-Węgier i podajemy: w przypadku Zalitawi (Królestwo Węgier): komitat i powiat; w przypadku Przedlitawi: kraj koronny i powiat¹⁸⁹. Przy sporządzaniu tego indeksu w dużym stopniu korzystaliśmy z opracowań i źródeł o charakterze urzędowym¹⁹⁰, które umożliwiały nam ustalenie prawidłowej nazwy miejscowości. W wypadku niemożności ustalenia lokalizacji danej miejscowości zaznaczyliśmy to w indeksie oraz w przypisach przy publikowanych dokumentach.

7. Stan badań

Ustalenie stanu badań nad problemem austro-węgierskiej cenzury korespondencji jeńców wojennych nie jest proste, z uwagi na specyfikę zagadnienia i trudność jego wyodrębnienia na tle pokrewnych tematów badawczych. Ujawniło się to bardzo wyraźnie w trakcie prac nad opracowaniem publikowanych przez nas archiwaliów. Z szerszej perspektywy widać bowiem, iż temat ten tkwi na styku wielu

¹⁸⁸ Ze względu na specyficzny status ziem Królestwa Polskiego w latach I wojny światowej zdecydowaliśmy o jego wyodrębnieniu z ówczesnego imperium rosyjskiego.

¹⁸⁹ W przypadku miasta gubernialnego podajemy tylko „Rosja”, miasta powiatowego – „Rosja, gub. ...”, miejscowości mniejszej – „Rosja, gub. ..., pow. ...”; analogicznie dla miejscowości znajdujących się na terenie innych państw.

¹⁹⁰ Chodzi tu o wydawnictwa encyklopedyczne w rodzaju *Słownika geograficznego Królestwa Polskiego...* oraz urzędowe spisy miejscowości.

obszarów badań, przynależnych do różnych gatunków historiografii, co przyczyniło się do jego marginalnego potraktowania w dotychczasowym piśmiennictwie. Do najważniejszych obszarów należą:

- cenzura w monarchii austro-węgierskiej podczas I wojny światowej (temat z zakresu historii politycznej);
- historia austro-węgierskiego wywiadu (historia wojskowości);
- historia epistolografii i poczty podczas I wojny światowej (źródłoznawstwo);
- historia życia jednostek (biografistyka);
- historia dążeń niepodległościowych narodów zamieszkujących Austro-Węgry i Rosję, w tym dzieje tworzonych przez nie struktur politycznych i formacji wojskowych (historia polityczna i wojskowości);
- historia gospodarki wojennej walczących stron (historia gospodarcza);
- historia jeniectwa wojennego wszystkich walczących stron, w tym problematyka opieki nad jeńcami sprawowanej przez Czerwony Krzyż i inne organizacje (historia wojskowości i społeczna);
- historia ludności cywilnej podczas wojny, w tym problematyka ludności internowanej i deportowanej (historia społeczna).

W każdym z tych obszarów, szczególnie w ostatnim okresie, obserwować można znaczący postęp badań. Wielość prac opublikowanych sprawia, że nie można omówić szczegółowo całości dorobku w tym zakresie¹⁹¹. Stąd zdecydowaliśmy się odnieść do dwóch bloków obszarów badań historycznych, które w największym stopniu wywarły wpływ na opracowywanie publikowanych archiwaliów. Pierwszy z nich stanowi historia cenzury w Austro-Węgrzech podczas I wojny światowej (wraz z powiązanimi z nimi dziejami wywiadu), drugi dotyczy historii jeniectwa wojennego i internowanej ludności cywilnej w Austro-Węgrzech i Rosji w latach 1914–1918.

A) Cenzura w Austro-Węgrzech w latach I wojny światowej

Tuż po I wojnie światowej w historiografii zgodnie milczano na temat cenzury. Jej śladów można było szukać w dużych publikacjach źródłowych w rodzaju edycji dokumentów do historii ministerstw austro-węgierskich pod redakcją Aloisa Czedika¹⁹². Na początku lat dwudziestych zostały opublikowane także prace Leo Spitzera¹⁹³, byłego naczelnika Włoskiej Grupy Cenzury B. Wybitny romanista i profesor uniwersytetu, korzystając z pozyskanych materiałów (głównie korespondencji) z czasu pracy w Oddziale Cenzury GZNB prowadził wówczas

¹⁹¹ Najszerszego ostatnio przeglądu literatury odnoszącej się do okresu I wojny światowej w naszej części Europy dokonali W. Borodziej i M. Górny, *Nowsze badania nad I wojną światową...*

¹⁹² A. Czedik, *Zur Geschichte der k.k. österreichischen Ministerien...*

¹⁹³ L. Spitzer, *Italienische Kriegsgefangenenbriefe...*; *idem, Italienische Umgangssprache...*

badania językoznawcze nad językiem włoskim. W swej pracy Spitzer na podstawie dialektów jeńców włoskich zbadał sposoby, których imali się, usiłując aluzyjnie przekazywać w swojej korespondencji z obozów informacje o panującym tam głodzie tak, by nie wyłapał ich austriacki cenzor¹⁹⁴.

Przerwanie zмовy milczenia w sprawie cenzury z okresu I wojny światowej przyniosła publikacja (upozowanych na opracowanie) wspomnień Maximiliana Rongego w 1930 r.¹⁹⁵ Ujawnienie istnienia i pracy Oddział Cenzury GZNB przyniosło istotną zmianę w stanie naszej wiedzy na temat historii Austro-Węgier w ostatnim okresie ich istnienia. Zmianę odnotowaną przez państwa sukcesyjne, które reagowały wprowadzając zakaz druku tej książki lub ją ignorując z powodów politycznych¹⁹⁶. Wspomnienia te traktują jednak GZNB wyłącznie jako instytucję pomocniczą wywiadu monarchii, nie wnosząc niczego nowego na temat samej pracy cenzorskiej czy organizacji oddziału.

Specyfiką austro-węgierskiej cenzury korespondencji podczas I wojny światowej była jej ścisła współpraca z organami wywiadowczymi w postaci Biura Ewidencyjnego i Oddziału Informacyjnego Naczelnego Dowództwa. Tymczasem fakt ten pozostaje prawie całkowicie ignorowany przez historyków wywiadu monarchii. Osobą mającą w tej dziedzinie niewątpliwie bogatą wiedzę był wielokrotnie już przywoływany Max Ronge, stąd też jego książka – stanowiąca formę pośrednią między wspomnieniami a opracowaniem historii Biura Ewidencyjnego w czasie I wojny światowej – wielokrotnie odwołuje się do działalności Oddziału Cenzury GZNB. Ronge z dużą atencją opisuje działania oficera wywiadu – kpt. Leonharda Henniga, który zanim objął kierownictwo Urzędu Cenzury w Feldkirch, pracował w konsulacie w Widyniu i w sierpniu 1914 r. organizował siatkę wywiadowczą w północnej Serbii. Jego oddziały dywersyjne dokonywały zniszczeń linii telegraficznych, magazynów, nabrzeży i infrastruktury w portach naddunajskich. Opisując antypaństwowe nastroje Czechów, Ronge wprost nawiązywał do ich czytanej przez cenzorów korespondencji.

Szef Oddziału Wywiadowczego w superlatywach, acz niezbyt rozwlekle, opisywał sukcesy Oddziału Cenzury w rozpracowaniu serbskiego *ordre de bataille*, przyznając, iż było to osiągnięcie jego naczelnika – ppłk. Theodora Primavesiego¹⁹⁷. Jednocześnie jednak Ronge nie wspominał o osiągnięciach działu deszyfracji Primavesiego, całą zasługę przypisując Hennigowi. Wyśmiewał przy tym „dziecinne sztuczki” autorów listów, daremnie próbujących oszukać austriacką cenzurę. Jedynie w zakończeniu chwalił oddział za jego działania bez precedensu,

¹⁹⁴ Zob. dalej omówienie pracy Andreasa Hieпки (s. 92–93).

¹⁹⁵ M. Ronge, *Kriegs- und Industriespionage...*

¹⁹⁶ W Polsce zarówno Piłsudski, jak i jego przeciwnicy polityczni (m.in. gen. Władysław Sikorski) nie byli zainteresowani jej publikacją. Por. R. Świątek, *Posłowie*, w: M. Ronge, *Dwanaście lat...*, s. 287 i in.

¹⁹⁷ M. Ronge, *Dwanaście lat...*, s. 62, 90, 96.

„z wykorzystaniem wiedzy fizycznej i chemii”, nie wyjaśniając jednak bliżej, o co chodzi. Urząd Cenzury w Feldkirch wg autora dominował też pod kątem ilości kontrolowanej korespondencji – podczas gdy Wiedeń sprawdzał miesięcznie 500 tys. sztuk korespondencji, a Budapeszt 250 tys., Feldkirch opracowywało jej 1,5–2 mln sztuk.

Według Rongego cenzura listów stała się prawdziwym narzędziem wywiadu dopiero w końcu 1916 r., gdy zlikwidowano pięćdziesiąt biur działających oddzielnie i nastąpiła jej centralizacja; miało to również podnieść czujność cenzorów, która jak dotąd pozostawiała wiele do życzenia. Nie napisał jednak, że centralizację tę zaplanował Primavesi. W drugiej połowie 1916 r. wywiad austro-węgierski wprost z listów czeskich dowiadywał się o formowanej w Rosji armii czechosłowackiej¹⁹⁸. Również zamiary Włochów i Rosjan były wcześniej wykrywane dzięki cenzurze poczty jenieckiej¹⁹⁹. Ronge wspomina również, że „wysocy funkcjonariusze wojskowi” czerpali informacje ze sprawozdań o nastrojach ludności w rejonach pod swoim nadzorem; nigdzie jednak nie pojawia się informacja o sprawozdaniach cenzury dokonywanych na bazie korespondencji. Pisząc o stale wykrywanych instrukcjach dla obcej agentury odnośnie działań dywersyjno-sabotażowych, zasługuje w ich demaskowaniu przypisywał Oddziałowi Cenzury GZNB.

W jego książce jednak temat cenzury korespondencji pojawia się tylko incydentalnie i bez podawania szczegółów, w przeciwieństwie do radiowywiadu i podsłuchu telefonicznego, z których Ronge był wyraźnie dumny i rozślawił je jako swoje największe osiągnięcie w czasie I wojny światowej. Ronge opisał również sprawę afery szpiegowskiej w Oddziale Cenzury GZNB, w którą zamieszany miał być ppor. rezerwy Karl Perner, kontaktujący się z agentami włoskimi, podającymi się za pracowników bankowych i dyplomatów. Abstrahując od tego, czy szczegóły podawane przez Rongego były prawdziwe, fragment ten posłużył mu do zdystansowania się od Oddziału Cenzury jako instytucji mającej coraz większe problemy wewnętrzne²⁰⁰. Jednocześnie jednak temat Oddziału Cenzury GZNB przewija się przez całą wojenną narrację Rongego. Jesienią 1918 r. Urząd Cenzury w Wiedniu zaproponował nawet powrót do cenzurowania (czytaj: analizy wywiadowczej) całej poczty nadchodzącej z Niemiec po tym, gdy Niemcy zaczęli otwarcie krytykować cesarzową Zytę (jakoby działającą na rzecz zawarcia przez monarchię odrębnego pokoju), lecz, jak pisze Ronge „nie starczyło już na to sił”²⁰¹. W finale swojej opowieści Ronge daje sugestywny opis niszczenia akt oddziału informacyjnego

¹⁹⁸ *Ibidem*, s. 113–114, 128, 135–136, 181, 235.

¹⁹⁹ Jak pisał: „wielkie usługi oddawali także konfidenci. W czerwcu na próbę wysłaliśmy pewną ich liczbę na tyły wroga. W Rosji posługiwali się oni specjalnie oznaczonymi «kartami powrotnymi» dla austriackich jeńców wojennych, aby móc przesyłać informacje przez pocztę jeniecką. Używany przez nich klucz szyfrowy wzorowany był na rosyjskich kalendarzykach kieszonkowych lub rozkładach jazdy, i dzięki temu dawał się w nich niepostrzeżenie schować. Tą drogą docierały do nas, często nawet dość wcześnie, informacje o przesunięciach i wzmocnieniach frontu”. *Ibidem*, s. 145.

²⁰⁰ *Ibidem*, s. 157, 170, 176, 185.

²⁰¹ *Ibidem*, s. 225.

po zawarciu rozejmu z Włochami 4 XI 1918 r.: „Skrzynia za skrzynią wędrowały więc do wielkiego łaźniennego pieca w hotelu Herzogshof”²⁰². Przemilcza jednak, że zachowano prawie w całości olbrzymie archiwum Biura Ewidencyjnego i Oddziału Cenzury w Archiwum Wojny.

Temat współpracy Oddziału Cenzury GZNB z wywiadem stanowi najistotniejszy motyw wspomnieniowej książki Arthura Schütza (alias Tristana Buscha). Schütz jako specjalista od deszyfracji pisze, że jego mistrzem był oficer wywiadowczy Andreas Figl²⁰³. Podnosi zasługę Primavesiego w dostrzeżeniu wartości informacyjnej korespondencji, „czego on sam początkowo nie rozumiał”. Według Schütza relacja cenzura – wywiad w monarchii podczas wojny ułożyła się na zasadzie służebnej – wywiad posługiwał się osiągnięciami cenzury, bez których nie posiadałby tak ogromnej wiedzy, z powodu „swojej ignorancji i tępoty”. Jednocześnie jednak cudze sukcesy miał przypisywać wyłącznie sobie²⁰⁴. Podobnie Oddział Cenzury GZNB miał być postrzegany przez Wojenny Urząd Kontroli, który traktował go jako źródło informacji równorzędnej z siatką denuncjatorów – sposób na prowadzenie szpiegostwa ideologicznego i policyjnych gier. Fascynująca we wspomnieniach autora jest jego szczerłość, tłumacząca jednakże, dlaczego zdecydował się na publikację wiele lat później i pod pseudonimem. Z dumą opisuje on, jak Oddział Cenzury świadomie i skutecznie sabotował oparte na donosach policyjne rozporządzenia Wojennego Urzędu Kontroli, z którymi miał się nie zgadzać. Nie chcąc się zniżyć do roli, jaką mu wyznaczono, Schütz opisuje, jak „uniewinnił cały szereg szpiegów i zdrajców stanu” jako „niewinne ofiary tajnej biurokracji” – podając np., jak ignorował czy wręcz ukrywał donosy pisane na Tomasza Masaryka przez denuncjatora, radcę dworskiego Swobodę, który żądał od oddziału przesyłania upokarzających listów Masaryka²⁰⁵.

Schütz szeroko opisywał metody chemiczne, stosowane przez dział deszyfrujący Oddziału Cenzury GZNB i uzyskiwane przez niego rezultaty²⁰⁶. Jednocześnie

²⁰² *Ibidem*, s. 233.

²⁰³ A. Schütz, *Major Kwaplitschka...*, s. 51. Andreas Figl (1873–1967) – austriacki oficer i kryptolog. Dorastał w Wiedniu i Sarajewie, jako czternastolatek rozpoczął karierę wojskową jako kadet. W 1891 r. w Dalmacji awansował na ppor. Wskutek wypadku na służbie w 1910 został przeniesiony w stan spoczynku w stopniu kpt. W 1911 przywrócono go do służby, z zadaniem stworzenia służby kryptograficznej w armii austro-węgierskiej. Choć był samoukiem, osiągnął w tej dziedzinie niezwykle sukcesy. Jako ekspert w sprawach kryptograficznych, w latach 1920–1937 służył w Ministerstwie Spraw Zagranicznych. W 1926 ukazała się jego książka *Systeme des Chiffrierens (Systemy szyfrowania)*. Urzędowo zakazano mu publikowania drugiego tomu, *Systeme des Dechiffrierens (Systemy dekryptażu)*, co ciężko przeżył. Niemordowanie pracował jednak dalej, w 1960 r. został jeszcze doradcą ds. nowej armii federalnej. Dopiero na 90. urodziny doczekał się uznania. W 1967 r. zmarł, zapamiętano go jako „starego mistrza austriackiej kryptografii”. Opublikował wspomnienia: *Kryptographische Erinnerungen aus dem Weltkrieg*, Wien 1924.

²⁰⁴ A. Schütz, *Major Kwaplitschka...*, s. 109.

²⁰⁵ *Ibidem*, s. 110–111.

²⁰⁶ *Ibidem*, s. 116.

wyrażał niepocholebną opinię na temat organizacji wywiadowczych wszystkich krajów wojujących, a zwłaszcza Austrii i Niemiec, opisując je jako przesiąknięte biurokracją i nieefektywne, łatwe do wyprowadzenia w pole²⁰⁷. Nie oszczędzał także członków Domu Panującego, przytaczając historię bezmyślności inspektora artylerii, arcyks. Leopolda Salvatora Habsburga²⁰⁸, który po inspekcji oddziału kryptograficznego cenzury ujawnił obcym dyplomatom jego tajemnice, a te trafiły później do włoskiego wywiadu. Arcyksiążę zabawiał swoich gości podczas uroczystego rautu, dzieląc się z nimi swoimi niezwykłymi wrażeniami po wizycie w oddziale Schütza²⁰⁹.

Skąpą listę opublikowanych jak dotąd źródeł na temat Oddziału Cenzury GZNB zamyka publikacja Waltera Lukana. W 2007 r. Lukan, profesor Uniwersytetu Wiedeńskiego słoweńskiego pochodzenia, opublikował w języku oryginału – czyli niemieckim – fragmenty sprawozdań miesięcznych chorwackiej grupy cenzury autorstwa jej naczelnika, Milana Hodży²¹⁰. Po raz pierwszy więc historykom udostępniono niewielki wycinek działalności sprawozdawczej oddziału, ukazując na tym przykładzie, jak materiał korespondencyjny służył cenzorom do badania nastrojów społecznych w monarchii w ostatnim okresie I wojny światowej. Cenna publikacja źródłowa została opatrzona obszernym wstępem naukowym i aparatem krytycznym. Wstęp ten – z uwagi na wagę zamieszczonych tam informacji odnośnie cenzury korespondencji – należy potraktować jako samodzielne opracowanie, kluczowe dla kwerendy na ten temat.

Jedynym jak dotąd w historiografii polskiej dokumentem publikowanym z zespołu Oddziału Cenzury GZNB jest, wspomniany już wyżej, fragment sprawozdania miesięcznego za kwiecień 1917 r. referatu Polskiej Grupy Cenzury²¹¹.

²⁰⁷ W okresie przed 1939 r. chodziło głównie o dyskrecję, choć po publikacji przez „szefa” pojawiła się w Austrii skromna memuarystyka wywiadowcza, zob. C. Walzel, *Kundschaftsdienst oder Spionage?...*; A. Schütz, *Major Kwaplitschka...*, s. 119.

²⁰⁸ Leopold Salwator Austriacko-Toskański (1863–1931) – arcyks. z dynastii habsbursko-lotaryńskiej (linia habsbursko-lotaryńsko-toskańska), był wnukiem Leopolda II, Wielkiego Księcia Toskanii. Nosił stopień Feldzeugmeistra (gen. broni). W 1878 r. wstąpił do 77 Pułku Piechoty w stopniu ppor. i w latach 1881–1883 odbył studia wojskowe w Technicznej Akademii Wojskowej w Wiedniu. W 1889 został mjr. 11 Pułku Artylerii Korpusnej we Lwowie. Do 1906 r. dowodził jednostkami artylerii i piechoty (m.in. we Lwowie i Zagrzebiu). W 1907 został inspektorem generalnym artylerii. W 1916 został mianowany gen. płk. 5 III 1918 został urlopowany. Podczas wojny jego majątki w Czechach dostarczyły na front ponad 11,3 mln kg suszu warzywnego. Po wojnie wyjechał z Austrii do Hiszpanii, gdzie mieszkał w Barcelonie. Do Austrii powrócił w 1930 r., na krótko przed śmiercią. B. Hamann, *Die Habsburger...*, s. 261.

²⁰⁹ *Ibidem*, s. 125–129.

²¹⁰ W. Lukan, *Die politische Meinung...*, s. 217–283. Tekst Lukana zostanie scharakteryzowany dalej, zob. s. 89–91.

²¹¹ *Materiały archiwalne do historii stosunków polsko-radzieckich...*, t. 1, s. 41–42. Wspomniane sprawozdanie znalazło się w HHSt, gdyż zostało przesłane przez szefa Oddziału Cenzury GZNB do Ministerstwa Spraw Zagranicznych. Por. przyp. 1 i 98 powyżej, oraz T. 4, dok. nr 546.

Trzeba również zauważyć, iż opublikowana niedawno część pierwsza źródeł archiwalnych z Archiwum Wojny w Wiedniu na temat Józefa Piłsudskiego, wydanych przez Jerzego Gaula, zawiera odniesienia do raportów urzędów cenzury w Wiedniu, Budapeszcie i Feldkirch, dotyczące nastrojów ludności, we fragmentach zamieszczono również austriackie raporty na temat polskiej prasy, sporządzane jednakże przez oddzielne biuro cenzury prasy. Istnienie Oddziału Cenzury GZNB jest wzmiankowane przy okazji omawiania struktury GZNB jako organizacji pomocowej dla jeńców²¹².

W starszej literaturze przedmiotu informacje na temat oddziału cenzury korespondencji jenieckiej były tylko wzmiankowane na szerokim tle sytuacji wewnętrznej monarchii, bez podawania żadnych istotniejszych szczegółów. W literaturze przedwojennej raczej próżno spodziewać się pogłębionych informacji na temat cenzury korespondencji, z uwagi na niewielki dystans czasowy i ciągłą aurę tajemnicy wokół działań cenzury, pomimo ukazania się wzmiankowanych wspomnień szefa wywiadu monarchii. Na zasadzie komparatystycznej należy odnotować opracowania autorstwa oficerów armii niemieckiej z czasów wojny: książkę o roli wywiadu i prasy generała Waltera Nicolaia oraz zbiorową publikację na temat cenzury „ku pokrzepieniu serc”, pod redakcją obrońcy Niemieckiej Afryki Wschodniej, gen. Paula von Lettow-Vorbecka²¹³.

Poważnym problemem w zakresie badań nad cenzurą austriacką jest stopień skomplikowania całego aparatu cenzorskiego Austro-Węgier w latach I wojny światowej, który wygenerował liczne instytucje działające odrębnie, ale posiadające podobne kompetencje, co oczywiście musiało prowadzić do niebywałego chaosu we wzajemnych stosunkach tych urzędów. Przy tym brak klarownej struktury podległości nie sprzyjał wytworzeniu się jakiejś hierarchii administracyjnej. Jedyną pracą, która ujmuje temat tego zagmatwanego systemu w sposób całościowy, jest nieopublikowana, cytowana tu już wielokrotnie rozprawa doktorska Gustawa Spanna. Praca sprzed 45 lat wciąż zachowuje aktualność jako wyraz ambicji autora, by uporządkować całość cenzorskiej działalności monarchii habsburskiej w ostatnich latach jej istnienia. Zawiera cenne informacje podstawowe o Oddziale Cenzury GZNB, poza opisem jego struktury i funkcjonowania przynosi również interesujący i szczegółowy obraz stosunków w oddziale, specyfiki pracy cenzora i wpływu narastającego kryzysu społecznego i gospodarczego w monarchii na sytuację pracowników cenzury.

Jest to zarazem jedyna praca naukowa z bogatej literatury poświęconej „frontowi wewnętrznemu” Austro-Węgier, poruszająca temat kryzysu państwa widzianego od wewnątrz, okiem cenzorów korespondencji, lepiej od innych urzędników zorientowanych w nastrojach opinii publicznej. Minusem pracy jest jednak

²¹² J. Gaul, *Józef Piłsudski. Źródła z lat 1914–1918...*, t. 1, s. 245–247.

²¹³ W. Nicolai, *Nachrichtendienst...*; F.C. Roegels, *War Zensur notwendig?...*

powierzchność potraktowania tematu cenzury korespondencji, której w całym studium (ponad 400 stron) poświęcono najwyżej 30 stron; tematem dominującym jest jednak cenzura prasy, jako temat łatwiej dostrzegalny w życiu codziennym monarchii. O wartości tej pracy decyduje także niezwykle źródło, jakim było osobiste archiwum Maximiliana Rongego, udostępnione Spannowi przez krewnego Rongego, dr. Gerharda Jagschitza. Obejmowało ono cenne manuskrypty, m.in. *Das Zensurwesen* autorstwa samego Rongego (najstarsze opracowanie dotyczące m.in. Oddziału Cenzury) oraz manuskrypt szefa deszyfracji, por. Arthura Schütza *Die Zensur als Kriegsinstrument*, jak również cenne załączniki (m.in. wielkoformatowe schematy graficzne ilustrujące pracę Oddziału Cenzury, również autorstwa Schütza). Cennym uzupełnieniem jest rozległa bibliografia tematu.

Z powojennych prac, na które powołuje się Spann, należałoby więc wyróżnić publikację Christopa Führa, poświęconą próbom zaprowadzenia dyktatury wojskowej przez Naczelne Dowództwo w latach I wojny światowej²¹⁴, studium Friedricha Hahna o cenzurze z bardziej ogólnej perspektywy²¹⁵, pracę o opinii publicznej jako narzędziu polityki²¹⁶, a także opracowanie sytuacji w monarchii w 1918 r. z perspektywy wyboru dokumentów przygotowanych przez Rudolfa Necka²¹⁷. Odniesienia do Oddziału Cenzury GZNB, zwłaszcza do korespondencji jenieckiej, znajdują się w w pracy Inge Przybilovszki, będącej pierwszym opracowaniem na temat ewakuacji jeńców austro-węgierskich z frontu wschodniego pod koniec I wojny światowej²¹⁸, w mniejszym stopniu w nowatorskiej pracy Idy Wickenhauser, poświęconej cenzurze kinematografii w Austro-Węgrzech²¹⁹.

Walter Lukan jest jak dotąd jedynym historykiem, który wnikliwiej zbadał tematykę austro-węgierskiej cenzury korespondencji, opisał historię i strukturę urzędu wraz z jego umocowaniem w hierarchii administracyjnej monarchii, podał listę najważniejszych naczelników grup cenzorskich oraz szefów urzędu, a także dokonał naukowej edycji wybranych sprawozdań oddziału, dotyczących nastrojów ludności słoweńskiej z lat 1917–1918. Artykuły Waltera Lukana można uznać za najbardziej wyczerpujące publikacje naukowe dotyczące Oddziału Cenzury GZNB w światowym piśmiennictwie²²⁰. Autor skupił się na analizie korespondencji jako źródła dla wywiadu Austro-Węgier pod kątem wojskowym i politycznym, ujmując ją początkowo w kontekście historii poczty polowej monarchii w czasie I wojny światowej, po czym przeszedł do analizy sprawozdania miesięcznego (Monatsbericht) oddziału jako źródła samego w sobie. Jego uwagi edytorskie, aparat

²¹⁴ C. Führ, *Das k.u.k. Armeeoberkommando...*

²¹⁵ F. Hahn, *Studien über Zensursysteme...*

²¹⁶ E. Ludwig, *Die Öffentlichkeit als Werkzeug...*

²¹⁷ *Österreich im Jahre 1918. Berichte und Dokumente...*

²¹⁸ I. Przybilovszki, *Die Rückführung der österreichisch-ungarischen Kriegsgefangenen...*

²¹⁹ I. Wickenhauser, *Die Geschichte und Organisation der Filmzensur...*

²²⁰ W. Lukan, *Die Kriegsgefangenenkorrespondenz...*; *idem, Die politische Meinung...*, s. 217–283.

krytyczny i charakterystyka źródła, jakim jest sprawozdanie Oddziału Cenzury na podstawie korespondencji słoweńskiej, mają zasadnicze znaczenie dla każdego historyka – edytora źródeł z okresu I wojny światowej. Istotne są także jego obserwacje dotyczące statystyk cenzury (procent zatrzymywanej korespondencji na ogólną ilość poczty, na podstawie której sporządzano sprawozdania), kwestie zasięgu sprawozdań i stosunku do nich władz zwierzchnich oraz ich faktycznego wpływu na politykę, jak i wyjaśnienie braków w dokumentacji. Lukan zauważył luki w zachowanym materiale sprawozdawczym grupy chorwackiej i słoweńskiej – w Kriegsarchiv nie udało się znaleźć sprawozdań z czerwca, grudnia 1917 r., marca i lipca 1918 r., przy czym Lukan stwierdził, że sprawozdania te po prostu nigdy nie powstały wskutek braku odpowiedniej ilości materiału korespondencyjnego²²¹. Luki w zachowaniu sprawozdań miesięcznych polskich grup cenzury są, jak już wskazywaliśmy, niewielkie, a dla lat 1917–1918 wręcz znikome. Autor tych sprawozdań, Kazimierz Osiecimski-Czapski, informuje Oddział Cenzury GZNB, iż nie sporządził sprawozdań za maj i sierpień 1918 r. z powodu niedostatecznej ilości korespondencji, ale powstały łączne sprawozdania za maj–czerwiec–lipiec i sierpień–wrzesień 1918 r.

Należy w tym miejscu w pełni zgodzić się z opinią Waltera Lukana, wskazującego na konieczność edycji źródeł do dziejów cenzury korespondencji zachowanych w Kriegsarchiv w Wiedniu, jako materiału bezcennego dla historii społecznej I wojny światowej i praktycznie niewykorzystanego jak dotąd w historiografii Wielkiej Wojny. Lukan udowadnia, jak istotny jest ten materiał z punktu widzenia badania opinii publicznej w monarchii habsburskiej²²². Ważnym elementem zawartym w publikacji Lukana jest szkic biograficzny naczelnika grupy chorwackiej a później słoweńskiej, dr. Milana Hodży²²³. Przedstawienie życiorysu Hodży jest

²²¹ *Idem, Die politische Meinung...*, s. 230. Zob. T. 4, dok. nr 677, 678, 698.

²²² W. Lukan, *Die politische Meinung...*, s. 217.

²²³ Milan Hodža (1878–1944) – słowacki działacz narodowy. Absolwent uniwersytetów w Budapeszcie i w Wiedniu. Założyciel i redaktor naczelny pism „Slovenský Denník” (1900–1903) i „Slovenský Týždenník” (1903–1914). Poseł do parlamentu węgierskiego (1905–1910). Wiceprezes Słowackiej Partii Narodowej (1906–1914). Podczas I wojny światowej pracował w Oddziale Cenzury GZNB w Wiedniu, jako naczelnik grup chorwackiej i słoweńskiej. Jeden z rzeczników idei czechosłowackiej. Jako członek Słowackiej Rady Narodowej współautor i sygnatariusz Deklaracji Martińskiej z 30 X 1918. Ambasador w Budapeszcie (1918–1919), a potem poseł do parlamentu czechosłowackiego (1918–1938). Lider Czechosłowackiej Partii Agrarnej oraz działacz europejskiego ruchu ludowego. Był ministrem ds. unifikacji prawa (1919–1920) oraz organizacji administracji (1926–1929), rolnictwa (1922–1926 i 1932–1935), oświaty (1926–1929) oraz spraw zagranicznych (1935–1936). Jako pierwszy Słowak stanął na czele rządu Republiki (1935–1938). Jego rząd zaakceptował porozumienie monachijskie, stanowiące wstęp do likwidacji Czechosłowacji. W czasie i po II wojnie światowej mieszkał na emigracji w Szwajcarii, Francji, Wielkiej Brytanii i USA. Prezes Słowackiej Rady Narodowej (1939–1940), a potem członek Czechosłowackiej Rady Narodowej w Paryżu (1940). Od 1941 r. mieszkał w USA, na Florydzie. S. Cambel, *Štátnik a národohospodár Milan Hodža...*; zob. także J. Gruchała, *Tomasz G. Masaryk...*, s. 78, 190, 200.

dla Lukana pretekstem dla pokazania późniejszej roli byłych naczelników cenzury korespondencji w państwach sukcesyjnych po upadku monarchii, na przykładzie prominentnych pracowników Oddziału Cenzury GZNB i narodowych polityków słowackich w międzywojennej Czechosłowacji, jak Hodža, Ivan Derer²²⁴ czy Kornel Stodola²²⁵. W opinii Lukana temat został potraktowany wybiórczo i w sposób dalece niepełny przez historiografię słowacką²²⁶.

Istotnym uzupełnieniem rozważań Lukana jest późniejszy artykuł słowackiej badaczki Gabrieli Dudekovej, która w swym artykule *Vojenská cenzúra korespondencie* na podstawie materiałów z Kriegsarchiv omawia działalność Słowackiej Grupy Cenzury GZNB, a także urzędów cenzury w Wiedniu i Budapeszcie²²⁷. Co ważne, autorka sięgnęła również do źródeł odnoszących się do funkcjonowania austro-węgierskiej cenzury przechowywanych w archiwum w Nitrze. Gudekova, omawiając zachowaną cenzurowaną korespondencję słowacką, podkreśla także jej wartość dla badań historii okresu I wojny światowej. Zauważa przy tym rolę, jaką odegrali w późniejszej polityce słowackiej kierownicy słoweńskiej i słowackiej grup cenzury GZNB²²⁸.

Poza wymienionymi pracami Spanna i Lukana i szkicu Dudekovej w historiografii jak na razie brakuje prac koncentrujących uwagę na samym Oddziale Cenzury GZNB, natomiast temat ten często powraca, traktowany w sposób przyczynkarski i instrumentalny, wzmiankowany przez autorów prac poświęconych szerszym zjawiskom. Z pewnością najciekawsza jest tutaj praca Otto Schillinga²²⁹, poświęcona cenzurze w Vorarlbergu podczas wojny. Autor ukazał aparat cenzorski działający w tej części monarchii (nazywanej w starszych publikacjach polskich Przedarulanią);

²²⁴ Ivan Déer (1884–1973) – słowacki prawnik, dziennikarz oraz polityk Czechosłowackiej Partii Socjaldemokratycznej. W 1907 r. uzyskał doktorat nauk prawnych w Budapeszcie. W latach 1912–1914 wydawał tygodnik. Po wybuchu wojny żołnierz 71 pp. Podczas walk na froncie wschodnim został ranny. Następnie pracownik Słowackiej Grupy Cenzury GZNB (1915–1917). Jeden z czołowych rzeczników idei czechosłowackiej. Jako członek Słowackiej Rady Narodowej współautor i sygnatariusz Deklaracji Martińskiej, proklamowanej 30 X 1918. W okresie międzywojennym pełnił liczne funkcje w rządach czechosłowackich, m.in. był ministrem edukacji (1929–1934) i ministrem sprawiedliwości (1934–1938). Po zajęciu Czechosłowacji w 1939 r. pozostał w Pradze, gdzie działał w antyfaszystowskim ruchu oporu. W latach 1944–1945 był uwięziony na Pankracu, potem internowany w obozie koncentracyjnym w Terezynie. Po wojnie prezes Sądu Najwyższego. Po 1948 r. prześladowany przez komunistów; w 1954 skazany na trzy i pół roku więzienia, zm. w Pradze. J. Tomeš, *Ivan Déer*, w: *Český biografický slovník...*, s. 634.

²²⁵ Kornel Stodola (1866–1946) – słowacki przedsiębiorca i polityk. Po wstąpieniu do Oddziału Cenzury GZNB w maju 1915 r. został cenzorem Słowackiej Grupy Cenzury, na początku lipca był już zastępcą szefa grupy, a w połowie września sam stanął na jej czele. Z ramienia Partii Agrarnej był posłem do parlamentu czechosłowackiego. Prezes Izby Przemysłowo-Handlowej w Bratysławie. Był także taternikiem i narciarzem.

²²⁶ *Ibidem*, s. 273, przyp. 67.

²²⁷ G. Dudekova, *Vojenská cenzúra korespondencie...*

²²⁸ O okolicznościach swej pracy w cenzurze austro-węgierskiej napisał we wspomnieniach Kornel Stodola, *Dennik...*; *idem*, *Válečné roky...*

²²⁹ O. Schilling, *Die Zensur in Vorarlberg...*

region graniczył ze Szwajcarią, stąd jego duże znaczenie strategiczne, odbijające się w historii Urzędu Cenzury w Feldkirch. Publikacja interesująco i wnikliwie ukazuje strukturę, historię i znaczenie urzędu, skupiając się jednak głównie na jego pracy w zakresie cenzury prasy zagranicznej. Odnośnie cenzury korespondencji przynosi wiele bardzo cennych informacji na temat codziennych praktyk cenzorów, postaci szefa tej placówki – kapitana wywiadu Leonharda von Henniga – oraz stosunków obyczajowych w Feldkirch. Szczególną wagę ma tu tło życia codziennego lokalnej społeczności Feldkirch, której niechęć do tamtejszego Urzędu Cenzury dobrze ilustruje narastającą alienację obywateli monarchii od własnego państwa i rozgorczenie w związku z uprzywilejowaniem cenzorów wojskowych pod względem ich uposażenia materialnego.

Ważną pozycją jest opracowanie Horsta Thielka²³⁰ pod wiele obiecującym tytułem, w niewielkim tylko stopniu dotyczące niestety pracy Oddziału Cenzury GZNB. Autor więcej miejsca poświęca ukazaniu całego aparatu wojskowej cenzury poczty kierowanej przez Wojenny Urząd Kontroli, która funkcjonowała całkowicie odrębnie od oddziału Primavesiego i Kicka, wydając czasem rozporządzenia istotne również dla Oddziału Cenzury GZNB. Ten stan rozproszenia i niejasny podział kompetencji instancji pracujących przecież w podobnym duchu i na tym samym materiale dobrze ilustruje narastający przerost biurokracji w monarchii w czasie wojny. Książka Thielka reprezentuje popularny w ostatnich latach kierunek badawczy w Austrii, skupiony na historii poczty polowej i samej poczcie jako źródle do badania frontu wewnętrznego w monarchii²³¹. Praca Kurta Scharra już w samym swoim tytule zapowiada, że autora bardziej interesuje cenzura prasy, acz z pewnością również godna jest odnotowania²³².

Interesującym punktem odniesienia jest artykuł z dziedziny historii kultury autorstwa Andreasa Hieпки, podchodzący do cenzury korespondencji w nowatorski sposób, zwracając uwagę na naukowe kompetencje zatrudnionych tam cenzorów²³³. Głównym tematem dla Hieпки są badania lingwistyczne prowadzone w czasie wojny przez Leo Spitzera, wybitnego romanistę i cenionego naczelnika włoskiej grupy cenzury B, jak i naukowa działalność jego przyjaciela, Paula Kammerera, naczelnika włoskiej grupy cenzury A i referenta Referatu IX, podejmującego próbę opisanie jeniectwa wojennego językiem socjologii. Praca Hieпки podnosi interesujący problem naukowców w czasie wojny, na konkretnym przykładzie ukazując doniosłe znaczenie doskonałej znajomości języków obcych wśród cenzorów w placówce

²³⁰ H. Thielk, *Zivilpost-Zensur...*

²³¹ R. Wurth, *Das k.u.k. Militär- und Feldpostwesen...*; G. de Vries, *Grüße aus dem Felde...*; H. Diekmannshenke, *Feldpostbriefe als linguistischer Forschungsgegenstand...*; S. Hank, H. Simon, *Feldpostbriefe jüdischer Soldaten...*; B. Ziemann, *Feldpostbriefe und ihre Zensur...*; J. Gatterer, W. Lukan, *Studien und Dokumente...*

²³² K. Scharr, *Zensur- und Pressewesen...*

²³³ A. Hiepkö, *Militärische Romanistik...*

wywiadowczej, ale i pokazując, w jaki sposób pracowali naczelnicy cenzury wywodzący się ze środowisk akademickich, próbujący przy okazji służby prowadzić dalej badania naukowe. Praca Hieпки nie wnosi wiele nowego do historii Oddziału Cenzury GZNB, lecz stanowi zaczątek badań nad samymi cenzorami korespondencji.

Alon Rachamimov jako pierwszy autor anglojęzyczny zajął się tematem masowego jeniectwa wojennego na froncie wschodnim podczas I wojny światowej²³⁴ i w tym kontekście pobieżnie także podjął temat austro-węgierskiej cenzury korespondencji jenieckiej. W jego publikacjach głównym przedmiotem badań jest sama korespondencja jeńców – żołnierzy austro-węgierskich, odnosząca się do ich tożsamości narodowej i społecznej²³⁵. W książce poświęconej jeńcom na Froncie Wschodnim szkicowo przedstawił organizację Oddziału Cenzury GZNB i jego działalność, posługując się fragmentami sprawozdań jako użytecznymi źródłami cytatów ilustrujących kwestie życia codziennego jeńców. Z perspektywy badań nad cenzurą istotniejszy jest artykuł autorstwa Rachamimova dotyczący austriackich cenzorów²³⁶, choć autor nie wyjaśnia w tytule, czy chodzi mu o cenzurę korespondencji. Tymczasem w tekście rzeczywiście chodzi o Oddział Cenzury GZNB, którego działalność autor analizuje pod kątem śledzenia nielojalności żołnierzy poszczególnych narodowości monarchii (m.in. problem dostawiania się do niewoli bez ran i po poranieniu). Dochodzi przy tym do ciekawych wniosków, niezbitnie dowodząc, że naczelnicy grup cenzorskich próbowali prowadzić własną politykę informacyjną, np. zafałszowując dane na ten temat, by chronić swoich rodaków przed podejrzeniami.

Hannes Leidinger i Verena Moritz, austriacy badacze jeniectwa wojennego I wojny światowej, również korzystają z dokumentów Oddziału Cenzury GZNB wyłącznie celem zamieszczenia cennych cytatów. Nieco więcej informacji zamieszczają odnośnie działalności charytatywnej GZNB²³⁷. Samo GZNB jako organizacja charytatywna doczekało się jak dotąd skąpej historiografii, najważniejsze fakty dotyczące jego organizacji, zasad prawnych i działalności podczas wojny podaje Matthias Egger, zaledwie wzmiankując o istnieniu odrębnego Oddziału Cenzury GZNB²³⁸.

W nowszej historiografii austriackiej wątek cenzury korespondencji jenieckiej porusza austriacka historyczka państwa i prawa, Tamara Scheer, dla której jednak podstawowym tematem jest odgrywający poważną rolę w polityce wewnętrznej monarchii Wojenny Urząd Kontroli²³⁹.

²³⁴ A. Rachamimov, *POWs and the Great War...*

²³⁵ *Idem, Imperial Loyalties and Private Concerns...; idem, Alltagsorgen und politische Erwartungen...*

²³⁶ *Idem, Arbiters of Allegiance...*

²³⁷ H. Leidinger, V. Moritz, *Gefangenschaft, Revolution, Heimkehr...*, s. 183.

²³⁸ M. Egger, *Der institutionelle Rahmen...*

²³⁹ T. Scheer, *Die Ringstraßenfront: Österreich-Ungarn...; eadem, Das k.(u.)k. Kriegsüberwachungsamt und die Zensurfrage...; eadem, Kontrolle, Leitung und Überwachung...*

Kontekst militarnego znaczenia cenzury korespondencji pojawia się na zasadzie komparatystycznej w interesującej publikacji zbiorowej pod redakcją Hugh Cecila²⁴⁰. Badania codzienności na tyłach frontu i wewnątrz kraju podczas wojny przyniosły większą liczbę publikacji, w nowym świetle ukazujących wpływ wojny na życie społeczne Wiednia jak i prowincji państwa. Cenzura korespondencji dla ich autorów stanowi bogate źródło ilustracji różnych zjawisk społeczno-gospodarczych, włączając w to tak różne tematy jak propaganda patriotyczna, sytuacja internowanych cywilów, stosunek ludności do cesarza czy status kobiecego personelu pomocniczego w armii. Jednak większość tych opracowań należałoby traktować jako literaturę uzupełniającą dla prac Spanna i Lukana²⁴¹.

Prócz wspomnianych publikacji Schütza i Rongego wywiadowcza działalność Oddziału Cenzury GZNB jest najwyżej dyskretnie wzmiankowana w literaturze przedmiotu, lub też całkowicie ignorowana, na rzecz wspomnianego już radiowywiadu, jak to ma miejsce w monografiach wywiadu autorstwa Manfreda Fuchsa oraz Alberta Pethö²⁴². Wydana niedawno biografia Maksymiliana Ronge również zawiera najwyżej lakoniczne informacje²⁴³. Należałoby także przeanalizować pod kątem odniesień do cenzury listów serię edycji źródłowych poświęconych działaniom wywiadu Austro-Węgier w Rosji bolszewickiej w 1918 r. pod redakcją Ernsta Rutkowskiego, mając świadomość ogromnych trudności wywiadu z docieraniem do wiarygodnych informacji o tamtejszej sytuacji po wybuchu wojny domowej²⁴⁴.

W historiografii polskiej szczegółowego opracowania doczekała się jak dotąd cenzura prasy w Austrii do 1914 r.²⁴⁵, ukazały się również ogólne publikacje wskazujące na specyfikę aparatu cenzorskiego Austro-Węgier jako okupanta²⁴⁶.

²⁴⁰ Tom poświęcony różnym aspektom doświadczeń I wojny światowej na froncie i jego tyłach przynosi interesujące teksty dotyczące badania morale żołnierzy przez cenzury wojskowe walczących armii. Hew Strachan zajął się tutaj cenzurą niemieckiej poczty polowej; Geoffrey Wawro poruszył temat morale armii austro-węgierskiej w świetle alianckich raportów wywiadowczych; Gary Sheffield zajął się kwestią stosunków oficerów i ich podwładnych w armii brytyjskiej w świetle ich korespondencji z frontu; Irena Davidian zbadała temat morale armii rosyjskiej na podstawie rosyjskiej cenzury wojskowej; i wreszcie John Gooch przeanalizował informacje na temat morale i dyscypliny armii włoskiej; zob. *Facing Armageddon...*

²⁴¹ A. Eisfeld, G. Hausmann, D. Neutatz, *Besetzt, interniert, deportiert...; Im Epizentrum des Zusammenbruchs...*; A. Hois, *Weibliche Hilfskräfte...*; *Glanz – Gewalt – Gehorsam...*; R. Lein, *Pflichterfüllung oder Hochverrat?...*; *idem, Das militärische Verhalten...*; *Durchhalten! Krieg und Gesellschaft...*; P. Czech, *Der Kaiser ist ein Lump und Spitzbube...*; W. Lukan, *Die slowenische Politik und Kaiser Karl...*; D.L. Unowsky, *The pomp and politics of patriotism...*; M. Healy, *Vienna and the fall...*; R.G. Plaschka, *Avantgarde des Widerstands...*; G. Köhler, *Die Kriegsgefangenen. Internierten und Militärlager...*

²⁴² M. Fuchs, *Der österreichische Geheimdienst...*; A. Pethö, *Agenten für den Doppeladler...*

²⁴³ G. Jagschitz, H. Leidinger, V. Moritz, *Im Zentrum der Macht...*

²⁴⁴ E. Rutkowski, *Der Kundschafterdienst...*, 1; *idem, Der Kundschafterdienst...*, 2; *idem, Der Kundschafterdienst...*, 3.

²⁴⁵ A. Dziadzio, *Cenzura prasy w Austrii 1862–1914...*

²⁴⁶ D. Szymczak, *Między uciskiem, kontrolą, protekcją a współpracą...*; B. Szyndler, *Dzieje cenzury w Polsce do 1918 roku...*

Interesujące są specjalistyczne wydawnictwa Polskiego Związku Filatelistów, poświęcone organizacji poczty pod okupacją austro-węgierską w latach wojny²⁴⁷. Sama historia Oddziału Cenzury GZNB nie doczekała się opracowania, czy też szerszych wzmianek, a sam temat został zasygnalizowany w 1992 r. w związku z polską edycją wspomnień Maxa Ronge²⁴⁸.

B) Jeniectwo wojenne i internowani w Austro-Węgrzech i Rosji w latach 1914–1918

Z punktu widzenia badań nad Oddziałem Cenzury GZNB, ale także nad szeroko pojętą problematyką pomocy dla jeńców wojennych podczas I wojny światowej, niezbędne jest zapoznanie się z pracami poświęconymi jeńcom wojennym w Austro-Węgrzech, w Rosji, Włoszech, Serbii i Francji, oraz sytuacji jeńców w monarchii. Mimo że publikacje te nie wnoszą wiele do ściśle zdefiniowanego tematu Oddziału Cenzury, pozwalają lepiej zrozumieć jego działalność i napotykaną przez niego problemy, mające wiele wspólnego z polityką prowadzoną przez walczące mocarstwa wobec jeńców. Wykorzystywanie tych wątków w badaniach nad cenzurą wydaje się tym bardziej konieczne, że, jak zauważyliśmy, w materiałach przez nas publikowanych kwestie dotyczące jeńców, a także internowanych Polaków, zajmują szczególnie dużo miejsca.

W okresie międzywojennym skupiano się na historii działań wojennych czasu I wojny światowej oraz na ich politycznych uwarunkowaniach, mniej miejsca poświęcając kontekstom społecznym, w tym losom jeńców wojennych i historii ludności cywilnej. Pojawiały się wprawdzie w tym czasie sporadycznie pozycje podejmujące w bardzo specyficzny sposób tę tematykę²⁴⁹, jednak nie zmienia to obrazu całości. Również później, w wydawanych po 1945 r. publikacjach, dominowały wątki militarne i polityczne²⁵⁰. Powody, dla których tak się działo, są niewątpliwie złożone. Traumatyczne doświadczenia II wojny światowej dla pokoleń, które ją przeżyły, przesłoniły wydarzenia z okresu poprzedniej Wielkiej Wojny. Rozpad Austro-Węgier i upadek imperium rosyjskiego powodował, iż państwa sukcesyjne z różnych powodów nie były zainteresowane podejmowaniem złożonych wątków w zakresie historii społecznej i politycznej poprzedniego okresu.

²⁴⁷ J. Dudziński, S. Żółkiewski, *Organizacja poczt okupacyjnych...*; J. Dudziński, *Austriackie poczty okupacyjne...*; J. Manterys, *Poczta na Śląsku Cieszyńskim...*; *idem*, *Austro-węgierskie poczty polowe...*

²⁴⁸ M. Ronge, *Dwanaście lat...*

²⁴⁹ F. Luschan, *Kriegsgefangene...*; W. Doegen, *Kriegsgefangene Völker...*, t. 1.

²⁵⁰ W literaturze polskiej najbardziej znaczącą publikacją tego nurtu jest niewątpliwie książka autorstwa Janusza Pajewskiego, *Pierwsza wojna światowa...*, tam bardzo bogata bibliografia starszej literatury przedmiotu.

Zauważalną tendencją w historiografii ostatnich lat jest intensyfikacja badań nad jeńcami wojennymi podczas I wojny światowej. Od lat 90. XX w. zaczęły się pojawiać większe opracowania na ten temat autorstwa Annette Becker, Uty Hinz, Richarda Speeda, Reinharda Nachtigala, Alona Rachamimova, Oksany Nagornej, Giovanni Procacci i Heathera Jones'a²⁵¹. Wynikało z nich m.in., że problem jeniectwa wojennego nie dotyczył w jednakowym stopniu wszystkich wojujących stron. O jego wadze decydowała przede wszystkim liczba jeńców wojennych w poszczególnych państwach. Stąd badacze są zgodni, że największą rolę kwestia ta odgrywała w trzech krajach: Austro-Węgrzech, Rosji i Niemczech²⁵².

W Austro-Węgrzech liczba jeńców wojennych sięgnęła liczby 2,3 mln żołnierzy. Przeważająca ich część pochodziła z Rosji (1,269 mln), kolejne miejsca zajmowali Włosi (369 tys.), Serbowie (154,7 tys.) i Rumuni (52,8 tys.). Niewielką liczbę stanowili wśród nich jeńcy z Czarnogóry, Albanii, Francji czy USA²⁵³. Władze habsburskie, podobnie jak innych wojujących państw, nie były do tego przygotowane. Przede wszystkim problem stanowiło zakwaterowanie i wyżywienie takiej masy ludzi. Aby podołać temu zadaniu w państwie Habsburgów powstało ok. 50 dużych obozów jenieckich. Z reguły projektowano je tak, by pomieściły co najmniej 10 tys. jeńców, jednak część z nich rozbudowano, wobec czego ogólna liczba przebywających w nich jeńców wielokrotnie przewyższała pierwotnie zakładaną. Poza tym nieopodal linii frontu istniały tzw. stacje jenieckie (Beobachtungsstation), które służyły jako obozy przejściowe dla żołnierzy wziętych do niewoli. Jedną z najbardziej znanych był obóz w Kleczy Dolnej pod Wadowicami. Liczba obozów ulegała zmianom, gdyż w toku wojny powstawały nowe, natomiast inne, jak np. obóz jeniecki w Oświęcimiu, zlikwidowano²⁵⁴. Prócz tego tworzone obozy mające wyłącznie charakter obozów pracy (Arbeiterabteilung). Wzięci do niewoli oficerowie, którzy przebywali oddzielnie od żołnierzy szeregowych, byli zazwyczaj koncentrowani w odrębnych tzw. stacjach oficerskich (Offiziersstationen) lub wydzielonych sektorach obozowych (Offiziersabteilung) oddzielonych od baraków dla szeregowych²⁵⁵. Powstanie systemu obozowego, koncentrującego na niewielkim terenie tysiące ludzi, bardzo szybko zaowocowało koszmarnymi warunkami

²⁵¹ A. Becker, *Oubliés de la Grande Guerre...*; U. Hinz, *Gefangen im Großen Krieg...*; R.B. Speed, *Prisoners, Diplomats and the Great War...*; R. Nachtigal, *Kriegsgefangenschaft an der Ostfront...*; G. Procacci, *Soldati e prigionieri italiani nella Grande Guerra...*; H. Jones, *Violence Against Prisoners of War...*; O.C. Нагорная, *Другой военный опыт...*; A. Rachamimov, *POWs and the Great War...*

²⁵² J. Oltmer, *Einführung: Funktionen und Erfahrungen von Kriegsgefangenschaft...*, s. 18.

²⁵³ F. Scheidl, *Die Kriegsgefangenschaft...*, s. 97.

²⁵⁴ Obóz w Oświęcimiu przekształcono w jedną z dwóch głównych stacji perlustracyjnych w Austro-Węgrzech dla robotników pracujących w Niemczech i państwach skandynawskich. Ze względu na swoje położenie Oświęcim już przed I wojną był centrum wysyłki robotników sezonowych z Galicji do Niemiec.

²⁵⁵ Na początku wojny oficerowie jeńcy wojenni mieszkali nawet tymczasowo w hotelach albo na kwaterach prywatnych, wykorzystywanych przedtem do celów turystycznych.

sanitarnymi, wywołującymi z kolei epidemie chorób zakaźnych. Od 1915 r. jeńcy wojenni byli wykorzystywani w gospodarce wojennej Austro-Węgier. Podobnie jak w innych walczących krajach złamano w tym zakresie wszelkie ustalenia konwencji haskich. Już w lipcu 1915 r. ponad 150 tys. jeńców zostało zatrudnionych przy żniwach, w tym czasie już tylko 40% jeńców pozostało w obozach. Pod koniec 1916 r. już ponad 1 mln jeńców został zmuszony do pracy we wszystkich sektorach gospodarki, a także na potrzeby armii²⁵⁶.

Podobnie jak w innych krajach, poważne badania nad jeniectwem wojennym okresu I wojny światowej rozpoczęły się w latach 90. poprzedniego stulecia. Zasadnicze prace dotyczące tej tematyki, powstały w wyniku aktywności naukowej Vereny Moritz i Hannesa Leidingera²⁵⁷ oraz Julii Walleczek²⁵⁸. To właśnie Verena Moritz w latach 2014–2017 była kierownikiem zespołu, który przeprowadził szerokie badania nad rolą jeńców wojennych w gospodarce Austro-Węgier w latach 1914–1918. Innym przedmiotem badań tego zespołu były relacje pomiędzy jeńcami a władzami i społeczeństwem monarchii habsburskiej²⁵⁹. Odrębny nurt stanowią badania nad obozami i ich znaczeniem dla miejscowych społeczności, należą do niego prace: Stefana Brennera, Herberta Brettla, Izydora Bukovicza, Piotra Hansaka, Rudolfa Kocha, Ernsta Mihalkovitsa, Lubodgara Popowicza i Łukiha Nenada, Erwina Prillingera, Petry Rappersberger, Franza Wiesenhofera²⁶⁰. Rozpoczęto także opracowywanie losów znajdujących się podczas wojny w Austro-Węgrzech jeńców włoskich²⁶¹, serbskich²⁶², i ukraińskich²⁶³ i rosyjskich²⁶⁴. Jak na razie obecność

²⁵⁶ Szerzej na temat wykorzystywania jeńców w gospodarce zob. H. Leidinger, V. Moritz, *Kriegsgefangenschaft und Kriegswirtschaft...*

²⁵⁷ H. Leidinger, V. Moritz, *Verwaltete Massen...*; V. Moritz, *Kriegsgefangenschaft als Erfahrung...; eadem, The Treatment of Prisoners of War...*

²⁵⁸ J. Walleczek, *Hinter Stacheldraht...*

²⁵⁹ Badania te prowadzono w ramach zakrojonego na dużą skalę projektu badawczego Archiwum Państwowego Austrii (Österreichisches Staatsarchiv), finansowanego ze środków austriackiego Funduszu Wspierania Badań Naukowych (Fonds zur Förderung der wissenschaftlichen Forschung). Ich wstępne wyniki przedstawiłem w artykule: V. Moritz, J. Walleczek-Fritz, *Jeńcy wojenni w Austro-Węgrzech...*

²⁶⁰ S. Brenner, *Das Kriegsgefangenenlager in Knittelfeld...*; H. Brettel, *Das Kriegsgefangenen- und Internierungslager Boldogasszony...*; И. Буковић, Л. Ненад, *Нежидер, аустроугарски логор...*; P. Hansak, *Das Kriegsgefangenenwesen während des I. Weltkrieges...*; B. Iglhauser, *Russische Kriegsgefangene in Thalgau...*; R. Koch, *Im Hinterhof des Krieges...*; E. Mihalkovits, *Das Kriegsgefangenen- und Interniertenlager...*; Љ. Поповић, *Маутхаузен фабрика смрти...*; E. Prillinger, *Das k.u.k. Kriegsgefangenenlager 1914–18...*; P. Rappersberger, *Das Kriegsgefangenenlager Freistadt...*; J. Walleczek-Fritz, *Kriegsgefangene im Kronland Salzburg...*; F. Wiesenhofer, *Gefangen unter Habsburgs Krone...*

²⁶¹ G. Procacci, *Soldati e prigionieri...*; A. Kramer, *Italienische Kriegsgefangene...*

²⁶² Л. Ненад, *Интернирање становништва и војника...*

²⁶³ M. Krotchwil, *Jeńcy – Ukraińcy...*

²⁶⁴ H. Leidinger, V. Moritz, *Zwischen Nutzen und Bedrohung...*; Е.Ю. Сепреев, *Русские военнопленные в Германии...*; E. Sergeev, *Kriegsgefangenschaft aus russischer Sicht...*; Т.М. Симонова, *Русские в германском и австрийском плену...*; Е.С. Сенявская, *Положение русских военнопленных...*; A. Smoliński, *Dezserterzy czy jeńcy?...*

jeńców polskich w Austro-Węgrzech nie doczekała się swego badacza²⁶⁵. Przedmiotem zainteresowania stała się także działalność na rzecz jeńców wojennych Czerwonego Krzyża oraz innych stowarzyszeń charytatywnych²⁶⁶. Podjęto również tematykę powrotów jeńców głównie rosyjskich do ojczyzny²⁶⁷.

Osobny obszar badań stanowią internowani podczas wojny cywile w Austro-Węgrzech. Prekursorską pracą w tym zakresie były wspomnienia Zygmunta Lasockiego, byłego posła do parlamentu wiedeńskiego i działacza PSL „Piast”, poświęcone austriackim obozom barakowym dla uchodźców i internowanych; problem ten podjęła ostatnio Katarzyna Sierakowska²⁶⁸. Szerszym zainteresowaniem cieszą się głównie internowani cywile serbscy²⁶⁹ oraz deportowana przez władze austriackie ludność włoska z terenów przyfrontowych²⁷⁰, a także ci Rusini, których podejrzewano o sympatyzowanie z Rosją, a którzy po wysiedleniu z Galicji i Bukowiny zostali internowani w obozie w Thalerhof²⁷¹. Powstały również prace dotyczące innych obozów dla internowanych²⁷².

Drugim obok Austro-Węgier państwem, w którym znalazło się wielu jeńców wojennych, była Rosja. W okresie I wojny światowej do niewoli rosyjskiej dostało się ok. 2,2–2,3 mln jeńców z armii państw centralnych. Większość z nich została jeńcami w latach 1914–1916 i pochodziła z Austro-Węgier²⁷³. Podobnie jak Austriacy, o czym wspominaliśmy już wcześniej, również Rosjanie nie byli przygotowani do przyjęcia takiej masy ludzi. Tu także głównym problemem było zakwaterowanie i wyżywienie. Dodatkowym utrudnieniem w tej kwestii stała się

²⁶⁵ Wprawdzie już w okresie międzywojennym pierwszą pracę z tej tematyki opublikowała Maria Mongirdowa, *Jeńcy Polacy w obozach państw centralnych...*; zob. także polemika Stanisława Roszkowskiego z Marią Mongirdową: *idem, M. Mongirdowa, Jeńcy Polacy...*, jednak później ta tematyka nie budziła zainteresowania. Z wątków jenieckich podjęto tylko internowanie legionistów w 1918 r., zob. M. Staroń, *Likwidacja Polskiego Korpusu Posiłkowego...*

²⁶⁶ R. Nachtigal, *Privilegiensystem und Zwangsrekrutierung...*; G. Procacci, *„Fahnenflüchtige jenseits der Alpen”...*

²⁶⁷ R. Nachtigal, *Die Repatriierung der Mittelmächte-Kriegsgefangenen...*; В.А. Телицын, *Возвращение домой...*

²⁶⁸ Z. Lasocki, *Polacy w austriackich obozach barakowych...*; K. Sierakowska, *Śmierć – Wygnanie – Głód...*

²⁶⁹ Љ. Поповић, *Српски интернирици...*; В. Стојанчевић, *Српски цивилни интернирици...*; *idem, Цивилни интернирици у логорима Аустро-Угарске...*; В. Мирчета, *Помор Срба ратних заробљеника и интернираних...*

²⁷⁰ Zob. m.in. P. Malni, *Evacuati e fuggiaschi dal fronte dell’Isonzo...*

²⁷¹ Dokumentacja dot. działalności obozu dla internowanych w Thalerhofie jest przechowywana w CDIAUL głównie w fondzie 147 Центральний Талерговфський комітет у Львові. Część znajdujących się tam materiałów opublikowano w okresie międzywojennym w wydawnictwie „Талерговфський Альманах” (1924–1932). Zob. też G. Hoffmann, N.-M. Goll, P. Lesiak, *Thalerhof 1914–1936...*

²⁷² E.M. Mannsberger, K. Schäfer, *Das Neusiedler Internierungslager...*; R. Mundschtütz, *Internierung im Waldviertel...*; C. Ambrosi, *Vite internate. Katzenau...*; O. Haller, *Das Internierungslager Katzenau...*

²⁷³ R. Nachtigal, *Zur Anzahl der Kriegsgefangenen...*

dyrektywa rosyjskiego Sztabu Generalnego, która nakazywała podział jeńców ze względów narodowościowych na dwie kategorie. Pierwszą mieli stanowić jeńcy „niebezpieczni”, do których zaliczano Niemców, Austriaków i Węgrów; drugą grupę stanowić mieli jeńcy „przyjaźni”, czyli należący do narodów słowiańskich²⁷⁴. Konsekwencją wyodrębnienia obu kategorii jeńców był zamiar kierowania tych pierwszych do obozów zlokalizowanych w azjatyckiej części Rosji, zaś ci drudzy mieli pozostać w Europie. Jednak w 1915 r. okazało się to niemożliwe z powodu liczebności jeńców, w tym czasie do niewoli trafił bowiem ponad milion żołnierzy z armii austro-węgierskiej. Tak jak w Austro-Węgrzech wysiłki władz poszły w kierunku budowy systemu obozowego. W Rosji powstało w trakcie Wielkiej Wojny ok. 400 obozów. Warunki w nich były zróżnicowane. Te zlokalizowane na Syberii i w Azji Środkowej były przeważnie większe, osadzano w nich zwykle 20–35 tys. jeńców²⁷⁵; te w europejskiej części liczyły po 2–10 tys. jeńców²⁷⁶. Do tego dochodziły znacznie surowsze od europejskich warunki klimatyczne w Azji. Konsekwencją tych różnic były inne warunki egzystencji. Były one zwykle tym gorsze, im dalej na wschodzie zlokalizowano dany obóz. Podobnie jak w Austro-Węgrzech, łamiąc konwencje haskie od 1915 r. jeńców zatrudniano w gospodarce, w tym także w fabrykach pracujących dla wojska. Ogółem w gospodarce rosyjskiej pracowało w 1915 r. 140 tys. jeńców, 1 IV 1916 – 648 792 jeńców, 1 IV 1917 – 1 648 317²⁷⁷. Armia rosyjska wykorzystywała także przymusową pracę jeńców przy budowie fortyfikacji obronnych na froncie.

Podobnie jak gdzie indziej, intensywniejsze badania nad jeniectwem wojennym w Rosji rozpoczęły się w latach 90. Syntetyczne opracowania dotyczące tego tematu napisali: Reinhard Nachtigal²⁷⁸, Georg Wurzer²⁷⁹, Swietłana Wasiliewa²⁸⁰, Natalia Surżikowa²⁸¹ także Alon Rachamimow, zaś z polskich autorów ostatnio Adam Miodowski²⁸². Podjęto badania nad pracą przymusową jeńców w gospodarce rosyjskiej i nad rozbudową systemu komunikacyjnego. Prekursorską pracą w tym zakresie była książka Reinharda Nachtigala dotycząca budowy kolei murmańskiej²⁸³.

²⁷⁴ *Idem, Kriegsgefangene der Habsburgermonarchie in Rußland...*

²⁷⁵ Zabudowania obozowe w obozach syberyjskich stanowiło przeciętnie od 20 do 25 dużych baraków mieszkalnych dla jeńców oraz kilkanaście innych budynków (sanitariaty, łaźnia, ambulatorium medyczne, barak mieszkalny dla strażników, z czasem także magazyny i wytwórnie wyrobów obozowych).

²⁷⁶ Mały obóz w Europie zwykle stanowiło od 1 do 5 baraków mieszkalnych, niekiedy adaptowanych z magazynów, zwykle zlokalizowanych przy większej fabryce lub przy dworcu kolejowym.

²⁷⁷ Ю.И. Смирнов, М.И. Скрипникова, *Военнопленные на территории России...*

²⁷⁸ R. Nachtigal, *Russland und seine österreichisch-ungarischen Kriegsgefangenen...*; *idem, Kriegsgefangenschaft an der Ostfront...*

²⁷⁹ G. Wurzer, *Die Kriegsgefangenen der Mittelmächte...*

²⁸⁰ С.Н. Васильева, *Военнопленные Германии, Австро-Венгрии и России...*

²⁸¹ Н.В. Суржикова, *Военный плен в российской провинции...*

²⁸² A. Miodowski, *Jeńcy austro-węgierscy w niewoli rosyjskiej...*

²⁸³ R. Nachtigal, *Die Murmanbahn 1915–1919...*

Rozpoczęto badania nad działalnością Czerwonego Krzyża oraz innych organizacji charytatywnych i opiekuńczych w Rosji, które udzielały pomocy jeńcom²⁸⁴. Badano także inne aspekty problemu jeńców wojennych, jak repatriację z Rosji i powrót do domu²⁸⁵, ucieczki jeńców z niewoli rosyjskiej²⁸⁶. A także wątki obyczajowe i kontaktu z ludnością zamieszkującą imperium rosyjskie²⁸⁷. Co ważne badania nad problemem podjęły liczne ośrodki naukowe na prowincji rosyjskiej co zaowocowało pracami dotyczącymi jeniectwa na Syberii²⁸⁸, Dalekim Wschodzie²⁸⁹ i Uralu²⁹⁰, ale także na Powołżu²⁹¹, Zabajkalu²⁹² w guberni astrachańskiej²⁹³, guberni nowogrodzkiej²⁹⁴, guberni sypbirskiej²⁹⁵, gub. permskiej²⁹⁶, guberni tambowskiej²⁹⁷, guberni stawropolskiej²⁹⁸. Przedmiotem zainteresowania stał się także los jeńców różnych narodowości, którzy przebywali w obozach w Rosji, byli to

²⁸⁴ *Idem*, *Die dänisch-österreichisch-ungarischen Rotkreuzdelegierten...*; O.B. Чистяков, *Организационное устройство и деятельность...*; В.В. Немова, *Организация благотворительной помощи...*; А.В. Полуаршинов, *Помощь общественных организаций...*

²⁸⁵ I. Przybilowzski, *Die Rückführung der österreichisch-ungarischen Kriegsgefangenen...*; C. Țucă, *Prizonierii români din armata austro-ungară...*

²⁸⁶ E. Rutkowski, *Die Flucht österreichisch-ungarischer Offiziere, Unteroffiziere und Mannschaften...*; Sz. Pilecki, B. Skąpski, *Na frontach I wojny światowej...*

²⁸⁷ Jednym z ciekawszych artykułów w tym obszarze jest: J.P. Wiśniewski, *Żony czasu wojny...*

²⁸⁸ Д.Н. Аверин, *Первая мировая война. Военнопленные в Тобольской губернии...*; С.Н. Васильева, *Военнопленные Германии и Австро-Венгрии на территории Сибири...*; А.И. Гергилёва, *Военнопленные Первой мировой войны...*; Н.В. Греков, *Германские и австрийские пленные в Сибири...*; И.А. Еремин, *Западносибирский тыл России...*; А.А. Ломцов, *Военнопленные в Южном Зауралье...*; В.Н. Меньшиков, *Экономическое и социокультурное развитие...*; А.Н. Талапин, *Военнопленные первой мировой войны...*; *idem*, *Военнопленные первой мировой войны в дореволюционном Кургане...*; Е.С. Царёва, *Военнопленные Первой мировой войны...*; О.В. Чудаков, *Размещение военнопленных органами...*

²⁸⁹ Т.Я. Иконникова, *Военнопленные Первой мировой войны...*; Е.Ю. Бондаренко, *Иностранные военнопленные на Дальнем Востоке...*

²⁹⁰ В.К. Алексеева, *Военнопленные на Урале...*; В.А. Данилов, *Великий Октябрь и иностранные военнопленные...*; Н.Н. Машкова, *Мобилизация людских и материальных ресурсов...*; И.В. Рязанский, *Тыловая российская провинция...*; Э.С. Идрисова, *Иностранные военнопленные Первой мировой войны...*; Н.В. Суржикова, *Производительность труда пленных иностранцев...*; *eadem*, *Военнопленные в экономике Среднего Урала...*; *eadem*, *Военнопленные Первой мировой войны в Златоусте...*; М.В. Таскаев, *Военнопленные Тройственного Союза...*

²⁹¹ Б.И. Ниманов, *Особенности и основные факторы...*; А.В. Калякина, *Подданные стран – участниц четвертого союза...*

²⁹² А.И. Чащин, *Военнопленные Первой Мировой войны...*

²⁹³ Е.Г. Тимофеева, С.В. Лебедев, *Особенности взаимоотношений военнопленных...*; Е.Г. Тимофеева, С.В. Лебедев, Е.Ю. Болотова, *Иностранные военнопленные...*

²⁹⁴ Д.А. Безруков, *Система управления военнопленными...*

²⁹⁵ И.Е. Зубаров, *Деятельность коллегии по делам военнопленных...*

²⁹⁶ А.В. Тарасов, *Военнопленные первой мировой войны...*

²⁹⁷ Д.В. Алехин, *Военнопленные в Тамбовской губернии...*

²⁹⁸ И.В., Крючков, *Военнопленные Австро-Венгрии...*

m.in. Węgrzy²⁹⁹, Rumuni³⁰⁰, Czesi i Słowacy³⁰¹ Serbowie, Chorwaci, Słoweńcy³⁰² także Polacy³⁰³.

8. Konkluzje

Przedstawiane czytelnikowi wydawnictwo *Wielka Wojna w polskiej korespondencji zatrzymanej przez cenzurę austro-węgierską* przynosi istotny postęp wiedzy zarówno w zakresie funkcjonowania cenzury korespondencji, jak i jej wagi w państwie austro-węgierskim podczas I wojny światowej. Pozwala na ukazanie działalności i specyfiki Oddziału Cenzury GZNB oraz roli i znaczenia polskich grup cenzury i Referatu XVI. Rozpatrując z tych trzech perspektyw – ogólnej i szczegółowej – naukową wartość opracowanej dokumentacji, można stwierdzić, iż w wyniku przeprowadzonych w wiedeńskim Archiwum Wojny kwerend dokonano znaczącego poszerzenia stanu badań. Udało się w znacznym stopniu ukazać strategiczną koncepcję systematycznego badania i wykorzystywania korespondencji jako wiarygodnego przekąźnika nastrojów opinii publicznej państwa, skomplikowany system realizujący to przedsięwzięcie oraz generalny obraz, jakim można nazwać studium wpływu wojny nowego typu (idącej w kierunku wojny totalnej) na społeczeństwo. Śledząc sposób, w jaki ukształtował się Oddział Cenzury GZNB i wpływ na jego istotę wybitnych jednostek: majora Theodora Primavesiego i podpułkownika Otto Kicka, oficerów armii austro-węgierskiej, którzy choć nie osiągnęli w siłach zbrojnych szczytów kariery, jako organizatorzy służb cenzorskich wykazali się zdumiewającym nowatorstwem (i bezwzględnością wobec swoich rodaków), należy zwrócić uwagę na ich ambicję zbudowania instytucji cenzorskiej jako jednostki badawczej, na podobieństwo kierującej się obiektywizmem i rzetelnym warsztatem placówki naukowej.

Dokumenty organizacyjne, następnie dyskusje pomiędzy urzędami centralnymi i wreszcie obszerność i różnorodność dokumentacji normatywnej pozwoliły na przeanalizowanie ogromu pracy legislacyjnej, jaką wykonać musieli naczelnicy językowych grup cenzorskich i sami szefowie oddziału, by sprostać coraz bardziej skomplikowanym wyzwaniom, jakie niosła ze sobą wojna. Czołowym problemem, przewijającym się przez cały okres wojny w niezliczonych przepisach i ich nowelizacjach, dyskusjach i zapytaniach, było przecież precyzyjne definiowanie procedur

²⁹⁹ I. Volgyes, *Hungarian prisoners of war in Russia...*; Венгерские интернационалисты в Сиби

³⁰⁰ C. Țucă, *Despre prizonieratul în Rusia...*

³⁰¹ А.И. Остроухов, *Военнопленные чехи и словаки...*; О.Е. Дмитриева, *Політика російської влади...*; J. Kvasnička, *Československé légie v Rusku...*; D. Vácha, *Život v legiích...*

³⁰² С.А. Виноградов, *Югославянские военнопленные...*

³⁰³ Л.К. Островский, *Поляки в Западной Сибири...*; *идет*, *Польские военнопленные в Сибири...*; И.В. Крючков, *Жертвы двух империй...*

odnośnie „branych wprost z życia” sytuacji jeńców, własnych i obcych, cywilnych i wojskowych, internowanych i konfirmowanych, jak i korespondujących z nimi rodzin, których ogromna liczba odzwierciedliła się w monsturalnej ilości poczty przychodzącej.

Aspekt ilościowy jest tutaj kluczowy: każda grupa cenzorska wytworzyła olbrzymią dokumentację, która, w zależności od stanu zachowania zasobu archiwalnego i ilości danych grup językowych, z reguły jednak przekracza możliwości pojedynczego badacza. Z tego wynika wyrwykowość traktowania tego gigantycznego zasobu przez historyków austriackich i zachodnich, którzy jak dotąd nie pokusili się o całościowe ujęcie chociażby spuścizny pojedynczej grupy językowej. W tym miejscu należy podkreślić, że po raz pierwszy, pomimo ogromu tej dokumentacji, jej rozproszenia i wyraźnych luk, udało się odnaleźć, przeanalizować i opracować edytorsko nieomal kompletną spuściznę aktową całej jednostki Oddziału Cenzury GZNB, czyli polskich grup cenzorskich i Referatu XVI.

Ich dokumentacja zgromadzona w wiedeńskim Archiwum Wojny za lata 1914–1918 nie dość, że nie doczekała się jak dotąd opracowania w historiografii polskiej i światowej, ale wręcz pozostawała poza polem widzenia badaczy historii I wojny światowej, czy to w politycznym, czy społecznym aspekcie. Dlatego nasz zespół edytorski obrał za swój cel wyciągnięcie na światło dzienne tego bezcennego źródła, jakim jest korespondencja Polaków – żołnierzy, jeńców wojennych i cywilnych oraz korespondujących z nimi rodzin przynależnych do wszystkich grup społecznych.

Przedstawiona w naszym wydawnictwie korespondencja licząca 5396 sztuk (fragmentów ocenzurowanych, w tym 315 zachowanych polskich oryginałów) należy do największych dotychczas odnalezionych kolekcji listów i kart pocztowych z lat I wojny światowej. Ten olbrzymi zbiór, niebędący dotychczas w obiegu naukowym, ma dużą wartość poznawczą dla dzisiejszego historyka posługującego się współczesnymi metodami badań dokumentów osobistych.

Warto przede wszystkim odnotować, iż publikowana dokumentacja wyróżnia się dużą wiarygodnością jako źródło historyczne. Powstawała ona bowiem na podstawie odpowiednio opracowywanych i ciągle ulepszanych zasad, z udziałem także pracowników naukowych, gromadzenia danych, ich opracowywania i kontroli.

Dzięki zachowanym adresom nadawcy i odbiorcy każdej korespondencji można dokładnie określić ich rozmieszczenie i zasięg geograficzny obejmujący zwłaszcza: Galicję, obie części Królestwa Polskiego będące pod okupacją austro-węgierską i niemiecką oraz skupiska Polaków na obszarach Austro-Węgier, Rosji, Włoch, Szwajcarii, Szwecji, Francji, USA. Dokładne adresy i zawartość korespondencji pozwalają także ustalić pochodzenie społeczne, często również zawód nadawców i odbiorców listów i kart pocztowych.

Pod względem tematycznym korespondencja dostarcza najwięcej danych dotyczących wojennej codzienności. Od jesieni 1916 r. gwałtownie wzrastało w kore-

spondencjach zainteresowanie oświadczeniami państw centralnych i ententy w sprawie powstania państwa polskiego, tworzeniem jego załączków i wojska polskiego, a od wiosny 1917 r. także odzyskaniem niepodległości Polski. Prezentowana korespondencja pozwala na ujęcie wskazanych tematów i zjawisk w skali dzielnic i regionów kraju, dużych miast, powiatów, gmin, a nawet wsi. Można również prześledzić stanowisko różnych grup społecznych, a nawet konkretnych osób do zmieniającej się codzienności wojennej oraz tworzących się nowych możliwości powstania państwa polskiego.

Postrzeganie zaś omawianych zjawisk było niezwykle różnorodne i dynamiczne. Nawet w korespondencjach jeńców wojennych, obok skarg na skrajnie trudne warunki bytu, znajdują się informacje o „dobrym powodzeniu” dzięki znalezieniu wysoko płatnej pracy lub zawarcia małżeństwa z majątną Rosjanką. Podobnie w korespondencjach poruszających sprawę odzyskania niepodległego państwa polskiego znajduje się dużo opinii wyrażających nadzieje zarówno na poprawę warunku bytu narodowego i społecznego, jak również obaw i pytań o to, jaka będzie przyszła Polska.

Prezentowana kolekcja korespondencji jest nowatorska, a nawet unikalna, a tym samym ważna – tak dla badaczy, jak i dla miłośników małych ojczyzn i poszukiwaczy genealogii swoich przodków. Jest istotna również dla przywrócenia pamięci dotychczas zapomnianych setek tysięcy Polaków – żołnierzy i jeńców wojennych ze wszystkich trzech armii zaborczych. Dlatego też warto kontynuować wydawanie równie wartościowych źródeł polskich, przechowywanych w Kriegsarchiv w zespołach urzędów cenzury w Wiedniu, Feldkirch i Budapeszcie oraz ukraińskich grup cenzury i grupy hebrajskiej, obejmujących swym zasięgiem Galicję, Królestwo Polskie i kresy wschodnie, a także skupiska jenieckie tych narodowości, głównie w Rosji, Austro-Węgrzech i we Włoszech.

PLACÓWKI CENZURY WOJSKOWEJ PODLEGŁE NACZELNEMU DOWÓDZTWU ARMII (1917)

- Przedlitawia
- Zalitawia
- Bośnia (kondominium)
- granice państw i krajów koronnych (Austro-Węgier)
- - - - granice powiatów i komitatów
- tereny pod okupacją austro-węgierską
- pozostałe państwa i tereny

L. Księstwo Liechtenstein

CZARN. Czarnogóra

(MACED.) Macedonia

SZWAJC. Szwajcaria

Kielce siedziby oddziałów cenzury

Bi. Bielsko

Bo. Bochnia

He. Hermagor

Kr. Kraków

M.O. Morawska Ostrawa

Lo. Logatec

Rad. Radovljica

S.V.G. Sankt Veit an der Glan

Rodzaje oddziałów cenzury:

Placówka Cenzury Paczek

Placówka Cenzury Paczek Zagranicznych

Komisja Cenzury Telegramów

Urząd Cenzury

Komisja Kontrolna Korespondencji Zagranicznych

Maciej K. Cichoń 2018

Rozmieszczenie placówek cenzury wojskowej w Austro-Węgrzech

CZĘŚĆ I

**DOKUMENTY NORMATYWNE ODDZIAŁU CENZURY
CENTRALNEGO WSPÓLNEGO BIURA REJESTROWEGO
CZERWONEGO KRZYŻA – WYDZIAŁU INFORMACYJNEGO
DLA JEŃCÓW WOJENNYCH W WIEDNIU (1914–1919)**

Nr 1

1912, Wiedeń. – Zarządzenie Kriegsüberwachungsamt (Wojennego Urzędu Kontroli). Fragmenty załącznika 1-q projektu rozporządzenia Ministerstw Handlu i Spraw Wewnętrznych na temat postępowania z przesyłkami pocztowymi oraz fragment załącznika 1-r projektu rozporządzenia Ministerstwa wspólnego dla krajów reprezentowanych w Radzie Państwa. Dokumenty te dotyczą wprowadzenia kontroli korespondencji i przesyłek na poczcie na terenie monarchii habsburskiej.

Zarządzenie Wojennego Urzędu Kontroli¹

Rozdział I

Przepisy wprowadzające do opracowywanych [projektów] zarządzeń nadzwyczajnych

Załącznik 1-q – projekt rozporządzeń Ministerstw Handlu² i Spraw Wewnętrznych³ na wypadek wojny R [z Rosją], W [Włochami] i B [na Bałkanach]

W związku z zarządzeniem Rady Ministrów zawartym w Dzienniku Ustaw Rzeszy (RGBL)⁴ nr ... dotyczącym zawieszenia artykułu 10 Ustawy Zasadniczej o powszechnych prawach obywatelskich z 21 grudnia 1867 r. RGBL nr 142, zostają wydane następujące przepisy o postępowaniu z przesyłkami pocztowymi każdego rodzaju:

§ 1

Na wypadek wojny R (z Rosją):

Dla Królestwa Galicji i Lodomerii wraz z Wielkim Księstwem Krakowskim, Księstwa Bukowiny, okręgów wojskowych Bielsko, Frysztat, Frydek i Cieszyn, jak i gmin

¹ Kriegsüberwachungsamt (KÜA) – Wojenny Urząd Kontroli, powołany przez c. i k. Ministerstwo Wojny w 1906 r. jako organ kontroli bezpieczeństwa wewnętrznego państwa na wypadek wojny. Na czele urzędu stał wysoki oficer armii – pierwszym i jedynym szefem Wojennego Urzędu Kontroli był feldmarsz. Leopold Edler von Schleyer bar. von Pontemalghera (1858–1920). Mimo że zgodnie z prawem jego jurysdykcja miała obejmować zarówno austriacką, jak i węgierską część monarchii, w praktyce KÜA nie funkcjonował na terytorium Korony św. Stefana. Po wybuchu I wojny światowej do jego zadań należały m.in. cenzura poczty, kontrola transakcji handlowych, internowania oraz badanie donosów składanych mu przez obywateli. Wskutek rosnącego konfliktu wewnętrznego wokół tajnych działań KÜA cesarz Karol I (1887–1922) rozwiązał Urząd w 1917 r. na fali liberalizacji życia politycznego w Monarchii. Zob. T. Scheer, *Die Ringstraßenfront. Österreich-Ungarn...*, oraz T. 1, Wstęp.

² Ministerstwo Handlu (Ministerium des Handels) – od 1867 r. było urzędem rządu Przedlitawii, zajmującym się sprawami gospodarczymi, wydając i przygotowując akty prawne w tym obszarze.

³ Ministerstwo Spraw Wewnętrznych (Ministerium des Innern) – od 1867 r. było urzędem rządu Przedlitawii. Ministrowi podlegała cała administracja państwowa, począwszy od starostw poprzez urzędy namiestnictw poszczególnych krajów koronnych, oraz policja i żandarmeria.

⁴ Reichsgesetzblatt (RGBL) – Dziennik Ustaw Rzeszy, urzędowy biuletyn monarchii austro-węgierskiej do 1918.

miejskich Bielsko i Frydek Księstwa Śląskiego, następnie dla obszaru okręgu wojskowego Mistek, Nowy Jiczyn, Morawskiej Ostrawy i Hranice na Moravě w hrabstwie Moraw, dalej dla książęcych hrabstw Gorycji i Gradiski w hrabstwie Istrii, dla Wolnego miasta Rzeszy Triestu z jego przyległościami, dla królestwa Dalmacji.

Na wypadek wojny W (z Włochami):

Dla książęcego hrabstwa w Tyrolu, Krajowi Vorarlbergu, Księstwom Salzburga, Styrii, Karyntii i Krainy, książęcym hrabstwom Gorycji i Gradiski, hrabstwu Istrii, dla Wolnego miasta Rzeszy Triestu z przyległościami, oraz Królestwu Dalmacji

Na wypadek wojny B (na Bałkanach): Królestwu Dalmacji

Udziela się pełnomocnictwa powołanym władzom książęcym, by w każdej chwili objąć kontrolą wykonywaną przez uprawomocnionych urzędników wszystkie przesyłki pocztowe każdego rodzaju w instytucjach pocztowych, jak i konfiskować je i otwierać bez podania przyczyny. Ta kontrola przesyłek przez wyznaczonych przez władze państwowe urzędników może odbywać się tylko przy obecności dyrektora poczty albo innego kompetentnego urzędnika wyznaczonego przez Dyрекcję Poczty i Telegrafów.

§ 2

Na **wymienionych w § 1 terytoriach**, na szczególne żądanie powołanych władz, przesyłki pocztowe napływające do urzędów pocztowych przy spadku natężenia komunikacji lub przewidziane do doręczenia, muszą zostać przesłane do innego urzędu pocztowego, dla dokonania kontroli przez wyznaczonego przez władze bezpieczeństwa urzędnika. Dzień rozpoczęcia i wprowadzenia w życie tych działań zostanie w odpowiednim czasie podany do wiadomości kompetentnej Dyrekcji Poczty i Telegrafów, która wyśle do powołanych urzędów pocztowych odpowiednie zalecenia.

§ 3

W związku z zapotrzebowaniem, przepisy te mogą **zostać rozciągnięte także na inne terytoria**. Wszystkie urzędy pocztowe w reprezentowanych w radzie państwa królestwach i krajach są zobowiązane, by określone przez władze zwierzchnie i powołane władze książęce przesyłki pocztowe tymczasowo zatrzymać przed dalszą wysyłką i doręczeniem, oraz przekazać je władzom książęcym do dyspozycji. [...]

§ 5

Wszystkie urzędy pocztowe w królestwach i krajach reprezentowanych w radzie państwa, a zwłaszcza na terytoriach wspomnianych w § 1, są zobowiązane do tego, by wszystkie przesyłki, co do których istnieje przypuszczenie, że mogą zaszkodzić interesom wojskowym, przedłożyć Dyrekcji Poczty i Telegrafów, które z kolei mają bezzwłocznie przesłać je władzom książęcym. [...]^a

§ 7

Przesyłki pocztowe każdego rodzaju, które zostały przekazane organom księżęcym z zamiarem ich konfiskaty bądź otwarcia, mają być wciągnięte na podwójną listę, zawierającą zarówno oryginały, jak i kopie. W urzędach pocztowych pozostają oryginały, których przejęcie potwierdzają władze księżęce, zaś kopia przekazywana jest władzy przejmującej. Przesyłki pocztowe każdego rodzaju, które po dokonanej kontroli bądź otwarciu są odsyłane do władz księżęcych, są z powrotem wpisywane na listę kopii, za potwierdzeniem przez urząd pocztowy. Te przesyłki, które zostały otwarte, muszą zostać urzędowo zamknięte przez władze księżęce i opatrzone adnotacją „otwarte przez policję”. Przesyłki odsyłane na pocztę przez władze księżęce będą traktowane w zwyczajny sposób. [...]^b

§ 9

Zarządzenie wchodzi w życie w dniu jego ogłoszenia.

Załącznik 1-r. – projekt rozporządzenia ministerstwa wspólnego⁵ ... dotyczący działań w komunikacji pocztowej, telegraficznej i telefonicznej na wypadek wojny R [z Rosją], W [z Włochami] i B [na Bałkanach]

§ 1. Ograniczenie i kontrola komunikacji pocztowej

1. W wypadku wojny komunikacja pocztowa w niektórych kierunkach stosownie do potrzeby zostanie całkowicie lub częściowo wstrzymana lub ograniczona. Przesyłki pocztowe, gdy będzie to wymagane będą mogły zostać poddane kontroli władz i objęte konfiskatą. W jakim zakresie to ograniczenie, zatrzymanie względnie kontrola będą obowiązywać, zostanie podane do wiadomości przez władze księżęce. Bezpośrednia komunikacja pocztowa, aż do nowelizacji przepisów, jak również pośrednia między własnym krajem a krajami nieprzyjacielskimi, po zarządzeniu mobilizacji zostanie bez wydawania rozkazu całkowicie wstrzymana. Komunikacja pocztowa, drogą dyrektywy KŪA, w czasie szczególnie krytycznych momentów, zostanie na pewnych kierunkach całkowicie zatrzymana albo istotnie ograniczona. Po proklamowaniu mobilizacji ruchu kolejowego ustanie ruch na niektórych odcinkach, po tym fakcie ustanie możliwość przewożenia tymi odcinkami przesyłek pocztowych.
2. Jako że kontrola całej komunikacji pocztowej z powodu nadmiernej ilości materiału byłaby nie do przeprowadzenia, rozporządzenie ministerialne stwarza

⁵ Ministerstwa wspólne (k.u.k. gemeinsame Ministerien) dla Austro-Węgier – zostały powołane po ustanowieniu dualistycznej konstrukcji państwa. Obydwa kraje wchodzące w skład Austro-Węgier: Królestwa i Kraje reprezentowane w Radzie Państwa (Przedlitawia) oraz Kraje Korony Świętego Stefana (Zalitawia), posiadały własne rządy. Dla zarządu wspólnymi sprawami Austro-Węgier powołano trzy wspólne ministerstwa: spraw zagranicznych (Ministerium des k.u.k. Hauses und des Äußern), wojny (Kriegsministerium) i finansów (Finanzministerium), zależne bezpośrednio od monarchy.

możliwość, załącznik 1-q, by móc w każdym momencie uruchomić kontrolę tam, gdzie wydaje się ona konieczna. Dyrektywy odnośnie przeprowadzenia takiej kontroli wydaje KÜA, na podstawie docierających do niego wiadomości, lub też z wiadomych mu powodów.

3. Zarządzenia dowództw operujących we własnym kraju armii i korpusów oraz dowództw pracujących dla gospodarki wojennej punktów umocnionych odnośnie kontroli komunikacji między znajdującymi się na ich obszarze urzędami pocztowymi zachodzą zgodnie z § 14 tego podręcznika. [...]^c

^a Dalszy fragment nie dotyczy cenzury korespondencji, lecz cenzury paczek i listów wartościowych.

^b Dalszy fragment nie dotyczy cenzury korespondencji, porusza problemy administracyjne.

^c Dalszy fragment nie dotyczy cenzury korespondencji listownej, lecz komunikacji telegraficznej i telefonicznej.

Zarządzenie: przekład z języka niemieckiego, kopia, maszynopis.

ÖStA/KAFA, Impresen Dienstbücher J-14 bis 35, Kart. 493, s. 87–90, 141, 151–152.

Nr 2

1914 październik 24, Wiedeń. – Pismo płk. Eduarda von Steinitza, kierownika Wydziału X ds. Jeńców Wojennych Ministerstwa Wojny, nr 12779, do Wydziału Informacyjnego dla Jeńców Wojennych w Centralnym Wspólnym Biurze Rejestrowym Czerwonego Krzyża w Wiedniu, dotyczące cenzury korespondencji jenieckiej.

Do wydziału informacyjnego jeńców wojennych
w Centralnym Wspólnym Biurze Rejestrowym^a

W odpowiedzi na [pismo] Res. nr 6 z 1914 r. uprasza się by wspomniane w sprawozdaniach specjalne rezultaty cenzury nadal były **w centrum uwagi** oraz aby wszystkie poczynione w ten sposób obserwacje były przesyłane wyłącznie do Ministerstwa Wojny Wydział X (kategoria specjalna 1). Ministerstwo Wojny zwraca się z prośbą o udzielanie periodycznej informacji na temat traktowania własnych jeńców wojennych znajdujących się pod obcą władzą, jak również odnośnie informacji pozyskanych z korespondencji nieprzyjacielskich jeńców wojennych.

Ministerstwo Wojny prosi o udzielanie mu w przypadkach wyższej konieczności informacji przez oddział informacyjny do spraw jeńców wojennych.

Wiedeń, 24 października 1914 za ministra: [płk] Eduard Ritter von Steinitz⁶

⁶ Eduard von Steinitz (1868–?) – płk, kierował w latach 1913–1914 Wydziałem X w Ministerstwie Wojny. Początkowo wydział ten zajmował się kwestiami wyposażenia i zaprowiantowania armii, utrzymywaniem jej w gotowości bojowej oraz statystyką. Po wybuchu I wojny światowej Wydziałowi X

^a Pismo na blankiecie Ministerstwa Wojny, z godłem Austro-Węgier, pod którym napis: „Kriegsministerium”. U góry stempel: „Verschluss” – oznacza to akta utajnione.

Pismo: przekład z języka niemieckiego, oryginał, maszynopis.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3726 Res. 14, k. nlb.

Nr 3

1914 [listopad], Wiedeń. – Wewnętrzne rozporządzenie służbowe Prezesa GZNB, Markusa von Spiegelfelda, dotyczące organizacji Centralnego Wspólnego Biura Rejestrowego Czerwonego Krzyża – Wydziału Informacyjnego dla Jeńców Wojennych w Wiedniu.

Zarządzenie służbowe^a

Poszerzające się pole działania Wydziału Informacyjnego dla Jeńców Wojennych, jak również urzędowo nieunikniony lokalizacyjny podział biura, pozwala uznać konieczność wprowadzenia pewnego rodzaju porządku, przy czym jednakże nie wolno zapominać o idei samodzielnego sukcesu służbowego, tak istotnego w naszej pracy.

Artykuł I

Biuro informacyjne do spraw jeńców wojennych dzieli się na następujące pododdziały:

- a) Szefostwo: prezes Markus bar. von Spiegelfeld, zastępca: Albert hr. Nemes⁷. Tutaj przynależą: sprawy organizacyjne, lokalowe i personalne, komunikacja z urzędami centralnymi, federacyjnym kierownictwem czerwonego krzyża, kierownictwem GZNB oraz zagranicznymi instytucjami czerwonego krzyża. Wspólna kancelaria dla całego Biura Informacyjnego jest podporządkowana bezpośrednio Szefostwu.
- b) Gilbert hr. Hohenwart⁸. Załatwianie zapytań do jeńców wojennych lub internowanych za granicą obywateli austro-węgierskich oraz opracowanie odnośnego katalogu kartkowego, opracowanie list przebywających u nas jeńców wojennych i internowanych z krajów nieprzyjacielskich, jak również odnośnej korespondencji.

powierzono także koordynację działań na rzecz austro-węgierskich jeńców wojennych (ustalanie miejsca ich pobytu, koordynowanie działań pomocowych we współpracy z Czerwonym Krzyżem). W listopadzie 1914 r. Steinitz zastąpił płk Karl Edler Stutz von Hartenwehr (1857–1937). *Generale und Obersten (k.u.k. Heer)*... (1918), s. 29.

⁷ Albert Nemes von Hidvég (1866–1940) – pochodził z arystokratycznego rodu węgierskiego, ożeniony z hr. Karoliną Spaletti-Trivelli. Dyplomata austro-węgierski, m.in. ambasador w Rzymie. W latach 1914–1916 zastępca bar. Spiegelfelda na stanowisku prezesa GZNB, od października 1914 r. jako przedstawiciel Węgierskiego Czerwonego Krzyża. W latach 1916–1918 poseł austro-węgierski w Wirtembergii.

⁸ Gilbert von Hohenwart zu Gerlachstein (1854–1931) – ur. w Lublanie, ukończył Akademię Orientalną w Wiedniu (1875). Pracował w dyplomacji austro-węgierskiej, w ambasadach w Stambule, Kopenhadze, Berlinie, Rzymie, Petersburgu i Madrycie (1875–1894). Poseł w Maroku, Meksyku i Portugalii (1896–1909). W latach 1910–1914 czł. międzynarodowego zarządu długu państwowego Egiptu. E. Deusch, *Die effektiven Konsuln Österreich(-Ungarns)*..., s. 345–346.

- c) Josef hr. Thun-Hohenstein⁹. Opracowanie napływających z krajów nieprzyjacielskich list pozostających tam w niewoli austro-węgierskich jeńców wojennych i internowanych obywateli.
- d) Mjr [Theodor] Primavesi. Cenzura korespondencji jeńców wojennych. Sporządzenie odnośnych raportów do c. i k. Ministerstwa Wojny.
- e) Gustav hr. Sizzo-Noris¹⁰. Sprawy finansowe jeńców wojennych.

Artykuł II

Pozostawia się do uznania szefom poszczególnych grup by samemu pozyskiwać wykwalifikowany, ochotniczy personel pomocniczy, podczas gdy w jakiegokolwiek formie oddelegowany personel służbowy zostanie przez kierownictwo rozdzielony na poszczególne grupy zgodnie z zapotrzebowaniem. Szefowie mają jak najszybciej przesłać kierownictwu spis wszystkich zatrudnionych u siebie osób, oraz informować na temat wszystkich zmian od przypadku do przypadku. Dalej należy sporządzić i przesłać inwentarz spraw i osób oraz firm, do których należą.

Artykuł III

Wykonane przez instancje wzmiankowane w artykule I dokumenty: a) powołane władze i instytucje mają bez wyjątku przysyłać do podpisu Szefostwu; Korespondencja z partiami, prócz szczególnie ważnych momentów, także ma być kierowana do szefów grup do podpisu.

Artykuł IV

Fachowe problemy maja być konsultowane z Szefostwem.

Artykuł V

Szefowie poszczególnych grup mają nadzorować personel pomocniczy jak również całą jego pracę, jak również zatrudnianie i zwalnianie personelu pomocniczego^b; od ich decyzji zależy zatrudnianie swoich zastępców w porozumieniu z Szefostwem

⁹ Franz von Thun und Hohenstein (1847–1916) – ks., od 1879 r. poseł do wiedeńskiej Rady Państwa z ramienia Związku Konserwatywnych Właścicieli Ziemi. Od 1881 zasiadał w Izbie Panów. W latach 1883–1889 i 1901–1911 czł. czeskiego Sejmu Krajowego. Od 1889 jako Namiestnik Czech otrzymał za zadanie doprowadzenie do pojednania ludności czeskiej i niemieckiej, jednak zarówno politycy niemieccy, jak i czescy odrzucili jego posunięcia, co doprowadziło do wprowadzenia stanu wyjątkowego i do walk ulicznych w Pradze (1893). Przeciągająca się walka z opozycją doprowadziła do jego ustąpienia w 1896 r. W 1911 Hohenstein został ponownie Namiestnikiem Czech. Dzięki poparciu cesarza i premiera Karla Stürgkha zapobiegł w 1914 przejściu władzy w Czechach przez wojskowych. Ustąpił ze stanowiska w 1915 r. J. Galandauer, *Franz Fürst Thun...*

¹⁰ Gustav Heinrich Maria Sizzo de Noris (1873–1943) – hr., dyplomata włoski i austro-węgierski. Pierwszy austriacki Wielki Mistrz Zakonu Rycerskiego Grobu Świętego w Jerozolimie. Pochodził z florenckiej rodziny arystokratycznej. Był c. i k. Konsulem Generalnym w Londynie. B. Morgenbrod, *Wiener Großbürgertum im Ersten Weltkrieg...*

i w razie potrzeby rozdzielanie personelu pomocniczego w grupy robocze, jak również powierzanie kierownictwa nad tymi grupami zaufanym sobie osobom.

Artykuł VI

Kancelaria jest jedna i wspólna dla całego biura informacyjnego; stąd protokół ma również być prowadzony wspólnie. Do protokołu nie należy wciągać napływających pism odnośnie udzielanej informacji o jeńcach jak również przeznaczonej do ocenowania korespondencji i listów wartościowych (przesyłek pocztowych). Protokołowane sztuki korespondencji mają być numerowane w sposób ciągły, które zgodnie z oddziałem, do którego należy dany akt, mają przypisaną literę, która została określona w artykule I, np. 365 c. Akta są w ten sposób porządkowane w registraturze.

Markus bar. von Spiegelfeld

^a Pismo sporządzone na oryginalnym blankiecie Biura Informacyjnego, ze znakiem Czerwonego Krzyża i nadrukiem: „Gemeinsames Zentralnachweisebureau. Auskunftsstelle für Kriegsgefangene”. Na dole pierwszej strony odnotacja odręczna: „Präs. 8 XI, Res. 181 aus Primavesi 8 XI”.

^b Wykreślone: „oraz przydzielanie im pracy”.

Rozporządzenie: przekład z języka niemieckiego, oryginał, maszynopis.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3726 Res. 18, k. nlb.

Nr 4

1914 listopad 2, Wiedeń. – Pismo kierownika Oddziału Cenzury Centralnego Wspólnego Biura Rejestrowego Czerwonego Krzyża, mjr. Theodora Primavesiego, Exh. Res. 13, do Wojennego Urzędu Kontroli i Wydziału X ds. Jeńców Wojennych Ministerstwa Wojny, wraz z załączoną instrukcją ustalającą struktury i tryb pracy wspomnianego oddziału cenzury.

Do Wojennego Urzędu Kontroli^a

W załączniku przekazuje się do wiadomości c. i k. Wojennego Urzędu Kontroli egzemplarz Instrukcji wydanej dla Oddziału Cenzury GZNB. Taki egzemplarz zostanie także przekazany do Wydziału X c. i k. Ministerstwa Wojny.

mjr Theodor Primavesi

INSTRUKCJA

Dla Oddziału Cenzury Centralnego Wspólnego Biura Rejestrowego dla Jeńców Wojennych

I. Oddział Cenzury składa się z następujących grup:

- a) grupa cenzury
 - b) grupa kancelaryjna
 - c) grupa pocztowa
 - d) grupa sortująca
 - e) grupa dla cenzury książek i podobnych publikacji przeznaczonych dla Jeńców Wojennych (za wyjątkiem prasy codziennej)
- II. Oddział Cenzury podlega nadzorowi c. i k. mjr. Theodora Primavesiego, jako szefa oraz przedstawiciela c. i k. Ministerstwa Wojny, jak również c. i k. por. Johannowi Matyasowi¹¹, jako zastępcy szefa.
- III. Doradcami szefostwa są wszyscy naczelnicy grup, jak również poszczególni cenzorzy, którzy zostali do tego powołani.
Istnieją następujące grupy językowe dla:
- 1. języka niemieckiego
 - 2. języka czeskiego
 - 3. języka rosyjskiego
 - 4. języka polskiego
 - 5. języka rusińskiego¹²
 - 6. języka serbskiego
 - 7. języka słoweńskiego
 - 8. języka chorwackiego i słowackiego
 - 9. języka węgierskiego
 - 10. języka włoskiego, francuskiego i angielskiego
 - 11. języków orientalnych i greckiego
 - 12. języka rumuńskiego
- IV. W każdej grupie cenzury pracuje odpowiednia liczba cenzorów, która musi doskonale znać język danej grupy. Do kierowania poszczególnymi grupami, celem gromadzenia rezultatów cenzury, ich zorganizowanego przekazywania dalej, oraz wprowadzania nowych pracowników w ich obowiązki, zostają oddelegowani naczelnicy grup, odpowiednio wykwalifikowani, dyscyplinarnie podlegli władzom wojskowym lub cywilnym.
Naczelników grup obowiązuje jak najściślejszy nadzór nad pracami cenzorów, ogólne zarządzanie grupą oraz pośredniczenie w komunikacji między grupą a szefostwem cenzury. **Cenzorzy** mają swoją pracę wykonywać dokładnie i fachowo. Każda **grupa cenzury** pracuje samodzielnie, jednakże przez wzgląd na swoje umiejętności językowe cenzorzy mogą w razie potrzeby zwracać się do innej grupy.
- V. Celem cenzury jest jak najściślejsza kontrola korespondencji jeńców wojennych, osób internowanych i członków ich rodzin. Dlatego **korespondencja**

¹¹ Johann Matyas – por. armii austro-węgierskiej, od 2 XI 1914 r. zastępca mjr. Theodora Primavesiego, szefa Oddziału Cenzury GZNB.

¹² Ukraińskiego.

handlowa jest wyłączona spod cenzury tego oddziału. Cenzurowanie obejmuje następujące **punkty**:

- a) Cenzura ma zwracać na to uwagę, by w przekazywanych jej korespondencjach nie przeoczyć żadnego elementu istotnego z wojskowego lub ogólnopolitycznego punktu widzenia. Zaliczają się tu np. informacje o przemieszczeniach, o powziętych bądź planowanych działaniach dowództwa, opisy sytuacji wojennej, przygotowania mobilizacyjne, historyczne reminiscencje, które mają związek z obecną strategią wojenną, informacje o powstaniach, epidemiach w poszczególnych regionach itd.
- b) W przypadku stwierdzenia takich wątków, odpowiednie listy mają być najpierw zatrzymane przez cenzurę. Pocztówki z karykaturami zagranicznych głów państw mają być koniecznie zatrzymane. Tak samo mają być zatrzymywane listy, których treść łamie prawno-karne i tego rodzaju przepisy, a szczególnie występuje przeciwko następującym przepisom:

§ 58 **zdrada stanu**

§ 63 i nast. obraza majestatu

§ 65 zakłócenie porządku publicznego

§ 305 ukrywanie niedozwolonej działalności

§ 67 szpiegostwo

§ 308 rozpowszechnianie niepokojących plotek

Podobnie mają być traktowane listy, które z jakiegoś powodu wydają się podejrzane lub utrudniają kontrolę (sklejone strony, podejrzenie dezercji itp.)

Zatrzymane listy mają być przekazywane naczelnikowi grupy, który nakazuje ich wpisanie na listę o wzorze nr 1. Następnie do listy/konsygnacji zostanie dołączone niemieckie tłumaczenie ważnych fragmentów.

- c) Inne listy, które nie zawierają takich fragmentów, ale zamiast nich **niedozwolone uwagi**, np. o sytuacji ogólnej, drożyznie i w ogóle wiadomości, które są w stanie oddziaływać deprymująco na czytelnika, /za wyłączeniem spraw rodzinnych/ mają być poddane procedurze usuwającej. Cenzorskie usuwanie polega na tym, że odpowiedni fragment jest całkowicie pozbawiany czytelności, za pomocą wyznaczonych pieczętek. Listy z usuniętymi fragmentami oraz inne ocenzone, niebudzące uwagi listy są opatrywane przez cenzorów podpisem z nazwiskiem, oraz poprzez **naczelnika grupy** przekazywane oddziałowi pocztowemu.

Wyrzucanie lub niszczenie listów jest absolutnie niedopuszczalne.

Wynoszenie listów z **lokalii urzędowych** jest dopuszczalne tylko wyjątkowo, za zgodą i poświadczeniem.

Cenzorzy mają także ewentualne uwagi na przykład o sposobie traktowania jeńców wojennych i internowanych osób, zwłaszcza przez wzgląd na ich narodowość oraz na poszczególne miejsce internowania, informować naczelnika grupy, który zrelacjonuje to kierownictwu oddziału.

Decyzja w wątpliwych przypadkach dotyczących cenzury książek i tego rodzaju publikacji jest zastrzeżona dla Wydziału X c. i k. Ministerstwa Wojny.

d) Dla utrzymania komunikacji listownej wydaje się następujące zasady manipulacyjne:

1. Adres adresata i nadawcy ma być poprawnie podany względnie uzupełniony na podstawie pieczętki pocztowej miejsca nadania.
2. Nieprawdziwe informacje w odniesieniu do niemożności korespondencji z jeńcami wojennymi względnie odnośnie przekazów pieniężnych do nich, mają być zapisane w poprawnym języku.
3. Listy z przekazami pieniężnymi są po ocenzurowaniu i sprawdzeniu, w stopniu o ile dołączona do nich kwota zgadza się z tą podaną w tekście listu, mają być przekazywane kierownikowi grupy kancelaryjnej.
4. Korespondencja powiadamiająca o śmierci ma być we właściwej kopercie skierowana do odpowiedniej kancelarii parafialnej z prośbą o delikatną formę jej przekazania.
5. Korespondencje, które nie zawierają dokładnego miejsca pobytu i są skierowane do internowanych tutaj lub tu przetrzymywanych jeńców wojennych, są po ocenzurowaniu i odpowiednim posortowaniu przekazywane naczelnikowi grupy sortującej do dalszej dyspozycji. **Ów następnie kieruje je o ile ustalenie miejsca pobytu na podstawie list jeńców wojennych nie było możliwe, albo do Wojennego Urzędu Kontroli, listy do internowanych^b**, czy też do Centralnego Wspólnego Biura Rejestrowego (I. Getreidemarkt 9), listy do jeńców wojennych.
6. Korespondencje, które zaadresowane są do internowanych za granicą austro-węgierskich cywilów lub wojskowych bez dokładnego adresu miejsca pobytu, mają być zaopatrzone w specjalny druczek, z prośbą^c do Biura Informacyjnego dla Jeńców Wojennych tego państwa o dalsze przesłanie.

Cenzorów obowiązuje ściśle przestrzeganie **tajemnicy korespondencji**. W każdych okolicznościach zakazane są jakiegokolwiek zgłoszenia lub zawiadomienia do gazet. Każde naruszenie przepisu podlega sankcji karnej §§ 101–104 kodeksu karnego. Nadużycie władzy.

Podsumowując, należy podkreślić, że przeprowadzanie cenzury służy zadaniu, jakim jest z jednej strony zapewnienie prawidłowej komunikacji korespondencyjnej z jeńcami, z drugiej strony umożliwienie takiego działania, aby poprzez pozyskane konkretne dane działać na rzecz interesu państwa jak i polepszenia losu z własnych i obcych jeńców wojennych.

^a Maszynopis, zaopatrzone w stemple: „Zensurabteilung. Gemeinsames Zentralnachweisebureau. Auskunftsstelle für Kriegsgefangene”, podpisany odręcznie przez mjr. Theodora Primavesiego. Załączona instrukcja – kopia maszynopisu na blankiecie oznaczonym symbolem Czerwonego Krzyża.

Pod spodem trudno czytelne pięć podpisów oraz kilka linijek nieczytelnego tekstu odręcznego. Wśród podpisów widnieją: ppłk Radiwoj Nikolich (węgierski oficer łącznikowy wysłany do Wiednia w sierpniu 1914 r. celem pośredniczenia w kontaktach między Wojennym Urzędem Kontroli (KÚA), a jego węgierskim odpowiednikiem Wojenną Komisją Kontroli (KÜK – Kriegsüberwachungskommission), mjr [Kamilló] Kárpáthy (dodane miejsce i data: Brünn – Brno, 7 XI 1914); płk. Müller, poniżej zastępca ministra handlu; odręczna adnotacja EvB oznacza Evidenzbüro (Biuro Ewidencyjne, czyli wywiad wojskowy). Wymienione tu osoby zapewne parafowały w ten sposób dokument po jego przeczytaniu.

^b Fragment tekstu zaznaczony czerwonym ołówkiem i z dodanym znakiem zapytania.

^c Dalej wykreślone słowo.

Pismo i instrukcja: przekład z języka niemieckiego, oryginał i kopia, maszynopis.

ÖStA/KA, Zst, KM KÚA, ser. 1, Kart. 16 Res. 9012, k. I–IV.

Nr 5

1914 listopad 8, Wiedeń. – Pismo płk. Eduarda von Steinitza, kierownika Wydziału X ds. Jeńców Wojennych w Ministerstwie Wojny, do Wydziału Informacyjnego dla Jeńców Wojennych w Centralnym Wspólnym Biurze Rejestrowym Czerwonego Krzyża, nr 13887, wraz z załącznikiem, który stanowi pismo z Wydziału X ds. Jeńców Wojennych Ministerstwa Wojny do Ministerstwa Spraw Zagranicznych, nr 13887/14. Obydwa pisma dotyczą dopuszczenia określonych języków w korespondencji jeńców wojennych.

Wydział X ds. Jeńców Wojennych Ministerstwa Wojny
do wydziału informacji dla jeńców wojennych
w Centralnym Wspólnym Biurze Rejestrowym^a

Temat: Dopuszczenie określonych języków w korespondencji jeńców wojennych

Do wiadomości

za ministra: [płk.] Eduard Ritter von Steinitz

Załącznik – pismo z Wydziału X ds. Jeńców Wojennych Ministerstwa Wojny do Ministerstwa Spraw Zagranicznych nr 13887/14

W odpowiedzi na szacowną notę nr 89904 z 29 października Ministerstwo Wojny czuję się w obowiązku poinformować, że rosyjskim jeńcom wojennym zezwala się na sporządzanie korespondencji we **wszystkich** wchodzących w rachubę językach i **jak dotąd nie wprowadzono tu żadnych rozporządzeń ograniczających**.

W związku z tym, poprzez Biuro Informacyjne ds. Jeńców Wojennych GZNB będzie cenzurowana korespondencja w następujących językach: niemieckim, francuskim, angielskim, rosyjskim, tureckim, włoskim, ormiańskim, żydowskim,

ladino, litewskim a poza tym we wszystkich językach monarchii austro-węgierskiej. Ocenzurowanie i dalsze przesłanie całej napływającej do Biura Informacyjnego GZNB korespondencji następuje w **przeciągu 48 godzin**".

Ministerstwo Wojny prosi [aby] poinformować królewską ambasadę Hiszpanii, że trzeba przywiązywać jak największą wartość do zasady stosowania najpełniejszej wzajemności. Mogłoby to nie zostać podjęte bez pożałowania godnych represji, iż węgierski język narodowy został wykluczony z użytkowania w korespondencjach, oraz że obywatele licznych narodowości zamieszkujących monarchię austro-węgierską pozbawieni zostali prawa pisania korespondencji w swoich językach ojczystych ...^b

^a Pismo i załącznik na blankiecie Ministerstwa Wojny, z wydrukowanym godłem Austro-Węgier, pod którym napis: „Kriegsministerium”, pod nim dopisane maszynowo: „Abt. 10. [i numer pisma]”.

^b Pozostała część pisma nie zawiera informacji istotnych dla poruszanego problemu.

Pismo: przekład z języka niemieckiego, oryginał, maszynopis.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3726 Res. 22, k. nlb.

Nr 6

1914 grudzień 15, Wiedeń. – Pismo do węgierskiego ministra obrony, generała piechoty Samuela bar. von Hazai, z załączonym pismem z 22 listopada 1914 r. węgierskiego ministra handlu, Jánosa Harkányi, do ministra wojny, Aleksandra von Kroatina, odnośnie cenzurowania poczty do jeńców wojennych na Węgrzech.

Do Jego Ekscelencji C. i K. Tajnego Radcy
emerytowanego generała piechoty Samuela bar. von Hazai¹³,
Kawalera Orderu Żelaznej Korony etc.,
Królewsko-Węgierskiego Ministra Obrony Krajowej
w Budapeszcie^a

¹³ Samuel bar. von Hazai (1851–1942) – gen. płk armii austro-węgierskiej. Żydowskiego pochodzenia, absolwent Akademii Wojskowej Cesarzowej Ludwika w Budapeszcie, ukończył również Terezańską Akademię Wojskową. Od 1886 r. pracował w węgierskim ministerstwie Obrony Krajowej (Honvédministerium). Po wybuchu I wojny światowej został gen. piech. Popadł w konflikt z częścią polityków węgierskich domagających się zmniejszenia udziału wojsk węgierskich w wojnie, w którą – jak sądzono – Węgrzy zainwestowali więcej niż inne narody monarchii. Mimo to musiał wywiązywać się ze swoich obowiązków wysyłania coraz większej liczby ludzi na front. Hazaia wspierali w tym zadaniu premier István Tisza i cesarz Franciszek Józef. W latach 1917–1918 szef kadr zapasowych (Ersatzwesen). Jego ideą było powołanie w Wiedniu Centrali Zaopatrzeniowej i jej filii, tzw. „ekspozytur”. Por. <http://www.austro-hungarian-army.co.uk/biog/hazai.htm> (12 II 2018).

Do wiadomości

Dekret wystosowany w tej sprawie do Komendy Wojskowej w Budapeszcie został załączony gwoli informacji poniżej.

Pozwalam sobie wyrazić Waszej Ekszelencji mój najwyższy szacunek
minister wojny Aleksander Ritter von Krobotin¹⁴

Załącznik^b

Wasza Ekszelencjo!

W załączniku do szacownego pisma z 14 października (nr 10550, Wydział X) dotyczącego komunikacji pocztowej jeńców wojennych, na podstawie ustaleń poczynionych z moim przedstawicielem 18 i 19 października tego roku w Wydziale X Ministerstwa Wojny, jestem gotów wyrazić zgodę na rozwiązanie tej kwestii na następującej podstawie:

1. Korespondencje od cywilów na Węgrzech do jeńców wojennych w krajach nieprzyjacielskich będą kierowane przez węgierskie urzędy pocztowe do Urzędu Pocztowego Budapeszt 72, i tam poddawane cenzurze wojskowej. Te spośród tych przesyłek, które z jakiegoś powodu będą wymagały dodatkowego potraktowania przez cenzurę wojskową, będą wysyłane w tym celu do GZNB w Wiedniu. Ministerstwo Wojny powiadomi królewskie węgierskie ministerstwo handlu, które przesyłki cenzura wojskowa w Budapeszcie ma kierować dalej do ocenzurowania w Wiedniu.
2. Wszystkie listy przychodzące z zagranicy, napisane przez tamtejszych jeńców wojennych lub zaadresowane do jeńców wojennych na Węgrzech, mają przychodzić do Urzędu Pocztowego 72 w Budapeszcie, stamtąd jednak wszystkie te przesyłki, bez wyjątku, mają być kierowane do cenzury wojskowej w GZNB. Potem ocenzurowane w GZNB listy odsyłane są z powrotem do Urzędu pocztowego 72 w Budapeszcie.
3. Przesyłki nadane przez jeńców wojennych na Węgrzech będą przekazywane przez komendantów obozów bezpośrednio jako listy i paczki zaadresowane do Centralnego Biura Rejestrowego w Wiedniu. Ocenzurowane już listy będą przez ww. Biuro kierowane do Urzędu Pocztowego 72 w Budapeszcie, który prześle je do urzędów pocztowych w krajach neutralnych. O ile jeńcy wojenni na Węgrzech, odmiennie niż jeńcy w innych obozach, zostaną skierowani do prac na zewnątrz obozów, to królewsko-węgierskie Ministerstwo Handlu ma być o tym informowane w tym celu, aby ewentualnie pojedyncze przesyłki

¹⁴ Alexander von Krobotin (1849–1933) – ur. w Ołomuńcu, w rodzinie wojskowej. Jeden z naczelnych dowódców armii austro-węgierskiej, minister wojny w latach 1912–1917. Od 15 XII 1915 baron. W latach 1917–1918 dowodził 10 Armią w Tyrolu, za sukcesy podczas bitwy pod Caporetto został feldmarszałkiem. Od 26 X do XI 1918 r. dowódca grupy armii w Tyrolu. Po przejściu w stan spoczynku mieszkał w Wiedniu. W. Wagner, *Krobotin, Alexander...*

od tych jeńców były kierowane z poczty nadania do Urzędu Pocztowego 72 w Budapeszcie, a przez niech były przesyłane do Centralnego Wspólnego Biura Rejestrowego. Pozwalam sobie uprzejmie prosić Waszą Ekszelencję o pilne przekazanie tych postanowień oraz o możliwie rychłe wydanie właściwych dyspozycji odnośnie wspomnianej w punkcie 1 cenzury wojskowej w Budapeszcie.

Załączam wyrazy najwyższego szacunku,
János Harkányi¹⁵

^a Pismo na blankiecie Ministerstwa Wojny, z wydrukowanym godłem Austro-Węgier, pod którym napis: „Kriegsministerium”, pod nim dopisane maszynowo: „Abt. 10. [i numer pisma]”.

^b W lewym górnym rogu dokumentu nadruk maszynowy: „Kereskedelemügyi m. K. minister” (węg. minister handlu). Poniżej: „80241 sz. 1914”. Pod tekstem dopisek maszynowy: „Dla Jego Ekszelencji Pana Alexandra Rittera von Kroatina, g. R. Ministra Wojny, Wydział X. Budapeszt, 22 listopada 1914 r. Harkany [właśc. Harkányi]”.

Pisma: przekład z języka niemieckiego, kopia, maszynopis.

ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3726 Res. 222, k. nlb.

Nr 7

1914 grudzień 3, Wiedeń. – Sprawozdanie z działalności Wydziału Informacyjnego dla Jeńców Wojennych w Centralnym Wspólnym Biurze Rejestrowym Czerwonego Krzyża, sporządzone przez szefa oddziału, mjr. Theodora Primavesiego, dla płk. Eduarda von Steinitza, szefa Wydziału X ds. Jeńców Wojennych c. i k. Ministerstwa Wojny.

W załączniku zostaną przedstawione szczegółowe sprawozdania naczelników grup od 2 listopada wraz z uzupełniającymi i podsumowującymi uwagami:

1. Od 20-go ubiegłego miesiąca przeciętna ilość dziennie cenzurowanej korespondencji przesyłanej do poczty wynosiła ponad 10 tys. sztuk. Szczególnie rosnąca okazała się ilość korespondencji rosyjskiej i czeskiej. Mimo ogromnego wysiłku przydzielonego do tego zadania personelu odnośnie tych dwóch języków pozostają do opracowania zaległości w ilości 25 tys. sztuk, które mimo udziału dołączonych pomocniczych sił ukraińskich i po wejściu w życie uchwalonego przez c. i k. Ministerstwo Wojny ograniczenia korespondencji i obligatoryjnego używania kartek pocztowych w obozach jenieckich, będą musiały zostać poddane badaniom.
2. Materiał z zatrzymanych listów stale rośnie i zawiera liczne istotne treści pod kątem wojskowym, politycznym i prawnym.

¹⁵ János Harkányi (1859–1938) – ekonomista, bankier, polityk, minister handlu Węgier w drugim rządzie Istvána Tiszy, 13 VII 1913 – 15 VI 1917.

3. Napływające z Rosji sprawozdania brzmią wprawdzie w większości pozytywnie, jednakże jest tam **także wzrastająca mimo skuteczności rosyjskiej cenzury masa skarg** najcięższej natury, które jednak **nigdy** nie pochodzą od Czechów. Przeciwnie, opieka w rosyjskich szpitalach wydaje się być znakomicie zorganizowana.
4. Spośród miejsc internowania, obozów i stacji etapowych dla jeńców w Rosji jak dotąd znane są: Akmolinsk¹⁶, Aczyńsk¹⁷, Astrachań¹⁸ Barnaul¹⁹, Berezowka²⁰, Błagowieszczeńsk²¹, Atkarsk, Bałaszow, Czerkask,

¹⁶ Łagier wojennoplennych w Akmolińsku – od początku miał charakter stacji rozdzielczej, skąd wysyłano jeńców do obozów w całej środkowej i wschodniej Syberii. Po zbudowaniu w rejonie stacji kolejowej 10 baraków – przebywało w nich ok. 5 tys. jeńców, stanowił punkt etapowy przy przemieszczaniu jeńców do Europy i na Syberię.

¹⁷ Łagier wojennoplennych w Aczyńsku – na terenie irkuckiego okręgu wojskowego istniał w latach 1914–1919. W kwietniu 1915 r. przebywało tu 2,3 tys. jeńców woj., pod koniec 1915 – 2,75 tys. Mimo wyjazdu podstawowej grupy jeńców po zawarciu pokoju brzeskiego, część z nich pozostała, szczególnie osoby znajdujące się w lazarecie obozowym. 1 III 1919 było wśród nich 761 inwalidów wojennych.

¹⁸ Łagier wojennoplennych w Astrachaniu – w kazańskim okręgu wojskowym, istniał w latach 1914–1918. Pierwsza partia 611 jeńców przybyła tu we wrześniu 1914 r. Umieszczono ich w koszarach, a oficerów w wynajętych domach prywatnych i hotelach. Szybko rosnąca liczba jeńców wymusiła w początkach 1915 wybudowanie na przedmieściach Astrachania, w Bołdino, specjalnego obozu barakowego. W styczniu 1916 znajdowało się tu 270 oficerów i 3950 żołnierzy z armii austro-węgierskiej. W kwietniu 1917 było tu 10 oficerów i 229 żołnierzy z armii niemieckiej, 585 oficerów i 2927 żołnierzy z armii austro-węgierskiej oraz 21 oficerów i 120 żołnierzy z armii tureckiej. W październiku 1917 było tu 4690 jeńców (w tym 375 oficerów). Od tego momentu ich liczba zaczęła szybko maleć – w końcu listopada 1917 było tu już tylko 2482 jeńców (w tym 282 oficerów). Po podpisaniu pokoju brzeskiego powrócili oni do kraju. Е.Г. Тимофеева, С.В. Лебедев, *Особенности взаимоотношений военнопленных...*, s. 27–37; Е.Г. Тимофеева, С.В. Лебедев, Е.Ю. Болотова, *Иностранцы военнопленные...*, s. 111–112, 116.

¹⁹ Łagier wojennoplennych w Barnaule – w omskim okręgu wojennym, istniał w latach 1914–1919. W kwietniu 1915 było tu już 4,9 tys. jeńców, których umieszczono w szkołach miejskich i na prywatnych kwaterach. Od marca 1915 rozpoczęto budowę obozu barakowego składającego się z 40 baraków (każdy po pięciuset jeńców). W latach 1915–1917 przebywało tu ok. 20 tys. jeńców. Od 1916 w obozie istniał szpital. Większość jeńców wyjechała po podpisaniu pokoju brzeskiego. Część szczególnie chorych pozostała. 1 III 1919 było wśród nich 697 inwalidów wojennych. Н.В. Греков, *Германские и австрийские пленные...*

²⁰ Łagier wojennoplennych w Berezowce – w irkuckim okręgu wojskowym, istniał w latach 1914–1920. 18 X 1914 r. było tu 11 tys. jeńców, w kwietniu 1915 – już 27,5 tys. Ulokowano ich w dawnym wojskowym obozie (wojenny gorodok) – składającym się z kilkudziesięciu drewnianych baraków. W 1918 władzę na Dalekim Wschodzie Rosji przejęli Biali, nieuznający postanowień traktatu brzeskiego, więc obóz w Berezowce istniał dalej. W tym czasie z części uciekinierów z obozu został sformowany międzynarodowy pułk, który opowiedział się po stronie Czerwonych. Mimo zakończenia wojny, w listopadzie 1918 część jeńców nadal pozostawała w Berezowce. Ostatni powrócili do domu w sierpniu 1923 r.

²¹ Łagier wojennoplennych w Błagowieszczeńsku – w przyamurskim okręgu wojskowym, istniał w latach 1914–1919. W kwietnia 1915 r. było tu już 5 tys. jeńców. Po zbudowaniu 15 baraków, pomieścił ich z początkiem 1916 r. 8 tys. W obozie po przewiezieniu jeńców austro-węgierskich i tureckich do innych obozów w połowie 1916 znaleźli się głównie jeńcy z armii niemieckiej.

Czyta²² Głazow, Kaługa, Iszym²³, Bijsk²⁴, Jekaterynosław, Kainińsk²⁵, Kiszyniów, Kostroma²⁶, Krasnojarsk²⁷, Kurgan²⁸, Mariampol, Mińsk, Mariińsk, Moskwa,

²² Łagier wojennoplennych w Czycie – w irkuckim okręgu wojskowym, istniał w latach 1914–1919. Składał się z trzech obozów zlokalizowanych w Czycie i pobliskich osadach – Pieszczance i Antipichie. Pierwsi jeńcy, którzy przybyli tu na jesieni 1914 r. zostali zakwaterowani pod Czytą w Pieszczance i Antipichie. 18 X 1914 było tu 6 tys. jeńców. Po przybyciu następnych, w kwietniu 1915 – już 32,5 tys. Ulokowano ich w budynkach publicznych i wynajętych domach prywatnych. Od marca 1915 rozpoczęto budowę 3 obozów barakowych. Największy z nich – w Pieszczance, składał się z 40 baraków (każdy po pięciuset jeńców) i pomieścił ok. 20 tys. jeńców. Dwa mniejsze powstały w Antipisze i Czycie. W 1918 władzę na Dalekim Wschodzie Rosji przejęli Biali, nieuznający postanowień traktatu brzeskiego, więc obóz w Czycie istniał dalej. Jesienią 1918 r. 4 tys. jeńców z obozu przyłączyło się do bolszewików. Mimo zakończenia wojny, część jeńców nadal pozostawała w Czycie i okolicach. Ostatni powrócili do domu w sierpniu 1923 r. H.B. Греков, *Германские и австрийские пленные...*

²³ Łagier wojennoplennych w Iszymiu – w tiumeńskim okręgu wojennym, istniał w latach 1914–1919. Na początku 1915 znajdowało się tu już 3 tys. jeńców. Początkowo jeńców umieszczono w wynajętych na ten cel budynkach prywatnych, a także magazynach. Od marca 1915 rozpoczęto budowę obozu barakowego składającego się z 20 baraków (każdy po pięciuset jeńców). W obozie przebywało stale 10 tys. jeńców. Mimo wyjazdu podstawowej grupy jeńców wojennych po zawarciu pokoju brzeskiego, część z nich pozostała, szczególnie osoby znajdujące się w lazarecie obozowym. 1 III 1919 przebywało tu ciągle 236 inwalidów wojennych. H.B. Греков, *Германские и австрийские пленные...*; Д.Н. Аверин, *Первая мировая война. Военнопленные в Тобольской губернии...*

²⁴ Łagier wojennoplennych w Bijsku – w omskim okręgu wojennym, istniał w latach 1915–1919. W kwietniu 1915 było tu już 3 tys. jeńców. Od marca 1915 rozpoczęto budowę obozu barakowego składającego się z 40 baraków (każdy po pięciuset jeńców). W latach 1915–1917 przebywało tu ok. 20 tys. jeńców. Od 1916 w obozie istniał szpital. 1 III 1919 było tu 667 inwalidów wojennych. H.B. Греков, *Германские и австрийские пленные...*

²⁵ Łagier wojennoplennych w Kainińsku – w omskim okręgu wojskowym, istniał w latach 1914–1919. Pod koniec 1915 znajdowało się tu ok. 5 tys. jeńców woj. Mimo wyjazdu podstawowej grupy jeńców po zawarciu pokoju brzeskiego, część z nich pozostała, szczególnie osoby znajdujące się w lazarecie obozowym. 1 III 1919 przebywało wciąż na terenie obozu 24 inwalidów wojennych.

²⁶ Łagier wojennoplennych w Kostromie – istniał od końca 1914 r. Pierwsza partia oficerów, ulokowanych w koszarach, liczyła 120 osób. Później liczba jeńców wzrosła tu do ok. 1,5 tys., umieszczono ich głównie w magazynach fabrycznych. Szeregowcy i podoficerowie byli zatrudniani przy pracach polowych.

²⁷ Łagier wojennoplennych nr 555 w Krasnojarsku – w irkuckim okręgu wojennym, istniał w latach 1914–1917. Pierwsza partia 1,2 tys. jeńców z armii austro-węgierskiej przybyła tu 18 IX 1914. W kwietniu 1915 było tu już 12 tys. jeńców. Obóz jeniecki zorganizowano poza miastem, w tzw. miasteczku wojskowym (Wojenny Gorodok), za mieszkania służyły pośpiesznie zbudowane drewniane baraki lub prymitywne ziemianki. Trzon obozu stanowiły wówczas 4 baraki w pobliżu mostu kolejowego. Każdy z nich miał dwa piętra i mieszkało w nim 0,8 tys. jeńców. W zimie 1915/1916 przebywało w Krasnojarsku 13 tys. jeńców. Dopiero w początkach 1916 wybudowano dla nich obóz składający się z 20 baraków nad brzegiem Jeniseju. Dla części jeńców – 4,5 tys. oficerów, zaadaptowano na ten cel koszary 30 Pułku Strzelców Syberyjskich. W obozie istniała orkiestra złożona z muzyków wiedeńskiej filharmonii. Zasadnicza część jeńców wyjechała z obozu po podpisaniu traktatu brzeskiego. Niemniej jednak 1 III 1919 przebywało ciągle na terenie obozu 2371 inwalidów wojennych. Obóz istniał do 1920 r., kiedy to ostatnią część jeńców odesłano do ich krajów. Е.С. Царёва, *Военнопленные Первой мировой войны...*

Nikolsk Ussuryjski²⁹ pod Władywostokiem, Niżni Nowgorod, Nowonikołajewsk³⁰, Omsk³¹, Orenburg, Penza, Symbirsk, Stawropol, Taganrog, Tambow, Pietropawłowski³², Pawłodar³³, Razdolna³⁴, Riazań, Rostow nad Donem,

²⁸ Łagier wojennoplennych w Kurganie – działał w latach 1914–1919. Pierwszy transport jeńców przybył tu 2 IX 1914. W kwietniu 1915 było tu już 6597 jeńców. Początkowo przebywali oni w zaadaptowanych budynkach miejskich – gmachu wydziału Kurganskiego Moskiewskiego Towarzystwa Rolniczego, lokalu Zgromadzenia Publicznego, kin, cyrku. Zamieszkali oni także po 17–20 osób w 10 domach prywatnych, wynajętych w tym celu. Od marca 1915 rozpoczęto budowę obozu barakowego składającego się z 20 baraków (każdy po pięciuset lokatorów), w ramach którego jeńcy zostali przydzieleni przedsiębiorstwom. W obozie stale przebywało ok. 10 tys. jeńców. Н.В. Греков, *Германские и австрийские пленные...*, s. 49, 54; А.Н. Талапин, *Военнопленные первой мировой войны в дореволюционном Кургане...*, s. 20–22.

²⁹ Łagier wojennoplennych w Nikolsku Ussuryjskim – w przymurskim okręgu wojskowym istniał w latach 1914–1920. W kwietniu 1915 było tu już 16,5 tys. jeńców. Dla pomieszczenia takiej masy ludzi Rosjanie zbudowali obóz barakowy składający się z 40 drewnianych budynków, otoczonych drutem pod napięciem elektrycznym. Przy obozie działało ambulatorium i szpital. W 1918 władzę na Dalekim Wschodzie Rosji przejęli Biali, nieuznający postanowień traktatu brzeskiego, więc obóz w Nikolsku Ussuryjskim istniał dalej. 1 III 1919 przebywało ciągle na terenie obozu 1246 inwalidów wojennych. Wielu jeńców z niego uciekających wstępowało do oddziałów Czerwonych. Mimo zakończenia wojny w listopadzie 1918, część jeńców nadal pozostawała w Nikolsku. Ostatni powrócili do domu w sierpniu 1923 r. Т.Я. Иконникова, *Военнопленные Первой мировой войны на Дальнем Востоке...*

³⁰ Łagier wojennoplennych w Nowonikołajewsku – w omskim okręgu wojennym, istniał w latach 1914–1919. W kwietniu 1915 było tu już 12 tys. jeńców, a w czerwcu 1915 – 19903. Od marca 1915 rozpoczęto budowę obozu barakowego składającego się z 30 baraków (każdy po pięciuset jeńców), położonego nad rzeką Ob. Szalejące w tym obozie epidemie tyfusu sprawiły, że w czerwcu 1916 było 5328 chorych. Spośród nich zmarło 2036. Od 1916 w obozie istniał szpital. 1 III 1919 było tu 72 inwalidów wojennych. Н.В. Греков, *Германские и австрийские пленные...*; И.А. Ерёмин, *Военнопленные первой мировой войны...*, s. 260–262.

³¹ Łagier wojennoplennych w Omsku – działał w latach 1914–1919. Pierwszy transport jeńców przybył tu 9 IX 1914. W listopadzie 1914 r. było tu 5012 jeńców. Początkowo zakwaterowano ich w miejscowej rzeźni (1 tys.), cyrku (1,2 tys.), byłym laboratorium weterynaryjnym (0,15 tys.), magazynach firmy „Salamander” (0,5 tys.), oraz w dużych domach prywatnych, m.in. Kuperszteina, Kuzmina, Noltego. W kwietniu 1915 r. było tu już 15 tys. jeńców. W połowie 1915 w związku z przybyciem nowej partii jeńców, ponad 2 tys., zajęto również na mieszkania dla nich dziewięć budynków szkolnych. Ze względu na zatłoczenie nie spełniały one nawet minimalnych wymagań sanitarnych. Od marca 1915 w związku z problemami kwaterowania jeńców rozpoczęto budowę obozu barakowego w Wystawce, na wschodnich obrzeżach miasta, przy bocznicy kolejowej Razwiaska. Pomieścił on w 40 barakach ponad 20 tys. szeregowców z armii niemieckiej i austro-węgierskiej. Jednak na terenie Omska nadal mieszkało w październiku 1915 r. 6072 jeńców, w tym oficerowie (w koszarach). W końcu 1915 przy obozie otwarto warsztaty zajmujące się produkcją wyrobów z bursztynu. Przy obozie od 1916 działały też szpital i ambulatorium. 1 III 1919 było tu 316 inwalidów wojennych. Н.В. Греков, *Германские и австрийские пленные...*; И.А. Ерёмин, *Военнопленные первой мировой войны...*

³² Łagier wojennoplennych w Pietropawłowsku – działał w latach 1914–1917. W kwietniu 1915 było tu już 7045 jeńców. Początkowo umieszczono ich w wynajętych na ten cel budynkach prywatnych. Od marca 1915 rozpoczęto budowę obozu barakowego składającego się z 20 baraków

Semipałatyńsk³⁵, Tara³⁶, Taszkent³⁷, Tuła, Ust-Karsk, Wiatka, Warwarpoje, Woroneż, Ufa, Tiumen³⁸, Tobolsk³⁹, Ust-Kamienogorsk⁴⁰.

(każdy po pięćset osób). Przebywało tu stale ok. 10 tys. jeńców. Od 1916 w obozie istniał szpital. H.B. Греков, *Германские и австрийские пленные...*

³³ Łagier wojennoplennych w Pawłodarze – istniał w latach 1914–1919. W kwietniu 1915 było tu już 1,1 tys. jeńców. Od marca 1915 rozpoczęto budowę obozu barakowego składającego się z 20 baraków (każdy po pięćset osób). W obozie stale przebywało 10 tys. jeńców. Mimo wyjazdu ich podstawowej grupy po zawarciu pokoju brzeskiego, część pozostała, szczególnie osoby znajdujące się w lazarecie obozowym. 1 III 1919 przebywało na terenie obozu 174 inwalidów wojennych. H.B. Греков, *Германские и австрийские пленные...*

³⁴ Łagier wojennoplennych w Razdolnoje – w przyamurskim okręgu wojskowym, istniał w latach 1914–1920. W kwietnia 1915 było tu już 8,3 tys. jeńców z armii austro-węgierskiej. Po powstaniu obozu barakowego ich liczba wzrosła do 10 tys.

³⁵ Łagier wojennoplennych w Semipałatyńsku – istniał w latach 1914–1919. Pierwszy transport jeńców przybył tu 7 września 1914 r. W kwietniu 1915 było tu już 5029 jeńców. Od marca 1915 rozpoczęto budowę obozu barakowego składającego się z 30 baraków (każdy po pięćset osób). W obozie stale przebywało ok. 15 tys. jeńców woj. Mimo wyjazdu podstawowej grupy po zawarciu pokoju brzeskiego, część pozostała, szczególnie osoby znajdujące się w lazarecie obozowym. 1 III 1919 przebywało ciągle na terenie obozu 714 inwalidów wojennych. H.B. Греков, *Германские и австрийские пленные...*

³⁶ Łagier wojennoplennych w Tarze – w omskim okręgu wojennym, istniał w latach 1914–1919. Przebywało tu stale ok. 2 tys. jeńców. 1 III 1919 było wśród nich 236 inwalidów wojennych.

³⁷ Łagier wojennoplennych w Taszkencie – pierwsza partia jeńców pojawiła się tu we wrześniu 1914 r. Oficerów w liczbie ponad dwustu ulokowano wówczas w kilku wynajętych domach na skraju miasta, zaś ponad 2 tys. żołnierzy pomieszczono na terenie pobliskiego zrujnowanego meczetu. Zbudowali oni tutaj miasteczko barakowe. W połowie 1915 po jego rozbudowie znalazło się w nim ok. 8 tys. jeńców. Większość z nich została z początkiem 1916 r. przemieszczona do dawnego rosyjskiego obozu wojskowego w Troicku pod Taszkientem, zaś na terenie dawnego obozu umieszczono lazaret i stację dla jeńców oficerów. Po rewolucji lutowej złagodzone dla jej mieszkańców reżim, mogli m.in. podjąć prace zarobkowe w mieście.

³⁸ Łagier wojennoplennych w Tiumeniu – działał w latach 1914–1919. Pierwszy transport sześciuset jeńców austro-węgierskich z frontu galicyjskiego przybył tu we wrześniu 1914 r. 16 września 1914 r. w mieście było już 3,7 tys. jeńców, w tym 16 oficerów. W kwietniu 1915 było tu 6 tys. jeńców (w tym 60 oficerów) – ulokowano ich w koszarach miejskich (1 tys.), fabryce Sobennikowych (1,91 tys.), domu noclegowym (0,25 tys.), pałacu myśliwskim (0,4 tys.) i w koszarach przesiedleńczych (0,5 tys.). Pod koniec 1915 pod Tiumeniem zbudowano nowy obóz, który tworzyło 20 baraków wybudowanych z drewna (każdy po pięćset osób). W latach 1916–1917 w Tjumeniu znajdowało się 15 tys. jeńców, z czego 10 tys. w obozie. Ciasnota, w jakiej żyli więźniowie, przyczyniła się do szerzenia się chorób zakaźnych, pierwsze ich ogniska pojawiły się jesienią 1914 r. Od 1916 w obozie istniał szpital. 1 III 1919 było tu 450 inwalidów wojennych. H.B. Греков, *Германские и австрийские пленные...; И.А. Ерёмин, Военнопленные первой мировой войны...*

³⁹ Łagier wojennoplennych w Tobolsku – w tiumeńskim okręgu wojennym, istniał w latach 1914–1919. W kwietniu 1915 było tu już 5 tys. jeńców. Początkowo umieszczono ich w budynkach stodoł miejskich oraz w magazynach i domach kupca Syromatnikowa. Od marca 1915 rozpoczęto budowę obozu barakowego dla 6 tys. osób, nad brzegiem rzeki Irtysz. W sumie było tam 27 różnych budynków, w tym 12 baraków mieszkalnych. Dla żołnierzy postawiono 9 baraków, każdy dla pięćset osób, 3 dla oficerów (75). Rozmiary baraków żołnierzy i oficerów były takie same. Ponadto w skład obozu wchodziły: kuchnie, latryny, budynek dla zbiornika ciepłej wody, piekarnia, sklep,

Liczne skargi napływają szczególnie z Moskwy, Kurganu, Nowonikołajewska, Ufy, Barnału, Akmolińska, z oddziału rozszyfrowanych rosyjskich instytucji centralnych.

5. W ostatnim czasie nadchodzą informacje od jeńców z Syberii na temat przemieszczania obozów koncentracyjnych oraz dokonywaniu podziału narodowościowego. Szczególnie interesujący w związku z tym jest list wziętego do niewoli podporucznika Maxa Steina z Pawłodaru, który wprost pisze o odesłaniu oficerów i szeregowców niemieckich, węgierskich i żydowskich do Krasnojarska. (załącznik 7 z koperty Wydziału X). Jako że w tym samym czasie większość jeńców pochodzenia słowiańskiego – głównie czeskiego – pozostała w Pawłodarze, nie można odrzucić poszlaki, że stało się tak przez wzgląd na okoliczność geograficznego położenia tej miejscowości (bliskość turańskiej granicy) i ogołocenia okolicy z wojsk regularnych oraz częściowo ujawnioną wojskową niepewność i rusofilię Czechów.
6. Pojawiają się również skargi z Rosji, że szeregowym jeńcom nie jest wypłacany żołd.
7. Melduje się również o potrąceniach z przekazów pieniężnych przesyłanych przez Czerwony Krzyż.
8. **Zarzuty przeciwko naszym polowym instytucjom sanitarnym i ich personelowi pojawiają się bardzo często w listach jeńców.**
9. W Rosji jak i Serbii pojawił się nacisk odnośnie nauki i zapotrzebowania na czcionki w cyrylicy, na który chętnie zareagowali nie tylko jeńcy oczywiście czeskiej narodowości, **lecz także w wielu przypadkach także członkowie ich rodzin w Czechach.** W związku z widocznym tutaj celem część korespondencji tego typu została przeze mnie zatrzymana. **Będzie się zabiegać o zatwierdzenie tego działania.**
10. Bliżej sprecyzowana w sprawozdaniu z 8 listopada nierównowaga między rannymi i zdrowymi Czechami pojawia się znowu w bieżącym raporcie; jednakże już nie we wcześniej wspomnianej skali 70 do 30, wyrównało się do 50 na 50. Wciąż jednak członkowie najwyraźniej niedawno odesłanych na front formacji Landszturmu, w tym formacje Landwehry i Landszturmu nr 6,

wartownia z aresztem, ambulatorium i szpital (na sto dwadzieścia osób), budynek straży pożarnej, łaźnia, pralnia, kostnica, wieża ciśnień, budynek izolacyjny (dla dwustu osób), studnia, trzy wieże obserwacyjne i ogrodzenie. W 1916 r. w Tobolsku znajdowało się 12 tys. jeńców, z czego połowa w obozie barakowym. Ciasnota, w jakiej żyli więźniowie, przyczyniła się do szerzenia się chorób zakaźnych, pierwsze ich ogniska pojawiły się jesienią 1914 r. Ponadto pod Tobolskiem, na terenie klasztoru Abalak, ulokowano 1,2 tys. jeńców oficerów armii austro-węgierskiej. Ze względu na warunki tam panujące w 1916 r. dwustu spośród nich, głównie starszych i wyższej rangi, przeniesiono do Tobolska. 1 III 1919 było tu 67 inwalidów wojennych. И. В. Греков, *Германские и австрийские пленные...*

⁴⁰ Łagier wojennoplennych w Ust-Kamienogorsku – działał w latach 1914–1917. W kwietniu 1915 było tu 1,1 tys. jeńców. W następnych latach ich liczba wzrosła do 2,5 tys.

12, 28, 29, 8 i 9 oraz batalion sanitarny Landwehry nr 3 skompromitowały się rzucającą się w oczy liczbą wziętych do niewoli zdrowych żołnierzy⁴¹. Ci ludzie pisali już z niewoli na pocztówkach, na których widniała pieczętka ich oddziałów. Dopóki napływająca korespondencja daje w tym względzie orientację, następująco można przedstawić zestawienie procentowe liczby rannych jeńców z poszczególnych narodowości monarchii reprezentowanych w armii:

Niemcy – **ok. 85%**
 Polacy – **ok. 85%**
 Słowacy – **90%**
 Włosi – 70%
 Słoweńcy – 80%
 Węgrzy – **95%**
 Rusini – 70%
 Serbowie – 30%
 Czesi – 50% (w poprzednim miesiącu tylko 30%)
 Rumuni – **95%**

Jeśli dane te w żaden sposób nie mogą sobie rościć prawa do pełnej reprezentatywności, tworzą one jednak w takim zestawieniu pewien obraz państwowej i wojskowej lojalności.

11. **Ilość napływającej z Rosji korespondencji w języku węgierskim wzrosła z 5–6 do 100 dziennie.**
12. **Z obozów jenieckich napływają w ostatnich czasach ciężkie skargi – głównie z Josefstadt, Milowitz, Theresienstadt i Somorya. Z tego ostatniego donosi się na brutalne traktowanie przez wartowników. Treść tych skarg musi, o ile tylko połowa z nich jest prawdziwa i słuszna, rzeczywiście mieć ma swoją przyczynę w niedomaganiach zarządu. Rzuca się w oczy sytuacja, iż nigdy nie skarży się muzułmanin, Żyd czy Ormianin, rzadko Polak, i także z drugiej strony – przynajmniej w niektórych przypadkach – powstało podejrzenie – że jeńcy całkiem świadomie próbują wysłać do Rosji nieprawdziwe informacje, aby te zaowocowały odpowiednią reakcją przeciwko nam, stąd w interesie zachowania obiektywności uprasza się c. i k. Ministerstwo Wojny, aby wysłać komisję specjalną do odnośnych obozów jenieckich, aby z jednej strony pomóc uśmierzyć ewentualnie prawdziwe ekscesy, z drugiej strony jednak aby z mocą powstrzymać napływ fałszywych informacji.**

⁴¹ Organy cenzury austro-węgierskiej miały za zadanie zbadać okoliczności dostawiania się do niewoli żołnierzy monarchii. Kryterium lojalności tych jeńców stawała się kwestia, czy wzięto ich do niewoli rannych, czy też dostali się tam bez żadnego cielesnego uszczerbku, co mogło sugerować dezercję.

W interesie dojścia do prawdy w większości anonimowych autorów listów c. i k. (ministerstwo? przyp. aut.) zostało poproszone przez Oddział Cenzury, by korespondencja jeńiecka wychodząca z obozu była obowiązkowo opatrywana pieczętą obozową i pełnym podpisem adresata.

13. Korespondencje pisane piśmem zaszyfrowanym, lustrzanym i atramentem sympatycznym napływają stosunkowo w dużej ilości (zobacz kopertę). Jako że po żmudnym odszyfrowaniu wiele sztuk takiej korespondencji okazuje się nieszkodliwe, ujawnia to szerokie rozpowszechnienie technik szyfrowania w Rosji i rzuca wyraźne światło na tamtejsze stosunki polityczne.
14. Pod numerem poczty 42 przedstawiono c. i k. (ministerstwu?) list zaadresowany do jeńca **Małowa** i na życzenie Oddziału Cenzury przekazany i przetłumaczony dziennik tego jeńca z prośbą o dalsze postępowanie. Treść tego dziennika odnosi się do wspomnianych w punkcie 9 stosunków obozowych. Będzie się prosić c. i k. Komendę Obozu, by zanim nastąpi decyzja, Małow znajdował się pod szczególnym nadzorem i by uniemożliwiono mu komunikację z pozostałymi jeńcami.
15. Podsumowujące zestawienie poszczególnych obozów można wyciągnąć następujące wnioski:
 - Josefstadt⁴² – dużo bardzo ostrych skarg na temat głodu i warunków mieszkaniowych
 - Milowitz⁴³ – pozytywne relacje oficerów, mimo wypowiedzi o zimnie; żołnierze w ostatnim czasie ślą epidemiczne skargi na temat głodu, mieszkania i kosztów utrzymania
 - Somorja⁴⁴ – głód, bardzo brutalne traktowanie przez personel wartowniczy
 - Zoll⁴⁵ – pochwała

⁴² Kriegsgefängenenlager Josefstadt – twierdzę Josefstadt, w Josefowie (Czechy), wybudował Józef II dla ochrony wschodnich Czech od strony Prus. Usytuowano ją na wzniesieniu u zbiegu rzek Łaby i Metui. W razie ataku obrońcy mogli przegrodzić rzeki i zatopić okoliczne tereny. Od połowy XIX w. działało tu ciężkie więzienie, m.in. przetrzymywany tu był po powstaniu styczniowym gen. Marian Langiewicz. Podczas I wojny światowej na terenie twierdzy zlokalizowano obóz dla 40 tys. jeńców z Rosji, Serbii i Włoch. Obóz działał w latach 1914–1918. Istniał tu wydzielony oddział dla oficerów (Offiziers-Abteilung). Obozu pilnował 3 batalion wartowniczy Landszturmu.

⁴³ Kriegsgefängenenlager Milowitz w Milowicach (Czechy) – przeznaczony dla szeregowych żołnierzy, jeńców z armii rosyjskiej, pomieścił ostatecznie 46 tys. żołnierzy. Działał w latach 1914–1918. Komendantem obozu był gen. mjr Rudolf Steiner von Haldenstädt. Obozu pilnował 14 batalion wartowniczy Landszturmu.

⁴⁴ Kriegsgefängenenlager Somorja – istniał w latach 1914–1918 w Šamorín na Węgrzech (obecnie Słowacja), w okręgu wojskowym Pozsony. Powstał na jesieni 1914 r. dla jeńców z armii rosyjskiej, a od 1915 także z włoskiej. Przebywało tu stale ok. 20 tys. jeńców szeregowców. Od 1915 na okres zimy oraz na jesieni jeńcy byli wykorzystywani do prac polowych na terenie Węgier. Komendantem obozu był gen. mjr Edmund Steindler von Julheim. Obozu pilnował 8 batalion wartowniczy Landszturmu.

⁴⁵ Offiziersstationen für Kriegsgefängene Zell in Vorarlbergu – na terenie okręgu wojskowego Innsbruck, działała krótko w latach 1914–1915 na terenie miejscowych koszar. Przebywali

- Dunaszerdahely⁴⁶ – mało skarg, gorąca pochwała odnośnie traktowania, i darów w postaci ubrań, środków do mycia, butów
- Vassurany⁴⁷ – pochwała
- Boldogasszonyi⁴⁸ – pochwała (Serbowie i Czarnogórcy)
- Theresienstadt⁴⁹ – ogólna pochwała; w ostatnim czasie jednakże bardzo ostre skargi serbskich jeńców wojennych na wszy i warunki mieszkaniowe
- Krimml⁵⁰ – początkowo wiele skarg na zimno, w ostatnim czasie pochwała
- Linz⁵¹ – pochwała

tu oficerowie rosyjscy. W połowie 1915 stację zlikwidowano, a jeńców przeniesiono do innych obozów, głównie do Mühling k. Wieselburga.

⁴⁶ Kriegsgefangenenlager Dunaszerdahely na Węgrzech (obecnie Słowacja) – powstał na jesieni 1914 r. Osadzeni byli tu jeńcy z Rosji i z Włoch, w liczbie 30 tys. osób. W obozie istniał wydzielony oddział dla oficerów rosyjskich i włoskich (Offiziers-Abteilung). Na miejscowym cmentarzu pochowano 1,5 tys. jeńców. Obóz zarządzany był i pilnowany przez 9 batalion wartowniczy Landszturmu.

⁴⁷ Offiziersstationen für Kriegsgefangene Vassurány – stacja położona w okręgu wojskowym Pozsony na Węgrzech, filia obozu jenieckiego w Zalaegerszeg. Działała w latach 1914–1918 i przeznaczona była dla oficerów z armii rosyjskiej. Przebywało tu stale ok. 1 tys. jeńców. Stacji pilnował 5 batalion wartowniczy Landszturmu.

⁴⁸ Kriegsgefangenenlager Boldogasszony – w okręgu wojskowym Pozsony na Węgrzech, działał w latach 1914–1918. Pierwsi jeńcy z armii serbskiej pojawili się tu pod koniec sierpnia 1914, pod koniec tr. było ich tu już 12,5 tys. Zbudowano tu 0,2 tys. baraków, w których w 1916 r. przebywało stale 15 tys. jeńców. Początkowo w obozie znajdowali się tylko jeńcy woj. z armii serbskiej i czarnogórskiej. Po 1915 r. umieszczono tu także dużą partię jeńców z armii rosyjskiej. W obozie był wydzielony oddział dla oficerów serbskich (Offiziers-Abteilung). Znajdował się tu także wydzielony podobóz dla internowanych cywili – w lipcu 1917 znajdowało się tu 4308 osób, a w czerwcu 1918 – 2890. Obozu pilnował 7 batalion wartowniczy Landszturmu. Przy obozie był cmentarz wojenny, na którym pochowano 2363 osoby. H. Brettl, *Das Kriegsgefangenen- und Internierungslager...*

⁴⁹ Militärzuchthaus und Kriegsgefangenenlager Theresienstadt – twierdza zbudowana przez Józefa II, jej nazwa jest uczczeniem matki cesarza, Marii Teresy. W połowie XIX w. w tzw. Małych Koszarach zlokalizowano więzienie polityczne (Militärzuchthaus), w którym podczas I wojny światowej osadzono ponad 2,5 tys. więźniów, m.in. członków organizacji Młoda Bośnia, odpowiedzialnych za zamach w Sarajewie, oraz Rusinów z Galicji, Górnych Węgier i Bukowiny, podejrzanych o sympatyzowanie z Rosją. W 1918 r. w Theresienstadt uwięziono także 560 uczestników buntu żołnierzy 7 pułku strzelców w północnych Czechach. W latach 1915–1918 w tzw. Dużych Koszarach działał Kriegsgefangenenlager, w którym przebywali jeńcy z armii rosyjskiej. W kompleksie dawnej twierdzy zlokalizowano ponadto Offiziersstationen für Kriegsgefangene Theresienstadt – dla oficerów z armii rosyjskiej. Więzienia i obozów jenieckich pilnował 8 batalion wartowniczy Landszturmu.

⁵⁰ Offiziersstationen für Kriegsgefangene Krimml pod Salzburgiem – w okręgu wojskowym Innsbruck, działała w latach 1914–1918, jako filia obozu w Braunau am Inn. Przebywali tu głównie oficerowie z armii rosyjskiej i włoskiej. Obozu pilnował 15 batalion wartowniczy Landszturmu.

⁵¹ Kriegsgefangenenlager Linz – istniał na przełomie 1914/1915 r., grupując głównie jeńców z armii rosyjskiej. Zlokalizowano go w magazynach kolejowych. W marcu 1915 został zlikwidowany, a jeńcy przewiezieni do innych obozów.

- Katzenau pod Linzem⁵² – pochwała
 Sonntagberg⁵³ – pochwała; kilka skarg na temat wyzysku i wilgotne warunki mieszkaniowe
 Bruck⁵⁴ – gorąca pochwała
 Sankt Veit⁵⁵ – wielokrotne skargi
 Türnitz⁵⁶ – pochwała
 Fehring⁵⁷ – skargi na temat wielkiego zimna wewnątrz pomieszczeń; oficerowie śpią w ubraniach
 Freistadt⁵⁸ – nieliczne skargi na braki chleba

16. Szczególnie w niektórych spośród nowych obozów daje się zauważyć brak porozumienia z jeńcami. Ludzie nie rozumieją nakazów i przekazują do domów fałszywe informacje.

17. Ranni rosyjscy oficerowie w wielu przypadkach idą do niewoli w zniszczonych, wilgotnych ubraniach. [...] (kwestie lepszego zaopatrywania rosyjskich jeńców wojennych w ubiory, środki do mycia itd.) [...]

⁵² Kriegsgefangenenlager Katzenau k. Linzu – działał na przełomie 1914 i 1915 r. W 1914 r. na terenie magazynów po prawej stronie Dunaju znajdował się początkowo niewielki obóz dla jeńców z armii rosyjskiej, których w I połowie 1915 r. przeniesiono do innych obozów. Zob. Internierungslager Katzenau, T. 1, dok. nr 135, przyp. 191.

⁵³ Offiziersstationen für Kriegsgefangene Sonntagberg – stacja w okręgu wojskowym Wiedeń, działała w latach 1914–1918 w miejscowym zamku, jako filia obozu w Hart. Przebywali w niej jeńcy oficerowie armii rosyjskiej. Obozu pilnował 17 batalion wartowniczy Landszturmu.

⁵⁴ Kriegsgefangenenlager Bruck – w okręgu wojskowym Pozsony, zlokalizowany na leżącym już na Węgrzech przedmieściu Királyhida. Działał w latach 1914–1918, przeznaczony dla szeregowców, jeńców wojennych z armii rosyjskiej, a później także włoskich. W sumie w obozie przebywało stale 40 tys. jeńców. Był tu także wydzielony podobóz dla internowanych cywili serbskich, w czerwcu 1918 było ich tu 137. Obóz posiadał od 1915 filię w Brunn am Gebirge pod Wiedniem, gdzie działał tzw. Gewerbelager – obóz dla jeńców rzemieślników. Obozu pilnował 1 batalion wartowniczy Landszturmu.

⁵⁵ Offiziersstationen für Kriegsgefangene Sankt Veit – stacja działająca krótko w 1914 r. na przedmieściach Grazu, na terenie dawnej cegielni. Przebywali tu oficerowie z armii rosyjskiej. W styczniu 1915 stację zlikwidowano, a jeńcy zostali przewiezieni do innych obozów, głównie do Neulengbach.

⁵⁶ Offiziersstationen für Kriegsgefangene Türnitz – stacja w okręgu wojskowym Wien, działała w 1914 r. w wynajętych pięciu hotelach i budynkach prywatnych. Przybywali w niej oficerowie z armii rosyjskiej. W styczniu 1915 stację zlikwidowano, a jeńców przewieziono do innych obozów, głównie do Neulengbach.

⁵⁷ Kriegsgefangenenlager Fehring – w okręgu wojskowym Graz, działał w 1914 r. na terenie dawnego obozu wojskowego. Przebywali w nim jeńcy szeregowcy z armii rosyjskiej. W styczniu 1915 obóz zlikwidowano, a jeńców przewieziono do obozu w Feldbach.

⁵⁸ Kriegsgefangenenlager Freistadt – w okręgu wojskowym Innsbruck, istniał w latach 1914–1918. Pierwszymi więźniami byli internowani cywile: Anglicy i Francuzi, którzy przebywali tu od sierpnia do grudnia 1914 r. Po przewiezieniu ich do Internierungslager Kirchberg z początkiem 1915 r., osadzono tu jeńców z armii rosyjskiej, a następnie włoskiej. Przy obozie istniała wydzielona stacja oficerska (Offiziers-Abteilung). Obozu pilnował 17 batalion wartowniczy Landszturmu.

22. Postulowana i uzyskana współpraca ze strony policyjnych organów kontrolnych przyniosła w wielu przypadkach owocne rezultaty.
23. **Ilość dostarczonej Oddziałowi Cenzury korespondencji przesyłanej dalej na pocztę wzrosła ze 120 957 sztuk we wrześniu do 213 478 sztuk w październiku; dalszy wzrost nastąpi wskutek już utrzymujących się trudności z pozyskaniem fachowych pod kątem językowym i przy tym możliwie rzetelnych pracowników^a.**

^a Maszynopis na blankiecie z nadrukiem: „Gemeinsames Zentralnachweisebureau. Auskunftsstelle für Kriegsgefangene”. Pod tekstem stempel: „Präs. Wien. 8.12.1914. K.u.k. KM Abt. 10. Nr 18637 Res.”, 6 załączników. Poniżej adnotacja: „Wpłynęło do Wydziału X [Ministerstwa Wojny]”.

Sprawozdanie: przekład z języka niemieckiego, oryginał, maszynopis.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3726 Res. 44, s. II–VII.

Nr 8

1914 grudzień 5, Wiedeń^a. – Wyciąg ze Sprawozdania Oddziału Cenzury Wspólnego Centralnego Biura Rejestrowego Czerwonego Krzyża do Ministerstwa Wojny na temat rezultatów cenzury korespondencji jeńców wojennych w listopadzie 1914 r.

1. Codziennie przychodzi 10 tys. sztuk korespondencji, głównie rosyjskiej i czeskiej.
2. Ilość niedozwolonych informacji rośnie.
3. W listach z Rosji wzrasta ilość skarg na złe traktowanie, lecz nigdy od Czechów. Traktowanie w szpitalach dobre.
4. Trwa rozdzielanie Czechów od innych narodowości w obozach jenieckich w Rosji.
5. W Rosji **nie** wypłaca się pieniędzy dla jeńców-szeregowców, **potrąca** się pieniądze z zasiłków wysyłanych przez Czerwony Krzyż.
6. Kładzie się duży nacisk na nauczanie i stosowanie cyrylicy tak w Rosji jak w Serbii (takie listy są tutaj zatrzymywane). Czesi – także ich krewni w Czechach – reagują **najgorliwiej**.
7. W wyraźny sposób odznacza się liczba Czechów – wziętych do niewoli bez ran – od innych narodowości.
8. Maleje ilość korespondencji z Serbii; najmniejszy spadek w przypadku Czechów.
9. Położenie naszych jeńców wojennych w Serbii jest niepewne. Są używani także do kopania okopów w obszarze wojskowym; niektórzy podają jako adresy

nazwy serbskich formacji wojskowych. Trwa przenoszenie obozów do Nowej Serbii.

10. Szczególnie interesujące dwa listy, które dotarły przez c. i k. konsulat generalny w Salonikach, omijając serbską cenzurę. Oba listy pochodzą od Czechów. Obaj skarżą się na złe traktowanie, odbieranie pieniędzy oraz odzieży. Jeden kończy, że autor tych słów (dr praw Marek Cerha) kiedy wróci z niewoli, „nie chce już nigdy więcej słyszeć nic od słowiańskim braterstwie i miłości”, inny wskazuje na to że niektórzy jeńcy „giną bez śladu”, i pisze wprost: „tutaj nie ma pardonu”, „tutaj nic nie znaczy, że jesteście Słowianami” (nadawca: dr Johann Horak). (Warto tutaj nadmienić, że postawa oddziałów czeskich na **południowym** teatrze wojennym – w przeciwieństwie do północnego – jak dotąd^b nie dała podstaw do skarg)^c

Leopold Schleyer von Pontemalghera⁵⁹

mjr Kamilló Kárpáthy⁶⁰

^a W lewym górnym rogu stempel Wojennego Urzędu Kontroli. Na drugiej stronie w prawym górnym rogu stempel: „Verschluss” – zamknięte, czyli akta utajnione.

^b Wykreślono: „Jak dotąd”, dopisano nieczytelne słowa.

^c Poniżej adnotacja: „widział to: Zastępca Ministra Spraw Zagranicznych, Zastępca Wspólnego Ministra Finansów, Zastępca Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, Zastępca Ministra Sprawiedliwości, Zastępca Ministra Handlu, Zastępca d. M.L.F.L.V. [Ministers des Landes für Landesverteidigung – ministra obrony krajowej], Zastępca Ministra Kolejnictwa, płk. Müller, ppłk [Radiwoj] Nikolich”. Dodana druga adnotacja: „Wojenna Komisja Kontroli [niejasne] 11/12 Nikolich”.

Sprawozdanie: przekład z języka niemieckiego, oryginał, maszynopis.
ÖStA/KA, Zst, KM KÜA, ser. 1, Kart. 21 Res. 11.733, k. nlb.

⁵⁹ Leopold Schleyer von Pontemalghera (1858–1920) – bar., Feldzeugmeister, czyli gen. artylerii, technik wojskowy i pisarz. Ukończył Wojskową Akademię Techniczną w Wiedniu, w latach 1879–1915 w armii, awansował od ppor. do zbrojmistrza. Oddelegowany do SG, w latach 1894–1895 prowadził zajęcia z taktyki w Szkole Wojennej w Wiedniu, od 1900 stał na czele Biura Telegraficznego SG tamże. Uznawany za eksperta ds. komunikacji i techniki łączności. W 1913 r. stanął na czele Sekcji Technicznej w Ministerstwie Wojny. Od początku wojny do 1917 kierował powołanym do obrony wewnętrznej państwa Wojennym Urzędem Kontroli. Od marca 1918 r. referent techniczny cesarza Karola. W swoich pracach naukowych zajmował się m.in. problematyką rozwoju artylerii i wywiadu, funkcjonowania telegrafii, popierał również inwestycje w lotnictwo. Promował samoloty i sterowce. Podczas I wojny światowej stał się gorącym zwolennikiem elektrotechniki (radiotelegrafii). Ch. Tepperberg, *Schleyer von Pontemalghera, Leopold Frh. (1858–1920)*, w: ÖBL, t. 10, z. 48, 1992, s. 202.

⁶⁰ Kamilló Kárpáthy (1876–1952) – ur. w Budapeszcie, kapitan żandarmerii, w czasie I wojny światowej awansował do stopnia mjr. korpusu SG.

Nr 9

1915, Wiedeń. – Zestawienie przepisów służbowych dotyczących jeńców wojennych, wydanych przez Wojenny Urząd Kontroli w formie Książki Służbowej (Dienstbuch) J-35. Dokument omawia kompetencje Centralnego Wspólnego Biura Rejestrowego i definiuje pojęcie korespondencji jeńców wojennych.

J-35 Jeniectwo wojenne (Jeńcy wojenni, W.)

§ 2. Centralne Wspólne Biuro Rejestrowe

W wypadku wojny zgodnie z artykułem 14 Krajowego Prawa Wojennego dla Austro-Węgier zostaje powołane Centralne Wspólne Biuro Rejestrowe. W biurze tym prowadzone są spisy wszystkich jeńców wojennych i udzielana jest informacja na ich temat. Międzynarodowe komitety w krajach neutralnych pośredniczą w komunikacji z podobnymi biurami w krajach nieprzyjacielskich. Książka służbowa N 15 „Organizacja i struktura zadaniowa Centralnego Wspólnego Biura Rejestrowego” zawiera podstawowe przepisy dla jego ustanowienia i rozpoczęcia działalności. W przepisach dla służby wywiadowczej do Centralnego Wspólnego Biura Rejestrowego w Wiedniu ma ono udzielać informacji innym dowództwom wojskowym. Dla ułatwienia przekazu wiadomości na temat nieprzyjacielskich jeńców wojennych, w Oddziale II Centralnego Wspólnego Biura Rejestrowego prowadzone są listy ewidencyjne członków nieprzyjacielskich armii spisanych alfabetycznie, są więc oni ujęci w całościowym katalogu kartkowym, który zastępuje poszczególne spisy alfabetyczne. Dalej w poszerzeniu przepisów książki służbowej N 15 są formułowane listy spośród alfabetycznie spisanych kart ewidencyjnych, które zawierają takie rubryki jak: stopień, nazwisko, oddział, pododdział, miejsce urodzenia, data urodzenia, numer książeczki wojskowej, miejsce internowania (względnie punkt sanitarny), potem takie dane, czy jest zdrowy, chory, ranny, czy zmarł. W tym ostatnim przypadku bazuje się na takim źródle, jak oznaki identyfikacyjne lub znaki specjalne. Na tych listach znajdują się także ci spośród żołnierzy wrogiej armii pochowani przez własnych żołnierzy, których dane identyfikacyjne zostały przesłane do Centralnego Wspólnego Biura Rejestrowego. Listy, spisane w Oddziale II Centralnego Wspólnego Biura Rejestrowego, są przez nie sporządzane 10, 20 i ostatniego dnia każdego miesiąca, są przekazywane Centralnemu Wspólnemu Biuru Rejestrowemu.

Urząd Informacyjny dla Jeńców Wojennych. Komendanci obozów dla jeńców wojennych, stacji oficerskich dla jeńców oraz ośrodków sanitarnych mogą udzielać informacji wyłącznie Centralnemu Wspólnemu Biuru Rejestrowemu oraz Centralnemu Wspólnemu Biuru Rejestrowemu, Oddziałowi Informacyjnemu dla Jeńców Wojennych. Informacje na temat nieprzyjacielskich lub neutralnych obywateli są

udzielane nie bezpośrednio, tylko poprzez Centralne Wspólne Biuro Rejestrowe. Zapytania służbowe do zwierzchnich dowództw lub wyższych sądów wojskowych są zawsze udzielane zgodnie z życzeniem. [...]a

§ 12. Korespondencja jeńców wojennych

Leży w naszym własnym interesie, by przekazywać dalej korespondencję jeńców wojennych i ich rodzin, o ile nie stoją na przeszkodzie wymogi wojskowe. Względem korespondencji jeńców wojennych obowiązują następujące przepisy:

Listy (kartki pocztowe itd.) muszą być opatrzone pieczętą komendy obozu i pełnym nazwiskiem piszącego. Listy, które wykazują braki w tym względzie, nie będą przepuszczane dalej przez cenzurę. Wielka liczba jeńców wojennych powoduje, iż dla szybkiego przygotowania ich korespondencji przez cenzurę, ilość listów musi zostać ograniczona. W związku z tym jeńcy-żołnierze szeregowi i podoficerowie mają prawo do wysłania najwyżej dwóch listów miesięcznie o długości do 4 stron, lub kartki pocztowej. W szczególnie wyjątkowych przypadkach komendanci obozów batalionów jenieckich oraz stacji oficerskich, wydają pozwolenie na częstszą wymianę korespondencji. Dla wziętych do niewoli oficerów oraz serbskich jeńców wojennych, przepisy te obecnie się nie odnoszą. Komunikacja listowna między jeńcami wojennymi, przebywającymi w różnych obozach jenieckich oraz stacjach oficerskich dla jeńców, dalej komunikacja między jeńcami wojennymi a zamieszkałymi w kraju własnymi i obcymi obywatelami, jest zabroniona. W szczególnie uzasadnionych przypadkach, zwłaszcza gdy chodzi o kontakt z najbliższymi krewnymi, komendy obozów jenieckich i stacji oficerskich dla jeńców wojennych mogą wydać specjalne pozwolenia. Jest ono widoczne na kopercie, z załączoną parafą komendanta obozu jenieckiego (stacji oficerskiej). Przekazy do misji dyplomatycznych lub urzędów konsularnych albo do poszczególnych osób zatrudnionych w tych instytucjach mogą docierać tylko drogą służbową przez Ministerstwo Wojny. Przepis, na podstawie którego cała korespondencja jeńców wojennych i internowanych musi być oznaczona pieczętą komendy obozu i pełnym nazwiskiem jeńca (internowanego), który pisze, ma także zastosowanie wobec korespondencji jeńców wojennych wykorzystywanych do pracy poza obozem. Komendant oddziału wartowniczego ma całą zgromadzoną w ciągu dnia korespondencję w formie zamkniętej w kopercie przysyłać władzom zwierzchnim obozu jenieckiego. Dowództwo jest zobowiązane następnie by zająć się dalej tą korespondencją w myśl obowiązujących przepisów. Należy szczególną uwagę przywiązywać do tego, by korespondencja była opatrywana pieczętą obozową. Poza innymi powodami, dla których nakazane jest stemplowanie korespondencji, Centralne Wspólne Biuro Rejestrowe (Oddział Cenzury) oraz Ministerstwo Wojny tą drogą uzyskują to, że pozbywają się nadmiaru pracy i ekspedycja przesyłek następuje szybciej. Jeńcom wojennym zezwala się wysyłać telegramy do swoich krewnych znajdujących się w krajach nieprzyjacielskich, poprzez komendy

obozów jenieckich, stacji oficerskich dla jeńców wojennych, względnie przez instytucje sanitarne. Telegramy, oprócz obecnie powszechnie uznawanych języków (niemiecki, węgierski, francuski, angielski i włoski) mogą być wyjątkowo napisane w językach serbskim i rosyjskim. Po tekście w języku rosyjskim i serbskim winien następować tekst spisany alfabetem łacińskim. Te telegramy mają być oznaczone literami P.G. stosowanie skrótowych lub przerobionych adresów i podpisów oraz używanie kodów i szyfrów jest niedopuszczalne. [...] rosyjskim jeńcom wojennym zezwala się na wysyłkę korespondencji we wszystkich dopuszczalnych językach. Z powodu dużej liczby jeńców w obozach jenieckich oraz braku wielojęzycznego personelu w instytucjach sanitarnych, cenzura korespondencji jeńców wojennych i ich rodzin będzie skoncentrowana w Centralnym Wspólnym Biurze Rejestrowym, Urzędzie Informacyjnym dla Jeńców Wojennych, Oddział Cenzury, Wiedeń I, Tuchlauben 8. W tym biurze informacyjnym wykonywana jest także cenzura korespondencji między znajdującymi się pod nieprzyjacielską kontrolą jeńcami wojennymi. Wspomniany już urząd informacyjny stawia sobie za zadanie, by poprzez możliwie jak najbardziej bezpośredni kontakt z międzynarodowym komitetem w Genewie oraz z analogicznymi towarzystwami pomocowymi w krajach nieprzyjacielskich możliwie przyspieszyć wysyłkę korespondencji. Komendy obozów jenieckich, stacji oficerskich i szpitali codziennie wysyłają przesyłki pocztowe jeńców do urzędu cenzury następnie przesyłki, po ich ocenieniu i zebraniu, przesyłane są zarządowi poczty, a stamtąd odpowiednim instytucjom dobroczynnym, na które są zaadresowane. Ponieważ korespondencje jeńców wojennych wysyłane są w paczkach przez komendy internowanych względnie ośrodki sanitarne do urzędu informacyjnego, dopuszczenie przesyłek poleconych nie jest konieczne stąd nie jest praktykowane. Napływające do wiedeńskich urzędów pocztowych nr 76, 77 względnie 101 listy od przetrzymywanych w nieprzyjacielskiej niewoli żołnierzy, jak również te zaadresowane do przetrzymywanych w naszej niewoli, zostaną przekazane Oddziałowi Cenzury do ocenienia. Względem korespondencji jeńców wojennych wykorzystywanych poza obozem do pracy nie są potrzebne specjalne procedury, ponieważ ich poczta przekazywana jest od dowództwa oddziału wartowniczego do komendy odpowiedniego obozu, a stamtąd przekazywana dalej.

^a Dalsze fragmenty opuszczono jako niemające związku z cenzurą korespondencji. Są to m.in.: § 3. Komitety zaopatrzenia dla jeńców wojennych; § 4. Personel sanitarny dla jeńców.

Zestawienie przepisów: przekład z języka niemieckiego, kopia, maszynopis.

ÖStA/KA, FA, Impressen Dienstbücher J-14–35, Kart. 493, s. 2–4, 42–47 [też: ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3751 Res. 4674].

Nr 10

1915 maj 18, [Wiedeń]. – Instrukcja nr 41 Wojennego Urzędu Kontroli dotycząca zakazu publikowania informacji na temat segregacji jeńców wojennych z tytułu ich narodowości i wyznania.

41. 18.05.1915 27745 Informacje prasowe na temat segregacji jeńców wojennych na podstawie ich narodowości lub wyznania (Ukraińców, Polaków, Rosjan, muzułmanów itd.) są zabronione. [...] ^a

^a Przepisy dotyczące publikowania informacji prasowych nt. jeńców wojennych zostały ujęte w postaci zwartej drukowanej broszury liczącej 55 stron, dodano także indeks rzeczowy o objętości 5 stron.

Instrukcja – Zestawienie instrukcji cenzorskich dla prasy wydanych przez Wojenny Urząd Kontroli odnośnie publikowania informacji o jeńcach wojennych, Wiedeń, kwiecień 1917: przekład z języka niemieckiego, kopia, maszynopis.

ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3752 Res. 4701, s. 14.

Nr 11

1915 czerwiec 8, Wiedeń. – Komunikat nr 21 Szefostwa Cenzury, podpisany przez mjr. Theodora Primavesiego, na temat niedopuszczalności komunikacji pocztowej pomiędzy jeńcami wojennymi przebywającymi w obozach a jeńcami z tego obozu pracującymi w grupach roboczych poza obozem.

Komunikat nr 21^a

Temat: Korespondencja jeńców wojennych między sobą

Do wszystkich naczelników grup!

Odnośnie postawionego przez szefostwo cenzury zapytania przekazuje się naczelnikom grup następującą zasadę do uwzględniania i przestrzegania:

Korespondencje między jeńcami wojennymi w tym samym obozie a tymi samymi zatrudnionymi do pracy w dalej położonych okolicach poza obozem są dopuszczalne, o ile treść tych korespondencji jest nieszkodliwa, m.in. dozwolone są do wysyłki próśb, dotyczących spraw osobistych piszącego^b.

Wiedeń, 8 czerwca 1915

Szefostwo Cenzury
mjr Theodor Primavesi

^a Adnotacja maszynowa: „Abt. D. Res. Nr 972”.

^b Poniżej dokumentu adnotacja maszynowa: „Przyjęte na podstawie dekretu c. i k. Ministerstwa Wojny z 14 VI 1915, Wydział X, nr 41193”.

Komunikat: przekład z języka niemieckiego, kopia, maszynopis powielany.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3727 Res. 1072, k. nlb.

Nr 12

1915 czerwiec 9, Wiedeń. – Program planowanej na 9 czerwca 1915 r. narady naczelników grup cenzorskich, sporządzony prawdopodobnie przez szefa Oddziału Cenzury, mjr. Theodora Primavesiego. Dokument zawiera ściśle wytyczne dla naczelników dotyczące pracy cenzorskiej, uwagi i ostrzeżenia wobec niedozwolonych zachowań, pouczenia odnośnie procedur postępowania z korespondencją. Jest najprawdopodobniej sygnowany przez por. Arthura Schütza, szefa grupy deszyfrującej.

Program planowanej na 9 czerwca 1915 r. narady naczelników grup cenzorskich

1. Wciąż jeszcze mają miejsce przypadki, że naczelnicy grup korespondują z siedzib swoich grup z zagranicznymi placówkami, względnie polecają, by korespondencje lub przeznaczone dla Oddziału Cenzury przesyłki były bezpośrednio kierowane do grup. Raz jeszcze zwracam uwagę na niedopuszczalność takiego postępowania.
2. Zastrzegam sobie prawo do udzielania każdego rodzaju zwolnienia od służby. Naczelnikom grup pozostaje jedynie prawo udzielania zwolnienia na krótki czas w ciągu dnia na powierzonym im odcinku.
3. Wiadomości o epidemiach w krajach nieprzyjacielskich mają być podawane bez specjalnego sprawozdania, sporadycznie z załączonym tłumaczeniem obcojęzycznej korespondencji (Komunikat nr 130).
4. Poprawianie niewłaściwych danych w korespondencji ma odbywać się drogą urzędową a nie w formie notatki ołówkiem dokonanej przez cenzora (zob. pkt 2 administracyjnych rozporządzeń w Podręczniku dla Służby Cenzorskiej).
5. Dołączanie stron, które zawierają reguły administracyjne, jest niedozwolone bez uprzedniego zezwolenia^a.
- 7.^b Naczelników grup uprasza się, by w przyszłości powstrzymywali się od zamieszczania w sprawozdaniach ogólnych jak i specjalnych jakichkolwiek uwag polemicznych wobec rozkazów i rozporządzeń władz zwierzchnich. Także osobiste poglądy i opinie na temat działalności Oddziału Cenzury jako takiego względnie odnośnie działalności pozostałych grup cenzorskich w takich

- sprawozdaniach pod żadnym pozorem nie powinny mieć miejsca. To samo dotyczy wynurzeń ogólnej natury doktrynalnej, jak i dygresji na tematy, które nie stoją w żadnym lub tylko w luźnym związku z przedmiotem cenzury.
8. Odbywające służbę osoby z personelu cenzorskiego^c mają ściśle przestrzegać urzędowych godzin pracy, także należy naciskać na to, że honorowani cenzorzy mają wypełniać swoje obowiązki dokładnie i punktualnie.
 9. Pracownicy manipulacyjni w pojedynczych grupach mają zostać pouczeni, że grupa pocztowa i sortująca nie jest w stanie dostarczać pojedynczym grupom papieru, sznurka albo drutu, w sytuacji gdy nie mogą zaspokoić własnego zapotrzebowania na ten materiał. Pożądane artykuły można jedynie zamawiać składając odpowiedni druczek w kancelarii prezydialnej. Zadaniem naczelnika grupy jest wystawienie takiego druczka.
 10. Naczelnik grupy pocztowej poczynił odpowiednie adnotacje na korespondencji zwróconej do nadawcy. Aby można było sformułować odpowiedni przepis dotyczący wszelkich takich przypadków, naczelnicy grup mają pisemnie informować kancelarię prezydialną o tych zdarzeniach, gdy w grupach pojawiła się korespondencja zwracana do nadawców^d.

Narada naczelników grup^e

- [1.] Wiadomości wojskowe i inne, które zgodnie z instrukcją są przekazywane do wiadomości oficerom łącznikowym, od teraz muszą być **podawane codziennie** nie przez kancelarię prezydialną, tylko bezpośrednio oficerowi łącznikowemu, zwłaszcza gdy dotyczą spraw rosyjskich.
- [2.] Naczelnicy grup od teraz muszą gromadzić numery rosyjskich kolejowych oddziałów roboczych na podstawie korespondencji jeńców wojennych i cotygodniowo mają przekazywać oficerowi łącznikowemu spis adresów tych jeńców.
- [3.] Jak już wspomniano w obwieszczeniu, meldunki wzmiankowane w punkcie 1 pod żadnym pozorem nie mogą znaleźć się w sprawozdaniu kwartalnym [...], wykluczając spóźnienie^f.
4. Od pojedynczych grup wciąż jeszcze przychodzą wiadomości, które albo od dawna są już znane albo mają znikomą ważność, np. że ludność cywilna w krajach nieprzyjacielskich jest wykorzystywana do prac fortyfikacyjnych, że całe roczniki są przymusowo powoływane do wojska itd. Powinny one być przedkładane szefostwu cenzury w postaci meldunków specjalnych. Naczelnicy grup mają za każdym razem zdecydować, czy dana informacja czy to z powodów wojskowych czy dlatego że wymaga ona interwencji władz powinna znaleźć się w raporcie specjalnym, lub też trafić do sprawozdania ogólnego^g.
5. Pojedyncze obcojęzyczne wyrażenia powitalne/pozdrowienia itd. są dopuszczalne w nieodpowiadających im grupach językowych wtedy, gdy znajduje się tam cenzor dobrze znający ten język i może przejąć na siebie od naczelnika

grupy odpowiedzialność za ocenzurowanie. Całe linijki tekstu w obcym języku mają zawsze być przesyłane do odpowiedniej grupy. Szczególna ostrożność wymagana jest w przypadku wyrażenń czeskich i węgierskich a zwłaszcza przy węgierskich nazwiskach, ponieważ te nazwiska bardzo często zawierają tajne informacje, szczególnie takie, które odnoszą się do tajemnic poruszonych w tekście korespondencji.

^a Dopisek odręczny: „odpowiednie fragmenty dla piszącego list”.

^b Dopisany odręcznie pkt 6: „O istocie Nadcenzury”.

^c Dopisek odręczny: „filozofia”.

^d Dopisany odręcznie pkt 11, zawierający nieczytelne słowa.

^e Dopisek odręczny.

^f Podpis odręczny nieczytelny. Może por. Schütz?

^g Dopisek odręczny: „względnie jest całkiem nieistotna”.

Program narady: przekład z języka niemieckiego, maszynopis.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3743 Res. 3926/2, k. nlb.

Nr 13

1915 czerwiec 14, [Wiedeń]. – Instrukcja nr 51 Wojennego Urzędu Kontroli zawierająca uszczegółowienie zakazu załączania do korespondencji ilustracji z obiektami o charakterze strategicznym, jak również informacji o topografii terenu mogących mieć wpływ na przebieg działań wojennych.

51.ª 14.06.1915 31375 W uzupełnieniu dekretu Wojennego Urzędu Kontroli nr 29630 zarządza się, że w taki sam sposób jak wobec wspomnianych już kartek pocztowych należy traktować wszelkie dołączane ilustracje (fotografie, ilustracje krajobrazowe w czasopismach ilustrowanych) zaś do obiektów zabronionych należą także fortyfikacje lądowe i morskie, sztuczne drogi i przeprawy, techniczne urządzenia dla elektrowni i radiostacji. Zabronione są też wojskowo-geograficzne informacje na temat teatru operacyjnego, zwłaszcza analizy możliwego wykorzystania istniejących tam dróg i przejść przez prowadzącą operację armię. [...]

^a Błąd w tekście, zapisano nr 53.

Instrukcja – Zestawienie instrukcji cenzorskich dla prasy wydanych przez Wojenny Urząd Kontroli odnośnie publikowania informacji o jeńcach wojennych, Wiedeń, kwiecień 1917: przekład z języka niemieckiego, kopia, maszynopis.

ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3752 Res. 4.701, s. 16.

Nr 14

1915 czerwiec 18, [Wiedeń]. – Instrukcja nr 46 Wojennego Urzędu Kontroli zakazująca zamieszczania w korespondencji dokładnych opisów obiektów o potencjalnym znaczeniu wojskowym, w przeciwnym wypadku korespondencje takie miały być zatrzymywane.

46. 18.06.1915^a 29630 W obiegu można często spotkać kartki pocztowe, na których obiekty wojskowe są opisane tak dokładnie i z tak licznymi szczegółami, że mogą one znacznie ułatwić pracę nieprzyjacielskim zwiadowcom i lotnikom. Za takie obiekty uważa się:

Linie kolejowe i całą infrastrukturę kolejową, budynki służące celom wojskowym, w tym także koszary, fabryki amunicji, konserw i itd., piekarnie wojskowe, silosy na ropę i gaz, rzeźnie, magazyny bydła, chłodnie itd.), mosty, wiadukty i wodociągi. KK^b będzie upraszać, by polecić władzom politycznym, zwrócić szczególnej uwagi na te kartki pocztowe, oraz wstrzymać ich rozpowszechnianie. [...]

^a Taka datacja w oryginale, być może błąd drukarski.

^b Skrót niejasny. Prawdopodobnie chodzi o Kriegspressequartier, czyli Wojenną Kwaterę/Centralę Prasy.

Instrukcja – Zestawienie instrukcji cenzorskich dla prasy wydanych przez Wojenny Urząd Kontroli odnośnie publikowania informacji o jeńcach wojennych, Wiedeń, kwiecień 1917: przekład z języka niemieckiego, kopia, maszynopis.

ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3752 Res. 4701, s. 15.

Nr 15

1915 czerwiec 20, Wiedeń. – Sprawozdanie por. Arthura Schütza, naczelnika grupy deszyfrującej, stanowiące załącznik do sprawozdania z działalności Oddziału Cenzury GZNB dla Wydziału X Ministerstwa Wojny, autorstwa szefa oddziału, mjr. Theodora Primavesiego, z 20 czerwca 1915 r. Raport zawiera uwagi ogólne na temat najczęściej stosowanych w korespondencji szyfrowanej typów niewidzialnych pism i substancji wykorzystywanych przez autorów listów celem omięcia cenzury. Dodatkowo autor analizuje specyfikę pracy rosyjskich cenzorów korespondencji.

Załącznik A.^a Raport specjalny o „referacie deszyfracji”. Autor: por. Arthur Schütz^{61b}

⁶¹ Arthur Waldemar Schütz (1880–1960) – austriacki inżynier i pisarz, znany głównie jako autor kaczek dziennikarskich. Był synem austriackiego Konsula Generalnego w Petersburgu. Jako inżynier

Aktualność tego referatu pozostała niezmienna. Udało się dziennie przeciętnie poddać badaniom 30–70 sztuk korespondencji i tak jak wcześniej wiodące pozostają dwie grupy rosyjskojęzyczne. Dzięki długim ćwiczeniom wytworzyła się silna współpraca między referentami i szyfrantami, udało się też rozpoznać piszących po stosowanym przez nich rodzaju szyfru oraz ustalić jaki sposób szyfrowania pochodzi z jakiego kraju. Może to mieć znaczenie w tych przypadkach, gdy autor chce zachować w tajemnicy swoją tożsamość. Jak sz. już wspominał w swoim sprawozdaniu, oficerowie, szczególnie w Offiziersstationen für Kriegsgefangene Deutsch Gabel, posługują się teraz znikającym pismem. Wśród tamtejszych specjalistów wyróżnia się ppor. K. Jeschow, którego tajne raporty wyróżniają się szczególną żółcią. Pisze on pomarańczowym sokiem^c (załącznik 1) pomiędzy poszczególnymi wierszami na stronie: „żyjemy tutaj raczej nędznie, w stodole, w której wydzielono kilka pomieszczeń, wystawieni na zimno i wiatr. Raz w tygodniu pod eskortą wychodzimy na spacer. W Austrii powołano już wszystkich zdolnych do noszenia broni. Pilnuje nas 17-letni chłopak ze strzelbą myśliwską. Nie ma już w ogóle białego chleba. Mamy mało pieniędzy, ponieważ jest obawa że będziemy próbowali przekupić strażników”.

W podobnej tonacji utrzymany jest list w załączniku 2. W załączniku nr 3 prezentowana jest próbka tajnego pisma sporządzonego przy pomocy wody z cukrem, zawiera ona też przepis na otrzymanie tajnego pisma.

Raczej nieskuteczne jest tajne pismo, jakie stosuje jeniec Maksimontow w Feldbach. Pisze słodzonym cukrem i swoim liście skarży się na ciężkie warunki życiowe.

Bardzo sprytnie natomiast pisze do swojego męża żona kapitana Bakteanowa (załącznik 5). Pod niektórymi literami listu pisze pozornie przypadkowo małe kropeczki. Wypunktowane litery w szeregu tworzą zdanie: „nie wierz niemieckim gazetom”.

Taki sposób szyfrowania, o ile jest inteligentnie stosowany, łatwo może ująć uwadze cenzora, szczególnie pod koniec dnia, gdy oczy są już zmęczone. Gdy jeszcze szyfr ten się nieco udoskonali, uczyni się go jeszcze niebezpieczniejszym.

specjalizujący się w technologii maszynowej, w 1904 r. założył firmę w Wiedniu. W 1911 opublikował na łamach „Neue Freie Presse” pseudonaukowy artykuł odnośnie trzęsienia ziemi, który przeszedł do historii jako pierwszy „fake news” – kaczka dziennikarska. Intencją autora był żart. Opublikował wiele podobnych artykułów pod pseudonimem dr inż. Erich R. von Winkler. W 1931 r. ukazała się książka z jego tekstami. Podczas I wojny światowej, jako rtm., służył początkowo w organizacji cenzury obronnej przeciwko Rosji. Pracował także dla austro-węgierskiego wywiadu, gdzie zetknął się ze specjalistą od tajnych szyfrów, Andreasem Figlem. Figl nauczył go technik dekrypcji, które Schütz wykorzystał, tworząc nowoczesną grupę deszyfracji w ramach Oddziału Cenzury GZNB. Jednocześnie rozbudował swoje biuro, sięgając po nowoczesne formy reklamy. W 1938 r., po Anszlusie, musiał emigrować z Austrii do Wielkiej Brytanii, gdzie w czasie II wojny światowej został internowany jako „nieprzyjacielski cudzoziemiec”. Po wojnie powrócił do Wiednia i dalej prowadził firmę techniczną. Swoje doświadczenia z tajnymi służbami zawarł w książce autobiograficznej *Entlarvter Geheimdienst* (London 1946), która ukazała się w Wiedniu w 1950 r. pod tytułem *Major Kwaplitschka*, zaś autor ukrył się pod pseudonimem Tristan Busch. W. Hömberg, *Die Grubenhunde...*

Cechę oryginalności z pewnością wykazuje typ tajnego pisma, jaki został wykryty w liście do jeńca wojennego Siergieja Stefancewa w Pile^d, o którym meldunek przesłano przez Wydział X do Berlińskiego Urzędu Cenzury. Autor przekazuje jeńcom w swoim liście przegląd sytuacji wojennej, następnie kontynuując tekst zaczyna używać słów, które mają cudzoziemskie brzmienie. Poprzez rozmaite podstawianie znaków i przez jednoczesną podmianę litery treść zostaje inteligentnie ukryta.

Wzorcem braku systemu są kartki wysyłane przez Annę Rosenberger z Węgier do męża w niewoli rosyjskiej. Deszyfracja jest tutaj utrudniona wskutek braku wyrazistego klucza szyfrowego oraz fałszywej ortografii w połączeniu z fragmentami pisanymi dialektem. Treść wydaje się nieszkodliwa. To samo odnosi się do znanego tutaj jeńca wojennego Komowa w Bruex, który jak się wydaje nauczył już kilku swoich kolegów swojej metody szyfrowania.

Jest czymś zadziwiającym jak często proste chłopskie kobiety nie szczędzą trudu i na 2–3 stronach zapisanych szyfrem informują swoich mężów o najzwyklejszych rzeczach, jakie można wymyślić, zdając im sprawy takie jak to, że krowa uciekła, jak np. czyni to pani Teresa Stipanycz w Griżane. Ten fakt jest symptomatyczny dla zjawiska upowszechnienia się na całym kontynencie tajnych pism i wskazuje, że tak wśród chłopów na Uralu jak u chłopów słoweńskich narasta potrzeba potajemnego komunikowania się. Referentowi, który otrzymuje list do odszyfrowania, z początku jego zadanie wydaje się niewykonalne. Indywidualny przypadek wymusza głębszą analizę. Z samego tekstu i adresu kartki nie da się wywnioskować, w jakim języku ją napisano. Zwracanie się do poszczególnych grup językowych nie przynosi dobrego rezultatu. Teraz przede wszystkim będzie się próbować, przez rekonstrukcję usuniętego stempla pocztowego ustalić miejsce nadania, by w ten sposób przynajmniej wychwycić rodzaj użytego szyfru. Jeśli uda się np. ustalić miejsce nadania jako południowe Węgry, można założyć że kartka jest w języku węgierskim, rumuńskim lub chorwackim.

Wszystkie próby by ustalić klucz szyfrowy wyłącznie na podstawie tekstu, zawiodły. Wreszcie rozwiązano ten problem w sposób następujący. W tekście występowało wiele słów bez samogłosek, jak na przykład „bpctdg”, [...] oraz takie, które składały się tylko z samogłosek, np. „aa”. Przyjęto więc, że piszący postanowili zastąpić samogłoski spółgłoskami i odwrotnie. Przy niezajomości języka nie było oczywiście możliwe, by rozpoznać ten system zastępowanie jednych przez drugie. Uwagę referenta przykuło niezrozumiale użyte słowo „dage liropu” na stronie adresowej; natychmiast nabrał on przypuszczenia, że ma ono związek z tekstem. Teraz chodziło o to, by ustalić ten związek. To się udało, było uderzające, że pięciosylabowe słowo zawierało wszystkie samogłoski alfabetu w normalnej kolejności. Gdy się rozbije ten ciąg na poszczególne sylaby, należy napisać je oddzielnie w następujący sposób: d-a, g-e, l-i, r-o, p-u, w ten sposób znaleziono klucz. Przez użycie klucza przy pozostawieniu liter nie należących do klucza w ich właściwych znaczeniach, pojawia się coś takiego: w tekście głównym:

„Gulstoiaa [...]. Przy właściwym użyciu klucza, podstawiając za d-a oraz g-e, pojawi się taki tekst: „Epistrata ain soborsin luna lui martisor in satizpazacio itd.” [...] W tłumaczeniu wychodzi tekst, mówiący że jeńcy są w dobrej formie, zdrowi itd. Jest to list w języku rumuńskim do Rosji. Deszyfracja nawet po wykryciu klucza nie była łatwa, ze względu na sposób pisania i błędy ortograficzne.

Jeden z jeńców rosyjskich, który nie wierzył w możliwość zaszyfrowania listu, postanowił inaczej i dosyć dowcipnie przechytryć cenzurę: „Nie mogę się skarżyć, jako że idzie nam nieźle. Codziennie przybywają nowi towarzysze, np. Piotr Tifnikow, Iwan Ponossow, i G. Ołodow są tutaj, i na pewno zostaną w naszym obozie aż do podpisania pokoju”. Każdy cenzor z doświadczeniem natychmiast zwróci na ten tekst uwagę. Pod postacią imion swoich kolegów autor zdradza, że w obozie panuje tyfus, a żołnierze cierpią głód. Po rosyjsku tyfus to „tif”, dyzenteria „ponos”, i głód „golod”. Niekiedy jest otwarcie pisane na stronie zaadresowanej: „czytajcie następną stronę na odwrot”. Do tego na stronie adresowej pojawiają się podkreślone słowa i litery, które należy czytać w kolejności. Takie zdania jak: „Nie wiercie w to!”, „wszystko to szwindel”.

Czasami może temu służyć także pocztowy nadruk. Takie kryptogramy dlatego są niebezpieczne, jako że w ogóle strona adresowa skupia mniejszą uwagę, od tekstu głównego i rozmaite podkreślenia na tej stronie mniej rzucają się w oczy. Oficer opisuje emocjonalnymi słowami przyjemności życia w Kenyermezö, opisuje krajobraz i na końcu zauważa: „Wszystko to przypomina mi żywo przyjemne chwile w letnim kurorcie nad jeziorem Ładoga”. „Kurortem letnim” jest słynna Twierdza Szlisselburg. Takie fragmenty jednak zdarzają się rzadko, jako że autor stara się nie budzić podejrzeń zbyt wyraźnymi pochwałami lub też podejrzany porównaniami.

Popularna jest także następująca metoda: autor udaje pobożność, i poleca swoim najbliższym za pomocą poruszających słów, by ufać Bogu, studiować Biblię i poświęcić nieco uwagi drugiemu listowi do Koryntian, rozdział 11, wers 27. Gdy się znajdzie ten rozdział, można tam wyczytać: „często cierpię głód i pragnienie, zimno i brak okrycia”.

Ostatnio pojawiła się sztuczka, która wystawia dobre świadectwo pomysłowości autora. Wyraża się w liście bardzo ciepło o traktowaniu w obozie, z uznaniem opisuje jedzenie i po prostu podpisuje pod adresem nadawcy: „1 kwietnia”. Jest oczywiste, że rosyjska prasa wręcz rzuca się na takie przemycone teksty; ich komentarze są często dużo głębsze niż sama treść listu. W jednym z ostatnich numerów „Nowoje Wriemia”⁶² umieszczona jest cała notka: „W niemieckiej niewoli.

⁶² „Nowoje Wriemia” – monarchistyczny dziennik ukazujący się w Petersburgu w latach 1868–1917. W latach 1876–1912 wydawany przez Aleksieja Suworina (1834–1912), rosyjskiego pisarza i dziennikarza, zwolennika wielkomocarstwowego szowinizmu rosyjskiego. Od 1905 r. gazeta stanowiła organ nacjonalistów. W 1917 r. tytuł został zlikwidowany przez bolszewików.

Nasi żołnierze w niemieckiej niewoli cierpią los nie do pozazdrosczenia. By móc cokolwiek napisać krewnym, muszą posługiwać się podstępem. Kilku chłopów we wsi Romodanow otrzymało listy, w których można przeczytać: „Żyjemy tutaj dość dobrze, jak u nas, w wielki piątek. Każdy u nas wie, że wielki piątek to dzień postu, kiedy nic się nie je”.

W ten sposób nie tylko urabiano wrogą opinię na temat niemieckich obozów, lecz również przesadzone i wymyślone fragmenty powinny były podziałać na niemieckiego cenzora jak magiczne światło⁶³. [...] Rosyjska cenzura jest szkolnym przykładem na to, jak nie należy cenzurować!

Cenzura rosyjska

Nieskuteczność rosyjskiej cenzury tkwi w jej decentralizacji! Warunkiem podstawowym metodycznej pracy cenzorskiej jest ciągła wzajemna wymiana doświadczeń poszczególnych resortów językowych, jednolite kierownictwo i prowadzenie ewidencji – nie mogą się zakorzenić tam, gdy cenzuruje się w stu rozproszonych po całym kraju placówkach. W Petersburgu jest swego rodzaju centrala, która jednakże służy bardziej jako ośrodek stemplujący niż jako punkt rewizji i przemyślanej oceny materiału, trudno więc brać ją pod uwagę.

Abstrahując od wielostronnej, rzetelnej pracy informacyjnej, która odbywa się w tutejszym oddziale cenzury, obecnie coraz wyraźniej rzuca się w oczy niższość rosyjskiego oddziału już tylko w czysto cenzorsko-technicznym względzie. Jest to logiczna konsekwencja historycznego faktu, że, jak wszędzie w Rosji, bezwzględność dominuje nad rzeczowymi koniecznościami, i osiągnięcia każdej spośród licznych filii cenzorskich zależy od mniejszej lub większej nieporadności i niezdolności pozbawionego kontroli organu.

Z głębokim zadowoleniem należy stwierdzić, że przeważająca większość rosyjskich funkcjonariuszy nie ma błędnego pojęcia o zadaniach, które stają przed każdym racjonalnie pracującym oddziałem cenzury. Ich „praca” polega z jednej strony na bezmyślnym zamazywaniu fragmentów listów, których poznanie i tak nie ma żadnej wartości dla przeciwnika, z drugiej zaś strony na zadziwiająco naiwnym ukrywaniu pewnych informacji, których nie da się przeoczyć przy pewnym stopniu koncentracji i dostarczają one przeciwnikowi cennego materiału.

Przemyślana organizacja cenzury pod jednolitym kierownictwem w Rosji nie istnieje. Listy są czytane w około 60–100 geograficznie oddalonych miejscach, opatrywane pieczęcią cenzora i dalej przekazywane albo przez Petersburg albo inną drogą. Co to powoduje? Każdy cenzor w jednym z licznych urzędów cenzury jest skazany wyłącznie na swoje własne doświadczenia, pozyskane z ograniczonego pod względem ilościowym materiału. Wspólne omówienia naczelników resortów celem wymiany uzyskanych wrażeń nie mają miejsca, w związku z czym nie ma

⁶³ Chodziło o uśpienie czujności cenzora.

on możliwości, by wzbogacić swoje doświadczenia i poszerzyć horyzonty. Do tego jest wątpliwym, czy można przypisywać notorycznie indolentnemu rosyjskiemu urzędnikowi lub oficerowi jakiegokolwiek zainteresowanie tym, by wzbogacać swoje doświadczenie w pracy cenzorskiej.

Element kształcący w formowaniu i szkoleniu sił cenzorskich do planowej pracy, które umożliwiają wykorzystanie szczególnych umiejętności pojedynczego pracownika z korzyścią dla wszystkich, wzajemną kontrolę poszczególnych cenzorów między sobą i wreszcie ciągłe pobudzanie do zdrowej rywalizacji, wszystko to w Rosji nie istnieje.

Przypuszczenie, że rosyjski wyrywkowy cenzor pracuje w sposób maszynowy, na zasadzie „gotowe”, nie uświadamiając sobie sensu cenzury, jest uzasadnione. Siedem miesięcy obserwacji przychodzącej z Rosji korespondencji pozwoliło nie tylko uzyskać ogólny wgląd w system rosyjskiej cenzury, lecz także poznać umiejętności poszczególnych cenzorów. Wychodząc z faktu, że każdy rosyjski cenzor w różnych miastach pozostawia po sobie pieczętkę z nazwiskiem lub właściwy sobie stempel cenzury, tworząc jakby „kartę wizytową” na każdym liście, naczelnik Rosyjskiej Grupy Cenzury A, dr [Heinrich] Pfahler⁶⁴, który wykonał żmudną, lecz bardzo potrzebną pracę i zebrał wszystkie pieczętki cenzury rosyjskiej, stworzył ich dokładną ewidencję. W przypadku, gdy miejsce internowania autora nie wynika wprost z listu, istnieje zawsze możliwość uzyskania tej informacji poprzez porównanie stempli. Ta „perlustracja” rosyjskich cenzorów stanowi cenne wsparcie dla Urzędu Informacyjnego dla Jeńców Wojennych i w licznych przypadkach dobrze zadziałała.

Dalej stanowi ona podstawę do oceny umysłowych umiejętności nieprzyjacielskich cenzorów, którzy – mówiąc bez uprzedzeń – są jednakowo marni. Każdy dzień przynosi potwierdzenie tego w licznych wariantach. Ponieważ w 80% wszystkich przypadków udaje się ponownie odczytać usunięte w Rosji fragmenty listów, może to świadczyć o tym, z jakim lekkomyślnym uporem rosyjscy cenzorzy wciąż usuwają te same fragmenty, które traktują o całkowicie nieszkodliwych i nieciekawych sprawach. Są znane przypadki, gdy informacje takie jak: „Iwan też jest ranny”, „Peter idzie na pozycję”, „zobaczmy się po zawarciu pokoju”, „Paul zginął w Polsce”, są wykreślone i zamazane. Raz nawet zdanie „Szymon musi do szpitala na operację”. Zostało usunięte. Zapewne dlatego że cenzor, oryginalnie interpretując przepisy, przyjął, że informacje na temat mających się odbyć operacji nie mogą wyciec do krajów nieprzyjacielskich. Natomiast często pozostawiane są

⁶⁴ Heinrich Pfahler (1869–1941) – ur. w 1869 r. w Odessie, ukończył ogólne gimnazjum w Wiedniu (1888). Studiował przez dwa lata na politechnice wiedeńskiej na wydziale chemiczno-technicznym, następnie dwa i pół roku na wydziale filozoficznym uniwersytetu w Wiedniu. Po studiach pracował w laboratorium chemicznym, a częściowo – porządkując mineralogiczne i petrograficzne zbiory Instytutu Mineralogii uniwersytetu wiedeńskiego. W 1893 r. uzyskał doktorat z pracy o meteorytach. Podczas I wojny naczelnik Rosyjskiej Grupy Cenzury A.

informacje odnośnie epidemii, drożyzny itd. Są liczne dowody na to, że wprost pisane ostre skargi rosyjska cenzura przepuszcza, fakt, z którego można wyciągnąć wniosek odnośnie indywidualnego lenistwa personelu cenzorskiego, na które nie pozwoliłoby energiczne centralne kierownictwo. Skutki uboczne tego endemicznego lenistwa w opracowywaniu materiału występowały – szczególnie w pierwszych 6 miesiącach wojny – w postaci olbrzymich opóźnień. Dopiero ostre noty do rządu rosyjskiego i groźby retorsji z łatwością przyśpieszyły tempo prac cenzorskich.

Lingwistyczne zdolności cenzorów rosyjskich są niewielkie. Cenzuruje się zazwyczaj wyłącznie listy po niemiecku, rosyjsku, polsku, francusku i angielsku. Listy w innych językach są traktowane sumarycznie i po prostu wrzucane do kosza na papier. Poza tym najprawdopodobniej jest tak, że ten sam los spotyka także ten materiał, który jako dodatkowy przekracza możliwości cenzora, wyrabiającego swoje dzienne pensum.

W załącznikach znajdują się opisy techniki rosyjskiego działu usuwającego. Bez jakiegokolwiek znajomości rzeczy i z lekkomyślnością używa się tutaj kolorowych ołówków, tuszy drukarskich, wosku, atramentu, grafitu i farb olejnych, by te dane wymazywać. Każdy cenzor ma tutaj swoje ulubione sposoby, a najgorzej robią to w centrali w Petersburgu.

Dla lepszej ilustracji załączony tekst jest tylko w połowie czytelny, aby uwidocznić technikę usuwania. Kilku cenzorów na Syberii, którzy posiadają szczególnie kosztowny tusz chiński (niestety w podobnej jakości tutaj nie można takiego dostać), robi to dobrze, ale poza nimi w Rosji usuwa się wszystko bez znajomości rzeczy i ułatwia się odczytywanie. Ale także technika tych syberyjskich mistrzów usuwania w Omsku i Akmolińsku nie gwarantuje całkowicie niemożliwości odzyskania tekstu.

Stosowana w Oddziale Cenzury GZNB technika w przeciwieństwie do rosyjskiej gwarantuje ochronę fragmentów tekstu przeciwko odczytaniu.

Istnieje tutaj złożona z 7 ludzi wyszkolona grupa usuwająca, która podlega kontroli i nie ma nic innego do roboty, jak najskuteczniej usuwać wskazane przez cenzorów do usunięcia fragmenty tekstów. Jest jasne, że dzięki tej specjalizacji w określonej działalności wyszkoleni korektorzy mogą pracować rzetelniej, szybciej i dokładniej niż ten, który od czasu do czasu musi coś usunąć. Dalej poszczególnym cenzorom odjęto tą pracę ręczną i skupiono ich uwagę wyłącznie na lekturze. Oddział Cenzury może więc nie tylko nadzorować działalność działu usuwającego, lecz także szkolić poszczególnych cenzorów odnośnie konieczności usuwania pewnych fragmentów i korygowania ich. Tego rodzaju postępowanie bazuje na zasadzie „podwójnego zabezpieczenia”.

Jak wynika z załączników do sprawozdania, tekst główny jest najpierw dokładnie przepisywany, po to by te drugie litery możliwie dokładnie pokryły się z pierwszymi. Następnie nowo napisany tekst po jego zaznaczeniu jest czerniony specjalnym preparatem. Teraz za pomocą chemikaliów usuwa się te czarne pokrycie, po

czym pozostaje jeszcze ten drugi tekst jako pokrycie tekstu głównego [...] po czym tekst główny nadaje się do odczytu. Poza tym obowiązuje zasada tożsamesgo pokrywania, tzn. tusz tuszem, grafit grafitem, ołówek atramentowy ołówkiem atramentowym, by czynnik reagujący, który mógłby wyeliminować tekst drugi, usunął również tekst pierwszy. W Rosji często popełnia się błąd, tzn. tusz próbuje się wymazywać ołówkiem atramentowym. [...] Tekst źródłowy można wtedy z łatwością odczytywać.

Nasze metody usuwania już znalazły uznanie u naszych przeciwników. Niektórzy z rosyjskich cenzorów, których nie odstrasza większa ilość czasu na to poświęcona, próbują sporadycznie kopiować te metody, przy czym Rosjanin najchętniej uczy się od Niemców, kiedy opłaca się by pozyskaną wiedzę wykorzystać przeciwko swojemu nauczycielowi.

Niższość rosyjskiej cenzury prócz wszystkich organizacyjnych braków przejawia się w indywidualnej powierzchowności poszczególnych cenzorów. Niekiedy bywa to zadziwiające. Jeżeli trudno jest wymagać od cenzorów nieomyślności, to w tego typu kontrolowanej i planowej działalności dochodzi do ekscesów, mających swoje źródła w nieskuteczności ludzkich instytucji jak również niemożliwości całkowitej indywidualnej kontroli każdego cenzora z osobna, więc można z całym przekonaniem powiedzieć, że to co u nas jest wyjątkiem, tam jest regułą. Inaczej docieranie tak licznych tajnych informacji wszelkiego rodzaju, od tych najprymitywniejszych do tych najbardziej wyrafinowanych, nie byłoby w ogóle możliwe.

Na kartkach, na których z rozbrajającą naiwnością wykreślono jedno słowo, a inne usunięto, wciąż ujawniają widoczne słowa ciężkiej skargi, ledwie przykryte odciskiem stempla cenzora. Stenogramy w tekstach i adresach, które przypominają sztuczki gimnazjalistów, złe, od razu widoczne tusze sympatyczne, odwrócony tekst, wypunktowania, akrostychy, wobec tego wszystkiego rosyjska cenzura jest bezradna i tą nieporadność dzieli ze swoją serbską siostrzaną instytucją. Ta druga cenzura wydaje się szczególnie sprzyjać naszym celom, co należy przyjąć z aprobatą.

Gdy szuka się przyczyn tego braku czujności rosyjskiej cenzury, która w czasie pokoju wydaje się wprost infantylna, biorąc pod uwagę różnicę między działalnością pokojową i wojenną, pojawiają się następujące wnioski: w czasach pokoju wyszkolony w służbie politycznej cenzor zajmuje się kontrolowaniem korespondencji określonych, podejrzanych osób, wie więc na jaki materiał ma głównie zwrócić uwagę, a więc podejrzane elementy jak miejsce pobytu, nazwisko, pismo itd. itd., przy czym nie ma on nic więcej do roboty, jak po prostu znaleźć pewne fragmenty, i przekazać je kompetentnym urzędom do dalszej analizy. Przy analizie korespondencji jeńców wojennych sprawa jest trudniejsza. Dostaje do ręki materiał, w którym każdy fragment może być podejrzany albo nie. To jak ma odróżnić ziarna od plew? Niemożliwe jest przecież studiowanie tysięcy listów dziennie! I właśnie to jest sedno sprawy, wykryć, które listy mają w sobie elementy podejrzane, i które wydają się wymagać dokładniejszego sprawdzenia przez specjalistę.

Jednym z najważniejszych zadań dobrze prowadzonej cenzury jest znalezienie tych elementów i zapamiętanie ich. O tym w Rosji zapomniano i to znajduje odbicie w wielkiej ilości napływających tutaj tajnych sprawozdań, które zawierają prawie wyłącznie podejrzane fragmenty, znane tutejszym cenzorom, a następnie przechowywane do dalszej analizy. Poniższy komunikat, rozplakatowany w wszystkich pomieszczeniach Oddziału Cenzury, zapoznaje cenzorów z oznakami, które powinny budzić podejrzenie co do zastosowania szyfru.

Komunikat

Aby zapobiec ominięciu cenzury przez tajne wiadomości, zostaną przedstawione następujące oznaki, dzięki którym list stanie się podejrzany:

1. Brak adresu nadawcy.
2. Niewyraźnie napisany adres nadawcy.
3. Przeskakiwanie wersów w tekście.
4. Liczne opuszczenia w tekście.
5. Aluzja, żeby pokazać list temu lub tamtemu, który już będzie wiedział, jak go odczytać.
6. Nie związane z treścią krzyżyki, trójkąty lub inne figury, zarówno na kopercie, jak także na papierze.
7. Nieumotywowane podkreślenie miejsc pozbawionych znaczenia, wypunktowanie itp.

Takie listy zanim zostaną poddane jakimkolwiek badaniu chemicznemu, mechanicznemu lub kalorycznemu, mają zostać natychmiast przekazane referentowi do odcyfrowania. Puste załączone kartki, karty, pasek papieru, połowicznie zapisany róg listu, potraktować tak samo. Takie zdania jak: „dobrze schowaj ten list”, „Czytaj ten list uważnie”, „Umiesz jeszcze tak dobrze rozwiązywać rebusy jak kiedyś?” Należy traktować jako podejrzane i przekazywać takie listy referentowi do zbadania, złożone razem w grubej kopercie.

Nie uda się tutaj uniknąć omyłek i zaniedbań, dlatego trzeba robić wszystko, aby możliwie zawęzić granice błędu, do tego należy jeszcze zauważyć, że rosyjska cenzura ma nad naszą taką przewagę, że tam oficerowie i urzędnicy wciąż pracują jako cenzorzy, podczas gdy tu ciągła rotacja organów zwierzchnich oraz współpraca z przygodnymi wolontariuszami a szczególnie z niezdyscyplinowanym kobiecym personelem pomocniczym szkodliwie wpływają na pożądaną efektywność pracy.

Ciągła rotacyjność z dwóch powodów przynosi szkody. Po pierwsze odbija się na precyzji w pracy, ponieważ tylko przez dłuższe ćwiczenie cenzor, jak to się mówi – intuicyjnie, od razu przy czytaniu listu wynajduje podejrzane lub opuszczone fragmenty, co oczywiście nie ma miejsca w stosunku do świeżo upieczonych cenzorów. Po drugie pod względem wyników pracy, ponieważ przychodzący nowy cenzor opracowuje wyraźnie mniej materiału i poza tym przeszkadza pozostałym cenzorom w ich pracy zasypując ich pytaniami.

Nie trzeba o tym wspominać, że także tutaj to, co powinno zostać zatrzymane, zostaje puszczane dalej. Można jednakowoż stwierdzić z prawdopodobieństwem graniczącym z pewnością, że te błędy można zapisać na konto wyłącznie świeżo zatrudnionych cenzorów.

Z powyższego wynika, że bezpieczeństwo pracy cenzorskiej stoi w ścisłym związku z ciągłością pracy poszczególnych cenzorów.

Przytoczone w tym sprawozdaniu świadectwa problematycznej wartości rosyjskiej cenzury opierają się naturalnie tylko na obserwacjach poczynionych na podstawie listów rosyjskich, podczas gdy opracowanie ekspediowanej do Rosji korespondencji umyka dokładnej ocenie i polega wyłącznie na pośrednich wnioskach wywiedzionych z napływających tutaj pism. Ze względu na to, że wychodząca korespondencja podlega czynności urzędowej tych samych organów co nadchodząca poczta, można z tego przez analogię wyciągnąć wnioski na podstawie podobnie powierzchownej i nierzetelnej analizy całego materiału, jako podsumowanie całokształtu organizacyjnie i indywidualnie wadliwej kadłubowej instytucji.

^a Sprawozdanie to stanowi integralną część sprawozdania mjr. Primavesiego, zamieszczonego w tej samej broszurze, w edycji wyodrębniono je z uwagi na tematykę. Dokument nie posiada żadnej parafy ani stempla. Na końcu broszury załącznik: „Listy patriotyczne”, z niemieckojęzycznymi cytacjami korespondencji żołnierzy obywateli austro-węgierskich o propaństwowym charakterze (k. 129–133).

^b Adnotacja maszynopisowa poniżej: „Cytowane tutaj załączniki znajdują się w oryginalnym sprawozdaniu w c. i k. Ministerstwie Wojny”.

^c Wszystkie fragmenty oryginalnego tekstu podkreślone pomarańczowym ołówkiem zostały pogrubione w edycji.

^d W oryginale: „Schneidemühl”.

Sprawozdanie: przekład z języka niemieckiego, oryginał, maszynopis.
ÖstA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3727 Res. 1128, k. 112–128.

Nr 16

1915 czerwiec 21, Wiedeń. – Wyciąg z przepisów cenzorskich sporządzony przez naczelnika Rumuńskiej Grupy Cenzury, prof. Stefana de Volcinskiego, dla Szefostwa Cenzury GZNB, oparty na instruktażu odnośnie traktowania korespondencji jenieckiej oraz komunikatach Ministerstwa Wojny. Dokument zawiera liczne cytaty z komunikatów dla Oddziału Cenzury, co stanowi o jego wartości; większość z nich nie zachowała się w postaci oddzielnych dokumentów, są to komunikaty nr 6, 7, 13, 22, 25, pochodzą z okresu luty–kwiecień 1915 r. Spis przepisów stanowi pierwszy powstały dokument normatywny dla Oddziału Cenzury, obejmujący podstawowe kwestie jak: struktura oddziału, zadania jego poszczególnych elementów, procedury postępo-

wania z cenzurowaną korespondencją, wykaz treści w pierwszej kolejności przeznaczonych do ocenzurowania, procedury usuwania informacji.

Cenzura Rumuńska^a

[...]

Spis przepisów cenzorskich dokonany przez rumuńską grupę cenzury w GZNB

Rumuńska Grupa Cenzury – Wyciąg

- a) z instrukcji dla Szefostwa Wspólnego Centralnego Biura Rejestrowego (GZNB) dla jeńców wojennych,
- b) z odnośnych komunikatów.

A. Szefostwo Cenzury

Naczelnik grupy przydzielony jest do zwierzchnika Szefostwa w charakterze konsultanta. Jest odpowiedzialny za dokładne monitorowanie prac cenzorów, jak również całej działalności grupy w ogóle, a także pośrednictwo w kontaktach grupy z kierownictwem oddziału. [Instrukcja GZNB nr]

Naczelnik grupy powinien wykorzystywać tylko taki personel pomocniczy (cenzorów), którzy posiadają zaświadczenie o dopuszczeniu do pracy wystawione przez szefostwo cenzury. Wszelkie transfery do innej grupy lub całkowita rezygnacja cenzora, powinny być zgłaszane drogą skróconą do kancelarii prezydyjnej (radca cesarski Braun⁶⁵). Taką samą drogą powinny być zgłaszane wszelkie zmiany miejsca zamieszkania.

[Komunikat nr 15]

Naczelnik grupy ma do każdego sprawozdania dodawać jednostronnie zapisaną kopię.

Okólnik z dnia **17 maja 1915 r.** [E. Nr. 14]

Szefostwo grupy na podstawie pozyskanych przez cenzorów obserwacji i informacji ma co miesiąc sporządzać **sprawozdanie miesięczne** i przekazywać go Szefostwu cenzury najpóźniej do 20-go dnia następnego miesiąca.

Sprawozdanie to musi zawierać informacje na następujące tematy:

- 1) ^b sprawy personalne grupy
- 2) ośrodki internowania jeńców wojennych (i cywilnych)
- 3) zaopatrywanie i traktowanie jeńców
- 4) zatrudnienie
- 5) epidemie i śmiertelność

⁶⁵ Johann Braun – radca cesarski, czł. kancelarii prezydyjnej Oddziału Cenzury GZNB, kierownik Wydziału P.

- 6) ważne informacje w liście:
 - a) różne treści
 - b) patriotyczne treści
- 7) podział na narodowości
- 8) cenzura
- 9) zatrzymane listy
- 10) inne obserwacje i wnioski Szefostwa grupy

Komunikat nr 22

Z obozu jenieckiego Somorya zebrać jak najwięcej materiału, by móc pociągnąć do odpowiedzialności karnej anonimowych autorów listów. E. Nr. 23 (K. 3)

B. Cenzura

Podjęcie prac cenzorskich służy następującemu zadaniu: z jednej strony zapewnić dobrze funkcjonującą wymianę korespondencji jeńców wojennych, z drugiej strony uzyskać możliwość działania w interesie państwowym za pomocą konkretnych danych, a także tą drogą wpłynąć na polepszenie losu własnych i obcych jeńców wojennych.

Cel cenzury: jak najdokładniejsza kontrola korespondencji jeńców wojennych, internowanych i ich rodzin.

Cenzura musi więc zwracać uwagę na to:

1. **By w korespondencji nie przegapić żadnego elementu istotnego z wojskowego lub ogólno-politycznego punktu widzenia, takich jak:**
 1. Informacje o ruchach wojsk
 2. Działania sztabu generalnego (odbywające się lub planowane)
 3. Opis sytuacji wojennej
 4. Przygotowania mobilizacyjne
 5. Historyczne reminiscencje
 6. Informacje o powstaniach, epidemiach w poszczególnych okręgach itd.Jeśli zostaną odkryte takie elementy, listy te muszą zostać zatrzymane przez cenzurę.
2. **Pocztówki z karykaturami zagranicznych głów państw muszą zostać koniecznie zatrzymane** (podobizny króla Piotra, księcia Jerzego, pochód wojsk itd.).

Tak samo należy zatrzymywać listy, których treść narusza przepisy kodeksu karnego, w szczególności §§ 56 (zdrada stanu), 63 i nast. Obraza majestatu, 305 zatwierdzenie akcji antypaństwowej, 67 szpiegostwo, 308 szerzenie niepokojących pogłosek.

Tak samo mają być traktowane takie sztuki korespondencji, które z jakiegoś powodu wydają się podejrzane lub utrudniają kontrolę, takie jak:

klejone strony

podejrzenie zdrady
prośba o przesłanie świadectwa chrztu
utrudnienie kontroli z powodu nieczytelnego pisma itd.

Zatrzymane listy są przedkładane naczelnikowi grupy.

3. **Listy, które zawierają niedopuszczalne uwagi**, np. o ogólnej sytuacji, drożyznie, wiadomości mogące przygnębiająco oddziaływać na czytelnika (z wyłączeniem spraw rodzinnych), **podlegają procedurze usuwającej.**

Usuwanie przez cenzurę polega na tym, by całkowicie uniemożliwić odczytanie odpowiedniego fragmentu, za pomocą przypisanej pieczętki.

Przekazane do usuwania listy, mają być opatrywane podpisem cenzora, przekazywane działowi manipulacyjnemu, do dalszego przesłania działowi usuwającemu.

Wyrzucanie listu lub jego zniszczenie jest absolutnie niedopuszczalne.

Wynoszenie listów z lokali urzędowych jest dopuszczalne tylko za zgodą i odpowiednim zaświadczeniem władz zwierzchnich.

Cenzorzy mają powiadamiać **naczelników grup o uzyskanych informacjach** na temat sposobu traktowania jeńców wojennych i internowanych, w szczególności w odniesieniu do ich przynależności państwowej, oraz miejsca ich internowania.

Decyzja w wątpliwych przypadkach, odnośnie cenzury książek i tym podobnych druków jest zastrzeżona dla Ministerstwa Wojny Wydział X. Dla utrzymania komunikacji listownej muszą być respektowane następujące instrukcje dla działu manipulacyjnego:

- 1) **Prawidłowo podać adres/adresatów i nadawców;** względnie uzupełnić je na podstawie pieczętki z miejsca nadania.
- 2) **Nieprawidłowe informacje dotyczące niemożności korespondencji z jeńcami wojennymi lub przekazów pieniężnych do nich muszą być poprawnie zamieszczone w liście w odpowiednim języku.**
- 3) **Listy z przekazami pieniężnymi,** są po ocenowaniu i skontrolowaniu, o ile suma do nich dołączona zgadza się z podaną w liście, są oddawane **naczelnikowi grupy kancelaryjnej.**
- 4) **Korespondencje z zawiadomieniami o śmierci adresata** są zawsze wysyłane w odpowiednich kopertach do właściwej kancelarii parafialnej z prośbą o delikatne przekazanie^c.
- 5) **Korespondencje, nie zawierające dokładnego położenia miejsca,** w którym przebywają internowani lub jeńcy wojenni, **są po ocenowaniu odpowiednio sortowane i przekazywane naczelnikowi grupy sortującej do dalszej dyspozycji^d.** Ten kieruje je dalej, o ile stwierdzenie miejsca pobytu na podstawie list jenieckich nie jest możliwe, do Wojennego Urzędu Kontroli, lub do Centralnego Biura Rejestrowego.
- 6) 9 a) listy do jeńców wojennych

- 7) **Korespondencje, które są zaadresowane do internowanych za granicą własnych cywilów i wojskowych, bez dokładnego określenia miejsca pobytu, muszą być opatrzone w pismo^e, które zawiera prośbę do Wojennego Urzędu Informacyjnego określonego państwa o przesłanie go dalej (K. 4).**

Wyciąg z wydanych komunikatów

Przejmowanie listów z urzędu cenzorskiego do ocenzurowania w domu

- 1) **Zgody** na to udziela tylko naczelnik grupy tym cenzorom, którzy:
 - a) pracują co najmniej od dwóch miesięcy,
 - b) z powodu choroby lub z innych powodów nie mogą odbywać pełnogodzinnej służby w urzędzie,
- 2) Listy osobiście przejmuje cenzor osobiście, potwierdza ich przejęcie i oddaje je po 3 dniach.
- 3) Cenzor jest zobowiązany do cenzurowania listów wyłącznie w swojej siedzibie, oraz do trzymania ich w **ściśłym zamknięciu**, by uniemożliwić wgląd osobie niepowołanej. **Cenzura musi być prowadzona wyłącznie przez cenzora, bez pomocy innych osób.**
- 4) **Pokazanie listu osobie niepowołanej oznacza przestępstwo wobec tajemnicy korespondencji**, jak również oznacza złamanie przepisów urzędowych odnośnie nadużywania władzy.
- 5) Naczelnik grupy może odmówić **wydania zezwolenia** lub odwołać zezwolenie na przejęcie listów bez podania przyczyny.
- 6) Przejmujący listy cenzor jest zobowiązany do **potwierdzenia podpisem** przyjęcia do wiadomości powyższych postanowień.

Komunikat z 12 lutego (E. Nr. 6)

Cechy, które zdradzają podejrzaną charakter listu:

- 1) brak adresu nadawcy,
- 2) nieczytelny adres nadawcy,
- 3) pominięcie wersu w tekście,
- 4) liczne opuszczenia w tekście,
- 5) sugestia by pokazać list osobie trzeciej, która będzie wiedziała jak go odczytać,
- 6) niezwiązane z tekstem krzyżyki, trójkąty lub inne figury, zarówno na kopercie jak i na samym liście,
- 7) niezrozumiałe podkreślenia nieznaczących fragmentów, kropkowanie.

Takie listy mają zostać dostarczone bezpośrednio do por. Schütza. Nazwisko cenzora ma być wyraźnie napisane na liście^f.

Komunikat z 13 lutego

Listy i kartki, zaadresowane do jeńców znajdujących się na Węgrzech i nie zawierają dokładnych danych obozów, raczej jako wyznaczone miejsce

przeznaczenia wskazują Budapeszt, mają być po ocenowaniu **skierowane do oddziału kancelaryjnego**^s celem uzyskania informacji.

Komunikat z 7 kwietnia

Listy naszych jeńców wojennych i internowanych, które odnoszą się do ogólnej sytuacji zaopatrzeniowej, traktowania, zatrudnienia, opłacania i ewentualnie zgonów, mają być przedkładane naczelnikowi grupy do wglądu. **Miejsca internowania muszą zostać spisane lub uzupełnione.**

Komunikat z 14 kwietnia

W publikacjach na temat **działań**, które podjęto względem werbunku landszturmistów, rekrutacji itd., **fragmenty te muszą zostać podkreślone i usunięte**^h. Na przykład, gdy zwraca się do nas 45-letni poborowy Karl, mimo że ma on już 49 lat – to taka informacja **może zostać przepuszczona**, a zwroty takie jak „u nas biorą już nawet starców i dzieci” itd. oraz wszelkie wiadomości o złośliwym charakterze, które wydają się pojawiać jako celowo przesadzone, mające zakłócić wydane przez władze zarządzenia, **mają być usuwane.**

Listy przeznaczone do usuwania mają być przekazywane do grupy usuwającej, a nie na pocztę. Dlatego listy takie mają być starannie oddzielone od tych (własna koperta), które mają być przesyłane dalej.

Komunikat nr 11

Korespondencje na polowych kartkach pocztowych, adresowane do jeńców wojennych w Rosji lub Serbii, często są oznaczone pieczętą całej formacji wojskowej, podają także miejsce stacjonowania oddziałów rezerwowych i instalacji wojskowych na tyłach. Z danych tych strona nieprzyjacielska często może wyciągać ważne informacje. Dział usuwający musi więc zwrócić szczególną uwagę na to, by zapobiec wysyłce takich pocztówek do krajów nieprzyjacielskich.

Komunikat nr 13

Relacje od żołnierzy przeważnie narodowości słowiańskich, którzy piszą o wspólnych warunkach utrzymania na Syberii i we wschodniej Rosji, pisane są w celach agitacyjnych i zdradzają zdecydowaną tendencję, dlatego mają być odprowadzone do działu usuwającego.

Komunikat nr 19

Obowiązkiem cenzorów jest ściśle przestrzeganie tajemnicy korespondencji, wszelkie publikacje lub dzielenie się informacjami z redakcjami prasowymi są surowo zabronione. Wszelkie naruszenie podlega sankcjom karnym w §§ 101 do 104 Kodeksu karnego (Nadużycie władzy).

Niektórzy Internowani otrzymują informacje na temat sytuacji na froncie wojennym. Taka korespondencja musi być rygorystycznie przejmowana. Wszelka cenzura lokalna jest zabroniona.

Wszystkie listy internowanych mają być opatrzone pieczętką obozową i **bez wyjątku** kierowane do GZNB – Urzędu informacyjnego ds. jeńców wojennych.

Komunikat nr 18 (np. Nr. 22)

Z obozu jenieckiego Somorya zebrać jak najwięcej materiału, by móc pociągnąć do odpowiedzialności karnej anonimowych autorów listów.

Komunikat nr 22

Nacisk nie na ilość dostarczonej ocenzurowanej korespondencji, lecz na jak największą dokładność.

Komunikat nr 25

Wszelka korespondencja internowanych ma być oznaczana pieczętką przez władze wojskowe oraz kierowana do szefostwa cenzury GZNB.

Uwagi naczelnika Czeskiej Grupy Cenzury A do dokumentu nr 1145 Res. 1915

Przedłożony wniosek wiąże się częściowo z uproszczeniem, częściowo zaś z ukończeniem niezbędnych działań kancelaryjnych w związku z formującymi się w Oddziale Cenzury grupami językowymi.

Wnioskodawca rozwinął tu z pewnością pomysł, który musi odpowiadać każdemu doświadczonemu pracownikowi administracyjnemu.

Jednak niżej podpisany uważa, że powinien wyrazić swoją opinię, że **system hasłowy**, względnie tzw. **rejestrwanie rzeczowe**, na którym opiera się wnioskodawca, tylko wtedy oportunistycznie można przyjąć za pożyteczne, gdy dotyczy olbrzymiego materiału. Instrukcja jest jednak bardzo przejrzysta (liczy zaledwie 5 stron), tak że jej rejestrwanie nie wydaje się konieczne.

Czego konkretnie brakuje w **instrukcji** (patrz punkt o sprawozdaniach miesięcznych) to musi zostać **uzupełnione** przez referenta, zgodnie z opinią naczelnika Rosyjskiej Grupy Cenzury C.

Także **rejestracja komunikatów** wydawałaby się tylko wtedy potrzebna, gdy będzie tego wymagał materiał, a to z kolei będzie sensowne, gdy komunikaty będą **numerowane** i nie segregowane pod **względem treści**. **Rejestr** komunikatów będzie tylko wtedy sporządzany, gdy poszczególne komunikaty będą uchylane, zmieniane lub uzupełniane przez ich nowelizacje (**stąd po kilku okresach rocznych**).

Proponowane przez referenta rozwiązanie, które ma służyć **cenzorom do orientacji**, przedstawia całą tę rozległość materiału jako **zbiór abstraktów** zawierających prawie całą treść odpowiednich komunikatów, pomijając fakt, że każdy komunikat dotyczy wewnętrznego porządku urzędowego (czasem także natury zamkniętej)

i jako taki nie jest **prywatną własnością** cenzora, co sprawia, że wyżej wymienione okoliczności (prawie całkowite powtórzenie całego komunikatu) czynią zbędnym kolejne **wydanie zbiorcze** wszystkich komunikatów.

Uprawniony naczelnik jest raczej za tym, by **zbiór przepisów**, który powinna prowadzić każda grupa, w pełni będzie odpowiadał idei wnioskodawcy

Taki zbiór przepisów byłby zawsze dostępny dla cenzora, więc nie straci on koniecznej ewidencji komunikatów kancelaryjnych, dzięki temu i poprzez stały kontakt z naczelnikiem grupy, który będzie kontrolował całość przepisów, z pewnością cel obecnej propozycji musi zostać osiągnięty.

Nawiasem mówiąc, musi zależeć do naczelnika grupy, jak i w jaki sposób, biorąc pod uwagę specyfikę grupy, będzie on rozumiał **najlepszy sposób instruowania cenzorów**.

Co zaś dotyczy samych **naczelników grup**, trzeba jednak od nich (zwłaszcza że naczelnikami grup zostają tylko inteligentni, fachowi urzędnicy państwowi i oficerowie, względnie inni wypróbowani funkcjonariusze) oczekiwać, że zawsze będą w stanie, zdobyć istotną wiedzę o kancelaryjnych działaniach, i że nie stracą sprzed oczu zbioru najważniejszych procedur administracyjnych.

Z punktu widzenia **ciągłości** przez zastosowanie **podręcznego rejestru** oraz **powyższego zbioru przepisów** (co np. w czeskiej grupie cenzury A już się dzieje) dostatecznie zadośćuczyni się intencjom wnioskodawcy.

naczelnik Rumuńskiej Grupy Cenzury: prof. Stefan de Volcinsky⁶⁶

30 czerwca 1915

^a Tekst maszynopisowy poprzedza trudny do rozczytania oryginalny rękopiśmienny fragment, podpisany odręcznie, prawdopodobnie przez por. Artura Schütza. W lewym dolnym rogu tej strony umieszczono stempel z nadrukiem: „GZNB. Auskunftsstelle für Kriegsgefangene. Zensurabteilung. Präs. 21 Juni 1915”. Dodatkowo załączono komentarz do spisu przepisów, prawdopodobnie autorstwa naczelnika Czeskiej Grupy Cenzury A, Antona von Kolinsky'ego, lecz zamiast jego podpisu wyraźniejsze są tam adnotacje mjr. Emila Jellinka, naczelnika Rosyjskiej Grupy Cenzury C. Komentarz odnosił się do konkretnych spraw technicznych, jak sposób organizowania materiału informacyjnego przez grupy cenzorskie.

^b Obok odręcznie dopisany fragment dotyczący poniższych podpunktów, autorstwa mjr. Emila Jellinka, naczelnika Rosyjskiej Grupy Cenzury C, niestety nieczytelny: „oparcie sprawozdania na jasno określonych punktach (1–10) powinno dopuszczać więcej swobody [... dalej czytelne tylko pojedyncze słowa]”.

^c Nieczytelna adnotacja odręczna, najprawdopodobniej autorstwa mjr. Jellinka.

^d Słabo czytelna adnotacja odręczna do tego punktu sugeruje wyraźne zaznaczanie w korespondencji, czy osoba ta zginęła podczas walk, czy też zmarła dopiero w niewoli. Podpis: „J” (prawdopodobnie mjr Jellinek).

^e Adnotacja odręczna: „pismo powinno być zatytułowane «Informacja». Mjr Jellinek”.

⁶⁶ Stefan de Volcinsky – naczelnik Rumuńskiej Grupy Cenzury. Pochodził z Bukowiny, gdzie był profesorem gimnazjalnym.

^f Obok odręczna adnotacja: „Bez jakiegokolwiek oddziaływania chemicznego, mechanicznego albo [słowo nieczytelne]”.

^g Adnotacja odręczna: „mają być starannie sprawdzone [?, dalsza część nieczytelna]”.

^h Fragment wykreślony.

Wyciąg z przepisów: przekład z języka niemieckiego, oryginał, maszynopis.
 ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3727 Res. 1145, k. 1–11, 1–5.

Nr 17

1915 lipiec 8, Wiedeń. – Vademecum dla cenzorów, sporządzone przez naczelnika Włoskiej Grupy A, dr. Aloisa Puelliego, i przesłane do zaaprobowania szefostwu cenzury. Jest to pierwszy dokument normatywny w Oddziale Cenzury, który nie stanowi tylko zestawienia przepisów, lecz jest autorską próbą ich uporządkowania w postaci czytelno instruktażu (nazwanego tutaj: „Vademecum”). Dotyczy struktury Oddziału Cenzury, jego zadań, definiuje pojęcia jeńca wojennego, konfirmowanego i ewakuowanego cywila, wyjaśnia procedury pocztowe odnośnie korespondencji zatrzymanej i przeznaczonej do poddania procedurze usuwania niebezpiecznych treści.

Włoska Grupa Cenzury A
 Vademecum dla cenzorów
 P. Nr. 9

Do Przesławnego Kierownictwa Cenzury w Wiedniu^a

Wiedeń, 8 lipca 1915

W załączniku przedstawiam zarys instrukcji przeznaczonej do wprowadzenia i pouczenia cenzorów wyżej wymienionej grupy z gorącą prośbą, by go przeanalizować i po usunięciu ewentualnie wykrytych błędów, opatrzyć go klauzulą zatwierdzającą.

naczelnik grupy: **c. i k. ppor. w stanie spoczynku dr Alois Puelli**⁶⁷

VADEMECUM dla cenzorów

(Przejrzyste zestawienie istotnych dla służby cenzorskiej przepisów i komunikatów)
 Opracowane przez naczelnika grupy, c. i k. por. w stanie spoczynku **dr. Aloisa Puelliego**

⁶⁷ Alois Puelli – ppor., dr praw, naczelnik Włoskiej Grupy Cenzury A.

- I. Wymiana korespondencji pomiędzy jeńcami wojennymi, internowanymi i członkami ich rodzin odbywa się przez Oddział Cenzury GZNB Czerwonego Krzyża.
- II. Oddział Cenzury obejmuje następujące grupy:
 - a) grupę kierowniczą i kancelaryjną,
 - b) poszczególne grupy cenzury,
 - c) grupę pocztową,
 - d) grupę usuwającą,
 - e) grupę sortującą.
- III. Działalność poszczególnych grup cenzury polega na jak najdokładniejszym i sumiennym badaniu korespondencji jeńców wojennych, internowanych i ich rodzin.
- IV. Naczelnikowi grupy (zastępcy) podlega kierowanie grupą, komunikowanie się z szefostwem cenzury oraz wprowadzanie nowych cenzorów w ich obowiązki.

Sporządza on pisemny raport dla szefostwa cenzury, na temat obserwacji poczynionych w czasie wyznaczonym przez szefostwo cenzury. Pisanie raportów zostaje pozostawione jego uznaniu, o ile szefostwo cenzury w konkretnych przypadkach nie zachowa tego obowiązku dla siebie.

- V. Cenzorom powinny służyć jako wytyczne:

Traktowanie jeńców wojennych powinno być ludzkie. Za wyjątkiem rynsztunku wojskowego i dokumentów o treści wojskowej należy im pozostawić całą własność. Ich zamknięcie jest dopuszczalne tylko jako środek zapobiegawczy. Osadza się ich w miastach, twierdzach i obozach. Mają prawo do tego samego zakwaterowania i wyżywienia, jak wojska państwa gdzie się znajdują. Za wyjątkiem oficerów, mogą zgodnie z ich stopniem wojskowym i umiejętnościami zostać zobowiązani do pracy, jednakże nie powyżej ich możliwości, a także nie do pracy **przynoszącej korzyść militarną nieprzyjacielskiego państwa**. Oficerowie mają prawo do tego samego żołdu, co równi im stopniem oficerowie państwa, gdzie się znajdują.

Wszelkie dostrzeżone **odstępstwa** od tych przepisów cenzor musi zgłaszać naczelnikowi grupy (zastępcy).

Korespondencja jeńców wojennych jest **wolna od opłaty pocztowej** i musi posiadać dopisek „Prisonnier de guerre”.

Korespondencja **pomiędzy jeńcami** wojennymi przebywającymi w Austro-Węgrzech jest zabroniona. To samo odnosi się do korespondencji między tymi jeńcami wojennymi i zamieszkałymi w Austro-Węgrzech własnymi lub obcymi poddanymi, jak również na **prośbę** Misji dyplomatycznych i ich pracowników.

Wyjątek od tych przepisów robi się:

- 1) dla zamówień złożonych w krajowych firmach handlowych i odpowiedzi na nie,

2) dla jeńców wojennych z tego samego obozu, którzy są wykorzystywani do pracy poza obozem, o ile treść ich listów nie budzi podejrzeń.

Korespondencje nie przestrzegające tych przepisów mają być przekazywane naczelnikowi grupy (zastępcy).

VI. **Dezerterami** określa się jeńców wojennych, którzy świadczą wojskową lub tego rodzaju służbę na rzecz przedsięwzięć wojskowych wrogiej zagranicy. Wszelkie tego typu poglądy mają być **przekazywane** wraz z odpowiednią korespondencją naczelnikowi grupy (zastępcy).

VII. Obywatele państw nieprzyjacielskich, w szczególności ci, którzy podlegają obowiązkowi służby wojskowej i są zobowiązani do stawienia się, zostaną skierowani do własnych **obozów dla internowanych**. Otrzymują zakwaterowanie i zaopatrzenie, są kontrolowani przez wojskowych i mogą zostać wykorzystani do pracy w rozsądnym wymiarze.

Korespondencja jest **pozbawiona opłaty pocztowej** i z powodów państwowo-policyjnych podlega cenzurze, która jest dokonywana tylko przez Oddział Cenzury GZNB. Wszelka forma **miejscowej cenzury** (komenda obozowa, władza polityczna lub policyjna) **jest absolutnie zakazana**. Każda korespondencja musi być opatrzona pieczętką obozową. Korespondencja internowanych i konfirmowanych między sobą **jest wzbroniona**. Odstępstwa od tych przepisów mają być przekazywane naczelnikowi grupy (zastępcy).

VIII. **Konfirmowanymi** nazywa się tych obywateli, którzy z powodów politycznych są zobowiązani do tego, by pozostawać w wyznaczonej im jako miejsce pobytu gminie. Są nadzorowani przez policję i podlegają obowiązkowi meldunku. Ich korespondencja, która jest **objęta opłatą pocztową**, podlega cenzurze policyjnej.

IX. Obszary zagrożone przez nieprzyjaciela będą **ewakuowane**; ludność cywilna zostaje przeniesiona w głąb kraju (obóz barakowy). Pozbawieni środków do życia dostają dodatek na utrzymanie. **Ewakuowani** są zobowiązani do meldowania się. Ich **objęta opłatą pocztową** korespondencja z powodów państwowo-politycznych może być cenzurowana przez miejscowy urząd cenzury.

X. Cenzorzy mają zwracać uwagę na:

A) pod względem **formalnym**:

Adresy wojskowe (Np. na pocztówkach polowych pełnych pieczętek jednostek wojskowych, kadr rezerwowych i innych wojskowych instancji, gdy nazwa jest podana lub nie) są **zabronione i muszą bezwzględnie zostać usunięte**. **Wadliwe adresy** mają być zastąpione prawidłowymi, uzupełnione na podstawie stempla pocztowego miejsca nadania. Jeśli miejsce nadania **nie jest** dokładnie podane, to taka korespondencja z adnotacją – **Informacja?**, ma być przekazana naczelnikowi grupy (zastępcy). Tam gdzie brakuje dopisku „prisonnier de guerre” – ma on być uzupełniony.

B) Pod względem rzeczowym:

Wiadomości o traktowaniu jeńców wojennych, które nie jest w zgodzie z powyższymi przepisami (złe, również wyjątkowo dobre traktowanie), informacje o ważnych kwestiach wojskowych (ruchy wojsk, działania podejmowane lub planowane przez władze wojskowe), opisy sytuacji frontowej, przygotowania mobilizacyjne) za wyjątkiem tych wiadomości, które pojawiły się w prasie krajowej, historyczne reminiscencje, które mają związek z obecną sytuacją wojenną oraz informacje na temat ważnych wydarzeń politycznych mają być **przekazywane do naczelnika grupy**. Dane o liczbie i lokalizacji oddziałów własnych, a także o biurze poczty polowej, niedopuszczalne wiadomości i uwagi na temat sytuacji wewnętrznej monarchii (sytuacja gospodarcza, drożyzna, strajki, powstania i epidemie), pojawiające się złośliwe komunikaty, jako świadome przesadzone naruszenia dyspozycji władz, oraz wiadomości, które mogą wpływać przygnębiająco na czytelnika (z wyłączeniem spraw rodzinnych) **mają być usuwane**.

Pocztówki z karykaturami pewnych głów państw, korespondencje, których treść narusza kodeks karny (zdrada stanu, obraza majestatu) potwierdzenie nielegalnej działalności, szpiegostwa i rozpowszechnianie niepokojących pogłosek itp.), korespondencje własnych rekrutów, dezertersów i zdrajców, względnie korespondencje, które zawierają informacje na temat tych osób, jak i pisma, które z jakiegoś powodu wydają się podejrzane, **mają być zatrzymywane**.

Uwaga cenzorów jest szczególnie skupiona na publikowanej w grupie kancelaryjnej kurendzie (okólniku), gdzie opisane są znaki szczególne podejrzanej korespondencji. Nieprawdziwe dane, np. względem niemożliwości korespondencji z jeńcami wojennymi lub przekazów pieniężnych do nich mają być w listach **przekazywane w odpowiednim języku**. Jeśli przy okazji cenzury książek i broszur powstaną wątpliwości, cenzor powiadamia o tym naczelnika grupy (zastępcę). Korespondencje z zawiadomieniami o śmierci członka rodziny, a także obcojęzyczne listy z przekazami pieniężnymi, mają być przekazywane naczelnikowi grupy (zastępcy). Korespondencje prywatne są wyłączone spod miejscowej cenzury; mają być one opatrywane dopiskiem „**prywatne**” i posortowane, **mają być przekazywane naczelnikowi grupy** (zastępcy).

- XI. Cenzorzy mają podkreślać i zaznaczać nawiasem fragmenty **przeznaczone do usunięcia**, następnie wrzucać odpowiednie korespondencje do określonej koperty przeznaczonej dla grupy usuwającej.
- XII. Korespondencje **przeznaczone do zatrzymania** mają być przekazywane naczelnikowi grupy, który postępuje z nimi zgodnie z procedurą.
- XIII. Na znak dokonanej cenzury każdy cenzor musi opatrzyć odpowiednią korespondencję **właściwym dla siebie podpisem z inicjałem**.

- XIV. Wyrzucenie lub zniszczenie korespondencji jest **absolutnie niedozwolone**; tak samo wynoszenie korespondencji z lokalu urzędowego.
- XV. Obowiązkiem cenzorów jest rygorystyczne przestrzeganie **tajemnicy korespondencji** i tajemnicy służbowej. Naruszenie tej regulacji będzie równoznaczne z faktem nadużycia władzy.
- XVI. Wystąpienie z grupy cenzury oraz każdą zmianę miejsca zamieszkania należy zgłaszać naczelnikowi grupy.

^a Na wewnętrznej stronie okładki dokumentu liczne adnotacje odręczne, datowane na 21 VI 1915. Pochodzą one od poszczególnych naczelników grup, zgłaszających tutaj swoje uwagi do tekstu instrukcji. Pod jedną z nich (niestety bardzo słabo czytelną) podpisany jest por. Angerer, widoczny także podpis mjr. Jellinka oraz mjr. Johannisthalera. Przykładowa adnotacja: „Wyciąg z komunikatów jest bardzo praktyczny. Poszczególne punkty sprawozdania jednakże muszą być dostosowane do aktualnie opracowywanego materiału. Podpisano: von Pfahl”; „Jako podręcznik zbyt szeroki materiał! Mniej materiału, więcej precyzji. Podpisano: por. [nazwisko nieczytelne]”; „Należy z radością powitać ten ważny, systematyczny podręcznik i wprowadzenie dla nowych cenzorów. Jest on niezbędny jako załącznik do dotychczasowych instrukcji. Naczelnikom grup musi jednak być pozostawiona jak najpełniejsza swoboda i inicjatywa. Własny charakter i umiejętności grają tutaj doniosłą rolę. Podpisano: Kornel Stodola”.

Vademecum: przekład z języka niemieckiego, oryginał, maszynopis.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3.27 Res. 1145, k. 1–10.

Nr 18

1915 lipiec 20, Wiedeń. – Sprawozdanie Szefa Oddziału Cenzury GZNB, mjr. Theodora Primavesiego, dla Wydziału X Ministerstwa Wojny i dotyczące pracy Oddziału Cenzury.

c. i k. Ministerstwo Wojny, Wydział X

Sprawozdanie cenzury GZNB/Urzędu informacyjnego do spraw jeńców wojennych w Wiedniu^a

Ministerstwo wojny ze szczególnym zadowoleniem zapoznało się z raportem z 20 czerwca na temat rezultatów cenzury korespondencji jeńców wojennych. Raport umożliwia pełny wgląd w trudne i wieloaspektowe prace Oddziału Cenzury i daje świadectwo panującego tam entuzjazmu. Wyciągnięte przez autora raportu wnioski natury wojskowej i politycznej, dzięki jasnej strukturze i przejrzystej analizie pozwalają na pozyskanie z korespondencji ogólnych obserwacji i tworzą bardzo cenny materiał, który będzie mógł być wykorzystany również w późniejszym czasie. Szczególnie godne uznania są płynące z raportu fachowość i chwalebne

dążenie do tego, by zdecydowanie i z pełną świadomością wziąć udział w owocnej działalności.

Minister Spraw Wewnętrznych, gen. broni^b [Alexander von] Krobatin

1. Odpowiednio do stale rosnącej liczby jeńców wojennych ilość korespondencji do ocenzurowania w raportowanym miesiącu wzrosła do przeciętnej wartości 70 tys. dziennie, i całościowo licząc od początku działalności oddziału osiągnęła liczbę 7 milionów. Mimo tak olbrzymiej ilości cel, jakim jest **codzienna** norma przepracowanego materiału dzięki pracowitości cenzorów i szczególnej energii naczelników grup mógł zostać osiągnięty w prawie każdej grupie językowej. Także opinia, szeroko **dziś** rozpowszechniona w kraju i za granicą i wyrażana częstokroć w nienawistnej formie, że w naszych instytucjach cenzury listy „leżą miesiącami” nie potwierdza się.
2. Liczba pracowników na dzień 1 czerwca wynosi 572 osoby; w tym 470 cenzorów, zaś pozostali przypadają na kancelarię, dział manipulacyjny, dział usuwania i grupę ordynansów. Obecnie są 23 grupy językowe.
3. Zgromadzone przez naczelników grup obserwacje natury ogólnej, militarnej i politycznej, zostaną przez tychże naczelników grup w formie sprawozdań przedłożone Ministerstwu Wojny, zaś szczególnie istotne fakty wymagające natychmiastowego zajęcia stanowiska są mu przesyłane jako meldunki specjalne. Dlatego niniejsze sprawozdanie obejmuje wyłącznie pozyskane z wyżej wzmiankowanych elaboratów podsumowujące obserwacje, dodatki jak również wynikające z charakteru korespondencji wnioski natury wojskowej i politycznej.
4. W korespondencjach członków rodzin naszych jeńców wojennych prawie stale nierozsądnie dużo miejsca poświęca się skargom na biedę i wszechogarniającą drożyznę. Te informacje są nie tylko przesadzone, lecz nawet częściowo wprost nieprawdziwe i świadczą one tylko o tym, że często ludność nie posiada dość siły moralnej, by powstałe w tak doniosłym czasie trudności i niewygody znosić mężnie, i niekiedy takie wypowiedzi graniczą wprost ze zradą. Dlatego poleca się politycznym biurom centralnym, by zareagowały i dobitnie pouczyły ludność, że tego rodzaju lekkomyślna pisanina za granicą może posłużyć za świadectwo niepotwierdzonych faktów, co może z kolei przynieść niepożądane owoce.
5. **Ogólna sytuacja gospodarcza w Rosji. Stosunkowo duża ilość „wysłanych korespondencji”, które zaadresowano z Rosji do Rosji lub za granicę, niemniej jednak trafiły do Oddziału Cenzury, pozwala na wyciągnięcie pewnych dość wiarygodnych wniosków. W konsekwencji tychże sytuacja gospodarcza wewnątrz Rosji mimo obfitych zapasów zboża, mięsa itd. z następujących powodów nie może jednakże być uważana za specjalnie optymistyczną:**

1. Wyraźnie widać, że aparat administracyjny i zarządzający w licznych wypadkach całkowicie zawodzi.
2. Warunki transportowe i komunikacyjne okazują się całkowicie niewystarczające: wymiana i uzupełnianie zapasów jest wskutek tego utrudnione (brak wagonów).
3. Manipulacje cenami przez pewne kręgi sprawiają, że niedobory jeszcze się powiększają.
4. W zauważalny sposób brakuje sił roboczych;
5. Przemysł cierpi na brak węgla i niemieckich pracowników, którzy wcześniej w fabrykach pełnili głównie rolę kierowniczą.

Wskutek tego ceny artykułów żywnościowych i produktów przemysłowych w pewnych guberniach osiągają astronomiczną wysokość; w poszczególnych przypadkach w wiarygodny sposób pisze się o najprawdziwszym głodzie, jak ostatnio w liście zaadresowanym z Besarabii do Ameryki.

Z szeregu świadectw wybrano najbardziej charakterystyczne listy:

List z 7 V od Teodora Bieloljowa z Wołody do Alexa Wozyrzanki (sic!) w Athos: „Wszędzie widzi się intensywne prace na polach, ale nie widzi się robotników, ponieważ do roboty wysłano cały lud, nie ma też koni, dlatego praca jest bardzo droga. Mężczyzna kosztuje 1,50 rubla za dzień, z koniem 2 ruble 60. Sytuacja nie jest różowa...”

List od I. Noskowa w Piotrogradzie do Iwana Noskowa w Miłowicach: „Wielki handel całkowicie ustał, u wszystkich kupców zaprzestano wyjazdów, wszyscy siedzą bez zajęcia, ponieważ nie ma towarów. Zaprawdę, jakże nędznie się żyje”.

List od Iwana, w Groznm (Kaukaz), z 2 maja, do rosyjskiego żołnierza Danił Toki, w Żółkwi: „W Groznm 22 kwietnia był wielki strajk. Zaatakowano i zniszczono pocztę; w mieście było wielkie poruszenie, przyjechali żołnierze”.

Inaczej wygląda sytuacja na Syberii, która nie jest bardzo dotknięta wojną; ogólnie panuje całkiem normalna codzienność pod względem gospodarczym. Można to dokładnie ustalić na podstawie korespondencji jeńców wojennych, jednakże rosyjskie kręgi polityczne tak wyraziście próbują te treści usuwać dla swoich czysto agitacyjnych celów, że szefostwo cenzury czuje się zmuszone do wydania naczelnikom grup następującego zarządzenia.

Komunikat nr 19

„Nie ma wątpliwości że korespondencja jeńców wojennych przeważnie słowiańskiej narodowości w różowych barwach i pochwalnych sprawozdaniach przedstawiających rzekomo cudowne warunki egzystencji na Syberii i we wschodniej Rosji w większości zostały sporządzone w celach agitacyjnych i służą wyraźnie określonym celom politycznym. Naczelnikom grup poleca się by utrzymane w takim tonie fragmenty korespondencji kierowali do działu usuwającego”.

Wiedeń, 30 maja 1915

Uderzające jest również, że – na wzór wcześniej stosowany przez Serbów – z wnętrza Rosji do Austrii świadomie w celach dezinformacyjnych przesyłane są nieudolnie sfabrykowane optymistyczne wiadomości gospodarcze i przemysłowe.

6. Sytuacja gospodarcza w Serbii

Ponura sytuacja gospodarcza Serbii dzięki wsparciu mocarstw Ententy oraz znanej ze skromności i wytrwałości ludności nieco się poprawiła, jest jednakże na tyle trudna, że sprzyja wciąż niezwalczonym epidemiom i zagraża aż zbyt dobrze znanemu, żalosnemu losowi naszych jeńców wojennych.

7. Sytuacja militarna

a) W Rosji

Na podstawie korespondencji jenieckiej, jednakże także na bazie stosunkowo licznych przychodzących oryginalnych rosyjskich listów polowych można z pewnością stwierdzić, co następuje:

1. Nastroje prowojenne w armii – dobre w pierwszych miesiącach, ponieważ sztucznie podtrzymywane dzięki kłamliwym proklamacjom i obietnicom, jak również sfabrykowanym sprawozdaniom sytuacyjnym, teraz są już znacznie bardziej stonowane.
2. Także na wsi mistrzowski i systematycznie organizowany w Rosji system kłamstwa obraca się teraz przeciwko samemu sobie.
3. Obecnie w Rosji wysyła się na front także na wół zdolnych do służby wojskowej ludzi – od 19-letnich rekrutów po 49-letnich landszturmistów (rezerwistów) (opółczeni i ratniki).
4. Austriacki i niemiecki Landszturm (rezerwa) **daleko** przewyższają swój rosyjski odpowiednik.
5. Oznaką militarnego wyczerpania jest to, że według pokrywających się ze sobą meldunków w listach poczty polowej z każdej kompanii artylerii fortecznej w twierdzach (Sewastopol, Władywostok itd.) pozabierano po 30 żołnierzy i odkomenderowano ich na front jako uzupełnienia dla piechoty.
6. Potwierdzają się braki uzbrojenia. Często wzmiankowane są nadzwyczajne typy uzbrojenia w rodzaju karabinów starych systemów, od piechoty morskiej albo proweniencji japońskiej, jak również to że na stacje zbiorcze przybywają często nieuzbrojeni rekruci pozbawieni do tego mundurów, tam też tylko część z nich otrzymuje wyposażenie.
7. Według świadectw rosyjskich oficerów duch i dyscyplina wydają się być mocno poluzowane.
8. Krótkie charakterystyczne wypowiedzi z oryginalnych listów rosyjskiej poczty polowej: „Dopóki byli tam prawdziwi rezerwiści, biliśmy się wszystkimi siłami, ale z pospolitakami sytuacja pogorszyła się, **bo oni nie chcą się bić**” (list z 12 IV); „Bogu niech będą dzięki, życiem dostałem się do niemieckiej niewoli”,

„W naszym pułku prawie nie ma już prawdziwych żołnierzy, dlatego w ostatnim czasie pułk został uzupełniony już po raz czwarty” [...].^c

9. Sytuacja jeńców wojennych w Rosji

Wielokrotnie w wcześniejszych sprawozdaniach opisywane warunki życia jeńców wojennych w Rosji i na Syberii prawie nie uległy znaczącej zmianie. Ich położenie – mimo często przychodzących skarg – ogólnie rzecz biorąc nie jest **absolutnie** złe, w szpitalach nawet określane jest jako bardzo dobre. Stosunkowo liczne, głównie przemycane przez oficerów w zaszyfrowany sposób informacje o treści: „traktuje się nas jak przestępców” w większości raczej należy przypisać na konto wspomianej już psychozy jenieckiej i częściowo dają się one wytłumaczyć tym, że wskutek często podejmowanych prób ucieczki zaostrzyły się warunki pilnowania przez wartowników, a wcześniejsza swoboda poruszania się została teraz w sposób mocniej odczuwalny ograniczona.

Usprawiedliwione jednakże są skargi na następujące ciężkie warunki:

1. Często niewystarczająco zorganizowane pod kątem żywnościowym warunki transportu, które – co potwierdza się w kilku oddzielnych korespondencjach – powodowały, że eskorta zmuszała jeńców na pewnych stacjach dosłownie do zebrania po wsiach (przypadki zgonów skutek zamarznięcia podczas transportów zimowych).
2. Odebranie dystynkcji.
3. Cofnięcie wprowadzonego dla obrońców Przemyśla zarządzenia odnośnie prawa zachowania broni. Powodem do tego wzmiankowanym w oficjalnym „dekrecie” miałyby być przypadki okaleczeń rosyjskich jeńców wojennych dokonane przez Austriaków, jak np. obcinanie im języków. Jest to oczywista próba odebrania naszym bohaterom popularności i bohaterskiego nimbu wśród ludności wiejskiej.
4. Wciąż powtarzające się skargi o nieotrzymywaniu poczty i przekazów pieniężnych są uzasadnione i spowodowane trudną sytuacją komunikacyjną i pocztową, o której wzmiankują także rosyjskie gazety, dalej zaś okolicznością, że przekazy pieniężne w sposób widoczny wędrują do kieszeni rosyjskich funkcjonariuszy, a wreszcie korespondencje do licznych miejsc internowania wyszukiwane są jedynie po to, by wyciągnąć z nich „**napiwki**”. Krótka notatka pozyskana przez jeńca wojennego z gazety, która została stwierdzona przez władze w Piotrogradzie podczas przypadkowej rewizji, w myśl której w piotrogrodzkim urzędzie cenzury spalono całe wagony korespondencji, wydaje się godna uwagi.

W grupach niemieckich prowadzona jest statystyka odnośnie niedoręczenia korespondencji do różnych obozów jenieckich; rezultat jest następujący: większość skarg dotyczy obozu Berezowka, z której to stacji wielu jeńców pisze, iż od siedmiu miesięcy niczego nie dostali, pomimo tego że są przekonani, że ich bliscy piszą do nich co najmniej raz w tygodniu, jeśli nie codziennie. [...]

13. Cenzura listów

Według jak dotąd sporządzonych elaboratów w Rosji, jak i w Serbii cenzura nie jest scentralizowana, słaba i po dyletancku zorganizowana, dlatego często się blokuje i nie spełnia swojej funkcji.

Do pewnego stopnia poprawia humor ta okoliczność, że w Rosji, kraju zaszyfrowanych pism i technik kodowania, od początku stosowane u nas metody cenzury, jak zapieczętowywanie – najskuteczniejszy sposób przeciwko odzyskiwaniu usuniętych fragmentów – tam w ogóle nie były znane i dopiero teraz są po uczniowsku kopiowane przez poszczególne urzędy cenzury. Więcej na ten temat zawiera dołączony w załączniku fachowy raport por. Schütza. Jako ilustracja metod, wskutek których rosyjska cenzura jest tak zacofana, może posłużyć następujący list z Rewla od pewnej damy wywodzącej się z niemieckiej szlachty bałtyckiej:

1. Tyle słyszymy o starym Strausie, że mu tak źle idzie. Zapewne masz jakieś nowsze wiadomości? **Strauss: Austria.**
2. Nie zapomniałeś jeszcze francuskiego? Na wszelki wypadek piszę po niemiecku. **Polecenie: nie pisać po niemiecku.**
3. Starej, grubej Akulinie też nie idzie za dobrze. **Akulina-Rosja.**
4. Ma dużo trosk z powodu starszych dzieci. **Starsze dzieci – ludność.**
5. Zamęczają nas swoimi bajeczkami, które zawsze – **bajeczki: wiadomości prasowe.**
6. Dobrze się kończą. Hermann jest prawdziwie bezczelny, gdy idzie o te bajeczki. **Herman – Niemcy.** Ale ma też dowcip i inteligencję. Nie opłaca się przesyłać pieniędzy Akulinie. Proszę cię, napisz mi dokładnie, jaki jest stan zdrowia starego Straussa.
7. Angażujemy się w pełni w Twoje sprawy i jeśli chodzi o sprawy spadkowe jesteśmy całkowicie po Twojej stronie. **Sprawy spadkowe – przyszły los prowincji bałtyckich.**

Jednakże powyższe konstatacje nie powinny stwarzać wrażenia, że sprawozdawca cenzury jest uosobieniem doskonałości; jego zwierchnicy wprost przeciwnie są w pełni świadomi, że przez wzgląd na rozmaite, często zgłaszane, zdecydowanie szkodliwe warunki, takie jak przymusowa współpraca z personelem ochotniczym, często kobiecym, zamiast z niezbędnym, stojącym w służbie czynnej oficerem – i kadrami urzędniczymi, częste reaktywowanie już raz odrzuconych urzędników – poddanych nadzorowi pomocników istotnie pomniejsza poziom bezpieczeństwa oddziału.

Będzie się więc pracować nad tym, by granice błędu i skutki tych obciążających, lecz częściowo spowodowanych nadzwyczajnymi warunkami wojennymi uchybień i przeciwności, możliwie jak najbardziej zmniejszyć.

14. Krótka charakterystyka jeńców wojennych

a) Rosjanie

1. Korpus oficerski. Absolutnie niehomogeniczny

Zjawiska sympatyczne pod względem charakteru znajduje się przede wszystkim wśród członków rodów bałtyckich, dalej równie licznie wśród członków pułków gwardii, oddziałów lotniczych, rzadziej wśród oficerów liniowych. Pozostali

w większości robią wrażenie mało pociągających, niewychowanych i niewykształconych, i przez częste posługiwanie się kłamstwem, dalej zaś plugawe przekleństwa często znajdowane w ich korespondencjach, sprawiają wręcz odpychające wrażenie.

Przepaść pomiędzy poszczególnymi klasami oficerów i klik – jest tak ostra, że nie zmniejsza jej nawet wspólne zranienie i zakwaterowanie w szpitalach, gdzie nawet zwykła pogawędka między łózkami postrzegana jest jako niedopuszczalna.

Te oznaki, które ogólnie odpowiadają obserwacjom poczynionym przez austro-węgierskich oficerów – stanowią optymistyczne świadectwo, że nasz korpus oficerski mimo kilku momentów – które w niepożądanym sposobie pojawiły się w długiej epoce pokoju szkodząc codziennemu współżyciu i świadomości swej pozycji społecznej – jest jednak wyciosany z zupełnie innego drewna.

2. Podoficerowie i żołnierze

Wielkorus wywodzący się ze środowisk chłopskich, dzięki swej prostej, otwartej, dziecięcej i serdecznej naturze sprawia sympatyczne wrażenie, również rosyjski Ukrainiec^d wykazuje godne uznania pociągające cechy, pozostałym jednakże nie wyrządzi się specjalnej krzywdy, nazywając ich „niepełnowartościowym motłochem”.

b) Serbowie

W myśl korespondencji wszystko kojarzy im się z płomienną miłością do ojczyzny. Pomimo notorycznej i patologicznej skłonności do oszustwa i kręctwa nie można odmówić temu narodowi okazywanej w ich korespondencjach godności.

Honorowe i prostolinijne wrażenie czynią Macedończycy; ci często gorzko się skarżą, że muszą dzielić niewolę ze swoimi śmiertelnymi wrogami.

15. Korespondencja jeńców oraz ich bliskich daje nieporównanie bogaty obraz do obserwacji politycznych. Bez żadnej przesady można stwierdzić, że przegląd i uważne opracowanie istotnych szczegółów spośród blisko siedmiu milionów sztuk korespondencji umożliwi wiarygodne i pewne sformułowanie indywidualnej i politycznej charakterystyki każdej narodowości w Monarchii. Pewne hamulce w niewoli zanikają i w kraju nieprzyjacielskim wyraża się ostro i wyraziście własny sposób myślenia.

Niemcy

Z krajowych i zagranicznych korespondencji bije wciąż wierność cesarzowi, miłość do ojczyzny i rodzinnych stron, często także nieco podkolorowane uwielbienie dla rodziny. Zupełnie zbędnym jest przypominać o tym, że wśród żołnierzy niemieckojęzycznych nie znaleźliśmy prawie żadnego zdrajcy czy dezertera; w sposób jasny i wzruszający wciąż i wciąż bije z listów żołnierskich duch, żywo przypominający czasy Radetzky'ego i jeśli to uczucie żyje właśnie w listach z niewoli, to może to służyć za świadectwo, że austriacki Niemiec na froncie w pełni stoi po stronie swego Pana.

Pewnym przeciwieństwem do tego są znacząco częste korespondencje do jeńców wojennych, **a zwłaszcza** te pisane przez ludność miejską. Widać po tym, że właśnie ludność wiejska posiada większe i wyższe zrozumienie dla istoty naszych wielkich czasów. Szerokie kręgi tzw. inteligencji przez ciągle egoistyczne wynoszenie się i przesadne podkreślanie niewygód, które przynosi wojna w formie drożyzny, anonimowe – stąd bardziej nienawistne i w większości zupełnie fałszywe skargi i stękania na temat krajowych porządków – ukazują w listach **do krajów nieprzyjacielskich** pewną narodową oklapłość i zupełnie niezrozumienie.

Nie tylko żołnierz – lecz także ludność – musi zostać wychowana w duchu wojskowego myślenia i przygotowana do wojny – a wówczas **zrozumie** to, co alpejski chłop instynktownie i słusznie **odczuwa**.

Węgrzy

Na dowód nieskazitelnego ducha Węgrów zarówno jako żołnierzy jak i obywateli powinno wystarczyć, że jak dotąd w ciągu ośmiu miesięcy istnienia cenzury nie więcej niż – jak sądzę – **dwie** korespondencje musiały zostać zatrzymane. Są oni w pierwszych szeregach na listach jeńców wojennych, którzy dostali się do niewoli z ciężkimi ranami.

Czesi

Jak wynika z wielu tysięcy listów, **naród ten wspólnie z Serbami z Syrii stanowi najbardziej niewiarygodny element pod względem wojskowym i państwowym. Propaganda pańsłowania i rusofilskiej utopii – jak już o tym raportowano – głęboko przeniknęła większość środowisk wiejskich w Czechach, na Morawach, szczególnie takie miejscowości jak Brno, Kyjov, Přerov, Prostějov, Ołomuniec. Zostało to wykryte przez cenzurę w postaci wielkiej ilości korespondencji zdradzieckich i szpiegowskich, stwierdzonego upodobania Czechów dla cyrylicy, widocznych chociażby w wypowiedziach i artykułach redagowanych przez Czechów gazet rosyjskich. Dalej stwierdza się, że wskutek intensywnej propagandy rosyjskiej na rzecz przyjmowania rosyjskiego obywatelstwa liczba confirmowanych i internowanych wyraźnie spadła.**

Wciąż powracające wcześniej w rozmaitych wariantach życzenie „Dałby Bóg, żeby Rosjanie już tu byli. Ugotujemy im herbaty i upieczemy ciasto” po ostatnich wydarzeniach wojennych nieco ucichło.

Oddziaływanie tych faktów i potwierdzona przez samą stronę nieprzyjacielską poprzez uprzywilejowywanie Czechów ich państwową nielojalność ujawniły się spadkiem wartości bojowej; stwierdzono uderzająco niski procent jeńców, którzy dostali się do niewoli po odniesieniu ran oraz na podstawie wypowiedzi korespondencyjnych wyraźnie wykryto przechodzenie na stronę rosyjską całych jednostek czeskich, takich jak 28 pp, bataliony landszturmu 51, 52, 53, 54, 57, 58. Cenzura dotarła do fotografii z gazet rosyjskich, oficjalnie pokazujących formowanie legionu czeskiego w Rosji. Na podstawie wcześniejszych raportów Oddziału Cenzury stwierdzono niezbitie udział czeskich jeńców wojennych w walkach na froncie

tureckim (Turkiestański Pułk Strzelców) wreszcie werbowanie czeskich jeńców wojennych do armii serbskiej.

W żaden sposób nie jest zadaniem Oddziału Cenzury, by formułować końcowe wnioski odnośnie przyszłego państwowo-politycznego postępowania z tym narodem, pozwala sobie ono jedynie wskazać na okoliczność, że według meldunku służbowego oficerów zbiegłych z rosyjskiej niewoli jedną z pierwszych czynności czeskich jeńców w kraju nieprzyjacielskim jest, że podczas transportów śpiewają rdzennie rosyjskie pieśni, przypuszczalnie wyuczone w krajowych związkach gimnastycznych, depczą swoje kepi ozdobione godłem Jego Cesarskiej Wysokości i plują przed swoimi oficerami. Pod tymi auspicjami i przez wzgląd na „uzupełniającą propagandę” usilnie uprawianą wśród jeńców wojennych w Rosji przez towarzystwa słowiańskie, można przyjąć za pewnik, że z reszty **lojalnych** Czechów **ani jeden** po wojnie nie powróci do kraju bez „rewolucji w duszy i w kieszeni”.

Prawda płynąca ze wspomnianego meldunku oficerskiego potwierdza się również w liście wysłanym z Ceadîr-Lunga (Bessarabia) z 1 lutego, w którym znajduje się następujący fragment: „Wśród jeńców prawie nie ma Niemców, tylko Słowianie; ci śpiewają rosyjskie pieśni i pozdrawiają rosyjskich generałów słowami: „**Na zdar**”.

Charakterystyczne jest że wraz z postęпами rosyjskiej ofensywy korespondencyjne oznaki czeskiej rusofilii przybierały na sile, natomiast po klęsce pod Gorlicami-Tarnowem wyraźnie opadały.

Cisnące się na usta pytanie, czy z faktu, że po wypowiedzeniu wojny przez Włochy zaczęły przychodzić liczne lojalne [czeskie] korespondencje, można wnioskować o zmianie tego znanego i dowiedzionego nastawienia, z powodów kompetencyjnych trzeba pozostawić bez odpowiedzi.

Słowacy

Z ich korespondencji, niezależnie od tego czy pochodziły one z Moraw czy z Węgier, bez wątpienia wynika, że tak chętnie podnoszone i nagłaśniane sprawozdania czeskich i rosyjskich dzienników dotyczące rzekomej świadomości o politycznej solidarności, wspólnocie interesów i uczuć, są z gruntu skłamane i sfabrykowane.

Naród ten, różny od Czechów swoją skromną, ale nie skrytą naturą, którą się wyróżnia, nie chce myśleć o sobie inaczej niż jako o poddanych swego monarchy. Jak bardzo wierny dynastii i przywiązany do swojej ziemi jest ten naród, świadczą liczne niezwykle sympatyczne korespondencje do ojczyzny.

Żołnierska wartość tego narodu świadczy sama o sobie, i gdy się porówna liczbę 90% **rannych** wśród słowackich jeńców w statystyce Oddziału Cenzury z liczbą najwyżej 30–50% jeńców czeskich na jednym z ostatnich miejsc, kłamstwo „**politycznej solidarności**” wychodzi z całą oczywistością [...].

Warto wspomnieć, że w Ameryce, tym Uniwersytecie wywrotowej propagandy, udało się jednakowoż także wśród tamtejszych emigrantów ze Słowacji wyszukać kilku austrofobów – czego dowodzą – niezwykle nieliczne korespondencje.

Polacy

Trzeba otwarcie powiedzieć, że oni – przynajmniej według korespondencji – jak dotąd mocno zawiedli, a wrażenie ich mocnego politycznego charakteru okazało się nie pokrywać z wizerunkiem, stworzonym przez historię. Wcześniej ich tożsamość narodowa, tak powszechnie i pięknie nabierająca siły jako przestrzeń konfliktów wpływów germańskich i rosyjskich, teraz wyraźnie osłabła.

W swoim czasie prawa wyłuszczające w Poznaniu mogły zbliżyć do Rosji pewne polityczne kręgi; ten moment nieźle wykorzystali rusofilscy agitatorzy, stąd stosunkowo liczne przykłady rusofilii właśnie u warstw **wyższych**. Zgodnie z korespondencjami ludność wiejska okazała się pod względem politycznym raczej tępa i zubożniała.

Wyrazy świadomości narodowej znajdowano rzadko; tak samo fragmenty, które mówiłyby o przywiązaniu do Domu Panującego. Dalej z korespondencji wynika, że w rosyjskiej Polsce dlatego część legionistów – ochotników zgłosiła się, ponieważ obiecano polskiemu narodowi autonomię. Znacząca liczba – jak się wydaje – tylko dlatego wstąpiła do tej propagandowej ekipy, ponieważ zwabił ich nadzwyczaj wysoki żołd – 45 rubli miesięcznie, wychodzący naprzeciw ich trudnej sytuacji materialnej.

Rusini, względnie Ukraińcy^e

Analiza materiału wskazuje trzy ściśle odrębne zespoły korespondencji. Ponieważ możliwości rozwojowe tego narodu były zróżnicowane pod względem politycznym, jego charakteryzacja musi opierać się także na odmienności przestrzennej wyrażonych tu poglądów.

a) Rosyjscy Ukraińcy

W korespondencjach jenieckich wyraźnie widać, że świadomość narodowa tego **żyjącego pod rosyjskim panowaniem** narodu cechuje się silnym poczuciem poddaństwa, w żadnym jednak wypadku **nie zanikła**. Liczni dezercerzy i jeńcy, którzy dostali się do niewoli bez ran, głównie ze starszych roczników i ich korespondencja świadczą o tym, że rosyjscy Ukraińcy widzą w Austriakach swoich **wyzwolicieli**, zaś w Rosjanach swoich **ciemieżycieli**. Obecnie na rosyjskiej Ukrainie daje się **silnie** zaobserwować rozkwit ruchu separatystycznego.

b) Rusini we wschodniej i północnej Galicji

Rusofilska agitacja już w czasach pokojowych zapuściła tam korzenie. To całe sporne terytorium było i jest dalece skażone, także w swoich środowiskach chłopskich. Korespondencja zdrajców i dezercerów w setkach przykładów tego dowodzi. Powody, dlaczego właśnie tam tak usilnie pracująca agitacja osiągnęła poważne sukcesy, są oczywiste. Kręgi inteligentkie i chłopci widzą w Rosjanach wyzwolicieli spod tendencji polonizacyjnych ostatnich lat, które zadały tak głębokie rany ich poczuciu tożsamości narodowej.

Stan chłopski został poza tym pozyskany faktycznie niższym rosyjskim podatkiem gruntowym. Ci ludzie widzą w Austrii fundament i sojusznika elementu polskiego – a Polacy są ich wrogiem narodowym.

c) Rusini na Bukowinie i pogranicznych terytoriach Karpat Leśnych

W początku w korespondencjach z tych terenów dostrzeżono oznaki silnej tożsamości narodowej w poczuciu procesarskiego i proaustriackiego lojalizmu. Dalej niewielka skuteczność i oddziaływanie rusofilskiej propagandy było zdumiewające, jak również dobry duch, przemawiający z korespondencji członków wywodzących się stamtąd pułków – Tyrolczyków Wschodu.

Gdy się jednak ma przed oczyma fakt, że na Bukowinie i w Karpatach Leśnych w związku z ich specjalnym statusem i częściowo wskutek położenia geograficznego nie zaistniało „polskie zagrożenie”, wiedząc przy tym że nasza Bukowina jest krajem wzorcowo zarządzanym, zgodnie z pryncypiami liberalnymi, że każdy chłop już tylko z powodów oportunistycznych szanuje i czci rząd i jego organa, ponieważ zapewnia on mu pod każdym względem przewagę nad galicyjskim sąsiadem, rozwiązanie zagadki staje się jasne jak słońce.

Nastroje ludności ukraińskiej na terytoriach odzyskanych przez naszych żołnierzy

W korespondencjach można dostrzec ogólny radosny oddech swobody, zaś w wielu wypadkach głęboką nienawiść do Rosjan. [...]f

Serbowie i Chorwaci

Być może nic od doświadczeń obecnej wojny oraz wymowy bogatego materiału korespondencyjnego nie dowiodłoby lepiej prawdziwości stwierdzenia, że wszyscy ci, którzy wierzyli, że oba te narody mogą razem żyć pod jednym dachem, całkowicie się mylili.

Rzadko wypowiedane są tak ostre przeciwieństwa, zaznaczające charakter narodowy, jak to ma miejsce między tymi dwoma narodami, co daje się stwierdzić na podstawie bogatego materiału korespondencyjnego. Tej etnicznej antytezie odpowiada u Chorwatów piękne typowe **poczucie austriackie**, głęboka wierność tronowi, którą w porównywalnej formie znaleźć można tylko w krajach alpejskich, i na placu boju, gdzie wzorcowa postawa pułków chorwackich – oraz całkowite tego przeciwieństwo u Serbów – z nielicznymi wyjątkami. Gdy piewcy idei wielkoserbskiej włączają do niej Chorwację, wtedy świadomie fałszują oni fakty.

Większość dezertersów narodowości serbskiej i zazwyczaj następujący potem ich zaciąg do armii serbskiej pozostawia tylko życzenie, że ten smutny fakt przynajmniej w pewnym stopniu przysporzy jakichś korzyści własnej armii. Wzorcowo pracująca pod kierunkiem attaché Antona von Vukelicia⁶⁸ grupa cenzorska rzeczywiście zdołała dotąd pozyskać ogromnie cenny materiał, na podstawie jedynie sporadycznie lub nieumiejętnie usuniętych, starannie gromadzonych, sortowanych i analizowanych materiałów adresowych dezertersów,

⁶⁸ Anton von Vukelic – dyplomata, attaché w ambasadzie austro-węgierskiej w Belgradzie. Po wybuchu wojny służył jako por. w 55 pp. Przeniesiony do rezerwy, w latach 1915–1918 naczelnik Serbskiej Grupy Cenzury M i referent Referatu III (Sprawy wojskowe, polityczne i gospodarcze Serbii i Albanii) GZNB.

dalej dzięki rezultatom umiejętnie prowadzonej korespondencji rozpoznawczej. Materiał ten ujawniał rejony dyslokacji poszczególnych dowództw armii i etapów, prawie kompletną dyslokację rejonów koncentracji poszczególnych dywizji, ich aktualizowane przegrupowania, oraz praktycznie wszystkie miejsca postoju poszczególnych formacji oraz dowództwa bałkańskich sił zbrojnych.

Od Jego Cesarskiej Wysokości Arcyksięcia Eugeniusza⁶⁹ przyszło własnoręcznie sporządzone pismo datowane na dzień 6 kwietnia 1915 r.:

Dowództwo c. i k. wojsk bałkańskich K. nr 8750

Do Centralnego Wspólnego Biura Rejestrowego
(Oddział Cenzury) w Wiedniu (poprzez Biuro Ewidencyjne)

Poczta Polowa nr 305, 6 kwietnia 1915 r.

Do Oddziału D, Res. nr 521, z 31 marca br.

Wyrażam moje szczególne uznanie i gorące podziękowanie za uzyskane z wielką rzetelnością i fachowością przez Oddział Cenzury bezcenne informacje o armii serbskiej. Aby móc natychmiast wykorzystać napływające dane, proszę by odnośne informacje stale wysyłało bezpośrednio ze zwyczajowo uprzednio dokonanych tłumaczeniem nie czekając, aż zbierze się więcej materiału.

Arcyksiążę Eugeniusz

Pod kątem ich postawy w krajach nieprzyjacielskich, pozostających na służbie serbskiej można podzielić na trzy kategorie:

- I. Jeńcy, którzy z powodu trudnej sytuacji materialnej zaciągnęli się do armii.**
- II. Ci, których rząd serbski wezwał, by na dowód swojej słowianofilskiej lojalności obrócili broń przeciwko Austrii i przyjęli serbskie obywatelstwo.**
- III. Uprzedzeni austrofobi, zażarci wrogowie Monarchii, którzy świadomie natychmiast zdezerterowali, aby gdziekolwiek móc walczyć przeciwko Austrii.**

⁶⁹ Eugeniusz Ferdynand „Erzi” Habsburg (1863–1954) – arcyks. austriacki, feldmarsz. c. i k. armii, wielki i niemiecki mistrz zakonu krzyżackiego (1894–1923). Po ukończeniu Terezańskiej Akademii Wojskowej, został oficerem SG. Służył w kawalerii i piechocie. W latach 1900–1908 dowodził XIV Korpusem Armijnym w Innsbrucku. W grudniu 1914 r. jako gen. kawalerii przejął dowodzenie na froncie serbskim. Zreorganizował 5 Armię, którą po wejściu Włoch do wojny przeniesiono na front włoski. Od 27 V 1915 sprawował dowództwo nad frontem włoskim. Kierował obroną nad Isonzo, później przeniósł się do Bozen. Dowodził ofensywą w południowym Tyrolu (V–VI 1916). Mianowano go feldmarsz. 23 XI 1916; 11 I 1918 zakończył służbę. Po wojnie wyjechał w kwietniu 1919 r. z Austrii i osiadł w Szwajcarii (Bazylea). Potem mieszkał w zamku krzyżackim w Gumpoldskirchen i w Wiedniu. Por. N. von Preradovich, *Eugen...*

Słoweńcy

Materiał dowodowy pozwala stwierdzić, że także ten naród w ogólnych ramach nie wyznaje idei wielkoserbskiej. Wielokrotnie dowiedziono, że prowadzona w ten sposób agitacja dobrze zakorzeniła się w „ **pewnych kręgach inteligenckich**”; sam naród wydaje się nie być nią dotknięty. Zgodnie z tym postawa wojskowa kontyngentów słoweńskich powinna być nieskazitelna. [...]

Włosi

Oddział Cenzury uważa za swój obowiązek, by na podstawie skrupulatnie zbadanego materiału odnośnie tego narodu potwierdzić pewne fakty, które **nie** odpowiadają poglądom panującym być może w pewnych miarodajnych kręgach. Wbrew opinii, że Trydent i pobraże austriackie są matczynikiem irredentystów, że ludność jest austrofobiczna i nielojalna, trzeba stwierdzić, że korespondencje o treści irredentystycznej pochodzą jedynie z pewnych określonych środowisk miejskich (Triest, Gorycja, Revereto, Ala). Rdzeń narodu jest zdrowy, w żaden sposób nie cierpi on na austrofobię, w większości przypadków myśli on dynastycznie i absolutnie lojalnie. Przypadków masowych dezercji – jak w przypadku Czechów i Serbów – nie wykryto. Otwarty, wolny od obcych ingerencji plebiscyt we włoskich **odebranych prowincjach** ujawniłby niewątpliwie większość głosów po stronie Austrii. Jest prawdopodobnym podejrzenie, że wykazane już jako fałszywe, wspomniane wyżej poglądy w swoim czasie były propagowane przez pewne państwo słowiańskie z powodów dezinformacyjnych.

Załącznik B. Celem aktualizacji w załączniku B zostaną podane liczne korespondencyjne wypowiedzi naszych Włochów po wypowiedzeniu nam wojny przez Włochy.

Widać z dotychczasowych meldunków, że świeżo internowani obywatele Włoch są bardzo zadowoleni ze swojej sytuacji.

Ewakuowani do Czech Austriacy z Trydentu wielokrotnie z entuzjazmem wychwalają szczególnie przyjazne powitanie ich przez ludność czeską (która często wyczuwa w nich swoich duchowych pobratymców), ponieważ brakuje komunikacji językowej i trudno jest wyjaśnić pomyłkę, ten serdeczny stosunek zapewne potrwa jeszcze jakiś czas.

Rumuni

Większość Rumunów na Bukowinie, także w Siedmiogrodzie i na Węgrzech wydaje się być lojalna i wierna tronowi. Wysoki procent rannych jeńców wskazuje na doskonałe wartości żołnierskie. Jednakże w Siedmiogrodzie i na Węgrzech odnaleźć można nierzadkie świadectwa wielkorumuńskiej propagandy. Zwłaszcza w Ameryce hordy agitatorów sięją spustoszenie.

Socjaldemokraci

Trzeba wciąż powtarzać tę prawdę, że członkowie tej partii w ciągu ostatnich miesięcy wojennych w pełny uznania i lojalności sposób wypełniali swoją powinność w ramach państwowych i wojskowych. Używane już wśród ludzi potoczne

określenie „c. i k. socjaldemokraci” nie dotyczy pewnych czeskich partii, dla których przedrostek „socjalny” wyraźnie jest tylko parawanem lub kryptonimem.

Żydzi

Z bogatego materiału korespondencyjnego wynikają piękne, nawet szlachetne ich cechy, takie jak: wewnętrzna religijność, miłość do ojczyzny, szczere uwielbienie dla naszego monarchy, oraz silnie zakorzenione przywiązanie do rodziny, dalej głębokie uczucie wdzięczności za dokonane dobrodziejstwa, które powinny nas nauczyć, by z większą tolerancją niż to miało miejsce do tej pory, oceniać ten lud, u którego z pewnością obecne są dziwactwa oraz błędy”. [...]

Na koniec warto wspomnieć, że niniejsze sprawozdanie zostało zredagowane wyłącznie na podstawie rzeczywistego materiału korespondencyjnego i w tym celu, by nie pomijając gorzkiej i bezwzględnej prawdy, szlachetnie i z wyprostowaną postawą wskazać drogę ku jaśniejszej przyszłości.

^a Dokument ma postać zwartej szytej broszury, oprawnej w miękką okładkę jasnobrązowego koloru.

^b W oryginale: ML FZM – Minister des Landes Feldzeugmeister.

^c Pominęto fragment listu.

^d W oryginale: „Russische Ukrainer”.

^e W oryginale: „Ruthenen resp. Ukrainer”.

^f Pominęto fragmenty tłumaczonych korespondencji.

Sprawozdanie: przekład z języka niemieckiego, oryginał, maszynopis.

ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3727 Res. 1128, k. 84–111.

Nr 19

1915 lipiec 26, Wiedeń. – Pismo szefa Oddziału Cenzury, mjr. Theodora Primavesiego, do Wydziału X Ministerstwa Wojny, odnośnie mianowania na cenzorów komisarzy cywilnych. Pismo podkreśla i uzasadnia konieczność zatrudnienia w oddziale urzędników państwowych z przygotowaniem i doświadczeniem prawno-administracyjnym, którzy pozostawaliby przydzieleni do oddziału na stałe, zamiast wciąż podlegających rotacji oficerów, odkomenderowywanych z oddziału na front lub do innych instancji wojskowych. Proponowanymi urzędnikami byli Franz Obertor, Wilhelm Fritsch oraz Anton von Kolínsky.

Urzędnicy państwowi w Oddziale Cenzury. Mianowanie komisarzy cywilnych. Do c. i k. Ministerstwa Wojny, Wydział X w Wiedniu

Szefostwo Oddziału Cenzury, chcąc wyjść naprzeciw intencjom c. i k. Naczelnego Dowództwa, zwracając szczególną uwagę na wojskowe i polityczne aspekty

jego działalności stwierdza, że może podołać przydzielonym mu zadaniom tylko wówczas, jeśli będzie dysponować odpowiednią liczbą wykwalifikowanych oficerów i urzędników państwowych ze szczególnym przygotowaniem prawno-administracyjnym.

Urzędnicy państwowi, przysłani przez poszczególne ministerstwa cywilne do współpracy z Oddziałem Cenzury, którzy dla wyższych intencji wykorzystywani są do specjalnych zadań, wymagają całkowitej niezależności, aby obiektywnie i w nienaganny sposób wykonać powierzone im zadania służbowe, natomiast samo ich skierowanie tej niezależności im nie gwarantuje. Z drugiej strony istnieje niebezpieczeństwo, że najbardziej wykwalifikowani spośród przydzielonych urzędników państwowych zostaną znów odwołani przez swoje ministerstwa, groźba ta już kilkakrotnie się potwierdziła, i tylko dzięki szybkiej i energicznej interwencji ministerstwa wojny przynajmniej na krótki czas została oddalona. Ciągłe zmiany w osobie referenta do najważniejszych spraw, mocno szkodzą całej sprawie, więc szefowie Oddziału Cenzury nie mogą zagwarantować, że referaty będą sporządzane w jednakowo rzetelny sposób odnośnie tych samych aspektów.

Aby uniknąć tego ostatniego niebezpieczeństwa, nierównego i nierzetelnego sprawozdawstwa odnośnie ważnych gałęzi wyżej wymienionej służby dla całego okresu działalności Oddziału Cenzury, szefostwo Oddziału Cenzury uważa za niezbędnie konieczne, by przynajmniej urzędnicy państwowi, którzy zajmują się ważnymi i zastrzeżonymi referatami, poprzez ich mianowanie na komisarzy cywilnych zdobyli całkowitą niezależność i zostali podporządkowani jurysdykcji wojskowej. Jako tacy urzędnicy wchodzi w rachubę dr Franz Obertor⁷⁰, c. i k. wice-sekretarz ministerialny w Ministerstwie Robót Publicznych, dr Wilhelm Fritsch⁷¹, c. i k. sekretarz finansowy w c. i k. Ministerstwie Kultury i Edukacji oraz Anton Kolínsky⁷², c. i k. sekretarz namiestnikowski w c. i k. Ministerstwie Kultury i Edukacji.

Dr Franz Obertor na początku października został skierowany przez Ministerstwo Robót Publicznych do Oddziału Cenzury i został mianowany naczelnikiem Chorwackiej Grupy Cenzury. Współpracował z Szefostwem Oddziału Cenzury **w tak doskonały sposób**^a, że jego odwołanie w marcu spowodowało po dziś dzień odczuwalną lukę. Dr Obertor dzięki swojej doskonałej znajomości sytuacji społeczeństw chorwackiego i słoweńskiego, jak również jego solidności

⁷⁰ Franz Obertor – absolwent gimnazjum w Lublanie i politechniki w Wiedniu, dyplomowany inżynier, wice-sekretarz ministerialny w Ministerstwie Robót Publicznych.

⁷¹ Wilhelm Fritsch (1885–1955) – absolwent uniwersytetu w Wiedniu, dr praw, sekretarz finansowy w Ministerstwie Kultury i Edukacji. W okresie międzywojennym jeden z założycieli muzeum mineralogii w Grazu.

⁷² Anton Kolínsky – przed wybuchem wojny najpierw pracował jako sekretarz namiestnictwa w Pradze, oddelegowany do Ministerstwa Kultury i Edukacji w Wiedniu, potem naczelnik Czeskiej Grupy Cenzury A.

i obiektywnego podejścia do narodowo-politycznych ruchów na południu monarchii, był szczególnie predestynowany do odgrywania roli referenta do spraw narodowo-politycznych na tych terytoriach (sprawami wojskowymi zajmuje się Anton von Vukelic).

Dr Wilhelm Fritsch jest naczelnikiem biura prezydialnego w Oddziale Cenzury. **Przez jego ręce**^b przechodzą wszystkie zastrzeżone agendy Oddziału Cenzury, które referuje szefostwu względnie władzom zwierzchnim i dowództwom. W ten sposób wykonuje delikatną i niezwykle ważną pracę, na temat zmiennych stosunków i oddziaływań narodowo-politycznych w krajach sudeckich na zachowanie oddziałów narodowości czeskiej na linii frontu, dysponując odpowiednim materiałem korespondencyjnym sporządza referaty dla Biura Ewidencyjnego c. i k. Sztabu Generalnego oraz dla c. i k. Naczelnego Dowództwa względnie dla c. i k. prokuratury wojskowej.

Anton Kolínsky jest naczelnikiem Czeskiej Grupy Cenzury A. Tak dobrze odznaczył się na tym stanowisku, że zmiana oznaczałaby wielką stratę dla tak ważnej agendy. Ministerstwo Kultury i Edukacji już dwukrotnie próbowało odwołać Kolínsky'ego. Jednakże zarówno na chwilę obecną, jak i w dłuższej perspektywie, nie będzie możliwe znalezienie dla niego zastępcy, ponieważ tylko dzięki jego energii i aktywności Czeska Grupa Cenzury A może liczyć na jego cenną pomoc, która już wielokrotnie okazała się bezcenna.

Te warunki pozwalają Szefostwu Oddziału Cenzury prosić, by c. i k. Ministerstwo Wojny oraz c. i k. Naczelne Dowództwo podjęły działania, by trzej wyżej wymienieni z ważnych powodów wojskowych zostali wyznaczeni komisarzami cywilnymi i tym samym zostali przydzieleni do służby w Oddziale Cenzury. Wynagrodzenie pozostaje to samo – we wszystkich trzech przypadkach jest to wynagrodzenie VIII kategorii. Decyzja ta musi jednak zostać przyjęta przez zarząd wojskowy. Jeśli weźmiemy jednak pod uwagę, jak wielkie korzyści przez to mianowanie odniosą Naczelne Dowództwo względnie Biuro Ewidencyjne Sztabu Generalnego, to dodatkowe obciążenie kredytu armii nie powinno przeważać szali. Dlatego Oddział Cenzury musiał ponownie zwrócić się w tej sprawie, zważywszy na jej wagę i pilność.

^a Fragment dopisany.

^b Słowa dodane.

Nr 20

1915 lipiec 28, Wiedeń. – Powiadomienie naczelników grup przez Szefostwo Cenzury o kursach dla instruktorów Oddziału Cenzury, dotyczących celu cenzury, struktury oddziału oraz tajników dekryptażu korespondencji. Wykładowcami byli Wilhelm Fritsch i szef działu deszyfracji, ppor. Arthur Schütz.

Wszystkim naczelnikom grup, z prośbą, by poinformować instruktorów o treści wyżej przedłożonego zarządzenia. Naczelnikom grup pozostaje uczestniczyć w kursach, ale naturalnie nie jest to obowiązkowe.

Wspólne Centralne Biuro Rejestrowe
Urząd Informacji dla Jeńców Wojennych

Temat: Odprawienie kursów dla instruktorów

Do wszystkich naczelników grup

Wiedeń, 28 lipca 1915 r.

Kursy dla instruktorów rozpoczynają się w środę, 28 lipca 1915. Będą odbywać się czterokrotnie w tygodniu, w czasie od 12.00 do 13.00 po południu.

Lokalizacja: Tuchlaubenhof. Podczas kursów odbędą się wykłady na następujące tematy:

- 1) wykładowca: dr [Wilhelm] Fritsch; cel i organizacja Oddziału Cenzury, status naczelników grup, instruktorów i cenzorów; rozgraniczenie oficjalnych uprawnień; administracyjne czynności służbowe, ogólne zasady traktowania materiału cenzorskiego.
- 2) wykładowca: por. [Arthur] Schütz; rodzaje szyfrów i sposoby ich zastosowania, podejrzane znaki.

Ilustrujące przykłady wz ćwiczeniami praktycznymi; procedury usuwające, konieczności usuwania, cele usuwania, możliwe techniki usuwające, metody zapobiegania procedurom usuwającym^a.

^a Dokument niekompletny. Sporządzono go na blankiecie Gemeinsames Zentralnachweisebureau. Auskunftsstelle für Kriegsgefangene.

Powiadomienie: przekład z języka niemieckiego, oryginał, maszynopis.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3729 Res. 1447, k. I–IX.

Nr 21

1915 sierpień 6, [Wiedeń]. – Instrukcja nr 62 Wojennego Urzędu Kontroli, polecająca, by prasa w monarchii powstrzymała się od publikowania informacji odnośnie sposobów oszukiwania cenzury rosyjskiej przez jeńców austro-węgierskich, ponieważ taka publikacja może pomóc nieprzyjacielowi usprawnić skuteczność cenzury. Niedopuszczalne było również publikowanie informacji na temat traktowania jeńców austro-węgierskich w obozach rosyjskich.

62. 6.08.1915 37001 Ostatnio w wielu dziennikach ukazały się wzmianki prasowe, w których opisano, jak oficer znajdujący się w rosyjskiej niewoli, używając tuszu sympatycznego nauczył się oszukiwać nieprzyjacielską cenzurę korespondencji i w ten sposób ujawnił cenne informacje na temat traktowania naszych jeńców wojennych w niewoli rosyjskiej. Poprzez publikację takich informacji władze rosyjskie, które oczywiście czytają nasze gazety, zwrócą uwagę na braki w funkcjonowaniu własnej cenzury i będą w stanie ją ulepszyć, tak że wiadomości naszych jeńców z niewoli już nie unikną działań rosyjskiego cenzora. Poleca się więc władzom prasowym, by tego rodzaju informacje prasowe, które mogą zaostrzyć wroga cenzurę i całkowicie uniemożliwić wydostawanie się prawdopodobnych informacji na temat traktowania naszych jeńców wojennych, całkowicie wstrzymywać. [...]

Instrukcja – Zestawienie instrukcji cenzorskich dla prasy wydanych przez Wojenny Urząd Kontroli odnośnie publikowania informacji o jeńcach wojennych, Wiedeń, kwiecień 1917: przekład z języka niemieckiego, kopia, maszynopis.

ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3752 Res. 4701, s. 19.

Nr 22

1915 październik 11, Wiedeń. – Sprawozdanie szefostwa Oddziału Cenzury GZNB do Wydziału X Ministerstwa Wojny odnośnie skomplikowanej sytuacji kompetencyjnej Oddziału Cenzury i wynikających z tego faktu zagrożeń dla jego działalności.

Do c. i k. Ministerstwa Wojny, Wydział X, w Wiedniu

Obecne warunki w Oddziale Cenzury GZNB są następujące:

Cały oddział jest jednostką filialną Urzędu Informacyjnego dla Jeńców Wojennych.

Cały oddział jest podporządkowany GZNB, z kolei całe biuro podlega Generalnemu Inspektoratowi ochotniczej opieki medycznej Czerwonego Krzyża, tak

że dalej zakłada się, że Oddział Cenzury w całości należy do Czerwonego Krzyża i Generalny Inspektorat stanowi ostateczną instancję ingerującą.

Kancelaria tego ostatniego była jednakże w ostatnim czasie całkowicie nieświadoma tego faktu, jak dotąd też nie miała wpływu na żadną z agend, z samej swojej natury bardzo odległych od jej działalności. Zwierzchnikiem Oddziału Cenzury jest szef GZNB, Urzędu Informacyjnego dla Jeńców Wojennych, ekscelencja Baron von Spiegelfeld, podczas gdy naczelnik samego Oddziału Cenzury należy do Naczelnego Dowództwa, i jemu oraz Ministerstwu Wojny podlega indywidualnie, ale nie jako szef podległego mu oddziału.

Historyczny rozwój Oddziału Cenzury, w związku z istniejącymi od początku konfliktami kompetencyjnymi, objawia czynniki, które wywarły znaczący wpływ i zaznaczyły się w obecnej sytuacji tej formacji:

- 1) Przynależność do Oddziału Cenzury jego oficerów (około 60) jest jak dotąd nie do końca wyjaśniona, kompetencja odnośnie wykonywania prawa karnego, itd. nie jest jasna. Ci oficerowie byli dotychczas wynagradzani w komendzie wojskowej w Wiedniu.
- 2) Odkomenderowany personel Oddziału Cenzury podlega Oddziałowi Głównemu na Praterze i jest dowodzony przez dowódcę Oddziału Personalnego Czerwonego Krzyża, jednakże żołd wypłaca mu Wydział Transferowy 49 pułku piechoty, Koszary Rossauer w Wiedniu. Jednakże przynależność zespołu (obecnie około 400 osób) nie została wyjaśniona, również wszelkie przeniesienia wyłącznie odnośnie szczególnie zdolnych i zasłużonych kadr mogą następować wyłącznie w ramach zakresu obowiązującego wyłącznie dla personelu pomocniczego Czerwonego Krzyża, a więc w sposób całkowicie niewystarczający i w wielu przypadkach szkodliwy dla służby.
- 3) Moc przydzielania koniecznych dla utrzymania działalności środków posiada częściowo Biuro Ewidencyjne Sztabu Generalnego, częściowo zaś Ministerstwo Wojny, w żadnym wypadku jednak Czerwony Krzyż.
- 4) Biuru Ewidencyjnemu Sztabu Generalnego przydzielono kilku oficerów zaznających z agendami wojskowymi jako oficerów łącznikowych, jednakże nie zmieniając ich statusu (miejsca służby), mimo że podlegają oni właściwie GZNB – Biuru dla Jeńców Wojennych, które nie jest instytucją wojskową.

Sprawozdania są składane tak do Ministerstwa Wojny, jak do Biura Ewidencyjnego Sztabu Generalnego oraz GZNB, Urzędu Informacyjnego dla Jeńców Wojennych, ewentualnie do Federalnego Zarządu Austriackiego Czerwonego Krzyża względnie do Komisji Opieki Austriackiego i Węgierskiego czerwonego Krzyża. Poczta napływająca do Oddziału Cenzury wskutek niewiedzy odnośnie rzeczywistej podległości, dopiero od momentu otwarcia GZNB lub Urzędu Informacyjnego dla Jeńców Wojennych dociera na właściwy adres, przy czym nie można wykluczyć, że niekompetentne osoby mają wgląd do ważnych akt wojsko-

wych, poza tym dostawy te wzrastają. Z tych faktów wynika, że nie ma mowy jak dotąd o całościowym organizacyjnym uregulowaniu odnoszących się do Oddziału Cenzury kompetencji. Najdotkliwsze przejawy tej sytuacji polegają na tym, że prawie każda z wyżej wzmiankowanych instytucji w większości przypadków tak jak Oddział Cenzury zwraca się do innej instancji z pytaniem o swoje kompetencje, i w ten sposób przenosi na kogoś innego odpowiedzialność. W coraz większym zakresie te uchybienia powodują nadzwyczajną szkodę dla skuteczności w działaniu oddziału i bardzo utrudniają podniesienie wydajności. Zamiast wykorzystać w pożądanym celu ich olbrzymi potencjał pracy dla dobra państwa, większość tego potencjału marnowana jest na konieczną i przedłużającą się sprawę wyjaśnienia często skomplikowanych sporów kompetencyjnych, Dlatego Oddział Cenzury uważa za swój obowiązek poinformować, że składane mu ze strony większości wchodzących w rachubę czynników polecenia, będą tylko wtedy uwzględniane, jeżeli ta polecenia pomocy będą w interesie tych czynników, ale z pominięciem interesów Oddziału Cenzury. Wyjątkiem od tego czyni się Wydział X Ministerstwa Wojny, o ile jego prośby i zapytania będą dotyczyć jego zakresu kompetencyjnego. Sytuacja Oddziału Cenzury w wyżej opisanych warunkach będzie trudna, jako że wprowadzenie tych działań postawi kwestię sensu jego istnienia, chyba że dojdzie do radykalnej i jednoznacznej reformy i odgraniczenia kompetencji. Dalszym skutkiem przedstawionej tu niejasnej sytuacji jest fakt, że w większości urzędów, z którymi Oddział Cenzury współpracuje służbowo, panuje całkowita dezorientacja odnośnie jego zakresu, dziedziny pracy i znaczenia tego oddziału, którego skutkiem musi być oczywiście lekceważenie, co z kolei skutkuje tym, że realizacja wielu, mających ogromne znaczenie dla służby działań, napotyka ogromne trudności, ponieważ oddział nie jest postrzegany ani jako jednostka wojskowa, ani jako instancja władzy ani jako urząd, lecz jako swego rodzaju instytucja prywatna. Przez wzgląd na to, że Oddział Cenzury nie może być wdziany tylko poprzez czysto charytatywne lub informacyjne działania, lecz że przede wszystkim zajmuje się on ściśle poufną wojskową działalnością wywiadowczą. musi się zwrócić uwagę na to, że poprzez to „zawieszenie w powietrzu” oddział stanowi wielkie zagrożenie dla dobra państwa, ponieważ takie działania można skutecznie przeprowadzać tylko w całkowitej tajemnicy, jeśli podlegają one wyłącznie władzom wojskowym a nie cywilnym, a ponadto niejasność i niestabilność stosunków kompetencyjnych tworzy sytuację, że szczególnie przy stałej działalności agend wojskowych – jest ona nie do utrzymania i nie może być określana jako odpowiedzialna.

Ponieważ zamierzone dla dobra sprawy wydzielenie Oddziału Cenzury z GZNB Urzędu Informacji dla Jeńców Wojennych z powodu legislacyjnych komplikacji nie mogło mieć miejsca, Oddział Cenzury prosi w interesie służby zagrożonej kontynuacją obecnego stanu rzeczy:

1) O jednoznaczne wyjaśnienie kwestii kompetencji i podległości służbowej.

- 2) O uregulowanie hierarchii dowódczej.
- 3) O uregulowanie przydziału kadr oficerskich i personelu.
- 4) O zasady dotyczące warunków przesyłania korespondencji.
- 5) O uregulowanie i doprecyzowanie kwestii możliwości prawnych dowódcy oddziału.
- 6) O uregulowanie kompetencji nadanych Czerwonemu Krzyżowi, a przez niego Oddziałowi Cenzury z ministerstw c. i k. urzędników, których zakres odpowiedzialności w żaden sposób nie ogranicza się do spraw charytatywnych, a raczej obejmuje ważne działania polityczne i wojskowe, których ten zakres wydaje się nie dotyczyć.
- 7) O decyzję w sprawie, czy i w jakim stopniu działania podjęte przez dowódcę w interesie służby oraz dobra państwa ustalenia wewnętrzne obowiązują również personel cywilny odpowiednio do jego stanowiska, i wreszcie prosi pilnie o jak najszerze uwzględnienie w nowych dyspozycjach tych czynników odnoszących się do komunikacji z Oddziałem Cenzury.

Komisja Ministerialna w Ministerstwie Wojny⁷³

Dopisek: personel

I. Personel^a.

1. Wszystkie określone formularze muszą być dostarczane z nadrukiem czerwonego krzyża.
2. Personel pod kątem wojskowym podlega wyłącznie wydziałowi personalnemu Czerwonego Krzyża.
3. Wszystkie rozkazy i okólniki przechodzą przez zarząd federalny.

II. Wszystkie zalecane federalnemu zarządowi wzory, instrukcje i regulacje uprzednio obowiązywały także Oddział Cenzury, z tego wynika, że np. personel jest werbowany najpierw przez kadrę rezerwową Oddziału Cenzury, potem przez zarząd federalny i wreszcie przez oddział transferów w Koszarach Rossauer, co daje różne wyniki, dalsza weryfikacja jest prowadzona oddzielnie przez poszczególne urzędy, co oznacza ogromną stratę czasu i powoduje olbrzymie zakłócenia w pracy urzędu. Pozyskiwanie materiału cenzorskiego jest w ten sposób poważnie utrudnione, jako że w sprawie jednego i tego samego człowieka muszą interweniować najrozmaitsze instancje, dopóki cenzor nie okaże się niezbędnym do konkretnego języka.

III. Opłacanie^b. Zarząd Federalny Czerwonego Krzyża nie ponosi żadnych kosztów na rzecz Oddziału Cenzury. Od początku odrzucał on jakiegokolwiek utrzymywanie Oddziału Cenzury, i był ostatnim ciałem, które wspomagałoby GZNB w wypłacaniu zaliczek, które Biuro jest winne Zarządowi. Po interwencji Wydziału X Ministerstwa Wojny Oddział Cenzury może istnieć finansowo tylko o tyle, o ile Wydział XI i XI E Ministerstwa Wojny w szczególnych

⁷³ W oryginale: KM/MK – Ministerialkommission im Kriegsministerium.

- przypadkach nakaże przekaz zaliczek na czynsz, oświetlenie, instalację, druki, materiały piśmiennicze, wynagrodzenia, itp.
- IV. Oficerowie^c. Wobec wyznaczonych przez Biuro Ewidencyjne Sztabu Generalnego oficerów łącznikowych wskutek faktu, że nie są oni tam przydzieleni, natychmiast powstaje problem, że jeden z wielu oddziałów, z którym w związku pozostaje Oddział Cenzury, przez wzgląd na drogę służbową, może zażądać od tych oficerów wykonania prac, które spowodują ogromne opóźnienia w tego typu meldunkach. Także zawartość tych komunikatów jest zupełnie nieodpowiednia, by mogły je poznać inne organy niż Biuro Ewidencyjne. Tak samo postępuje się z politycznym materiałem pozyskanym z korespondencji.
- V. Przypadki, w których Oddział Cenzury potrzebuje skutecznego wsparcia, a jest odsyłany od jednego urzędu do drugiego, były następujące:
- 1) Kwestia uregulowania sytuacji finansowej.
 - 2) Tryb zwalniania personelu, a mianowicie najpierw interwencja w wydziale personalnym Czerwonego Krzyża, okazuje się niewłaściwa. Bataliony rezerwowe i kadry mają tylko wskazówki, które zostały spisane w stylu tego personelu, który mógłby zostać zastąpiony jakimkolwiek dowolnym personelem, jednak nie takim, który posiada specjalne zdolności, jak języki, konieczna jest inteligencja. Regulację tej kwestii osiągnięto dopiero z najwyższym trudem drogą głębokiej interwencji 10 Oddziału Ministerstwa Wojny, we współpracy z Oddziałem II/St.
 - 3) Pozostające tutaj do dyspozycji meble trzeba było najpierw wypożyczyć od prywatnych osób a następnie zostały stopniowo zastąpione wyposażeniem z Wojskowego Oddziału Budowlanego.
 - 4) Wszyscy oficerowie, włącznie z wyżej wymienionymi, służbowo podlegają komendzie wojskowej w Wiedniu, i wszystkie sprawy dotyczące oficerów muszą załatwiać w wojskowym dowództwie w Wiedniu, takie jak:
 - a) urlopy,
 - b) zwolnienie z pracy bez uprzedniego porozumienia z komendantem, mjr. [Theodorem] Primavesim, z czego wynika, że uzupełnienie nie przybyło na czas i jest niepełnowartościowe,
 - c) brak kompetentnego referatu sanitarnego,
 - d) brak właściwej kompetencji do wydawania rozkazów.
- VI. Kancelaria^d. Właściwe odsyłanie codziennie sporządzanych akt, sprawozdań, sprawozdań specjalnych i meldunków (przeciętnie 70) często zawodzi przez to, że wskutek niejasnego statusu akt raz są one wysyłane do Urzędu Informacyjnego dla Jeńców wojennych na Jasomirgottstrasse 6, innym razem do Koszar Stiflkaserne lub ewentualnie na Czerwony Krzyż, Milchgasse, i albo tutaj w ogóle nie docierają, albo następuje to z ogromnym opóźnieniem.

Zobacz:

- a. rozporządzenia rozkazodawcze dla oficerów i personelu. Oficjalnie ogłoszone przepisy odnośnie drogi urzędowej poczty w cywilnych urządach pocztowych (często promowane przez sam Oddział Cenzury) itd.;
 - b. najtrudniejsze są te kwestie, gdy chodzi o kompetencje wobec innego urzędu, ponieważ Szefostwo Oddziału Cenzury nie może odwoływać się do żadnego przepisu, regulacji itp., przede wszystkim jednak nie może oprzeć się na żadnym oficjalnym rozgraniczeniu kompetencji, jak dotąd nie jest samodzielnym oddziałem i nie jest unormowane przez właściwy organ;
 - c. cenzor nie jest zaprzysiężony, ale jego tłumaczenia są w większości podstawą dla podejmowanych decyzji i procedur;
 - d. naczelnik cenzury, albo szef grupy, pod względem dyscyplinarnym jest bezradny wobec cenzora-ochotnika;
 - e. instrukcje i przepisy dla cenzorów i oraz szefostwa opierają się na osobistych doświadczeniach szefa, lecz w większości, z powodu braku dobrze poinformowanej władzy zwierzchniej, która mogłaby je zaaprobować i zatwierdzić, mają wyłącznie charakter wewnętrzny. Fakt, że takie instytucje jak Wydział X Ministerstwa Wojny, Wojenny Urząd Kontroli, Biuro Ewidencyjne Sztabu Generalnego, Naczelne Dowództwo, wykazują żywe zainteresowanie dla osiągnięć tej instytucji, mówi o jej ważności.
- VII. Urzędnicy^e. Stanowisko zatrudnionych tu urzędników jest oficjalnie takie samo jak np. tych pracujących w służbie administracyjnej Czerwonego Krzyża, podczas gdy przydzieleni nam urzędnicy, wykonują tutaj służbę, która co najmniej równa się zadaniom przydzielonym im przez Ministerstwo. Jako że fakt ten pozostaje nieznanym w ministerstwach, wskutek braków personelu pracowniczego w Ministerstwie urzędnicy są po prostu tam odsyłani^f (zob. dr Obertor).

^a Dopisek odręczny.

^b Dopisek odręczny.

^c Dopisek odręczny.

^d Dopisek odręczny.

^e Dopisek odręczny.

^f Poniżej podpis odręczny: „[Alexander von] Krobatin – Minister Wojny”. Poniżej dopisane odręcznie słowa: „Przy okazji! Kwestia zakwaterowania”.

Sprawozdanie: przekład z języka niemieckiego, kopia, maszynopis.

ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3732 Res. 2135, k. 1–3.

Nr 23

1915 październik 22, Wiedeń. – Okólnik Ministra Wojny przedstawiający projekt rozporządzenia określającego kompetencje i status Oddziału Cenzury GZNB, przesłane do Centralnego Wspólnego Biura Rejestrowego Czerwonego Krzyża – Wydziału Informacyjnego dla Jeńców Wojennych, a także do Biura Ewidencyjnego, Wojennego Urzędu Kontroli oraz do Biura Prezydialnego i Wydziałów IV, V, X, XI i XXVIII Ministerstwa Wojny, w celu uzyskania opinii do końca miesiąca. Projekt określał, jakiego typu korespondencja podlegała ocenzeniu przez Oddział Cenzury oraz mówił o strukturze oddziału i jego statusie w ramach systemu podległości armii austro-węgierskiej.

C. i k. Ministerstwo Wojny, Wydział X

Zakres kompetencji i organizacja Oddziału Cenzury GZNB

Do Centralnego Wspólnego Biura Rejestrowego Czerwonego Krzyża – Oddziału Informacyjnego dla Jeńców Wojennych

Wiedeń, 22 październik 1915

W celu uzyskania opinii do dnia 31 tego miesiąca przesłanej do Wydziału X ds. Jeńców Wojennych o projekcie rozporządzenia wychodzi do GZNB, Urzędu Informacyjnego ds. Jeńców wojennych. Biura Ewidencyjnego, Wojennego Urzędu Kontroli, mjr. Barkoczego⁷⁴, Biura Prezydialnego L, Wydziału XXVIII, Wydziału IV, Wydziału XI, Wydziału V Ministerstwa Wojny.

za Ministra feldmarsz. ppor. Ferdinand Urban von Hohenmark⁷⁵

Do Wydziału X, nr 99971 res/15

Projekt dekretu⁷⁶

Dla określenia zakresu kompetencji i statusu Oddziału Cenzury GZNB, Urzędu Informacyjnego ds. Jeńców wojennych, ogłasza się:

⁷⁴ Bela von Barkoczy-Klopsch – mjr armii austro-węgierskiej, węgierski oficer łącznikowy wysłany do Wiednia celem pośredniczenia w kontaktach między KÜA (Wojennym Urzędem Kontroli) a węgierskim jego odpowiednikiem – KÜK (Wojenną Komisją Kontroli), swoją funkcję pełnił do września 1918 r. T. Scheer, *Die Ringstrassenfront. Österreich-Ungarn...*, s. 159.

⁷⁵ Ferdinand Ritter Urban von Hohenmark (1866–1921) – od 1 XI 1911 gen. mjr, od 26 XII 1914 gen. dyw. Wiceprezes Najwyższego Sądu Wojskowego (1914–1915), następnie szef sekcji w Ministerstwie Wojny (1915–1918). J. Schubert, *Organizacja grobownictwa wojennego...*

⁷⁶ Ostatecznie treść dekretu nie różniła się od prezentowanego tutaj projektu. Z dniem 1 XI 1915 Minister Wojny wydał wspomniany dekret jako rozporządzenie w ramach ministerialnego Wydziału X ds. Jeńców Wojennych, nr 28811/15 (niestety nie odnaleźliśmy tego dokumentu w zasobach GZNB) – uzupełnieniem do niego stało się zarządzenie Ministra Wojny nr 107.682, z 24 XI 1915 (zob. T. 1, dok. nr 27).

- 1) Oddziałowi Cenzury GZNB, Biuru Informacyjnemu ds. Jeńców Wojennych powierzono zajmowanie się następującą kategorią korespondencji:
 - a) korespondencja jeńców wojennych z naszej armii z ich bliskimi zamieszkałymi w monarchii,
 - b) korespondencja rodzin z jeńcami wojennymi w krajach nieprzyjacielskich, za wyjątkiem tych korespondencji na Węgrzech, które zostały napisane w języku węgierskim. Te podlegają cenzurze placówki cenzury powołanej przy komendzie wojskowej w Budapeszcie,
 - c) korespondencja podlegających naszej kontroli jeńców wojennych z ich bliskimi w krajach nieprzyjacielskich,
 - d) korespondencja bliskich w krajach nieprzyjacielskich z jeńcami wojennymi pod naszą kontrolą,
 - e) korespondencja, którą wysyłają internowani cywile pod nadzorem wojskowym, albo ta, która jest wysyłana do nich,
 - f) korespondencja wszystkich pozostałych cywilów internowanych w Austrii. Sporadycznie Oddziałowi Cenzury mogą być też powierzane zadania specjalne (przegląd publikacji drukowanych, tłumaczenia pism z obcych języków itd.).
- 2) Oddział Cenzury tworzy integralną część składową GZNB, Urzędu Informacyjnego d.s. Jeńców wojennych, i ma określony zakres swoich kompetencji urzędowych. We wszystkich sprawach dotyczących służby cenzorskiej jest on bezpośrednio podporządkowany Ministerstwu Wojny i otrzymuje od niego bezpośrednie polecenia. Ma obowiązek sprawozdawać we wszystkich sprawach wojskowych bezpośrednio do Ministerstwa Wojny. Sprawozdania o treści operacyjnej, jak i sprawy służby wywiadowczej⁷⁷ mają być kierowane bezpośrednio do Oddziału Wywiadowczego operacyjnego zwierzchniego dowództwa wojskowego, względnie do Biura Ewidencyjnego Sztabu Generalnego. W tych sprawach podlega Oddziałowi Wywiadowczemu Naczelnego Dowództwa, względnie Biuru Informacyjnemu Sztabu Generalnego. W sprawach opieki nad jeńcami sprawozdania będą kierowane przez władze zwierzchnie GZNB, Urzędu Informacyjnego ds. Jeńców wojennych, względnie kierowane bezpośrednio do niego.
- 3) **Personel** składa się z oficerów, podoficerów i żołnierzy niezdolnych do służby liniowej, których przydzielili Ministerstwo Wojny, względnie c. i k. Ministerstwo Obrony Krajowej lub c. i k. minister obrony krajowej, zwerbowanych na podstawie Remuneracji spośród niezmobilizowanych osób cywilnych, wreszcie spośród nie pobierających żołdu ochotniczych sił roboczych obu płci. Cały personel podlega szefowi Oddziału Cenzury wyznaczonemu przez Ministerstwo Wojny. Powierza mu się sprawy kierowania całą służbą cenzorską. Wobec

⁷⁷ W oryginale: „K-Dienst” (Kundschafts-Dienst).

personelu wojskowego posiada on jurysdykcję komendanta oddziału. Cały personel wojskowy podlega komendzie wojskowej przez szefa oddziału. Dowództwu wojskowemu powierzono też wydawanie rozporządzeń i sprawy finansowe. Przydzieleni do Oddziału Cenzury podoficerowie i żołnierze tworzą własny pododdział pod dowództwem wyznaczonego przez szefa oficera. Pozostali oficerowie przydzieleni do GZNB, Urzędu Informacyjnego ds. Jeńców wojennych, w sensie podległości wojskowej podporządkowani są szefowi Oddziału Cenzury. Personel tych oddziałów GZNB, Urzędu Informacyjnego ds. Jeńców należy do oddziałów zapasowych Oddziału Cenzury.

Wychodzi do wszystkich komend wojskowych i do wiadomości GZNB, Urzędu Informacyjnego ds. Jeńców wojennych, federalnego szefostwa austriackiego Czerwonego Krzyża, Dyrekcji węgierskiego Związku Czerwonego Krzyża, Wojskowych Komitetów Technicznych, GZNB, Generalnego Inspektora Ochotniczej Opieki Sanitarnej.

Zarządzenie: przekład z języka niemieckiego, kopia, maszynopis.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3736 Res. 2709, k. 1–3.

Nr 24

1915 październik 24, Wiedeń. – Instrukcja i podręcznik dla służby cenzorskiej Oddziału Cenzury GZNB, wydane przez Szefostwo Oddziału. Jest to pierwszy profesjonalnie opracowany i oficjalnie wydany drukiem podręcznik cenzorski w historii tej struktury. Obejmował kluczowe kwestie dla działalności oddziału, takie jak: organizacja, struktura, rodzaje cenzurowanej korespondencji, zadania naczelników, instruktorów, cenzorów, pracowników działów usuwania (Remedur-gruppe), deszyfracji, manipulacji. Po raz pierwszy klarownie przedstawiono zadania wywiadowcze cenzury i oczekiwania zwierzchników odnośnie treści spostrzeżeń czynionych na podstawie analizy korespondencji.

Cenzura Korespondencji Jeńców Wojennych

**Instrukcja i podręcznik dla służby cenzorskiej w Oddziale Cenzury GZNB
Wydane przez Szefostwo Oddziału Cenzury**

Organizacja i służba administracyjna

Przesyłanie korespondencji między jeńcami wojennymi, internowanymi i ich rodzinami odbywa się przez Oddział Cenzury GZNB.

Oddział Cenzury składa się z następujących grup:

- a) Grupa Kancelaryjna
- b) Grupy Cenzury

- c) Grupa usuwająca i deszyfrująca
- d) Grupa pocztowa
- e) Grupa sortująca

Działalność poszczególnych grup cenzury obejmuje najdokładniejszą i najbardziej fachową analizę korespondencji do i od jeńców wojennych, względnie internowanych.

Prywatne korespondencje z kraju tak jak korespondencje z i do krajów neutralnych są wyłączone spod cenzury. Te listy mają być oznaczone adnotacją „**prywatne**” i posortowane przekazywane naczelnikowi grupy (zastępcy).

Naczelnik grupy (zastępca) jest zobowiązany do administracyjnego jak i technicznego kierowania grupą, komunikowania się z kierownictwem cenzury oraz wprowadzania nowych instruktorów, względnie cenzorów w ich obowiązki.

Odnośnie informacji pozyskanych w wyznaczonym przez szefostwo cenzury czasie, sporządza on pisemne sprawozdanie dla szefostwa cenzury, na temat obserwacji poczynionych w czasie wyznaczonym przez szefostwo cenzury. Pisanie sprawozdań zostaje pozostawione jego uznaniu, o ile szefostwo cenzury w konkretnych przypadkach nie zachowa tego obowiązku dla siebie.

Instruktorzy mają nadzorować cenzorów podczas ich pracy, pouczać ich o zasadach nadcenzury i przekazywać im obserwacje naczelnika grupy (zastępcy). Wszyscy są pojedynczo i wspólnie podporządkowani naczelnikowi grupy i muszą ściśle przestrzegać jego wskazówek. **Cenzorzy** mają z największą starannością i dokładnością wypełniać spoczywające na nich zadanie. **Muszą we wszystkich wątpliwych przypadkach zwracać się do instruktora** i postępować zgodnie z otrzymanymi instrukcjami. Ich zadaniem jest, aby przeczytać i sprawdzić powierzoną im do ocenienia korespondencję dokładnie, w formie i treści, **i jeśli to jest tylko list rodzinny lub dotyczący takich „stosunków prywatnych”** nieszkodliwej natury, opatrzyć ręcznym podpisem (parafą) i przekazać do wysyłki.

Korespondencje zawierające podejrzaną treść w typie, który zostanie później doprecyzowany, mają być przekazywane instruktorowi, który samodzielnie z nimi pracuje, bądź w wątpliwych przypadkach w porozumieniu z naczelnikiem grupy.

Ręczny podpis (parafa) nie może być zmieniany przez cały okres służby.

Wyrzucenie lub zniszczenie korespondencji jest absolutnie niedozwolone. Korespondencje mogą zostać podpisane dopiero po dokonanym badaniu. Zabieranie ze sobą korespondencji jest ściśle zabronione

Obowiązkiem cenzorów jest rygorystyczne przestrzeganie tajemnicy korespondencji i tajemnicy służbowej. Naruszenie tej regulacji może uzasadniać tylko fakt nadużycia władzy.

Wystąpienie z grupy cenzorskiej jak i wszelką zmianę miejsca zamieszkania należy zgłaszać naczelnikowi grupy. Jemu należy oddać legitymację służbową w przypadku wystąpienia.

Ogólne wytyczne dla cenzorów

a) Korespondencja jeńców wojennych

Korespondencja jeńców wojennych jest wolna od opłaty pocztowej i musi posiadać dopisek „Prisonnier de guerre”.

Korespondencja pomiędzy jeńcami wojennymi przebywającymi w Austro-Węgrzech jest zabroniona. To samo odnosi się do korespondencji między tymi jeńcami wojennymi i zamieszkałymi w Austro-Węgrzech własnymi lub obcymi poddanymi, jak również na prośbę Misji dyplomatycznych i ich pracowników. Wyjątek od tych przepisów robi się:

- 1) dla zamówień złożonych w krajowych firmach handlowych i odpowiedzi na nie,
- 2) dla jeńców wojennych z tego samego obozu, którzy są wykorzystywani do pracy poza obozem, o ile treść ich listów nie budzi podejrzeń (KM.Erl. 41193, h.o.Zl. 1072),
- 3) dla korespondencji między jeńcami wojennymi, w przypadku jeśli chodzi wyłącznie o sprawy rodzinne i prywatne, i zatrzymanie takiej korespondencji może odnieść szkodliwy skutek dla nadawcy lub odbiorcy.

Korespondencje nie przestrzegające tych przepisów **mają być przekazywane naczelnikowi grupy (zastępcy).**

Zgodnie z przepisami Konwencji Haskiej **traktowanie jeńców wojennych** powinno być ludzkie. Za wyjątkiem rynsztunku wojskowego i dokumentów o treści wojskowej należy im pozostawić całą własność.

Ich zamknięcie jest dopuszczalne tylko jako środek zapobiegawczy. Osadza się ich w **miastach, twierdzach** i obozach. Mają prawo do tego samego zakwaterowania i wyżywienia, jak wojska państwa gdzie się znajdują.

Za wyjątkiem oficerów, mogą zgodnie z ich stopniem wojskowym i umiejętnościami zostać zobowiązani do pracy, jednakże nie niewolniczej, a także nie do pracy **przynoszącej korzyść militarną nieprzyjacielskiemu państwu**, takiej jak roboty kolejowe, **wznoszenie fortyfikacji**, budowa okopów itd.

Wszelkie dostrzeżone odstępstwa od tych przepisów cenzor musi zgłaszać naczelnikowi grupy (zastępcy), przekazując mu odpowiednią korespondencję w tej sprawie.

b) Korespondencja internowanych

Obywatele państw nieprzyjacielskich, w szczególności ci, którzy podlegają obowiązkowi służby wojskowej i są zobowiązani do stawienia się, zostaną skierowani do własnych **obozów internowanych**. dla Otrzymują zakwaterowanie i zaopatrzenie, są kontrolowani przez wojskowych i mogą zostać wykorzystani do pracy w rozsądnym wymiarze.

Korespondencja jest pozbawiona opłaty pocztowej i z powodów państwowo-policyjnych podlega cenzurze, która jest dokonywana tylko przez Oddział Cenzury GZNB. Wszelka forma **miejscowej cenzury** (komenda obozowa, władza polityczna lub policyjna) jest absolutnie zakazana. Każda korespondencja musi być opatrzona

pieczętką obozową. **Korespondencja internowanych między sobą, względnie ich korespondencja z jeńcami wojennymi jest ogólnie wzbroniona.**

Wyjątki od tych przepisów zgodnie z rubryką A. Odstępstwa od tych przepisów mają być przekazywane naczelnikowi grupy (zastępcy).

Obywatele austro-węgierscy, którzy okazali się być podejrzani politycznie, mogą tak samo zostać internowani. Odnośnie ich korespondencji obowiązuje takie samo prawo jako wobec internowanych obywateli państw nieprzyjacielskich.

Korespondencja potwierdzonych

Konfirmowanymi nazywa się tych obywateli własnych lub krajów nieprzyjacielskich, którzy z powodów politycznych są zobowiązani do tego, by pozostawać w wyznaczonej im jako miejsce pobytu gminie. Są nadzorowani przez policję i podlegają obowiązkowi meldunku. Ich korespondencja, która jest objęta opłatą pocztową, podlega cenzurze policyjnej.

Ewakuowani i ich korespondencja

Obszary zagrożone przez nieprzyjaciela będą ewakuowane; ludność cywilna zostaje przeniesiona w głąb kraju (obóz barakowy). Pozbawieni środków do życia dostają dodatek na utrzymanie. Ewakuowani są zobowiązani do meldowania się. **Ich objęta opłatą pocztową korespondencja nie podlega miejscowej cenzurze.**

Zarządzenia administracyjne

Nieprawidłowo podane adresy należy poprawić, jeśli niedokładnie podano miejsce pobytu, to korespondencja powinna otrzymać dopisek „z?” oraz powinna zostać skierowana przez naczelnika grupy do wydziału Kancelaryjnego z prośbą o informację.

Nieprawidłowe informacje dotyczące niemożności korespondencji z jeńcami wojennymi lub przekazów pieniężnych do nich muszą być poprawnie zamieszczone w liście w odpowiednim języku.

Korespondencje z zawiadomieniem o śmierci członka rodziny mają być przekazywane naczelnikowi grupy (zastępcy), przez tego gromadzone i przesyłane do oddziału kancelaryjnego „Informacja” celem dalszej obróbki.

Obcojęzyczne korespondencje mają być przekazywane naczelnikowi grupy (zastępcy), i nie ocenzone dopóki cenzorzy tej grupy nie opanują języka we właściwym stopniu. Naczelnicy grup mają przekazywać te listy kompetentnym grupom **skróconą drogą**. Listy z przekazami pieniężnymi mają być przekazywane naczelnikowi grupy (zastępcy).

Korespondencje z krajów nieprzyjacielskich do krajów neutralnych i odwrotnie, dalsze korespondencje z krajów nieprzyjacielskich do krajów nieprzyjacielskich, tak jak wszystkie przekazywane przez urzędy pocztowe do ocenzurowania przesyłki, mają być przekazywane naczelnikowi grupy, który podejmie odpowiednie kroki, względnie je zatrzyma. Telegramy nie podlegają tutejszej cenzurze.

Korespondencje poczty polowej z krajów nieprzyjacielskich mają być po uprzednim ocenzurowaniu przekazywane naczelnikowi grupy.

Korespondencje poczty polowej austriackiego lub niemieckiego pochodzenia, jak również wszelkie korespondencje krajowe, mają być przekazywane naczelnikowi grupy nieocenzurowane.

Znaczkę pocztową, gdy są podstawy do podejrzeń, należy usunąć. Wartość usuniętych znaczków ma być we wszystkich przypadkach płatnej korespondencji (listy polecone) zaznaczana na korespondencji przez cenzora, i opatrywana nadrukiem „znaczek usunięty przez cenzurę”, lub polecone do opatrzenia ich takim nadrukiem.

Cenzorom nie wolno umieszczać na cenzurowanych przez siebie korespondencjach uwag natury prywatnej. Dalej, mają oni własne korespondencje do jeńców wojennych lub korespondencje, których wysyłkę polecili osobom znajomym, przekazywać naczelnikowi grupy. Naczelnicy grup, instruktorzy, jak i uhonorowani cenzorzy i pracownicy manipulacyjni, muszą trzymać się obowiązujących godzin pracy. Wszyscy naczelnicy grup i cenzorzy podlegają władzy dyscyplinarnej kierownictwa cenzury.

Szczególne wytyczne w pracy cenzorskiej

Materiał, który cenzor ma opracować jest tak wielki, że niemożliwe jest, by instrukcja mogła przewidzieć każdy indywidualny przypadek. Potrzeba prócz wielkiej koncentracji, inteligencji i zwyczaju logicznego myślenia, oraz dokładnej znajomości języka, w którym się cenzuruje, także i nieco talentu do tego, by wyłowić z listów i kartek pocztowych to, co może być interesujące dla władz zwierzchnich i co powinno zostać zachowane.

Gdy cenzor jest **zbyt subtelny** w swoim działaniu, raz zrobi za dużo i podkreśli fragment, który śmiało można pozostawić, tak więc po prostu trzeba pogodzić się z tym, że człowiek nie jest w stanie uniknąć błędów w żadnym ze swoich zajęć. **Ale nie wolno niczego przeoczyć!**^a Praca setek może przez to okazać się iluzoryczną, że nawet jeden fragment został ominięty, który w niezliczonych podobnych przypadkach dotychczas był eliminowany. **Jak tylko cenzor wykrył, co przepuścił lub jak tylko powiadomił o tym naczelnika grupy**, powstaje przed nim trudność, ponownie odnaleźć to miejsce. Wykrycie rzeczy istotnych wymaga staranności, praktyki i oddania sprawie! Piszący list prawie zawsze jest pewny, że uda mu się przemyścić ważne dla niego treści, nie budząc uwagi cenzora. Najcenniejsze wiadomości są często ukryte w sposób najbardziej zręczny i ostrożny.

Aby ułatwić to zadanie, cenzor musi posiadać wiedzę o **budzących podejrzenia cechach** pisma, oraz znać wszelkie rodzaje szyfrów.

To leży w naturze rzeczy, że istnienie cenzury pobudza zarówno jeńców wojennych jak i społeczeństwo do tego, by przemycać różne wiadomości, które powinny ująć uwadze nieprzyjacielskiej lub własnej cenzury. Zadanie, by tego typu **tajne wiadomości**, które mogą być czysto prywatne i nieszkodliwe, ale czasem

mogą stanowić zagrożenie dla państwa przez swoją podejrzano-szpiegowską treść, starannie rozpoznawać a następnie przeanalizować, należy do referentów do deszyfracji. Cenzorzy takie sztuki korespondencji, które zgodnie z następującymi oznakami w uzasadniony sposób podejrzewają o tajny przekaz informacji, mają niezwłocznie przekazać naczelnikowi grupy, do dalszego przesłania **referentom deszyfrującym. Dla lepszego zrozumienia należy zauważyć, że rodzaje tajnych komunikacji można podzielić na trzy grupy:**

W formie widzialnej: cyfry, figury i tego typu znaki.

W formie widzialnej: niezrozumiałe dla niewtajemniczonych kombinacje słów.

W formie niewidzialnej lub w tak zwanym ukrytym piśmie, napisanym różnymi substancjami lub tzw. atramentem sympatycznym.

Dla pierwszych dwóch grup cenzora obowiązuje zasada, że wszystko w liczbach i figurach i tego typu zapisie, lub też ogólnie jest niejasne, dziwaczne i niezrozumiałe, należy potraktować jako podejrzone. Ocena, czy dana korespondencja rzeczywiście zawiera pisane niewidzialnym piśmem treści, będzie łatwiejsza gdy zwróci się uwagę na następujące elementy. Te oznaki cenzor musi jak najdokładniej poznać.

Podejrzone znaki:

Liczne puste miejsca w tekście.

Przeskakiwanie wierszy w tekście.

Wyraźnie powiększone przestrzenie między wierszami.

Załączone puste strony, niezapisane kartki.

Sugestia by pokazać list osobie trzeciej, która będzie wiedziała jak go odczytać.

Zdania, jak „dobrze ukryj ten list”, „czytaj ten list przy lampie”, „mam nadzieję, że u was jest cieplej niż u nas”.

Niezwiązane z tekstem krzyżyki, trójkąty lub inne figury, zarówno na kopercie jak i na samym liście. Niezrozumiałe podkreślenia nie znaczących fragmentów, kropkowanie nad lub pod literami. Zmiana stylu pisma (italika i kursywa), pismo lustrzane.

Czasem także tajne znaki i hasła na kopercie, więc cenzor nie może skupiać się wyłącznie na treści listu, lecz musi także uważać na kopertę i adres. Takie listy mają zostać dostarczone bezpośrednio do por. Schütza. Nazwisko cenzora ma być wyraźnie napisane na liście.

Zdarza się, że szczególnie sprytni jeńcy rozklejają listy lub kartki pocztowe, zapisują przestrzeń wewnątrz sklejonych kartek, potem znów je skleją i próbują w ten sposób oszukać cenzurę. Takie kartki rozpoznaje się zwykle po tym, że są nieco grubsze i mniej giętkie w dotyku, niż zwykle. Na takie listy należy szczególnie uważać. Z pogrubionej koperty należy wyjąć zawartość i przeszukać kopertę w poszukiwaniu pisemnych informacji.

Odczytywanie tajnych treści jest obowiązkiem **wyłącznie** referentów. Jak najściślej zabrania się cenzorom by opracowywać w tradycyjny sposób podejrzone

listy tego typu, jako że doświadczenie uczy, że laik przynosi tu więcej szkody niż pożytku.

Cel i wykonywanie usuwania

Usuwanie służy temu, by w taki sposób pozbawić czytelności niechciane fragmenty w korespondencji, by ich odcyfrowanie było niemożliwe. Tym zajmuje się zgodnie ze swoimi technikami przeznaczona do tego grupa usuwająca. Cenzorom ściśle zabrania się usuwania na własną rękę (**zamalowywanie, wykreślanie, wyciśnięcie, nadpisywanie**) itd. niedopuszczalnych zgodnie z instrukcją fragmentów. Zadaniem cenzora jest jedynie, by zwrócić uwagę naczelnika grupy na fragmenty mające być usunięte. On czyni to, umieszczając odpowiednie miejsce w nawiasie okrągłym pisany kolorowym ołówkiem (nie przekreśla) a następnie przeznaczony do usunięcia materiał przekazuje naczelnikowi grupy (instruktorowi).

Jeśli więc mówi się o skutkach usuwania, można je pokazać w sposób następujący. Procedurze usuwania podlegają:

Informacje o ruchach wojsk, które często podane są w nieszkodliwym sensie, lecz przy tym pozwalają dowiedzieć się o nazwach miejscowości i nadrukach poczt, które zdradzają miejsca stacjonowania formacji wojskowych i kwaterach dowódczych.

Tendencyjnie podkolorowane lub kłamliwe doniesienia wszelkiego rodzaju. O werbunkach i rekrutacjach, np. „u nas biorą już starców i dzieci”. O drożyznie i głodzie, np. „To wszystko stało się tak drogie, że wszyscy głodujemy. U nas już wielu ludzi zmarło z głodu”, itd., itp.

Wiadomości o demonstracjach politycznych, rozruchach, strajkach, pożarach w zakładach wojskowych i przemysłowych, uogólniające wiadomości o niedoborze siły roboczej i surowców.

Pełne dezaprobaty uwagi o swoim kraju i jego sojusznikach.

Zbyt ostre obraźliwe ataki na naszych przeciwników w przypadku, gdy korespondencja wychodzi za granicę, są powinny być usuwane w interesie odbiorców.

Skargi na miejscowe obozy jenieckie, na jedzenie, leczenie, surowe kary itd.

Jako ogólne wytyczne dla działu usuwającego może służyć to wszystko, co jest w naszych dziennikach oraz wiernie odbija się korespondencji, tego nie trzeba usuwać. To dlatego, że nasi przeciwnicy regularnie otrzymują nasze gazety, tak jak my ich. Nie miałoby sensu usuwanie wiarygodnych informacji na temat werbunku i mobilizacji, żniwach, o cenach mięsa, warzyw, bydła, węgla, metali, chemikaliów, jako że są one znane z naszej prasy codziennej i fachowej, i spowodowałyby tylko, że nieprzyjacielska cenzura nabrałaby wrażenia, iż w naszym kraju jest już bardzo źle, bo jest tyle wykreśleń i opuszczeń w listach.

Naczelnikowi grupy należy dalej przekazywać: pocztówki z ilustracjami wojskowo ważnych obiektów, z obelgami i karykaturami członków rodziny cesarskiej, sojusznicznych monarchów, polityków i dowódców wojskowych.

Podstawowe zasady działania dla cenzorów można określić w dwóch następujących punktach: Nie wolno przepuszczać za granicę żadnych informacji wojskowej, politycznej i gospodarczej natury, które mogłyby w jakiś sposób zaszkodzić ojczystemu krajowi. Natomiast wszystko, co przychodzi z krajów nieprzyjacielskich, i mogłoby mieć jakieś znaczenie dla oceny tamtejszej sytuacji nie może zostać przeoczone.

Oprócz tych dwóch punktów kardynalnych, cenzor będzie musiał skupić uwagę na następujących punktach: na traktowanie naszych jeńców wojennych i internowanych w krajach nieprzyjacielskich, ale także na traktowanie nieprzyjacielskich jeńców i internowanych w naszych obozach, na relacje zdrajców i dezertersów pozyskane z korespondencji.

1) Wiadomości, które mogą zaszkodzić własnemu państwu

Przede wszystkim chodzi o informacje natury wojskowej, zwłaszcza wypowiedzi o charakterze zdradzieckim, które muszą zostać podane do wiadomości naczelnika grupy i nie mogą być przepuszczone dalej.

2) Wiadomości z krajów nieprzyjacielskich, które mogą posłużyć do oceny tamtejszej sytuacji

Wobec przychodzącej z krajów nieprzyjacielskich korespondencji cenzor ma trzymać się tych samych wytycznych, jak przy wychodzącej, z tą różnicą że to, co przy wychodzącej ma być usuwane, jest uważane za szczególnie wartościowe w przychodzącej.

Po zaznaczeniu odpowiednich fragmentów mają być one przekazywane naczelnikowi grupy (zastępcy). Wszelka korespondencja z państw nieprzyjacielskich, o ile obejmują informacje o ważnych operacjach wojskowych, a mianowicie: ruchy wojsk, budowa lub zniszczenie kolei, mostów, dróg, tuneli. Adresy wojskowe wszelkiego rodzaju. Mobilizacje i powołania poszczególnych roczników, straty poszczególnych formacji, rozkazy wyższych dowództw, wojskowe dyspozycje wszelkiego rodzaju, pocztówki z ważnymi wojskowymi obiektami z obszarów operacyjnych, aktualności przemysłowe i gospodarcze, a zwłaszcza państwowo-politycznej natury, jak np. strajki, głód, rozruchy, budowa nowych fabryk. Pożary w instalacjach przemysłowych, braki pracowników, wagonów i amunicji. Uderzająco wysokie lub niskie ceny żywności, metali, surowców wszelkiego rodzaju.

Podkreślone przez nieprzyjacielską cenzurę fragmenty, które wciąż przynoszą interesujące dane, należy przekazać naczelnikowi grupy do dalszego przesłania referentom deszyfrującym.

3) Traktowanie naszych jeńców wojennych w krajach nieprzyjacielskich

To jest nasz najwyższy obowiązek, aby pomóc ulżyć losowi naszych jeńców wojennych, o ile to możliwe, zapewnić im równie znośne traktowanie, jakim obdarzyliśmy jeńców wrogich narodów. Aby móc skutecznie interweniować, musimy wpierw dowiedzieć się, czego brakuje naszym rodakom w niewoli.

Z tego powodu jest konieczne, jak najdokładniej studiować i zapisywać wszelkie obserwacje z przychodzącej od nich poczty, pod kątem wszelkich wypowiedzi o ich traktowaniu, higienicznych warunkach w różnych obozach, zatrudnieniu, wyżywieniu, oraz przekazach pieniężnych i pocztowych; trudności, którym musi tutaj sprostać cenzor, są różnorakiej natury; przede wszystkim jest to nieprzyjacielska cenzura, która zatrzyma każdą niekorzystną relację z obozów jenieckich, o ile nie zwróci ona jej uwagi, wręcz przeciwnie – często będzie zmuszała jeńców, by wysyłali do domu całkiem różowo podkoloryzowane raporty, lub po prostu nie pozwoli na żadne tego typu informacje.

Mimo tych wszystkich środków ostrożności, spostrzegawczy cenzor może uzyskać wyobrażenie o sytuacji i traktowaniu w większości obozów, gdy wie, jak czytać między wierszami, gdy wykryje insynuacje wciąż porównujące sytuację z krajowymi więzieniami, i wreszcie poprzez skonfrontowanie relacji napływających z tych samych obozów ze sobą, by oddzielić najwyraźniej prawdziwe informacje od tych wymuszonych lub z innych powodów nieprawdziwych. Na poparcie tej konfrontacji służyć mogą wszystkie uderzające w oczy informacje o trudach, pobiciach, rzadko wydawanym lub zepsutym jedzeniu, wycieńczającej i nieopłacanej pracy, zakwaterowaniu w niehigienicznych warunkach, epidemiach, robactwie itp., ale także wszystkie wypowiedzi, które odnoszą się szczególnie humanitarnego traktowania (dobre i wystarczająca ilościowo żywność, swoboda poruszania się, znośne i dobrze opłacane zatrudnienie, czyste i nieprzeludnione mieszkania, zdrowa sytuacja i szczególnie dobre warunki sanitarne), dopóki nie powodują one wrażenia, że są napisane „na rozkaz”, należy je protokołować, pieczołowicie zbierać doświadczenia dotyczące pojedynczych obozów, ponieważ wahania spowodowane nowymi dyrektywami ministerialnymi, zmianami komendantów, wprowadzaniem w życie działań represyjnych i innych niekontrolowanych przez nas czynników, są na porządku dziennym.

Ważnym wydarzeniem w życiu jeńców jest przybycie poczty (list, paczka, przesyłka pieniężna), dlatego odpowiednie relacje (odmowa przychodzącej poczty lub nie, przekazanie środków pieniężnych i przedmiotów wartościowych przesyłek, ograniczenie lub zakaz jakiegokolwiek wysyłki korespondencji) są zastrzeżonym materiałem dla naczelnika grupy, ważnym w celu zniesienia tych ograniczeń.

Zapytania na temat pobytu jeńców, nie precyzując, na jakim teatrze wojny dostali się do niewoli (rosyjski, serbski, włoski) są przekazywane dalej, ze znakiem zapytania, grupie informacyjnej w oddziale kancelaryjnym.

4) Traktowanie nieprzyjacielskich jeńców wojennych i internowanych w naszych obozach

Uwagi na temat racjonalnego i humanitarnego traktowania znajdujących się w naszych obozach jeńców i internowanych należą oczywiście również do naszych obowiązków, takich jak troska o naszych jeńców w krajach nieprzyjacielskich. Jednakże, będziemy przepuszczać za granicę skargi na uchybienia w tak samo

niewielkim stopniu, w jak wielkim stopniu oczekuje tego strona przeciwna, będziemy też takie fragmenty usuwać, lecz uwagi odnośnie dobrej sytuacji w obozach, o ile robią one wrażenie prawdopodobieństwa, będziemy również wciągać do protokołów dla rozpoznania przez wyznaczone władze.

5) Wykrywanie zdrajców, dezertów na podstawie ich korespondencji

Zasadnicze cechy tych korespondencji po treści tak bardzo rzucają się w oczy, że prawie nie wymagają bardziej szczegółowego wyjaśnienia, niektóre z nich zostały już omówione pod poprzednimi tytułami.

Zdrayca objawia się głównie poprzez mniej lub bardziej aluzyjne wiadomości, że „dobrowolnie” oddał się do niewoli, „teraz lepiej się ukrył niż poprzednio” lub podobne uwagi. Prośby jeńców o dosłanie ich dokumentów, których potrzebują do udowodnienia obywatelstwa, należy zgłaszać. Podobnie korespondencje tych jeńców, które zawierają wylewne pochwały odnośnie ich wzięcia do niewoli oraz samego życia w niewoli, a zwłaszcza takie, z których wynika, że denat otrzymał w nieprzyjacielskim kraju stanowisko państwowe, posadę w urzędzie państwowym albo nawet w wojsku. Aluzje jak te, że rodzina w chwili obecnej ma się przygotowywać do przeprowadzki, zwykle uzasadniają podejrzenie o dezercję i zdradę.

Wszystkie korespondencje, które zawierają choćby tylko najmniejszą oznakę zdrady stanu lub dezercji, mają być natychmiast przekazywane naczelnikowi grupy. Cechą zdrajcy budzącą podejrzenia jest to, że np. członek serbskiej armii czynnej pisze do swojego brata w Agram z prośbą o pieniądze, i jako adres podaje nazwę serbskiej formacji.

Cenzor powinien być wciąż świadomy, że praca cenzorska nie może być mechanicznym czytaniem listów i kartek pocztowych, raczej jest zaś działalnością dla obrony ważnych interesów państwowych. On nigdy nie powinien zapominać, że ojczyzna nie jest broniona tylko na polu bitwy, on sam zaś jako członek wielkiej armii został powołany do tego, by za frontem prowadzić niezbędną pracę obronną dla wspólnej sprawy. Musi być świadomy tego, że tylko dzięki poczuciu obowiązku jednostek można zapobiec temu, by błogosławiona instytucja korespondencji jenieckiej nie stała się rozsądnikiem niebezpiecznych dla państwa knozań.

Dlatego też obowiązuje nadrzędna zasada: w cenzurze liczy się nie ilość, lecz jakość!^b

^a Podkreślenie w oryginale.

^b Dokument w formie zwartej drukowanej książeczki, w urzędowej szaro-niebieskiej okładce, w jakie wkładano dokumenty Oddziału Cenzury. Dodano adnotację: „Przekazano do Ministerstwa Wojny, Wydział X ds. Jeńców Wojennych, z prośbą o przyjęcie do wiadomości. Jednocześnie melduje się, że zostały wdrożone ostre przepisy kontrolne, by zapobiec nadużyciom ze strony cenzorów”. Podpis odręczny: „Theodor Primavesi”. Poniżej kilka słabo czytelnych adnotacji odręcznych.

Nr 25

1915 listopad 5, Wiedeń. – Zapytanie naczelnika Czeskiej Grupy Cenzury B, Karla von Eisensteina, do Szefostwa Cenzury (mjr Theodor Primavesi), o traktowanie korespondencji, których autorzy w różowych barwach odmalowywali swoje położenie. Zapytanie zawiera również postulat wydania przez Szefostwo instruktażu cenzorskiego, który pomagałby naczelnikom w wątpliwych przypadkach.

Czeska Grupa Cenzury B

Do szefa kancelarii
Centralnego Wspólnego Urzędu Informacyjnego
ds. Jeńców Wojennych w Wiedniu

Dotyczy: Zapytanie o szczegółowe instrukcje odnośnie wykonywania cenzury
naczelnik grupy: Eisenstein⁷⁸, nr 11/K

Wskutek tego, że w ostatnim czasie organa powołane celem Nadcenzury znacznie bardziej rygorystycznie traktują niektóre fragmenty stale powracające w korespondencjach jeńców, a które odstają od dotychczasowej praktyki, pojawiła się niepewność i pewna obawa wśród cenzorów, szkodliwa dla ich działalności.

Będąc dalekim od tego, by chcieć krytykować te opinie, a raczej w przekonaniu, że każda sztuka korespondencji powinna być oceniana i traktowana indywidualnie, piszący te słowa wyraża pogląd, że ustanowienie pewnych wytycznych jest niezbędne dla większości cenzorów przez wzgląd na ilość materiału, aby można było osiągnąć dobre wyniki pracy. Zostaną zacytowane następujące fragmenty kart pocztowych, które dziś przedłożono naczelnictwu grupy:

Kochani Rodzice! Powodzi mi się dobrze i mam też ruble.

Kochana żono. Jestem zdrowy i dobrze mi się wiedzie, pracuję na statku.

Kochana siostró. Jestem zdrow i dobrze mi się wiedzie, czego także Tobie życzę.

Kochana żono i dzieci. Jestem dzięki Bogu zdrow i dobrze się czuję.

Kochani rodzice. Jestem zdrowy i dobrze mi się wiedzie, czego także Wam z serca życzę.

Kochana Mario. Wiedzie mi się dość dobrze.

Moi kochani. Jestem w pełni zdrowy i dobrze mi się wiedzie.

Tą listę można by ciągnąć w nieskończoność. Dalej jednak pozostaje pytanie, co ma się dziać z takimi korespondencjami, które informują o dobrym samopoczuciu

⁷⁸ Karl Ritter von Eisenstein – pochodził z niemieckiej rodziny ziemiańskiej w Czechach, był synem Emmericha, posła do Sejmu Krajowego Czech; naczelnik czeskiej grupy cenzury GZNB, szef Referatu XIV (Kwestia Czeska: polityka narodowa, ruchy antypaństwowe, nastroje Czechów na froncie i na tyłach).

w niewoli. Czy te odpowiednie fragmenty mają być usuwane, czy też takie korespondencje mają być zatrzymywane? W każdym razie chodzi tu o materiał, który można liczyć w tysiącach, ponieważ takie fragmenty, które zawierają, można znaleźć w ponad połowie wszystkich listów jeńców.

Z tego co zostało powiedziane, jak i również z okoliczności, że takie fragmenty jak dotąd były tolerowane, lecz częściowo były ścigane przez sądy wojskowe, wynika wielka niepewność i obawa wśród cenzorów, co pociąga za sobą, fakt, że jest potrzeba wypracowania pewnych wytycznych; tym bardziej że piszący czuje się w obowiązku wyjaśnić, iż on sam nie jest na siłach, by podjąć tutaj decyzję, i że jest przekonany, że uda mu się porozumieć z szefostwem w tej sprawie.

naczelnik grupy[: Karl von Eisenstein]

Zapytanie: przekład z języka niemieckiego, oryginał, maszynopis
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB E, Kart. 3761 Res. 1172, k. nlb.

Nr 26

1915 listopad 11, [Wiedeń]. – Instrukcja nr 86 Wojennego Urzędu Kontroli wyjaśniająca, jakiego typu informacje o jeńcach własnych w krajach nieprzyjacielskich, oraz o jeńcach nieprzyjacielskich w monarchii, są niedozwolone, z powodu ich możliwego wpływu na sytuację jeńców. Zwracano uwagę m.in. na przesadnie optymistyczne opisy sytuacji jeńców austro-węgierskich w niewoli, które mogły utrudnić polepszenie rzeczywistej sytuacji. Nie wolno było informować również o ucieczkach jeńców – własnych i obcych, o propagandzie politycznej w obozach oraz zamieszczać ilustracji dotyczących ich życia codziennego, w tym robót wojskowych poza obrębem obozów.

86. 11.11.1915 48502 Wiadomości prasowe o jeńcach wojennych mają być traktowane według następujących wytycznych:

A. Informacje o własnych jeńcach wojennych w krajach nieprzyjacielskich:

1. Informacje o nieznośnym lub haniebnym traktowaniu własnych jeńców wojennych przez wzgląd na rodziny i nastroje wojenne w kraju są w takim samym stopniu niedopuszczalne, jak przesadnie optymistyczne opisy, jako że utrudniają one kroki dyplomatyczne podejmowane celem polepszenia losu naszych jeńców.
2. Z opisów i relacji wymienionych jeńców po ich powrocie nie powinno wynikać, że wszystkie informacje od nich pochodzące są prawdziwe.
3. Niedopuszczalne jest przekazywanie dalej informacji korespondencyjnych, z których wynika, że ich prawdziwy sens umknął uwadze wrogiej cenzury, oraz że piszący posłużył się szyfrem lub użył tuszu sympatycznego.

4. W informacjach o ucieczkach własnych jeńców wojennych nie powinno się podawać nazwiska uciekiniera oraz lokalizacji obozu, ani też pisać o interwencji własnych władz przedstawicielskich lub instytucji krajów zaprzyjaźnionych za granicą. Zabronione z oczywistych względów jest podawanie danych o obozach dla obcych jeńców wojennych.
5. Informacje, z których wynika, że jeńcy określonych narodowości za granicą są uprzywilejowani, należy zatrzymywać.

B. Wiadomości o jeńcach wojennych z krajów nieprzyjacielskich

1. Dla sprawozdań zewnętrznych o okazjonalnych wizytach w obozach jenieckich w monarchii wymagana jest każdorazowo aprobata Wojennego Urzędu Kontroli.
2. O ucieczkach lub próbach ucieczek oraz ponownym pojmaniu jeńców wojennych wolno pisać tylko wtedy, gdy chodzi o pojedyncze przypadki, wykluczone to jest gdy chodzi o większą liczbę jeńców. Informacje o konspiracyjnych kontaktach między jeńcami a ludnością cywilną muszą być zatrzymywane.
3. Twierdzenie, że w obozach jenieckich prowadzona jest polityczna propaganda, lub że jeńcy nieprzyjacielscy są dzieleni na narodowości, zatrzymywać.
4. Ilustracje obozów jenieckich są tylko wtedy pożądane, gdy pokazują troskę o jeńców, np. przedstawiają higieniczne urządzenia dla jeńców. Niedozwolone są takie ilustracje, na których widoczni są bawiący się lub tańczący jeńcy.
5. Ilustracje jeńców, którzy są wykorzystywani do pracy poza obozami, są ogólnie dozwolone, jednakże jeńcy nie powinni być na nich pokazywani przy pracy, która może być postrzegana jako poniżająca. Także tekst pod obrazkiem musi być sprawdzony pod tym względem. Zdarzyło się np., że w tekście pod ilustracją, na której pokazani byli jeńcy budujący drogę, opisano ich jako „zamiataczy ulic”. Te wytyczne powinny być analogicznie stosowane względem jeńców cywilnych.

Instrukcja – Zestawienie instrukcji cenzorskich dla prasy wydanych przez Wojenny Urząd Kontroli odnośnie publikowania informacji o jeńcach wojennych, Wiedeń, kwiecień 1917: przekład z języka niemieckiego, kopia, maszynopis.

ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3752 Res. 4701, s. 26–27.

Nr 27

1915 listopad 24, Wiedeń. – Rozporządzenie Ministra Wojny odnośnie zmian w rozporządzeniu nr 28811, dotyczące zakresu kompetencji i organizacji Oddziału Cenzury GZNB, przesłane do Centralnego Wspólnego Biura Rejestrowego Czerwonego Krzyża – Wydziału Informacyjnego dla Jeńców Wojennych, a określające status Oddziału Cenzury oraz jego podległość w strukturze armii.

c. i k. Ministerstwo Wojny
Wydział X, Nr. 107.682
Organizacja Oddziału Cenzury GZNB

Do Centralnego Wspólnego Biura Rejestrowego Czerwonego Krzyża – Wydziału Informacyjnego dla Jeńców Wojennych

Za Ministra
feldmarszałek podporucznik Ferdinand Urban von Hohenmark

Wiedeń, 24 listopada 1915

W uzupełnieniu do E1. Oddział 1 nr 28811/15 zarządza się^a:

Cały personel przydzielony do GZNB, Urzędu Informacyjnego ds. jeńców wojennych tworzy własny pododdział, pod dowództwem oficera wyznaczonego przez szefa Oddziału Cenzury D GZNB, Urzędu Informacyjnego ds. jeńców wojennych, któremu przysługuje jurysdykcja komendanta pododdziału. Dotychczasowy przydział tego pododdziału do Oddziału Poczтового D, 49 pułk piechoty, pozostaje w mocy. Ten pododdział i przydzieleni do GZNB Urzędu Informacyjnego ds. Jeńców tworzą własny oddział pod dowództwem szefa Oddziału Cenzury, któremu przysługuje jurysdykcja dowódcy oddziału. A więc podlega on Komendzie Wojskowej w Wiedniu, pozostając zarazem jak dotąd częścią GZNB, Urzędu Informacyjnego ds. Jeńców. Oddział Cenzury pod kątem wypłaty żołdu jest na liście płac 49 pułku piechoty.

Komenda Wojskowa w Wiedniu przydzieliło lekarza wojskowego, powierzając mu służbę sanitarną przy Oddziale Cenzury.

^a Pismo przesłano do wiadomości: GZNB, Urzędu Informacyjnego, Federalnego Naczelnictwa Austriackiego Towarzystwa Czerwonego Krzyża, dyrekcji węgierskiego Związku Czerwonego Krzyża, Technicznego Komitetu Wojskowego, Generalnego Inspektora Ochotniczej Służby Sanitarnej.

Rozporządzenie: przekład z języka niemieckiego, kopia, maszynopis.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3736 Res. 2709, k. 1–3.

Nr 28

1915 listopad 27, Wiedeń. – Pismo zastępcy Dyrektora Urzędu Informacyjnego ds. Jeńców Wojennych w GZNB, Rudolfa von Slatina, do Dowództwa Garnizonu Wiednia, przekazujące dekret Ministra Wojny z 24 listopada 1915 r. odnośnie statusu Oddziału Cenzury GZNB oraz jego podległości w strukturze armii.

Centralne Wspólne Biuro Rejestrowe Czerwonego Krzyża
Wydział Informacyjny dla Jeńców Wojennych
Res. Nr. 323/1402/A

Przekazane Oddziałowi D Oddziału Cenzury
na ręce mjr. [Theodora] Primavesiego, Tuchlauben 8
Organizacja Oddziału Cenzury

Rudolf von Slatin⁷⁹

Do c. i k. Dowództwa Wojskowego

Wiedeń, 27 listopada 1915

W uzupełnieniu do dekretu nr 28811/15 zarządza się:

Cały personel, przydzielony do GZNB, urzędu informacyjnego dla jeńców wojennych, tworzy własny pododdział, pod dowództwem oficera, wyznaczonego przez naczelnika Oddziału Cenzury GZNB, Urzędu Informacyjnego dla Jeńców Wojennych, który podlega kodeksowi karnemu. Dotychczasowe przyporządkowanie tego pododdziału do 49 pułku piechoty pozostaje bez zmiany. Ten pododdział i przydzieleni do GZNB oficerowie, tworzą własny oddział pod dowództwem naczelnika Oddziału Cenzury, który podlega kodeksowi karnemu jako dowódca oddziału. Ten oddział pozostaje w stosunku podległości wobec komendy wojskowej w Wiedniu, będąc jednocześnie jak dotąd częścią GZNB. Oddział Cenzury GZNB pobiera wynagrodzenie w wydziale rachunkowym 49 pułku piechoty. Dowództwo Wojskowe w Wiedniu przydzieliło Oddziałowi Cenzury do służby medycznej lekarza wojskowego.

⁷⁹ Rudolf Carl von Slatin Pasza (1857–1932) – podróżnik i żołnierz. W latach 70. XIX w. uczestniczył w badaniach w Sudanie wraz z niemieckim ornitologiem Theodorem von Heuglinem. Po powrocie do Wiednia Slatin odbył służbę wojskową w armii austro-węgierskiej, gdzie dosłużył się stopnia ppor. biorąc udział w kampanii w Bośni w 1878 r. Po ponownym wyjeździe do Sudanu, władze brytyjskie mianowały go zarządcą prowincji Dara, a w 1881 gubernatorem generalnym Darfuru. Podczas wojny z Mahdim dostał się do niewoli w 1884, z której zbiegł dopiero po 11 latach w 1895 r. Swoje przeżycia opisał w opublikowanych w języku angielskim i niemieckim wspomnieniach *Feuer und Schwert im Sudan. Meine Kämpfe mit den Derwischen, meine Gefangenschaft und Flucht 1879–1895* (Leipzig 1896). Jako oficer armii egipskiej brał udział w kampanii gen. Horatia Kitcheniera w Sudanie w latach 1896–1898. Odznaczony orderami brytyjskimi, otrzymał honorowy stopień gen. bryg. w armii brytyjskiej, zaś cesarz Franciszek Józef nadał mu tytuł szlachecki w 1900. W roli inspektora generalnego Sudanu odegrał znaczącą rolę w odbudowie kraju w początkach XX w. Po wybuchu I wojny światowej wyjechał do Austrii. W 1915 został zastępcą dyrektora Urzędu Informacyjnego dla Jeńców Wojennych w ramach GZNB, następnie był wiceprezesem Komitetu Jeńców Wojennych Austriackiego Czerwonego Krzyża. W 1917 r. był zaangażowany w tajne rozmowy pokojowe z Francją i Wielką Brytanią, prowadzone w imieniu cesarza Austro-Węgier, Karola I. W 1919 r. jako czł. austriackiej delegacji do St. Germain zajmował się powrotem do kraju austriackich jeńców wojennych. H.A. Vogelsberger, *Slatin Pascha...*

Pismo: przekład z języka niemieckiego, kopia, maszynopis.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3732 Res. 2135, k. nlb.

Nr 29

1915 grudzień. – Opracowanie por. dr. Ivana Derera analizujące korespondencję jako źródło informacji na temat okoliczności popadania w niewolę żołnierzy austro-węgierskich.

[...]

Rozdział II

Spostrzeżenia na temat okoliczności dostawania się do niewoli naszych jeńców wojennych

Jest bardzo trudno, na podstawie treści korespondencji naszych jeńców wojennych wyrobić sobie jasny obraz odnośnie wszystkich okoliczności, w jakich dostali się oni do niewoli, a zwłaszcza na temat ważnej kwestii wojskowej, czy ich dostanie się do niewoli jest usprawiedliwione czy nie. W korespondencjach jeńców wojennych pisze się na ten temat bardzo niewiele. Dopóki mają okazję przekazywać swoim najbliższym prawdę o swoim losie, zadowolają się zazwyczaj najprostszym opisem wzięcia do niewoli i najwyżej opisują pierwszy jej dzień. Nie mają ani chęci, ani czasu, ani dość miejsca (na zwykłej kartce pocztowej) by opisać to w szczegółach, i odkładają to na moment, kiedy wreszcie będzie spokojniej. Podczas transportu jeńców, który może trwać kilka tygodni, piszą rzadko, gdy mają do tego sposobność, z tych samych powodów piszą krótko o sposobie ich przyjęcia, jak również o swoich stosunkach osobistych (stan zdrowia itd.), a więc tylko o rzeczach najważniejszych, o których ich najbliżsi muszą się dowiedzieć. Po ciężkich, zazwyczaj kilkutygodniowych perypetiach, trwających nawet miesiącami marszach i podróżach kolejowych, wreszcie docierają do swoich miejsc przeznaczenia. Wycieńczeni fizycznymi trudami podróży, jak również pozyskanymi podczas podróży mocnymi i niezwykłymi wrażeniami, robią z nich użytek: w ogóle już nie relacjonują okoliczności swojej niewoli, do której przecież dostali się już przed miesiącami, niwecząc pełne nadziei oczekiwania swoich najbliższych, zwłaszcza jednak oczekiwania cenzorów.

Tym większe zainteresowanie muszą zatem budzić te rzadkie wypadki, w których ta ogólnie widoczna zasada zostaje przełamana, i w poszczególnych korespondencjach można znaleźć punkty zaczepienia odnośnie wątpliwych okoliczności. Nie dlatego, że z tych wiadomości można wyciągnąć wnioski odnośnie tej ważnej kwestii prawnowo-wojskowej, lecz dlatego, że te proste i naiwne, ale szczerze i prawdziwe uwagi zwykłych żołnierzy ukazują ducha panującego w każdym oddziale, do którego należą. Po skali ujawnionego w ten sposób nastroju można dokładnie oszacować wartość bojową i waleczność oddziału.

Dominujący ton korespondencji na temat dostania się do niewoli brzmi: „jestem zdrowy, jedyny mój problem jest taki, że jestem w niewoli”. W ten sposób pisze prawie każdy jeńiec wojenny, który potrafi pisać listy po słowacku i dostaje się do niewoli bez ran. Każdy z tych jeńców wyraża swój los jako cierpienie, które jest podobne do rany albo choroby, a nawet je przekracza. To wrażenie opanowuje go już w momencie wzięcia do niewoli, przy składaniu pierwszej relacji, a więc jeszcze zanim będzie miał okazję zapoznać się w prawdziwymi trudami niewoli. [...]

Na podstawie tego panującego wśród oddziałów ducha można łatwo wyjaśnić, dlaczego jak dotąd nie znaleziono niczego w korespondencjach naszej grupy, co mogłoby wskazywać na zdradę. W rozdziale IV znajdują się co prawda dwa przypadki, które powinny być przebadane, jednakże nie zawierają one żadnych punktów zaczepienia na temat samego wzięcia do niewoli, i opisują wyłącznie nadzwyczaj dobre traktowanie, oraz zakwaterowanie danego jeńca przez nieprzyjaciela

Dalej zwraca uwagę fakt, że nasi jeńcy wojenni zawsze mówią w imieniu większej grupy: „Właśnie w dzień świąteczny, w nocy, wzięli nas do niewoli”. „Zostaliśmy wzięci do niewoli podczas burzy”.

W każdym przypadku, gdy jeńcy wojenni mówią za siebie, z dalszych informacji wynika, że nie zostali wzięci do niewoli sami. Tak relacjonuje jeńiec wojenny: „Zostałem wzięty do niewoli 24 czerwca”, jednocześnie opisuje małą utarczkę i podaje interesujące szczegóły, iż nie tylko on sam, lecz także jego towarzysze broni dostali się do niewoli. Inni piszą: „po przegranej potyczce, otoczony ze wszystkich stron, pod gęstym ostrzałem, zostałem wraz z innymi wzięty do niewoli”. [...] „Rosjanie nas otoczyli i w ten sposób wielu wzięli do niewoli”. „Zostałem wzięty do niewoli w walce. Nie ja jeden, ale także wielu innych”. Podobne informacje, z podaniem liczby jeńców wojennych, albo z opisem całych jednostek, które dostały się do niewoli zawierają listy 9, 16, 32, 33, 38. Jeden jeńiec wojenny dołącza rzekomo nic nie znaczącą informację, w postaci cyfry na krawędzi kartki pocztowej: „10 000”, chcąc w ten prymitywny sposób napisać, że dostał się do niewoli wraz innymi.

Po większości tych przypadków widać, że nasi jeńcy wojenni zazwyczaj dostają się do niewoli po twardym boju, względnie że nie poddają się bez walki. Niektórzy opisują tę walkę w jeszcze bardziej humorystyczny sposób, gdzie pociski artyleryjskie i kule karabinowe opisane są jako pączki, knedle i strudle, ostrzał jest piękną muzyką a przelana krew jest porównana do czerwonego wina. [...] Z tych opisów wynika, że jeńcy dostawali się do niewoli masami jednocześnie, na szczęście te masowe wzięcia ograniczały się tylko do kilku dni, a ich przyczyną nie była postawa oddziałów, lecz najprawdopodobniej były one skutkiem ogólnej sytuacji strategicznej. Tak też piszą o tym poszczególni żołnierze. Np. „Rosjanin otworzył przed nami bramę, pozwolił nam powoli wchodzić do jamy i wreszcie okrążył nas i wzięł do niewoli na raz 3 tysiące ludzi”. Albo: „zostaliśmy wzięci do niewoli całym pułkiem, ponieważ poddali się nasi oficerowie i my wraz z nimi”.

Często dochodzą wskazówki, że również oficerowie, komendanci, sztaby zostały wzięte do niewoli, ma to świadczyć o tym, że te masowe „łapanki” były możliwe wskutek nagłej zmiany sytuacji strategicznej. To tłumaczy potężny chaos, który nagle zapanował wśród żołnierzy, którzy w krytycznym momencie nie byli w stanie w pełni ogarnąć i zrozumieć sytuacji. „Nie wiem jak to się stało, wzięli nas do niewoli całym pułkiem”. „Tak wzięli nas do niewoli, z czego wtedy nie zdawaliśmy sobie sprawy”.

Tam zaś gdzie nie doszło do masowych „łapanek” wskutek sytuacji strategicznej, tam doszło przynajmniej do zaciętych walk, o czym też przekonująco świadczy przeważająca liczba rannych jeńców. Oczywiście załącznik III nie obejmuje wszystkich tych przypadków, lecz tylko te, w których nie chodzi tylko o poranienie, lecz także o inne obiektywne okoliczności. [...]

por. rezerwy dr Ivan Derer

Opracowanie: przekład z języka niemieckiego, kopia, maszynopis.

ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3739 Res. 3262, k. 209–212.

Nr 30

[1915 grudzień]. – Podręcznik instruktażowy autorstwa por. Arthura Schütza dla pracowników działu deszyfracji w Oddziale Cenzury. Tom I – Tajne pisma. Dokument analizuje cele i metody szyfrowania korespondencji, wymienia systemy szyfrowania i analizuje sposoby ich wykrywania.

Podręcznik instruktażowy dla pracowników działu deszyfracji Tom I – Tajne pisma^a

Już od pewnego czasu coraz większego znaczenia nabiera idea, by za pomocą tajnych pism, omijając nieprzyjacielską kontrolę, przekazywać meldunki i wiadomości, które mogłyby wyrzucić decydujący wpływ na działania wojenne. Oczywiście jest, że metody, używane przez szpiegów i konfidentów do tajemnego porozumiewania się są nieograniczone, więc niemożliwe jest je wszystkie opisać, tym bardziej że obejmują one często bardzo wyrafinowane metody chemiczne, tymczasem np. jeńcy wojenni dysponują tylko najprostszymi środkami. Lecz również najzwyczajniejsze osoby wierzą, że są w stanie przekazywać potajemne wiadomości ich adresatom, tak by nie dostrzegła tego cenzura, więc także cała działalność usuwająca cenzury okaże się w tym przypadku iluzoryczna.

Typy tajnych pism

Tajne pisma można podzielić na dwa typy:

- widzialne
- niewidzialne

W tym miejscu zajmiemy się pismami widzialnymi, a przy tym wykorzystującymi wielkie lub małe litery. Większe litery są zazwyczaj używane przez osoby z kręgów wyższych i dyplomatycznych celem ukrycia tajemnic państwowych, ważnych meldunków wojskowych, tworząc przy tym bardziej lub mniej skomplikowane systemy, których odszyfrowanie osobie niedoświadczonej może sprawić dużo kłopotu. Małymi literami piszą zazwyczaj osoby prywatne, najczęściej niemające związku z polityką, które – jak pokazuje doświadczenie – stosują ten szyfr w celach nieszkodliwych. Odszyfrowanie w tym przypadku stwarza dużo mniej problemów i zależy wyłącznie od cierpliwości, pilności, umiejętności logicznego myślenia, otwartego spojrzenia, zwłaszcza zaś od pracowitości i dokładności deszyfrującego.

Różne systemy tajnych pism

Przed wszystkim trzeba zauważyć, że odnośnie tajnych pism pojawiają się zawsze pewne znaki, które noszą specjalne znaczenie i których wyjaśnienie nie zawsze jest możliwe. Należą do nich:

- a) pozbawione znaczenia (non valeurs)
- b) przeciwne znaczenia
- c) znaki anulowania (wykreślenia? przekreślenia?)
- d) znaki wymienne
 - a) Znaki non valeurs to tzw. ślepe znaki, które w rzeczywistości nic nie znaczą, jednakowoż mają za cel dezinformowanie deszyfrującego.
 - b) Przeciwnie znaczenia oznaczają, że zdanie albo słowo powinno być odczytywane przeciwnie do swojego znaczenia. Np. że dobrze nam się powodzi, w domyśle – źle. Jako że bazują one na zwykłej podmianie, w praktyce rzadko są używane. Należy zwrócić uwagę na często występujące wykrzykniki i pytajniki po jakichś słowach albo na końcu zdania, które w ten sposób uzyskuje przeciwstawny sens.
 - c) Znaki anulowania oznaczają, że cała wiadomość jest już nieaktualna, co ma za zadanie tylko wprowadzać w błąd. W większości przypadków jest to pytajnik albo wykrzyknik.
 - d) Znaki wymienne oznaczają, że korespondencja będzie teraz wykorzystywać inny język, albo będzie zastosowany inny klucz do jej odszyfrowania, np. czytanie z prawej do lewej itd.

Można wyróżnić następujące systemy:

1. Pisma cyfrowe (cyfry do wyboru, problemy matematyczne)
2. Szyfry literowe

3. Szyfry za pomocą znaków
4. Pismo sylabowe
5. Pismo nieortograficzne
6. Pismo krzyżowe
7. Pismo za pomocą nakłuwania, punktowania
8. Kombinowane pismo za pomocą cyfr i znaków
9. Pismo alfabetem Morse'a
10. Wskazówki w tekście: ciepło, światło, woda.
11. Klejony papier
12. Kryptonimy
13. Wkłady do różnych artykułów, najczęściej w chlebie, papierosach itd.
14. W kopertach, opakowaniach, paczkach
15. Pod znaczkami
16. Listy zamówień towarów, rachunki, akta bilansowe
17. Gazety, czasopisma, programy
18. Zapisy nutowe

Pisma cyfrowe

Najprostszy system polega na tym, że pod każdą literę podstawiona zostaje jedna cyfra, np.

A b c d e f g h i j k l m
 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13
 26 25 24 23 22 21 20 19 18 17 16 15 14 13

Przy większej ilości wariantów jest niemożliwe by zastosować tutaj jakiś ogólnie obowiązujący „klucz”.

Zamiast cyfry w kolejności według takiego systemu cyfrowego, można oczywiście zastosować jakąkolwiek wybraną liczbę, całkowicie nieregularną, bez systemu.
 26 – 15 – 15 – 22 – 8 – 5 – 22 – 9 – 9 – 26 – 7 – 22 – 13

Co znaczy „a-l-l-e-s v-e-r-r-a-t-e-n” Czyli: wszystko zdradzone.

Innym sposobem, który stwarza już więcej problemów deszyfrującemu, jest metoda, według której jedną literę wyraża się za pomocą dwóch połączonych cyfr. Do tego celu używa się pomieszanych alfabetycznie liter, podzielonych na grupy i ponumerowanych:

C g l p r y d h m g z
 4 1
 13 – 34 – 34 – 23 – 57 – 28 – 23 – 53 – 53 – 13 – 54 – 23 – 43
 A l l e s v e r r a t e n

A więc najprostszy system będzie polegał na tym, że alfabet będzie podzielony na szeregi liter:

Abcde fghij klmno itd.
 6 5 4

W odróżnieniu od poprzedniego systemu, w tym numery grup 6-5-4-3-2-1 będą pierwsze, a potem przynależne im litery, powiązane z następnymi cyframi. I tak:
61-42-42-65-34 22-65-33-33-61-35-65-44

A – l – l – e – s v – e – r – r – a – t – e – n

Mniej znane, za to często przysparzające wielkich trudności deszyfrantowi pismo cyfrowe, to to wynalezione przez Mirabeau.

Prosty system.

1.	2	3	4	5
Abcde	fghik	lmnop	qrstu	vwxyz
12345	12345	12345	12345	12345

Chcemy napisać „ucieczka” (niem. Flucht)

26 83 946 16 62 784

710 61 56 837 939 874

F L U C H T

Każda grupa liczbowo-literowa zawiera tylko raz cyfry 1–5.

[...]

Ogólne uwagi odnośnie odszyfrowania.

Nie ma powszechnie obowiązującej reguły, jak należy odkodowywać szyfry. Należy przepisać zaszyfrowany fragment, skopiować go przez szybę albo kalkę. Należy sporządzić spis wszystkich znaków, policzyć je i poszeregować zgodnie z częstotliwością występowania. Szuka się wprawdzie samogłosek w krótszych słowach, są one łatwiejsze do znalezienia niż spółgłoski. Częstotliwość występowania pewnych znaków i wyrażen daje podstawę dla ustalenia sposobu szyfrowania.

^a Dokument ma formę oprawionego w skórę skoroszytu, w którym poszczególne strony są umocowane luzem względem siebie, podobnie jak w segregatorze. Dokument nie posiada strony tytułowej ani końcowej, nie nosi też podpisu autora. Użyty papier wyróżnia się grubością i charakterystyczną chropowatością. Tekst rękopiśmienny jest koloru czarnego, został naniesiony wiecznym piórem. Do tekstu dołączono (wklejając je w tekst lub wprost rysując je obok tekstu) liczne ilustracje, pokazujące rozmaite systemy szyfrowania. Część ilustracji to próbki tekstu sporządzane różnymi substancjami chemicznymi lub organicznymi (np. mlekiem). Kolorowe ilustracje odręczne ilustrują pomysłowość autorów listów, którzy np. umieszczali tajne informacje jako elementy różnych sporządzanych przez siebie rysunków, wkładali je na oddzielnej karteczce między dwie strony i sklejali je itp. Zamieszczono ponadto m.in. reprodukcję listu w języku czeskim, jako przykładu szyfru literowego; reprodukcję listu polskiego z szyfrem literowym; przykład listu z literami zaznaczonymi kropkami lub nakłuciami; przykład tekstu ukrytego pod znaczkiem potwierdzający konieczność stosowania aparatów prześwietlających znaczki.

Podręcznik: przekład z języka niemieckiego, oryginał, rękopis.

ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, „ZS-W” (Zensurstelle Wien), Kart. 3812, k. nlb.

Nr 31

[1915 grudzień]. – Podręcznik instruktażowy dla działu deszyfracji w Oddziale Cenzury, autorstwa por. Arthura Schütza. Tom II – Imitacje. Podręcznik poświęcony został wyspecjalizowanej technice stosowanej w grupie deszyfrującej w Oddziale Cenzury GZNB, polegającej na fałszowaniu oryginalnych listów celem sprowokowania ich adresatów do ujawnienia pożądaných informacji. Dział imitacji prowadził tę działalność na trzy sposoby: wprowadzano zmiany w oryginalnych listach, dołączając do nich nowe fragmenty tekstu, usuwano pewne fragmenty tekstu oryginalnego i zastępowano je swoimi wtrętami, lub też fabrykowano list w całości.

Podręcznik instruktażowy dla pracowników działu deszyfracji Tom II – Imitacje^a

Wprowadzenie

Często okazuje się pożądanę, by pozyskać siatkę przymusowych konfidentów w krajach neutralnych a nawet nieprzyjacielskich, od których można by było uzyskiwać wiadomości na temat miejscowych stosunków, nastrojów a nawet przemieszczania wojsk. Do tego celu nadają się znakomicie działania imitacyjne, które polegają na tym, że w liście:

- 1) albo zostaną dołączone nowe fragmenty tekstu, albo
- 2) pewne fragmenty zostaną usunięte środkami chemicznymi, i na ich miejsce wstawione zostaną całkowicie nowe słowa,
- 3) lub też zostanie napisany całkowicie nowy list.

Oczywiście imitator musi być zdolny do tego, by móc imitować pismo w taki sposób, by odbiorca listu nie zauważył, że pewne jego fragmenty zostały napisane obcą ręką. Jeżeli więc ta nowa procedura zostanie wypróbowana w miejscowym urzędzie cenzury i przyniesie pozytywne rezultaty, to konieczne będzie prowadzenie szkoleń odnośnie

- a) Fachowego studium pisma i różnych jego specyficznych cech
- b) Istotne będą ćwiczenia ze sprawności manualnej.

O imitacji pisma

Aby uzyskać możliwie podobną imitację pisma, należy zwrócić uwagę na następujące kwestie:

1. Specyficzne cechy użytego tuszu muszą koniecznie zgadzać się z cechami tuszu w oryginale, jako że jakiegokolwiek zmiany natychmiast pozwolą wykryć imitację.
2. Starannie wybrać pióro, aby niedostrzegalne były jakiegokolwiek różnice odnośnie grubości włosa i cieniowaniu w stosunku do oryginału.
3. Sposób trzymania dłoni podczas pisania oraz położenie papieru przez piszącego muszą wiernie kopiować oryginał.

4. Dokładne studiowanie poszczególnych liter i cyfr, połączeń między nimi, przestrzeni pomiędzy słowami, stosowanie dużych liter na początku zdań, specyficzne cechy poszczególnych liter, które jak uczy doświadczenie zawsze się powtarzają.

Dla ułatwienia i przyspieszenia działań imitacyjnych poleca się stosowanie następującego postępowania:

1. Kładzie się odpowiednią kalkę kreślarską na oryginale, jak najdokładniej ciągnie się wzdłuż tekstu tuszem, bez względu na grubość włosa i cieniowanie.
2. Następnie za pomocą ostro utemperowanego ołówka należy przepisać to pismo na papier, gdzie ma się pojawić imitacja, pisząc przez papier węglowy, lekko przy tym przyciskając ołówek.
3. Następnie kładzie się oryginał ściśle obok papieru z węglowym przedrukiem, i odrysowuje się każdą literę oryginału, stosując analogiczną siłę nacisku, grubość włosa i cieniowanie pióra.
4. Gotową imitację trzeba suszyć co najmniej przez 24 godziny, po to by tusz dobrze połączył się z papierem, następnie lekko i ostrożnie potrząść gumką pismo, aby usunąć widoczne ślady linii i podkreśleń powstałych przy przenoszeniu tekstu z kalki kreślarskiej na papier zwykły.

W razie konieczności należy zastosować tlenek ołowiu w miejscach widocznych usunąć.

Formy pisma: (reprodukcje)
 Pismo zaokrąglone w górę
 Pismo zaokrąglone w dół
 Pismo kanciaste
 Pismo spiczaste
 Typy ciągów pisma,
 m.in. szeroki, kaligraficzny [...]

Ukierunkowanie wersów

Ku górze
 Ku dołowi
 Proste
 Zygzakowate

Związki między literami

Połączenie
 Grupowanie
 Poszczególne litery
 Mieszane

Reprodukcje oryginałów i imitacji korespondencji

Faza II: przedruk węglowy
 Odwzorowanie pisma.
 Faza III.

Dopisanie nowych fragmentów tekstu po usunięciu tekstu oryginalnego. Słowa są usuwane z całego listu sylabami lub poszczególnymi literami. Część podkreślona na zielono to nowy tekst, tekst wzięty w czerwony nawias okrągły Jest przeznaczony w całości do usunięcia.

Kopiowanie listu po włączeniu do niego nowych fragmentów.

Dokończenie całkowicie nowego listu.

Fragmety oryginalnego listu podkreślone na zielono zostaną wykorzystane w nowym liście. Zostanie do nich wpleciona całkiem nowa część. Kopia zostanie sporządzona bez użycia kalki. Fragment oryginalnego listu wzięty w czerwony nawias okrągły zostanie całkowicie usunięty.

Marzec – wykres przechwyconej poczty.

Wykres przedstawiający ilość imitacji zastosowanej w korespondencji w kwietniu 1917

Niewidzialne tajne pisma

Typy tajnych pism

I. Tajne pisma wykonane za pomocą najprostszych środków piszących

- a) na zwykłym papierze
- b) na papierze specjalnym

II. Tajne pisma wykonane za pomocą specjalnych chemikaliów i specjalnych środków piszących

- a) Na zwykłym podkładzie
- b) Na specjalnym podkładzie
- c) Na specjalnym papierze

Środki wykrywające

I. Ogólne

- a) Jod
- b) ^b

II. Specjalne metody wykrywające

- a) Specjalne ciecze
- b) Rozpoznanie
- [...]

Niewidzialne pisma

Próby wykrywania za pomocą ciepła (Reprodukcje)

Test na obecność tajnego pisma (Reprodukcja)

Test na obecność tajnego pisma (cenzura francuska) (Reprodukcja)

(a dokładnie nie tyle reprodukcja, co oryginalny list doklejony do strony z tekstem w celach ilustracyjnych)

Badanie na okoliczność tajnego pisma (cenzura francuska) (2 przykłady)

Przykład tajnego pisma

Pismo mleczne z przykładami

Tajne pismo pod materiałem pokrywającym (guma arabska)

Tajne pismo z wiotriolem żelaznym

Tajne pismo z ołowiem

Tajne pismo za pomocą kwasu octowego

Tajne pismo z Rhodankalium

Tajne pismo za pomocą taniny – kwasu garbnikowego

Przykłady tajnych pism różnymi środkami piśmienniczymi

Przedruk

Ciecz decouper

Potajemny przekaz treści prasowych

Przykład tajnego pisma krytego innym materiałem

Pismo A. Tzw. wywołanie fizykalne, tzn. wywołanie suchej płyty po utrwaleniu

Jest to znana w fotografii technika, polega na tym że silnie oświetlona płyta zostaje włożona bezpośrednio do utrwalacza, nie wywołując jej, następnie poddaje się ją wpływowi fizykalnego kwaśnego wywoływacza, który zawiera rozpuszczony azotan srebra, co pozwala na wywołanie negatywu. Teraz przyszło mi na myśl, by płytkę zastąpić papierem fotograficznym, którego kształt odpowiada płytce.

Przykład

Użyłem papieru z bromkiem srebra marki Vindobona. Pismo zostało skopio-
wane tuszem na kalkę. Pokryłem część kartki czarnym papierem i skopiowałem na
pozostałą część obrazek. Po tym jak pozostała prześwietlona część kartki została
pokryta czarnym papierem, i skopiowane zostało na niego naniesione tuszem na
kalkę pismo. Naświetlanie pisma trwa [...] to istotna okoliczność, jako że zbyt kró-
kie naświetlenie pisma powoduje, że jest ono później trudne do wykrycia. Można
tutaj użyć ulubionego wywoływacza. Używam kupieckiego wywoływacza rodinała.
Ukryte pismo zostaje poddane na 1–2 godziny wywoływaczowi A, a następnie po
dokładnym spłukaniu wywoływacza rodinała. Po kilku minutach pismo robi się
widoczne. Takie pismo reaguje jeszcze przez 4 miesiące na wywoływacz.

Pismo fotochemiczne

Pismo fotograficzne (przykład pisma ukrytego na obrazku na liście)

IV. Pismo usunięte [...]°

^a Podręcznik ma formę analogiczną do poprzedniego – czyli skoroszytu oprawionego w czarną
skórę. Stanowi ciąg dalszy rękopiśmiennego dokumentu na temat metod szyfrowania korespondencji.
W oryginalnym rękopisie umieszczono w tym miejscu liczne reprodukcje ilustrujące przykłady
korespondencji oryginalnych i ich imitacji. Dodatkowo do tekstu dokleiono faksymile i fotografie
przykładowych korespondencji, które imitowano. Stanowi ciąg dalszy rękopiśmiennego dokumentu
na temat metod szyfrowania korespondencji.

^b Słowo niezrozumiałe.

^c Fragment pominięto ze względu na niemożność jego odczytania.

Nr 32

1915 grudzień 4, Wiedeń. – Pismo naczelnika Polskiej Grupy Cenzury A, mjr. Juliusza Żydo, wywołane uwagami naczelnika Ukraińskiej Grupy Cenzury na temat przyczyny opóźnienia w docieraniu do grupy polskich listów, rzekomo spowodowanej trudnością w ustaleniu właściwych adresów w Galicji.

Stanowisko^a

Polskiej Grupy Cenzury odnośnie Komunikatu Abt. D. Res. No. 2376^b

Przytaczane dla uzasadnienia spostrzeżeń Polskiej Grupy Cenzury B kartki pocztowe dotyczą bezpośrednio okresu czasu i miejscowości, gdzie **dopiero co skończyło się**^c panowanie Rosjan. Z tego powodu opóźnienie w dostarczaniu poczty należałoby wyjaśnić okolicznością ponownego utworzenia urzędów pocztowych, zatrudnieniem nowych urzędników w miejsce pracujących dotychczasowo, znanymi powszechnie trudnościami z koleją i pocztą oraz bliskością frontu. Codziennie można było zaobserwować poprawę we wspomnianym wyżej kierunku.

Taki stan rzeczy każe uznać przynajmniej za dziwny przytoczony w piśmie Grupy Ukraińskiej wniosek, że „horror niemieckich i ukraińskich adresów”^d w Galicji powoduje opóźnienia w doręczaniu ... **polskich** (?) kartek pocztowych^e.

naczelnik grupy: mjr Juliusz Żydo m.p.

Wiedeń, 4 grudnia 1915

^a Stanowisko sporządzono w 3 kopiach (mps).

^b Komunikat zawierał uwagi naczelnika grupy ukraińskiej do Sprawozdania Polskiej Grupy Cenzury B, Exh. Nr. 36, z 15 X 1915, dotyczące opóźnień w doręczaniu listów.

^c Nadpisane odręcznie na skreślonym tekście maszynowym: „bliskie już było”.

^d Cytat za sprawozdaniem specjalnym naczelnika Ukraińskiej Grupy Cenzury A, Aleksandra Popowicza, z 29 XI 1915, Exh. Nr. 142, dotyczącym opóźnień w doręczaniu poczty na terenie Galicji; ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3737 Res. 2834.

^e Na dokumencie widnieje nieaktualna już sygnatura Abt. D. Res. 2376.

Pismo: przekład z języka niemieckiego, kopia, maszynopis.

ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3737 Res. 3086, k. nlb.

Nr 33

1915 grudzień 6, Wiedeń. – Pismo prawdopodobnie autorstwa naczelnika grupy deszyfracji w Oddziale Cenzury GZNB, ppor. Arthura Schütza, skierowane do Wojennego Urzędu Kontroli, z uwagami krytycznymi odnośnie stosowanych przez naczelne dowództwo środków chemicznych w celu uwidaczniania niewidzialnego pisma.

Przez wzgląd na dokument 16704 Oddział Cenzury podaje do wiadomości^a:

Miejscowy oddział deszyfracji, który w ciągu ostatnich 14 miesięcy odszyfrował ponad 3000 wiadomości pisanych za pomocą ukrytego pisma, pochodzących z różnych krajów, prócz języka rosyjskiego pisanych także w innych językach, nie może polecić środków stosowanych przez c. i k. dowództwo wojskowe celem uwidaczniania niewidzialnych pism.

W przypadku, gdy tajne pismo zawiera wielkie litery, środek ten jest użyteczny. Jednakże długie doświadczenie uczy, że jeńcy zazwyczaj dopisują niewidzialnym pismem informacje pomiędzy widocznymi linijkami tekstu, i zwykle robią to małymi literami. W takich przypadkach pył papierowy nie jest skuteczny, trzeba znaleźć inne, lepsze metody.

Przykładem ilustrującym ten fakt może być fragment rosyjskiego listu zapisanego za pomocą mleka. [...]^b

^a Na stronie tytułowej adnotacja: „Temat: Tajne pisma Rosjan. Odpowiedź na dekret Wojennego Urzędu Kontroli nr 48874 z 1915 r.”

^b Dokument niekompletny.

*Pismo: przekład z języka niemieckiego, oryginał, maszynopis.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3737 Res. 2832, k. nlb.*

Nr 34

1916 styczeń 16, Wiedeń. – Sprawozdanie naczelnika Nadcenzury w Oddziale Cenzury GZNB, dr. Bielicia, na temat odczytania zaszyfrowanego fragmentu korespondencji włoskiej, przekazanego Nadcenzurze przez grupę pocztową. Dr Bielić prosi, by w przyszłości listy autorstwa konkretnego włoskiego jeńca przekazywać od razu do grupy deszyfrującej.

Sprawozdanie nr 6

O wykrytym w korespondencjach włoskich kluczu szyfrowym
Do c. i k. Oddziału Cenzury GZNB

Wśród korespondencji uzyskanych przez Nadcenzurę od grupy pocztowej, znajduje się pismo jeńca De Palma Salvatore w Kriegsgefangenlager Mauthausen, do jego matki, Almerindy de Palmo Ceraso w Pozzuoli (Włochy, okręg neapolitański), Corso Umberto 1, nr 46 (cenzor Włoskiej Grupy Cenzury D, Mreule Guido⁸⁰).

⁸⁰ Guido Mreule – pochodził z pld. Tyrolu, studiował prawo na uniw. w Wiedniu. Podczas I wojny światowej cenzor Włoskiej Grupy Cenzury D w Oddziale Cenzury GZNB.

Druga strona omawianego listu, która zawiera klucz, brzmi w tłumaczeniu następująco: „**Najdroższa mam, przesyłam ci zagadkę, którą masz dla mnie rozwiązać. Liczbowy alfabet: A 1, B 2, C 3, D 4 [...].** Usuń z tego alfabetu następujące cyfry: 18-9-1-11 [...]. I co ci wyszło? Miej ten alfabet zawsze przy sobie, ponieważ zamierzam częściej przysyłać ci takie rebusy. Od rana do wieczora nie mam lepszego zajęcia, stąd zabijam czas wymyślaniem takich zagadek”. Zaszifrowane zdanie (przedstawione tutaj dla przykładu) brzmi: „Ti amo assai, Ti penso sempre, baci Salvatore”, co znaczy „Bardzo Cię kocham, wciąż myślę o Tobie, całuję, Salvatore”. Jeśli Oddział Cenzury zdecyduje o dalszym przesłaniu listu, poleca się, by cała korespondencja jeńca Salvatore Palma z Mauthausen do jego matki Almerindy de Palma-Ceraso z Pozzuoli przez wszystkie grupy włoskie A, B, C, D, M i E, była odsyłana do działu deszyfracji^a.

naczelnik grupy: dr A. Bielič⁸¹

^a Z prawej strony poniżej nagłówka stempel: „GZNB – Auskunftsstelle für Kriegsgefangene, Präss. 16 January 1916. No. Res. 3007, Blg. 8”.

Sprawozdanie: przekład z języka niemieckiego, oryginał, maszynopis.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3737 Res. 3007/8, k. nlb.

Nr 35

1916 styczeń 30, Wiedeń. – Krytyczne uwagi naczelnika Włoskiej Grupy Cenzury A, dr. Paula Kammerera, odnoszące się do ogólnego sprawozdania włoskich grup cenzury A, B, C i D dla szefostwa Oddziału Cenzury GZNB, skierowane do naczelników tych grup.

Wstępne uwagi do ogólnego sprawozdania włoskich grup cenzury do Szefostwa Oddziału Cenzury GZNB^a

Uwagi wstępne do V Ogólnego Sprawozdania dla Szefostwa Cenzury GZNB

Równocześnie z tymi uwagami wstępnymi naczelnika grupy, dzisiaj zostało już wydane V Ogólne Sprawozdanie z działalności Włoskich Biur Cenzury, do którego uprawniony, początkowo tylko w celu nabycia wiedzy wewnętrznej – chciałby zauważyć, co następuje:

- 1) Jeśli je brać w całości, niniejsze sprawozdanie, które zawiera nie mniej jak 1000 fragmentów z listów w niemieckim tłumaczeniu, zaś jego część podsumowująca

⁸¹ Anton Bielič – po ukończeniu studiów adwokat w Wiedniu, dr praw, w latach I wojny światowej szef Nadcenzury w Oddziale Cenzury GZNB.

bazuje na jeszcze rozleglejszym materiale, być może jest **zbyt długa** i jak dotąd wydaje się łamać postanowienia Komunikatu nr 47.

- 2) Ujmowane względnie, sprawozdanie jest **krótkie**, w następujący sposób:
 - a) w związku z faktem, że jest on wspólnym dziełem **4 grup (A–D)**. Tak więc przeciętnie od każdej grupy pochodzi 250 dosłownych cytatów, z pewnością to skromna ilość, w której mogą zawierać się tylko najważniejsze rzeczy.
 - b) także to poćwiartowanie nie daje jeszcze prawdziwej skali, ponieważ – co często obserwuje się przy kumulowaniu notatek – **wiele informacji powtarza się dwa razy lub częściej**, czemu zapobiec może tylko lepsze ujednoczenie tekstu.
- 3) Komunikat nr 47, **na które ustawicznie powołuje się sprawozdanie**, wymaga „do każdego przywołanego faktu podać tylko jeden lub dwa wzorcowe przykłady z odpowiedniej korespondencji”, a ponadto powinien on „jedynie na to zwrócić uwagę, że większa ilość korespondencji potwierdza tylko te same fakty. Jest to zgodne z przepisem, ale może się czasem wydawać, że mu przeczy. Mianowicie, wiele listów zawiera te same fakty, a jednak trudno byłoby ograniczyć się tylko do 2–3 egzemplarzy, ponieważ korespondencje:
 - a) wskazując na te same fakty, **wykazują drobne różnice**, np. skargi ze Steinklamm na braki chleba, ale nie na w ogóle brak żywności, na różnego rodzaju formy złego traktowania, niedostateczną ochronę przed zimą, itp.
 - b) w obrębie tych samych faktów, dodają nowe szczegóły, nierozłączne z nimi związane, np. wiadomości o złych żniwach we Włoszech, ale tutaj z powodu gradobicia, tam ze względu na brak siły roboczej, ponownie w innym miejscu właśnie z powodu braku pracowników, ale nie podczas samego leżakowania wina, lecz wcześniej w związku ze zwalczaniem grzyba, itp.
- 4) Aby zaczerpnąć z raportu zadowalającą wiedzę, **nie jest to absolutnie konieczne, by czytać go w całości, wraz ze wszystkimi załącznikami**. To obowiązuje szefostwo cenzury, a później także odpowiednie organa, które będą miały do niego wgląd. Słowne załączniki (przetłumaczone fragmenty listów) są streszczone w podsumowaniu, w taki sposób, że lektura **streszczeń** pozwala poznać treść całego sprawozdania. Dosłowne załączniki (przetłumaczone fragmenty listów) służą wyłącznie odnośnikom: tylko wtedy, gdy jakiś wspomniany w streszczeniu fakt szczególnie zainteresował czytelnika, może on przepracować w całości ten materiał, do czego służą licznie rozmieszczone wskazówki numeryczne, a w razie potrzeby służą mu pomocą wygodne spisy treści.
- 5) W końcu, należy przyznać, że redagujący całość naczelnik grupy niechętnie się zdecydował, by usunąć większość z dostarczonych mu notatek. Poza tym, że jego wysiłek włożony w tłumaczenie i rejestrację byłby wtedy daremny, prawie każda z informacji budzi prawdziwe zainteresowanie; co najmniej z powodów historycznych na okres powojenny. I to jest jedno z **najważniejszych zadań**, jakie spełnia take sprawozdanie dla naczelnika grupy, który go redagował:

w przyszłych pokojowych czasach dać świadectwo wewnętrznym procesom i wydarzeniom z czasów wojny, wyciągnąć na światło dzienne dokumenty, wynalezione wśród listów dzięki działalności Oddziału Cenzury GZNB.

Wiedeń, 19 stycznia 1916

pod redakcją naczelnika Włoskiej Grupy Cenzury A
Paula Kammerera⁸²

^a Poniżej nagłówek stempel: „GZNB Auskunftsstelle für Kriegsgefangene. Zensurabteilung. Präss. 30 January. No. Res. 3282”.

*Uwagi: przekład z języka niemieckiego, oryginał, maszynopis.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3739 Res. 3282, k. nlb.*

Nr 36

1916 luty 2, Wiedeń. – Adnotacja urzędowa do Sprawozdania Oddziału Cenzury GZNB. Autorem adnotacji był por. Arthur Schütz, który powołał się na rozkaz płk. Jana Nowaka z Biura Ewidencyjnego Sztabu Generalnego, zaznaczający, jakiego typu stemple na korespondencjach należy traktować jako niedopuszczalne i zatrzymywać takie listy.

GZNB. Wydział Informacyjny dla Jeńców Wojennych, Oddział Cenzury
Prez. 1 lutego 1916
Res. Nr. 3309

Adnotacja urzędowa do Wydziału X, nr 595/16^a

Według ustnego rozkazu z 1 lutego 1916 r., płk. Jana Nowaka⁸³ z Biura Ewidencyjnego Sztabu Generalnego, tylko takie karty pocztowe należy postrzegać jako niedozwolone, na bazie których przeciwnik albo uzyska wiedzę o miejscu postoju poczty polowej albo pozna szczegóły o naruszającym prawa międzynarodowe wykorzystywaniu jeńców do pracy. Sam stempel poczty polowej nie

⁸² Paul Kammerer (1880–1926) – austriacki biolog. Był zwolennikiem sformułowanej przez Jeana Baptiste’a de Lamarcka teorii o dziedziczeniu cech nabytych w czasie życia osobnika. Miał dokonać odkrycia potwierdzającego teorię Lamarcka. W czasie I wojny światowej, w okresie czerwiec 1915 – listopad 1918 r. pracował w oddziale cenzury korespondencji GZNB jako naczelnik Włoskiej Grupy Cenzury A. Opublikował książkę *Soziologische Fragen der Kriegsgefangenschaft* (Wien 1919), wykorzystując swoją wiedzę o jeńcach wojennych powziętą z ich korespondencji. Popęłił samobójstwo, oskarżony o sfałszowanie wyników swoich badań biologicznych. A. Hiepkó, *Militärische Romanistik...*

⁸³ Jan Nowak – absolwent Akademii Wojennej w Wiener-Neustadt, płk, podczas I wojny świat oficer wywiadu, służył w Biurze Ewidencyjnym SG.

oznacza konieczności zatrzymania, tak jak np. taki stempel: „Arbeiterabteilung Kriegsgefangene nr 459 Polowy Urząd Pocztowy 116”.

por. Arthur Schütz

^a Na stronie tytułowej adnotacja: „Sprawozdanie Oddziału D nr 2889/15 zostało przesłane nie do Biura Ewidencyjnego, lecz do Wydziału X Ministerstwa Wojny”.

Adnotacja: przekład z języka niemieckiego, kopia, maszynopis.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3739 Res. 3309, k. nlb.

Nr 37

1916 luty 3. – Komunikat nr 73 Szefostwa Cenzury, podpisany przez ppłk. Karla Angerera, nakazujący wpisywanie na specjalną listę adresów nadawców korespondencji, które dają podstawy do podejrzeń o dezercję lub zdradę stanu.

Komunikat nr 73^a

Do wszystkich naczelników grup!

Korespondencje od jeńców wojennych z krajów nieprzyjacielskich, których adresy nadawcy budzą podejrzenie dezercji albo zdrady stanu, o ile nie zawierają dalszych elementów podejrzanym, mają być przekazywane dalej. Nazwiska i adresy nadawców mają być jednak wciągane przez każdą grupę na specjalną listę. Szczególnie podejrzane są wszystkie formacje w nieprzyjacielskim obszarze armijnym lub etapowym, za wyjątkiem kolumn roboczych i kolejowych, oddziałów jeńców wojennych. Formacje obszaru tyłowego tylko wtedy, kiedy jest podana kompania, szwadron i pluton. W wątpliwych przypadkach wymagana porada u właściwego oficera łącznikowego Biura Ewidencyjnego.

w zastępstwie: ppłk Karl Angerer⁸⁴

^a Adnotacja maszynowa: „Abt. D. Res. nr 3308”.

Komunikat: przekład z języka niemieckiego, kopia, maszynopis powielany.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3739 Res. 3306, k. 761.

⁸⁴ Karl Angerer – oficer austro-węgierski, czł. Oddziału Cenzury GZNB, w 1915 r. naczelnik Niemieckiej Grupy Cenzury B, w latach 1916–1918 jako czł. prezydium Oddziału Cenzury jeden ze współkierujących oddziałem oficerów.

Nr 38

1916 luty 3, Wiedeń. – Komunikat nr 74 Szefostwa Cenzury, podpisany przez ppłk. Karla Angerera, informujący o konieczności zatrzymywania korespondencji jeńców pracujących za linią frontu, opatrzonej stemplami informującymi o ich wykorzystywaniu do robót wojskowych.

Komunikat nr 74^a

Do wszystkich naczelników grup!

Komunikat nr 54 zostaje unieważniony i na jego miejsce wchodzi w życie wytyczna wyższego rzędu.

Korespondencję wszystkich jeńców wojennych odkomenderowanych do strefy wojskowej i etapowej należy zatrzymywać, jeśli jest opatrzona pieczętkami dowództw, placówek itd., na podstawie których można wywnioskować, że jeńcy wojenni używani są do prac fortyfikacyjnych i sypania wałów, np. Dyrekcja Budowy Fortyfikacji – poczta polowa nr ..., kolumna sypania wałów itd.

Stempel poczty polowej **sam lub w połączeniu** ze stemplem oddziału roboczego / oddziału roboczego jeńców wojennych nr... / oddziału roboczego kolejowego nr ... itd. są dozwolone, o ile z tekstu nie wynika siedziba poczty polowej albo miejsce postoju oddziału; w tym ostatnim przypadku **miejsce postoju** należy zawsze usuwać. W spornych przypadkach należy oprzeć się na opinii kompetentnego oficera łącznikowego z Biura Ewidencyjnego.

Szefostwo Cenzury
w zastępstwie: ppłk Karl Angerer

^a Adnotacja maszynowa: „Abt. D. Res. Nr. 3309”.

Komunikat: przekład z języka niemieckiego, kopia, maszynopis powielany.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3739 Res. 3309, k. 776.

Nr 39

1916 luty 4, Wiedeń. – Komunikat nr 75 Szefostwa Cenzury, podpisany przez ppłk. Karla Angerera, nakazujący odpowiednie oznaczenie korespondencji uznawanej za podejrzaną.

Komunikat nr 75^a

Do wszystkich naczelników grup!

Naczelnicy są proszeni, aby niedozwoloną korespondencję, której treść wyraźnie daje powody do ingerencji którejś z władz, przedstawiać ze wskazaniem w taki

sposób, aby kancelaria kompetentnej instancji kontrolnej mogła zwrócić szczególną uwagę na tą korespondencję.

Wiedeń, 4 luty 1916

Szefostwo Cenzury
w zastępstwie: ppłk Karl Angerer

^a Adnotacja maszynowa: „Abt. D. Res. Nr. 3314”.

Komunikat: przekład z języka niemieckiego, kopia, maszynopis powielany.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3739 Res. 3314, k. 793.

Nr 40

1916 luty 8, Wiedeń. – Komunikat nr 76 Szefostwa Cenzury, podpisany przez mjr. Theodora Primavesiego, dotyczący obowiązku zachowywania tajemnicy służbowej przez cenzorów.

Komunikat nr 76^a

Temat: Zachowanie tajemnicy wojskowej

Do wszystkich naczelników grup!

W ostatnim czasie pewna ilość spraw czysto wewnętrzno-służbowych przedostała się do opinii publicznej. Zatrudnieni tutaj omawiali zdarzenia z życia oddziału w kręgu rodziny i znajomych, a nawet krytykowali je w obraźliwy sposób.

Taki brak zrozumienia dla zadań służbowych sam poddaje się pod sąd. Podstawowym warunkiem dla istnienia cenzury jest zachowanie w tajemnicy jej pracy. Naczelnicy będą zobowiązani, by cenzorom nieustannie i z jak największym naciskiem przypominać, że Oddział Cenzury stanowi instytucję służącą najdonioślejszym interesom ojczyzny, która nie powinna stawać się przedmiotem codziennych plotek.

Każdy, kto pozwała, by informacje o wewnętrznej działalności trafiały do opinii publicznej, może zostać pociągnięty do odpowiedzialności wojskowo-sądowej jako winny wykroczenia.

Szefostwo Cenzury jest odtąd zdecydowane, by każdy przypadek naruszenia albo zagrożenia tajemnicy służbowej, niezależnie przez kogo popełniony, ścigać z bezwzględną surowością, względnie złożyć doniesienie u kompetentnych władz.

Szefostwo Cenzury
mjr Theodor Primavesi

^a Adnotacja maszynowa: „Abt. D. Res. Nr. 3334”.

Komunikat: przekład z języka niemieckiego, kopia, maszynopis powielany.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3739 Res. 3334, k. 992.

Nr 41

1916 luty 22, Wiedeń. – Zawiadomienie Oddziału Sztabu Generalnego c. i k. Komendy w Budapeszcie przez por. Arthura Schütza, szefa grupy deszyfrującej, o mających się odbyć szkoleniach w zakresie deszyfracji korespondencji.

Temat: Szkolenie na temat tajnych pism

Do Oddziału Sztabu Generalnego c. i k. Dowództwa w Budapeszcie

Przez Komunikat nr 372 ogłasza się, że w miejscowym oddziale deszyfracji zostaną zastosowane różne procedury celem odczytywania ukrytych pism. Nie można podać metody równie skutecznej we wszystkich przypadkach, ponieważ w każdym indywidualnym przypadku chodzi o inną jakość papieru, wiek tajnego pisma, użyte tajne środki itd. Cenzura pozwala sobie zachęcać do tego, by załączać listy wymagające specjalnego traktowania, jako materiał szkoleniowy^a.

^a Ten sam tekst znajduje się na szarozielonej okładce, w której znalazła się maszynopisowa kopia dokumentu wykonana na kalce. Na okładce nadruk: „Gegenstand” (temat) – „Szkolenie odnośnie tajnych pism”. Niniejszy tekst maszynopisowy umieszczono w zwartej kolumnie po lewej stronie okładki, w rubryce: „Einsichtbemerkung der Gruppenleiter” – uwagi własne naczelników grup. Poniżej tekstu na okładce podpis odręczny: por. Schütz, oraz odręczna datacja: „25/2/1916”. Z prawej strony okładki w rubryce: „Erledigung der Zensurleitung” – załatwienie sprawy przez szefostwo cenzury, znajduje się adnotacja maszynopisowa: „Odpowiedź pozostawia się por. Schützwowi”, poniżej podpis odręczny: „D[r]. W.[ilhelm] Fritsch”. Kopia maszynopisowa bez podpisu.

Komunikat: przekład z języka niemieckiego, oryginał, maszynopis.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3737 Res. 2832, k. nlb.

Nr 42

1916 marzec, Wiedeń. – Sprawozdanie dr. Bielicia, szefa Nadcenzury powołanej w ramach Oddziału Cenzury GZNB, odnośnie organizacji, zadań i statusu Nadcenzury w Oddziale Cenzury, zgodnie z postanowieniami szefostwa cenzury. Zawiera krótką charakterystykę działalności

Oddziału Cenzury, wyjaśnienie przyczyn pojawienia się Nadcenzury, opis jej struktury i zadań.

Przedmowa

Uznając konieczność poddania kontroli służby cenzorskiej wobec wielkiego rozwoju cenzury, szefostwo Oddziału Cenzury c. i k. Centralnego Biura Rejestrowego w Wiedniu powołało trzy własne grupy Nad-cenzury.

Chociaż grupy te tym bardziej będą zyskiwały na znaczeniu, im donioślejsze zadania stawiane będą cenzorom, to stwierdzono wyrobienie sobie pewnego rodzaju wrażliwości poszczególnych grup cenzorskich wobec tej nowej instytucji, zwłaszcza na początku swojej działalności, która wciąż jeszcze objawia się pewną biernością grup, i opiera się na błędnej ocenie zadań wynikających z utworzenia tej instytucji.

Ze względu na te nieporozumienia, które w żaden sposób nie mogą pozytywnie wpływać na przebieg służby, szef grupy Nadcenzury dla korespondencji włoskiej i południowo-słowiańskiej (H.S.) w interesie cenzury poczuł się zobligowanym do tego, by w zwięzły sposób przedstawić znaczenie, zadania grup Nad-cenzury oraz wzajemny stosunek tej instytucji do poszczególnych grup oraz szefostwa.

Jako że wolno w niektórych punktach mieć zdanie odmienne niż wyrażone w naszym wywodzie, to za zbyteczne należy uznać przypominanie, że powstały one z czysto obiektywnej refleksji autora, któremu leżało na sercu wyłącznie dobro służby cenzorskiej.

Omówienie powiązań między grupami pocztowymi, sortującymi, usuwającymi i informacyjnymi oraz stosunku referatów deszyfracji i personalnego do poszczególnych grup nie mieści się w zakresie niniejszego projektu.

Wiedeń, marzec 1916

Szef Grupy Nadcenzury S
dr [Anton] Bielić

O ORGANIZACJI

Szefostwa Cenzury c. i k. Centralnego Wspólnego Biura Rejestrowego (GZNB)
w Wiedniu

Rzut oka wstecz i ogląd działalności cenzury c. i k. GZNB według spostrzeżeń szefa Nad-cenzury S. dr A.[ntona] Bielicia.

Stan wojny i cenzura listów

Wskutek wybuchu wojny, jak to wynika z samej natury rzeczy, ustaje listowna korespondencja pomiędzy państwami wojującymi, z powodów wojskowych, państwowo-politycznych i policyjnych. Ze względów dobroczynnych dozwolona jest jedynie wymiana korespondencji między jeńcami wojennymi, internowanymi, confirmowanymi z ich bliskimi, uregulowana międzypaństwową umową.

Co oczywiste, sytuacja ta nie może zostać wyzyskana w celach antypaństwowych, stąd muszą zostać powzięte działania zabezpieczające dla ochrony przeciwko takim usiłowaniom, których wykonywaniem zajmuje się właśnie cenzura listów.

Kompetencje c. i k. GZNB wobec cenzury miejscowej, wojskowej i policyjnej

Zadanie cenzury

Wraz z przeniesieniem tego zadania na Oddział Cenzury c. i k. GZNB w Wiedniu, określono także granice kompetencji wobec cenzury miejscowej, wojskowej i policyjnej.

To, jak również centralizacja całej korespondencji podlegającej miejscowemu oddziałowi cenzury, nie przyniosło wystarczających korzyści, których znaczenie zależy w pierwszym rzędzie od bezpośredniego kontaktu z wyższymi instancjami wojskowymi. Dlatego teraz jest zadaniem Oddziału Cenzury GZNB w Wiedniu, z wyłączeniem korespondencji utrzymywanej przez obywateli austro-węgierskich z krajami neutralnymi – by kontrolować całą pocztę zagraniczną, są to oczywiście najważniejsze wymogi, które należy wziąć pod uwagę głównie w dwóch kierunkach: przede wszystkim zatrzymać każdą zamierzoną lub nieumyślną wiadomość przeznaczoną za granicę, które może być w jakimkolwiek stopniu użyteczna dla nieprzyjaciela, po drugie zaś nie przeoczyć niczego, co mogłoby pośrednio lub bezpośrednio wesprzeć naszą strategię wojenną.

Prawdopodobieństwo popełnianych błędów i przekształcenie cenzury

Chociaż cele cenzury i określone normy stworzone dla realizacji jej celów są jasne, najbardziej dokładna praca setek może okazać się daremna przez fakt, że jakiś fragment został kiedyś przeoczony, który normalnie w takim przypadku zostałby absolutnie wyeliminowany. W wyniku ciągłego wzrostu materiału, który ma być opracowywany, odpowiednio zwiększyła się możliwość popełnienia błędu.

Z drugiej jednak strony specjalizacja zadań i ciągłe oddalanie się od siebie poszczególnych grup doprowadziły do niejednorodnego sposobu pojmowania pewnych podstawowych zagadnień, co ujawniają głównie różne interpretacje lub sposoby postępowania określone przez szefostwo.

Jest rzeczą oczywistą, że podziały na grupy musiały być dokonywane w zależności od ich zewnętrznych cech, a mianowicie języka; z drugiej strony, biorąc pod uwagę szczególne orientacje polityczne wyrażone przez zainteresowanych obywateli, konieczne było, mając na uwadze fakt, że poszczególne grupy miały zajmować się korespondencją nieprzyjacielskich żołnierzy, to na te grupy nałożono specjalne zadania. Jest to jednak niemożliwe, ponieważ jak uczy doświadczenie, należy wytyczyć sztywne granice między aktywnością poszczególnych grup językowych choćby już tylko dlatego, że częstokroć dochodzi do przypadków przy znacznej

liczbie obywateli określonych narodowości, gdzie zwłaszcza warstwy wykształcone posługują się prócz języka ojczystego także innym językiem prowincjonalnym, którym władają także imigranci w swoim nowym miejscu przebywania lub stałego pobytu. Dotyczy to przez wzgląd na specyficzne warunki etnograficzne i interakcje stref językowych, jak również wpływ czynników kulturowych, politycznych, praktycznie całego południowego wschodu (Dalmacja, Bośnia, Hercegowina, Chorwacja, Sławonii i Południowe Węgry: język chorwacki, serbski) jak również południowo-zachodnie prowincje (Gorycja-Gradiska, Triest-Istria: słoweński, chorwacki, włoski), Galicji (polsko-ukraiński, żydowsko-niemiecki), a także Czech i Moraw (niemiecki, czeski). Serbowie mieszkający w Bośni, Hercegowinie, Dalmacji, Południowych Węgrzech posługują się w piśmie zarówno cyrylicą jak i alfabetem łacińskim, z drugiej strony Chorwaci wywodzący się z Chorwacji, Pobrzeża Chorwackiego⁸⁵ i Austriackiego⁸⁶ opanowali również język włoski, tak więc prowadzą korespondencję w obu typach pisma względnie w obu językach, stąd specjalne instrukcje, wydane dla tej grupy językowej, przez inne grupy są ignorowane i nie stosowane systematycznie. Aby przejść do konkretnych przypadków, nadmienimy tylko w związku z tym, że w sprawach o zasadniczym znaczeniu (np. dezertery, pozyskiwanie serbskich adresów wojskowych), prócz grupy serbskiej zajmującej się tym uzyskanym materiałem, znaczącą część materiału w tym samym celu musi gromadzić także grupa chorwacka. Jeśli więc drogą wzajemnej współpracy obu tych grup można tutaj osiągnąć namacalny sukces, tym bardziej zaskakujące jest, zwłaszcza w przypadku środków o charakterze obronnym, gdy inicjatywa wychodzi od grupy serbskiej, ale nie zawsze tak się dzieje.

A zatem, np. tylko niewielki ułamek listów podejrzanych osób zebranych przez grupę serbską lub przeznaczonych do zatrzymania listów jest trzymana w ewidencji grupy chorwackiej, z prostego powodu, że nikt nie polecił grupie serbskiej prowadzenia własnej ewidencji.

To jednak niewątpliwie tworzy sytuację, że wiele materiałów dokładnie badanych w grupie serbskiej, zostało całkowicie zignorowanych przez grupę chorwacką.

Nie inaczej kształtują się także skutki braku komunikacji między grupami włoską i południowo-słowiańską.

Aby pozostać przy tym samym przykładzie, należy wspomnieć, że listy podejrzanych w grupie włoskiej, które często zawierają nazwiska notorycznych zwolen-

⁸⁵ Pobrzeże Chorwackie (chorw. Hrvatsko primorje) – historyczna (z okresu Austro-Węgier) nazwa wybrzeża Chorwacji obejmującego głównie wybrzeża Kvarner między Dalmacją na południu, górami chorwackimi na północy i wschodzie, oraz Istrią i zatoką Kvarner Morza Adriatyckiego na zachodzie.

⁸⁶ Pobrzeże Austriackie (niem. Österreichisches Küstenland, włos. Litorale Austriaco, słowen. Avstrijska Primorska, chorw. Austrijsko Primorje) – terytorium austriackie należące do Królestw i Krajów Reprezentowanych w Radzie Państwa. W jego skład wchodziły: Książęce Hrabstwo Gorycji i Gradyski, Margrabstwo Istrii, wolne cesarskie miasto Triest.

ników idei jugosłowiańskiej, nie są udostępniane grupom chorwackiej względnie serbskiej.

Ostatecznie, w odniesieniu do korespondencji nieprzyjacielskich jeńców albo osób, pozostających w kontakcie listownym z żołnierzami nieprzyjacielskimi, nie wolno pominąć w tym względzie rosyjskiej poczty przeznaczonej do opracowania z wojskowego punktu widzenia, wówczas gdy chodzi o korespondencję napisaną w dialekcie besarabsko-rumuńskim, jej opracowanie powinno się odbywać nie w grupie bałkańskiej, tak jak tego typu listy polskojęzyczne nie powinny być badane w grupie polskiej oraz ukraińskojęzyczne w grupie ukraińskiej.

Kilka uwag o braku jednolitości postępowania we włoskich grupach cenzury

Nawet w grupach siostrzanych, takich jak włoskie, wciąż można stwierdzić rozmaite podejście do obowiązujących norm. Ujawnia się to zwłaszcza przy traktowaniu korespondencji jenieckiej, wysyłanej przez przebywających w strefie działań wojennych włoskich jeńców do Włoch, w momencie oceny dopuszczalności korespondencji oraz traktowania poczty niedozwolonej. Można to przypisywać głównie temu, że jedna grupa włoska od niedawna zajmuje się tylko internowanymi, inna korespondencją włoskojęzycznych jeńców austro-węgierskich, trzecia wyłącznie jeńcami włoskimi, tak więc dla wypełnienia swoich zadań i uzyskania współdziałania absolutnie konieczna wydaje się uniformizacja wszystkich grup i regulacja ich komunikacji z nowo utworzoną włoską grupą M.

Rozważania te powinny również skłonić szefostwo cenzury, aby zacząć wymagać od grup włoskich sporządzania wspólnego raportu, uwzględniającego obserwacje wszystkich grup włoskich.

Niezbędność grup nadcenzury

Zadania grupy nadcenzury

Byłoby niemożliwe pozostawienie cenzorów bez kontroli nad ich działalnością, z uwagi na ogromne szkody, które wynikałyby ze swobodnej, a nawet arbitralnej oceny cenzorów. Jednak ze względu na wielki rozrost cenzury, niemożliwe stało się, by szefostwo cenzury wzięło na siebie przeanalizowanie wiadomości już dostarczonych przez poszczególne grupy. Tak więc, aby móc kontrolować cenzorów, konieczne było, nawet przed ustanowieniem odrębnej grupy nad-cenzury, celem odciążenia naczelnika grupy nakazanie instruktorom by sami zajęli się nadcenzurą w danej grupie. Jeśli jednak uważamy, że niejednorodność grup w opracowywaniu identycznego lub podobnego materiału jest zjawiskiem zgubnym, to grupa nadcenzury poza kontrolą już opracowanej poczty pełni również rolę nadzorcy wyższego rzędu.

Jako że ze względu na swoją szczególną pozycję jest ona w stanie kontrolować różne grupy językowe, jest potrzeba, **aby grupa nadcenzury pracowała w celu**

osiągnięcia jednolitości procedury wpływając niwelująco na działalność tych grup.

Sugestie dotyczące organizacji grup nadcenzury

W celu osiągnięcia tej jednolitości, grupa nad-cenzury musi zatroszczyć się o to, aby podstawowe normy, jak również pojedyncze wynikające z ducha tychże wytycznych były przestrzegane.

Ale, z drugiej strony, tam gdzie nie podano uprzednio żadnych zasad, ale muszą one opierać się na osobistych doświadczeniach, zgromadzonych danych i wynikać z samej natury rzeczy, zajmując postawę pośrednią pomiędzy kancelarią prezydialną i naczelnikami grup, również tworzyć warunki dla jednolitości samej metody w wyżej wymienionych przypadkach. Warunkiem jedności samej metody wymienione przypadki^a.

Jeśli ta jednolitość postępowania rzeczywiście ma być utrzymana przez grupy różnojęzyczne, wydaje się nam konieczne, aby organizacja już istniejących grup nadcenzury została w taki sposób rozszerzona, aby opracowana już poczta **wszystkich grup** trafiła do sprawdzenia. Oczywiście zgodnie z wyżej już przedstawionym punktem widzenia grupa nadcenzury musi obejmować więcej grup różnojęzycznych, tak jak to ma miejsce w przypadku grupy nadcenzury S. Naszym zdaniem nie będzie konieczne zwiększenie liczby grup nadcenzury.

Status nadcenzury wobec Prezydium i poszczególnych grup

Z drugiej strony umiejętnie zsumowanie wchodzących w rachubę grup sprawiłoby, że istniejąca liczba grup nadcenzury w pełni by wystarczyła. Jako że im mniej jest grup nadcenzury, tym łatwiejsza jest niezbędna jednolitość, która jest pierwszym warunkiem dla zachowania nienagannej pracy cenzury. Tak jak Grupa nadcenzury S z sześcioma nad-cenzorami obejmuje kompleks grup południowo-słowiańskich i włoskich, tak samo przez wzgląd na podobne językowo-geograficzne i polityczne momenty ukraińska grupa nadcenzury powinna przynależeć do kompleksu grup języków północno-wschodnich (rosyjski, polski, rumuński, hebrajski), czeska grupa nadcenzury obejmuje zaś prócz obu grup czeskich także słowacką i niemiecką. Nie mając zamiaru w najmniejszym stopniu określać pozycji naczelnika grupy wobec szefostwa cenzury, nadcenzura stałaby się przez wzgląd na swoją wyrównującą działalność ogniwem łączącym pomiędzy prezydium i poszczególnymi grupami, względnie kompleksami grup. To zadanie uwypukliło się zwłaszcza tam, gdy chodziło o rozmaitą wykładnię generalnego przepisu (kwestie kompetencyjne itd.); tam gdzie przepis zostały przypisany tylko do jednej grupy, odpowiednia grupa nadcenzury stwierdziła jednak przypadki, gdy ich stosowanie miało miejsce także w innych grupach; gdy w poszczególnych grupach publikowano instruktaże cenzury, ale miały trafić do wiadomości nie w tych grupach, gdzie miały wejść w życie; w przypadkach, gdzie dzięki potwierdzonym obserwacjom ukazała się potrzeba określenia jasnej linii postępowania, z udziałem

zainteresowanych naczelników grup. O ile nadcenzura faktycznie ma wypełniać to zadanie zgodnie z przedłożonymi zasadami, wydaje się nieuniknionym, by oddać w jej ręce wszelkie środki do dyspozycji, aby jej umożliwić z jednej strony kontrolę wyników pracy wykonanej przez poszczególne grupy w rozumieniu dyrektywy kancelarii prezydialnej, z drugiej jednak strony stworzyć warunki do harmonijnej współpracy wszystkich grup.

Stąd wynikają następujące wymagania:

- 1) Wszystkie przepisy, także specjalne, mają być zgłaszane odpowiedniej grupie nadcenzury^b.
- 2) Wszystkie sprawozdania poszczególnych grup mają być przekazywane do wglądu do grupy^c nadcenzury^d.
- 3) Wykaz podejrzanych indywidualów oraz inne w większości powstające z inicjatywy poszczególnych grup instruktaże mają bezzwłocznie i automatycznie być przesyłane odpowiedniej grupie nadcenzury. Ponadto grupa nadcenzury musi zostać upoważniona do tego, by na podstawie umowy lub przez kancelarię prezydialną kierować te pisma do wchodzących w rachubę grup.
- 4) W związku z tym wreszcie grupa nadcenzury musi uzyskać **prawo stawiania wniosków**, zwłaszcza gdy chodzi o inicjatywy, które muszą dotrzeć do różnych grup, jako że w jej szczególnej sytuacji grupa nadcenzury nie jest w pełni w stanie, by orzec, jakie przypadki wymagają specjalnego traktowania, które nie będzie opierać się wyłącznie na materiale jednej grupy, lecz będzie dotyczyć większej liczby różnorodnych grup. Ze względu na to, że powołane zostały własne grupy nadcenzury, których zadanie nie polega tylko na tym, by kontrolować cenzorów poszczególnej grupy, lecz jak już wspomniano, by umożliwić jednolite postępowanie wszystkich grup, każda grupa nadcenzury w poszczególnych grupach jawi się jako ewidentnie zbędna i nieekonomiczna^e.

Zniesienie nadcenzury w poszczególnych grupach. Zalety takiej organizacji

Na końcu naszych rozważań nie wydaje się rzeczą nie na miejscu, by pokrótce przedstawić zalety wynikające z przyjęcia tych koncepcji. Podstawą naszych wywodów jest, by uzyskać cel w postaci rzetelnej działalności cenzorskiej z możliwie małym nakładem sił ludzkich, których Ojczyzna może pilnie potrzebować gdzie indziej, czy to w polu czy na tyłach. Wbrew temu nadcenzura może stwierdzić, że tu i ówdzie nadzwyczaj skomplikowana organizacja poszczególnych grup stoi na przeszkodzie tej zasadzie. Poprzez samo zniesienie nadcenzury w pojedynczych grupach i uproszczenie nadzwyczaj skomplikowanej i zbędnej organizacji w niektórych grupach (nadcenzorzy, tłumacze, referenci, organa kontrolne itd.) znaczna liczba cenzorów mogłaby zostać odciążona lub też można by było osiągnąć wysokoprocentowy skok jakościowy ich pracy. W całym szeregu grup (grupy włoskie), które zatrudniają ponad 22–26 cenzorów, tygodniowy przepływ

poczty wynosi 14–24 tysiące, czyli ok. 130 sztuk korespondencji dziennie na głowę. Natomiast w innych grupach (np. chorwackiej), gdzie zniesiono nad-cenzurę i organizacja grupy została uproszczona, mimo odejścia jednej trzeciej całego personelu, osiągnięto przekrojowo 300–350 sztuk korespondencji dziennie na głowę, czyli uzyskano poprawę wydajności o 100%. Różnicę łatwo wytłumaczyć, gdy się pomyśli, że np. w jednej grupie z 22 cenzorami właściwie tylko 5 rzeczywiście na stałe zajmuje się cenzurowaniem, podczas gdy pozostali wykonują specjalne zadania. To, że nadcenzura w pojedynczych grupach wydaje się zbędna, wynika z tego, że grupa nadcenzury S mimo przeprowadzonej już w pojedynczych grupach południowo-słowiańskiej i włoskich kontroli stwierdziła występowanie nie pojedynczych, lecz wciąż powracających, typowych błędów.

Suplement

Konieczne warunki dla służby nad-cenzorskiej

Niezbędność nadcenzorów

Aby jednak grupa nadcenzury mogła w pełni realizować swoje zadanie, musi ona zostać powołana spośród takich cenzorów, którzy mają już za sobą dłuższą praktykę cenzorską, opanowali liczne języki tzn. języki swojego kompleksu grup i mogą wykazać się wykształceniem ogólnym. Poza wszelką dyskusją pozostaje, że takich cenzorów na stałe należy przydzielić do grupy nadcenzury oraz że tacy są niezbędni dla grupy nadcenzury oraz dla Oddziału Cenzury c. i k. GZNB.

^a Dopisek: „Załącznik do Z.L. [Szefostwa Cenzury]”.

^b Dopisek odręczny: „Tak”.

^c Skreślone słowo: „odpowiedniej”.

^d Dopisek odręczny: „Tak”.

^e Dopisek odręczny: „Tak”. Poniżej dopisek: „znieść”.

Sprawozdanie: przekład z języka niemieckiego, oryginał, maszynopis.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3737 Res. 3007/8, k. 1–15.

Nr 43

1916 marzec 3, Wiedeń. – Projekt systematycznego zestawienia wszystkich przepisów cenzury (zaczepniętych z podręczników, instrukcji, wytycznych i komunikatów szefostwa Oddziału Cenzury) oraz opartych na doświadczeniach własnych, sporządzony przez Polską Grupę Cenzury B, w ramach załącznika do meldunku specjalnego.

Polska Grupa Cenzury B

Załącznik do meldunku specjalnego z 3 marca 1916 r.^a

Próba systematycznego zestawienia obowiązujących przepisów dla biur cenzury w wydziale cenzury Centralnego Wspólnego Biura Rejestrowego, na podstawie podręczników, instrukcji, wytycznych i komunikatów szefostwa cenzury, jak również w oparciu o doświadczenia Polskiej Grupy Cenzury B, według stanu z 31 grudnia 1915⁸⁷.

Skróty:

P – Punkt w podręczniku^b.

[: :] – Własne dopiski i zmiany⁸⁸.

A. Ogólne

I. Zasięg oddziaływania Oddziału Cenzury

1. Oddziałowi Cenzury c. i k. Centralnego Wspólnego Biura Rejestrowego podlega [:cenzurowanie:] i przekazywanie korespondencji między jeńcami wojennymi, internowanymi [:konfirmowanymi:][:z jednej strony:] a ich krewnymi z drugiej. (P.1/1)
2. Jakakolwiek forma miejscowej cenzury tej korespondencji [:w krajowych obozach jeńców wojennych, stacjach dla internowanych i konfirmowanych:]⁸⁹, ze strony władz wojskowych, politycznych lub policyjnych jest zabroniona. (P.9/2)
3. Oddział Cenzury składa się z następujących grup:
 - a) Grupa Kancelaryjna
 - b) Grupy Cenzury
 - c) Grupa usuwająca i deszyfrująca
 - d) Grupa pocztowa
 - e) Grupa sortująca⁹⁰ (P.1/2)

II. Grupy Cenzury

4. Działalność poszczególnych grup cenzury polega na jak najdokładniejszej i najbardziej rzetelnej kontroli [:przydzielonej im, sporządzonej w odpowiednim języku:] korespondencji. (P.2/1)

⁸⁷ Przepisy będące częścią dokumentu oryginalnego i pochodzące od jego autora oznaczono poniżej gwiazdką (*).

⁸⁸ Tak w oryginale.

⁸⁹ * Inaczej jest w przypadku c. i k. wojskowych komisji cenzury na obszarze etapowym, których ten zakaz nie dotyczy, zob. Komunikaty nr 18 i 25, Oddział D, Res. nr 886 i 1013, Ministerstwo Wojny, Wydział X, nr 26316.

⁹⁰ * Tutaj obowiązują wyłącznie przepisy odnoszące się do grup cenzury (§ 3b). Zasady obowiązujące dla innych grup (§ 3 a, c, d, e) naturalnie mają w tym przypadku zastosowanie.

5. [:Każda grupa cenzury składa się z naczelnika grupy, jego zastępcy, instruktora, cenzorów i pracowników działu manipulacyjnego.]
6. [:Wszystkie⁹¹ osoby należące do grupy cenzury:] (§ 5) są zobowiązane do zachowania tajemnicy korespondencji i tajemnicy służbowej. Wykroczenia przeciwko temu stanowić będą o przestępstwie nadużycia władzy⁹². (P.5/6)
Osoby te podlegają władzy dyscyplinarnej kierownictwa cenzury. (P.16/2)
Jeśli [:posiadają stanowisko dowódcze:] lub honorowe, zostaje im zaliczony określony czas pracy. Osoby należące do stanu pracowników szeregowych (do szeregowego personelu) nie mogą zostać zwolnione ze służby przed upływem swojego czasu pracy. Rozkaz Szefostwa Cenzury nr 3. (P.16/1)
7. Naczelnik Grupy Cenzury
Naczelnikowi Grupy podlega:
 - a) Administracyjne jak i techniczne prowadzenie grupy. (P.3/1)
 - b) Pośrednictwo w komunikacji z szefostwem cenzury. (P.3/1)
 - c) Wprowadzanie nowych instruktorów względnie cenzorów do ich zadań. (P.3/1)
 - d) Sporządzanie pisemnych sprawozdań na tematy interesujące w danym momencie szefostwo cenzury. (P.3/2)
 - e) Sporządzanie [:pisemnych:] sprawozdań specjalnych według własnego uznania, w określonych przypadkach na żądanie kierownictwa cenzury. (P.3/2)
8. Zastępca naczelnika grupy cenzury
[:We wszystkich przypadkach nieobecności lub innej przeszkody naczelnika grupy zastępuje go jego zastępca.:]
9. Instruktor⁹³
Do obowiązków Instruktora należą:
 - a) Nadzorowanie pracy cenzorów (nadcenzura)
 - b) Pouczanie cenzorów
 - c) Informowanie naczelnika grupy o poczynionych obserwacjach
 - d) Przestrzeganie instrukcji naczelnika, któremu podlega w każdym przypadku. (P.4)
10. Cenzorzy
Zadaniem cenzorów jest, by przekazaną im korespondencję sprawdzić dokładnie pod kątem zarówno formy jak i treści, czytać ją i odręcznie parafować w przypadku gdy chodzi o informacje natury prywatnej [: i nie zachodzi

⁹¹ * Wyżej wymieniony obowiązek odnosił się tylko do cenzorów. Nie ma wątpliwości, że dotyczy on także naczelników grup cenzorskich, manipulatorów i instruktorów.

⁹² * Pierwotne brzmienie paragrafu nie dotyczyło pracowników działu manipulacyjnego. Dlatego tekst w tym miejscu skorygowano.

⁹³ * Instruktor jest organem pomocniczym wobec cenzora.

przeszkoda w myśl §§ 17, 20, 24, 28, 31, 33:] i przekazywać do [:działu manipulacyjnego:]. (P.5/2)

Cenzorzy mają wykonywać swoją pracę z rzetelnością i dokładnością. (P.5/1)

11. Cenzorzy są szczególnie zobowiązani:
 - a) By w każdym wątpliwym przypadku zwracać się do instruktora i postępować zgodnie z jego wskazówkami. (P.5/1)
 - b) Podczas całego okresu swojej służby nie zmieniać swojej parafy (odręcznego podpisu). (P.5/3)
 - c) Nie cenzurować obcojęzycznej korespondencji w przypadku, gdy nie posiadają oni wystarczającej do tego znajomości danego języka (§ 36). (P.13/3)
 - d) Nie wyrzucać i nie niszczyć korespondencji bez wyraźnego powodu. (P.5/3)
 - e) Opatrywać [:korespondencję:] swoją parafą dopiero po skutecznym jej przebadaniu. (P.5/4)
 - f) Nie zabierać ze sobą korespondencji. (P.5/5)
 - g) Informować naczelnika grupy cenzury o swoim wystąpieniu z grupy jak również o każdej zmianie miejsca zamieszkania, zawsze uprzednio przekazując mu swoją legitymację. (P.5/7)
 - h) Powstrzymać się od umieszczania na cenzurowanych korespondencjach uwag natury prywatnej. (P.5/12)
 - i) Korespondencje własne jak i przejęte przez znajomych [:które podlegają miejscowej cenzurze:] przekazywać naczelnikowi grupy do ocenzurowania. (P.5/12)
12. Dział manipulacyjny.
[:Dział manipulacyjny zajmuje się przygotowaniem do wysyłki już ocenzurowanej korespondencji.:]

III. Pojęcia jeńca wojennego, internowanego i konfirmowanego

13. [:Jako jeńców wojennych określamy znajdujących się pod naszą kontrolą członków wrogich armii, jak również znajdujących się pod nieprzyjacielską kontrolą członków naszej armii.:]
14. Internowanymi są sprowadzeni do obozów internowania obywatele nieprzyjacielskich państw, szczególnie ci, którzy podlegają obowiązkowi służby wojskowej i są zdolni do służby wojskowej. (P.9/1)
jak również ziomkowie^c, którzy okazali się być podejrzeni pod względem politycznym. (P.9/4)
15. Konfirmowanymi są ci wszyscy [:właśni:] obywatele lub obywatele państw nieprzyjacielskich, którzy z powodów politycznych zostali zobligowani do pozostawania we wskazanym im miejscu pobytu, poddano ich nadzorowi policyjnemu oraz obowiązkowi meldunku. (P.10)

IV. Podległość korespondencji

16. Oddziałowi Cenzury c. i k. Centralnego Wspólnego Biura Rejestrowego podlega [w sensie § 1:] korespondencja od i do jeńców wojennych, od i do internowanych oraz [od i do:] konfirmowanych. (Komunikat nr 51)
Oddziałowi Cenzury nie podlega każda inna korespondencja, a w szczególności:
- a) Krajowa. (P.2/2)
 - b) [Prywatna korespondencja z krajami nieprzyjacielskimi:]⁹⁴.
 - c) Korespondencja do i z krajów neutralnych [o ile nie zawierają one dopisków do i od jeńców wojennych, internowanych, konfirmowanych (korespondencja pośrednicząca:)]⁹⁵. (P.2/2)
 - d) Korespondencja ludności ewakuowanej z zagrożonych rejonów. (P/11, Komunikat nr 51)
 - e) Korespondencja krajów neutralnych z krajami nieprzyjacielskimi. (P.14)
 - f) Korespondencja między krajami nieprzyjacielskimi. (P.14/1)^d
 - g) Telegramy. (P.14/1)
 - h) Korespondencje polowe to znaczy korespondencje członków własnej lub niemieckiej armii z krajem względnie do Niemiec. (P. 14/3, Polecenie służbowe Szefostwa Cenzury nr 2335)
17. Traktowanie korespondencji nie podlegającej cenzurze
Korespondencje nie podlegające cenzurze (§ 16) mają być bez wyjątku czytane przez cenzorów, jednakże nie opatrywane parafą i razem przekazywane [działowi manipulacyjnemu;]⁹⁶, który przekazuje je [grupie pocztowej;]⁹⁷ w paczkach opatrzonych adnotacją „nie podlega”. Jakiegokolwiek informacje po stronie adresowej są niedozwolone. (Komunikat nr 51)
[Zawarte w tych korespondencjach;] fragmenty wymagające uwagi⁹⁸ mają być [zgodnie z § 31:] wzięte w nawias [i właściwe korespondencje mają być przekazane naczelnikowi grupy:]. (Komunikat nr 51)

V. Zakazane korespondencje

18. Zakazane są następujące korespondencje:
- a) Między przebywającymi na terenie monarchii jeńcami wojennymi względnie [internowanymi i konfirmowanymi:] między sobą. (P.9/2, P.7/1)
 - b) Między jeńcami a osobami w [monarchii:]⁹⁹. (P.7/1)

⁹⁴ * Ten przepis wprawdzie nie występuje w żadnej ze sformułowanych regulacji, wydaje się jednak odpowiadać rzeczywistości. Dopisano odręcznie: „wątliwe”.

⁹⁵ * Dyskutowana w swoim czasie kwestia korespondencji pośredniczącej nie ma tutaj zastosowania.

⁹⁶ * Zmiana ta wprawdzie nie odpowiada brzmieniu Komunikatu nr 51, ma jednak tożsamy sens, jako że w praktyce zbieraniem tego typu korespondencji zajmuje się wyłącznie dział manipulacyjny.

⁹⁷ * Również tę zmianę wprowadza się na podstawie praktyki.

⁹⁸ * Ważny fragment: „gdy całość treści korespondencji jest dosadna”.

⁹⁹ * Krótsze określenie.

- c) Pisma tych jeńców wojennych do dyplomatycznych misji i ich przedstawicieli
- [:d) Między internowanymi obywatelami państw obcych a monarchią¹⁰⁰.]
[:e) Między internowanymi obywatelami monarchii a zagranicą¹⁰¹.]
19. Wyjątki z tych rozporządzeń są następujące: (§ 18)
- 1) Zamówienia krajowych firm i odpowiedzi tych ostatnich. (P.7)
 - 2) Korespondencje do jeńców wojennych tego samego obozu, którzy są wykorzystywani do pracy poza obrębem tego obozu, o ile ich treść jest dozwolona. (P.7)
 - 3) Korespondencje między jeńcami wojennymi, w przypadku jeśli chodzi o sprawy prywatne i rodzinne, i gdy [:zatrzymanie korespondencji:] będzie oznaczało szkodę dla wysyłającego lub odbiorcy. (P.7)
20. Traktowanie zakazanych korespondencji
- Zakazane korespondencje są cenzurowane i paraflowane^e, następnie przekazywane naczelnikowi grupy, [:a przez niego do odwołania zatrzymywane:].
[:Jeżeli zawierają istotne fragmenty, w takim razie fragmenty te mają być zgodnie z § 31 wzięte przez cenzorów w nawiasy i w takiej postaci przekazywane naczelnikowi grupy.:]

B. Merytoryczne wykonywanie cenzury

21. Żadne wiadomości¹⁰², które mogą przynieść szkodę ojczystemu państwu, nie mogą zostać przepuszczone przez cenzurę¹⁰³. [:Środkami, które mają temu zapobiec są: **zatrzymanie** (§§ 23, 24) i **usuwanie** (§§ 25, 26, 27, 28):]. (P.26/1)
22. [:Zadaniem cenzury jest także:]: w\szystko, co powinno interesować miarodajne instytucje [:jak również wiadomości z zagranicy i z kraju:] z korespondencji sczytywać i zatrzymywać (to odbywa się za pośrednictwem ważnych instrukcji (§§ 29, 30, 31) i DESZYFRACJI (§ 32)). (P.17/1)

I. Zatrzymywanie

23. Korespondencje zawierające podejrzaną bądź zwracającą uwagę treść, mają być zatrzymywane. (P.5/3)
- a) Pocztówki z krajów nieprzyjacielskich¹⁰⁴. (P.14/2)
 - b) [:Korespondencje:] adresowane za granicę¹⁰⁵ z ilustracjami miast, (dzielnic, miejscowości, krajobrazów), ważnych obiektów wojskowych, infrastruktury

¹⁰⁰ * Dostosowanie na podstawie logicznego wniosku z przepisu § 18 b.

¹⁰¹ * Jak wyżej.

¹⁰² * Przepis zyskał dłuższe brzmienie z powodu uszczegółowienia.

¹⁰³ * Zmieniony, ponieważ także krajowe korespondencje podlegają usuwaniu (§ 26 c), jak i zatrzymaniu (§ 23 a, g, h, i, j).

¹⁰⁴ * W brzmieniu tego paragrafu nie ma jednak jasno mowy o zatrzymaniu.

¹⁰⁵ * Ograniczenie się do widokówek wydaje się niecelowe.

komunikacyjnej i gospodarczej na wsi, szczególnie wyróżniających się budowlami i pomnikami monarchii, krajów sprzymierzonych i nieprzyjacielskich obszarów okupowanych przez wojska austro-węgierskie oraz sprzymierzone. Powyższe rozporządzenie odnosi się także do widokówek, których strona ilustrowana powinna być zaklejona. (Komunikat nr 52, Komunikat nr 49)

- c) [Wszelkiego rodzaju:]¹⁰⁶ karykatury i dowcipy z członków Domu Panującego, sprzymierzonych monarchów, mężów stanu i dowódców wojskowych. (P.25/2)
- d) Wiadomości na tematy wojskowe, które mogą przynieść szkodę ojczystemu państwu. (P.28)
- e) Korespondencje, które noszą choćby najmniejszą oznakę zdrady lub dezercji. (P.34/3)
- f) [Korespondencje osób, które ze strony kierownictwa cenzury i naczelników grup zostały wpisane na listę zatrzymań:]. (Komunikaty nr 16, 33, 42, 43)
- g) [Przesyłki bliżej sprecyzowane przez szefostwo cenzury:]. (np. Komunikat nr 50)
- h) Gazety, książki i wszelkie druki adresowane do przetrzymywanych w monarchii jeńców wojennych¹⁰⁷. (Rozkazy cenzury 2610, 2636)
- i) [Fotografie:] ze wszystkich krajowych obozów internowania. (Wojenny Urząd Kontroli nr 47886)
- j) Korespondencje od internowanych, które zawierają prośby o ubiory zimowe, żywność, chleb, pieniądze. (Komunikat nr 57)

24. **Traktowanie zatrzymanych korespondencji**

Zatrzymywane korespondencje mają być cenzurowane i parafowane przez cenzorów, po zaznaczeniu odpowiednich fragmentów [nawiasami pisanymi kolorowym ołówkiem;] a następnie przekazywane naczelnikowi grupy, [który nadaje im dalszą drogę służbową:]. (P.22)

I. Usuwanie

- 25. Usuwanie służy temu, by niepożądane fragmenty korespondencji w taki sposób unieczytelnić, by nie nadawały się one do odczytania. Zajmie się nimi powołana do tego celu grupa usuwająca. Cenzorom nie wolno jest samodzielnie usuwać tekstów. (P.22)
- 26. Usuwaniu podlegają [informacje dotyczące monarchii]: (P.23)
 - a) Wiadomości dotyczące przesunięć wojsk w obrębie monarchii. (P.23)

¹⁰⁶ * Jest dyskusyjne, czy wzmiankowane rozporządzenie odnosi się również do internowanych lub potwierdzonych.

¹⁰⁷ * W myśl rozporządzenia 3097 ten zakaz odnosi się tylko do internowanych, nie obejmuje zaś obozów jenieckich.

- b) Określenia miejscowości bądź oznaczenia pocztowe, które pozwalają rozpoznać lokalizację urządzeń wojskowych lub miejsca stacjonowania jednostek, jak również stemple własnych oddziałów wojskowych. (P.23, Komunikat nr 13)
 - c) Tendencyjnie podkolorowane lub **kłamliwe** raporty wszelkiego rodzaju na [:temat krajowych stosunków:] takich jak: werbunek, powołania, drożyzna, głód [:w poczcie wychodzącej za granicę:] jak również takie raporty odnoszące się do nadzwyczaj korzystnych warunków egzystencji w krajach nieprzyjacielskich [w poczcie wychodzącej za granicę:]. (P.23, Komunikat nr 19)
 - d) Wiadomości na temat demonstracji politycznych, zamieszek, strajków, pożarów z zakładach wojskowych i przemysłowych. (P.23)
 - e) Uogólniające wiadomości na temat braków siły roboczej i ważnych surowców. (P.23)
 - f) Lekceważące wypowiedzi na temat ojczyzny i jej sprzymierzeńców. (P.23)
 - g) Szczególnie obraźliwe wysoki przeciwko naszym nieprzyjaciołom (gdy korespondencje wysyłane są za granicę). (P.23)
 - h) Skargi na temat obozów jenieckich [:w monarchii:].¹⁰⁸ (P.23, P.33)
 - i) Wszelkie korespondencje i adresy znajdujących się w monarchii jeńców wojennych, którzy mają zostać wykorzystani w obrębie wojskowym. (Komunikat nr 44)
27. To co znajduje się w naszej prasie codziennej i co odpowiada prawdzie, nie podlega usuwaniu. (P.24/1)

28. Traktowanie korespondencji przeznaczonej do usuwania

Korespondencje przeznaczone do usuwania mają być ocenzurowane i parafowane przez cenzorów, którzy fragmenty mające być usunięte zaznaczają nawiasami kolorowym ołówkiem (nie przekreślać!) a następnie przekazują je naczelnikowi grupy, [:który następnie przekazuje je do grupy usuwającej:]. (P.22)

II. Zbieranie ważnych obserwacji

29. [:Nie wolno przeoczyć żadnej informacji¹⁰⁹ (§ 22) o dużym znaczeniu dla ogółu:], a w szczególności tych, które napływają z krajów nieprzyjacielskich i mogą być przydatne do oceny tamtejszej sytuacji. (P.26)
- To, co ma być usuwane z poczty wychodzącej (§ 26), musi być postrzegane jako szczególnie cenne w przypadku poczty przychodzącej. (P.29/1)

¹⁰⁸ * Słowo wyjęte z § 23/8 jest bardzo szczęśliwie dobrane. Obejmuje tak jeńców wojennych, jak i cywilnych, więc przepis niniejszy może odnosić się tak do obozów jeńców wojennych, jak i cywilnych. (P 33)

¹⁰⁹ * Ważne obserwacje należy czerpać nie tylko z poczty zagranicznej, lecz także krajowej.

30. Cenzor powinien więc skupić swoją uwagę na następujących punktach. (P.27/1):

- a) Sytuacja naszych jeńców wojennych, internowanych [i konfirmowanych:] w krajach nieprzyjacielskich, to co odnosi się do ich traktowania, sytuacji higienicznej, pracy, zakwaterowania, transferu pieniędzy i poczty, cenzury, [i szczególnie obserwacji:] na temat odstępowania od regulacji Konwencji Haskiej odnośnie traktowania jeńców wojennych a zwłaszcza w związku z ich utrzymaniem, zaopatrzeniem i zajęciami, do których jeńcy wojenni w sposób przymusowy, ani dla korzyści wojennej nieprzyjacielskiego państwa nie mogą być kierowani, takich jak: budowa linii kolejowych, wnoszenie fortyfikacji, kopanie okopów. (P.8/3)
- b) Traktowanie nieprzyjacielskich jeńców wojennych i internowanych w krajowych obozach, skargi, obserwacje wykroczeń. (P.27/2, P.33)
- c) Zeznania zdrajców i dezertersów. (P.27/2)
- d) Informacje o ważnych wydarzeniach w krajach nieprzyjacielskich a zwłaszcza:
 1. **Wojskowej**, jak również
 2. **Państwowo-politycznej**, gospodarczej, przemysłowej natury, jak:
 - 1) aa) Przemieszczania wojsk.
 - bb) Budowie lub zniszczeniach kolei, mostów, dróg i tuneli.
 - cc) Wojskowych adresach wszelkiego rodzaju.
 - dd) Werbunkach i powołaniach.
 - ee) Stratach poszczególnych formacji.
 - ff) Rozkazach wyższych dowództw, jak również wojskowych dyspozycjach wszelkiego rodzaju.
 - gg) Widokówkach z ważnymi obiektami wojskowymi z obszarów operacyjnych. (P.29/3, P.29.4)
 - 2) aa) Strajkach, głodzie, zamieszkach.
 - bb) Budowie nowych fabryk i stanu fabryk zbrojeniowych.
 - cc) Pożarach w zakładach przemysłowych.
 - dd) Brakach robotników, wagonów, amunicji i odzieży.
 - ee) Cenach artykułów żywnościowych, metali, surowców wszelkiego rodzaju. (P.29/3, P.29/4, Komunikat nr 31)
- e) Obserwacje na temat nastrojów u różnych grup narodościowych, względnie w poszczególnych krajach i okręgach [i krajów nieprzyjacielskich:], a zwłaszcza na temat rewolucyjnych, antypatriotycznych ruchów, dalek relacji między tymi ruchami w kraju a armią oraz nazwisk i personaliów prowodyrów tych ruchów. (Komunikat nr 31)
- f) Obserwacji na temat wykonywania cenzury w krajowych obozach dla internowanych. (Komunikaty nr 18 i 25)
- g) [i bliżej określone informacje kierownictwa cenzury jak również od naczelników grup jak np. poczta z obozu dla jeńców wojennych Somorja,

wyzysk naszych jeńców wojennych przez rosyjskich strażników, traktowanie naszych oficerów – jeńców wojennych we Włoszech, Syberyjski Bank Handlowy (okoliczności dostania się do niewoli), adresy naszych oficerów – jeńców wojennych, przemieszczenia w zagranicznych obozach jenieckich, wstrzymanie (czy raczej zachowanie? Ausbleiben?) zasiłków na utrzymanie dla rodzin powracających z niewoli – Okólnik VI Polskiej Grupy Cenzury B^f).

31. Traktowanie budzącej wątpliwości korespondencji

Cenzor ma odpowiednie korespondencje, po ich ocenzeniu i parafowaniu, oraz oznakowaniu ich istotnych fragmentów zwyczajnym ołówkiem, a zwłaszcza tych wymienionych w §§ 30, niezwłocznie przekazać je naczelnikowi grupy. (Komunikaty nr 45, 51)

[:]Naczelnicy grup analizują zgromadzony materiał obserwacyjny w swoich raportach (§ 7):] Wymienione w §§ 30 d,1 obserwacje, a zwłaszcza informacje o znaczeniu wojskowym, mają być natychmiast po ich napłynięciu przekazywane przez naczelnika grupy do odpowiedniego oficera łącznikowego. (Komunikaty nr 45, 31)

III. Deszyfracja

32. Staranne rozpoznawanie i sprawdzanie tajnych wiadomości jest zadaniem działu deszyfracji. (§§ 23 b i 24). (P.18/1)

Korespondencje, które po pewnych, określonych oznakach okażą się zawierać zakodowane treści, jak również takie, które zawierają fragmenty [:usunięte:] przez nieprzyjacielską cenzurę, cenzor po ocenzeniu i parafowaniu przekazuje naczelnikowi grupy, do dalszego przesłania do grupy deszyfrującej.

Jak najściślej zakazuje się cenzorom, by podejrzane sztuki korespondencji traktować tak jak pozostałe. (P.18/1, P. 29/5, P.21)

IV. Specjalne traktowanie szczególnych korespondencji¹¹⁰

33. Po ocenzeniu i parafowaniu:

a) Korespondencje [:znajdujących się w monarchii:] rosyjskich jeńców wojennych, adresowane do ich krewnych w okupowanych przez Niemców terytoriach Rosyjskiej Polski [:nie przesyłać dalej, lecz gromadzić:]. (Komunikat nr 39)

b) Korespondencje [:od naszych jeńców wojennych, internowanych lub konfirmowanych:], w których domagają się oni dokumentów osobistych,

¹¹⁰ * Brak wyraźnego przepisu w związku z wyżej wymienionym typem korespondencji, a zwłaszcza, czy należą one do korespondencji zatrzymywanych, czy zabronionych, uniemożliwiło ich wzięcie pod uwagę w tym zestawieniu dotyczącym się grupy [Polskiej Grupy Cenzury] i dało okazję do ich oddzielnego potraktowania w powyższym § 33.

- świadczeń chrztu itp., kancelaria wystawia raport specjalny. (Komunikat nr 48)
- c) Korespondencje wszystkich oddelegowanych do obszaru armii liniowej lub do obszaru etapowego jeńców wojennych mają być kierowane do kancelarii prezydialnej. (Komunikat nr 54)
 - d) Korespondencje rosyjskich jeńców wojennych w Niemczech z zajętymi przez nas obszarami rosyjskiej Polski przekazywać oddzielnie kancelarii. (Rozkaz nr 3097)

C. Administracyjne przepisy odnośnie traktowania korespondencji

I. Nakaz opłaty i zwolnienie od opłat za wysyłkę.

34. Korespondencje jeńców wojennych i internowanych są otwarte, korespondencje konfirmowanych są obowiązkowo zaklejane. (P.6. P.9/2, P.10)

II. 35. Przepisy pocztowe. [...]g

^a Dokument ma formę zwartej broszury. Na stronie tytułowej na górze po lewej stronie widnieje stempel: „K.u.k. Zentralnachweisebureau für Kriegsgefangene. Polnische Zensur-Gruppe B”. Poniżej adnotacja: „Ad. Exh. No. 336/PB”.

^b Punkty – odsyłacze do poszczególnych punktów instrukcji, a także komunikatów i rozkazów szefostwa cenzury, zaznaczone w oryginale jako adnotacje maszynowe na marginesie strony, zostały umieszczone na końcu zdań, do których się odnoszą, w nawiasach okrągłych.

^c Wyrażenie oryginalne w tym miejscu brzmi: „hierländische – swojoziemscy”. Wydawca zdecydował się na wprowadzenie uproszczonego określenia „ziomkowie”.

^d Dopisek: „Tak!”.

^e Fragment podkreślony został dopisany odręcznie.

^f Wspomnianego okólnika nie odnaleziono.

^g W edycji pominięto punkty dotyczące przepisów pocztowych, omawiające kwestie parafowania przesyłek, postępowania z przesyłkami wartościowymi, uzupełniania niedokładnych adresów.

*Projekt instrukcji: przekład z języka niemieckiego, oryginał, maszynopis.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3742 Res 3730, k. 530–543.*

Nr 44

1916 marzec 3, Wiedeń. – Sprawozdanie specjalne naczelnika Polskiej Grupy Cenzury B, kpt. Milana Boubeli, do szefostwa cenzury odnośnie konieczności nowego i bardziej praktycznego instruktażu dla cenzury. Propozycje dotyczyły m.in. bardziej precyzyjnego i przejrzystego przedstawiania podstawowych pojęć oraz przyjęcia takiej formy tekstu, by czytelnik szybciej mógł znaleźć najbardziej interesujące go fragmenty.

Sprawozdanie specjalne z 3 marca 1916 r.^a

Temat: Wniosek o opublikowanie zbioru zasad cenzurowania

I

Już półtoraroczna działalność Oddziału Cenzury przyniosła ze sobą to, że z niewielkiej liczby wiodących wytycznych stopniowo wydzielano coraz to bardziej szczegółowe przepisy, których słuszność potwierdziło codzienne doświadczenie, były one również zmieniane, rozwijane i wzbogacane z czasem przez całą gamę oficjalnych instrukcji, które określiły sprawy należące do cenzury i kompetencje biur cenzury, ustaliły strukturę tych instytucji, treść fachowych podręczników dla cenzorów, normowały również techniczne warunki pracy.

Jest jasne, że te rozmaite normy, które nie zostały uprzednio w swojej całości zadekretowane, lecz powstawały w różnych okresach w odpowiedzi na praktyczne konieczności, swoje istnienie zawdzięczając nie jednemu, ale licznym fragmentom, nie zawsze odznaczają się ścisłą prawniczą praktyką, jak i precyzją i logiką, co zapewniałoby ich właściwe, rzetelne egzekwowanie.

Wprost przeciwnie, porównanie obowiązujących przepisów ze sobą ukazuje dobitnie wyraźne braki, oraz przede wszystkim ubytki w systematycznym streszczeniu, które umożliwia szybką orientację przy wyszukiwaniu jak również przy wprowadzaniu późniejszych zmian i uzupełnień.

Znalezienie sposobu usunięcia tych braków jest zadaniem tej petycji. Za tą potrzebą przemawia potrzeba rzetelnego funkcjonowania pracy cenzorskiej wewnątrz każdej grupy, przy możliwie jak największym ułatwieniu pracy naczelnika grupy jak również cenzorów.

Jeżeli prócz tego byłoby możliwe, by w związku z wymaganiami sytuacji wziąć pod uwagę także bardziej dalekosiężne cele, niech będzie uzasadnieniem tej propozycji uwaga, że ogólny, ujednolicony zbiór obowiązujących przepisów także po tej wojnie będzie miał duże znaczenie dla przyszłej pracy cenzorskiej jako już spisany, sprawdzony w praktyce, i przejrzyste uporządkowany materiał.

II

Niech będzie nam wolno do ogólnie sformułowanych wytycznych dołączyć krótkie spostrzeżenia, które za swój cel mają ukazanie obecnego stanu obowiązujących przepisów oraz ich rzucających się w oczy braków.

A) Podręcznik i instruktaż cenzorski¹¹¹ zawiera obfity zbiór przepisów, dzięki swojemu lakonicznemu, ale wyczerpującemu stylowi informowania jak również przez wzgląd na uporządkowanie materiału stanowi świetną instrukcję

¹¹¹ Chodzi o – wydany drukiem przez Oddział Cenzury – Instruktaż Cenzorski z 24 X 1915 r., zob. T. 1, dok. nr 24.

wprowadzającą nowych cenzorów w mroczny świat cenzury i jej działalności. Doskonale dostosowany do tego celu, nie może jednak służyć pomocą we wszystkich sytuacjach występujących w pracy cenzorskiej. Jako że w najściślejszym sensie jest on pomyślany bardziej jako podręcznik dla początkujących niż jako **kodeks**, zawiera również luki (1), rozbieżności (2) i niejasności (3), które w codziennym użyciu najczęściej będą powodować wątpliwości. Wyszukiwanie jest ponadto utrudnione wskutek braku jakiegoś czytelnego układu (4); skuteczność wielu zasad jest wątpliwa w sytuacji, gdy są one sprzeczne z wieloma późniejszymi (i częściowo wcześniejszymi) dyspozycjami (5).

1. Np. w pkt. 1 i 2.1 podręcznika nie ma w ogóle pojęcia „konfirmowanych”, mimo że niewątpliwie również do nich odnoszą się przepisy. Tylko raz w punkcie 16/1 wzmiankowani są „manipulanci”. Jednocześnie ich charakter i sposób wykorzystania nie jest w ogóle wyjaśniony, stąd zasadne byłoby pytanie, czy są oni w jakikolwiek sposób urzędowy powiązani z cenzorami, do których przecież się nie zaliczają. (P 5, 16, 2)
2. Zgodnie z pkt. P 5/3 podejrzane korespondencje **instruktorów** są przekazywane **naczelnikom** grup cenzorskich. (P 18, 25/1, 25/2, 28, 29/2).
3. Prócz określenia „jeniec wojenny” często używane jest pojęcie „jeniec” (lub więzień, aresztowany), raz w identycznym znaczeniu (jako synonim) innym razem w szerszym sensie (tym słuszniejszym).

Zgodnie z punktem P32 pisma, w których składane są zapytania o miejsce pobytu jeńców wojennych bez podawania teatrów wojennych, są przekazywane do grupy informacyjnej. Co się dzieje z takimi zapytaniami, gdy jest wyraźnie określony teatr wojenny?

4. Przepisy na temat zatrzymywania przesyłek są rozproszone w pkt. P 5/3, 14/2, 18/1, 19, 20, 25, 28 i 34/1, na temat kompetencji Oddziału Cenzury w punktach P 2/2, 11, 14/1, 14/3, na temat obowiązków cenzorów w punktach P.5, 12/2, i 10.
5. W pkt. 8 i 29 dziennika i podręcznika jest podawane zarządzenie nr 31 z 19 lipca 1915 nr 1373, jednakże suplement do niego z 21 i 22 lipca 1915 nie pojawia się ani w dzienniku, ani w podręczniku. Czy ten suplement jeszcze obowiązuje?

B) Właściwe źródło prawne dla przepisów cenzury tworzą autentyczne **Komunikaty Szefostwa Cenzury.**

Gdy tylko są kolejno ponumerowane i zaopatrzone w datę stanowią dobrą podstawę do wyjaśnienia stosunków między przepisami. Dopóki są one dla siebie wzajemnie podstawą i odwołują się do wcześniejszych instrukcji lub je uzupełniają (jak to się dzieje obecnie) (6) nie pozostawiają miejsca do wątpliwości (jak to często było w przeszłości).

Przy jeszcze dokładniejszym opisie uda się usunąć z nich niewielkie niedokładności (7) i opuszczenia (8). Jako że powstaje wiele komunikatów, byłoby pożądane, stworzenie ich kompletnego zbioru, tym bardziej że każda grupa cenzorska

dysponuje tylko jednym egzemplarzem, a z początku zamierzone ujednoczenie wszystkich przepisów w podręczniku w rzeczywistości nie jest możliwe.

C) Dalszy materiał zawiera **dyspozycje** Szefostwa cenzury, wśród nich także powzięte decyzje i zarządzenia Szefostwa cenzury oraz innych władz wyższych podjęte w konkretnych poszczególnych przypadkach, które naczelnicy grup cenzorskich przygotowują do przeglądu w postaci obiegowych cyrkularzy.

Ich główne braki polegają na tym, że nie są utrwalane na piśmie przez naczelników grup cenzorskich, oraz – jako że pochodzą z różnych instytucji – często zawierają sprzeczności.

6. Np. stosunek między Komunikatem nr 18 z 28 maja 1915 (nr 886) i Komunikatem nr 25 z 12 czerwca 1915 (nr 1013), które te same sprawy omawiają innymi słowami [...]
7. Komunikat nr 38 z 17 listopada 1915 (nr 2579) zawiera w punkcie 4a) niewłaściwy, wprowadzający w błąd przykład. Komunikat nr 39 z 17 listopada 1915 mówi o „Austrii”, mając na myśli „Austro-Węgry”.
8. Komunikat nr 46 z 8 grudnia 1915 r. (nr 2548), który wyczerpująco tłumaczy traktowanie poczty obcojęzycznej, zajmuje się tylko przypadkami poczty dwujęzycznej, nie mówi jednak w ogóle nico o przypadkach dużo częściej występujących – poczty w jakimś jednym języku, która napływa do grupy cenzorskiej, akurat zupełnie tego języka nieodpowiedniej. Komunikat nr 51 z 16 grudnia 1915 r. w podpunkcie 1 „Konfirmowani” w punkcie 2 wymienia więcej rodzajów niedozwolonej poczty. (np. korespondencja z krajami nieprzyjacielskimi, krajami neutralnymi itd. P.14).

III

Wątpliwości, wynikające z wielości źródeł stanowienia prawa oraz wyżej wzmiankowanych braków, skutkują różnymi nieporozumieniami w praktycznym egzekwowaniu przepisów, nawet gdy dotyczy to najważniejszych i najczęściej pojawiających się podstawowych pojęć cenzury, takich jak samo pojęcie „internowanych” (9), „zatrzymywania” (10), „usuwania” (11) itd. (12); panuje niejasność, której ostateczne usunięcie jest pożądane. Istotną wadą jest nieprzejrzystość samego materiału, w którym bardzo trudno jest się szybko zorientować, coś wyszukać i uzupełnić. Systematyczne uporządkowanie materiału byłoby pod tym względem bardzo pożyteczne.

9. Wyrażenie „internowany” raz ma znaczenie bardziej zawężone, innym razem dotyczy także konfirmowanych a nawet samych jeńców wojennych (np. obóz dla internowanych E 2436) zob. przypis 13.
10. To najważniejsze pojęcie w pracy cenzorskiej, mimo praktyki pojawia się tylko w niewielu miejscach [...] W jaki sposób ta definicja odnosi się do „zakazanych” albo „przedłożonych kancelarii korespondencji” nie jest jasne. Czy stosuje się ona tylko do korespondencji o karalnej treści, czy do wszystkich

zatrzymanych listów? Czy tylko do tych korespondencji, w których treści gdzieś są interesujące fragmenty, czy także do tych, które zatrzymano z czysto formalnych powodów? Czy zabronione korespondencje będą zaliczane do tych zatrzymanych? Czy tylko zatrzymane korespondencje podpadają pod to pojęcie, czy także te, które mogą zostać przepuszczone dalej, ale czasowo zostały zatrzymane, aby interesujący fragment ich treści został przeanalizowany?

11. Podręcznik wychodzi z założenia, że procedurę usuwania stosuje się tylko wobec poczty wychodzącej za granicę (P 26) w przeciwieństwie do zatrzymania, które zasadniczo stosuje się wobec poczty przychodzącej z zagranicy. W praktyce nie stosuje się tych różnic.
12. Najczęściej podręcznik wykorzystuje przepis: „Materiał ma być przekazany naczelnikowi grupy cenzorskiej”. Sprawdzenie odnośnych fragmentów wykazało, że wraz z tą dyspozycją uważa się za:
 - a) W punkcie 2/2, 14/1, 14/3 niedopuszczalną pocztę
 - b) P. 7/3 zabronioną
 - c) P 5/3, 25/1, 25/2, 23, 24/3 zatrzymaną
 - d) P 22 przeznaczoną do usuwania
 - e) P 12, 13/2, 13/3, 13/4 zwracaną do kancelarii
 - f) P 18/1, 29/5 przeznaczoną do rozszyfrowania
 - g) P 14/2, 29/2 jako materiał do sprawdzenia.

IV

Przedstawione tu okoliczności pozwalają stwierdzić, że celowe byłoby rozpozsechnienie **propozycji** systematycznego zbioru przepisów cenzury.

Przy podjęciu tej pracy kodyfikacyjnej zwłaszcza następujące punkty powinny być brane pod uwagę:

1. Kodyfikacja musi opierać się na jasnym, przejrzystym i opartym na szczegółach systemie, który umożliwi łatwe wyszukiwanie i rzetelne uzupełnianie poprzez dodawane w przyszłości suplementy.
2. Powtórzenia, niedokładności, opuszczenia i sprzeczności, dopóki pojawiają się w obowiązujących normach, będą na podstawie siłowych rozwiązań usuwane.
3. Należy zwrócić szczególną uwagę na jasne wyrażanie się i zasadniczy kształt najważniejszych definicji. Należałoby w związku z tym ustalić obowiązującą w praktycznej pracy grup cenzorskich interpretację. Odnośnie najważniejszych pojęć należałoby się zwrócić o instruktaż do Polskiej Grupy Cenzorskiej B.
4. Proponowany zbiór musiałby unieważnić obowiązujące przepisy i jednocześnie określić, że tylko drogą późniejszych, bliżej określonych komunikatów, mogą być one uzupełniane, zmieniane, odwoływane itd. itd. Trzeba się zatroszczyć o to, by te później wprowadzane normy drogą ujednocniającego i precyzyjnego opracowania tworzyły harmonijną całość.

V

Dla potwierdzenia i lepszego wyjaśnienia tej propozycji zostanie dołączony elaborat, przedstawiający **próbę systematycznego opracowania obowiązujących przepisów**. Celem tej próby nie jest usankcjonowanie powyższego projektu jako obowiązującego. Ma on jedynie świadczyć o tym, że opracowanie przepisów cenzury w postaci skutecznego systemu jest możliwe. Dlatego posiada on – jak to się mówi – czysto **formalne** znaczenie.

13. Polska grupa cenzurująca B rozróżnia następujące kategorie poczty:

- a) **Zabronione korespondencje** niedopuszczalne z powodów formalnych, o nieistotnej treści, będą zatrzymywane (przykład: korespondencje między jeńcami wojennymi P7/4). **Zatrzymywanie** z powodów fachowych zabronione, sens treści będzie przedstawiony w raporcie dla Szefostwa cenzury.

Korespondencje przedłożone kancelarii z powodów formalnych, o treści nieznaczącej, z zasady odsyłane do kancelarii bez raportu (przykład zarządzenie 54 i E 3097).

Korespondencje wymagające uwagi z powodów rzeczowych, interesującej treści, tłumaczenie (odpis), obowiązkowe sprawozdanie dla Szefostwa Cenzury, oryginał będzie przesyłany dalej.

- b) Następujące rozróżnienie w Polskiej Grupie Cenzury B będzie ściśle obowiązujące:
- jeńcy wojenni
 - jeńcy cywilni
 - internowani cywile
 - confirmowani.

Pod względem merytorycznym nie może sobie rościć prawa do kompletności i wzorcowości, jako że po pierwsze nie **wszystkie** wytyczne kierownictwa cenzury zostały przyjęte za podstawę, zaś po drugie dokument ten musiał się ściśle trzymać **obowiązującego prawa**, ze wszystkimi istniejącymi w nim anachronizmami i sprzecznościami.

Z punktu widzenia logiki konieczne i dopuszczalne wydawało się, by celem usunięcia sprzeczności i wypełnienia luk wprowadzić niewielkie zmiany (które wszędzie zaznaczane są nawiasami) oraz zaopatrzone w przypisy.

Jeśli ta przedłożona propozycja z punktu widzenia zasad zostanie zaakceptowana, a wprowadzany system zostanie zaakceptowany pod względem formalnym, wtedy szefostwo cenzury otworzy możliwość, która była dotąd zamknięta przed zamkniętymi już przepisami, by merytoryczną treść opracowywanych przepisów kształtować zgodnie z własnym uznaniem, nie będąc związanym z dotychczasowymi dyspozycjami.

Dokonując przeglądu tego „szkicu”, zauważono, że ten sam dokument został opracowany zgodnie ze stanem na 31 grudnia 1915 r., a więc nie obejmował przepisów opublikowanych później.

Wyjaśniając zawarte w dokumencie skróty zwrócono jeszcze uwagę na to, by brzmienie poszczególnych paragrafów porównać z oryginalnym tekstem, który zawsze pojawia się na końcu. Odstępstwa były podkreślane w przypisach dolnych.

Jako załącznik zostaje tutaj zaprezentowany egzemplarz najczęściej cytowanego podręcznika, w którym szybkie wyszukiwanie jest ułatwione dzięki kolejnej numeracji rozdziałów (punktów).

autor: dr Leo Lauterbach

Niżej podpisany pozwala sobie rozpowszechnić poniższy projekt wraz z załącznikami, powstały dzięki osobistemu wkładowi ochotnika jednorocznego dr Leo Lauterbacha, celem poddania go konstruktywnej krytyce. Przez wzgląd na wznowione kursy dla instruktorów temat wydaje się być ponownie aktualny. Sierżant Landszturmu Brück zatroszczy się o bezpłatne wydanie ewentualnego zbioru nowych przypisów, o ile ta propozycja się przyjmie.

naczelnik grupy: kpt. Milan Boubela

^a Dokument został sporządzony w 3 egzemplarzach, na oficjalnym blankiecie z emblematem Czerwonego Krzyża, z nadrukiem: „Polnische Zensurgruppe B”, wraz z załączonym do wglądu odręcznym pismem Lauterbacha (nie odnaleziono).

Projekt instrukcji: przekład z języka niemieckiego, oryginał, maszynopis.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3742 Res. 3730, k. 635–640.

Nr 45

1916 marzec 19. – Zawiadomienie dla naczelnika Włoskiej Grupy Cenzury E, prawdopodobnie autorstwa szefa grupy deszyfrującej, por. Arthura Schütza, wyjaśniające, co jest, a co nie jest karalnym przypadkiem użycia szyfrowania informacji w korespondencji, i kiedy należy zatrzymywać korespondencję z tego powodu.

[Zawiadomienie]^a

Temat: Tajne pisma jeńców wojennych

Naczelnikowi Włoskiej Grupy Cenzury E

Tego rodzaju rzucające się w oczy nakłuwania w związku z samo-zdradzającymi się dopiskami, to nie tajne szyfry, tylko gry, które wystarczy tylko zaznaczyć, ale nie trzeba zatrzymywać przez nie korespondencji.

Jak wielokrotnie powtarzano na kursach instruktażowych, takie nakłuwanie należy do najłatwiej rozpoznawalnych sposobów przemykania informacji, stąd

jest uznawane za nieszkodliwe. W kwestii tajnych pism generalnie zauważa się odnośnie obowiązującej praktyki:

Nie da się powstrzymać jeńców przed próbami tajnego przekazywania wiadomości. Obowiązkiem cenzury jest, by temu zapobiegać.

Jeńców nie karze się za używanie szyfrów, lecz stosuje się karę wtedy, gdy informacja zawiera jawną lub potajemną treść, która podlega karze (oszczerstwa, nadużycia, szpiegostwo itd.)

Propozycja, by poprosić o pomoc komendy obozów jest niecelowa, ponieważ dopóki wykluczone jest utworzenie oddzielnych izb do pisania dla jeńców podlegających ścisłej klauzurze i kontroli ze strony władz, komendy obozów nie mogą niczego zrobić dla zabezpieczenia komunikacji listowej.

Groźba kary ma wyłącznie przeciwny skutek.

Doświadczenie uczy, że jedynym „miarodajnym środkiem” dla zapobiegania przemytowi listów jest czujność i fachowość cenzury. [...]^b

^a Tekst znajduje się w okładce, w której zwykle znajdował się dokument. W nagłówku tytuł, właściwa „sprawa”, poniżej dwie rubryki. W lewej, zatytułowanej: „Uwagi własne naczelnika grupy”, adnotacja: „list po stwierdzeniu nakłuc został przekazany dalej grupie deszyfrującej”. Poniżej nieczytelne podpisy odręczne oraz datacja: „19/3/1916”. W prawej rubryce: „Załatwienie sprawy przez Szefostwo Cenzury”, znajduje się powyższy tekst główny.

^b Dokument niekompletny.

Zawiadomienie: przekład z języka niemieckiego, oryginał, maszynopis.

ÖStA/KA, FA, AOK GZNB E, Kart. 3764 Res. 3894, k. nlb.

Nr 46

1916 marzec 20, Wiedeń. – Załącznik do sprawozdania specjalnego naczelnika Polskiej Grupy Cenzury B, kpt. Milana Boubeli, Exh. No. 336/1. Dodatek do „Projektu systematycznego zestawienia obowiązujących przepisów dla biur cenzury w Oddziale Cenzury Centralnego Wspólnego Biura Rejestrowego”, na podstawie podręczników, instrukcji, wytycznych i zarządzeń szefostwa cenzury, jak również w oparciu o doświadczenia Polskiej Grupy Cenzury B, według stanu z 20 marca 1916 r., autorstwa naczelnika Polskiej Grupy Cenzury B, kpt. Milana Boubeli, oraz zastępcy naczelnika Polskiej Grupy Cenzury B, dr. Leo Lauterbacha.

Dodatek do projektu systematycznego zestawienia obowiązujących przepisów dla grup cenzury w wydziale cenzury Centralnego Wspólnego Biura Rejestrowego napisany na dzień 20 marca 1916^a

- § 13 dopisek: To co w tych przepisach odnosi się do naszego państwa (Monarchii austro-węgierskiej, Kraju) i jego instytucji, obowiązuje również państwa sprzymierzone i ich władze. (Komunikat nr 80)
- § 17 dopisek: Jak również takie niewłaściwe korespondencje, których treść dają powód władzom do wkroczenia. Wyżej wzmiankowane mają być posortowane i przez naczelnika grupy przekazywane do kancelarii Szefostwa Cenzury. (Komunikat nr 75)
- Jeśli niepodlegające cenzurze korespondencje omyłkowo zostaną określone jako **korespondencje od jeńców wojennych lub cywilnych** (a więc opatrzone adnotacją „przesyłka od jeńców wojennych”, „prisonnier”, „interne”, bądź też wystawione na oficjalnym druku poczty jenieckiej), to taka adnotacja powinna zostać podkreślona i umieszczona w lewym górnym rogu po stronie adresowej w formie: „nie jeniec wojenny” i opatrzona parafą. (Komunikaty nr 63 i 76)
- § 22 Początek ma brzmieć: Zadaniem cenzora jest również, by wszystko co naszemu ojczystemu państwu i jego sojusznikom... (Komunikat nr 95)
- § 23 na miejsce ppkt. f, g, h, i i j mają być zamieszczone następujące: Jeżeli podejrzenie dezercji opiera się wyłącznie na adresie nadawcy, korespondencja ma być przekazana dalej, nazwiska i adresy mają być jednakże wpisane na specjalną listę ewidencyjną. (Komunikat nr 79)
- § 24 Do § 24: O dezercję podejrzewa się „Ceskie Drużyny” jak również wszystkie formacje austro-węgierskich jeńców wojennych przydzielone do nieprzyjacielskiego obszaru frontowego lub etapowego, za wyjątkiem oddziałów roboczych i kolejowych, oddziałów jeńców wojennych itd. Przydzieleni do formacji tyłowych przeciwnika są tylko w takim wypadku podejrzani, jeśli kompania (szwadron) i pluton są dokładnie podane. (Komunikat nr 73)
- f) Korespondencje od osób, które zostały umieszczone przez Szefostwo cenzury lub naczelników grup na liście zatrzymań.
 - g) Określone przez szefostwo cenzury przesyłki.
 - h) Gazety, książki i publikacje kierowane do jeńców wojennych w monarchii
 - i) fotografie ze wszystkich krajowych obozów dla internowanych
 - j) Korespondencje od przetrzymywanych tutaj jeńców wojennych i cywilnych, których treść i ton jest wyraźną skargą na nasze władze z powodu złego traktowania i wyżywienia.
 - k) Korespondencje członków armii rosyjskiej do zajętych przez nas obszarów Polski.
 - l) Korespondencje, z których tekstu bądź pieczętki (np. Dyrekcji Budowy Fortyfikacji, kolumny do budowy szańców itd.) wynika, że znajdujący się u nas jeńcy wojenni są wykorzystywani do robót fortyfikacyjnych lub kopania okopów.

- § 26 na miejsce punktów h) i i) mają wejść następujące:
- a) Skargi z krajowych obozów dla jeńców wojennych a zwłaszcza skargi internowanych na temat ich traktowania.
 - b) Przepuszczać zwłaszcza korespondencje od odkomenderowanych do naszego obszaru frontowego lub etapowego jeńców wojennych w monarchii, jeśli są one opatrzone pieczęcią oddziału jeńców wojennych, lub pieczęcią poczty polowej, lub obydwoma, lub z oznaczeniem miejsca stacjonowania oddziału jenieckiego. Jednoczesne podanie miejsca stacjonowania i numeru poczty polowej jest niedopuszczalne i w takim wypadku należy usunąć miejsce stacjonowania. W wątpliwych sytuacjach należy zwrócić się do naczelnika grupy względnie do instruktora.
- § 30 Informacje o podziale darów między naszymi jeńcami wojennymi i o odwiedzinach delegacji Czerwonego Krzyża w obozach jenieckich.
- § 32 Między podpunktami 2) i 3) dopisać: Tylko jeśli jego zdaniem korespondencje zawierają zakodowane istotne informacje militarnej, politycznej i gospodarczej natury, naczelnik grupy cenzury przesyła je grupie deszyfrującej. Sortuje je pod kątem metod szyfrowania tekstu (podejrzanie użycia tuszu sympatycznego, odmiennego sensu słów itd.) i po ich opisanju przekazuje korespondencje deszyfrantom.
- § 33. Na miejsce punktu b) ma wejść następujące: korespondencje zawierające dokumenty legitymacyjne lub prośby o ich przesłanie, mają być przekazywane do kancelarii, jeśli te dokumenty są zaadresowane do znajdujących się za granicą jeńców wojennych, internowanych lub konfirmowanych w monarchii.
- § 33 dodatek: korespondencje do naszych jeńców wojennych, którzy z Serbii zostali przewiezieni do Francji, mają być przesyłane do kancelarii.

III

Jeśli gwałtownie przedarto znaczek przy otwieraniu listu, w przypadku jego pozostawienia zostaną podjęte karne kroki prawne.

dr Leo Lauterbach

naczelnik grupy: kpt. Milan Boubela

^a W lewym górnym rogu dokumentu stempel: „Gemeinsames Zentralnachweisebureau für Kriegsgefangene – Polnische Zensur-Gruppe B”. Poniżej adnotacja: „Ad Exh. 336/I”. Załącznik do sprawozdania specjalnego z 20 III 1916. Samego tekstu sprawozdania nie odnaleziono.

Nr 47

1916 kwiecień 11, Wiedeń. – Fragment sprawozdania odnośnie politycznej analizy korespondencji jeńców wojennych autorstwa naczelnika Włoskiej Grupy Cenzury C, dr. Heinricha Gomperza. Autor definiuje w niej kwestię politycznej nielojalności i określa skuteczne środki jej zwalczania.

O niektórych wewnątrzpolitycznych naukach płynących z korespondencji jenieckiej, a zwłaszcza: o politycznej nielojalności i o środkach odpowiednich i nieodpowiednich do jej zwalczania, autorstwa Heinricha Gomperza^{112a}

Spis treści

- I. Uwagi wstępne. O politycznej lojalności i nielojalności.
 1. O koniecznej politycznej lojalności.
 2. O warunkowej politycznej lojalności.
 3. O warunkowej i bezwarunkowej politycznej lojalności.
- II. O środkach do zwalczania politycznej nielojalności, które nie powinny być stosowane, z powodu ich nieskuteczności.
 1. Zaprzeczanie ujawnionej nielojalności.
 2. Ściganie ujawnionej nielojalności.
- III. O środkach do zwalczania politycznej nielojalności, które muszą być stosowane, mimo że nie są skuteczne.
- IV. O środkach przeciwko politycznej nielojalności, które powinny zostać zastosowane, jako że są skuteczne.
 1. Wypędzenie.
 2. Roszczenia gospodarcze.
 3. Zachowanie poczucia sprawiedliwości.
 4. Walka przeciwko duchowemu wyobcowaniu.

I. Uwagi wstępne. O politycznej lojalności i nielojalności

Niżej podpisany w ciągu 7 miesięcy robił wyciąg ze sprawozdań ogólnych oraz także kilku sprawozdań specjalnych z poszczególnych grup cenzury dla ministerstwa

¹¹² Heinrich Gomperz (1873–1942) – ur. w Wiedniu. Filozof austriacki, syn filozofa i filologa Theodora Gomperza. Studiował prawo i filologię klasyczną na uniw. wiedeńskim, jednocześnie historię kościoła w Berlinie u Adolfa Harnacka. Doktoryzował się w 1896 r. pracą *Zur Psychologie der logischen Grundtatsachen*, habilitował się w 1900 w Bernie pracą *Die Welt als geordnetes Ereignis*. Od 1905 pracował w Wiedniu jako prywatny docent, w 1920 objął katedrę prof. nadzw. filozofii (ze specjalizacją w historii filozofii starożytnej). Był przedstawicielem empiriokrytycyzmu. Po przejściu władzy przez nazistów odmówił przystąpienia do Frontu Ojczyźnianego. W 1935 r. wyemigrował do USA, gdzie był prof. wizytującym na Uniwersytecie Południowej Kalifornii w Los Angeles. *Gomperz, Heinrich*, w: *ÖBL*, t. 2, z. 6, 1957, s. 30 n.

wojny. W przedłożonym piśmie streścił on swoje wrażenia, które rzuciły mu się w oczy, oraz pozwolił sobie dołączyć szereg konkluzji. Nie przyświecał mu przy tym żaden inny zamiar, jak tylko by owocnie wykorzystać pozyskane informacje dla pomyślnej przyszłości ojczyzny. [...]

1. O koniecznej politycznej lojalności

Do najbardziej uderzających i z początku wytrącających z równowagi wrażeń odnośnie korespondencji jeńców wojennych należy obserwacja, że – oprócz oficerów zawodowych – wszystkie narody i warstwy społeczne monarchii, które uchodzą za „duchowo rozwinięte”, o czym mogłyby świadczyć wiece politycznej lojalności zarówno co do liczby jak i ich siły, bynajmniej nie powinny zajmować dominującej pozycji. „Patriotyczne hasła” można usłyszeć od ludzi na wszelkich stanowiskach i znaleźć we wszystkich językach, tylko dlatego, że bardziej zależy to od stopnia penetracji szerszych mas ludowych przez motywującą je miłość do ojczyzny. Nie da się porównać żadnego narodu czy grupy społecznej do słowackich chłopów (korespondencja w języku węgierskim nie jest wystarczająco dobrze znana korespondentowi, by powążył się on na takie porównanie). [...]^b

^a Na końcu dokumentu data: „11.IV.1916”. Nadruk: „VIRIBUS UNITIS” (Wspólnymi Siłami – dewiza cesarza Franciszka Józefa I, wyrażająca ideę pokojowego współdziałania narodów w ramach monarchii austro-węgierskiej).

^b Pominęto dalszą część dokumentu, nie dotyczącą bezpośrednio cenzury korespondencji.

Sprawozdanie: przekład z języka niemieckiego, oryginał, maszynopis.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3742 Res. 3720, k. 245–249.

Nr 48

1916 kwiecień 15, Wiedeń. – Projekt książki instruktażowej dla Oddziału Cenzury GZNB, skorygowany przez Wydział X ds. Jeńców Wojennych Ministerstwa Wojny w Wiedniu, z naniesionymi poprawkami.

Do Ministerstwa Wojny Wydział X ds. Jeńców Wojennych w Wiedniu^a

W załączniku został przedstawiony projekt nowego wydania książki instruktażowej dla grup cenzury GZNB z prośbą o sprawdzenie i wyrażenie zgody na wydrukowanie jej w 2000 egzemplarzach. Zauważono, że wydany w październiku ubiegłego roku Podręcznik i instruktaż cenzury nie odpowiada już obecnie obowiązującym przepisom, stąd koniecznym wydaje się nowe wydanie właściwego i aktualnego podręcznika dla wykonywania służby cenzorskiej. Jeden egzemplarz wychodzi równocześnie do Wojennego Urzędu Kontroli^b.

Szef Wojennego Urzędu Kontroli
Feldzeugmeister^c Leopold Schleyer von Pontemalghera

**Projekt ogólnej instrukcji cenzorskiej
skorygowany przez Ministerstwo Wojny Wydział X ds. Jeńców Wojennych**

Do Szefostwa Cenzury GZNB, Wiedeń

Na wniosek szefostwa cenzury załącza się wypracowany suplement „**Instruktażu dla Grup Cenzury**”. Upoważniony urzędnik dołączył do tego swoje adnotacje:

I. Przedłożony tu suplement jest owocem narad powołanej w tym celu przez szefostwo cenzury Komisji.

Ze względu na obowiązujący **system** utrzymana zostaje w całości jako podstawa w swoim czasie przygotowana przez referenta „Próba systematycznego zestawienia przepisów cenzury” (Sprawozdanie Specjalne Polskiej Grupy Cenzury B, Exh. Nr. 336/B).

Pod względem merytorycznym suplement w całości opiera się na przepisach „Podręcznika”, na dodatkach wynikłych z obowiązującej praktyki jak również na wytycznych, a zwłaszcza tych, które w ostatnim czasie pojawiły się w dużej ilości. Do najważniejszych z nich należą te, odnoszące się do niewłaściwości wydanych na Węgrzech przepisów względnie tych dotyczących poczty tranzytowej nr 97 i 100, które zostały przepracowane w § 18 a) oraz b).

II. Niektóre z instrukcji, które po dzień dzisiejszy formalnie obowiązują, w rzeczywistości wydają się przestarzałe lub niecelowe, zostały pominięte lub zmienione na podstawie wskazówek komisji.

III. Co do niektórych szczegółów, referent nie uniknął interwencji w przepisy, na rzecz których przemawiają tak względy celowości, jak również komplementarność ich struktury logicznej, co do których pojawiła się jednak konieczność unormowania pisemnego, które w tym miejscu mogą uchodzić za **nowości**:

1. Najpierw pojawiające się w już wspomnianej „Próbie” zróżnicowanie między **jeńcami wojennymi i cywilnymi**, spośród których ci ostatni dzielą się jeszcze na internowanych i konfirmowanych, zostaje ostatecznie wprowadzone.

Na rzecz tego scalenia internowanych i konfirmowanych pod wspólnym pojęciem jeńców cywilnych (Zgf.) przemawia okoliczność, że w podejściu do korespondencji internowanych i konfirmowanych nie ma prawie żadnych różnic, które by uzasadniały ten podział, że obie kategorie obejmują osoby tego samego rodzaju, i można je odróżnić tylko po stopniu policyjnego nadzoru, że w ten sposób unika się dotychczasowego chaosu, który polegał na tym, że używając pojęcia „internowany” raz miano na myśli internowanych w ścisłym tego słowa znaczeniu, a innym razem – konfirmowanych. Przeciwno pojęciu „jeńców cywilnych” przemawia tylko ta okoliczność, że jest on nowy i nieznany.

Referent poleca jednak wprowadzenie tej nowej nomenklatury do terminologii w Oddziale Cenzury, i ma nadzieję, że po przełamaniu początkowej nieufności dla nowych terminów, jasne pojęcie „Zgf.” wkrótce stanie się częścią normalnej praktyki.

2. Druga nowość dotyczy ważnej gałęzi korespondencji, której traktowanie jak dotąd nie zostało ujęte w formie pisemnych regulacji, mimo że w praktyce była ona częstokroć jednostronnie traktowana.

Chodzi o korespondencję między ludnością z obszarów okupowanych przez nieprzyjaciela oraz monarchią. Korespondencja tego rodzaju jest – brana dosłownie – prywatna – i jako taka między osobami, które nie są ani jeńcami wojennymi, ani internowanymi, ani konfirmowanymi, jest niewłaściwa.

Trzeba jednak przemyśleć fakt, że poprzez określenie tej **korespondencji** jako niewłaściwą, **dotknięta okupacją** ludność pogranicza jest pozbawiona jakiegokolwiek możliwości, by porozumieć się ze swoimi krewnymi wewnątrz monarchii, jako że droga pocztowa między krajem a obszarami nieprzyjacielskimi lub okupowanymi przez nieprzyjaciela prowadzi wyłącznie przez Oddział Cenzury.

Z tego humanitarnego przekonania ta korespondencja w grupach branych pod uwagę jest odprawiana jako właściwa. Z tego punktu widzenia, który dotąd obowiązywał wyłącznie w praktyce, by stworzyć przepisy, i przez to sformułować możliwie pozbawiony luk instruktaż, aby umożliwić docieranie korespondencji tego typu do miejscowych, bez naruszania konsekwentnej struktury przepisów cenzury, referent sięga po środek pomocniczy „prawnej fikcji”, który w ogóle nie pochodzi od niego i już przez dr. Fritscha w tym projekcie instruktażu został wspomniany i zaakceptowany.

Ta fikcja nieraz już była do tego celu wykorzystywana. Tłumaczy ona, że obywatele, którzy znaleźli się na terenach okupowanych przez nieprzyjaciela, są w sytuacji, która przypomina położenie przesiedlonych do krajów nieprzyjacielskich (internowanych lub konfirmowanych) obywateli, tak więc można przyjąć, że wszyscy ci obywatele są internowanymi lub konfirmowanymi (a więc jeńcami cywilnymi) i że ich korespondencje, tak samo jak korespondencje naszych znajdujących się w krajach nieprzyjacielskich jeńców cywilnych, powinny być dopuszczalne.

W takim sensie skonstruowano przepis § 17, punkt 2.

3. Wreszcie poleca się próbę wprowadzenia częściowo samodzielnych definicji podstawowych, takich jak jeńców wojennych (§ 14), jeńców cywilnych (§ 15), zatrzymywania (§ 23), usuwania (§ 27) jak również istotnych obserwacji (§ 31).
- IV. W załączniku do przedłożonego suplementu i przez wzgląd na jego ewentualną publikację na rzecz polepszenia sytuacji prawnej referent pozwala sobie w interesie uporządkowania rozmaitych normatywów, jak również dalszego ujednoczenia przepisów cenzury, poczynić kilka **propozycji**:

1. **W związku ze stosunkiem między instruktażem a obowiązującymi normami:** szefostwo cenzury chciałoby w razie publikacji i wejścia w życie instruktażu opublikować wytyczne, które równocześnie regulowałyby stosunek instruktażu do wszystkich wcześniej ustanowionych norm. By uniknąć konfliktów, określono by w ten sposób podstawę, która w przypadku wszelkich wątpliwości i sprzeczności między regulacjami z dotychczasowych wytycznych, rozporządzeń, podręczników i instrukcji z jednej strony, a tymi z nowego instruktażu z drugiej, wyjaśniałaby, które przepisy są miarodajne i decydujące.
2. **W związku z dotychczasowymi normatywami:** szefostwo cenzury chce cały obowiązujący dotychczas zespół przepisów, a szczególności instrukcje, poddać wnikliwej analizie, aby ewentualnie wybrakowane, powtarzające się, nie wytrzymujące praktyki formalnie odwołać lub zmienić.
3. **W związku z przyszłymi normami:** szefostwo cenzury chciałoby wydając nowe przepisy zatroszczyć się o to, by zostały one ujęte w jasnej, precyzyjnej formie prawnej, która pozwoli usunąć jakiegokolwiek wątpliwości, sprzeczności a równocześnie pomoże dostosować nowe normy do obowiązujących już w książce instruktażowej przepisów.

Referent proponuje szczególnie, by każda wydawana w przyszłości instrukcja, posiadała *passus* podsumowujący, który będzie zawierał prawnicze sedno sprawy i przykładowo brzmieć będzie w sposób następujący:

- w sensie ta instrukcja odpowiada paragrafowi ... Instruktażu
- wykreślić i w tym miejscu dopisać: „paragraf ...”

W ten sposób instruktaż rzeczywiście stałby się krokiem naprzód w rozwoju ustawodawstwa.

Dla osiągnięcia uprzednio w skrócie przedstawionych zadań „prawodawczej natury” zdaniem referenta, ustanowienie organu pomocniczego Szefostwa Cenzury (aparatu prawniczego lub komisja), którego zadaniem byłoby doradzanie przy wydawaniu nowych przepisów jak również analiza tych dotychczas istniejących, oraz stała współpraca z szefostwem cenzury, i pomijając kwestię celowości, praktycznego znaczenia itd. przy formułowaniu przepisu, dla dokładnego uporządkowania norm.

W ten sposób ciągle skargi na „wielość regulacji prawnych” i wynikający z nich chaos zostaną zastąpione przez system ujednolicający, który umożliwi osiągnięcie harmonijnego zestawienia dotychczasowych i organicznie rozwijających się nowych przepisów.

dr Leo Lauterbach

Wiedeń, 14 kwietnia 1916

Suplement

Instrukcja dla grup cenzury Centralnego Wspólnego Biura Rejestrowego wydany przez Szefostwo Oddziału Cenzury

A. Ogólne

I. Zasięg oddziaływania i struktura Oddziału Cenzury

§ 1. Oddział Cenzury^d Centralnego Wspólnego Biura Rejestrowego obowiązuje^e cenzurowanie całej – z wyłączeniem wprowadzonej w § 18 – korespondencji jeńców wojennych, internowanych i konfirmowanych (§ 17).

Do § 1: Jako korespondencję rozumie się informacje pisemne w rodzaju listów, kartek pocztowych i tylko takie podlegają cenzurowaniu przez miejscowe grupy cenzury (§ 3c). Dary przekazywane w formie listów do wysyłki do jeńców wojennych i cywilnych, będą cenzurowane przez miejscową grupę charytatywną (§ 3g). Do cenzurowania przesyłek pocztowych w rodzaju telegramów, książek, czasopism, publikacji istnieją specjalne placówki cenzury.

§ 2. Jakakolwiek już dokonana forma miejscowej cenzury jakiegokolwiek natury nigdy nie zwalnia tej korespondencji (§ 1) od obowiązku ocenowania przez Oddział Cenzury GZNB.

§ 3. Oddział Cenzury składa się z:

- a) Szefostwa Cenzury
- b) Grupy sortującej i pocztowej
- c) Grup cenzury
- d) Grupy usuwającej
- e) Biura deszyfrującego
- f) Nadcenzury^f
- g) Grupy charytatywnej^g

Do § 3: Tryb pracy Oddziału Cenzury jest następujący: Przejęty przez c. i k. pocztę materiał korespondencyjny jest liczony w grupie sortującej, dzielony na grupy językowe, i przydzielany poszczególnym grupom cenzury. Grupy cenzury przeprowadzają właściwe cenzurowanie i kierują korespondencją, która nie wymaga specjalnego potraktowania, paraflowaną i posegregowaną na kraje pochodzenia do grupy pocztowej, która po ostemplowaniu jest odsyłana z powrotem na pocztę.

II. Grupy cenzury

§ 4. Działalność poszczególnych grup cenzury, podzielonych na grupy językowe, polega na jak najdokładniejszej i najbardziej rzetelnej kontroli przydzielonej im, sporządzonej w odpowiednim języku korespondencji.

§ 5. Grupy cenzury, ^ho ile szczególne warunki nie wymagają zastosowania specjalnej organizacji^h, składają się z naczelnika grupy, jego zastępcy, instruktora, cenzorów, pracowników działu manipulacyjnego i **ordynansów**ⁱ.

§ 6. Wszystkie^j osoby należące do grupy cenzury (§ 5) są zobowiązane do zachowania tajemnicy korespondencji i tajemnicy służbowej. **Wszelkie odstępstwa od tego uwzględniając okoliczności popełnionego przestępstwa stanowią nadużycie władzy.** Podlegają władzy dyscyplinarnej szefostwa cenzury. Jeśli posiadają stanowisko dowódcze lub honorowe, zostaje im zaliczony określony czas pracy. Także od współpracowników – wolontariuszy wymagany jest określony czas codziennej pracy.

Naczelnik grupy cenzury

§ 7. Naczelnikowi grupy podlega:

- a) Administracyjne jak i fachowe prowadzenie grupy.
- b) Pośrednictwo w komunikacji z Szefostwem cenzury.
- c) Wprowadzanie wszystkich rozporządzeń i instrukcji Szefostwa cenzury.
- d) Wprowadzanie nowych instruktorów w ich zadania.
- e) Sporządzanie (pisemnych) ogólnych raportów na temat poczynionych w Szefostwie cenzury obserwacji w określonym okresie czasu.
- f) Sporządzanie sprawozdań specjalnych na **własną rękę lub na żądanie szefostwa cenzury na podstawie materiałów specjalnych od naczelników cenzury^k.**

Do § 7 Sporządzanie pisemnych sprawozdań specjalnych na polecenie Szefostwa Cenzury względnie w pilnych i ważnych przypadkach następuje z własnej inicjatywy.

§ 8. Zastępca naczelnika grupy cenzury

We wszystkich przypadkach nieobecności lub innej przeszkody naczelnika grupy zastępuje go jego zastępca.

Instruktor¹¹³

§ 9. Instruktorzy są organami pomocniczymi naczelnika grupy i jako tacy są powołani do nadzorowania realizacji jego rozporządzeń wewnątrz grupy.

W szczególności obowiązuje ich:

- a) Wprowadzanie cenzorów w ich działalność, szkolenie ich, informowanie i nadzorowanie.
- b) Informowanie naczelników grup na temat poczynionych spostrzeżeń i pozyskanych doświadczeń.
- c) Wykonywanie poruczeń^l naczelnika grupy, któremu są podporządkowani.

Cenzorzy

§ 10. Zadaniem cenzorów jest, by przekazaną im korespondencję sprawdzić dokładnie pod kątem zarówno formy jak i treści, czytać ją^m, jeśli jest nieszkodliwa i nie budzi podejrzeń oraz nie wchodzi w konflikt z przepisami, odręcznie parafować i przekazywać do działu manipulacyjnego, który odprowadza

¹¹³ * Instruktor jest organem pomocniczym wobec cenzora.

ją do grupy pocztowej, w paczkach posegregowanych na kraje. Cenzorzy mają wykonywać swoją pracę z rzetelnością i dokładnością.

§ 11. Cenzorzy są szczególnie zobowiązani:

- a) opatrywać korespondencję swoją parafą dopiero po skutecznym jej przebadaniu,
- b) by w każdym wątpliwym przypadku zwracać się do instruktora, względnie do naczelnika grupy i postępować zgodnie z jego wskazówkami,
- c) informować naczelnika grupy cenzury o swoim wystąpieniu z grupy jak również o każdej zmianie miejsca zamieszkania, zawsze uprzednio przekazując mu swoją legitymację.

§ 12. Cenzorom zabrania się:

- a) podczas całego okresu swojej służby nie zmieniać swojej parafy (odręcznego podpisu),
- b) nie cenzurować obcojęzycznej korespondencji w przypadku, **gdy nie posiadają wystarczającej do tego znajomości danego języka (§ 43)**,
- c) nie wnosić korespondencji z lokalu urzędowegoⁿ, wyrzucać jej lub niszczyć,
- d) powstrzymać się od umieszczania na cenzurowanych korespondencjach uwag natury prywatnej,
- e) cenzurować własnych korespondencji,
- f) samodzielnie wybierać **pism**^o do ocenzurowania.

§ 13. Dział manipulacyjny

Dział manipulacyjny zajmuje się przejmowaniem, liczeniem, sortowaniem^p, i przygotowywaniem do wysyłki napływającej do grupy i z niej wychodzącej poczty, zgodnie ze wskazówkami naczelnika grupy.

III. Pojęcia jeńca wojennego, internowanego i konfirmowanego

§ 14. Jeńcami wojennymi są wojskowi, którzy w strefie bojowej dostali się w ręce przeciwnika.

§ 15. **Jeńcami cywilnymi** (Zgf.) są:

- a) obywatele prowadzącego wojnę państwa, którzy w czasie wojennym znaleźli się w kraju nieprzyjacielskim lub zostali przesiedleni przez nieprzyjaciela z terenu okupowanego przez niego w głąb kraju nieprzyjacielskiego i zostali poddani szczególnemu nadzorowi państwowemu (§ 16).
- b) własni obywatele, którzy ze względu na bezpieczeństwo polityczne zostali poddani szczególnemu nadzorowi państwowemu (§ 16).

§ 16. Jeńcy cywilni (Zgf.) dzielą się na:

- 1) internowanych (Int.), tzn. tych, którzy przymusowo trafili do stacji internowania (obozów dla internowania),
- 2) konfirmowanych (Konf.) tzn. tych, którym nie wolno opuścić wyznaczonych im miejsc pobytu i są poddani nadzorowi państwowo-policyjnemu.

IV. Przynależność korespondencji

§ 17. Jako **właściwą** dla Oddziału Cenzury GZNB określa się korespondencję w sensie § 1 – za wyjątkiem tych wspomnianych w § 18 – 1. do i od jeńców wojennych, 2. Do i od jeńców cywilnych 3. Korespondencje do i od – krajowych i zagranicznych organizacji (Instytucji Pomocowych lub Informacyjnych), w których udziela się informacji na temat losu jeńców wojennych i cywilnych.

Ludność na obszarze okupowanym przez nieprzyjaciela przez wzgląd na ich sytuację jest zrównana z jeńcami cywilnymi, więc także ich korespondencja jest w kraju dopuszczalna / właściwa. Każda inna korespondencja jest niedozwolona.

Do § 17: Jako niedozwoloną (niewłaściwą dla cenzury?) korespondencję określa się: prywatne korespondencje krajowe z krajami neutralnymi i nieprzyjacielskimi, zwyczajne korespondencje poczty polowej itd.

§ 18. **Wyjątkowo** następujące rodzaje korespondencji uznawane są za niewłaściwe do cenzurowania:

- a) wszystkie korespondencje wychodzące z Węgier do **naszych** jeńców wojennych i cywilnych za granicą (cenzurowanie tych korespondencji podlega c. i k. komendzie wojskowej w Budapeszcie);
- b) wszystkie korespondencje, przesyłane nie bezpośrednio, lecz za pośrednictwem neutralnych instytucji, tzn. albo do tych instytucji zaadresowanych albo przesyłanych przez nie do naszych jeńców wojennych lub pośredniczących przy wysyłce poczty od naszych jeńców wojennych za granicę. (Cenzurowanie tych korespondencji podlega specjalnym komisjom kontroli przesyłek zagranicznych).

Do § 18. Wszystkie korespondencje krajowe do i od konfirmowanych, którzy nie znajdują się w specjalnych stacjach konfirmowania.

Do § 18 b: Przez wzgląd na brzmienie § 18 b powstał wyjątek praktycznej natury, że takie wyjątkowe korespondencje, jeśli nadchodzą od naszych jeńców wojennych i cywilnych z zagranicy i nie noszą na sobie oznak ocenzurowania przez wyżej wzmiankowaną komisję, mają być potraktowane jako korespondencje objęte cenzurą. Z całą mocą trzeba przy tym podkreślić, że korespondencje do i od znajdujących się w monarchii jeńców wojennych i cywilnych bez wyjątku podlegają ocenzurowaniu.

§ 19. Traktowanie korespondencji nie podlegającej cenzurze

Korespondencje nie podlegające cenzurze mają być bez wyjątku czytane przez cenzorów, jednakże nie opatrywane parafą i razem przekazywane działowi manipulacyjnemu¹¹⁴, który przekazuje je grupie pocztowej¹¹⁵ w paczkach

¹¹⁴ * Zmiana ta wprawdzie nie odpowiada brzmieniu Komunikatu nr 51, ma jednak tożsamy sens, jako że w praktyce zbieraniem tego typu korespondencji zajmuje się wyłącznie dział manipulacyjny.

¹¹⁵ * Również tę zmianę wprowadza się na podstawie praktyki.

opatrzonych adnotacją „nie podlega”, względnie w przypadku § 18a) z adnotacją „c. i k. Komenda Wojskowa Budapeszt” ma być przekazywane działowi manipulacyjnemu. Jakiegokolwiek informacje po stronie adresowej są niedozwolone. Nie podlegające cenzurze korespondencje, które zawierają istotne fragmenty (§§ 31, 32), bądź też ich treść pozwala przypuszczać że stoją one w sprzeczności z przepisami, mają być po zaznaczeniu odpowiednich fragmentów przez cenzorów przekazywane naczelnikowi grupy.

Jeśli niepodlegające cenzurze korespondencje omyłkowo zostaną określone jako korespondencje od jeńców wojennych lub cywilnych, (a więc opatrzone adnotacją „przesyłka od jeńców wojennych”, „prisonnier”, „interne”, bądź też wystawione na oficjalnym druku poczty jenieckiej), to taka adnotacja powinna zostać podkreślona i umieszczona w lewym górnym rogu po stronie adresowej w formie: „nie jeniec wojenny” i opatrzona parafą.

V. Zakazane korespondencje

§ 20. Zakazane są:

1. Korespondencje:

- a) między przebywającymi na terenie monarchii **jeńcami wojennymi względnie internowanymi i konfirmowanymi** między sobą,
- b) między **jeńcami** a osobami w monarchii,
- c) między **internowanymi** obywatelami monarchii a zagranicą.

Wyjątkowe sytuacje w tej kwestii rozwiązuje naczelnik grupy cenzury według własnego uznania.

2. Gazety, książki, druki, kierowane do znajdujących się w monarchii jeńców wojennych^d.
3. Fotografie z krajowych obozów dla internowanych
4. Wysyłane za granicę ilustracje miast (dzielnic, miejscowości, krajobrazów), ważnych obiektów wojskowych, instalacji komunikacyjnych i infrastruktury gospodarczej, szczególnie istotnych budowli i pomników monarchii oraz okupowanych przez nas obszarów nieprzyjacielskich, jak również takich ilustracji, których strona ilustracyjna wydaje się zaklejona.

Traktowanie zakazanych korespondencji

§ 21. Zakazane korespondencje są cenzurowane i parafowane, następnie przekazywane naczelnikowi grupy, który w postaci paczek z adnotacją „zakazana korespondencja” przekazuje je do kancelarii kierownictwa cenzury do sprawdzenia^e.

Jeżeli zawierają istotne fragmenty, w takim razie fragmenty te mają być zgodnie z § 31 wzięte przez cenzorów w nawiasy i w takiej postaci przekazywane naczelnikowi grupy.

B. Merytoryczne wykonywanie cenzury

I. Zadania cenzury

§ 22. Zadania cenzury obejmują następujące sfery:

1. Wiadomości¹¹⁶, które mogą przynieść szkodę ojczystemu państwu i jego sojusznikom, wstrzymywać. Środkami, które mają temu zapobiec są: ZATRZYMANIE (§§ 23, 24) i USUWANIE (§§ 26–29) i DESZYFRACJA (§§ 34–36).
2. Wiadomości, które dla miarodajnych instytucji naszego państwa, jak również dla państw sojuszniczych, z wojskowego, politycznego, gospodarczego i innego powodu mają istotną wartość, jak również wszystko co sprzyja polepszeniu losu naszych, jak również nieprzyjacielskich jeńców wojennych i cywilnych, wyszukiwać i wypisywać z korespondencji. Środkiem do tego celu jest gromadzenie ważnych informacji (§§ 31–32) oraz DESZYFRACJA (§§ 34–36).

Do § 22: Wyrażenia „nasze państwo, kraj, krajowy” oznaczają monarchię austro-węgierską. To, co w wyżej przedłożonych przepisach służy naszemu państwu, jego instytucjom, obywatelom, ma również zastosowanie wobec naszych sprzymierzeńców, ich instytucji i obywateli. Wyrażenie „wróg” oznacza każdą z prowadzących wojnę partii w stosunku do siebie. Austro-Węgieści i sprzymierzeni jeńcy wojenni i cywilni będą określani jako „nasi” jeńcy wojenni względnie cywilni. Jeńcy wojenni i cywilni należący do krajów walczących z nami i naszymi sprzymierzeńcami będą określani jako „znajdujący się w kraju” jeńcy wojenni względnie cywilni.

Zadaniem cenzury jest także: wszystko, co powinno interesować miarodajne instytucje (jak również wiadomości z zagranicy i z kraju) z korespondencji czytywać i zatrzymywać (to odbywa się za pośrednictwem ważnych instrukcji (§§ 29, 30, 31) i DESZYFRACJI (§ 32).

II. Zatrzymywanie

§ 23. Korespondencje zawierające podejrzaną bądź zwracającą uwagę treść, które wydają się wymagać dokładniejszego sprawdzenia urzędowego, a ich podejrzaný cel może zostać wykryty tylko drogą zatrzymania sztuki korespondencji, mają być zatrzymywane.

§ 24. Zatrzymaniu zwłaszcza podlegają:

- a) Wiadomości na tematy wojskowe, które mogą przynieść szkodę ojczystemu państwu.
- b) Korespondencje, które noszą choćby najmniejszą oznakę zdrady lub dezercji, lub tego rodzaju przestępstwa natury politycznej lub wojskowej,
^sdokładne określenie zadań instruktorów i cenzorów odnośnie tego punktu

¹¹⁶ * Przepis zyskał dłuższe brzmienie z powodu uszczegółowienia.

stanowi specjalny obowiązek naczelnika grupy, którego decyzja rozstrzyga we wszystkich wątpliwych przypadkach⁵.

⁴Do § 24 b: O dezercję podejrzewa się „Českie Družiny”¹¹⁷ jak również wszystkie formacje austro-węgierskich jeńców wojennych przydzielone do nieprzyjacielskiego obszaru frontowego lub etapowego, za wyjątkiem oddziałów roboczych i kolejowych, oddziałów jeńców wojennych itd. Przydzieleni do formacji tyłowych przeciwnika są tylko w takim wypadku podejrzani, jeśli kompania (szwadron) i pluton są dokładnie podane. Jeśli podejrzenie dezercji opiera się wyłącznie na adresie, taka korespondencja nie podlega zatrzymaniu, lecz po podaniu adresu ma być wciągana do specjalnej ewidencji i kierowana dalej⁶.

Korespondencje, które w sensie przedłożonych tutaj przepisów i instrukcji, noszą choćby najmniejszą oznakę zdrady lub dezercji, albo tego rodzaju przestępstwa politycznej lub wojskowej natury.

- c) Obelżywe wypowiedzi na temat naszego państwa i jego sprzymierzeńców, wszelkiego rodzaju karykatury i dowcipy z członków Domu Panującego, sprzymierzonych monarchów, mężów stanu i dowódców wojskowych, jak również nieprzyjacielskich przywódców.
- d) Korespondencje od internowanych w monarchii, które pod względem treści i tonu zawierają ostre oskarżenia przeciwko naszym władzom z powodu złego traktowania, warunków utrzymania itd. (§ 28h).
- e) Korespondencje, z których wynika, że znajdujący się u nas jeńcy wojenni są wykorzystywani do robót fortyfikacyjnych lub kopania okopów.
- f) Korespondencje między członkami armii rosyjskiej a zajętymi przez nas terytoriami rosyjskiej Polski¹¹⁸.

¹¹⁷ Drużyna Czeska (czes. Česká družina) – ochotnicza jednostka wojskowa złożona z Czechów, Słowaków i Rosjan w armii rosyjskiej podczas I wojny światowej. Na skutek petycji Czechów zamieszkałych w Rosji już w sierpniu 1914 r. władze carskie zgodziły się na powołanie odrębnej czeskiej jednostki wojskowej pod rosyjskim dowództwem. Werbowano do niej także Słowaków. Po audiencji u cara Mikołaja II, 28 VIII 1914 w Kijowie proklamowano powstanie Drużyny, złożonej z 740 ochotników czeskich i słowackich (głównie z guberni wołyńskiej) oraz 130 Rosjan. Oddziałem dowodził ppłk Lotocký, a wkrótce potem ppłk Sozentovič. Drużyna w ramach 3 Armii pod dowództwem gen. Radko Dmitriewa trafiła na front do Galicji 22 X 1914, w krótkim czasie zgłosiło się tam jeszcze 200 ochotników czeskich. W walkach nie odgrywała roli, głównymi zadaniami były działalność wywiadowcza na linii frontu oraz akcje propagandowe. Przejście austriackiego 28 pp (złożonego głównie z Czechów) pod Zborowem na stronę rosyjską w kwietniu 1915 przypisuje się częściowo agitacji Drużyny Czeskiej. Od lutego 1916 Czesi za zgodą władz rosyjskich mogli werbować do swojej jednostki jeńców pochodzenia czeskiego z armii austro-węgierskiej. Powiększoną jednostkę przemianowano w maju 1916 na 1 Czechosłowacką Brygadę Strzelecką, która w marcu 1917 liczyła już trzy pułki. Brygada uczestniczyła w walkach z Niemcami podczas ofensywy Kiereńskiego w 1917, jej sukcesy zachęciły dowództwo rosyjskie do powiększenia Brygady do stanu Dywizji, tzw. 1 Husyckiej Dywizji Piechoty, wkrótce powołana została następna, 2 Dywizja. We wrześniu 1917 Korpus Czechosłowacki w Rosji liczył już 40 tys. ludzi, odegrał on znaczącą rolę podczas rosyjskiej Wojny Domowej. M. Gregorovič, *První československý odboj...*

¹¹⁸ Chodzi o Królestwo Polskie.

- g) Wyraźnie określone przez szefostwo cenzury przesyłki.
- h) Korespondencje od osób, które zostały umieszczone przez szefostwo cenzury lub naczelników grup na liście zatrzymań.

Traktowanie zatrzymanych korespondencji.

§ 25. Zatrzymywane korespondencje mają być cenzurowane i parafowane przez cenzorów, po zaznaczeniu odpowiednich fragmentów (nawiasami pisanymi kolorowym ołówkiem) a następnie przekazywane naczelnikowi grupy, który w postaci swoich raportów nadaje im dalszą drogę służbową.

V. Usuwanie

§ 26. Usuwanie służy temu, by niepożądane fragmenty korespondencji w taki sposób unieczytelnić, by nie nadawały się one do odczytania. Zajmie się nimi powołana do tego celu grupa usuwająca. Cenzorom nie wolno jest samodzielnie usuwać tekstów.

Do § 28 b:

Oдноśnie usuwania tych określeń i stempli obowiązują następujące przepisy:

- I. Одноśnie wychodzącej za granicę korespondencji odkomenderowanych na front lub obszar etapowy jeńców wojennych i cywilnych w monarchii:
 - 1. Oznaczenia i stemple oddziałów roboczych jeńców wojennych lub cywilnych, albo numer poczty polowej albo oba razem nie podlegają usuwaniu.
 - 2. Oznaczenia i stemple oddziałów roboczych i ich miejsc stacjonowania nie podlegają usuwaniu.
 - 3. Jeśli jest podany numer poczty polowej i miejsce stacjonowania, wówczas należy usunąć miejsce stacjonowania.
- II. Одноśnie wychodzącej za granicę korespondencji członków naszej armii:
 - 1. Oznaczenia i stemple poczty polowej nie są usuwane.
 - 2. Jeśli jest podany numer poczty polowej i miejsce stacjonowania, wówczas należy usunąć miejsce stacjonowania.
 - 3. Jeśli jest podany numer poczty polowej i formacja wojskowa, to należy usunąć numer formacji.
 - 4. Jeśli jest podana jednostka wojskowa i miejsce stacjonowania, to należy:
 - a) przy formacjach tyłowych, w okresie pokoju wpisywanych w oficjalne schematy, nie usuwać.
 - b) przy jednostkach zapasowych i nowopowołanych w okresie wojny, usuwać numer formacji.

We wszystkich wątpliwych przypadkach rozstrzyga decyzja naczelnika grupy, względnie instruktora^u.

§ 27. Fragmenty korespondencji o podejrzanym charakterze, szczególnie na sposób określony w § 22, 1, do których jednak nie mają zastosowania postanowienia § 23, mają być usuwane.

§ 28. Usuwaniu podlegają informacje dotyczące monarchii:

- a) Informacje o ruchach, urządzeniach i stosunkach **natury wojskowej**, jak:
 1. Tyczące przesunięć wojsk.
 2. O budowie lub zniszczeniach kolei, mostów, dróg i tuneli.
 3. O powstawaniu, niszczeniu i stanu zakładów wojskowych, fabryk uzbrojenia, brakach amunicyjnych itd.
 4. O militarnych dyspozycjach wszelkiego rodzaju.
- b) Określenia miejscowości bądź oznaczenia pocztowe, które pozwalają rozpoznać lokalizację urządzeń wojskowych, jednostek, albo miejsce stacjonowania poczty polowej.
- c) Informacje na temat ważnych spraw natury politycznej lub gospodarczej, jak np.:
 1. Demonstracji politycznych, zamieszek, strajków.
 2. Budowie, niszczeniu i stanu zakładów przemysłowych.
- d) Uogólniające wiadomości na temat braków surowcowych, siły roboczej, żywności, jak również nierzetelnych danych na temat cen.
- e) Tendencyjnie podkolorowane lub kłamliwe raporty wszelkiego rodzaju na temat krajowych stosunków takich jak: werbunek, powołania, drożyzna, głód (w poczcie wychodzącej za granicę).
- f) Takie same raporty odnoszące się do nadzwyczaj korzystnych warunków egzystencji w krajach nieprzyjacielskich.
- g) ^v Szczególnie obraźliwe wysoki przeciwko naszym nieprzyjaciołom (gdym korespondencje wysyłane są za granicę)^v.
- h) Skargi na temat obozów jenieckich – wojskowych i cywilnych w monarchii, na temat złego traktowania, utrzymania, zaopatrzenia, zakwaterowania itd.

Do § 28 b: Odnosnie usuwania tych nazw i stempli obowiązują w szczególności następujące przepisy:

- I. W korespondencji wychodzącej za granicę od przebywających w monarchii jeńców wojennych i cywilnych odkomenderowanych do obszaru wojskowego lub etapowego:
 1. Nazwy i pieczęcie oddziałów roboczych jeńców wojennych i cywilnych, albo poczty polowej lub obu tych placówek, nie muszą być usuwane.
 2. Nazwy i pieczęcie oddziałów roboczych oraz ich miejsca stacjonowania nie muszą być usuwane.
 3. Jeżeli jest podany numer poczty polowej i miejsce postoju, należy usunąć miejsce postoju.
- II. W korespondencji wychodzącej za granicę od naszych wojskowych:
 1. Nazwy i pieczętki poczty polowej nie są usuwane.
 2. Jeżeli jest podany numer poczty polowej i miejsce postoju, należy usunąć miejsce postoju.

3. Jeżeli jest podany numer poczty polowej i jednostki wojskowej, należy usunąć numer tej formacji.
4. Jeżeli jest podana jednostka wojskowa i jej miejsce postoju, należy:
 - a) W przypadku formacji tyłowej, jeżeli już w czasach pokoju była ona wymieniana w ewidencji, nie trzeba usuwać jej numeru.
 - b) W przypadku formacji zapasowej, lub nowo wystawionej w czasie wojny, należy usunąć numer formacji.

We wszystkich wątpliwych przypadkach należy zasięgnąć zdania naczelnika grupy (instruktora).

Do § 28 b

Przepuszczać zwłaszcza korespondencje od odkomenderowanych do naszego obszaru frontowego lub etapowego jeńców wojennych w monarchii, jeśli są one opatrzone pieczęcią oddziału jeńców wojennych, lub pieczętą poczty polowej, lub obydwoma, lub z oznaczeniem miejsca stacjonowania oddziału jenieckiego. Jednoczesne podanie miejsca stacjonowania i numeru poczty polowej jest niedopuszczalne i w takim wypadku należy usunąć miejsce stacjonowania. W wątpliwych sytuacjach należy zwrócić się do naczelnika grupy względnie do instruktora.

§ 29. Wiadomości, które zostały opublikowane w krajowej prasie, i w wiarygodnej wersji zostały przytoczone w korespondencjach, nie są przeznaczone do usuwania.

Traktowanie korespondencji przeznaczonej do usuwania

§ 30. Cenzor ma odpowiednie korespondencje, po ich ocenzurowaniu i parafoowaniu, oraz oznakowaniu ich istotnych fragmentów zwyczajnym ołówkiem, przekazać je naczelnikowi grupy celem ich dalszego przesłania do grupy usuwającej.

VI. Zbieranie ważnych obserwacji

§ 31. Za ważne uchodzą wszelkie informacje o interesie ogólnym, niezależnie czy pochodzą z zagranicy czy z kraju, a zwłaszcza wiadomości, które mogą posłużyć do oceny naszej sytuacji bądź sytuacji naszych przeciwników, jak również wszelkie informacje, mogące posłużyć do oceny sytuacji naszych jeńców wojennych i cywilnych za granicą, jak również znajdujących się w kraju nieprzyjacielskich jeńców wojennych i cywilnych, wreszcie wszelkie dane, które – o ile nie zawierają materiału podlegającego karze (§§ 23 i 24) – dają okazję do wkroczenia władzy krajowej. To, co ma być usuwane z poczty wychodzącej, musi być postrzegane jako szczególnie cenne w przypadku poczty przychodzącej.

§ 32. Cenzor powinien więc skupić swoją uwagę na następujących punktach:

- a) wiadomości o ruchach, urządzeniach i stosunkach natury wojskowej u naszych przeciwników a zwłaszcza:
 1. Przesunięciach wojsk.

2. Budowie lub zniszczeniach kolei, mostów, dróg i tuneli.
 3. O zakładach wojskowych, fabrykach uzbrojenia, brakach amunicyjnych itd.
 4. Militarnych dyspozycjach wszelkiego rodzaju.
 5. Werbunkach i powołaniach.
 6. Stratach poszczególnych formacji.
 7. Wojskowych adresach wszelkiego rodzaju.
 8. Ilustracjach z ważnymi obiektami wojskowymi.
- b) wiadomości o ważnych wydarzeniach o charakterze politycznym i gospodarczym u naszych przeciwników, a zwłaszcza:
1. Politycznych demonstracjach, strajkach, zamieszkach.
 2. Powstawaniu, niszczeniu i stanu zakładów wojskowych, fabryk uzbrojenia, brakach amunicyjnych itd.
 3. Brakach robotników, wagonów, amunicji i odzieży.
 4. Cenach artykułów żywnościowych, surowców wszelkiego rodzaju.
- c) obserwacjach na temat sytuacji naszych jeńców w krajach nieprzyjacielskich, jak również nieprzyjacielskich jeńców wojennych i cywilnych w kraju, biorąc pod uwagę tak korzystne raporty jak i skargi odnoszące się do ich traktowania, sytuacji higienicznej, pracy, zakwaterowania, transferu pieniędzy i poczty, cenzury, odwiedzin delegacji Czerwonego Krzyża, rozdawania darów itp.,
- d) obserwacji na temat nastrojów ludności monarchii, szczególnie na temat ruchów politycznych i ich oddziaływania na armię, skarg ludności na sytuację gospodarczą, skarg na władze krajowe, np. na temat wstrzymywania zasiłków na utrzymanie dla rodzin powracających z niewoli,
- e) zeznaniach zdrajców i dezertersów,
- f) bliżej określonych informacji kierownictwa cenzury jak również od naczelników grup.

VII. Specjalne traktowanie szczególnych korespondencji

§ 33. Po oznaczeniu istotnych fragmentów w nawiasach zwykłym ołówkiem cenzor przekazuje odpowiednie korespondencje naczelnikowi grupy, który analizuje je w swoich raportach.

VIII. Deszyfracja

§ 34. Staranne rozpoznawanie i sprawdzanie tajnych wiadomości jest zadaniem działu Deszyfracji.

Jak najściślej zakazuje się cenzorom, by podejrzane sztuki korespondencji traktować tak jak pozostałe.

§ 35. Jako tajne określa się wszelkie informacje ukryte, które np. mają postać cyfr lub ideogramów, bądź też zawierają niejasne, niezrozumiałe dla

niewtajemniczonych kombinacje słów, lub w niewidoczny sposób (np. tuszem sympatycznym lub wewnątrz sklejonnych stron) są umieszczane. Będą się tu także zaliczały fragmenty usunięte przez nieprzyjacielską cenzurę.

- § 36. Oznaką występowania tajnych informacji dla cenzora jest obecność pewnych cech typowych dla takich korespondencji:
1. Podejrzane cyfry, figury (krzyżyki, kropki, trójkąty), zmienny styl pisma, tak w tekście jak i po stronie adresowej.
 2. Rzucające się w oczy puste, niezapisane fragmenty, rozciągnięte przestrzenie między zdaniami, nietypowo pogrubione strony.
 3. Ślady fizycznego lub chemicznego oddziaływania na pismo, jak np. ogrzewanie (piec, lampa) itd.
 4. Oznaki, że pismo było pokazywane innym osobom itd.

Traktowanie korespondencji przeznaczonej do usuwania

- § 37. Korespondencje, 1) które budzą podejrzenia odnośnie zakodowanych treści, jak również takie 2) które zawierają fragmenty usunięte przez nieprzyjacielską cenzurę, cenzor po ocenowaniu i parafowaniu ma przekazać naczelnikowi grupy, który przekazuje je dalej do grupy deszyfrującej. Naczelnik grupy sortuje 1) korespondencję pod kątem zastosowanych rodzajów zakodowanego pisma, 2) tylko jeśli jego zdaniem zawierają one istotne informacje, przesyła je grupie deszyfrującej.

IX. Specjalne traktowanie pewnych korespondencji

- § 38. Po ocenowaniu i parafowaniu należy przekazać naczelnikowi grupy:
- a) Korespondencje z dokumentami legitymacyjnymi, względnie z prośbami o takie dokumenty, jeśli te dokumenty przeznaczone są dla naszych jeńców wojennych lub cywilnych za granicą.
 - b) Pocztówki poczty polowej z krajów nieprzyjacielskich.
 - c) Korespondencje tych spośród naszych jeńców wojennych, którzy z Serbii zostali wysłani do Francji.

Do § 38: Po dokonaniu ocenowania i parafowaniu naczelnikowi grupy celem dalszego przesłania do kancelarii kierownictwa cenzury przekazywane są następujące korespondencje:

- a)
 - b)
 - c) Wszystkie korespondencje zaadresowane do Turcji.
- § 39. Prośby znajdujących się tutaj jeńców wojennych i cywilnych do misji dyplomatycznych lub ich przedstawicieli, bez parafy przekazywać naczelnikowi grupy, a on przedstawia je szefostwu cenzury.
- § 40. Celem dalszego przesłania do działu informacyjnego po ocenowaniu i parafowaniu należy przekazywać działowi manipulacyjnemu:

- a) korespondencje informujące o śmierci naszych jeńców wojennych i cywilnych, „albo jeśli te korespondencje umożliwiają uzupełnienie list strat krajowego Czerwonego Krzyża, lub gdy są adresowane do krewnych zmarłych”,
- b) pytania o naszych jeńców wojennych i cywilnych, które są skierowane do Urzędu Informacyjnego Austriackiego Towarzystwa Czerwonego Krzyża¹¹⁹,
- c) korespondencje, których adresy w sposób oczywisty są błędne, niedokładne lub niekompletne. Korespondencje adresowane do działu informacyjnego muszą być w lewym górnym rogu uzupełnione o dane odnośnie sprawy, każda inna adnotacja jest niedozwolona.

Do § 40: Po ocenzurowaniu i paraflowaniu następujące korespondencje na lewym górnym rogu strony adresowej mają być oznakowane nazwą sprawy i przekazywane naczelnikowi grupy, celem przedłożenia ich do działu informacyjnego Oddziału Cenzury.

I. Pytania i reklamacje:

Wszystkie korespondencje, które do GZNB, tutejszego lub węgierskiego Czerwonego Krzyża¹²⁰, jak również do wszystkich ulokowanych tu, zajmujących się sprawami jeńców wojennych i cywilnych instytucji, zwłaszcza:

- 1) Pytania na temat losu naszych jeńców wojennych i cywilnych za granicą jak również znajdujących się w monarchii nieprzyjacielskich jeńców cywilnych i wojennych.
- 2) Pytania na temat losu naszych chorych, rannych i zaginionych jeńców wojennych.
- 3) Pytania na temat naszych jeńców wojennych i cywilnych za granicą odnośnie sytuacji ich krewnych.
- 4) Reklamacje odnośnie komunikacji transferu pieniędzy i przesyłania paczek z naszymi jeńcami wojennymi i cywilnymi za granicą.

II. Niekompletne adresy

Wszystkie korespondencje, które są niedostatecznie dokładnie lub błędnie zaadresowane, niezależnie od tego czy wychodzą z kraju czy z zagranicy, szczególnie

¹¹⁹ Austriacki Czerwony Krzyż (Das Österreichische Rote Kreuz, ÖRK) – Narodowe Towarzystwo Czerwonego Krzyża, z siedzibą w Wiedniu, jako część Międzynarodowego Czerwonego Krzyża i Ruchu Czerwonego Półksiężycy, powstał 14 III 1880 wskutek połączenia miejscowych organizacji pomocowych jako Austriackie Stowarzyszenie Czerwonego Krzyża (Österreichische Gesellschaft vom Rothen Kreuze, ÖGvRK).

¹²⁰ Węgierski Czerwony Krzyż – jego poprzednikiem było Narodowe Węgierskie Kobięce Stowarzyszenie Pomocowe, powstałe w 1879 r. W 1881 hr. Gyula Károlyi, na czele komisji królewskiej, przystąpił do organizacji ochotniczego komitetu pomocowego. Powstanie Stowarzyszenia Czerwonego Krzyża Krajów Korony Świętego Stefana zostało ogłoszone na sesji inauguracyjnej 16 V 1881; 17 V 1881 Narodowe Węgierskie Kobięce Stowarzyszenie Pomocowe proklamowało swoje przyłączenie do Czerwonego Krzyża. W oficjalnym okólniku z 20 I 1882 Komitet Międzynarodowego Czerwonego Krzyża uznał istnienie węgierskiej organizacji. Organizacja ta działa nieprzerwanie po dziś dzień.

te, które przeznaczone są dla znajdujących się w monarchii nieprzyjacielskich jeńców wojennych, lecz nie posiadają jasnych wskazówek odnośnie obozów, albo takie, które wracają z obozów dla jeńców wojennych i cywilnych z kraju lub zagranicy jako niedoręczone.

III. Informacje o śmierci

Wszystkie korespondencje, które zawierają informacje o śmierci naszych lub nieprzyjacielskich jeńców wojennych lub cywilnych adresowane do najbliższych krewnych.

C. Postępowanie z korespondencjami w dziale manipulacyjnym

I. Nakaz zamknięcia i prawo otwarcia

§ 41. Korespondencje jeńców wojennych i internowanych cudzoziemców są obowiązkowo otwarte, korespondencje własnych internowanych i potwierdzonych obywateli są obowiązkowo zamykane.

§ 42. Do § 42: Ostatnie zdanie. Jeśli ostatnie zdanie w korespondencjach, które napływają do kraju, lub z lub do obszarów okupowanych przez naszych sprzymierzeńców zawiera adres zapisany cyrylicą, to ma on być transliterowany na alfabet łaciński.

II. Postępowanie Pocztove^x

Uwagi końcowe

Cenzor bez przerwy musi mieć świadomość, że cenzura nie może polegać na mechanicznym czytaniu listów i kartek pocztowych, lecz jest działalnością służącą ochronie ważnych interesów państwowych. Nie wolno mu nigdy zapominać, że ojczyzna broniona będzie nie tylko na polach bitew, że to on jako członek wielkiej armii jest powołany do tego, by na tyłach frontu sprawować niewdzięczną, lecz konieczną służbę obronną w imię wspólnej sprawy. Należy zawsze pamiętać o tym, że tylko gorące poczucie obowiązku jednostki może zapobiec temu, by błogosławiona instytucja korespondencji jeńców wojennych nie była nadużywana w charakterze areny dla niebezpiecznych dla państwa działań. Dlatego podstawą najwyższą jest zasada: **cenzurować nie ilościowo, lecz jakościowo.**

^a Strona tytułowa dokumentu to oficjalny blankiet Wojennego Urzędu Kontroli. W lewym górnym rogu godło Austro-Węgier, poniżej nadruk: „K.u.k. Kriegsüberwachungsamt” oraz sygnatura: „Küa 66.731”.

^b Poniżej stempel: „Gemeinsames Zentralnachweisebureau. Auskunftsstelle für Kriegsgefangene. Zensurabteilung”, 1 załącznik.

^c Generał broni.

^d Wykreślono skrót: c. i k. (cesarsko-królewskiego).

^e Wykreślono słowo: „podlega”.

^f Dopisek odręczny.

^g Dopisek odręczny.

^{h-h} Fragment dopisany odręcznie.

ⁱ Słowo dopisane odręcznie.

^j Dopisane odręcznie: „kontrolowaniem”.

^k Fragment zaznaczony – wykreślony, dodana adnotacja odręczna: „na specjalne poruczenie/na wniosek naczelnika grupy”.

^l Dopisek odręczny: „specjalnych”.

^m Dopisek odręczny: „i następnie”.

ⁿ Adnotacja odręczna: „bez specjalnego rozkazu szefostwa cenzury na piśmie”.

^o Słowo skreślone i uzupełnione: „korespondencji”.

^p Dopisane odręcznie: „specjalnym”.

^q Poniżej dopisany fragment: „Specjalne poruczenia w tej sprawie są w przygotowaniu c. i k. Ministerstwa Wojny”.

^{r-r} Fragment dopisany odręcznie.

^{s-s} Fragment dopisany odręcznie.

^{t-t} Fragment w całości wykreślony.

^u W oryginale tekst rozstrzelony.

^{v-v} Fragment wykreślony.

^{w-w} Fragment wykreślony.

^x Pominięto punkty mówiące o procedurach pocztowych, stemplowaniu, usuwaniu znaczków i postępowaniu administracyjnym, jako nie dotyczących bezpośrednio tematu cenzury treści korespondencji.

Projekt instrukcji: przekład z języka niemieckiego, oryginał, maszynopis.

ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3742 Res. 3730, k. 473–493.

Nr 49

1916 kwiecień, Wiedeń. – Egzemplarz instruktazu cenzorskiego, w którym uwzględniono poprawki Wydziału X ds. Jeńców Wojennych w Ministerstwie Wojny oraz Wojennego Urzędu Kontroli.

Suplement

**Instruktaż dla grup cenzury Centralnego Wspólnego Biura Rejestrowego
wydany przez Szefostwo Oddziału Cenzury**

Szefostwo Cenzury, Ministerstwo Wojny, Wydział X ds. Jeńców Wojennych,
Wojenny Urząd Kontroli

A. Zasady ogólne

I. Zakres oddziaływania i struktura Oddziału Cenzury

§ 1. Oddziałowi Cenzury Centralnego Biura Rejestrowego^a – Sekcji Jeńców Wojennych podlega^b cenzura korespondencji jeńców wojennych, internowanych i konfirmowanych^{c, d}

Do § 1: Pod pojęciem „korespondencji” rozumiane są pisemne komunikaty, w rodzaju **listów, kartek pocztowych**, itd. i tylko takie podlegają pod cenzurę

ze strony miejscowych oddziałów cenzury (§ 3c). Przesyłki dobroczynne przesłane w formie listowej do jeńców wojennych i cywilnych będą cenzurowane przez wyodrębniony wydział Przesyłek Dobroczynnych (§ 3g). Cenzurą przesyłek pocztowych takiego rodzaju jak telegramy, druki urzędowe, paczki zajmują się specjalne urzędy cenzury.

§ 2. Dokonana już na szczeblu lokalnym cenzura, niezależnie od tego jakiego rodzaju, nigdy nie zwalnia tej korespondencji od konieczności przejścia przez cenzurę GZNB.

§ 3. Oddział Cenzury składa się z:

- a) Szefostwa Cenzury,
- b) Grupy pocztowej (z działami sortowania i działem przesyłek dobroczynnych)^e,
- c) Poszczególnych grup cenzorów,
- d) Nadcenzury^f z grupą usuwającą,
- e) Placówki deszyfrującej^g.

Do § 3: Praca Oddziału Cenzury wygląda w sposób następujący: Przejęty od c. i k. poczty materiał korespondencyjny jest zliczany w dziale sortowania; dzielony pod względem językowym i przydzielany poszczególnym grupom cenzorskim. Grupy cenzorskie przeprowadzają właściwą cenzurę i przekazują dalej korespondencję, która nie wymaga specjalnego traktowania, ostemplowaną i zaadresowaną do krajów przeznaczenia, do grupy pocztowej, która po ostemplowaniu zwraca ją c. i k. poczcie.

II. Grupy cenzorskie

§ 4. Działalność poszczególnych, podzielonych pod względem językowym grup cenzorskich obejmuje dokładną i skrupulatną kontrolę^h przydzielonej im korespondencji.

§ 5. Grupy Cenzorskie składają się, o ile specyficzne warunkiⁱ nie wymagają wprowadzenia organizacji specjalnej^j, z naczelnika grupy, jego zastępcy, instruktorów, cenzorów, pracowników manipulacyjnych i ordynansów^k.

§ 6. ^lWszystkie osoby należące do grup cenzorskich są ściśle zobowiązane do przestrzegania tajemnicy urzędowej. Naruszenia w sytuacji pewnego złamania prawa dają podstawę do przekraczania uprawnień. Podlegają władzy dyscyplinarnej szefostwa cenzury. Na rozkaz lub w przypadku ich opłacania, mają prawo przerwać pracę. Również od pracowników ochotniczych^l wymagana jest minimalna konieczna liczba przepracowania godzin urzędowych. Jakikolwiek dłuższe pozostawanie poza grupą (urlop, ustąpienie, odwołanie) jak również każda zmiana miejsca zamieszkania musi być zgłaszana szefowi grupy. Pracowników wojskowych dodatkowo obowiązują przepisy regulaminu wojskowego. Po ustąpieniu karta legitymacyjna jest odbierana.

Naczelnicy grup

§ 7. Do obowiązków naczelników grup należą:

- a) Fachowe kierownictwo i zarządzanie grupą.
- b) Pośredniczenie w kontaktach z szefostwem cenzury.
- c) Wykonywanie wszelkich wytycznych i postanowień szefostwa cenzury.
- d) Wprowadzanie nowych instruktorów do ich zadań.
- e) ^mSporządzanie (pisemnych) ogólnych sprawozdań na temat poczynionych w szefostwie cenzury obserwacji w określonym okresie czasu^{m, n}
- e) ^oSkładanie pisemnych meldunków i sprawozdań na temat dokonanych przejęć zgodnie z wytycznymi szefostwa cenzury^o.

Zastępcy naczelników grup

§ 8. Zastępca wspiera naczelnika grupy w jego czynnościach i zastępuje go podczas nieobecności i w razie wszelkich przeszkód.

Instruktorzy

§ 9. Instruktorzy są organami pomocniczymi naczelników grup i jako tacy są powołani do tego, by nadzorować wykonywanie ich poleceń w ramach grupy. Szczególnie obowiązuje ich:

- 1) Instruowanie cenzorów odnośnie ich czynności, szkolenie ich, informowanie, nadzór nad nimi.
- 2) Przekazywanie naczelnikom grup wszelkiej przejętej korespondencji oraz wszelkich pozyskanych informacji bieżących.
- 3) Wykonywanie wszelkich specjalnych poruczeń od naczelników grup, którym podlegają.

Cenzorzy

§ 10. Zadaniem cenzorów jest sprawdzanie przekazanej im korespondencji pod kątem jej formy i treści, dokładne odczytywanie, zaopatrywanie w odrębną parafę, a następnie, o ile inne postępowanie nie wynika z określonych przepisów, przekazywanie jej działowi manipulacyjnemu, który przekazuje je z powrotem pocztą, w paczkach zaadresowanych do poszczególnych krajów. Odnośnie przepisów formalnych postępowanie jest następujące:

- 1) Każda oddzielna korespondencja ma być parafowana po dokładnym sprawdzeniu. Parafa jest umieszczana po prawej stronie na górze strony adresowej.
- 2) Adres korespondencji ma być podkreślony. Jeśli adres nie jest w języku niemieckim, wówczas należy dopisać nazwę kraju, i na korespondencjach, które napływają do monarchii względnie na obszary nieprzyjacielskie okupowane przez oddziały austro-węgierskie i sprzymierzone, transliterować adres na alfabet łaciński, w przypadku, jeśli jest on zapisany cyrylicą. Wybrakowane adresy powinny być uzupełniane i poprawiane. Już parafowane korespondencje powinny w uporządkowanej formie być przekazywane działowi manipulacyjnemu.

- 3) Samowolne przedzieranie znaczków na kopertach jest niedozwolone.
- 4) Tak samo karalne jest usuwanie znaczków zwrotnych. Wykroczenia przeciwko temu przepisowi pociągną za sobą postępowanie karne.
- § 11. Cenzorzy są szczególnie zobowiązani:
- Opatrywać korespondencję swoją parafą dopiero po skutecznym jej przebadaniu.
 - By w każdym wątpliwym przypadku zwracać się do instruktora, względnie do naczelnika grupy i postępować zgodnie z jego wskazówkami. Cenzorzy mają obowiązek wykonywać swoje zadania ściśle zgodnie z przepisami, z fachowością i skrupulatnością. We wszelkich przypadkach wątpliwych mają się zwracać do instruktorów lub do naczelników grup, a następnie postępować z ich instrukcjami.
- § 12. Cenzorom jest wzbronione:
- Zmienianie parafy
 - Bez wyraźnego polecenia Szefostwa cenzury wynosić poza gmach urzędu, wyrzucać i niszczyć korespondencji.
 - Nanosić na korespondencję uwag natury prywatnej.
 - Cenzurować własnej korespondencji.
 - Przejmować do cenzurowania korespondencji od osób trzecich.
 - Samodzielne usuwanie.
- § 13. Cenzorzy ^Psą obowiązani, informować naczelnika grupy cenzury o swoim wystąpieniu z grupy^P, jak również o każdej zmianie miejsca zamieszkania, zawsze uprzednio przekazując mu swoją legitymację.
- Manipulanci (pracownicy ręczni)
- § 14. Manipulanci zajmują się przejmowaniem, liczeniem, sortowaniem, kontrolowaniem i dalszą wysyłką napływającej do grupy i z niej wysyłanej korespondencji zgodnie z wytycznymi naczelnika grupy.

III. Pojęcia jeńców wojennych i cywilnych (internowanych i konfirmowanych)

- § 15. Jeńcami wojennymi są członkowie armii, którzy na obszarze wojennym dostali się pod kontrolę obcej władzy.
- § 16. Jeńcami cywilnymi są:
- Obywatele jednego z krajów wojujących, którzy w czasie wojny zostali zatrzymani w kraju nieprzyjacielskim lub też zostali deportowani z terenów okupowanych przez wroga w głąb kraju nieprzyjacielskiego i znajdują się pod szczególnym państwowym nadzorem.
 - Właśni obywatele, którzy z powodów bezpieczeństwa politycznego zostali oddani pod ścisły nadzór państwowy.
- § 17. Jeńcy cywilni dzielą się na:
- Internowanych, czyli ci, którzy przymusowo zostali zamknięci w obozach internowania.

2. Konfirmowanych, czyli ci, którzy bez szczególnego pozwolenia nie mogą opuszczać swojego miejsca zamieszkania bądź wskazanej im do zamieszkania gminy i są kontrolowani przez władze.

IV. Właściwości korespondencji

§ 18. Jako właściwą dla Oddziału Cenzury GZNB określa się korespondencję w sensie § 1 – za wyjątkiem tych wspomnianych w § 18 – 1. do i od jeńców wojennych, 2. Do i od jeńców cywilnych 3. Korespondencje do i od – krajowych i zagranicznych organizacji (Instytucji Pomocowych lub Informacyjnych), w których udziela się informacji na temat losu jeńców wojennych i cywilnych. ^q Ludność na obszarze okupowanym przez nieprzyjaciela przez wzgląd na ich sytuację jest zrównana z jeńcami cywilnymi, więc także ich korespondencja jest w kraju dopuszczalna / właściwa. Każda inna korespondencja jest niedozwolona^q.

Do § 18: ^r „Jako niedozwoloną korespondencję określa się: prywatne korespondencje krajowe z krajami neutralnymi i nieprzyjacielskimi, zwyczajne korespondencje poczty polowej itd.”

§ 19. Wyjątkowo jako niewłaściwą określa się korespondencję:

- a) Korespondencję wychodzącą z Węgier do jeńców wojennych i cywilnych za granicą. Cenzurą tych przesyłek zajmuje się C. i K. Komisja Cenzury korespondencji do jeńców wojennych w Budapeszcie.
- b) Wszystkie korespondencje przekazywane za pośrednictwem osób i organizacji do krajów neutralnych, jak również listy od naszych jeńców wojennych i cywilnych. Cenzurą tych przesyłek zajmują się urzędy cenzury zagranicznej.
- c) Korespondencje listów wszystkich konfirmowanych do ojczyzny oraz krajów neutralnych. Te korespondencje podlegają cenzurze lokalnej lub urzędom cenzury zagranicznej.

Jako niewłaściwą określa się korespondencję: Każdego rodzaju korespondencję między osobami prywatnymi zarówno w kraju jak i do krajów neutralnych i nieprzyjacielskich; korespondencje ewakuowanych lub uchodźców, którzy są albo internowani lub konfirmowani; prywatne korespondencje z oraz – do – okupowanych przez wroga obszarów Monarchii. Wyjątkiem uznawanym za dopuszczalny są korespondencje z – oraz – do organizacji pomocowych i informacyjnych w krajach nieprzyjacielskich, w których można uzyskać informację na temat losu jeńców cywilnych i wojskowych. Należy wyraźnie podkreślić, że korespondencje kierowane do przetrzymywanych tutaj (oraz na Węgrzech) jeńców wojennych podlegają wyłącznie Oddziałowi Cenzury GZNB.

§ 20. Traktowanie niewłaściwej korespondencji

Korespondencje niepodlegające cenzurze mają być bez wyjątku czytane przez cenzorów, jednakże nieopatrywane parafą i razem przekazywane

działowi manipulacyjnemu¹²¹, który przekazuje je grupie pocztowej¹²² w paczkach opatrzonych adnotacją „nie podlega”, względnie w przypadku § 18a) z adnotacją „c. i k. Komenda Wojskowa Budapeszt” ma być przekazywane działowi manipulacyjnemu. Jakikolwiek informacje po stronie adresowej są niedozwolone. Niepodlegające cenzurze korespondencje, które zawierają istotne fragmenty (§§ 31, 32), bądź też ich treść pozwala przypuszczać, że stoją one w sprzeczności z przepisami, mają być po zaznaczeniu odpowiednich fragmentów przez cenzorów przekazywane naczelnikowi grupy.

Jeśli niepodlegające cenzurze korespondencje omyłkowo zostaną określone jako korespondencje od jeńców wojennych lub cywilnych, (a więc opatrzone adnotacją „przesyłka od jeńców wojennych”, „prisonnier”, „interne”, bądź też wystawione na oficjalnym druku poczty jenieckiej), to taka adnotacja powinna zostać podkreślona i umieszczona w lewym górnym rogu po stronie adresowej w formie: „nie jeniec wojenny” i opatrzona parafą.

V. Zabroniona korespondencja

§ 21. Zabronione są:

- a) Między przebywającymi na terenie monarchii jeńcami wojennymi względnie internowanymi i konfirmowanymi między sobą.
- b) Między jeńcami a osobami w monarchii.
- c) Między internowanymi obywatelami monarchii a zagranicą.

Wyjątkowe sytuacje w tej kwestii rozwiązuje naczelnik grupy cenzury według własnego uznania.

1. ^sGazety, książki, druki, kierowane do znajdujących się w monarchii jeńców wojennych. Specjalne poruczenia w tej sprawie są w przygotowaniu c. i k. Ministerstwa Wojny^s.
2. Fotografie z krajowych obozów dla internowanych.
3. Wysyłane za granicę ilustracje miast (dzielnic, miejscowości, krajobrazów), ważnych obiektów wojskowych, instalacji komunikacyjnych i infrastruktury gospodarczej, szczególnie istotnych budowli i pomników monarchii oraz okupowanych przez nas obszarów nieprzyjacielskich, jak również takich ilustracji, których strona ilustracyjna wydaje się zaklejona.

§ 22. Traktowanie zabronionej korespondencji

^tZakazane korespondencje są cenzurowane i parafowane^t, ^unastępnie przekazywane naczelnikowi grupy, który w postaci paczek z adnotacją „zakazana korespondencja” przekazuje je do kancelarii kierownictwa cenzury do sprawdzenia^u.

¹²¹ * Zmiana ta wprawdzie nie odpowiada brzmieniu Komunikatu nr 51, ma jednak tożsamy sens, jako że w praktyce zbieraniem tego typu korespondencji zajmuje się wyłącznie dział manipulacyjny.

¹²² * Również tę zmianę wprowadza się na podstawie praktyki.

Jeżeli zawierają istotne fragmenty, w takim razie fragmenty te mają być zgodnie z § 31 wzięte przez cenzorów w nawiasy i w takiej postaci przekazywane naczelnikowi grupy.

B. Merytoryczne posługiwanie się cenzurą

I. Zadania cenzury

§ 23. Zadania cenzury rozciągają się na następujące obszary:

1. Wiadomości¹²³, które mogą przynieść szkodę monarchii i jej sojusznikom, wstrzymywać. Środkami, które mają temu zapobiec są: ZATRZYMANIE (§§ 23, 24), USUWANIE (§§ 26–29) i DESZYFRACJA (§§ 34–36).
2. Wiadomości, które dla miarodajnych instytucji naszego państwa, jak również dla państw sojuszniczych, z wojskowego, politycznego, gospodarczego i innego powodu mają istotną wartość, gromadzić do dalszego zastosowania, ^v jak również wszystko co sprzyja polepszeniu losu naszych, jak również nieprzyjacielskich jeńców wojennych i cywilnych, wyszukiwać i wypisywać z korespondencji. Środkiem do tego celu jest gromadzenie ważnych informacji (§§ 31–32) oraz DESZYFRACJA (§§ 34–36)^v.

II. Zatrzymywanie

§ 24. Korespondencje zawierające podejrzaną bądź zwracającą uwagę treść, które wydają się wymagać dokładniejszego sprawdzenia urzędowego, a ich podejrzaný cel może zostać wykryty tylko drogą zatrzymania sztuki korespondencji, mają być zatrzymywane.

§ 25. Zatrzymaniu zwłaszcza podlegają:

- a) Wiadomości na tematy wojskowe, polityczne i gospodarcze, które mogą przynieść szkodę monarchii.
- b) ^wKorespondencje, które noszą choćby najmniejszą oznakę zdrady lub dezercji, lub tego rodzaju przestępstwa natury politycznej lub wojskowej, dokładne określenie zadań instruktorów i cenzorów odnośnie tego punktu stanowi specjalny obowiązek naczelnika grupy, którego decyzja rozstrzyga we wszystkich wątpliwych przypadkach.
- c) Do § 24: O dezercję podejrzewa się „Českie Družiny” jak również wszystkie formacje austro-węgierskich jeńców wojennych przydzielone do nieprzyjacielskiego obszaru frontowego lub etapowego, za wyjątkiem oddziałów roboczych i kolejowych, oddziałów jeńców wojennych itd. Przydzieleni do formacji tyłowych przeciwnika są tylko w takim wypadku podejrzeni, jeśli kompania (szwadron) i pluton są dokładnie podane. Jeśli podejrzenie dezercji opiera się wyłącznie na adresie, taka korespondencja nie podlega

¹²³ * Przepis zyskał dłuższe brzmienie z powodu uszczegółowienia.

zatrzymaniu, lecz po podaniu adresu ma być wciągana do specjalnej ewidencji i kierowana dalej.

Korespondencje, które w sensie przedłożonych tutaj przepisów i instrukcji, noszą choćby najmniejszą oznakę zdrady lub dezercji, albo tego rodzaju przestępstwa politycznej lub wojskowej natury^w.

- d) Obelżywe wypowiedzi na temat monarchii jej sprzymierzeńców, wszelkiego rodzaju karykatury i dowcipy z członków Domu Panującego, sprzymierzonych monarchów, mężów stanu i dowódców wojskowych, jak również nieprzyjacielskich przywódców.
- e) Korespondencje od internowanych w monarchii, które pod względem treści i tonu zawierają ostre oskarżenia przeciwko naszym władzom z powodu złego traktowania, warunków utrzymania itd. (§ 28h).
- f) Korespondencje, z których wynika, że znajdujący się u nas jeńcy wojenni są wykorzystywani do ^xrobót fortyfikacyjnych lub kopania okopów^x, prac wynikających z konieczności wojennych.
- g) Korespondencje między członkami armii rosyjskiej a zajętymi przez nas terytoriami rosyjskiej Polski¹²⁴.
- h) Wyraźnie określone przez szefostwo cenzury przesyłki.
- i) Korespondencje od osób, które zostały umieszczone przez szefostwo cenzury lub naczelników grup na liście zatrzymań.

Traktowanie korespondencji przeznaczonych do zatrzymania

§ 26. Korespondencje mające być zatrzymane, mają zostać ocenzurowane i parafowane przez cenzorów, po zaznaczeniu odpowiednich fragmentów (nawiasami pisanymi kolorowym ołówkiem) a następnie przekazywane naczelnikowi grupy, **który w postaci swoich raportów nadaje im dalszą drogę służbową.**

III. Usuwanie

§ 27. Usuwanie służy temu, by niepożądane fragmenty korespondencji w taki sposób unieczytelnić, by nie nadawały się one do odczytania. Zajmie się nimi powołana do tego celu grupa usuwająca. Cenzorom nie wolno jest samodzielnie usuwać tekstów.

§ 28. ^yDo § 28 b: Odnośnie usuwania tych określeń i stempli obowiązują następujące przepisy:

III. Odnośnie wychodzącej za granicę korespondencji odkomenderowanych na front lub obszar etapowy jeńców wojennych i cywilnych w monarchii:

1. Oznaczenia i stemple oddziałów roboczych jeńców wojennych lub cywilnych, albo numer poczty polowej albo oba razem nie podlegają usuwaniu.

¹²⁴ Chodzi o Królestwo Polskie.

2. Oznaczenia i stemple oddziałów roboczych i ich miejsc stacjonowania nie podlegają usuwaniu.
 3. Jeśli jest podany numer poczty polowej i miejsce stacjonowania, wówczas należy usunąć miejsce stacjonowania.
- IV. Odnośnie wychodzącej za granicę korespondencji członków naszej armii:
1. Oznaczenia i stemple poczty polowej nie są usuwane.
 2. Jeśli jest podany numer poczty polowej i miejsce stacjonowania, wówczas należy usunąć miejsce stacjonowania.
 3. Jeśli jest podany numer poczty polowej i formacja wojskowa, to należy usunąć numer formacji.
 4. Jeśli jest podana jednostka wojskowa i miejsce stacjonowania, to należy:
 - a) przy formacjach tyłowych, w okresie pokoju wpisywanych w oficjalne schematy, nie usuwać.
 - b) Przy jednostkach zapasowych i nowopowstałych w okresie wojny, usuwać numer formacji.

We wszystkich wątpliwych przypadkach rozstrzyga decyzja naczelnika grupy, względnie instruktora⁷.

- § 28. Fragmenty korespondencji o podejrzanym charakterze, szczególnie na sposób określony w § 22, 1, do których jednak nie mają zastosowania postanowienia § 23, mają być usuwane.
- § 29. Usuwaniu podlegają informacje dotyczące monarchii:
- a. Informacje o ruchach, urządzeniach i stosunkach natury wojskowej, jak:
 1. Tyczące przesunięć i koncentracji wojsk.
 2. Budowie lub zniszczeniach kolei, mostów, dróg i tuneli.
 3. Powstawaniu, niszczeniu i stanie zakładów wojskowych, fabryk uzbrojenia, brakach amunicyjnych itd.
 4. Militarnych dyspozycjach wszelkiego rodzaju.
 - b. Określenia miejscowości bądź oznaczenia pocztowe, które pozwalają rozpoznać lokalizację urządzeń wojskowych, jednostek, albo miejsce stacjonowania poczty polowej.
 - c. Informacje na temat ważnych spraw natury politycznej lub gospodarczej, jak np.:
 - a. demonstracji politycznych, zamieszek, strajków,
 - b. budowie, niszczeniu i stanu zakładów przemysłowych.
 - d. Uogólniające** wiadomości na temat braków surowcowych, siły roboczej, żywności, jak również nierzetelnych^{aa} danych na temat cen.
 - e. Tendencyjnie podkolorowane lub kłamliwe sprawozdania wszelkiego rodzaju na temat krajowych stosunków takich jak: werbunek, powołania, drożyzna, głód (w poczcie wychodzącej za granicę)

- f. Takie same sprawozdania odnoszące się do nadzwyczaj korzystnych warunków egzystencji w krajach nieprzyjacielskich.
 - g. ^{bb}Szczególnie obraźliwe wysoki przeciwko naszym nieprzyjaciołom (gdy korespondencje wysyłane są za granicę)^{bb}.
 - h. Skargi na temat obozów jenieckich – wojskowych i cywilnych w monarchii, na temat złego traktowania, utrzymania, zaopatrzenia, zakwaterowania itd.
- § 29. Wiadomości, które zostały opublikowane w krajowej prasie, i w wiarygodnej wersji zostały przytoczone w korespondencjach, nie są przeznaczone do usuwania.

^{cc}Do § 28 b: Przepuszczać zwłaszcza korespondencje od odkomenderowanych do naszego obszaru frontowego lub etapowego jeńców wojennych w monarchii, jeśli są one opatrzone pieczęcią oddziału jeńców wojennych, lub pieczętą poczty polowej, lub obydwoma, lub z oznaczeniem miejsca stacjonowania oddziału jenieckiego. Jednoczesne podanie miejsca stacjonowania i numeru poczty polowej jest niedopuszczalne i w takim wypadku należy usunąć miejsce stacjonowania. W wątpliwych sytuacjach należy zwrócić się do naczelnika grupy względnie do instruktora^{cc}.

§ 30. Wiadomości, które zostały opublikowane w krajowej prasie, i w wiarygodnej wersji zostały przytoczone w korespondencjach, nie są przeznaczone do usuwania.

Traktowanie korespondencji przeznaczonej do usuwania

§ 31. Cenzor ma odpowiednie korespondencje, po ich ocenzeniu i parafowaniu, oraz oznakowaniu ich istotnych fragmentów zwyczajnym ołówkiem (nie przekreślać!), przekazać je naczelnikowi grupy celem ich dalszego przesłania do grupy usuwającej.

IV. ^{dd}Gromadzenie ważnych obserwacji^{dd} **obserwacje w korespondencjach.**

§ 32. Za ważne uchodzą wszelkie informacje **o interesie ogólnym**, niezależnie czy pochodzą z zagranicy czy z kraju, **a zwłaszcza wiadomości**, które mogą posłużyć do oceny **naszej** sytuacji bądź sytuacji **naszych przeciwników**, jak również wszelkie informacje, mogące posłużyć do oceny sytuacji naszych jeńców wojennych i cywilnych za granicą, jak również znajdujących się w kraju nieprzyjacielskich jeńców wojennych i cywilnych, wreszcie wszelkie dane, które – o ile nie zawierają materiału podlegającego karze (§§ 23 i 24) – dają okazję do wkroczenia władzy krajowej. To, co ma być usuwane z poczty wychodzącej, musi być postrzegane jako szczególnie cenne w przypadku poczty przychodzącej.

Do § 32: Obserwacje na temat pewnych starań nieprzyjacielskich rządów, by naszych obywateli zaangażować do działań, stojących w sprzeczności do ich obowiązków patriotycznych.

Pewne poczynione przez naczelnika grupy lub szefostwo cenzury spostrzeżenia.

§ 33. Cenzor powinien więc skupić swoją uwagę na następujących punktach:

- a) Wiadomości o ruchach, urządzeniach i stosunkach natury **wojskowej** u naszych przeciwników, a zwłaszcza:
 - 1. Przesunięciach wojsk.
 - 2. Budowie lub zniszczeniach kolei, mostów, dróg i tuneli.
 - 3. O zakładach wojskowych, fabrykach uzbrojenia, brakach amunicyjnych itd.
 - 4. Militarnych dyspozycjach wszelkiego rodzaju.
 - 5. Werbunkach i powołaniach.
 - 6. Stratach poszczególnych formacji.
 - 7. Wojskowych adresach wszelkiego rodzaju.
 - 8. Ilustracjach z ważnymi obiektami wojskowymi.
 - b) Wiadomości o ważnych wydarzeniach o charakterze **politycznym i gospodarczym** u naszych przeciwników, a zwłaszcza:
 - 1. Politycznych demonstracjach, strajkach, zamieszkach.
 - 2. Powstawaniu, niszczeniu i stanu zakładów wojskowych, fabryk uzbrojenia, brakach amunicyjnych itd.
 - 3. Brakach robotników, wagonów, amunicji i odzieży.
 - 4. Cenach artykułów żywnościowych, surowców wszelkiego rodzaju.
 - c) Obserwacjach na temat sytuacji naszych jeńców w krajach nieprzyjacielskich, jak również nieprzyjacielskich jeńców wojennych i cywilnych w kraju, biorąc pod uwagę tak korzystne sprawozdania jak i skargi odnoszące się do ich traktowania, sytuacji higienicznej, pracy, zakwaterowania, transferu pieniędzy i poczty, cenzury, odwiedzin delegacji Czerwonego Krzyża, rozdawania darów itp.
 - d) Obserwacji na temat nastrojów ludności monarchii, szczególnie na temat ruchów politycznych i ich oddziaływania na armię, skarg ludności na sytuację gospodarczą, skarg na władze krajowe, np. na temat wstrzymywania zasiłków na utrzymanie dla rodzin powracających z niewoli.
 - e) Zeznaniach zdrajców i dezertarów.
 - f) ^{ee}Bliżej określonych informacji Szefostwa cenzury jak również od naczelników grup^{ee}.
- § 34. **Traktowanie cennych korespondencji.** Po oznaczeniu istotnych fragmentów w nawiasach zwykłym ołówkiem cenzor przekazuje odpowiednie korespondencje naczelnikowi grupy, który analizuje je w swoich sprawozdaniach.

V. Deszyfracja

- § 35. ^{ff}Staranne rozpoznawanie i sprawdzanie tajnych wiadomości jest zadaniem działu Deszyfracji^{ff}. Referent do spraw deszyfracji ma być przydzielony naczelnikom grup i cenzorom pod kątem wyszukania tajnych i podejrzanych informacji, celem dokonania podlegającego mu odkodowania tajnych pism, odczytania nieczytelnych słów, odczytania usuniętych przez nieprzyjacielską

cenzurę fragmentów. Cenzorom ściśle zabrania się samodzielnego podejmowania prób deszyfrowania tych korespondencji.

- § 36. Jako tajne określa się wszelkie informacje ukryte, które np. mają postać cyfr lub ideogramów, bądź też zawierają niejasne, niezrozumiałe dla niewtajemniczonych kombinacje słów, lub w niewidoczny sposób (np. tuszem sympatycznym lub wewnątrz sklejonych stron) są umieszczane. Będą się tu także zaliczały fragmenty usunięte przez nieprzyjacielską cenzurę.
- § 37. By wykryć ślad tajnych treści często w najbardziej wyrafinowany sposób ukrytych w korespondencjach, cenzor musi znać oznaki zastosowania szyfrów. Należą do nich:
- a) Niespodziewane cyfry, figury, krzyżyki, kropki, trójkąty i tego rodzaju znaki w tekście, lub w adresie, zmiana stylu pisma, lub pozycji pisma, np. czcionka gotycka – łaćńska, proste – pochyłe itd.)
 - b) Podkreślenia, stawianie kropek pod poszczególnymi literami, słowami i datami, dziurki wykonane igłą pod niektórymi literami, szersze odstępy między linijkami, przeskakowanie wersów, pozostawianie pustych fragmentów, stosowanie licznych nazwisk w tekście.
 - c) Wskazówki na temat zawilgocenia listu lub jego ogrzania (wzmianki o ciepłe, piecu, lampie, świetle, kuracji zdrojowej, gorących pocałunkach, gorących uściskach dłoni), wprowadzenie dwuznacznych nazwisk (dr Kerzl, profesor Bügler, Freund Wärmer¹²⁵, itp.), wzmianki w obcych językach (np. melegiteni – rozgrzewanie, po węgiersku).
 - d) Wskazówki, by pokazywać list dalszym osobom, informacje na temat rozwiązywania zagadek, matematyczne zadania i podobne.

§ 38. **Obchodzenie się z tajnymi korespondencjami**

Pisma, które budzą podejrzenia, że zawierają tajne informacje, cenzor po dokonaniu cenzury zrozumiałych dla niego fragmentów i parafowaniu przekazuje naczelnikowi grupy. Podejrzone fragmenty tekstu mają być oznaczone ołówkiem (zamiast atramentu lub kolorowego ołówka). Naczelnik grupy, po przeanalizowaniu podejrzanych znaków, przekazuje je referatowi deszyfrującemu. Fragmenty usunięte przez nieprzyjacielską cenzurę przedkładać dalej, tylko jeśli zdaniem szefa grupy zawierają ważne wiadomości.

^{§§}Korespondencje, 1) które budzą podejrzenia odnośnie zakodowanych treści, jak również takie 2) które zawierają fragmenty usunięte przez nieprzyjacielską cenzurę, cenzor po ocenowaniu i parafowaniu ma przekazać naczelnikowi grupy, który przekazuje je dalej do grupy deszyfrującej. Naczelnik grupy sortuje 1) korespondencję pod kątem zastosowanych rodzajów zakodowanego

¹²⁵ Aluzyjne odniesienia: Kerzl – do świecy (Kerze), Bügler – do prasowania (bügeln), Wärmer – do ogrzewania czy ocieplania (Wärmer – ocieplacz, wärmer – ciepłej), a więc wezwania do ogrzania kartki nad świecą, lub jej podgrzania żelazkiem, celem odczytania ukrytego tekstu.

pisma, 2) tylko jeśli jego zdaniem zawierają one istotne informacje, przesyła je grupie deszyfrującej^{gg}.

Do § 38: Po dokonaniu ocenzonego i parafowaniu naczelnikowi grupy celem dalszego przesłania do kancelarii kierownictwa cenzury przekazywane są następujące korespondencje:

- a)
- b)
- c) wszystkie korespondencje zaadresowane do Turcji

VI. Specjalne traktowanie określonych korespondencji

§ 39. Po ocenzonego i parafowaniu ^{hh}należy przekazać naczelnikowi grupy^{hh}.

- a) Korespondencje z dokumentami legitymacyjnymi, względnie z prośbami o takie dokumenty, jeśli te dokumenty przeznaczone są dla naszych jeńców wojennych lub cywilnych za granicą;
- b) Pocztówki poczty polowej z krajów nieprzyjacielskich;
- c) ⁱⁱKorespondencje tych spośród naszych jeńców wojennych, którzy z Serbii zostali wysłani do Francjiⁱⁱ.

§ 40. Prośby znajdujących się tutaj jeńców wojennych i cywilnych do misji dyplomatycznych lub ich przedstawicieli, bez parafy przekazywać naczelnikowi grupy, a on przedstawia je **kierownictwu cenzury**.

Do § 40: Po ocenzonego i parafowaniu następujące korespondencje na lewym górnym rogu strony adresowej mają być oznakowane nazwą sprawy i przekazywane naczelnikowi grupy, celem przedłożenia ich do działu informacyjnego Oddziału Cenzury.

I. Pytania i reklamacje:

Wszystkie korespondencje, które do GZNB, tutejszego lub węgierskiego Czerwonego Krzyża, jak również do wszystkich ulokowanych tu, zajmujących się sprawami jeńców wojennych i cywilnych instytucji, zwłaszcza:

- 1) Pytania na temat losu naszych jeńców wojennych i cywilnych za granicą jak również znajdujących się w monarchii nieprzyjacielskich jeńców cywilnych i wojennych.
- 2) Pytania na temat losu naszych chorych, rannych i zaginionych jeńców wojennych.
- 3) Pytania na temat naszych jeńców wojennych i cywilnych za granicą odnośnie sytuacji ich krewnych.
- 4) Reklamacje odnośnie komunikacji transferu pieniędzy i przesyłania paczek dla naszych jeńców wojennych i cywilnych za granicą.

II. Niekompletne adresy

Wszystkie korespondencje, które są niedostatecznie dokładnie lub błędnie zaadresowane, niezależnie od tego czy wychodzą z kraju czy z zagranicy,

szczególnie te, które przeznaczone są dla znajdujących się w monarchii nieprzyjacielskich jeńców wojennych, lecz nie posiadają jasnych wskazówek odnośnie obozów, albo takie, które wracają z obozów dla jeńców wojennych i cywilnych z kraju lub zagranicy jako niedoreczone.

III. Informacje o śmierci

Wszystkie korespondencje, które zawierają informacje o śmierci naszych lub nieprzyjacielskich jeńców wojennych lub cywilnych adresowane do najbliższych krewnych.

§ 41. Celem dalszego przesłania do działu informacyjnego po ocenowaniu i parafowaniu należy przekazywać działowi manipulacyjnemu:

- a) korespondencje informujące o śmierci naszych jeńców wojennych i cywilnych, albo jeśli te korespondencje umożliwiają uzupełnienie list strat krajowego Czerwonego Krzyża, lub gdy są adresowane do krewnych zmarłych. (ten fragment wykreślono)
- b) Pytania o naszych jeńców wojennych i cywilnych, które są skierowane do Urzędu Informacyjnego Austriackiego Towarzystwa Czerwonego Krzyża.
- c) Korespondencje, których adresy w sposób oczywisty są błędne, niedokładne lub niekompletne. Korespondencje adresowane do działu informacyjnego muszą być w lewym górnym rogu uzupełnione o dane odnośnie sprawy, każda inna adnotacja jest niedozwolona.

C. Postępowanie z korespondencjami w dziale manipulacyjnym

I. Nakaz zamknięcia i prawo otwarcia

§ 41. Korespondencje jeńców wojennych i internowanych cudzoziemców są obowiązkowo otwarte, korespondencje własnych internowanych i potwierdzonych obywateli są obowiązkowo zamykane.

§ 42. Do § 42: Ostatnie zdanie. Jeśli ostatnie zdanie w korespondencjach, które napływają do kraju, lub z lub do obszarów okupowanych przez naszych sprzymierzeńców zawiera adres zapisany cyrylicą, to ma on być transliterowany na alfabet łaciński. [...]

Korespondencje od przetrzymywanych w monarchii jeńców wojennych i cywilnych kierowane do misji dyplomatycznych i ich szefów mają być przekazywane szefom grupy bez parafy, który zgodnie z obowiązującymi wytycznymi kieruje je do kancelarii kierownictwa cenzury.

Uwagi końcowe

Cenzor bez przerwy musi mieć świadomość, że cenzura nie może polegać na mechanicznym czytaniu listów i kartek pocztowych, lecz jest działalnością służącą ochronie ważnych interesów państwowych. Nie wolno mu nigdy zapominać,

że ojczyzna broniona będzie nie tylko na polach bitew, że to on bardziej niż członek jakiegokolwiek wielkiej armii jest powołany do tego, by na tyłach frontu sprawować niewdzięczną, lecz konieczną służbę obronną w imię wspólnej sprawy. Należy zawsze pamiętać o tym, że tylko gorące poczucie obowiązku jednostki może zapobiec temu, by błogosławiona instytucja korespondencji jeńców wojennych nie była nadużywana jako teatr dla niebezpiecznych dla państwa działań.

^a Wykreślono skrót: „c. i k.”

^b Wykreślono i dopisano: „obowiązuje”.

^c Wykreślono fragment: „całej korespondencji za wyjątkiem wymienionej w § 18” oraz dopisano odręcznie: „wyjątki w § 18”.

^d Wykreślono: „grupy sortującej i pocztowej”.

^e Słowo dodane odręcznie.

^f Wykreślono i dopisano odręcznie: „Referatu deszyfracji”.

^g Wykreślono: „przeгляд”.

^h Wykreślono: „sporządzonej w przydzielonym grupie języku”.

ⁱ Słowo dopisane.

^j Słowo dopisane.

^k Słowo dopisane.

^{l-l} Fragment wykreślony.

^{m-m} Fragment dopisany odręcznie.

ⁿ Dopisano: „jak również o każdym przeniesieniu”.

^{o-o} Fragment dopisany odręcznie.

^{p-p} Fragment wykreślony.

^{q-q} Fragment wykreślony.

^{r-r} Fragment wykreślony.

^{s-s} Fragment wykreślony.

^{t-t} Fragment wykreślony.

^{u-u} Dodany fragment maszynopisowy.

^{v-v} Fragment dopisany odręcznie.

^{w-w} Fragmenty skreślone.

^{x-x} Fragment dopisany odręcznie.

^{y-y} Fragment wykreślony.

^z Słowo wykreślone.

^{aa} Słowo wykreślone.

^{bb} Fragment wykreślony.

^{cc-cc} Fragment wykreślony.

^{dd-dd} Fragment wykreślony.

^{ee-ee} Fragment wykreślony.

^{ff-ff} Fragment wykreślony.

^{gg-gg} Fragment wykreślony.

^{hh-hh} Fragment wykreślony.

ⁱⁱ⁻ⁱⁱ Fragment wykreślony.

Projekt instrukcji: przekład z języka niemieckiego, oryginał, maszynopis.

ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3742 Res. 3730, k. 554–605.

Nr 50

1916 kwiecień 20, Wiedeń. – Komunikat nr 110 Szefostwa Cenzury, podpisany przez ppłk. Karla Angerera, wyjaśniający naczelnikom grup kwestię konieczności usuwania bądź pozostawiania stempli na korespondencjach, przez wzgląd na zawarte tam informacje.

Komunikat nr 110^a
Do wszystkich naczelników!

Ponieważ mimo częstych i ponawianych instrukcji w toku wykładów wątpliwości odnośnie dopuszczalności pieczętek poczty polowej, stempli formacji itd. na korespondencjach zaadresowanych do krajów nieprzyjacielskich wciąż powracają, powodując wielkie problemy, naczelnicy wezwani są do tego, by przyjąć do wiadomości do ścisłego wykonywania następującą wytyczną, odnośnie, której należy **dokładnie** poinstruować cenzorów:

1. Pieczętka poczty polowej **bez** podania miejsca postoju **nie** jest przeznaczona do usuwania.
2. Jeśli na pieczętce poczty polowej widoczna jest formacja, taka **pieczętka** może pozostać.
3. Jeśli na pieczętce poczty polowej widoczne jest **miejsce postoju**, to informację tę należy usunąć.
4. Jeśli na pieczętce widoczne są stempel formacji i miejsce postoju, to w przypadku formacji tyłowych, względnie operujących na dalszych obszarach wojskowych, o ile widniały one w ewidencji czasów pokoju, dane te mogą pozostać.
5. W przypadku formacji zapasowych lub jednostek wystawionych już po wybuchu wojny numer formacji ma być usuwany.

Przykład: 17 oddział lotniczy w Beneschau
17 usunąć.

25 c. i k. pułk w Pilźnie, 12 kompania marszowa
12 usunąć.

W przypadkach wątpliwych zasięgnąć opinii oficera łącznikowego z Biura Ewidencyjnego.

Dodatek do pkt. 3.

Jako podanie miejsca postoju należy rozumieć także uwagę: „Jestem nad Isonzo”, „Nad Strypą” itd. itd.

Wiedeń, 20 kwietnia 1916

Szefostwo Cenzury
w zastępstwie: ppłk Karl Angerer

^a Adnotacja maszynowa: „Abt. D. Res. Nr. 3755”.

Komunikat: przekład z języka niemieckiego, kopia, maszynopis powielany.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3742 Res. 3755, k. 724.

Nr 51

1916 kwiecień 27, Wiedeń. – Komunikat nr 112 Szefostwa Oddziału Cenzury GZNB podpisany przez płk. Otto Kicka, odnoszący się do opłat za przesyłki dla konfirmowanych oraz definiujący pojęcie „konfirmowanego”.

Komunikat nr 112^a

Do wiadomości wszystkich naczelników

Temat: Wyjaśnienie pojęcia „konfirmowany”

Wiedeń, 27 kwietnia 1916

Szefostwo Cenzury
płk Otto Kick

Kopia dekretu: k.k. P.D. Zl^b. 1096 V.M./1916 z 19 IV 1916

Do dekretu z 13 października 1914 r. Zl. 1137/V M-14 i do załącznika do P.u.V. Bl. Nt. 101 – 1915 odnośnie opłat względem przesyłek dla Konfirmowanych wydaje się następujące wytyczne zgodnie z H.M. dekretem z 14 kwietnia 1916 r. Zl. 10684/P:

Jako „konfirmowanych” w rozumieniu rozdziału I, B. Zestawienia przepisów o komunikacji pocztowej jeńców wojennych itd. (załącznik zo P.u.T.V. Bl. nr 101/1915) uważa się obywateli krajów nieprzyjacielskich zamieszkałych w swoim zwykłym miejscu zamieszkania, jedynie pozostających pod szczególnym nadzorem władz cywilnych. Natomiast ci konfirmowani, którzy zostali zatrzymani w swoim obozie albo „stacji”^c, pod względem procedur odnośnie traktowania ich przesyłek równi są internowanym. Dlatego wysyłane przez nich przesyłki wolne są od opłat, zaś zaadresowane do nich przesyłki pozbawione znaczków mają być przepuszczane bez przeszkód.

c. i k. prezydent Hoheisel

^a Adnotacja maszynowa: „Abt. D. Res. Nr. 3775”.

^b Zl (Zensurleitung) – rozkaz Szefostwa Cenzury.

^c Stacji konfirmowania.

Komunikat: przekład z języka niemieckiego, oryginał, maszynopis.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3742 Res. 3775, k. nlb.

Nr 52

1916 maj 2, Wiedeń. – Komunikat nr 113 Szefostwa Oddziału Cenzury GZNB podpisany przez płk. Otto Kicka, odnośnie sprawy zachęcania przez Rosjan austro-węgierskich jeńców, by zdecydowali się osiedlić w Rosji.

Komunikat nr 113^a
Do wszystkich naczelników!

Naczelnicy proszeni są o informację, czy na podstawie poczty przychodzącej poczyniono obserwacje na temat podejmowanych przez Rosję prób przekonywania naszych jeńców wojennych, by osiedlili się w Rosji.

Wiedeń, 2 maja 1916

Szefostwo Cenzury
płk Otto Kick

^a Adnotacja maszynowa: „Abt. D. Res. Nr. 3793”.

Komunikat: przekład z języka niemieckiego, kopia, maszynopis.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3742 Res. 3793, k. 974.

Nr 53

1916 maja 24, Wiedeń. – Instrukcja nr 136 Wojennego Urzędu Kontroli zwracająca uwagę na narastające zjawisko omijania cenzury listów poprzez zamieszczane w prasie ogłoszenia handlowe.

136. 24.05.1916 69372 Możliwość korespondowania poprzez dodatki do gazet jest coraz częściej wykorzystywana celem ominięcia cenzury listów. Np. pewien kupiec podczas swojego pobytu w jednym z kurortów korespondował ze swoim prokurystą posługując się przez całe tygodnie dodatkami do gazety, która ukazywała się w tym kurorcie i była abonowana przez prokurystę. Sposób ten służył im do zatajenia swoich działań przed konkurencją, działali za pomocą klucza szyfrowego, polegającego na kryptonimach, za którymi kryły się specyficzne towary, którymi handlowali. Np. tekstylia określali jako miód, bele bawełny jako ryby, skórę jako pocałunki. Jednakże, jako że tą drogą można przekazywać nie tylko nieszkodliwe informacje handlowe, lecz także wojskowe i polityczne tajemnice, władze prasowe mają rozesłać na wszelkie adresy, na które wysłano rozporządzenie Wojennego Urzędu Kontroli 23945 informację o zaostrzeniu przepisów, oraz wzmóc swoją czujność. Jeśli w jakimś przypadku powstanie podejrzenie karalnego procederu,

należy w porozumieniu z kompetentną władzą policyjną rozpocząć postępowanie penalizujące, zaś jego dowód przedstawić ewentualnie przed sądem wojskowym. [...]

Instrukcja – Zestawienie instrukcji cenzorskich dla prasy wydanych przez Wojenny Urząd Kontroli odnośnie publikowania informacji o jeńcach wojennych, Wiedeń, kwiecień 1917: przekład z języka niemieckiego, kopia, maszynopis.

ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3752 Res. 4701, s. 36.

Nr 54

1916 maj 31, Wiedeń. – Rozkaz szefa Oddziału Cenzury, płk. Otto Kicka, rozbudowujący aparat Nadcenzury, wyznaczający kierownictwo nad nią audytorowi Sicha, wprowadzający jej nową organizację i zadania.

Abt. D. Res. No 3929

Rozkaz szefostwa cenzury nr 15^a

Czuję się w obowiązku, by rozbudować aparat **Nadcenzury** i powierzyć kierownictwo całości audytorowi generalnemu Sicha¹²⁶, jako organowi pomocniczemu Szefostwa Cenzury.

I. Organizacja

Cała Nadcenzura zostanie podzielona według geograficzno-językowych kryteriów na 3 kompleksy językowe, a mianowicie:

1. Grupa Nadcenzury P.Z. (płn.-zach. kompleks językowy), języki: niemiecki, czeski i słowacki – naczelnik grupy: ppor. dr Erich von Kahler¹²⁷.

¹²⁶ Karl Sicha – pochodził z czeskiej zgermanizowanej rodziny, absolwent wydziału prawa uniwersytetu w Pradze, urzędnik namiestnictwa morawskiego w Brnie, audytor generalny. Podczas I wojny światowej służył w 53 pp w Zagrzebiu, uczestniczył w walkach na froncie bałkańskim, a od początku 1915 w Bukowinie. Od 1 XI 1915 por. przeniesiony do rezerwy. Potem w oddziale cenzury korespondencji szef Nadcenzury.

¹²⁷ Erich von Kahler (1885–1970) – ur. w żydowskiej rodzinie w Pradze. Studiował filozofię, literaturę, historię, historię sztuki, socjologię i psychologię na uniwersytecie w Monachium, w Berlinie, w Heidelbergu i we Fryburgu. W 1911 r. uzyskał doktorat z literaturoznawstwa na uniwersytecie w Wiedniu. W latach I wojny światowej ppor., naczelnik Grupy Nadcenzury Północno-Zachodniego Kompleksu Językowego (języki: niemiecki, czeski, słowacki) w Oddziale Cenzury GZNB w Wiedniu. Po wojnie wykładał na uczelniach niemieckich, w 1933, po pozbawieniu go obywatelstwa przez nazistów, opuścił Niemcy i osiadł w Pradze. W 1938 wyemigrował do USA, gdzie wykładał literaturę europejską w The New School for Social Research, Black Mountain College, Cornell University i Princeton University. Był przyjacielem Alberta Einsteina, Tomasza Manna i Hermanna Brocha. Wiele książek Kahlera

2. Grupa Nadcenzury P.W. (płn.-wsch. kompleks językowy), języki: ukraiński, polski, rumuński, hebrajski – naczelnik grupy: tymczasowy kadet dr [Jakub] Kittay¹²⁸.
3. Grupa Nadcenzury P.Ws. (płd.-wsch. kompleks językowy), języki: włoski i południowosłowiańskie – naczelnik grupy: dr A[nton] Bielić.

Oddział rosyjski otrzymuje własną Nadcenzurę. W sprawach grupy rosyjskiej doradcą łącznikowym jest por. [Arthur] Schütz.

II. Zadania Nadcenzury

1. Nadzór nad pracą cenzorów w grupach cenzorskich, ocena personelu cenzorskiego.
2. Gromadzenie i prowadzenie statystyk błędów, stwierdzanie źródeł błędów, zgłaszanie sposobów ich usunięcia.
3. Gromadzenie doświadczeń poszczególnych grup, przekazywanie ich wszystkim grupom celem dobra ogólnego.
4. Koordynowanie pracy różnych grup dla celów specjalnych.
5. Wywieranie wpływu celem ujednoczenia postępowania uwzględniając specyfikę danych grup.

^a Na górze po prawej stronie nieczytelny podpis/adnotacja.

Rozkaz: przekład z języka niemieckiego, kopia, maszynopis.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3743 Res. 3929, k. nlb.

Nr 55

1916 czerwiec 2, Wiedeń. – Komunikat Szefostwa Cenzury podpisany przez ppłk. Karla Angerera i precyzujący, kiedy należy zgłaszać przypadki potwierdzonych korespondencyjnie ślubów własnych jeńców wojennych.

Do wszystkich naczelników!

W nakazanych Komunikatem nr 159 meldunkach o małżeństwach jeńców wojennych z krajach nieprzyjacielskich takie planowane małżeństwa należy zgłaszać tylko wówczas, jeśli wyrażono je nie w formie niejasnych zamiarów, lecz wraz z opisem konkretnych okoliczności (zakochanie się, wymienienie określonej kobiety itd.).

często podejmuje tematy polityczne, oraz wątek relacji społeczeństwa do technologii i nauki. Gorący syjonista, popierał ONZ, a także był zaangażowany w działalność antywojenną i antynuklearną. *Kahler, Erich von*, w: *Deutsche Biographische Enzyklopädie*, t. 5, 1997, s. 402.

¹²⁸ Jakub Kittay – absolwent gimnazjum i matematyki na uniwersytecie we Lwowie, gdzie uzyskał doktorat. Przed wybuchem I wojny światowej nauczyciel gimnazjalny we Lwowie. Po wybuchu wojny uciekł z Galicji przed wojskami rosyjskimi. Najpierw mieszkał w Taborze, a następnie w Wiedniu. Od początku 1915 r. był cenzorem Polskiej Grupy Cenzury, następnie przeniesiony do Nadcenzury Oddziału Cenzury GZNB.

Meldunki mają być sporządzane nie w formie sprawozdań, lecz w postaci meldunków referatów.

Wiedeń, 2 czerwca 1916

Szefostwo Cenzury
w zastępstwie: ppłk Karl Angerer

Komunikat: przekład z języka niemieckiego, kopia, maszynopis powielany.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3744 Res. 4117, k. 43.

Nr 56

1916 [czerwiec], Feldkirch. – Kompilacja obowiązujących przepisów cenzury sporządzona w Urzędzie Cenzury Feldkirch na podstawie wytycznych władz centralnych – Naczelnego Dowództwa, Wojennego Urzędu Kontroli, Ministerstwa Wojny i in. Zawiera m.in. definicję zadań cenzury, szczegółową listę tematów poruszanych w korespondencji wymuszających jej zatrzymanie, procedury postępowania z listami i kopertami pod kątem wykrywania informacji ukrytych i zaszyfrowanych.

Wprowadzenie^a

Za pomocą niżej przedłożonego tekstu będzie się próbować zestawić, na podstawie opublikowanych do końca czerwca 1916 r. i pozostających jeszcze w mocy, nowych dekretów Naczelnego Dowództwa, Ministerstwa Wojny, Wojennego Urzędu Kontroli, dowództw wojskowych, dowództwa obrony krajowej w Tyrolu, ministerstw, oraz innych powołanych do tego instytucji, dalej na podstawie stosowanej w Urzędzie Cenzury Feldkirch procedury, poczynionych spostrzeżeń i ^buprzednich przepisów^b te przepisy, które będą mogły służyć za wytyczne dla cenzora wojskowego i pozwolą zwrócić jego uwagę na ważne elementy w jego pracy. Dla przejrzystości poszczególne przepisy zostały poszeregowane na oddziały, i poza tym na ostatniej stronie opatrzone odpowiednim hasłem.^c Niniejszy zeszyt musi co zrozumiałe dotyczyć spraw bieżących, na rogu poszczególne rozkazy i dekrety będą opatrywane numerem.

I. Ogólne^c

Poniższe przepisy mają odniesienie wyłącznie co do spraw ogólnych. Każda grupa cenzury, ewidencji, handlu, polityki, banków, grupa francuska, włoska polska, angielska itd. będzie jeszcze opracowywać specjalne przepisy dla siebie, poza tymi tutaj przedłożonymi. Przepisy odnoszą się do każdego rodzaju przesyłek pocztowych, jako które należy rozumieć: listy, kartki pocztowe, przesyłki wartościowe, paczki, przesyłki konduktorskie zawierające pisane ręcznie

lub maszynowo listy wartościowe i pieniężne, przesyłki urzędowe poczt, dane adresowe) z ^dAustro-Węgier, Niemiec, Turcji i Bułgarii, obszarów nieprzyjacielskich pod okupacją wojsk Państw Centralnych, z krajów sojusznicznych i z obszarów okupowanych^d.

Dotyczy całej poczty z zagranicy do krajów wyżej wymienionych, oraz gdy jest to szczególnie wskazane bądź wynika to samo z siebie (np. przy informacjach wojskowych lub w przypadku propagandy pokojowej) jak również wobec poczty wychodzącej w granicach monarchii.

Poczta z krajów neutralnych do innych krajów neutralnych (np. z Rumunii do Szwajcarii), będzie dokładnie sprawdzana pod kątem treści niekorzystnych dla nas i naszych sojuszników, zaś poczta przepuszczana, nie będzie w żaden sposób oznaczana (^enie będzie nosić adnotacji i pieczętek^e) i bez przeszkód będzie puszczana dalej, także wtedy jeżeli ta poczta dotyczy członków nieprzyjacielskich państw. [...]

III. Ogólne przepisy kontrolne

W pierwszej kolejności odnoszą się one do: 12. Zatrzymywać wszystkie niezgodne z dobrem i interesem państwowym oraz z interesem wojskowym dążności i informacje. Wszystko co zdaniem wojskowych szkodzi interesom własnego państwa a może stanowić cenne źródło informacji dla przeciwnika, zatrzymywać.

Działalność cenzury objęta jest tajemnicą urzędową.

Utrzymanie tajemnicy o sprawach wojskowych

Utrzymanie tajemnicy wokół spraw wojskowych ma zasadnicze znaczenie podczas wojny.

Osobom służącym w wojsku nie wolno bez wyraźnego upoważnienia przekazywać prasie informacji tego rodzaju. Wiadomości, które odnoszą się do zamierzonych bądź trwających działań, marszy i punktów stacjonowania, zestawienia kierunków marszu i celów marszu dla poszczególnych dowództw, oddziałów i urzędzeń, dalej informacje dotyczące nieprzyjaciela, muszą być zatrzymywane; wolno informować wyłącznie o wydarzeniach, wiedza o których nie może już przynieść szkody.

Żadna wychodząca z obszaru liniowego armii polowa przesyłka pocztowa nie może zawierać danych, z których można pozyskać informację o miejscu jej nadania i miejscu stacjonowania.

^fWojsenny Urząd Kontrolif. **Dane o drożyznie**

Wszystko o czym pisze nasza prasa codzienna i co w wiarygodny sposób pojawia się w korespondencji, może być przepuszczane. A więc np. wiarygodne dane o opisywanych w prasie werbunkach, stanie żniw, cenach artykułów spożywczych, cenach surowców. Zatrzymaniu podlegają uogólniające informacje o drożyznie, głodzie, dalej tendencyjne informacje nt. braków surowcowych, artykułów pierwszej potrzeby itd. podlegają częściowemu wykreśleniu lub usunięciu.

Informacje zabronione

Wiadomości, których publikacja jest zabroniona:

- a) Plan i kierunek działania własnych sił zbrojnych (floty, sił powietrznych).
- b) Strategia i wypowiedzi na temat przyszłych przedsięwzięć ofensywnych.
- c) Przemieszczanie się, siła i miejsce stacjonowania własnych oddziałów (także punkty położone na tyłach), gotowość marszowa i ruch transportów żołnierzy.
- d) Artykuły, z których można wyciągnąć dane na temat własnego „ordre de bataille”.
- e) Dane o nazwiskach i stopniach wojskowych naszych dowódców, jeśli nie są oni wzmiankowani w raportach sztabu generalnego lub nazwy poszczególnych sztabów; wyłączone są najwyżej nazwiska niższych kadr dowódczych przy opisach bohaterskich czynów.
- f) Nie rozgłaszane powszechnie zmiany organizacyjne, nowe formacje, zmiany w adiustacji, uzbrojeniu i wyposażeniu oddziałów.
- g) Numeryczny opis sił własnych.
- h) Dane na temat strat własnych (liczba rannych).
- i) Dane wszelkiego typu na temat fortyfikacji (oznaczenia topograficzne naszych pozycji, ilustracje i fotografie odcinków frontów).
- j) Nasze działania mające na celu wprowadzenie w błąd nieprzyjaciela.
- k) Miejsca produkcji i przechowywania oraz transporty ważnych urządzeń wojskowych, budowa szpitali rezerwowych, punktów opatrunkowych itd.
- l) Wzmiankowanie o obecności oddziałów niemieckich na froncie włoskim¹²⁹.
- m) Wszelkie dane, z których wynika nasza wiedza odnośnie sił i struktury nieprzyjacielskich wojsk, szczególnie te dane, które nie pojawiały się wcześniej w publikacjach prasowych.
- n) Dokładny opis, jakie cele nalotów bombowych wyznaczył sobie nieprzyjaciel i jaka była ich skuteczność (aby zapobiec ich ulepszeniu).
- o) Obelgi przeciwko armii.
- p) Wiadomości na temat dezercji i innych karalnych działaniach własnych żołnierzy na froncie.
- q) Przesadzone, poruszające ludność opisy działania ostrzału nieprzyjacielskiej artylerii przeciwko naszym pozycjom.
- r) Nastroje ludności austro-węgierskiej przeciwko wojnie, demonstracje, propaganda pokojowa itd.
- s) Niepokojące informacje o wybuchu epidemii, zawyżonych cenach artykułów żywnościowych, braków żywności w monarchii itd.
- t) Artykuły lekceważące wroga.

¹²⁹ W nomenklaturze austro-węgierskiej określano go jako Front Południowo-Zachodni (Süd-West Front, SW-F).

Dokumenty z krajów nieprzyjacielskich

Wszystkie wystawione przez władze krajów nieprzyjacielskich dokumenty celem kontroli przesyłać.

Instytucje kontrolne mają przedkładać przesyłki zawierające ważne treści wojskowe lub zdradzieckie. ⁵Przy okazji takiej przesyłki ukazuje się rozporządzenie odnośnie spraw bezpieczeństwa i kontroli policyjno-państwowej, mającej być sprawowaną przez kompetentną komórkę w dowództwie wojskowym. Takie przesyłki tylko wyjątkowo mają być przekazywane do nadzoru Wojennego Urzędu Kontroli⁶.

II. Przepisy

- a) Kontrola koperty. Jeżeli na kopercie znajduje się napis odbiegający formą od dotychczas stosowanych. Czy na kopercie są liczne znaczki, możliwie gęsto obok siebie nalepione, które mogą kryć jakąś określoną zaszyfowaną liczbę lub też pod znaczkami znajduje się jakaś informacja (w takiej sytuacji następuje częściowe usuwanie znaczków).

Usuwanie znaczków

Cenzor, który usuwa znaczki z kopert listów w celu ich ocenzenia, musi je z powrotem nakleić, lub też na poczcie potwierdzić całkowite lub częściowe usunięcie znaczka (np. znaczek za 25 halerzy usunięty przez cenzora. NN).

Tylną stronę koperty przechyloną potrzymać pod światłem i sprawdzić, czy nie zawiera ona żadnych oznaczeń tuszem sympatycznym. Ten ukryty tekst należy starannie przepisać. Na rogach koperty należy sprawdzić, czy nie są tam ukryte małe sklezione karteczki lub skrawki papieru.

Sprawdzenie listu

Odczytywać go na głos, nie dając się zwieść gdy początek nie daje powodu do niepokoju.

Czy list nie zawiera wyraźnie nienaturalnych zdań?

Czy między wierszami nie ma podejrzenie wielkich pustych miejsc, nietypowo większych?

Czy na skraju listu nie ma dużych, niezapisanych fragmentów lub są niezapisane strony? W takich przypadkach pochylić list nad światłem i go sprawdzić pod kątem atramentu sympatycznego.

Zamknięcie listu musi nastąpić po skrupulatnym sprawdzeniu samego listu. Należy rozważyć maszynowe zamknięcie listu.

Druków nie wolno zaklejać, jako że w takim wypadku nadawca zapłaci karę.

Korespondencja Czechów

Zauważono że wielu, szczególnie spośród zamieszkałych w Szwajcarii Czechów, potajemnie koresponduje ze swoimi bliskimi w Austrii używając do tego celu papieru listowego i kopert szwajcarskich firm.

Korespondencje na przejściach granicznych

Ze szczególną uwagą należy sprawdzać:

Listy do – i – z miejscowości pogranicza w Vorarlbergu i Szwajcarii (Au, Meiningen, Rorschach, Romanshorn, Buchs, St. Gallen itd.) Takie same listy do francuskich i włoskich miast granicznych w Szwajcarii (Lugano, Lozanna, Genewa itd.).

Przesyłanie dokumentów osobistych, paszportów, świadectw pochodzenia, (ucieczka za granicę, służba krajom nieprzyjacielskim, nieuzasadnione przekroczenie granicy). Przesyłki z Tyrolu, Czech, krajów południowo-słowiańskich, korespondencja duchownych.

Praca ręka w rękę z władzami

Jeżeli są do przejścia listy z informacjami mogącymi mieć znaczenie dla władz wojskowych, policyjnych i celnych, mają one być przekazane odpowiednim instytucjom (np. próby ucieczek, dezercje, fałszywe deklaracje celne, próby ominięcia zakazów wywozu itd.).

Korespondencje polityków i organizacji

Korespondencje polityków i organizacji do ich zwolenników za granicą, wszelkie przesyłki gazet i listy tego typu powinny zwracać uwagę.

Zagraniczne listy do Wiednia

Urzędy cenzury, które kontrolują pocztę napływającą z zagranicy, całą korespondencję zagraniczną do Wiednia, która została zatrzymana, mają bez zwłoki przesyłać komisjom kontroli listów w Wiedniu.

Tajemnica urzędowa, dowiadywanie się na temat losu zatrzymanych przesyłek

Urzędy cenzury nie udzielają informacji i niczego nie wyjaśniają; ich działalność jest objęta tajemnicą urzędową. Często dochodzi do tego, że urzędy pocztowe w przypadkach, gdy korespondencje są przedkładane urzędowi cenzury lub przez nie przejmowane, informują na ten temat osoby zainteresowane. W ten sposób działalność policji państwowej jest częstokroć utrudniona, jeśli wręcz uniemożliwiona, ponieważ dzięki takiej informacji podejrzane osoby zostają ostrzeżone i mogą podjąć działania, by zatrzeć ślady, zanim władze wpadną na ich trop.

^h32. Listy z – i – do Bośni i Hercegowiny, Dalmacji^h.

Komenda Wojskowa, Komisja Cenzury Telegramów w Sarajewie

Wszystkie korespondencje z zagranicy i za granicę za wyjątkiem tych zaadresowanych do i od jeńców wojennych i internowanych cywilów mają być bez wyjątku zatrzymywane i przesyłane do władz politycznych biura prezydialnego przy odpowiednim rządzie krajowym. [...]

VI. Korespondencja jeńców wojennych

Listy do i – od – austriackich jeńców wojennych za granicą

Cenzurowanie listów do austro-węgierskich jeńców wojennych w krajach nieprzyjacielskich, podobnie jak korespondencji od tych jeńców austro-węgierskich przechodzi przez GZNB (Centralne Wspólne Biuro Rejestrowe Czerwonego Krzyża, Wydział Informacyjny dla Jeńców Wojennych w Wiedniu), Wiedeń I. Komisje Nadzoru dla przesyłek listowych będą szczególnie zwracać uwagę na to, by przychodzące do nich przesyłki listowe, które są zaadresowane do jeńców wojennych, nie były sprawdzane, lecz były przesyłane do wyznaczonego urzędu w Wiedniu.

¹Listy przemycone z obozów jenieckich w Austro-Węgrzech. Taka sama procedura jest przewidziana dla każdej sztuki korespondencji, która została przemycona z obozu jenieckiego, i bądź w zamkniętym liście bądź bezpośrednio została przekazana do krajów neutralnych¹.

Przekazywanie korespondencji do austro-węgierskich jeńców wojennych lub internowanych. Przekaz wiadomości do znajdujących się za granicą austro-węgierskich jeńców wojennych lub internowanych przez stowarzyszenia, organizacje pomocowe lub przez osoby prywatne do krajów neutralnych (także z częściowym wyłączeniem Czerwonego Krzyża) będzie dopuszczalne. Te informacje winny być sprawdzone i przekazane dalej.

Przesyłanie dokumentów osobistych za granicę do austro-węgierskich jeńców wojennych (wojennych, internowanych, uciekinierów) jest niedopuszczalne i takie przesyłki mają być przekazywane do Wojennego Urzędu Kontroli¹.

Listy do i od jeńców wojennych krajów nieprzyjacielskich

Listy do naszych jeńców wojennych lub listy do i od jeńców wojennych znajdujących się w monarchii z krajów nieprzyjacielskich, mają być bez wyjątku przekazywane do GZNB St. f. KG. W Wiedniu. Listy, które docierają do Urzędu Cenzury bez stempla kontrolnego wyznaczonego urzędu informacyjnego, mają być przesyłane do Urzędu Pocztowego Wiedeń 1. [...]

Podstępny, sztuczki

Wewnętrzna strona rozmaitych opakowań

Stwierdzono, że wewnętrzna część kopert (opaski krzyżowe, druczki adresowe przy przesyłkach zawierających druki pocztowe, głównie przy gazetach), jest używana do tajnego, zabronionego i podejrzanego przekazywania informacji.

Zaklejone kartki pocztowe

W sprzedaży są pocztówki, których strona ilustrowana jest zaklejona. Sklejone razem kartki. Stwierdzono, że poprzez sklejenie dwóch cienkich, specjalnie do tego celu przygotowanych kartek, między które można wsunąć cieniutki papier, na którym umieszczony jest tekst pisany w sposób zaszyfrowany lub zwyczajnym

pismem, za granicę przekazywane są informacje w celach szpiegowskich. Po jednej stronie jest normalny tekst, podczas gdy po drugiej stronie jest ilustracja. Cieniutka kartka z pismem jest sklejona na krawędziach, podczas gdy środek z właściwą informacją, nie jest zaklejony. Z pewnością można przyjąć, że takie kartki, jeśli są one robione przez fachowca (introligatora), bardzo trudno jest wykryć, stąd skutecznie służą one do przekazywania wiadomości szpiegowskich.

Atrament sympatyczny i pismo szyfrowane

Jako że przekazywanie ważnych wiadomości za granicę bez osobistego uczestnictwa nieprzyjacielskich konfidentów częściej odbywa się za pomocą atramentu sympatycznego, także drogą metod szyfrowania. Tak pisma pisane atramentem sympatycznym, jak i szyfracje pojawiają się w nie budzących z pozoru żadnych podejrzeń listach, pocztówkach i gazetach.

Zazwyczaj w listach i pocztówkach pojawiają się informacje pisane atramentem sympatycznym między wierszami pisanymi zwyczajnym tekstem. Pismo tajne pozwala się z łatwością odczytać za pomocą światła, gdy zapisaną tak kartkę trzymając poziomo ustawi się na tej samej wysokości oczu pod światło, i tak łatwo kartkę się odczytuje. W ten sposób widoczne staje się pismo w postaci jasnego tekstu, można też je rozpoznać dotykiem – papier w tym miejscu jest bardziej szorstki.

W gazetach teksty pisane atramentem sympatycznym można znaleźć po wewnętrznych krawędziach poszczególnych stron, lub też w pustych miejscach w dziale ogłoszeń. Wiadomości zaszyfrowane w listach i pocztówkach dają się odczytać w taki sposób, że np. pozornie nieszkodliwe zamówienia towarów pisane stylem kupieckim nie są skierowane do żadnych konkretnych domów towarowych, lecz do jakichś osób. Należy zwrócić szczególną uwagę na ten sposób przekazu informacji.

W gazetach najczęściej przekaz informacji odbywa się w ten sposób, że słowa mające być odczytane tworzone są za pomocą nakłuć igły. [...]

Wiadomości między podwójnymi kopertami

Stwierdzono, że między wewnętrzną a zewnętrzną stroną podwójnej koperty umieszczane są wiadomości napisane lub wydrukowane na bibule.

Puste kartki papieru

Przesyłki listowe z pustymi kartkami papieru należy niszczyć, ponieważ ten sposób również służy do przekazywania tajnych wiadomości.

Znaczk reklamowe i znaczk organizacji pomocowych

Pod reklamami i znaczkami Czerwonego Krzyża przekazywane są informacje odnośnie przemieszczania się wojsk. Często zdarza się to w listach polowych z frontu do Szwajcarii.

Ukryte podpisy, znaki alfabetu Morse'a

Należy zauważyć, że list może zawierać także znaki niestenograficzne. Krawędzie, kanty, linie rachunków itd., na przesyłkach muszą zostać sprawdzone pod kątem znaków alfabetu Morse'a. Należy również szukać tajnych znaków i wiadomości pod znaczkami pocztowymi. [...]

^a Przepisy mają formę zwartej, szytej broszury z odręcznym napisem: „1916 Zensurbestimmungen”.

^{b-b} Słowa wykreślone, dopisano: „uzupełnień”.

^{c-c} Fragment wykreślony.

^{d-d} Fragment wykreślony.

^{e-e} Fragment wykreślony.

^{f-f} Słowa wykreślone.

^{g-g} Fragment wykreślony.

^{h-h} Fragment wykreślony.

ⁱ⁻ⁱ Fragment wykreślony.

^{j-j} Fragment wykreślony.

Kompilacja przepisów: przekład z języka niemieckiego, oryginał, maszynopis.

ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, „ZS-F”, Kart. 3796, k. 1–11, 31–33.

Nr 57

1916 lipiec 7, Wiedeń. – Program narady naczelników grup 7 lipca 1916 r. Omawiano tematy takie jak: kwestia zatrzymywania korespondencji zawierającej niesmaczne karykatury osób panujących, zarówno krajów sojuszniczych, jak nieprzyjacielskich, sprawa koordynacji działań z nadcenzorami w kontrolowaniu korespondencji.

- 1) Są kartki pocztowe, które przychodzą z Włoch przez cenzurę włoską do Austrii, i które skarykaturowały osobę Jego Wysokości w najbrutalniejszy sposób. Wobec skargi austriackiego Czerwonego Krzyża skierowanej do Włoskiego Czerwonego Krzyża ów formalnie przeprosił, dodając jednakże, że również nasza cenzura przepuszcza do Włoch podobne obraźliwe korespondencje. O ile w myśl panujących w tutejszej cenzurze przepisów jest rzeczą niemożliwą, by twierdzenie włoskiego Czerwonego Krzyża było prawdziwe, naczelnicy grup mają zwrócić uwagę na to, by korespondencje z ilustracjami lub treścią, która uraża uczucia przeciwnika w brutalny sposób, lub niegodnie karykaturowuje panującego w kraju nieprzyjacielskim, nie były przepuszczane dalej.
- 2) Naczelnik Niemieckiej Grupy Cenzorskiej A zapytał, w jaki sposób zaznaczać na korespondencjach, które już przysły do cenzury z wymazanymi fragmentami, że nie dokonał tego cenzor, tak aby nadcenzura nie przypisała tych usuniętych fragmentów pracy cenzora. W porozumieniu z audytorem generalnym Sichą

ustalono, że takie usunięcia mają być zaznaczane malutkim krzyżykiem ołówkiem do parafowania.

- 3) Korespondencje, które z powodu treści albo innych przyczyn zostały ^awykorzystane^a celem sprawozdań dla szefostwa cenzury a potem są ^bprzekazywane dalej^b mają być zaznaczane przez cenzora parafą, aby ^cuniknąć zbędnego zatrzymania przez^c Nadcenzurę^d.

^{a-a} Fragment wykreślony, dopisano ręcznie: „przekazane do wykorzystania”.

^{b-b} Wykreślone, dopisane ręcznie: „zostały przekazane”.

^{c-c} Wykreślone.

^d Dopisane: „ewentualnie można dokonać jej sprawdzenia”. Dopisano ponadto odręcznie fragment, po czym go wykreślono: „Dlatego należy poinformować Nadcenzurę o wykorzystaniu korespondencji”.

Program narady: przekład z języka niemieckiego, oryginał, maszynopis.

ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3743 Res. 3926/3, k. nlb.

Nr 58

1916 lipiec 10, Wiedeń. – Wyciąg ze sprawozdania szefa Nadcenzury, audytora generalnego Sichy, dotyczącego jej działalności. Omawia on kwestię nastawienia cenzorów i naczelników Oddziału Cenzury do Nadcenzury, analizuje działalność i wydajność poszczególnych grup cenzury, podając precyzyjne dane liczbowe – ilość opracowanej korespondencji i procent korespondencji ocenzonej wadliwie. W ogólnym omówieniu dużo miejsca poświęcono trudnej dla cenzorów sprawie usuwania niedopuszczalnych adresów i stempli wojskowych, przez wzgląd na informacje, które mogły z nich zaczerpnąć przeciwnik.

Szefostwo Nadcenzury

Exh. Nr. 31 Sprawozdanie z działalności

Do szefostwa Oddziału Cenzury Centralnego Wspólnego Biura Rejestrowego
Wyciąg^a

Wiedeń, 10 lipca 1916

I. Tuchlauben 8

Poniżej w tekście szefostwo Nadcenzury pozwala sobie raportować o dotychczasowej swojej działalności oraz poczynionych podówczas obserwacjach.

W tym pierwszym okresie swojego istnienia nowopowstała placówka Nadcenzury spotkała się z pewnymi przesadami ze strony niektórych naczelników grup i jeszcze dzisiaj wydaje się że utrzymuje się jeszcze mylne pojęcie o naturze i celu Nadcenzury jak i jej służbowej pozycji. W żaden sposób nie jest tutaj celem, by

uszczuplać zakres działalności i samodzielność poszczególnych grup, lecz musi się koniecznie żądać od naczelników grup, by widzieli w Nadcenzurze urząd nadrzędny, któremu należy się pewien autorytet. Tylko wówczas Nadcenzura będzie w stanie w pełni podolać nałożonym na nią zadaniom.

Zaobserwowane podczas kontroli podgrup Nadcenzury błędy będą natychmiast zestawiane przez szefostwo pod kątem ich rodzaju i w wyznaczonym czasie będą bezpośrednio o nich powiadamiani naczelnicy pojedynczych grup. Naturalnie mogą pojawiać się także różnice zdań zwłaszcza w takich wypadkach, w których jasno określone prawa i zasady nie zostały sformułowane, lecz gdy decyduje w mniejszym lub większym stopniu subiektywne odczucie i pojmowanie przez poszczególnych cenzorów. Załatwiania takich przypadków za pomocą długofalowej korespondencji pisemnej, jak zaobserwowano w poszczególnych grupach, szefostwo Nadcenzury nie uważa za celowe, jako że jest to czasochłonne i nie sprzyja pozytywnej pracy. Bezpośrednia wymiana poglądów dużo szybciej doprowadzi do celu i w ten sposób wyłonią się podstawy dla dalszych wytycznych. Służące temu celowi przekształcenie form komunikacji służbowej zaproponowało ze swojej strony szefostwo Nadcenzury celem osobistego nawiązania kontaktu, i pozwala sobie oczekiwać, że doczeka się ono pozytywnej odpowiedzi ze strony grup cenzury, stanowiąc konieczny warunek skutecznej pracy.

Dalej następuje przejrzyste przedstawienie skonstatowanych przez Nadcenzurę stanów cenzorskich i w załączeniu do tego krótkie sprawozdanie odnośnie uwag referenta na temat podporządkowanej mu grupy usuwającej.

I. Północno-zachodni Kompleks językowy

a. Grupy niemieckie

W okresie trzech tygodni trafiło 10 tys. sztuk korespondencji do skontrolowania, z czego 143 uznano za błędnie ocenzone, co oznacza ilość błędów – 1,43%. Błędy popełniły grupy: A – 67, B – 37 i C – 21; poza tym w przypadku 18 budzących wątpliwości kart pocztowych nie dało się stwierdzić, od której grupy pochodzą, jako że ich cenzorzy są niemożliwi do identyfikacji po złożonych na nich podpisach. Albo cenzorzy ci mimo powtórzonego już zakazu samowolnie zmienili swoje podpisy, albo nie są oni znani Nadcenzurze, w obu przypadkach jest to godne pożałowania, i wyłącznie utrudnia działalność kontrolną.

W szczególności zaobserwowano w niemieckich grupach następujące błędy:

Nieumiejętne usunięcia adresów wojskowych i pieczętek – 86 przypadków, opuszczone fragmenty przeznaczone do usunięcia – 15, cenzurowanie obcojęzycznych korespondencji 12, zaniedbane przekazanie do grupy deszyfrującej 11, ocenowanie poczty zabronionej 7, dalsze przesłanie korespondencji przeznaczonej do zatrzymania 5, naczelnicy grup otrzymali 4 sztuki, i do grupy informacyjnej przekazano 2 sztuki. Ponadto materiał przeznaczony do usuwania został znaleziony w gotowej poczcie.

b. Grupy czeskie

W materiale skontrolowanym w ilości 105 600 sztuk w ciągu 3 miesięcy tylko w 59 przypadkach pojawiły się materiały wątpliwe. Ilość błędów 0,05%. 38 błędów przypada grupie A i 21 błędów grupie B. Według spraw błędy rozdzielane są następująco: błędne usuwanie adresów wojskowych i pieczętek – 33 (A 25. B 8), opuszczenia usuniętych fragmentów 18 (A 11, B 7), przeoczenie widocznego szyfru 2 (B), własnoręczne nakłucie 1 (B), ocenizowanie poczty zabronionej 1 (B), naczelnictwu grupy przekazano 2 sztuki (A i B po 1), 2 sztuki do zatrzymania (A i B po 1). W grupach czeskich zaobserwowano też, że korespondencje ze śladami usuwania zostały wrzucone do poczty opracowanej.

Ogólnie praca czeskich grup cenzorskich została uznana za bardzo zadowalającą.

c. Grupa słowacka

Spośród 3500 skontrolowanych korespondencji braki stwierdzono w 153, czyli w 4,37%. Stosunkowo wysoka ilość błędów da się wytłumaczyć tym, że grupa ta, dla której dopiero co powołana została Nadcenzura, jak dotąd nie została poddana pouczającemu wpływowi kontroli zewnętrznej. Jak się jednak zaraz okazało po pierwszym nawiązaniu kontaktu z naczelnikiem grupy, można oczekiwać poprawy w najbliższym czasie. Większość przypadków błędów polega na niedostatecznym usuwaniu adresów wojskowych i pieczętek, dalej stwierdzono liczne przypadki własnoręcznego uszkodzenia korespondencji a w 2 kartkach, które zresztą w rozumieniu Komunikatu nr 97 powinny być potraktowane jako niedozwolone, przepuszczono zabronione uwagi odnośnie drożyzny.

II. Północno-wschodni kompleks językowy

W północnowschodniej grupie Nadcenzury skontrolowano 68 523 korespondencje, z czego błędnie ocenizowano 587. W poszczególnych grupach stosunek ten przedstawia się następująco:

a. Polska A

Wśród 13 130 korespondencji znaleziono 193, czyli 1,46% błędnie ocenizowanych, z czego 144 stanowiły błędy cenzury a 49 bardziej błędy formalne. Przeważa 99 przypadków niedostatecznego usuwania adresów wojskowych i pieczętek, 10 to niedostateczne usunięcie treści, 9 przepuszczenie korespondencji mającej zostać zatrzymaną, 9 – powinno zostać poddanych szczególnemu traktowaniu i 17 obcojęzycznych korespondencji, które zostały ocenizowane.

b. Polska B

Z całego materiału tej grupy 19 662 sztuki zostały poddane kontroli nadcenzury i w tej całości stwierdzono 111 błędów (statystyka błędów: 0,56%) w tym 98 błędów rzeczowych i 13 błędów formalnych. Odnośnie szczegółów odpadają 56 korespondencje z nieudolnymi usunięciami adresów wojskowych i pieczętek, 2 korespondencje zostały zatrzymane, 8 zostało wykorzystanych

w sprawozdaniu, 1 karta została przekazana grupie deszyfrującej, zaś 22 karty były obcojęzyczne.

c. Grupy ukraińskie

Te grupy (A i B) spośród 15 589 sprawdzonych przez nadcenzurę korespondencji popełniły błędy w 177, czyli statystyka błędów wyniosła 1,13%, z czego 103 rzeczowe i 74 formalne. W 44 przypadkach były to nieprawidłowe usunięcia adresów wojskowych i pieczętek, 17 korespondencji, w tym 3 o treści rusofilskiej, zostały zatrzymane, w 12 przypadkach podjęto usuwanie tekstu, korespondencje przekazano naczelnictwu grupy względnie grupie informacyjnej, zaś 35 korespondencji było w innym języku. Trzeba wskazać na stosunkowo dużą ilość korespondencji nadającej się do zatrzymania, którą znaleziono w poczcie jaka miała być wysłana dalej.

d. Grupa rumuńska

Sprawdzono 18 600 sztuk korespondencji rumuńskich, w tym stwierdzono 38 błędów rzeczowych i 63 formalne, (statystyka błędów: 0,54%). Błędy rzeczowe polegały tutaj głównie na nieprawidłowym usuwaniu adresów wojskowych i pieczętek.

e. Grupa hebrajska

Spośród 1531 korespondencji znaleziono 5 błędnych (nieprawidłowe usuwanie adresów wojskowych i pieczętek) oraz jedną kartkę niedozwoloną, statystyka błędów wyniosła 0,32%.

Ogólnie należy jeszcze zauważyć, że błędy formalne, takie jak nieprawidłowe określenie kraju przeznaczenia, braki parafy, cenzurowanie niedozwolonej korespondencji w prawie wszystkich grupach Północno-Wschodniego kompleksu językowego miały miejsce całkiem często, także zwielokrotnienie ilości korespondencji przeznaczonej do usuwania znajduwanej w poczcie, która miała być wysłana dalej. To co przeoczono cenzurując treść, w większości dotyczyło przesadzonych informacji o nędzy i drożyznie oraz opisach paniki przed ofensywą rosyjską, wyłącznie w grupach ukraińskich zignorowano też kilka ciężkich przypadków natury politycznej, które to zdarzenie zostało przedstawione naczelnictwu grupy jako wypadek pracownika działu manipulacyjnego.

III. Południowo-wschodni kompleks językowy

Na podstawie wyników kontroli Nadcenzura uzyskała tutaj następujący obraz:

Grupa chorwacka

Sprawdzonych 24 310, zakwestionowanych 121, statystyka błędów 0,5%.

Grupa serbska

sprawdzonych 18 265, zakwestionowanych 129, statystyka błędów 0,75%.

Grupa słoweńska

Sprawdzonych, 11 620, zakwestionowanych 81, statystyka błędów 0,7%.

Grupy włoskie

Sprawdzonych 33 758, zakwestionowanych 608, statystyka błędów 1,81%

Oдноśnie stosunkowo najczęściej występujących przypadków zakwestionowania korespondencji trzeba stwierdzić co następuje:

Łamiące Komunikat nr 110 względnie nr 74 (adresy wojskowe i pieczętki) błędy można określić jako notoryczne. Nadcenzura nabrała przekonania, że cytowane komunikaty ani nie zostały ściśle zinterpretowane, ani nie znalazły odpowiedniego zastosowania.

W drugim rzędzie pojawiają się wykroczenia przeciwko Komunikatowi nr 31 (informacje o ważnych zdarzeniach wojskowych w krajach nieprzyjacielskich, informacje natury przemysłowej, gospodarczej oraz państwowo-policyjnej), względnie przeciwko sformułowanym zasadom i analogicznej ich interpretacji.

Dalej można głównie na podstawie kontroli korespondencji włoskiej stwierdzić, że wielokrotnie korespondencja internowanych u nas włoskich obywateli jest używana w sposób niedozwolony w celach komunikacji z krajami nieprzyjacielskimi, natomiast grupy cenzorskie nie są w stanie uczynić tego, co konieczne, przeciwko temu przemytowi.

Wciąż jeszcze mnożą się przypadki, gdy Komunikat nr 46 (korespondencja wielojęzyczna) nie jest ściśle przestrzegany i Komunikaty nr 51 i 75 (traktowanie niedozwolonej korespondencji) są ignorowane. Ponadto często pojawiają się powtarzalne błędy, które wskazują na nieprzestrzeganie przepisów Komunikatu nr 11 (staranne oddzielanie korespondencji do usuwania od poczty gotowej) i 126 (własnoręczne usuwanie). Wreszcie zauważono, że niektórzy cenzorzy nie zawsze trzymają się jednolitości swojego podpisu.

To, co dotyczy działalności i jakości pracy poszczególnych grup, można powiedzieć że najlepiej zostało dochowane we włoskiej grupie A i grupie chorwackiej. Przy grupach serbskiej i włoskiej A można zwłaszcza stwierdzić, że elementy ważne politycznie skupiły na sobie szczególną uwagę. To, że przy kontroli włoskiej korespondencji stwierdzono wyższy procent zakwestionowań, przypisać można temu, że grupy włoskie miały do opracowania szczególnie trudny materiał. Chodzi o długość i rozwlekłość pisma, mającą związek z typową dla Włochów gadatliwością, a która szybko męczyła cenzora i całkowicie zajęła jego uwagę. Ilość dialektów, wymagających specjalnych umiejętności językowych, także często powtarzających się regionalizmów, przebiegłość Włochów i swoboda, z jaką posługują się językiem, który pozwala na opisowe podawanie tajnych i zabronionych informacji, to wszystko utrudnia pracę cenzorów włoskich. Nadcenzura jest zdania, że uwzględniając ten fakt tylko tacy cenzorzy mogą skutecznie pracować nad korespondencją włoską, którzy łączą dokładne umiejętności językowe z odpowiednim wykształceniem oraz z pewnym widocznym obyciem z problemami politycznymi i gospodarczymi między monarchią i Włochami. W sumie Nadcenzura w całym okresie sprawozdawczym sprawdziła około 276 000 sztuk korespondencji, w tym stwierdziła około 2000 błędów, w ten sposób przeciętna statystyka błędów wyniosła ok. 1,38%. Zakwestionowane korespondencje zostaną załatwione częściowo we

własnym kręgu, lecz w większości przypadków zostaną odesłane do odpowiednich grup jako materiał szkoleniowy dla cenzorów odnośnie dalszego traktowania pism łamiącym przepisy.

Należałoby przyklasnąć temu, gdyby naczelnicy grup przekazane im przez Nadcenzurę braki wykorzystali jako okazję do tego, by mając pod ręką poszczególne przykłady błędów sięgali po nie podczas zajęć szkoleniowych, mówiąc krótko używali ich jako narzędzi pomocniczych w nauce. Przy tym zawsze byłaby okazja dla cenzorów, by na świeżo przypominali sobie obowiązujące przepisy. Taka działalność byłaby cennym uzupełnieniem w oczywisty sposób nie zawsze łatwych do przeprowadzenia kursów, zaś niezbędną czyni ją stała rotacja personelu.

Na szczególne podkreślenie zasługuje sprawa traktowania **adresów i pieczętek wojskowych**. Wychodząc od czynionych tutaj pomyłek, widzi się wręcz niemożliwy chaos, który tutaj panuje. Rodzi to wręcz wrażenie, że w niektórych grupach przepisy w tej kwestii ujęte zbiorczo w komunikacie nr 110 w ogóle nie są przestrzegane, bądź też że nie zadano sobie trudu, by sformułować tryb ich poprawnego stosowania i poradzić się w wątpliwych przypadkach u odpowiedniej instancji. To, że w rachubę wchodzi tu ważne interesy wojskowe, niektórych grup najwyraźniej w ogóle nie obchodzi. Rzadko można było dostrzec ślady jednolitego działania. Następujące zakwestionowania przez Nadcenzurę oraz również przez grupę usuwającą doprowadziły w ostatnim czasie do pojawienia się w niektórych grupach instytucji doświadczonego cenzora, któremu przekazuje się usuwanie adresów wojskowych i pieczętek. Ten pomysł nadawałby się do powszechnego wprowadzenia pod następującymi warunkami: zaznaczanie koniecznych do usunięcia fragmentów należałoby dalej do poszczególnych cenzorów, czyniących to **zwykłym ołówkiem**, każda sztuka korespondencji z pieczętką wojskową lub adresem (także w tekście) byłaby natomiast przekazywana wyznaczonemu do tego wiarygodnemu organowi kontrolnemu, który podjąłby się sprawdzenia i zaznaczenia prawidłowego usunięcia kolorowym ołówkiem i w następnych przypadkach mogłby natychmiast pouczyć cenzorów. Celem uzyskania odpowiedniej jednolitości w pracy poszczególnych grup tego rodzaju sporadyczne porady z oficerami łącznikowymi mogłby zostać zorganizowane przez Nadcenzurę.

Wskutek wprowadzonych Rozkazem Cenzury nr 30 działań, zdecydowanie rzadziej pojawiają się wojskowe adresy i pieczętki na korespondencjach od armii polowej do krajów nieprzyjacielskich. Jednakże należy się spodziewać że adresy wojskowe będą się pojawiać w większej ilości w tekście przychodzących z tyłów listów do jeńców wojennych w krajach nieprzyjacielskich, ponieważ nasi żołnierze w polu będą komunikować się z wziętymi do niewoli towarzyszami broni za pośrednictwem bliskich na tyłach. Cenzura będzie więc musiała dalej zajmować się tą kwestią, dopóki nie zostanie wprowadzony całkowity zakaz zamieszczania adresów wojskowych na korespondencjach wysyłanych do krajów nieprzyjacielskich. W każdym razie ukazano potrzebę dobitnego wyjaśnienia cenzorom, że adresy

wojskowe w tekstach korespondencji i odnoszące się do tego uwagi wymagają jak największej koncentracji.

W przypadku **formacji tyłowych** pojawiła się wątpliwość odnośnie tych jednostek, których miejsce stacjonowania na tyłach zmieniło się w czasie wojny. Potrzebne byłoby odpowiednie uzupełnienie pkt. 4 Komunikatu nr 110. Często również niejasną jest sprawa, w jaki sposób traktować korespondencje od osób cywilnych na obszarze wojskowym do ich wziętych do niewoli bliskich w krajach nieprzyjacielskich, które zazwyczaj zawierają miejsce zamieszkania nadawcy, stempel poczty polowej i zazwyczaj także stempel formacji. Według miejscowej opinii cały stempel formacji i numer poczty polowej należy usuwać, natomiast miejsce zamieszkania zostawiać. Będzie się wnioskować o normatywne uregulowanie także tej kwestii.

Uwagi grupy usuwającej

Odnośnie tego referent pozwala sobie najpierw powołać się na sprawozdanie tej grupy złożone w Oddziale Cenzury pod Exh. Nr. 23 i dodać, że panujące tam stosunki, zwłaszcza te w niemieckiej grupie A, nie zostały znacząco poprawione. Fatalna sytuacja polega na tym, że zaznaczanie tekstu do usunięcia odbywa się wielokrotnie na sposób łamiący przepisy. Zamiast ujmować je w nawias, zaznaczano je grubymi kreskami, zakreślano kółkiem czy też stosowano inne zbędne znaki, które częstokroć wyglądały na jakąś grę. Pomijając już to, że jest to strata czasu, utrudnia to pracę grupy usuwającej i może często prowadzić do błędnych usunięć. Przy tym należy wspomnieć o zbędnym przyzwyczajeniu niektórych cenzorów, zwłaszcza w grupach włoskich, którzy zamieszczają swoją parafę w kółeczku. Szefostwo Nadcenzury wstrzymało tą praktykę na swoim obszarze oddziaływania.

Byłoby pożądane, by przypomnieć grupom, że zaznaczanie fragmentów do usunięcia odbywa się wyłącznie przez wyraźne, ale nie przesadnie podkreślone ujęcie w nawias, zaś wszelka inna forma zaznaczenia jest całkowicie zbędnym i czasochłonnym brudzeniem korespondencji i jako takie jest ściśle wzbroniona. To, co dotyczy wielokrotnie czynionych zbędnych usunięć treści, które zależały tylko od osobistych umiejętności cenzora, to na tym odcinku nie ma przepisów przewidujących każdy przypadek. Polepszenie w tej dziedzinie musi pozostać w gestii instruującej i edukującej działalności naczelnika grupy.

Szef Nadcenzury: audytor [Karl] Sicha

^a Poniżej po lewej stronie odbity czerwonym tuszem stempel: „GZNB, Auskunftsstelle für Kriegsgefangene. Zensurabteilung. Präs. 12.07.1916, No. Res. 4071/4”. Pod stemplem odręczny podpis płk. Otto Kicka.

Nr 59

1916 lipiec 12, Wiedeń. – Uwagi krytyczne por. Arthura Schütza do sprawozdania Nadcenzury dotyczącego działalności Oddziału Cenzury GZNB.**Pełna zgoda na sprawozdanie.**

Odnośnie strony 2 należy zauważyć, że pisemna konfrontacja między Nadcenzurą a naczelnictwem grup konieczna będzie wyłącznie w **podstawowych** kwestiach.

Wskutek oczekiwanego wkrótce zakazu korespondowania ze strefy wojskowej z krajami nieprzyjacielskimi, usuwanie pieczętek ma być ograniczone do minimum i w ten sposób ilość błędów znacząco spadnie.

Do Punktu 2 str. 9 Wypowiedź na temat usuwania w korespondencjach osób cywilnych w strefie armii polowej pozostaje w mocy.

por. Arthur Schütz

*Uwagi krytyczne: przekład z języka niemieckiego, oryginał, maszynopis.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3744 Res. 4071/4, k. nlb.*

Nr 60

[1916 lipiec]. – Uwagi krytyczne kpt. Josefa Keila do sprawozdania Nadcenzury dotyczącego działalności Oddziału Cenzury.

Sprawozdanie Nadcenzury ze względu na swoją rzeczowość i umiar zasługuje **generalnie na aprobatę i uznanie**, tylko ustęp o grupach włoskich wydaje mi się w poszczególnych punktach oddany w nieco ciemnych barwach.

Dodatkowo proponuję jeszcze:

Do s. 1. Nadcenzura musi wyrobić sobie pewien autorytet wśród naczelników grup, jednakże muszą oni mieć otwartą możliwość apelacji do szefostwa cenzury we wszystkich zasadniczych sprawach. Nadcenzura może podejmować zasadnicze decyzje tylko za zezwoleniem szefostwa cenzury, względnie na jego wniosek. Jeśli nie będzie to miało miejsca, szefostwo cenzury nie będzie miało orientacji odnośnie norm obowiązujących we własnym oddziale.

Do s. 5. Szefostwo cenzury otrzymuje wciąż meldunki od włoskich grup, które często czynią to kwestią poruszaną w sprawozdaniach, że obywatele monarchii zajmują się wysyłką ich warunkowo dopuszczalnej korespondencji z bliskimi na obszarach okupowanych przez nieprzyjaciela, internowanymi albo jeńcami jako pośrednikami, jednakże kwestia ta

jest generalnie uregulowana na zasadzie respektowania zasad humanitarnych.

Do s. 6/7. Cenzorzy o umiejętnościach cennych dla Nadcenzury będą oczywiście w najwyższym stopniu pożądani, jednakże trzeba będzie poradzić sobie za pomocą oddanych do dyspozycji sił.

Do s. 8. W przypadku znajdujących się w armii liniowej ich korespondencja z bliskimi w nieprzyjacielskiej niewoli jest dozwolona tylko za pośrednictwem osób pozostających na tyłach i nie trzeba martwić się o to, że zazwyczaj podają oni adresy polowe żołnierzy. W ten sposób rzeczywiście ciężka kwestia usuwania adresów wojskowych została w większości rozwiązana, jednak być może należy oczekiwać podobnych kroków u nieprzyjaciół.

Zgadzam się ze spostrzeżeniami por. [Arthura] Schütza.

kpt. Josef Keil¹³⁰

Uwagi krytyczne: przekład z języka niemieckiego, oryginał, maszynopis.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3744 Res. 4071/4, k. nlb.

Nr 61

1916 lipiec 18, [Wiedeń]. – Instrukcja nr 166 Wojennego Urzędu Kontroli zakazująca publikowania w prasie informacji o niezadowoleniu, buntach wśród jeńców oraz o ich karaniu.

166. 18.07.1916 75769 W uzupełnieniu do zarządzenia Wojennego Urzędu Kontroli nr 48502 – dyrektywy o cenzurowaniu wiadomości prasowych na temat jeńców wojennych zarządza się, że prócz wzmiankowanych w tym dekreście wiadomości, również następujące informacje o jeńcach wojennych krajów nieprzyjacielskich są niedopuszczalne:

1. Informacje o niezadowoleniu lub skargach jeńców wojennych.
2. Wiadomości o ruchach protestu wśród jeńców wojennych, spiskach, odmowach pracy itd.

¹³⁰ Josef Keil (1878–1963) – ur. w Libercu (Czechy), studiował na uniw. w Wiedniu, gdzie w 1903 r. obronił doktorat z epigrafiki i archeologii. Od 1904 był sekretarzem austriackiego Instytutu Archeologicznego w Smyrnie, gdzie pracował m.in. przy austriackich wykopaliskach w Efezie i odbył kilka podróży badawczych po Azji Mniejszej. W latach I wojny światowej oficer wywiadu austro-węgierskiego, ciężko ranny w Serbii w końcu 1914, awansowany do stopnia kpt. i przeniesiony do GZNB, gdzie był czł. prezydium Oddziału Cenzury i szefem Referatu XXIV (Poczta, statystyka). Po wojnie, w 1920 r., uzyskał habilitację na uniw. w Wiedniu, gdzie w 1925 został prof. Od 1927 prof. zwyczajny na uniw. w Greifswaldzie, zaś od 1936 w Wiedniu. Sekretarz (1920–1927) i dyrektor (1949–1956) Austriackiego Instytutu Archeologicznego w Wiedniu. Sekretarz Generalny Austriackiej Akademii Nauk (1945–1959). G. Baader, *Keil, Josef...*, s. 404 n.

3. Dyscyplinowaniu albo karaniu jeńców wojennych.

Władze prasowe są informowane, by tego rodzaju wiadomości nadające się do ocenzurowania były przekazywane kompetentnym dowództwom wojskowym. [...]

Instrukcja cenzury prasowej – Zestawienie instrukcji cenzorskich dla prasy wydanych przez Wojenny Urząd Kontroli odnośnie publikowania informacji o jeńcach wojennych, Wiedeń, kwiecień 1917: przekład z języka niemieckiego, kopia, maszynopis.

ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3752 Res. 4071, s. 41.

Nr 62

1916 lipiec 21, Wiedeń. – Pismo por. Carla Bayera, naczelnika Czeskiej Grupy Cenzury A oraz Karla von Eisensteina, naczelnika Czeskiej Grupy Cenzury B, do szefostwa cenzury, w sprawie skompilowania przepisów cenzury, które ukazały się od czasu publikacji ostatniej Książki Instruktażowej dla cenzury.

Czeska Grupa Cenzury A
w porozumieniu z Grupą B
G.Z. 146/AA

Temat: Wezwanie do przejrzystego skompilowania wszystkich przepisów, które ukazały się od czasu publikacji Książki Instruktażowej dla cenzorów

Do szefostwa Oddziału Cenzury Centralnego Wspólnego Biura Rejestrowego
I. Tuchlauben 8

Przeprowadzana akcja wymiany personelu przyniosła ze sobą, że odchodzi wielka liczba doświadczonych cenzorów, zaznajomionych z wypracowanymi rozkazami, komunikatami, zarządzeniami i wytycznymi, do tego odchodzą liczni instruktorzy i naczelnicy, zastępowani przez osoby niedoświadczone.

Wspomniane wyżej rozkazy itd., które wydano w drukowanej instrukcji dla cenzorów, są tak liczne i zróżnicowane, że młody cenzor również po trzytygodniowym szkoleniu nie jest w stanie ich opanować, nawet wtedy, gdy instruktor, który tą instrukcję wykłada, dobrze zna materiał.

Dlatego pożądanym jest, by wydać krótką, przejrzystą kompilację wszystkich wydanych dla cenzorów istotnych rozkazów, przepisów itd. Należy przyjąć, że również inne grupy miałyby potrzebę posiadania takiego podręcznika, w związku z czym uprasza się o wystawienie takiej publikacji w jednolitej formie dla wszystkich grup.

naczelnicy grup: por. Carl Bayer, por. Karl Eisenstein

Pismo urzędowe: przekład z języka niemieckiego, oryginał, maszynopis.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB E, Kart. 3769 Res. 6215, k. nlb.

Nr 63

1916 lipiec 22, Wiedeń. – Komunikat Szefostwa Cenzury nr 149, podpisany przez płk. Karla Angerera, uczulający cenzorów na korespondencje mówiące o narastających konfliktach między Austro-Węgrami a Niemcami.

Komunikat nr 149^a

Do wszystkich naczelników^b

W różnych urzędach cenzury w ostatnim czasie zaobserwowano wielokrotnie korespondencje, w których jest mowa o konfliktach między monarchią a Niemcami, jak również o umacnianiu naszej granicy przeciwko Niemcom.

Wydaje się, że w monarchii znajdują się agenci nieprzyjacielskich państw albo elementy wrogie Monarchii, którzy specjalnie szerzą wśród ludności takie niepokojące wiadomości, aby w ten sposób szerzyć nienawiść do naszego sojusznika.

O ile do tutejszego Oddziału Cenzury trafią korespondencje tego rodzaju, to powołując się na ten komunikat, mają być one przedłożone Szefostwu Cenzury, obcojęzyczne z niemieckim tłumaczeniem odpowiednich fragmentów.

Wiedeń, 22 lipca 1917

Szefostwo Cenzury
w zastępstwie: płk Karl Angerer

^a Adnotacja maszynowa: „Abt. D. Res. Nr. 4112”.

^b Pod sygn. ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3744 Res. 4112, k. 33 i 34, dwie identyczne kopie – maszynopis powielany.

Komunikat: przekład z języka niemieckiego, oryginał, maszynopis.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3744 Res. 4112, k. 32.

Nr 64

1916 lipiec 27, Wiedeń. – Pismo szefa Oddziału Cenzury GZNB, płk. Otto Kicka, do szefa Nadcenzury, audytora Sichy, polecające przygotowanie projektu rozkazu Szefostwa Oddziału Cenzury nr 15, odnoszącego się do Komunikatów nr 110 i 152.

Szefostwo Oddziału Cenzury

Temat: Sprawozdanie z czynności szefostwa Nadcenzury. Projekt rozkazu szefostwa cenzury z dwóch komunikatów w jednym dokumencie. Komunikaty nr 110 i 152¹³¹

Szefowi Nadcenzury

Przekazuje się celem wypracowania koncepcji rozkazu Szefostwa Cenzury, w którym znajdują zastosowanie wyrażone w sprawozdaniu sugestie.

płk Otto Kick

*Pismo: przekład z języka niemieckiego, oryginał, maszynopis.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3744 Res. 4071/4, k. nlb.*

Nr 65

1916 lipiec 29, Wiedeń. – Suplement szefa Oddziału Cenzury GZNB, płk. Otto Kicka, do Komunikatu nr 110, dotyczącego adresów wojskowych i stempli.

Do Komunikatu nr 110

Temat: Wojskowe adresy i stemple

Poczyniono spostrzeżenie, że traktowaniu adresów wojskowych i pieczętek często jeszcze nie poświęca się zalecanej uwagi i ostrożności. Trzeba tutaj dodać, że kwestia właściwego ich usuwania w różnych okolicznościach przysparza pewnych trudności, dochodzi także do poważnych błędów nawet w najprostszych przypadkach, co wręcz budzi wrażenie, że w niektórych grupach w ogóle nie są przestrzegane generalnie dotyczące tych kwestii przepisy ujęte w Komunikacie 110, nie poświęca się też trudu na to, by jasno wyłożyć zasady prawidłowego postępowania i udzielenia porady ze strony kompetentnej placówki w wątpliwych przypadkach.

Zaleca się naczelnikom, by poprzez wprowadzenie odpowiedniej kontroli jak i stałe szkolenie cenzorów oddziaływać na nich z całą mocą, aby na tym ważnym polu wyzbyto się wszelkich błędów w pracy. Zwłaszcza należy wyłuścić cenzorom, że powinni zwracać szczególną uwagę na pojawiające się często **w tekście** korespondencji adresy wojskowe i inne.

W korespondencjach od osób cywilnych zamieszkałych w strefie armii polowej do ich bliskich w krajach nieprzyjacielskich, które zazwyczaj zawierają

¹³¹ Chodzi o Komunikat nr 110 z 20 IV 1916 (zob. T. 1, dok. nr 50) i rozkaz szefostwa cenzury nr 15, z 31 V 1916 (zob. T. 1, dok. nr 54).

miejsce zamieszkania nadawcy, stempel poczty polowej, w większości także stempel formacji, należy **pozostawić miejsce zamieszkania, natomiast całą pieczęć formacji oraz numer poczty polowej** muszą być zawsze usuwane. Ta korespondencja nie podpada pod przypis zamieszczony w rozkazie szefostwa cenzury nr 30, jednakże nakazana jest szczególna ostrożność, ponieważ nie można wykluczyć, że nasi żołnierze z armii polowej będą próbowali tą drogą przesyłać swoją korespondencję do krajów nieprzyjacielskich.

Szefostwo Cenzury
płk Otto Kick

Komunikat: przekład z języka niemieckiego, kopia, maszynopis powielany.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB E, Kart. 3780 Res. 9535, k. nlb.

Nr 66

1916 sierpień 3, Wiedeń. – Porządek obrad w trakcie spotkania naczelników grup. Meldunki i sprawozdania. Omawiano m.in. postępowanie cenzorów ze spostrzeżeniami natury wojskowej, kwestie powstrzymywania się naczelników od zamieszczania swoich subiektywnych opinii w sprawozdaniach okresowych oraz ich formy.

1. Uwagi **natury wojskowej** już nie będą wciągane do sprawozdań ogólnych, lecz mają być natychmiast zgłaszane szefostwu cenzury. Meldunki te mają być przekazywane w zalakowanych kopertach bezpośrednio oficerowi łącznikowemu danego resortu. Oficerowie ci protokołują te meldunki i wykorzystują je. Inne uwagi, które w myśl instrukcji, komunikatów lub rozpoznania naczelnika grupy muszą być jak najszybciej zgłaszane szefostwu cenzury, mają być niezwłocznie wraz z meldunkiem lub raportem specjalnym przesyłane szefostwu przez kancelarię prezydialną.

Dlatego okresowe sprawozdania ogólne mają zawierać tylko uwagi, które wymagają dłuższej analizy oraz poglądy podsumowujące, takie jak traktowanie i tryb życia codziennego jeńców wojennych itd., dalej zaś materiał statystyczny.

We wszystkich rodzajach sprawozdań, a już zwłaszcza w przypadku raportów specjalnych należy ograniczać się do spraw najważniejszych, nie wyciągać niejasnych wniosków, które opierają się wyłącznie na subiektywnych odczuciach. Tam gdzie nie ma obowiązkowego materiału dowodowego, później niekiedy może pojawić się podejrzenie, które potem może zostać wyrażone wprost, że jest to przypuszczenie natury subiektywnej.

Całkowicie niedopuszczalne jest by przedstawiać tendencyjne opinie jako dowiedzione, własna polityka jest wykluczona. Najwyższym prawem – ścisły

obiektywizm, ponieważ w innym przypadku odpowiednie placówki mogą zostać wprowadzone w błąd a służba cenzorska zostanie zdyskredytowana^a.

2. Odpisy i przebitki. Od teraz do sprawozdań poświęconych sprawom osobistym, sprawozdań których treść wskazuje jedynie na użytek wewnętrzny oraz do tzw. sprawozdań pustych (pozbawionych treści) nie wolno załączać żadnych odpisów. Na użytek krótkich raportów lub meldunków należy posłużyć się **drukiem poczwórnym**.
3. W najwyższym stopniu oszczędność! Miesięcznie wydawanych jest 2000 koron na papier, tusze, pióra itd.
4. Nieprzedkładanie oryginalnej korespondencji. Do wymaganych meldunków o pojawieniu się epidemii, rozdzielaniu darów oraz o odtransportowywaniu naszych jeńców wojennych z Włoch do Francji, **nie załączać** oryginalnej korespondencji.
5. Tajne informacje na odwrocie trójkątnej części koperty. W ostatnich dniach przyszedł list i we włoskiej grupie C zauważono, że na odwrocie trójkąta koperty zawiera on ukrytą wiadomość. Zwrócono uwagę naczelnika grupy na zaklezione przed wysyłką listy. Prześwietlenie koperty celem wykrycia niewidocznego pisma, wymaga dalszych badań.
6. Grupa informacyjna. Grupa informacyjna została rozwiązana z dniem 1 sierpnia jako odrębny byt. Sprawy tej grupy przejęła kancelaria prezydyjna, której podporządkowano także jej personel. Przekazany dotąd grupie informacyjnej materiał na podstawie Komunikatu nr 125 został przesłany dalej, do nowego oddziału kancelarii prezydyjalnej.
7. Zawiadomienia o zgonie. W myśl Komunikatu nr 125 wszystkie zawiadomienia o zgonach mają być przekazywane grupie informacyjnej względnie od teraz kancelarii prezydyjalnej. To rozporządzenie dotyczy jednakże tylko takich ogłoszeń, gdy bliscy zmarłego zostali bezpośrednio poinformowani o jego śmierci, lub przypadków, gdy korespondencje wracają z zagranicy z adnotacją, że adresat zmarł. Lecz w żadnym wypadku takie korespondencje nie mogą być traktowane jako rodzaj nekrologów, w których jakiś jeńiec wojenny jest informowany o śmierci jakiegoś bliskiego współtowarzysza niewoli.
8. Przesyłanie dalej z jednej grupy do innej zawsze następuje za obopólnym porozumieniem.
9. Meldunki odnośnie spraw osobistych. Oficerowie i naczelnicy grup najpierw u podpułkownika Angerera, potem u mnie, tylko w szczególnych przypadkach bezpośrednio u mnie.
10. Godziny przyjęć w referacie oficerskim – trzymać się godzin 9–10.
11. Oznaki usuwania tekstu. Zgodnie z rozkazem! Nierzucające się w oczy oznaki muszą zostać usunięte^b.
12. **Kasa.**
13. **Niedziela.**

14. Urlopy.**15. Szefostwo cenzury grupy czeskiej.**

^a Fragment podkreślony odręcznie czerwonym ołówkiem.

^b Poniżej punkty dopisane odręcznie.

Program narady: przekład z języka niemieckiego, oryginał, maszynopis.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3743 Res. 3926/4, k. nlb.

Nr 67

1916 sierpień 6. – Zarządzenie Naczelnego Dowództwa Armii, sygnowane przez marszałka polnego Franza Kanika, do Wojennego Urzędu Kontroli w Wiedniu, nakazujące wprowadzenie podręcznika (zestawiającego na nowo przepisy cenzury) opracowanego w Urzędzie Cenzury w Feldkirch, do wszystkich instytucji zajmujących się cenzurowaniem.

c. i k. Naczelne Dowództwo Armii
KN 14293
podręcznik Urzędu Cenzury Feldkirch

Do c. i k. Wojennego Urzędu Kontroli w Wiedniu

6 sierpnia 1916

Do Res. Nr 1691 / II c. i k. Urzędu Cenzury Feldkirch: opracowany przez Urząd Cenzury Feldkirch podręcznik zasługuje na to by nazwać go bardzo skutecznym wprowadzeniem w dziedzinę cenzorską, wydaje się konieczne by obdzielić nim wszystkie instytucje kontrolne dla jednolitego i zrozumiałego wykonywania cenzury. Dlatego Wojenny Urząd Kontroli zechce zlecić sporządzenie takiego podręcznika i porozsyłać go do wszystkich biur cenzury. Urząd Cenzury w Feldkirch został powiadomiony, że nie ma żadnej przeszkody by wysłać wydanie tego podręcznika do naczelników poszczególnych grup i do ich zastępców.

za naczelnego dowódcę Armii: Franz Kanik¹³²

¹³² Franz Kanik (właśc. František Kaník; 1863–1931) – gen. armii austro-węgierskiej i armii czechosłowackiej, od 30 XI 1911 gen. mjr., od 22 XII 1914 marsz. polny por. W latach 1917–1918 inspektor c. i k. Zandarmerii. Od 13 V 1918 gen. piechoty. W tym samym roku został dowódcą kawalerii 10 Korpusu. Z dniem 1 I 1919 przeniesiony w stan spoczynku. Po rozpadzie Austro-Węgier przyjęty do armii czechosłowackiej w stopniu gen. 3 kl. 16 XII 1927, po przeprowadzonej zmianie stopni wojskowych, mianowany gen. armii. A. Schmidt-Brentano, *Die k.k. bzw. k.u.k. Generalität 1816–1918...*

W reakcji na rozporządzenie nr 14293^a z dnia 6 sierpnia 1916 r., wychodząc naprzeciwko żądaniu c. i k. Naczelnego Dowództwa, przystąpiono do sporządzania jednolitego podręcznika dla biur cenzury, jednakże jego zakończenie jest oczekiwane nieco później w związku z faktem, że w Wojennym Urzędzie Kontroli brakuje referentów do tej pracy, którzy byli zajęci bieżącymi sprawami^b.

^a Do dokumentu dołączono adnotację maszynopisową, to odpis odpowiedzi na pismo nr 14293.

^b Powyżej dokumentu parafy: Naczelnego Dowództwa Armii (Oddział Informacyjny) oraz Oddziału Kwaternistrzostwa Grupy Armii Arcyksięcia Eugeniusza.

Zarządzenie: przekład z języka niemieckiego, oryginał, maszynopis.

ÖStA/KA, Zst, KM KÚA, ser. 1, Kart. 146 Res. 79 248, k. nlb.

Nr 68

1916 sierpień 11, Wiedeń. – Pismo szefa Oddziału Cenzury, płk. Kicka, do Wydziału X ds. Jeńców Wojennych Ministerstwa Wojny, sprzeciwiającego się postulowanemu przez autorów artykułu w tygodniku „Az Est” projektowi cenzurowania poczty węgierskiej w Budapeszcie, co ich zdaniem miało zapobiegać opóźnieniom w docieraniu poczty z Węgier do węgierskich jeńców wojennych w Rosji.

Ministerstwo Wojny, Wydział X ds. Jeńców Wojennych

Temat: Cenzurowanie korespondencji jeńców wojennych w Budapeszcie

Na podstawie dokumentu Wydziału X ds. Jeńców Wojennych nr 17203/15, dotyczącego uwzględnienia [postulatów] artykułu w „Az Est” poświęconego Wiedeńskiemu urzędowi cenzury korespondencji jeńców wojennych zauważam, że na Węgrzech wszczęto starania, aby cała korespondencja przychodząca z krajów nieprzyjacielskich na Węgry była kierowana bezpośrednio do Budapesztu i była cenzurowana tam, zamiast w Wiedniu.

Przez wzgląd na zadania przekazane przez Naczelne Dowództwo Oddziałowi Cenzury czuję się w obowiązku, by wskazać na poważne szkody, jakich doznają te prace, jeśli wpływowym kręgom budapesztańskim uda się przejąć kompetencje cenzurowania korespondencji jeńców wojennych. Dlatego proszę o interwencję w tym przypadku, aby dotychczasowy zakres oddziaływania podlegającego mi Oddziału Cenzury nie doznał uszczerbku.

płk Otto Kick

Załącznik: artykuł z „Az Est”¹³³

Przez wiedeńską cenzurę spóźniają się listy naszych jeńców wojennych

Za pomocą tego artykułu chcemy upublicznić najważniejszą i najsmutniejszą skargę na wojenną cenzurę. Już wiele osób zwracało się do nas z pytaniem, czy nie można by było zmienić obecnego systemu, w myśl którego korespondencje przychodzące z rosyjskiej niewoli i zaadresowane do naszych jeńców wojennych w Rosji są poddawane cenzurze w Wiedniu. Naród węgierski i Węgry biorą w tej wojnie wystarczająco samodzielny udział, by jego synowie usychający z tęsknoty w niewoli rosyjskiej zasłużyli na tę łaskę, by ich listy były kierowane **bezpośrednio** do Budapesztu, jak również węgierscy rodzice zasługują na tą uwagę, by otrzymywać wiadomości od swoich synów niezależnie od widzimisię i wygodnictwa wiedeńskiej cenzury. Tamtejsza cenzura może nie posiadać wystarczająco wielu cenzorów, którzy byliby w stanie sprostać olbrzymiej pracy, wskutek czego listy zalegają tam tygodniami.

Ale ma również miejsce taka sytuacja, że list przychodzi do Budapesztu, lecz w myśl wojskowego przepisu nie może zostać wysłany dalej, lecz trzeba ten list najpierw wysłać do Wiednia, skąd listy wysyłane są do obozów w Rosji dopiero po wielu tygodniach, a nawet miesiącach. Nie chcemy tutaj bliżej poruszać takich spraw, ile czekania, trosk i cierpień przysparza ta procedura, ile łez przez to wylano. Musimy jednakowoż założyć, że kompetentne władze węgierskie o tym wszystkim nie wiedzą, ponieważ w przeciwnym wypadku nie pozwoliłyby na takie sytuacje pod koniec drugiego roku wojny. Odnośnie tego otrzymaliśmy list z obozu jenieckiego Solikamsk (gubernia permska).

List został wysłany 1 kwietnia 1916 r. Brzmi on następująco: „Szanowna redakcjo! W imieniu przetrzymywanych tutaj oficerów węgierskich, uniżenie prosimy Szanownego Pana Redaktora Naczelnego, by jeśli miałby taką możliwość, przekazać wyżej do kompetentnych instancji naszą prośbę, by potem móc pójść dalej. Komunikacja między nami a monarchią odbywa się poprzez cenzurę w Wiedniu. Lecz wysyłane z Węgier listy przychodzą tak rzadko, że niektórzy z nas od 8–10 miesięcy nie dostali żadnego listu. Niemieccy i austriaccy oficerowie dostają pocztę codziennie, nawet zaadresowane do nich paczki przychodzą regularnie. Dlatego prosimy by szybciej cenzurować zielone kartki pocztowe do korespondencji jenieckiej. Podpisy. Wierzymy, że nasza skarga wkrótce znajdzie zadośćuczynienie, i że odtąd korespondencje żołnierzy węgierskich będą cenzurowane w Budapeszcie. To jest to **minimum**, które można osiągnąć”.

za zgodność: jedn. ochot. Karl Ehlich

¹³³ „Az Est” (węg. wieczór) – dziennik założony w 1910 r. w Budapeszcie przez Andora Miklósa. Miał olbrzymi nakład (podczas I wojny światowej osiągnął on liczbę 0,5 mln egzemplarzy), cieszyła się dużą popularnością jako tytuł o ambicjach nowoczesnej, postępowej gazety, niezależnej od partii politycznych. „Az Est” dysponował rozległą siecią korespondentów, zatrudniał najlepszych dziennikarzy i reporterów węgierskich tamtego czasu.

*Tekst artykułu: przekład z języka niemieckiego, kopia, maszynopis.
Pismo urzędowe: przekład z języka niemieckiego, oryginał, maszynopis.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3745 Res. 4190, k. 1461–1462.*

Nr 69

1916 sierpień 12, Wiedeń. – Pismo płk. Lutza, kwatermistrza c. i k. grupy Armii Arcyksięcia Eugeniusza, do Wojennego Urzędu Kontroli, odnośnie korekty przepisów cenzorskich wydanych przez Urząd Cenzury w Feldkirch.

c. i k. Grupa Armii Arcyksięcia Eugeniusza
Wydział Kwatermistrzowski
K. Nr. 3850

Zestawienie podręczników cenzury^a

Drogą Res. Nr. 1691 w dniu **2 lipca 1916 r.** urząd cenzury w Feldkirch przedstawił zestawienie najważniejszych przepisów cenzury, które otrzymał również Wojenny Urząd Kontroli. To zestawienie poddano tutaj dokładnej analizie, której rezultatem są następujące uwagi i propozycje.

Pomimo wysokiej oceny przedstawionego przez Urząd Cenzury zestawienia, Dowództwo Grupy Armii nie może oprzeć się wrażeniu, że z powodu niejasnego sposobu systematyzowania, poprzez połączenie obiektywnych, podstawowych przepisów z z czysto subiektywnymi i często bardzo kontrowersyjnymi poglądami, właściwy cel podręcznika może być osiągnięty tylko w niewielkim stopniu.

Dalszym dowodem na to, że urząd cenzury Feldkirch tym podręcznikiem w żadnym stopniu nie stworzył wyczerpującego podsumowania wyłącznie najważniejszych przepisów cenzury, są codzienne zapytania tego urzędu cenzury, do c. i k. Wojennego Urzędu Kontroli oraz do Dowództwa Grupy Armii, w których nierzadko chodzi o takie przypadki, jakie według tutejszego poglądu już dawno temu zostały uregulowane przez podstawowe przepisy Wojennego Urzędu Kontroli, a które muszą być znane urzędowi cenzury.

Dowództwo Grupy Armii jest w tym względzie często skazane na domysły, ponieważ – jak już podkreślono w dyrektywie nr 2994/1 Dowództwa Obrony Krajo-wej w Tyrolu z dnia 28 / 5, zarządzenia Wojennego Urzędu Kontroli zostały podane do wiadomości podległych urzędów cenzury częściowo tylko drogą Komendy Wojskowej w Innsbrucku.

Teraz z drugiej strony nie da się ukryć, że zaistniała potrzeba, by urzędy cenzury otrzymały do ręki przejrzystą kompilację często zmienianych przepisów cenzury, więc sporządzenie takiej kompilacji zostało zlecone. Ten podręcznik oczywiście obejmowałby tylko ogólnie obowiązujące przepisy, podczas gdy byłoby

rzeczą komend wojskowych, względnie armijnych, by wnieść do tego podręcznika obowiązujące na ich terenie przepisy specjalne. Uprasza się więc, by powiadomić, czy ta sugestia znalazła tam jakiś oddźwięk^a.

kwatremistrz generalny: płk. Lutz

^a Dokument w urzędowej okładce Kriegsüberwachungsamt. Na okładce wymieniona sprawa: „Jednolity podręcznik dla urzędów cenzury”. Na dole po lewej stronie w rubryce: „Przeczytane, sprawdzone, przesłane” nieczytelny podpis odręczny i pieczętka: „Schwertschlager 25. Aug. 1916”. Po prawej stronie w rubryce: „Do wglądu po przesłaniu” maszynopisowa adnotacja: „przedstawiciel Ministerstwa Handlu”, adnotacja odręczna: „Schwertschlager” oraz maszynopisowa: „H. Hauptmann Götter”.

^b Poniżej stempel: „K.u.k. Kriegsüberwachungsamt Wien”.

Pismo urzędowe: przekład z języka niemieckiego, kopia, maszynopis.
ÖStA/KA, Zst, KM KÚA, ser. 1, Kart. 146 Res. 79 248, k. nlb.

Nr 70

1916 sierpień 22, [Wiedeń]. – Instrukcja nr 181 Wojennego Urzędu Kontroli, dotycząca zakazu publikowania w czasopismach filatelistycznych i innych informacji dotyczących specyfiki stempli używanych przez wojskowe poczty polowe, co mogłoby dostarczyć nieprzyjacielowi cennych informacji.

181. 22.08.1916 80685 W ostatnim czasie filatelistyczne czasopismo pod tytułem: „Nasze stemple wojenne” opublikowało artykuł, który opisuje specyfikę poszczególnych stempli polowych i wyraża przypuszczenia na temat miejsc stacjonowania poszczególnych poczt polowych. Jako że takie zestawienie numerów urzędów pocztowych połączone jest z podawaniem na korespondencjach poczty polowej danych o oddziałach wojskowych, dowództwach, lub instytucji nadawczej, co może posłużyć do rekonstruowania całego Ordre de Bataille, więc władze prasowe poucza się, by w publikacjach nie tylko wszystkie informacje, z których wynika miejsce stacjonowania urzędów poczt polowych albo ich przynależność do poszczególnych oddziałów wojskowych, dowództw lub kwater, mają być zatrzymywane, lecz także wszystkie informacje, które ułatwiają zebranie takich korespondencji polowych. [...]

Instrukcja cenzorska – Zestawienie instrukcji cenzorskich dla prasy wydanych przez Wojenny Urząd Kontroli odnośnie publikowania informacji o jeńcach wojennych, Wiedeń, kwiecień 1917: przekład z języka niemieckiego, kopia, maszynopis.

ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3752 Res. 4701, s. 44.

Nr 71

1916 sierpień 16, Wiedeń. – Komunikat Szefostwa Cenzury nr 155, Exh. No. 6549, podpisany przez płk. Otto Kicka, zabraniający internowanym obywatelom austro-węgierskim korespondencyjnego komunikowania się z krajami nieprzyjacielskimi oraz regulujący stosunki pocztowe na terenach okupowanych przez monarchię.

Komunikat nr 155^a

Do wszystkich naczelników!

C. i k. Wojenny Urząd Kontroli w związku z tutejszym pismem Z. 78647 z 10 sierpnia 1916 r. powziął następujące decyzje odnośnie komunikacji korespondencyjnej internowanych obywateli monarchii:

1. Komunikacja listowna internowanych obywateli monarchii z krajami nieprzyjacielskimi jest zabroniona. Wyjątek można robić **wyłącznie** w takich przypadkach, gdy krewni internowanych obywateli własnych, z którymi korespondują, również są internowani w krajach nieprzyjacielskich.
2. Komunikacja pocztowa między internowanymi obywatelami własnymi i ich bliskimi, którzy mieszkają na terytoriach monarchii okupowanych przez nieprzyjaciela, jest **dozwolona**.
3. Zakaz wysyłki przesyłek dobroczynnych do internowanych obywateli własnych obejmuje także kartki na chleb.

Szefostwo Cenzury
płk Otto Kick

^a Adnotacja maszynowa: „Abt. D. Res. Nr. 4166”.

Komunikat: przekład z języka niemieckiego, kopia, maszynopis.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3742 Res. 3730, k. nlb.

Nr 72

1916 sierpień 29, Wiedeń. – Komunikat nr 159 Szefostwa Oddziału Cenzury, podpisany przez ppłk. Karla Angerera, dotyczący korespondencji o planowanych małżeństwach jeńców wojennych.

Komunikat nr 159^a

Do wszystkich naczelników!

Korespondencje, w których jest mowa o planowanym bądź zawartym małżeństwie jeńca wojennego w kraju nieprzyjacielskim, powołując się na ten komunikat mają być przedkładane szefostwu cenzury (obcojęzyczne w niemieckim tłumaczeniu).

Oryginalne korespondencje mają być przesyłane dalej, o ile nie istnieją specjalne powody do ich zatrzymania.

Wiedeń, 29 sierpnia 1916

Szefostwo Cenzury
w zastępstwie: ppłk Karl Angerer

^a Adnotacje maszynowe: „Abt. D. Res. Nr. 4117” i „Do Ministerstwa Wojny, Wydział X ds. Jeńców Wojennych, 20567”.

Komunikat: przekład z języka niemieckiego, kopia, maszynopis powielany.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3744 Res. 4117, k. nlb.

Nr 73

1916 sierpień 29, Wiedeń. – Komunikat nr 160 Szefostwa Cenzury, Exh. No. 6549, podpisany przez płk. Otto Kicka, dotyczący obiegu pism kierowanych do placówek Czerwonego Krzyża w Wiedniu z zapytaniem o miejsce pobytu austro-węgierskich jeńców wojennych, nieprzyjacielskich jeńców wojennych oraz o informacje o zgonach.

Komunikat nr 160^a

Do wszystkich naczelników grup!

Wskutek rozwiązania Grupy Informacyjnej Komunikat nr 125 zostaje zmieniony w sposób następujący:

I. ZAPYTANIA O WŁASNYCH JEŃCÓW WOJENNYCH (CZŁONKÓW ARMII)^b

1. Jeśli są one skierowane do placówek pomocowych i informacyjnych w Wiedniu (Czerwony Krzyż, GZNB itd.) mają być gromadzone i codziennie przekazywane **Grupie Pocztovej** z adnotacją „Zapytania o własnych żołnierzy”.
2. We wszystkich pozostałych przypadkach mają być kierowane do podanych adresów.

II. ZAPYTANIA O NIEPRZYJACIELSKICH JEŃCÓW WOJENNYCH (CZŁONKÓW NIEPRZYJACIELSKIEJ ARMII)

1. Jeśli są skierowane do Instytucji pomocowych albo informacyjnych (Czerwony Krzyż, GZNB itd.) albo komend obozowych w monarchii, mają być gromadzone i codziennie przekazywane **Grupie Pocztovej** z adnotacją „Zapytania o nieprzyjacielskich żołnierzy”.
2. We wszystkich pozostałych przypadkach mają być kierowane do podanych adresów.

III. POZOSTAŁE PISMA KIEROWANE DO WIEDEŃSKIEGO CZERWONEGO KRZYŻA ALBO GZNB

(Na przykład: prośby o nawiązanie kontaktu z bliskimi, o zbadanie sprawy bliskiego, o wsparcie, reklamacje itd.) mają codziennie być gromadzone i przesyłane do **Grupy Pocztovej**. Wszelkie tego typu pisma do placówek Czerwonego Krzyża spoza Wiednia mają być przesyłane dalej.

IV. KORESPONDENCJE Z NIEKOMPLETNYMI ADRESAMI, które nie mogły zostać wyjaśnione/ poprawione/ uzupełnione/ w grupach:

1. Jeśli są zaadresowane do własnego jeńca wojennego w kraju nieprzyjacielskim, mają być razem przekazywane Grupie Pocztovej z adnotacją „Niewystarczający adres naszych jeńców wojennych”.
2. Jeśli do nieprzyjacielskiego jeńca przebywającego w Monarchii, wówczas należy je gromadzić i codziennie przekazywać Grupie Pocztovej z adnotacją „Niewystarczające adresy nieprzyjacielskich jeńców”.

V. ^bWiadomości o śmierci^c. Wszystkie Korespondencje, które zawierają informację o śmierci jeńca wojennego skierowane do bliskich, mają być gromadzone^d i przekazywane do kancelarii prezydyjalnej.

Szefostwo Cenzury
płk Otto Kick

^a Adnotacja maszynowa – wykreślona: „Abt. D. Res. Nr. 160”.

^b Cały tekst wykreślony.

^c Fragment wykreślony.

^d Cały fragment od słowa: „Wszystkie” dopisany odręcznie.

Komunikat: przekład z języka niemieckiego, kopia, maszynopis powielany.

ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3742 Res. 3730, k. nlb.

Nr 74

1916 wrzesień 18. – Sprawozdanie szefa Nadcenzury, audytora Sichy, dla szefa Oddziału Cenzury, płk. Otto Kicka, z działalności za sierpień 1916 r.

Szefostwo Nadcenzury
Exh. Nr. 109

Temat: Sprawozdanie z działalności

Do Szefostwa Oddziału Cenzury
Centralnego Wspólnego Biura Rejestrowego
w Wiedniu, 18 września 1916 r.

W miesiącu sierpniu poddano Nadcenzurze 300 488 sztuk korespondencji i zakwestionowano **2957 sztuk**. Przeciętna statystyka błędów wynosi **0,98%** (w poprzednim miesiącu 0,5%). Z tego na cenzorów przypada 210 109 korespondencji z 810 błędami (statystyka błędów) i oraz na nowozatrudnionych cenzorów zastępczych 90 379 sztuk z 2157 błędami (statystyka błędów 2,38%). Wpływ rotacji personelu na działalność cenzury w poszczególnych grupach językowych daje się zobaczyć w następującej statystycznej tabeli porównawczej:

Grupa	starzy cenzorzy			nowi cenzorzy			statystyka błędów grupa
	sprawdzono	ilość błędów	statystyka błędów	sprawdzono	ilość błędów	statystyka błędów	sierpień
grupy niemieckie	34 500	225	0,66%	6 000	475	7,95%	1,72%
grupy czeskie	19 900	30	0,16%	4 300	27	0,7%	0,23%
Grupa Słowacka	11 800	36	0,3%	1 400	45	3,21%	0,61%
Grupa Polska A	16 124	59	0,37%	11 320	312	2,7%	1,35%
Grupa Polska B	20 395	9	0,04%	14 500	215	1,5/	0,64%
Grupa Rumuńska	25 175	82	0,3%	7 555	202	2,67%	0,86%
grupy ukraińskie	28 466	231	0,5%	14 575	296	2,3%	1,22%
Grupa Hebrajska	3 700	10	0,3%	–	–	–	0,3%
Grupa Chorwacka	12 563	44	0,3%	7 130	183	2,5%	1,1%
Grupa Serbska	8 156	5	0,05%	7 530	55	0,7%	0,45%
Grupa Słoweńska	10 220	22	0,02%	6 056	102	1,8%	0,83%
grupy włoskie	19 110	57	0,28%	10 013	245	2,3%	1,2%

W przypadku starszych cenzorów również z tym okresie sprawozdawczym generalnie stwierdza się ubytek błędów. Jeśli chodzi o dokonania cenzorów zastępczych, stwierdza się, że procent popełnionych przez nich błędów jest 5–10 razy większy niż starszych cenzorów. Przeciętne statystyki błędów poszczególnych grup językowych wskutek zmiany personelu wzrosły dwukrotnie a nawet trzykrotnie. Tylko w grupie słowackiej liczba błędów pozostała na tym samym poziomie, w grupach czeskich i serbskiej nieco spadła.

Popełniane przez nowych cenzorów błędy dają się podzielić na następujące kategorie:

Grupa	Przekazane naczelnikowi grupy	Do zatrzymania	Zaniedbane usunięcia treści	Błędne usuwanie adresów wojskowych i pieczęci, naruszenie rozkazu ZL nr 30	Przekazane grupie deszyfrującej	Obcojęzyczne wzgl. różnojęzyczne	Niezdozwolone	Pozostałe błędy	Suma
grupy niemieckie	153	12	61	84	–	53	39	73	4755
grupy czeskie	3	2	4	2	4	1	2	9	27
Grupa Słowacka	3	–	–	–	1	7	20	14	45
Grupa Polska A	18	5	10	64	–	33	37	145	312
Grupa Polska B	–	5	4	35	–	36	42	123	215
Grupa Rumuńska	9	2	2	33	–	4	58	94	202
grupy ukraińskie	5	1	8	70	–	72	39	101	296
gupy włoskie	12	9	64	109	–	6	20	25	245
Grupa Serbska	–	3	6	37	–	2	3	4	55
Grupa Chorwacka	10	9	20	113	–	4	15	12	183
Grupa Słoweńska	4	7	15	67	–	1	6	2	102

Następujące dwie kwestie wymagają zasadniczej decyzji i regulacji:

1. Odnośnie traktowania korespondencji ludności cywilnej z c. i k. obszarów okupowanych w Polsce do Rosji i na odwrót nie ma jedności. Podczas gdy część cenzorów traktuje tę korespondencję jako niedozwoloną, jest ona cenzurowana przez pozostałych. Zakaz tej korespondencji – dopóki nie jest ona kierowana do żołnierzy armii rosyjskiej, względnie nie jest przez nich wysłana – nie

został wydany, i nie da się do wyprowadzić z zasady, że prywatna komunikacja listowna między krajem a państwami nieprzyjacielskimi jest niedozwolona. Pozostaje otwartą kwestia, czy ta korespondencja może korzystać z pośrednictwa czerwonego Krzyża i która placówka cenzury jest tutaj kompetentna. Odnośnie tego zostanie wystosowane zapytanie do Wojennego Urzędu Kontroli^a.

2. Zróżnicowanego podejścia wymaga kwestia adresów i pieczętek formacji tyłowych. Podczas gdy w niektórych grupach numery każdej stałej formacji zapasowej (kadrowej) która podczas wojny zmieniała swoje miejsce stacjonowania na tyłach, były usuwane, w pozostałych grupach pozostawiano te numery, motywując to tym, że w ten sposób nie da się zdradzić nieprzyjacielowi żadnych istotnych informacji wojskowych. Ponieważ ten pogląd nie jest całkiem bezzasadny, może w przypadku formacji tyłowych rzeczywiście darować sobie ich usuwanie, o ile nie przemawiają przeciwko temu ważne powody polityczne by ukryć ich rejon przemieszczania. Mając wzgląd na to, że nie ma tu żadnej normy pisemnej, byłoby jednakowoż pożądane wypracowanie jednolitej procedury na bazie przepisu ogólnego, co w rozmaitych przypadkach ma podlegać usuwaniu (miejsce postoju czy numer).

W ostatnim czasie mnożą się u nas w korespondencji krajowej relacje odnośnie nieurodzaju, zwłaszcza kiepskich zbiorów kukurydzy i pszenicy. W większości powielają one poczucie ludności wiejskiej, że jest różnica między ilością plonów a wynikami omłotu. Kiedy np. chłopka pisze do swojego męża – jeńca wojennego, że omłot z 50 dziewięciaków (9 snopów) dał 18–20 garnców (56 kg), to fachowiec od razu dostrzeże, że jest nieurodzaj, ponieważ przy połowicznie udanych zbiorach omłot z 50 dziewięciaków musi dać 38–40 garnców, a więc dwa razy więcej. Jako że mamy w tym interes, by również ewentualnie prawdziwe dane odnośnie plonów ukryć przed naszymi nieprzyjaciółmi, pożądane są takie środki zaradcze ze strony szefostwa cenzury, zwłaszcza gdy żniwa w oficjalnych raportach zostały opisane jako bardzo korzystne w tym roku. Tego rodzaju informacje przychodzą nie sporadycznie, lecz znajdują się w całym szeregu korespondencji z krajów koronnych z Czech, Moraw, Galicji, Dalmacji, Istrii, Krainy, południowego Tyrolu, Bośni, Hercegowiny i Chorwacji, a więc nie posiadają tylko lokalnego charakteru. Poleca się naczelnikom grup by skoncentrowali uwagę na dobrze zaznaczonym usuwaniu odpowiednich fragmentów. Poczyniono obserwację, że wklejone do korespondencji ilustracje, fotografie i inne często nie są usuwane przez cenzorów, mimo że znajdują się na nich bardzo często informacje, które mogą ująć uwagi cenzury. Wnioskuje się by zostało wydane zarządzenie w tej sprawie.

Grupa usuwająca

Wprowadzona przed miesiącem w grupie metoda pracy, iż tekst i pieczęcie przeznaczone do usunięcia przed wymazaniem muszą być sczytywane

względnie sprawdzane, przyniosła nieoczekiwanie bogaty rezultat. Codziennie przekazywano naczelnikowi grupy 200–250 kartek pocztowych i listów, spośród których około połowy musiało zostać poddanych procedurze zmieniania i ulepszania.

Przyczyną tego zjawiska jest przede wszystkim nieporadność nowych cenzorów, którzy nie potrafią stosować w praktyce treści licznych komunikatów i rozkazów, często używają reguł na odwrót, nie dostrzegają wielu szczegółów, co krok potrzebują instrukcji starszych cenzorów, brakuje im doświadczenia. **Na załączonym druku został przedstawiony wykaz wybrakowanych, przesadzonych i często niezrozumiałych usunięć licznych grup, które świadczą o tym, że młodzi cenzorzy często czują się powołani do tego, by cenzurować również informacje natury prywatnej i rodzinnej, jak i niedogodności ekonomiczne, które po 2 latach wojny są nieuniknione i omawiane są we wszystkich gazetach. O ile wskutek takich niepotrzebnych usunięć nie powstaje jakaś duża szkoda, to jeńcy, którzy z nieprzyjacielskich gazet poznają jedynie zniekształcone fakty o naszej sytuacji gospodarczej, wskutek licznych czarnych plam z pewnością są zaniepokojeni bardziej, niż gdyby docierały do nich wiarygodniejsze informacje i zestawienia z czasami pokojowymi. Należałoby dobitnie wyjaśnić nowym cenzorom, jakie informacje gospodarcze i polityczne, które można znaleźć w gazetach, nie podlegają usuwaniu cenzury.**^b

naczelnik Nadcenzury: [audytor Karl] Sicha

^a Obok adnotacja odręczna: „kwestia paląca już od dawna”.

^b Poniżej odbity czerwonym tuszem stempel: „GZNB. Auskunftsstelle für Kriegsgefangene. Zensurabteilung. Präsidium 20 September, No. 4071/9 Res.”

Sprawozdanie Nadcenzury: przekład z języka niemieckiego, oryginał, maszynopis.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3744 Res. 4071/9, k. 1–5.

Nr 75

1916 wrzesień 20, Wiedeń. – Rozkaz Szefostwa Cenzury nr 59, sygnowany przez ppłk. Karla Angerera, oparty na uwagach Nadcenzury, zwracający uwagę cenzorom na niedopuszczalność tłumaczenia fragmentów korespondencji przez cenzorów nieznających danego języka oraz uczulający ich na kwestię cenzurowania adresów nadawców i odbiorców.

Rozkaz Szefostwa Cenzury nr 59^a

1. Według meldunków Nadcenzury cenzurowanie adresów nadawców i odbiorców częstokroć nie cieszy się wystarczającą uwagą cenzorów. Pomijając fakt, że

zrozumienie tych adresów dla rzetelnej oceny korespondencji jest konieczne samo przez się, trzeba liczyć się zawsze z próbą przemykania tajnych wiadomości w adresach. Dlatego niezrozumiałe słowa w każdym wypadku muszą być sprawdzone przez znającego odpowiedni język cenzora. Równocześnie należy pamiętać o przepisie, w myśl którego miejsce i kraj przeznaczenia mają być wykreślane z adresu odbiorcy, zaś kraj przeznaczenia pisany cyrylicą ma być ukryty pod adresem niemieckojęzycznym.

2. Dalej nadcenzura stwierdziła, że w trakcie cenzurowania częściowo obcojęzycznych korespondencji wciąż dochodzi do naruszania wydanych przepisów. Dlatego ponownie i dobitnie zwraca się uwagę na to, że krótkie adnotacje lub dodane słowa (nazwy własne) w języku obcym dla danej grupy tylko wówczas mogą być przez nią ocenzurowane, gdy przeczytał je i **w pełni zrozumiał** znający ten język cenzor. W pozostałych przypadkach muszą one koniecznie być kierowane do odpowiedniej grupy językowej. Uwagi węgierskojęzyczne i wplecione słowa /nazwy własne itd./ muszą być czytane z największą uwagą.

Szefostwo Cenzury
w zastępstwie: ppłk Karl Angerer

^a Adnotacja maszynowa: „Abt. D. Res. Nr. 4071/8”.

Rozkaz szefostwa: przekład z języka niemieckiego, kopia, maszynopis powielany.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3744 Res. 4701/8, k. nlb.

Nr 76

1916 wrzesień 22, Wiedeń. – Komunikat nr 163 Szefostwa Cenzury, podpisany przez ppłk. Karla Angerera, zabraniający żołnierzom austro-węgierskim przebywającym na linii frontu prawa korespondowania z krajami nieprzyjacielskimi oraz regulujący stosunki pocztowe z obszarami na tyłach linii frontu, z wymienieniem stempli formacji wojskowych przeznaczonymi do usunięcia.

Komunikat nr 163^a

Do wszystkich naczelników!

- I. Korespondencje naszych żołnierzy ze strefy wojskowej do krajów nieprzyjacielskich

Korespondencja naszych żołnierzy ze strefy wojskowej do krajów nieprzyjacielskich jest **niedozwolona**.

Wszystkie korespondencje, które posiadają pieczętkę poczty polowej albo poczty etapowej z **oznaczeniem numerycznym będą zatrzymywane** bez wyjątku.

Egzemplarze korespondencji z podaniem miejscowości bez **oznaczenia numerycznego**, np. poczta etapowa Belgrad, Šabac, Kraków, dalej Polowy Urząd Pocztowy Marynarki Pola^b oraz specjalna poczta polowa nr 126 Dąbie^b nie podlegają zatrzymaniu.

II. Poczta jeńców wojennych ze strefy wojskowej do krajów nieprzyjacielskich

^cPrzepisy odnośnie korespondencji jeńców wojennych przebywających w naszej strefie wojskowej tymczasowo obowiązują w myśl Komunikatu nr 74^c.

III. Korespondencje naszych żołnierzy ze strefy tyłowej, dalszych stref wojennych do krajów nieprzyjacielskich

Komunikacja pocztowa naszych żołnierzy z dalszych stref wojennych oraz strefy tyłowej jest tak jak wcześniej dozwolona.

Wytyczne dla usuwania

Nie będą usuwane:

1. Pieczętki, adresy i miejsca postoju władz centralnych i władz wojskowych c. i k. armii, c. i k. Obrony Krajowej oraz królewsko-węgierskiej Obrony Krajowej. Np.: Ministerstwo Wojny, Dowództwa Wojskowe, Wojskowe Komitety Techniczne, Dowództwa Okręgów Zapasowych, komendy forteczne, Dyrekcje Budowy Fortyfikacji i Inżynierii, dalej rozmaite szpitale, placówki zaopatrzeniowe, oddziały zabezpieczenia kolejowego i wartownicze, magazyny materiałowe, zagrody dla koni, arsenały, magazyny mundurowe, magazyny broni, itd., jak i wszystkie stałe placówki.
2. Pieczętki względnie adresy kadr (oddziały zapasowe): c. i k. pułki piechoty 1–102; c. i k. pułki cesarskich strzelców tyrolskich 1–4; c. i k. bataliony strzelców polowych 1–32; c. i k. pułki piechoty z Bośni i Hercegowiny 1–4; c. i k. pułki piechoty Obrony Krajowej 1–37; c. i k. pułki strzelców krajowych 1–3; c. i k. pułki piechoty Landszturmu 1–39; królewsko-węgierskie pułki piechoty Obrony Krajowej 1–32; królewsko-węgierskie pułki piechoty Landszturmu 1–32; c. i k. pułki dragonów 1–15; c. i k. pułki huzarów 1–16; c. i k. pułki ułanów 1–13; c. i k. pułki ułanów Obrony Krajowej 1–6; królewsko-węgierskie pułki huzarów Obrony Krajowej 1–10; c. i k. pułki artylerii polowej 1–42; c. i k. pułki haubic polowych 1–14; c. i k. dywizjony artylerii konnej 1–11; c. i k. dywizjony ciężkich haubic polowych 1–14; c. i k. pułki artylerii górskiej 3–14; c. i k. pułki artylerii fortecznej 1–6; c. i k. baony artylerii fortecznej 1–10; c. i k. dywizjony artylerii polowej Obrony Krajowej 13, 21, 22, 26, 43–46; c. i k. dywizjony haubic polowych Obrony Krajowej 13, 21, 22, 26, 43–46; królewsko-węgierskie pułki artylerii polowej Obrony Krajowej 1–8; c. i k. baony saperów 1–14; c. i k. baony

pionierów 1–15; c. i k. baon budowy mostów; c. i k. pułk kolejowy; c. i k. pułk telegraficzny; c. i k. oddział statków powietrznych; c. i k. dywizjony trenów 1–16; wszystkie c. i k. oddziały sanitarne.

Do usunięcia są:

1. Wyższe lub niewymienione **numery powyższych formacji**.
2. Numery kompanii marszowych (szwadronów, baterii): także wtedy, gdy same numery formacji zapasowych nie są do usunięcia.
3. **Nazwy** istniejących, specjalistycznych formacji technicznych, np. Pluton do fedrowania skał nr ...
4. Numer i kaliber niepodanych formacji artylerii np. ciężki (21 cm) batalion moździerzy (nr 17)
5. Usuwanie numerów nie podanych formacji Landszturmu np. 7 batalion Landszturmu

Na te dane należy zwracać szczególną uwagę.

Naczelników, zastępców, doradców, instruktorów należy zobowiązać do tego, by głębiej wniknęli w materię sprawy i kontrolowali dokładnie materiały do usunięcia na swoją odpowiedzialność.

We wciąż wątpliwych wypadkach należy się konsultować z referentem por. [Arthurem] Schützem.

Interes państwowy wymaga teraz bardziej niż kiedykolwiek jak najostrzejszej kontroli usuwania pieczętek.

Szefostwo Cenzury
w zastępstwie: ppłk Karl Angerer

^a Adnotacja maszynowa: „Abt. D. Res. Nr. 4275”.

^{b-b} Fragment wykreślony.

^{c-c} Fragment wykreślony.

Komunikat: przekład z języka niemieckiego, kopia, maszynopis powielany.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3748 Res. 4490, k. 339–342.

Nr 77

1916 wrzesień 24, Budapeszt. – Sprawozdanie szefostwa Urzędu Cenzury w Budapeszcie (grupa K – wywiadowcza), omawiające sprawy struktury oddziału, jego działalności i kontroli nad cenzorami.

Sprawozdanie o rozszerzonym biurze c. i k. cenzury w Budapeszcie,
Erzsebetkorüt 39^a

I. Struktura

a) Szefostwo Cenzury

Szef – w szerokim sensie ppłk [Nikolaus] von Jankovich¹³⁴; lub por. rezerwy Bihaly¹³⁵; z 1 oficerem na stanowisku adiutanta i 1 stenotypistką.

Działalność: prócz dowodzenia wojskowego i kierowania aparatem technicznym cenzury także dział exhibitów, expedit (wysyłka?) i registratura.

b) Cenzura – grupy językowe

1. Grupa główna. 5 oficerów, 7 ludzi, do wszystkich zachodnich – południowych i północnoeuropejskich języków, cała poczta polecona oraz korespondencje bankowo-walutowe. **Materiał przerabiany dziennie** – przeciętnie 1800 listów poleconych, 3800 listów zwykłych.
2. **Grupa północno – i – południowosłowiańska:** 2 oficerów, 18 ludzi, do wszystkich języków słowiańskich. **Materiał przerabiany dziennie:** przeciętnie 2500 sztuk.
3. **Grupa Bałkańska.** 10 oficerów, 5 ludzi, do języków: rumuńskiego, bułgarskiego, greckiego, tureckiego, albańskiego, hebrajskiego. **Materiał przerabiany dziennie:** przeciętnie 1300 sztuk.
4. **Grupa Niemiecko-Węgierska:** 9 oficerów, 7 ludzi, do języków: niemieckiego i węgierskiego. **Dziennie opracowywany materiał:** przeciętnie 3700 sztuk. (K. 415–416, to samo)
5. **Grupa prasowa:** 1 oficer, 3 ludzi, do wszystkich tytułów prasowych wychodzących w kraju, oraz wszystkich tytułów prasowych z zagranicy w postaci przesyłek pocztowych, a więc nie w formie zwartego tomu lub w postaci paczki. **Materiał opracowywany dziennie:** średnio 1350 sztuk.
6. **Cenzura listów pieniężnych (walutowych):** 1 oficer. Pracuje oddzielnie, podlega 72 urzędowi pocztowemu na Dworcu Wschodnim. Cenzuruje wszystkie deklarowane listy wartościowe. **Materiał opracowywany dziennie:** średnio 25–30 sztuk. Ten oficer pracuje prócz tego także w grupie niemiecko-węgierskiej.

c) Grupa sortująca

1 oficer, 9 ludzi, sortują **przychodzącą pocztę** zgodnie z grupami językowymi cenzury, **pocztę wychodzącą** według krajów przeznaczenia, równocześnie oddziela **pocztę zatrzymaną**. **Materiał opracowywany dziennie:** średnio 12 000 sztuk poczty przychodzącej i mniej więcej ta sama liczba poczty wychodzącej.

d) Grupa manipulacyjna

1 urzędnik pocztowy, 4 ludzi, zajmuje się obrabianiem poczty, kontrolą, przejmowaniem i wydawaniem, rejestrowaniem przesyłek poleconych itd. **Materiał dziennie przerabiany:** średnio 1200 listów poleconych, 4–5 sztuk listów zatrzymanych.

¹³⁴ Nikolaus Jankovich von Jeszenicze – od 1 XI 1915 ppłk, od 11 IV 1916 płk huzarów węgierskiej Obrony Krajowej, od 12 XII 1917 gen. mjr. W latach 1916–1918 szef Urzędu Cenzury w Budapeszcie.

¹³⁵ Jakob von Bihaly – por. armii austro-węgierskiej.

Według tego co powyżej dziennie na jednego z 40 cenzorów (naczelników grup nie wliczając) 330 listów. Praca wykonywana w 8-godzinnym czasie pracy przerywanym przerwą obiadową^b – przy jednoczesnym odciążeniu przez dział manipulacyjny – nie są w stanie jej podołać. Brak odpoczynku. Popołudniami pracują tak długo, aż nie będzie już materiału do opracowywania.

e) Kancelaria rachunkowa personelu

1 przewodniczący, 1 podoficer rachunkowy, 2 pomocników i 8 ordynansów, ci ostatni do sprzątanania, ogrzewania lokali, służby w charakterze gońców, i wszystkich działań mechanicznych (pracy fizycznej): stemplowanie, klejenie, wnoszenie, wynoszenie itd.

f) Grupa K

3 oficerów, 3 ludzi, zajmuje się kontrolą poczty skierowanej przez naczelników grup do wstrzymania, korygowania, lub określonej jako podejrzana, na podstawie której sporządzane będą sprawozdania i ewidencje, prowadzi kartoteki – rejestry ewidencyjne wszystkich podejrzanych adresów, uciekinierów, dezerterów itp. Ta grupa służy wywiadowi ofensywnemu, odszyfrowuje, odczytuje tajne pisma itp. Zadanie może być jednak dopiero wówczas wykonane, gdy przychodzi rozkaz od oficera K (z działu deszyfracji), względnie gdy grupa miejscowych, wskazanych cenzorów z GZNB (Oddział Cenzury) z biur cenzury Wiedeń i Budapeszt zostanie odpowiednio poinstruowana.

g) Grupa Usuwiająca/korygująca

2 ludzi, podlegają Grupie K. **Dziennie opracowywany materiał:** średnio 140 sztuk.

h) Cenzura paczek

1 oficer, 9 ludzi, pracuje poza biurem cenzury w magazynach urzędu pocztowego 70 na Dworcu Wschodnim i jest podzielona na 3 grupy:

- a) do paczek adresowanych do Europy zachodniej,
- b) dla paczek do naszych jeńców wojennych w Rosji,
- c) do paczek zaadresowanych do Włoch.

Dopóki nie zostaną wprowadzone aparaty rentgenowskie racjonalna i rzetelna cenzura paczek stanowi nierozwiązany problem, a cenzorzy muszą się ograniczać do sprawdzenia każdego zadrukowanego i zapisanego papieru na paczce który musi zostać usunięty, przesyłają też biuru cenzury wszelkie pisemne informacje. W związku z tym na wniosek Dyrekcji poczty postuluje się połączenie działu cenzury paczek z biurem cenzury na miejscu, by uniknąć problemów transportowych.

II. Stan liczebny według wyżej podanej struktury:

21 oficerów

65 pracowników

1 urzędnik pocztowy

1 stenotypistka

8 ordynansów

Transferowano jeszcze 2 cenzorów z działu pracowników; drogą urzędową c. i k. Ministerstwo Wojny w Wiedniu zabiega jeszcze u c. i k. Naczelnego Dowództwa w Budapeszcie o 4 ordynansów, którzy mają przejąć wszelką pracę fizyczną od cenzorów i w ramach prac będą w stanie pomóc w przeprowadzaniu nadcenzury.

III. Służba ekonomiczno-administracyjna

Wszyscy oficerowie i szeregowi pracownicy otrzymują przesyłki pieniężne i zasiłki mundurowe od komisji zarządzającej względnie od kompanii zapasowej c. i k. 38 pułku piechoty. Dowództwo batalionu zapasowego będzie proszone, by pozbawieni środków i bezdzietni oficerowie – cenzorzy mogli żywić się w stołówce oficerskiej batalionu zapasowego. Jako że przydzieleni tutaj z prowincji cenzorzy wobec panującej w Budapeszcie drożyzny prawie cierpią głód, przy ich inteligencji i wykształceniu jest dla nich bolesnym doświadczeniem odżywiać się wspólnie z personelem, korzystając ze stołówki ogólnej i dlatego dostają pieniądze na wyżywienie i chleb, zaś ci całkiem pozbawieni środków dostają mały dodatek żywnościowy od dowództwa wojskowego. Koszty czynszu, ogrzewania, oświetlenia, zakwaterowania ponosi Wojskowy Oddział Budowlany, wszystkie opłaty kancelaryjne, opłaty za druk, także pensja dla stenotypistki będzie wypłacana przez komisję zarządzającą batalionu zapasowego 38 c. i k. pułku piechoty intendentura c. i k. naczelnego dowództwa. Koszty specjalnych zadań służby K będą przydzielane przez Biuro Ewidencyjne.

IV. Zasięg oddziaływania i cenzura merytoryczna oraz działalność K

Są podane w wyżej przedłożonych zarządzeniach względnie instrukcjach i instrukcjach naczelnego dowództwa Armii. Urząd cenzury Budapeszt jest zreorganizowany na wzór urzędu cenzury w Wiedniu. Ukształtowanie Grupy K będzie możliwe dopiero po przydzieleniu oficera K (szkolonego również w zakresie deszyfracji i odczytywaniu tajnego pisma). Urząd cenzury w Wiedniu ma 9 takich oficerów, budapesztański żadnego.

Przy przeprowadzaniu **nadcenzury** konieczni są wyłącznie doświadczeni cenzorzy. Jak dotąd kontrolę przeprowadzają szefostwo cenzury i względnie naczelnicy tych grup.

V. Kontrola cenzorów. Zasady bezpieczeństwa

Nakazana kontrola lojalności i wiarygodności przydzielonych cenzorów będzie prowadzona w ten sposób, że władza zwierzchnia w każdym miejscu gdzie zatrudniony jest konkretny cenzor, względnie w miejscu gdzie zamieszkiwał przed zwerbowaniem go do służby wojskowej, będzie proszony, o złożenie oświadczenia ustnego na temat kolegów. W tej kwestii będzie nawiązana współpraca z Budapesztańską Policją Państwową. Służący obecnie w wojsku policjant który został tutaj przydzielony w roli cenzora, jest specjalnie wiarygodny do kontrolowania

kolegów. Ponieważ prócz urzędnika pocztowego i stenotypistki do urzędu cenzury nie przydziela się osób cywilnych, nadzór i kontrola dyscyplinarna są ułatwione. Kilku ordynansów zamieszkuje na stałe w kuchni zrobionej z przerobionego pokoju dla personelu w pomieszczeniach czynszowych, zaopatrzonego w organ inspekcyjny oraz służbę wartowniczo-inspekcyjną. Listy wartościowe nigdy nie przychodzą do pomieszczeń służbowych. 8 sejfów jest do dyspozycji do przechowywania akt, jeden z nich wystawił oddział budowlany wojskowy dowództwa wojskowego.

VI. Podsumowanie – Perspektywy wykorzystania późniejszej działalności

Jak długo szefostwo cenzury od krótkiego czasu po dokonaniu reorganizacji gromadzi doświadczenia i wyciąga wnioski, zyskało ono wrażenie, że opinia publiczna w obecnym czasie wojennym jest całkiem zdyscyplinowana i że korespondencje rzadko dają po temu okazję, by cenzura wkraczała usuwając lub zatrzymując jakieś fragmenty. Cenzura listów wypełnia po prostu swoje zadanie poprzez swoje istnienie, poprzez to że społeczeństwo pisze swoją korespondencję zagraniczną świadome, że będzie ona kontrolowana, cenzura osiąga swój obronny cel dla ogółu. To wynika z następujących liczb: z 10 000 losowo przejętych listów tylko 140 sztuk wymagało usuwania, zaś zaledwie 24 sztuki zostały zatrzymane. Nie stwierdzono żadnych fragmentów usuniętych przez cenzurę nieprzyjacielską. Nie spotkano się z zastosowaniem pisma atramentem sympatycznym, od 1 grudnia dopiero 6 sztuk stwierdzono pism tajnych – szyfrów. Powodem wstrzymania nigdy nie było zdradzenie tajemnic wojskowych, lecz w przeważającej liczbie były to skargi na nieznośną drożyznę⁶. Defensywne zadanie w szczególności jednak nie jest realizowane, zaś propozycja nr 2945 z 13 grudnia, z Dowództwa Armii, Biura Ewidencyjnego i wszystkich biur cenzury, Urzędu Cenzury Feldkirch, jest przekonująca, stwierdzając, że wywiadowcy i in. są oddelegowani do przekazywania informacji w długim czasie wojennym – używając tuszy sympatycznych, tajnych pism, szablonów wycinanych z gazet i in., w których nawet doświadczeni cenzorzy nie widzą niczego podejrzanego i dokładne sprawdzenie sprawy, albo nawet próba chemiczna całego materiału, jest technicznie nie do przeprowadzenia. W przypadku, gdy rządy wyrażą zgodę, szefostwo cenzury wyraża nadzieję, że zdyscyplinowane społeczeństwo łatwo podporządkuje się „uniformizacji korespondencji zagranicznej” – jak stwierdzają przepisy pocztowe. Jako że napływające z zagranicy korespondencje w oczywisty sposób przyjmują pierwotną formę, ofensywna służba K oraz urząd cenzury Feldkirch obawiają się, że bez przymusowych konfidentów i współpracowników nie da się zdobyć zuniformizowanego materiału wywiadowczego za granicą. **O przeprowadzeniu i oczekiwanych efektach ofensywnych zadań** nie da się nic powiedzieć bez doświadczenia. Szefostwo cenzury oceniając całość materiału przechodzącego przez Urząd Cenzury w Budapeszcie zwraca uwagę na dwie ważne agendy/czynniki:

1. **Ochrona waluty własnej** za granicą, w sensie rozpowszechnionych przez Naczelne Dowództwo Armii przepisów oraz propozycji przedłożonych Biuru Ewidencyjnemu oraz urzędem cenzury w Wiedniu i Feldkirch odnośnie cenzury i służby kontrolnej w centralach dewizowych.
2. **Kwestia repatriacji** z Ameryki Północnej i Południowej po wojnie: z wielkiej ilości korespondencji z Ameryki wynika, że dokonuje się teraz wielka zmiana wśród osiadłych w Ameryce, byłych obywateli Państw Centralnych. Dominujące wpływy Ententy odebrały im wszystko, co wcześniej dostali od Ameryki: mieszczańskie zrównanie, wolność indywidualną, nawet poziom życia i część ich ciężko zarobionych pieniędzy. Mają tylko jedno życzenie: z powrotem do ojczyzny. Niecelowe jest przypominanie, że najwyższym interesem państwa jest przygotowywanie i wsparcie tej repatriacji wykwalifikowanych robotników i stosunkowo zamożnych elementów do wyludnionej ojczyzny. Urząd cenzury zwróci szczególną uwagę na tą sprawę w sprawozdaniu miesięcznym za styczeń.

ppłk [Nikolaus] von Jankovich

^a W lewym górnym rogu dokumentu stempel: „Zensurstelle Budapest. K-Gruppe”.

^b W tym miejscu wykreślone: „na czas obiadu”.

^c Fragment podkreślony w oryginale.

Sprawozdanie: przekład z języka niemieckiego, oryginał, maszynopis.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3748 Res. 4441, k. 21–29.

Nr 78

1916 wrzesień 29, [Wiedeń]. – Instrukcja nr 188 Wojennego Urzędu Kontroli zakazująca publikowania w prasie informacji na temat tajnej działalności polegającej na przemycaniu listów do austro-węgierskich jeńców, wysłanych do nich z krajów nieprzyjacielskich.

188. 29.09.1916 83618 Władzom prasowym nakazuje się, by wiadomości prasowe o przemycie listów, które z krajów nieprzyjacielskich zostały zaadresowane do osób, które są austro-węgierskimi jeńcami wojennymi, jak również przedruk tych przemyconych listów zatrzymać, by wiedza o tym procederze w krajach nieprzyjacielskich nie spowodowała przeciwdziałań w celu jego zapobieżenia, jako że przemycone listy niekiedy zawierają istotne informacje na temat sytuacji wewnętrznej w krajach nieprzyjacielskich. [...]

Instrukcja prasowa – Zestawienie instrukcji cenzorskich dla prasy wydanych przez Wojenny Urząd Kontroli odnośnie publikowania informacji o jeńcach wojennych, Wiedeń, kwiecień 1917: przekład z języka niemieckiego, kopia, maszynopis.

ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3752 Res. 4701, s. 45.

Nr 79

1916 październik 11, Wiedeń. – Uwagi szefa Oddziału Cenzury, płk. Otto Kicka, przed spotkaniem naczelników grup, dotyczące odczytywania zaszyfrowanych pism przez niepowołanych do tego cenzorów, problemów z cenzurowaniem adresów, usuwaniem ilustracji z korespondencji, wiadomości o armii i marynarce, nieporządnym sortowaniu i sprawach administracyjnych oddziału.

Na zebranie naczelników grup cenzorskich 11 października 1916 r.^a

1. Odczytywanie niewidocznych rodzajów pisma w grupach

Mimo powtórnego i dobitnego rozkazu, że nie wolno odczytywać pism niewidocznych w grupach, takie odczytywania wciąż jeszcze okazjonalnie mają miejsce. Takie postępowanie jest niedopuszczalne. Wszystkie korespondencje pisane niewidocznym pismem, nieodczytane mają być przedkładane referentowi do spraw deszyfracji.

2. Nieważne adresy

Nieważne lokalizacje adresowe albo pieczęcie krajów itd. słusznie są wykreślane przez większość grup językowych, jednakże niestety często w całkowicie nieprawidłowy sposób, i dlatego tylko szczególna uważność i orientacja organu grupy pocztowej zapobiega złemu przekierowaniu listu. Stąd przy takich zmianach adresowych odpowiednie nieważne adresy mają być rzeczywiście zamazywane, aby zapobiegać błędom (na podstawie Exh. 6464).

3. Usuwanie ilustracji itd.

Poczyniono spostrzeżenie, że wklejone do korespondencji ilustracje, fotografie itd. często nie są usuwane. W ten sposób zawarte na nich informacje z łatwością unikają ocenzurowania. W tej sprawie należy pouczyć cenzorów.

4. Wiadomości o żniwach

Informacjom o plonach należy poświęcić szczególną uwagę, aby zapobiec temu, by ostre skargi na tegoroczne żniwa w otwartej lub także zakamuflowanej formie nie przedostawały do krajów nieprzyjacielskich. (do 4 i 5 z Res. 4071/9)

5. Kupno pieczętek

Szefostwo cenzury dowiedziało się, że poszczególne grupy zakupiły pieczętki z widocznym nadrukiem odnośnie dopuszczalności korespondencji i ich używają. Od teraz każda pieczętka tego rodzaju odnosząca się do ważności pisma musi być pozyskiwana u szefostwa cenzury. Takie podanie należy złożyć i doczeka się on realizacji. Jednakże nie wolno pisać wszystkiego na co się ma ochotę^b.

Będący w potrzebie^c mają jak najszybciej meldować.

6. Data i adres nadawczy korespondencji

Dla rzetelnego zbadania korespondencji i odpowiedniego jej wykorzystania poza adresem odbiorcy również dokładny adres nadawcy, miejsce nadania i data

nadania mają ogromną wagę. Dlatego nie wolno nigdy naczelnikom grup w ich sprawozdaniach pomijać podania nadawcy i odbiorcy korespondencji, jak również daty i miejsca nadania, jeśli te dane można pozyskać z samej korespondencji.

7. Wiadomości o armii i marynarce

Sekcja marynarki c. i k. Ministerstwa Wojny wystosowała do szefostwa cenzury prośbę, by przekazywać jej wszystkie wiadomości dotyczące marynarki, które mogłyby mieć znaczenie dla c. i k. marynarki wojennej lub flot sprzymierzonych. Dlatego niech naczelnicy grup zechcą zaostrzyć uwagę, aby wszelkie takie informacje np. o ruchach i dyslokacjach nieprzyjacielskich okrętów wojennych i oddziałów flot, odnośnie pozostałych operacji morskich jak i o nowych inwestycjach sporadycznie meldować szefostwu cenzury.

8. Nieporządne sortowanie

W ostatnim czasie mnożą się przypadki, że ze strony poszczególnych grup pojawiają się skargi na nieporządne sortowanie. Aby odzyskać kontrolę nad tą sytuacją, obcojęzyczny materiał, o ile przekracza on 10% całej poczty przychodzącej, codziennie musi być gromadzony jako „nieposortowany” – prócz zaznaczenia grupy ma być on potem naczelnikowi grupy pocztowej i sortującej (z liczby 6917).

9. Dostarczanie przez manipulantów

Pracownicy manipulacyjni mają być pouczeni, by ich dostawy do grupy pocztowej odbywały się wyłącznie do odpowiednich organów i tylko w ich **obecności**.

10. Krótszy styl

W pisemnej komunikacji między sobą oraz w pisemnej komunikacji z kancelarią należy unikać wszelkich zbędnych stylizacji i zwrotów.

11. Raport o stanie personelu

Stosunek liczby cenzorów do liczebności całego personelu jest jeszcze wciąż niekorzystny. Przeciętnie jest to 80%, w większości jednak mniej.

Urlopowanych nie ściągać z urlopów^d.

12. Czas pracy dla podkomendnych

Uwzględnić popołudnia od 1.30 do 4.30. Naczelnicy grup mają raportować w czwartki do płk. [Karla] Angerera.

Kary dyscyplinarne. R.U.O. Kuchar (?)

Wolni cenzorzy!

Przejęcie dostawy^e

^a Tekst wyróżniony czerwonym kolorem maszynopisu.

^b Obok dopisek maszynopisowy w kolorze czerwonym: „pułkowniku Martinek. Będę karał za arbitralne działania ...”

^c Dopisek odręczny: „w niedostatku”.

^d Dopisek odręczny: „braki personelu meldować w stanie rzeczywistym”.

^e Trzy ostatnie punkty dopisane odręcznie.

Nr 80

1916 październik 14, [Wiedeń]. – Instrukcja nr 197 Wojennego Urzędu Kontroli zakazująca publikowania propagandowych zdjęć i ilustracji wywołujących fałszywe wrażenie o nadzwyczaj pomyślnej sytuacji austro-węgierskich jeńców wojennych w krajach nieprzyjacielskich.

197. 14.10.1916 85301 Z powodu zaistniałego w ostatnim czasie wypadku zwraca się uwagę władz cenzury, że zakaz przesadnie optymistycznych opisów na temat położenia naszych jeńców wojennych w krajach nieprzyjacielskich (Wojenny Urząd Kontroli 48512, punkt. 1 A), w oczywisty sposób odnosi się też do przedstawień ilustrowanych. Znane są ukazujące się za granicą obrazki reklamowe i fotografie, które nie odpowiadają rzeczywistości, pokazują wybrane grupy jak i również wzywają naszych żołnierzy do przejścia na stronę nieprzyjaciela. [...]

Instrukcja – Zestawienie instrukcji cenzorskich dla prasy wydanych przez Wojenny Urząd Kontroli odnośnie publikowania informacji o jeńcach wojennych, Wiedeń, kwiecień 1917: przekład z języka niemieckiego, kopia, maszynopis.

ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3752 Res. 4701, s. 4.

Nr 81

1916 październik 23, [Wiedeń]. – Program przygotowany na konferencję naczelników grup 23 października 1916 r., dotyczącą błędów cenzorskich i problemów administracyjnych.

Zebranie naczelników grup cenzorskich, 23 października 1916 r.^a

- 1) Ogłoszenie o wynikach kontroli za wrzesień.
Statystyka błędów 0,7% do 0,98% w sierpniu. Polepszenie w prawie wszystkich grupach, prócz włoskiej i serbskiej. W polskich grupach szczególnie wiele własnoręcznych usunięć tekstu. Nadcenzura B^b.
- 2) Podanie do wiadomości błędów wykrytych przez Nadcenzurę^c.
- 3) Ekspediowana korespondencja ma być nie przekazywana dalej.
- 4) Częste sprawdzanie błędnych zaadresowań, konieczne sortowanie.
- 5) ^dPostępowanie z listami z rozległymi usunięciami^d.
- 6) Oszczędność z przyborami do pisania!
- 7) Meldunki o zatorach. Odsyłana poczta nie należy do spisu korespondencji zatrzymanej, natomiast każda sztuka jeszcze nie ocenzonej korespondencji, niezależnie czy posortowanej czy nie.
- 8) Traktowanie jeńców wojennych w Terrasini, Sycylia.
Uwagi mają być natychmiast zgłaszane zgodnie z dekretem szefostwa cenzury 7174.

- 9) Zatrudnianie nowego personelu musi odpowiadać rzeczywistym potrzebom, by nie były konieczne zwolnienia.
- 10) Maszyniści. Nie zawsze da się ich uzyskać i nie dla każdej grupy są niezbędni. Ich przydział jest uregulowany, a naczelnicy grup, którym wspólnie przydzielono taką siłę roboczą, mają wzajemnie dbać o dobre stosunki.
- 11) Wpływanie na ochotniczy personel roboczy. Prośba od cenzury niemieckiej by zgłaszać im takie inteligentne osoby^e.
- 12) Godziny urzędowania (naczelnicy grup)^f.
- 13) Stosunek wojskowych (oficerów i szeregowych) w oddziale do szefostwa ściśle wojskowy. Meldowanie (czyli nie dawanie do wiadomości).
- 14) Powtarzające się wspomnianie cenzorów. Także do naczelników grup: M, Stp., Ch.

^a Tekst wyróżniony maszynopisem w kolorze czerwonym.

^b Dopisek odręczny: „jakościowo: nie, ilościowo: serbska”.

^c Dopisek odręczny: „naczelnik grupy”.

^{d-d} Fragment wykreślony.

^e Dopisek odręczny: „zwalnianie tychże”.

^f Słabo czytelny dopisek odręczny: „godziny pracy personelu?”.

Program narady: przekład z języka niemieckiego, kopia, maszynopis.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3743 Res. 3926/7, k. nlb.

Nr 82

[1916 październik, Wiedeń]. – Notatka do programu narady naczelników grup, na 23 października 1916 r.

Na spotkanie naczelników grup

Pogląd niektórych naczelników grup, jakoby szefostwo cenzury wymaga jedynie pracy ilościowej, jest fałszywy.

Najważniejszym wymogiem jest szczegółowa cenzura defensywna.

O ile istotne jest zmniejszenie ilości błędów, to nie powinno się to odbywać kosztem dokładnej cenzury, co leży w najlepiej pojętym interesie państwowym.

Program narady: przekład z języka niemieckiego, kopia, maszynopis.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3743 Res. 3926/7, k. nlb.

Nr 83

1916 październik 27, Wiedeń. – Zawiadomienie Wojennego Urzędu Kontroli dla Ministerstwa Handlu o przejęciu przez urzędy cenzury w Wiedniu, Cieszynie i Feldkirch cenzurowania całej – poza niemiecką – poczty zagranicznej, od dnia 15 listopada 1916 r.

Do c. i k. Ministerstwa Handlu w Wiedniu

Wiedeń, 27 października 1916

Wojenny Urząd Kontroli w porozumieniu z Ministerstwem Handlu oficjalnie zawiadamia, że Urząd Cenzury w Wiedniu, Filialny Urząd Cenzury w Cieszynie i Urząd Cenzury w Feldkirch przejmują cenzurę całej nieniemieckiej poczty zagranicznej prócz paczek, według ich zakresu oddziaływania, od dnia 15 listopada 1916 r.

Komunikacja z krajami bałkańskimi odbywa się wyłącznie przez Urząd Cenzury w Wiedniu, komunikacja ze Szwajcarią i Lichtensteinem wyłącznie przez Urząd Cenzury w Feldkirch, komunikacja między krajami skandynawskimi i Ameryką a Czechami, Morawami, Śląskiem i Galicją odbywa się wyłącznie przez Urząd Cenzury w Cieszynie, komunikację pozostałej części Austrii oraz Bośni i Hercegowiny bierze na siebie Urząd Cenzury w Wiedniu.

Cenzura przesyłek pocztowych za wyłączeniem paczek z obszarów monarchii nie należących do armii polowej do c. i k. okupowanych terytoriów – Polski, Serbii i Czarnogóry zostaje wraz z dniem 6 listopada 1916 r. unieruchomiona; dalej cenzura przesyłek pocztowych do Niemiec zostaje wstrzymana z tym dniem. Listy do Niemiec od 8 listopada będą przekazywane w formie zamkniętej [...]

Zawiadomienie: przekład z języka niemieckiego, oryginał, maszynopis.

ÖStA/KA, Zst, KM KÜA, ser. 1, Kart. 160 Res. 86167, k. nlb.

Nr 84

1916 listopad 5, Lublin. – Zarządzenie ppłk. Theodora Primavesiego, szefa oddziału cenzury korespondencji z ramienia Oddziału Informacyjnego Naczelnego Dowództwa na terytorium Generalnego Gubernatorstwa Wojskowego w Lublinie, odnośnie reorganizacji cenzury na tym obszarze. Zawiera uwagi krytyczne odnośnie działalności tej placówki, zwłaszcza jej organizacji pracy.

Ppłk Theodor Primavesi, 12 pułk ułanów

przydzielony do oddziału wywiadowczego c. i k. Naczelnego Dowództwa

Lublin, 5 listopada 1916

Do Oddziału Sztabu Generalnego c. i k. Generalnego Gubernatorstwa Wojskowego

W konsekwencji uzyskanego za zezwoleniem c. i k. Generalnego Gubernatorstwa Wojskowego wglądu w warunki cenzury wewnątrz obszaru okupowanego i w rezultacie konferencji odbytej z obecnym naczelnikiem oddziału wywiadowczego kpt. Władimirem Nyczajem¹³⁶, dalej z oficerem wywiadowczym kpt. Johannem Winterowskim¹³⁷ oraz naczelnikiem Urzędu Cenzury w Lublinie, zarządzam, co następuje.

Nakazane przez Oddział Informacyjny Naczelnego Dowództwa dyrektywą nr 19480 z 16 września 1916 r. oraz dyrektywą nr 22.105 z 21 października 1916 r. poszerzenie fachowej analizy cenzury listów dla wojskowo-politycznej służby wywiadowczej, jak również dla celów wywiadowczych natury defensywnej i ofensywnej, jak dotąd jest zatrzymane przez następujące główne czynniki:

- A) Właściwe urzędy cenzury są rozproszone w nieomal 50 miejscowościach obszaru okupowanego, okoliczność, która z defensywnego punktu widzenia budzi obawę, wyklucza działalność ofensywną i czyni prawie niemożliwym jednolite uregulowane działanie.
- B) Naczelnicy (przeważnie podoficerowie pozbawieni pożądanych szerszych horyzontów wojskowych i politycznych) nie są poinstruowani na temat celów i fachowo-technicznej służby w działającym dla **wyższych osiągnięć** biurze cenzury, nie mogą tacy być – pomijając ich podoficerski charakter – ponieważ odpowiednio specjalistyczna – dotąd bardzo **skuteczna analiza, organizacja i technika** w większej części jest wynalazkiem i autorską własnością nielicznych osób z Oddziału Cenzury GZNB, które jak dotąd nie są powszechnie znane, ani też nie są propagowane na zewnątrz.
- C) Szczególnie brakuje wiedzy i umiejętności odcyfrowywania szyfrów, techniki klejonych kart oraz metod ich odczytywania, przy tym także umiejętności analizy w defensywnym i **ofensywnym sensie** (z okręgów obszaru okupowanego po jednorocznym okresie działalności cenzury dopiero 2–3 szyfry zostały wykryte i odczytane, dlatego jest jasne, że ze względu na rozpowszechnienie techniki szyfrowej na samym tylko tym obszarze tysiące takich wojskowo-politycznych i politycznych elaboratów potajemnie odnalazło drogę do kraju i za granicę; także przez wzgląd na odpowiednie, ważne dla celów defensywnych techniki usuwające, brakuje jednolitych wytycznych.
- D) Kontakt z policją państwową jak dotąd istnieje tylko w ograniczonym stopniu. Urządzenie i technika prowadzenia kartoteki pozostają nieznanne.

¹³⁶ Władimir Nyczaj – oficer wywiadu austro-węgierskiego, od 1 V 1913 kpt. Po wybuchu I wojny światowej służył w 58 pp, biorąc udział w walkach z Rosjanami na terenie Galicji. Od lutego 1915 r. na służbie w obszarze działania 1 Armii w ramach Głównego Ośrodka Wywiadowczego w Jędrzejowie, drugi oficer podporządkowany rozkazom mjr. Gustava von Iszkowskiego.

¹³⁷ Johann Winterowski – oficer wywiadu austro-węgierskiego w randze kapitana.

- E) Cenzura paczek przekazana została organom pocztowym i jest przeprowadzana tylko na zasadzie próby losowej przez urzędnika pocztowego.
- F) Pod każdym względem brakuje stabilności materiału cenzorskiego, niezbędnej dla poprawnej służby cenzorskiej.
- G) Liczba cenzorów, np. w wojskowym biurze cenzury w Lublinie jest z następujących powodów niewystarczająca: Codzienny napływ od 12 do 15 000 sztuk korespondencji, z czego 1/3 listów nie może przy najlepszej chęci być fachowo i dokładnie opracowana przez zaledwie 9 cenzorów; Z doświadczenia wiadomo że maksimum to 400 sztuk korespondencji dziennie. Jednakże taka wybiórcza praca w tak politycznie niestabilnym kraju mija się z celem cenzury.
- H) korespondencja jeńców wojennych z obszaru okupowanego jest cenzurowana przez ck centralny urząd cenzury dla korespondencji zagranicznej w ilości ok. 500–600 sztuk dziennie; przez to nie wchodzi w grę możliwość analizy przez kompetentny Oddział Cenzury GZNB w Wiedniu.
- I) Tak poważnie wadliwy sposób kartotekowania powoduje coraz częstsze problemy. Z powyższych, tylko w głównych punktach naszkicowanych powodów, proszę podczas koniecznej restrukturyzacji w interesie umożliwienia systematycznej i pełnej analizy cenzury dla celów wojskowych i wojskowo-politycznych wziąć pod uwagę następujące propozycje:
- 1) Po pierwsze poleca się naczelnikowi Oddziału Wywiadowczego, kpt. SG Vinzenzowi Hauzviciowi¹³⁸, by po powrocie z urlopu skontaktował się z ppłk. [Theodorem] Primavesim, Wiedeń IV, Starhembergasse 4, i z obecnym komendantem Oddziału Cenzury GZNB, płk. [Otto] von Kickiem, 1 Tuchlauben 8. Ten pierwszy będzie obejmował urząd, zarządzanie, szczegółową organizację i specjalistyczną służbę techniczną, by pokazać tą specjalną organizację obejmującą 1300 osób oraz 40 grup, w tym trzy oddziały wywiadu wojskowego.
 - 2) 2 do 3 oficerów możliwie już doświadczonych w służbie cenzorskiej i wywiadowczej (może kpt. Nyczaj i Winterowski, por. Schubert¹³⁹ i ppor. Prusa¹⁴⁰) zostaliby na **miesiąc** odkomenderowani do Oddziału Cenzury GZNB do instruowania, szko-

¹³⁸ Vinzenz (Čeněk) Hauzvić (1882–1961) – po ukończeniu szkoły kadetów piechoty w Budapeszcie (1900) w 96 pp w Rijece i Karlovac; po Szkole Wojennej w Wiedniu (1907) jako por. SG przydzielony do dowództwa okręgu wojskowego nr 1 w Krakowie. Oficer wywiadu na froncie serbskim i włoskim (1914–1916). Kpt., później mjr SG. W latach 1916–1918 kierował Oddziałem Informacyjnym w Generalnym Gubernatorstwie Wojskowym w Lublinie. Po rozpadzie Austro-Węgier w armii czechosłowackiej, organizator i pierwszy dowódca wywiadu wojskowego. Dowódca 38 pp (1923–1924), zastępca dowódcy (1924–1925) i dowódca 4 Brygady Piechoty (1925–1932). Dowodził 5 DP w Czeskich Budziejowicach (1932–1935). Po przejściu w stan spoczynku w stopniu gen. dyw. mieszkał w Pradze. Po 1945 r. prześladowany przez władze komunistyczne. Por. J. Gaul, *Służby wywiadowczo-informacyjne Austro-Węgier...*, passim; V. Šavrda, *Hrdinové mladého Československa...*

¹³⁹ Wilhelm Schubert – oficer wywiadu austro-węgierskiego. Po wybuchu I wojny światowej służył w 92 pp, od 1 VII 1915 por., walczył na froncie bałkańskim.

¹⁴⁰ Gustav Prusa – oficer wywiadu austro-węgierskiego. Po wybuchu I wojny światowej służył w 21 pp Landwehry, od 1 VIII ppor., walczył na froncie galicyjskim.

- lenia metod fachowo-technicznych (szyfry, ich rozpoznawanie i odczytywanie, podstawy **wykorzystania ofensywnego** itd.). Referaty por. Schütza, por. Vukelicia i por. Neumanna¹⁴¹, przez wzgląd na programy instruktażowe przyszłego scentralizowanego oddziału cenzury przy Generalnym Gubernatorstwie Wojskowym.
- 3) Centralizacja do tej pory istniejących biur cenzury wojskowej będzie ręką w rękę tak skoordynowana z tworzeniem niezbędnej kartoteki pocztowej, że po powrocie wyżej wzmiankowanych panów, będzie można powziąć od nowa pracę w centralnym biurze. (Lublin jawi się wprawdzie niekorzystnym miejscem jako kwatera główna/miejsce postoju z powodu niekorzystnego położenia geograficznego, ponieważ szefostwo dużego urzędu cenzury z doświadczenia musi wciąż współpracować i pozostawać w ciągłym kontakcie z wojskowymi i cywilnymi władzami centralnymi.
 - 4) Niezbędny materiał cenzorski byłby werbowany spośród naczelników i cenzorów dopuszczalnych biur cenzury wojskowej, dalej dla utrzymania przyszłej stabilności spośród oficerów-inwalidów, zaś personel niższy spośród kręgów inteligentkich.
 - 5) Wreszcie poleca się cenzurze prasy i telegramów by zwracała uwagę na niewątpliwie występującą w tych publikacjach akcję szpiegowską i uniemożliwiała ją, przedstawiając słowa i szyk zdań, rozpisując skróty i odwrotnie itd. itp.

Zarządzenie: przekład z języka niemieckiego, oryginał, maszynopis.

ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3727 Res. 1128, k. 1–19.

Nr 85

1916 listopad 8, Wiedeń. – Komunikat nr 172 wydany przez Szefostwo Cenzury GZNB, podpisany przez płk. Otto Kicka, nakazujący cenzorom dokładne zapoznanie się z nowo wydaną książką instruktażową Oddziału Cenzury, która dezaktualizowała wszystkie wydane do tej pory przepisy, komunikaty i rozkazy szefostwa, sprzeczne z literą nowej instrukcji.

Komunikat nr 172^a

Dzisiejszego dnia wchodzi w życie KSIĘGA INSTRUKTAŻOWA ODDZIAŁU CENZURY

Równocześnie „Podręcznik i Poradnik Służby Cenzorskiej” w całości, jak i wszystkie wydane do dzisiejszego dnia przez Szefostwo Cenzury wytyczne (komunikaty, rozkazy), które przeczą Przepisom Księgi Instruktażowej, zostają zniesione. Dostosowane do struktury Książki Instruktażowej Streszczenie, obejmujące prócz nowych także przepisy wciąż jeszcze obowiązujące, zostanie ogłoszone w najbliższym czasie.

¹⁴¹ Otto Neumann (1891–1956) – cenzor we Włoskiej Grupie Cenzury M (1915–1916) i referent Referatu II (1917–1918) Oddziału Cenzury GZNB. Od 1918 rtm. Por. przyp. 245 poniżej.

Członkowie grup cenzorskich w myśl następującej konsygnacji zostaną zaopatrzeni w jeden egzemplarz Książki Instruktażowej. Mają obowiązek, w pełni zapoznać się z jej przepisami, ściśle je wykonywać, dodawać ewentualnie późniejsze zmiany i uzupełnienia, i zawsze zapisywać je do ewidencji.

Szefostwo Cenzury
płk Otto Kick

^a Adnotacja maszynowa: „Abt. D. Res. Nr. 3730”.

Komunikat: przekład z języka niemieckiego, kopia, maszynopis powielany.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3742 Res. 3730, k. 423.

Nr 86

1916 listopad, Wiedeń. – Księga Instruktażowa Oddziału Cenzury Centralnego Wspólnego Biura Rejestrowego, Urzędu Informacyjnego dla Jeńców Wojennych, wydana przez Szefostwo Oddziału Cenzury GZNB.

Księga Instrukcji Oddziału Cenzury
Centralnego Wspólnego Biura Rejestrowego
Urzędu Informacyjnego dla Jeńców Wojennych^a

A. Zasady ogólne

I. Zakres oddziaływania i struktura oddziału cenzury

§ 1. Oddziałowi Cenzury Centralnego Biura Rejestrowego (GZNB) – Urzędowi Informacyjnemu dla Jeńców Wojennych **podlega cenzura korespondencji jeńców wojennych, internowanych i confirmowanych** (§ 16, wyjątki § 17).

Do § 1: Pod pojęciem „korespondencji” rozumiane są pisemne komunikaty, w rodzaju **listów, kartek pocztowych**, itd. i tylko takie podlegają pod cenzurę ze strony miejscowych oddziałów cenzury (§ 3c). Przesyłki dobroczynne przesłane w formie listowej do jeńców wojennych i cywilnych będą cenzurowane przez wyodrębniony wydział Przesyłek Dobroczynnych (§ 3b). Cenzurą przesyłek pocztowych takiego rodzaju jak telegramy, druki urzędowe, paczki zajmują się specjalne urzędy cenzury.

§ 2. Dokonana już na szczeblu lokalnym cenzura, niezależnie od tego jakiego rodzaju, nigdy nie zwalnia tej korespondencji od konieczności przejścia przez cenzurę GZNB.

§ 3. Oddział Cenzury składa się z:

- a) Szefostwa Cenzury,
- b) Grupy pocztowej (z działami sortowania i działem przesyłek dobroczynnych)^b,

- c) Poszczególnych grup cenzorów,
- d) Nadcenzury z grupą usuwającą,
- e) Referatu deszyfrującego.

Do § 3: Praca Oddziału Cenzury wygląda w sposób następujący: Przejęty od c. i k. poczty materiał korespondencyjny jest zliczany w dziale sortowania; dzielony pod względem językowym i przydzielany poszczególnym grupom cenzorskim. Grupy cenzorskie przeprowadzają właściwą cenzurę i przekazują dalej korespondencję, która nie wymaga specjalnego traktowania, ostemplowaną i zaadresowaną do krajów przeznaczenia, do grupy pocztowej, która po ostemplowaniu zwraca ją c. i k. poczcie.

II. Grupy cenzorskie

- § 4. Działalność poszczególnych, podzielonych pod względem językowym grup cenzorskich obejmuje dokładną i skrupulatną kontrolę przydzielonej im korespondencji.
- § 5. Grupy Cenzorskie składają się, o ile specyficzne warunki nie wymagają wprowadzenia organizacji specjalnej, z naczelnika grupy, jego zastępcy, instruktorów, cenzorów, pracowników manipulacyjnych i ordynansów.
- § 6. Wszystkie osoby należące do grup cenzorskich są ściśle zobowiązane do przestrzegania tajemnicy służbowej. Naruszenia w sytuacji pewnego złamania prawa dają podstawę do przekraczania uprawnień. Podlegają władzy dyscyplinarnej szefostwa cenzury. Na rozkaz lub w przypadku ich opłacania, mają prawo przerwać pracę. Również od pracowników ochotniczych wymagana jest minimalna konieczna liczba przepracowania godzin urzędowych. Jakiegokolwiek dłuższe pozostawanie poza grupą (urlop, ustąpienie, odwołanie) jak również każda zmiana miejsca zamieszkania musi być zgłaszana naczelnikowi grupy. Pracowników wojskowych dodatkowo obowiązują przepisy regulaminu wojskowego. Po ustąpieniu karta legitymacyjna jest odbierana.

Naczelnik grupy

- § 7. Do obowiązków naczelników grup należą:
 - a) Fachowe kierownictwo i zarządzanie grupą.
 - b) Pośredniczenie w kontaktach z szefostwem cenzury.
 - c) Wykonywanie wszelkich wytycznych i postanowień szefostwa cenzury.
 - d) Wprowadzanie nowych instruktorów do ich zadań.
 - e) Sporządzanie (pisemnych) ogólnych sprawozdań na temat poczynionych w szefostwie cenzury obserwacji w określonym okresie czasu.

Zastępca naczelnika grupy

- § 8. Zastępca wspiera naczelnika grupy w jego czynnościach i zastępuje go podczas nieobecności i w razie wszelkich przeszkód.

Instruktorzy

- § 9. Instruktorzy są organami pomocniczymi naczelników grup i jako tacy są powołani do tego, by nadzorować wykonywanie ich poleceń w ramach grupy.

Szczególnie obowiązuje ich:

a) Instruowanie cenzorów odnośnie ich czynności, szkolenie ich, informowanie, nadzór nad nimi.

Przekazywanie naczelnikom grup wszelkiej przejętej korespondencji oraz wszelkich pozyskanych informacji bieżących.

Wykonywanie wszelkich specjalnych poruczeń od naczelników grup, którym podlegają.

Cenzorzy

§ 10. Zadaniem cenzorów jest sprawdzanie przekazanej im korespondencji pod kątem jej formy i treści, dokładne odczytywanie, zaopatrywanie w odrębną parafę, a następnie, o ile inne postępowanie nie wynika z określonych przepisów, przekazywanie jej działowi manipulacyjnemu, który przekazuje je z powrotem grupie pocztowej, w paczkach zaadresowanych do poszczególnych krajów.

Cenzorzy mają obowiązek wykonywać swoje zadania ściśle zgodnie z przepisami, z fachowością i skrupulatnością.

W każdym wątpliwym przypadku mają zwracać się do instruktora, względnie do naczelnika grupy i postępować zgodnie z jego wskazówkami.

§ 11. Cenzorom jest zabronione:

a) Zmienianie paraf.

b) Cenzurowanie obcojęzycznych korespondencji, także wówczas, gdy władają językiem obcym w którym jest sporządzona (§ 40).

c) Bez wyraźnego polecenia Szefostwa cenzury wnosić poza gmach urzędu, wyrzucać i niszczyć korespondencji.

d) Nanosić na korespondencję uwag natury prywatnej.

e) Cenzurować własnej korespondencji.

f) Przejmować do cenzurowania korespondencji od osób trzecich.

g) Samodzielnie dokonywać usuwania i rozszyfrowywania.

Manipulanci (pracownicy ręczni)

§ 12. Manipulanci zajmują się przejmowaniem, liczeniem, sortowaniem, kontrolowaniem i dalszą wysyłką napływającej do grupy i z niej wysyłanej korespondencji zgodnie z wytycznymi naczelnika grupy.

III. Pojęcia jeńców wojennych i cywilnych (internowanych i konfirmowanych)

§ 13. Jeńcami wojennymi są członkowie armii którzy na obszarze wojennym dostali się pod kontrolę obcej władzy.

§ 14. Jeńcami cywilnymi są:

a) Obywatele jednego z krajów wojujących, którzy w czasie wojny zostali zatrzymani w kraju nieprzyjacielskim lub też zostali deportowani z terenów okupowanych przez wroga w głąb kraju nieprzyjacielskiego i znajdują się pod szczególnym państwowym nadzorem.

b) Właśni obywatele, którzy z powodów bezpieczeństwa politycznego zostali oddani pod ścisły nadzór państwowy.

§ 15. Jeńcy cywilni dzielą się na:

1. Internowanych, czyli tych którzy przymusowo zostali zamknięci w obozach internowania.
2. Konfirmowanych, czyli tych, którzy bez szczególnego pozwolenia nie mogą opuszczać swojego miejsca zamieszkania bądź wskazanej im do zamieszkania gminy i są kontrolowani przez władze.

IV. Legalność korespondencji

§ 16. Jako właściwą dla Oddziału Cenzury GZNB określa się korespondencję w sensie § 1 – za wyjątkiem tych wspomnianych w § 17. Każda inna korespondencja jest niedozwolona.

§ 17. Wyjątkowo jako niewłaściwą określa się korespondencję:

- a) Korespondencję wychodzącą z Węgier do jeńców wojennych i cywilnych za granicą. Cenzurą tych przesyłek zajmuje się C. i K. Komisja Cenzury korespondencji do jeńców wojennych w Budapeszcie.
- b) Wszystkie korespondencje przekazywane za pośrednictwem osób i organizacji do krajów neutralnych, jak również listy od naszych jeńców wojennych i cywilnych. Cenzurą tych przesyłek zajmują się urzędy cenzury zagranicznej.
- c) Korespondencje listów wszystkich konfirmowanych do ojczyzny oraz krajów neutralnych. Te korespondencje podlegają cenzurze lokalnej lub urzędowi cenzury zagranicznej.

Jako niewłaściwą określa się korespondencję: Każdego rodzaju korespondencję między osobami prywatnymi zarówno w kraju jak i do krajów neutralnych i nieprzyjacielskich; korespondencje ewakuowanych lub uchodźców, którzy są albo internowani lub konfirmowani; prywatne korespondencje z oraz – do – okupowanych przez wroga obszarów Monarchii. Wyjątkiem uznawanym za dopuszczalny są korespondencje z – oraz – do organizacji pomocowych i informacyjnych w krajach nieprzyjacielskich, w których można uzyskać informację na temat losu jeńców cywilnych i wojskowych. Należy wyraźnie podkreślić, że korespondencje kierowane do przetrzymywanych tutaj (oraz na Węgrzech) jeńców wojennych podlegają wyłącznie Oddziałowi Cenzury GZNB.

Traktowanie niewłaściwej korespondencji

§ 18. Korespondencje nie podlegające cenzurze (§ 16–17) mają być bez wyjątku czytane przez cenzorów, jednakże nie opatrywane parafą i razem przekazywane działowi manipulacyjnemu, który przekazuje je grupie pocztowej w paczkach opatrzonej adnotacją „nie podlega”, względnie w przypadku § 17a) z adnotacją „Budapeszt 72 cenzura” ma być przekazywana grupie

pocztowej, zaś poczta przychodząca z krajów nieprzyjacielskich ma być kierowana do kancelarii Oddziału Cenzury.

Nie podlegające cenzurze korespondencje, które zawierają istotne fragmenty (§§ 31, 32), bądź też ich treść pozwala przypuszczać że stoją one w sprzeczności z przepisami, mają być po zaznaczeniu odpowiednich fragmentów przez cenzorów (zgodnie z § 33) przekazywane naczelnikowi grupy, który po ich skontrolowaniu przekazuje je szefostwu cenzury.

Jeśli niepodlegające cenzurze korespondencje omyłkowo zostaną określone jako korespondencje od jeńców wojennych lub cywilnych, (a więc opatrzone adnotacją „przesyłka od jeńców wojennych”, „prisonnier”, „interne”, bądź też wystawione na oficjalnym druku poczty jenieckiej), to taka adnotacja powinna zostać podkreślona i umieszczona w lewym górnym rogu po stronie adresowej w formie: „nie jeniec wojenny” i opatrzona parafą.

V. Zabroniona korespondencja

§ 19. Zabronione są:

- a) Wysyłane za granicę ilustracje miast (dzielnic, miejscowości, krajobrazów), ważnych obiektów wojskowych, instalacji komunikacyjnych i infrastruktury gospodarczej, szczególnie istotnych budowli i pomników monarchii oraz okupowanych przez nas obszarów nieprzyjacielskich, jak również takich ilustracji, których strona ilustracyjna wydaje się zaklejona.
- b) Korespondencje
 1. Między przebywającymi na terenie monarchii jeńcami wojennymi względnie internowanymi i konfirmowanymi między sobą.
 2. Między jeńcami a osobami w monarchii.
 3. Między internowanymi obywatelami monarchii a zagranicą.

Najbardziej uderzające wyjątkowe sytuacje (§ 19b) są rozwiązywane przez naczelnika grupy cenzury według własnego uznania, co poświadcza on swoją parafą.

§ 20. Zakaz wspomniany w punktach 1 i 2 § 19b. Nie dotyczy korespondencji przychodzących od jeńców wojennych, w dwóch następujących przypadkach:

- a) Jeśli korespondencja ta została uwierzytoniona do dalszej wysyłki przez parafę komendanta obozu.
- b) Jeśli pracujący poza obozem jeńcy komunikują się z towarzyszami w obozie pochodzenia, przesyłając listy, pieniądze, paczki.

Traktowanie zabronionej korespondencji

§ 21. Zakazane korespondencje są cenzurowane i parafowane, następnie przekazywane naczelnikowi grupy, który w postaci paczek z adnotacją „zakazana korespondencja” przekazuje je do grupy pocztowej (zgodnie z § 19a), pozostałe są traktowane zgodnie z § 25.

Jeżeli zawierają istotne fragmenty, w takim razie fragmenty te mają być zgodnie z § 31 i 32, wzięte przez cenzorów w nawiasy i posortowane przekazywane naczelnikowi grupy.

B. Merytoryczne Posługiwanie się Cenzurą

I. Zadania cenzury

§ 22. Zadania cenzury rozciągają się na następujące obszary¹⁴²:

- a) Wiadomości, które mogą przynieść szkodę monarchii, i jej sojusznikom, wstrzymywać. Środkami, które mają temu zapobiec są: zatrzymanie (§§ 23–25) usuwanie (§§ 26–30) i deszyfracja (§§ 34–37).
- b) Wiadomości, które dla miarodajnych instytucji naszego państwa, jak również dla państw sojuszniczych, z wojskowego, politycznego, gospodarczego i innego powodu mają istotną wartość, gromadzić do dalszego zastosowania, Środkiem do tego celu jest gromadzenie ważnych informacji (§§ 31–33) oraz DESZYFRACJA (§§ 34–37).

II. Zatrzymywanie

§ 23. Korespondencje zawierające treść antypaństwową (§ 22a), lub podejrzaną z jakiegoś innego względu, które nie wymagają jednak przedłożenia ich szefostwu cenzury lub grupie deszyfracji, a usunięcie z nich wybranych fragmentów nie uwierzytelnia ich, mają być zatrzymane¹⁴³.

§ 24. Zatrzymaniu zwłaszcza podlegają:

- a) Wiadomości na tematy wojskowe, polityczne i gospodarcze które mogą przynieść szkodę monarchii lub państwom sprzymierzonym.
- b) Obelżywe wypowiedzi na temat monarchii jej sprzymierzeńców, wszelkiego rodzaju karykatury i dowcipy z członków Domu Panującego, sprzymierzonych monarchów, mężów stanu i dowódców wojskowych, jak również nieprzyjacielskich przywódców.
- c) Korespondencje od przetrzymywanych w monarchii jeńców wojennych lub cywilnych, które pod względem treści i tonu zawierają ostre oskarżenia przeciwko naszym władzom z powodu złego traktowania, warunków utrzymania itd. (§ 28g).

¹⁴² * To, co w poniższych przypisach odnosi się do naszej monarchii, jej instytucji, jej obywateli itd., bez wyjątku dotyczy również sprzymierzonych z nią państw, ich instytucji, i ich obywateli.

¹⁴³ * Określeniem wróg oznacza się każdą z nieprzyjacielskich stron. Austro-węgierscy lub wywodzący się z Państw Centralnych jeńcy wojenni lub cywilni będą określani jako „nasi”. Jeńcy wojenni lub cywilni pochodzący z krajów pozostających w stanie wojny z nami lub naszymi sojusznikami będą określani jako „przetrzymywani tutaj” jeńcy wojenni lub cywilni.

- d) Korespondencje, z których wynika, że znajdujący się u nas jeńcy wojenni są wykorzystywani do robót fortyfikacyjnych lub kopania okopów, prac wynikających z konieczności wojennych.
- e) Wyraźnie określone przez szefostwo cenzury przesyłki.
- f) Korespondencje od osób, które zostały umieszczone przez szefostwo cenzury lub naczelników grup na liście zatrzymań.

Traktowanie korespondencji przeznaczonej do zatrzymania

§ 25. Korespondencje mające być zatrzymane, mają zostać ocenzone i parafowane przez cenzorów, po zaznaczeniu odpowiednich fragmentów (nawiasami pisanymi kolorowym ołówkiem) a następnie comiesięcznie przekazywane kancelarii Oddziału Cenzury.

III. Usuwanie

- § 26. Usuwanie służy temu, by niepożądane fragmenty korespondencji w taki sposób unieczytelnić, by nie nadawały się one do odczytania. Zajmie się nimi powołana do tego celu grupa usuwająca. Cenzorom nie wolno jest samodzielnie usuwać tekstów.
- § 27. Fragmenty korespondencji o podejrzanym charakterze, szczególnie na sposób określony w § 22, a, do których jednak nie mają zastosowania postanowienia § 23, 31, 34, mają być usuwane.
- § 28. Usuwaniu podlegają zwłaszcza informacje dotyczące monarchii:
- a) Informacje o ruchach, urządzeniach i stosunkach natury wojskowej, jak:
 - 1. dotyczące przesunięć wojsk i materiałów wojennych.
 - 2. budowie lub zniszczeniach kolei, mostów, dróg i tuneli.
 - 3. powstawaniu, niszczeniu i stanu zakładów wojskowych, fabryk uzbrojenia, brakach amunicyjnych itd.
 - 4. militarnych dyspozycjach wszelkiego rodzaju.
 - b) Określenia miejscowości bądź oznaczenia pocztowe, które pozwalają rozpoznać lokalizację urządzeń wojskowych, jednostek, albo miejsce stacjonowania poczty polowej.
 - c) Informacje na temat ważnych spraw natury politycznej lub gospodarczej, jak np.:
 - 1. demonstracji politycznych, zamieszek, strajków.
 - 2. budowie, niszczeniu i stanu zakładów przemysłowych.
 - d) Uogólniające wiadomości na temat braków surowcowych, siły roboczej, żywności, jak również nierzetelnych danych na temat cen.
 - e) Tendencyjnie podkolorowane lub kłamliwe sprawozdania wszelkiego rodzaju na temat krajowych stosunków (§ 29) takich jak: werbunek, powołania, drożyzna, głód (w poczcie wychodzącej za granicę).

- f) Takie same sprawozdania odnoszące się do nadzwyczaj korzystnych warunków egzystencji w krajach nieprzyjacielskich. (w poczcie przycho-
dzącej z zagranicy).
 - g) Skargi na temat obozów jenieckich – wojskowych i cywilnych w monarchii,
na temat złego traktowania, utrzymania, zaopatrzenia, zakwaterowania
itd.
- § 29. Wiadomości, które zostały opublikowane w krajowej prasie, i w wiarygodnej
wersji zostały przytoczone w korespondencjach, nie są przeznaczone do
usuwania.

Traktowanie korespondencji, z których mają zostać usunięte wybrane frag- menty

- § 30. Cenzor ma odpowiednie korespondencje, po ich ocenzeniu i parafowa-
niu, oraz oznakowaniu ich istotnych fragmentów zwyczajnym ołówkiem (nie
przekreślać!), przekazać je naczelnikowi grupy celem ich dalszego przesłania
do grupy usuwającej.
- Korespondencje krajowe, do naszych jeńców wojennych albo cywilnych,
których tekst w większym stopniu musiał zostać usunięty, mają zostać prze-
kazane przez naczelnika grupy po podkreśleniu niedozwolonych fragmentów,
z odpowiednią adnotacją do grupy pocztowej, która odsyła je do nadawcy.

IV. Gromadzenie ważnych spostrzeżeń

- § 31. Za ważne uchodzą wszelkie informacje **o interesie ogólnym**, niezależnie
czy pochodzą z zagranicy czy z kraju, **a zwłaszcza wiadomości**, które mogą
posłużyć do oceny **naszej** sytuacji bądź sytuacji **naszych przeciwników**, jak
również wszelkie informacje, mogące posłużyć do oceny sytuacji naszych
jeńców wojennych i cywilnych za granicą, jak również znajdujących się
w kraju nieprzyjacielskich jeńców wojennych i cywilnych, wreszcie wszelkie
dane, które dają okazję do wkroczenia władzy krajowej. To, co ma być
usuwane z poczty wychodzącej, musi być postrzegane jako szczególnie cenne
w przypadku poczty przycho-
dzącej.
- § 32. Cenzor powinien więc skupić swoją uwagę na następujących punktach:
- a) Wiadomości o ruchach, urządzeniach i stosunkach natury **wojskowej**
u naszych przeciwników a zwłaszcza:
 1. Przesunięciach wojsk i materiałów wojennych.
 2. Budowie lub zniszczeniach kolei, mostów, dróg i tuneli.
 3. O zakładach wojskowych, fabrykach uzbrojenia, brakach amunicyjnych
itd.
 4. Militarnych dyspozycjach wszelkiego rodzaju.
 5. Werbunkach i powołaniach.
 6. Stratach poszczególnych formacji.

7. Wojskowych adresach wszelkiego rodzaju.
8. Ilustracjach z ważnymi obiektami wojskowymi.
- b) Wiadomości o ważnych wydarzeniach o charakterze politycznym i gospodarczym u naszych przeciwników, a zwłaszcza:
 1. Politycznych demonstracjach, strajkach, zamieszkach.
 2. Powstawaniu, niszczeniu i stanu zakładów wojskowych, fabryk uzbrojenia, brakach amunicyjnych itd.
 3. Brakach robotników, wagonów, amunicji i odzieży.
 4. Cenach artykułów żywnościowych, surowców wszelkiego rodzaju.
- c) Obserwacjach na temat sytuacji naszych jeńców w krajach nieprzyjacielskich, jak również nieprzyjacielskich jeńców wojennych i cywilnych w kraju, biorąc pod uwagę tak korzystne sprawozdania jak i skargi odnoszące się do ich traktowania, sytuacji higienicznej, pracy, zakwaterowania, transferu pieniędzy i poczty, cenzury, odwiedzin delegacji Czerwonego Krzyża, rozdawania darów itp.
- d) Obserwacji na temat nastrojów ludności monarchii, szczególnie na temat ruchów politycznych i ich oddziaływania na armię, skarg ludności na sytuację gospodarczą, skarg na władze krajowe, np. na temat wstrzymywania zasiłków na utrzymanie dla rodzin powracających z niewoli.
- e) Zeznaniach zdrajców i dezertarów.
- f) Obserwacje na temat pewnych starań nieprzyjacielskich rządów, by naszych obywateli zaangażować do działań, stojących w sprzeczności do ich obowiązków patriotycznych.
- g) Pewnych bliżej określonych przez naczelnika grupy lub szefostwo cenzury spostrzeżeń.

Traktowanie istotnych korespondencji

§ 34. Po oznaczeniu istotnych fragmentów w nawiasach zwykłym ołówkiem cenzor przekazuje odpowiednie korespondencje naczelnikowi grupy, który analizuje je w swoich sprawozdaniach. Korespondencje oryginalne, w każdym przypadku, gdy nadają się do wykorzystania, mają dołączane do meldunków, albo przekazywane dalej.

V. Deszyfracja

§ 35. Staranne rozpoznawanie i sprawdzanie tajnych wiadomości jest zadaniem działu Deszyfracji.

Referat ds. deszyfracji zajmuje się rozszyfrowywaniem tajnych pism, odczytywaniem nieczytelnych słów, odczytywaniem usuniętych przez nieprzyjacielską cenzurę fragmentów. Cenzorom ściśle zabrania się samodzielnego podejmowania prób deszyfrowania tych korespondencji.

Jako tajne określa się wszelkie informacje ukryte, które np. mają postać cyfr lub ideogramów, bądź też zawierają niejasne, niezrozumiałe dla niewta-

jemniczonych kombinacje słów, lub umieszczane w niewidoczny sposób (pod znaczkami, po wewnętrznej stronie koperty, wewnątrz sklejonnych stron).

- § 36. By wykryć ślad tajnych treści często w najbardziej wyrafinowany sposób ukrytych w korespondencjach, cenzor musi znać oznaki zastosowania szyfrów. Należą do nich:
- Niespodziewane cyfry, figury, krzyżyki, kropki, trójkąty i tego rodzaju znaki w tekście, lub w adresie, zmiana stylu pisma, lub pozycji pisma, np. czcionka gotycka – łaćńska, proste – pochyłe itd.).
 - Podkreślenia, stawianie kropek pod poszczególnymi literami, słowami i datami, dziurki wykonane igłą pod niektórymi literami, szersze odstępy między linijkami, przeskakiwanie wersów, pozostawianie pustych fragmentów, stosowanie licznych nazwisk w tekście.
 - Wskazówki na temat zawilgocenia listu lub jego ogrzania (wzmianki o ciepłe, piecu, lampie, świetle, kuracji zdrojowej, gorących pocałunkach, gorących uściskach dłoni), wprowadzenia dwuznacznych nazwisk (dr Kerzl, profesor Bügler, Freund Wärmer¹⁴⁴, itp.). wzmianki w obcych językach (np. melegiteni – rozgrzewanie, po węgiersku).
 - Wskazówki, by pokazywać list dalszym osobom, informacje na temat rozwiązywania zagadek, matematyczne zadania i podobne.

Obchodzenie się z tajnymi korespondencjami

- § 37. Pisma, które budzą podejrzenia że zawierają tajne informacje, cenzor po dokonaniu cenzury zrozumiałych dla niego fragmentów i parafowaniu przekazuje naczelnikowi grupy. Podejrzone fragmenty tekstu mają być oznaczone ołówkiem (zamiast atramentu lub kolorowego ołówka). Naczelnik grupy, po przeanalizowaniu podejrzanych znaków, przekazuje je referatowi deszyfrującemu. Fragmenty usunięte przez nieprzyjacielską cenzurę przedkładać dalej tylko jeśli zdaniem szefa grupy zawierają ważne wiadomości.

VI. Specjalne traktowanie określonych korespondencji

- § 38. Listy znajdujących się tutaj jeńców wojennych i cywilnych do misji dyplomatycznych lub ich przedstawicieli, mają być bez parafy przekazywane naczelnikowi grupy, a on przedstawia je kancelarii **Oddziału Cenzury**.

¹⁴⁴ Kerzl – aluzja do świecy (Kerz), Bügler – do prasowania (bügeln), Wärmer – ciepłej, a więc wezwania do ogrzania kartki nad świecą, lub jej podgrzania żelazkiem celem odczytania ukrytego tekstu. Aluzyjne odniesienia: Kerzl – do świecy (Kerze), Bügler – do prasowania (bügeln), Wärmer – do ogrzewania czy ocieplania (Wärmer – ocieplacz, wärmer – ciepłej), a więc wezwania do ogrzania kartki nad świecą, lub jej podgrzania żelazkiem, celem odczytania ukrytego tekstu.

C. Formalne traktowanie korespondencji

I. Parafowanie

§ 39. Każda przesyłka – czyli napisana informacja, która jest zaadresowana, ma być oddzielnie parafowana. Parafa po dokonanym przeglądzie ma być umieszczana po prawej stronie na górze, po stronie adresowej. Należy unikać paraf zbyt wielkich, utrudniających odczytanie adresu, oraz wszelkich innych zbędnych adnotacji.

II. Korespondencje obcojęzyczne

§ 40. Korespondencja, napisana w języku którym nie władają cenzorzy danej grupy, ma być nieocenzurowana i przekazywana działowi manipulacyjnemu, który je gromadzi i przesyła do odpowiedniej grupy cenzury (bądź grupy sortującej). Niedozwolone są adnotacje pisemne.

Korespondencje sporządzane w różnych językach, mają być cenzurowane w odpowiednich grupach językowych i parafowane pod koniec odpowiedniego fragmentu tekstu, tak samo należy postępować w przypadku pozostałych, jeszcze nieocenzurowanych fragmentów, odpowiadających przepisom. Dopiero w grupie cenzury, która ocenzurowała ostatni fragment, można umieścić parafę nie pod ocenzurowanym tekstem, lecz na stronie adresowej. Wyjątkowo grupa, której cenzor zna dany język, może ocenzurować poszczególne słowa lub krótkie uwagi sporządzone w języku innym, niż ten za które odpowiada dana grupa.

III. Pisma do GZNB, Czerwonego Krzyża i takich instytucji

§ 41. Wszystkie korespondencje, kierowane do wiedeńskich placówek Czerwonego Krzyża, albo GZNB, jak również do władz, placówek i instytucji informacyjnych (Czerwony Krzyż, GZNB, komendy obozowe) monarchii zapytania na temat losu przetrzymywanych tutaj jeńców wojennych i cywilnych, po ocenzurowaniu i parafowaniu są posortowane przekazywane do działu manipulacyjnego, który z kolei z odpowiednimi adnotacjami przekazuje je do grupy pocztowej.

IV. Informacje o śmierci

§ 42. Wszystkie korespondencje, które zawierają informacje o śmierci naszych lub nieprzyjacielskich jeńców wojennych lub cywilnych adresowane do najbliższych krewnych, po ocenzurowaniu i parafowaniu mają poprzez dział manipulacyjny być przekazywane do kancelarii Oddziału Cenzury.

V. Traktowanie adresów

§ 43. Miejsce przeznaczenia powinno być podkreślone. Jeśli adres korespondencji wychodzącej za granicę jest napisany cyrylicą, to należy do niego dołączyć adnotację odnośnie kraju przeznaczenia w alfabecie łacińskim, w przypadku

korrespondencji krajowej do nas lub od nas (i krajów sprzymierzonych) na obszary okupowane również je opatrzyć adnotacją w alfabecie łacińskim. Błędne lub niewystarczające adresy powinny być starannie poprawiane przez cenzorów, lub przez nich uzupełniane. Jeżeli nie jest to możliwe w grupie, to korespondencja po posortowaniu ma być przekazywana grupie manipulacyjnej, z odpowiednimi adnotacjami. [...]

VI. § 44. VII. § 45. VIII. § 46.^c

Uwagi końcowe

Cenzor bez przerwy musi mieć świadomość, że cenzura nie może polegać na mechanicznym czytaniu listów i kartek pocztowych, lecz jest działalnością służącą ochronie ważnych interesów państwowych. Nie wolno mu nigdy zapominać, że ojczyzna broniona będzie nie tylko na polach bitew, że to on bardziej niż członek jakiegokolwiek wielkiej armii jest powołany do tego, by na tyłach frontu sprawować niewdzięczną, lecz konieczną służbę obronną w imię wspólnej sprawy. Należy zawsze pamiętać o tym, że tylko gorące poczucie obowiązku jednostki może zapobiec temu, by błogosławiona instytucja korespondencji jeńców wojennych nie była nadużywana jako arena dla niebezpiecznych dla państwa działań.

^a Dokument wydano w formie zwartej drukowanej książeczki, wraz ze spisem treści liczącej 29 stron.

^b Słowo dodane odręcznie.

^c W edycji pominięto paragrafy dotyczące listów wartościowych, usuwania znaczków i poprawiania błędnych adresów na paczkach, jako nie dotyczące cenzury korespondencji, a wyłącznie procedur pocztowych.

*Podręcznik cenzorski: przekład z języka niemieckiego, kopia, maszynopis.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3742 Res. 3728, k. 1–29.*

Nr 87

1916 listopad 19, Wiedeń. – Sprawozdanie szefa Oddziału Cenzury, ppłk. Theodora Primavesiego, do Naczelnego Dowództwa, z realizacji postulatu reorganizacji całej cenzury korespondencji jenieckiej w monarchii austro-węgierskiej i na obszarach przez nią okupowanych.

Ppłk Theodor Primavesi
przydzielony do Naczelnego Dowództwa Wojskowego
w miejscu^a

Wiedeń, 19 listopada 1916

Odnośnie obwieszczenia nr 22862 z 2 listopada melduję, że zgodnie ze stanem rzeczy moja właściwa i główna działalność według Komunikatu nr 19480 z 16 listopada określona dyrektywą: „Uregulowanie współdziałania między poszczególnymi urzędami cenzury, zorganizowanie służby cenzury dla celów wywiadu defensywnego i ofensywnego” mogła się **rozpocząć** dopiero teraz z następujących powodów: Przede wszystkim moim zdaniem musi tutaj chodzić o to, by dopiero **stworzyć bezpieczną** podstawę dla umożliwienia takiego działania, ponieważ jak dotąd mogłem się przekonać, urzędy cenzury tak w kraju jak i w krajach okupowanych za wyjątkiem Oddziału Cenzury GZNB oraz (odnośnie spraw najpilniejszych) urząd w Feldkirch, już to odnośnie urzędzenia, organizacji, personelu, techniki i rozpoczęcia działalności, postępują w sposób tak opieszwały, że wymaga to miesięcznych wysiłków i pracy, by je najpierw zorganizować i dopiero potem przy już ostatecznym uruchomieniu całego aparatu – ten ostatni warunek jest nieodzowny – przestawić się na działalność defensywną i ofensywną.

Dlatego też podstawę dla rozszerzonej działalności do końca listopada stworzono jedynie dla urzędu cenzury w Wiedniu, które zawdzięcza to bezpośrednio centralnej przynależności miejscowej jak i bezustannej oraz świadomej czynności jego obecnego naczelnika – kpt. [Victora] Andrejki¹⁴⁵. Stosunki w pozostałych urzędach cenzury można zobrazować następująco:

Urząd cenzury FELDKIRCH

Stworzone za urzędowania kpt. [Leonharda] Henniga¹⁴⁶ osiągnięcia zostały gruntownie popsute przez bezmyślną działalność tymczasowego nowego komendanta. Może na tym miejscu jednakże – mimo ciągłych braków personelu – dzięki zrozumieniu obecnego komendanta oraz wskutek okoliczności, że tam od początku działalności opierano się na właściwych podstawowych zasadach, **przejsie** do ofensywnej działalności wywiadowczej jest już w tym momencie możliwe. Związane z tym dyrektywy zostały udzielone na miejscu. Odnośny raport zostanie sporządzony.

Urząd cenzury BUDAPESZT

Wprowadzone przez obwieszczenie nr 19480 z c. i k. Wojennego Urzędu Kontroli założenia, w myśl relacji ppłk. ze sztabu generalnego von Horvatha¹⁴⁷,

¹⁴⁵ Viktor Andrejka (1881–1947) – syn Jerneja, również wojskowego. Po Akademii Wojskowej w Wiener Neustadt (1902), ppor. w 97 pp w Trieście. Po Wyższej Szkole Wojennej w Wiedniu (1907), por. SG. Od 1909 w sztabie 12 DP w Krakowie, od 1910 szef sztabu 71 Brygady Piechoty w Rijeci. Od maja 1914 kpt. SG. Uczestniczył w walkach w Serbii i Galicji, potem szef wywiadu w okręgu wojskowym nr 3 w Grazu. W latach 1916–1918 szef wiedeńskiego urzędu cenzury GZNB. 1 XI 1918 mianowany mjr. SG. W okresie międzywojennym płk armii jugosłowiańskiej, m.in. organizator służby wywiadowczej i komendant okręgu wojskowego w Lublanie. M.F. Kranjc, *Slovenski uporniki...*, s. 12–27.

¹⁴⁶ Leonhard Hennig (ur. 4 IX 1878 w Wiedniu) – kpt., oficer wywiadu austro-węgierskiego, szef grup sabotażowych w Serbii w sierpniu 1914 r., później do końca I wojny światowej szef Oddziału Cenzury w Feldkirch w ramach GZNB. M. Ronge, *Dwanaście lat...*

¹⁴⁷ Von Horvath – ppłk. armii austro-węgierskiej. Niejasne: może chodzić o ppłk. Imre Horvatha, płk. Ludwiga Horvátha von Bánhorváta lub płk. Ladislausa Horvatha.

nie są jeszcze całkowicie realizowane. Po dłuższych negocjacjach z węgierskimi władzami jak dotąd **osiągnięto** porozumienie; lecz skutek trudności i jak się wydaje, wyraźnego braku dobrej woli ze strony miejscowej Komendy Wojskowej w Budapeszcie, nie udało się rozwiązać sprawy ani lokalu, ani finansowania, stąd też zatrudniony już personel jak dotąd nie mógł zostać tam wysłany; także nowy dowódca jak dotąd jeszcze nie objął stanowiska ani nie został poinstruowany, dlatego przypuszczalnie **nie należy** oczekiwać podjęcia w pełni uregulowanej działalności przed początkiem stycznia.

Ogólne wrażenie z dotychczasowej czynności tego i wcześniej wymienionego urzędu wiedeńskiego można scharakteryzować następująco:

Wskutek przestrzennej i osobowej zależności od władz pocztowych, oba te urzędy są także w sensie psychologicznym całkowicie pod wpływem poczty, i nie są w stanie znaleźć w sobie dość energii, **by przejąć na siebie właściwą odpowiedzialność za działania na całym innych obszarach**, stały się zwykłymi urzędami ekspedycyjnymi nie różniącymi się niczym od poczty, prowadzącymi wyłącznie żywot instancji pomocniczych ze wszystkimi ograniczeniami. One funkcjonowały i pracowały w ciągłym strachu przed ewentualnymi opóźnieniami w przepływie poczty do rąk adresatów, obawiały się pociągnięcia do odpowiedzialności przez pocztę, ministerstwo wojny albo nawet ministerstwo handlu, wyrabiały swoje pensum pod dewizą hamującą wszelką refleksję i analizę materiału o treści „**codzienna porcja korespondencji musi bezwzględnie zostać opracowana**”. Z **całkowicie** nielicznym i niedoinformowanym odnośnie swoich właściwych zadań personelem, ale kochanym, chwalonym, cenionym i poważanym przez władze zwierzchnie, którym przecież w **dobrej wierze** nie przysparzał dodatkowej pracy i trosk, i nie dawał żadnych powodów do zarzutów (w rzeczywistości wynikłych z prawdziwej analizy więc zgodnych z obowiązkiem) nie stosowania się do przepisów, więc nie wymuszał żadnych zmian personalnych. Ale po wojnie okaże się, że cenzura w takim stylu znalazła całkiem zasłużony poklask i wysoką ocenę także u nieprzyjaciela.

O podobnych obecnych warunkach cenzurowania w Lublinie

informuje mój raport Res. nr 5. Restrukturyzacja już tylko z powodów bezpieczeństwa państwa wydaje mi się pilnie konieczna.

Warunki cenzury na obszarach etapowych (na wschód od Bugu)

Ta przestrzeń stanowi odrębny obszar cenzury, tamtejsze stosunki jak dotąd jeszcze się nie ustaliły. Byłaby **konieczna** analogiczna orientacja na bazie obserwacji własnych.

Warunki dla cenzury w SERBII, dalej w Bośni, Hercegowinie i Czarnogórze nie są również jeszcze całkiem pewne, według wszelkich oznak i doświadczeń Oddziału Cenzury GZNB. Prawdopodobnie organizacja jest tak samo wadliwa i wymagająca naprawy jak w Polsce. Z mojej strony możliwa jest jeszcze wizja lokalna w Belgradzie do 1 grudnia; Podjęcie jednak szerszej działalności może

mieć miejsce oczywiście **dopiero po** przeprowadzonej gruntownej rekonstrukcji. Tamtejsze, niestety bardzo żałosne warunki, które pozwalają wrogowi w toku wojny szeroko je wykorzystywać, **na całe miesiące** będą wymagać licznych osobistych wysiłków. Dalej w interesie przeważającej wagi państwowej i wojskowej wymagana jest zorganizowana w sposób komplementarny, działalność organizacyjna i informacyjna; poza tym po dokonaniu rekonstrukcji poszczególnych biur musi nastąpić wymiana doświadczeń technicznych między nimi, w ramach obopólnej współpracy; następnie jednoczesny postępujący rozwój defensywnych i ofensywnych biur, **po jednym z nich** , byłby skuteczny i ze wszech miar słuszny. [...] Dlatego 1 grudnia **nie będę mógł** uznać mojej działalności za zakończoną.

^a Adnotacja maszynowa: „Res. Nr. 8” oraz odręczna: „Res. 1128”.

Sprawozdanie: przekład z języka niemieckiego, oryginał, maszynopis.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3727 Res. 1128, k. 24–28.

Nr 88

1916 listopad 21, Wiedeń. – List ppłk. Theodora Primavesiego, byłego szefa Oddziału Cenzury, przydzielonego do Naczelnego Dowództwa, skierowany do Oddziału Informacyjnego Naczelnego Dowództwa, wyjaśniający okoliczności odwołania Primavesiego ze stanowiska szefa oddziału, i wyrażający sprzeciw wobec rozkazu nakazującego mu powrót do służby liniowej.

Ppłk Theodor Primavesi, przydzielony do AOK^a

Do Oddziału Informacyjnego AOK

Stwierdzam z uzasadnioną dumą, że świadomy jestem okoliczności i przyczyn, dla których obecna działalność Oddziału Cenzury GZNB a częściowo także urzędu w Feldkirch, przyniosły niezaprzeczalnie **pozytywny** sukces wojenny, oraz dłaczego działalność pozostałych urzędów zakończyła się **całkowitą porażką** , dlatego ich reorganizacja, która oczywiście może postępować tylko **stopniowo** , ponieważ od tak dawna pracowały one tak wadliwie, mogła nieskończenie poszerzyć ich perspektywę na sukcesy większe, niż wbrew wszelkim przeciwnościom ja osiągnąłem, w dziedzinie cenzury i analizy.

Zgodnie z fachową lekarską diagnozą, całkowite zagojenie się blizn powstałych wskutek mojej operacji w lipcu, wymaga jeszcze co najmniej czterech miesięcy czasu i spokoju. Stąd moja „zdolność do służby wojskowej” będzie prawdopodobnie nadal w obecnej chwili, przy podwyższonym stresie, wskutek wyboru diety bardzo krótkotrwała.

Mimo powyższych komplikacji, wymagających prośby o zwolnienie, proszę z następujących powodów osobistych, żebym mógł przezwyciężyć dylemat, który – co szczerze wyznaję – powstał z następujących powodów:

1. Wyrażona przeze mnie prośba, by nie powracać na front, bierze się z powodów żołnierskich, jakkolwiek ciężko mi to wyrazić piórem, jako że mogłoby to dać okazję do niewłaściwych przypuszczeń.
2. Na moim poprzednim oraz obecnym stanowisku nie byłem „ani psem, ani wydrą”, lecz, czemu już wcześniej dawałem wyraz, miałem przed sobą obowiązek zainaugurowania i pokierowania bardzo ważnym resortem sztabu generalnego, i wreszcie wobec wszystkich możliwych przeciwności prawie bez pomocy, potrafiłem przeforsować swoje, **ale nie stałem się sztabowcem**. Dla mojej obecnej, zbudowanej na poprzednim obszarze działania i z niego wywiedzionej działalności **nie zawsze** mogłem znaleźć poparcie wśród niektórych wojskowych z tego kręgu, do którego nie należałem. Jestem uważany za niekompetentnego. Moje obecne pole pracy wymaga kontaktu z **wojskiem**, do którego według mojej poprzedniej i obecnej działalności nie całkiem należę, co stwarza dwuznaczną sytuację, bo będę postrzegany w tych kręgach nadal jako pracownik sztabu generalnego. Obecnie **niestety** bardzo daleko idący, bardzo ostry konflikt między żołnierzami a sztabem generalnym, który nie powinien stanowić nowości dla obecnego kierownictwa armii, przyczynia się do tego, że stwarzając w pewnym sensie nieszczerze stosunki, skłania to mnie do oporu.
3. W czasie, gdy jako zbudowany na nowatorskich zasadach i wywalczony Oddział Cenzury GZNB, który mimo licznych niedomagań dobrze wypełniał swoje zadanie i całkowicie pomijając moją osobę, osiągnął wyraźnie wojskowy i sztabowo-techniczny sukces, musiałem moje – mogę to spokojnie powiedzieć – twardo obronione przed fałszywymi poglądami i dyspozycjami najwyższych władz dzieło a tym samym zabezpieczony sukces, po ingerencji c. i k. Ministerstwa Wojny przekazać w inne ręce.

Ani moja obecna działalność, ani przydzielone mi honorowe dowództwo, nie mają nic wspólnego z osiągnięciami Oddziału Cenzury GZNB, którego skuteczność może już tylko kontynuować ewentualny następca.

Funkcjonujący przez cały okres wojny organ, dla uzyskania współpracy między poszczególnymi urzędami cenzury, oraz ich ciągłego doskonalenia, wydaje się niewątpliwie niezbędny. Moje pomyslane w swoim czasie jako już permanentne oddelegowanie z Oddziału Cenzury nastąpiło na skutek ingerencji c. i k. Ministerstwa Wojny, któremu wówczas podlegałem i któremu moja działalność w kwestiach wojskowych, wojskowo-politycznych i wywiadowczych, była po części nieznana, a po części niewygodna.

Teraz, podlegając Naczelnemu Dowództwu, nie mogę się pogodzić z tym, że sama idea, warunek rzetelnego działania, oraz owoc mojej działalności, trafi do rąk

osoby wcześniej niezaangażowanej, dopóki ja mojego obecnego zadania na rzecz skuteczności i sukcesu nie ukończę.

Dlatego proszę c. i k. Naczelne Dowództwo, aby, rezygnując z przywrócenia mnie do czynnej służby od 1 grudnia, po przesunięciu mnie do rezerwy z powodu zranienia lub niezdolności do służby, przywrócić mnie do kręgu działalności, w którym zbierałem moje doświadczenia wojenne, a który pozostaje mi tak bliski, ponieważ swoje osiągnięcia na tym polu musiałem ciężko wywalczyć.

^a Adnotacja odrębna: „Res. Nr. 8” oraz „Res. 1247”.

List: przekład z języka niemieckiego, oryginał, maszynopis.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3728 Res. 1247, k. 1–3.

Nr 89

1916 grudzień 1, Wiedeń. – Zapytanie kpt. Keila do audytora płk. Panka, w imieniu szefa Oddziału Cenzury, płk. Otto Kicka, w sprawie korespondencji o śmierci cesarza Franciszka Józefa.

Szanowny Pan Audytor, płk^a Panek¹⁴⁸

Płk Kick upoważnił mnie, bym prywatnie zapytał Pana Pułkownika, jak cenzura ma traktować liczne korespondencje, które informują o śmierci Jego Ekscelencji Cesarza Franciszka Józefa pod imieniem Franz Prochaska. Płk Kick jest zdania, że te korespondencje mimo mało szacownej formy nie dają jednakże powodu do interwencji władz i wystarczy je po prostu zatrzymywać. Serdecznie dziękuję za wyrażenie Pańskiej opinii.

kpt. Joseph Keil

W Wiedniu^b

^a Autor nie był pewien stopnia wojskowego Panka, początkowo napisał „Obstl” (czyli Oberstleutnant – podpułkownik), ale skreślił „stl” i zostawił „pułkownik”.

^b Poniżej odrębna adnotacja: „Szefostwo Cenzury prosi o opinię płk. Kicka”. Obok trójkątny stempel: „GZNB Zensurabteilung”.

Zapytanie: przekład z języka niemieckiego, oryginał, maszynopis.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3743 Res. 3926/13, k. nlb.

¹⁴⁸ Franz Panek – ppłk, od 1916 płk audytor, komendant administracji Okręgu Wojskowego nr 15 w Innsbrucku (1914–1915) i nr 2 w Wiedniu (1916–1918).

Nr 90

1916 listopad 25, [Wiedeń]. – Instrukcja nr 202 Wojennego Urzędu Kontroli o dopuszczeniu do publikacji w prasie opisów osobistych przeżyć jeńców wojennych, nadesłanych do redakcji gazet, pod warunkiem ich uprzedniego ocenzurowania przez cenzurę wojskową.

202. 25.11.1916 87969 Zarządzenie Wojennego Urzędu Kontroli z 12 września 1916 nr 81074 zostaje zniesione. Na jego miejsce wprowadza się następujące zarządzenie:

Dekret Wojennego Urzędu Kontroli z 28 grudnia 1915 52564 należy w przyszłości stosować tylko wobec takich opisów osobistych przeżyć wojennych żołnierzy, które osobiście zostały autoryzowane (dopuszczone do publikacji) przez autora. Natomiast tego rodzaju opisy w listach polowych, które nie zostały przeznaczone do publikacji, lecz są skierowane do osób prywatnych, i dopiero przez odbiorcę – redakcję zostają przekazane do publikacji, należy traktować jak wszystkie pozostałe wiadomości wojskowe i artykuły. Dlatego jeśli ich publikacja pod względem treści nie stoi w sprzeczności z zarządzeniami z 25 lipca 1914 Dziennik Ustaw Rzeszy nr 165 oraz z 3 sierpnia 1914 r. i wymaga zezwolenia wyższej instancji, ma być cenzurowana przez władze cenzury i przydzielone im organa wojskowe. Do tego obowiązują dla wszystkich frontów wymienione w rozporządzeniu Wojennego Urzędu Kontroli nr 35787 zakazy. [...]

Instrukcja – Zestawienie instrukcji cenzorskich dla prasy wydanych przez Wojenny Urząd Kontroli odnośnie publikowania informacji o jeńcach wojennych, Wiedeń, kwiecień 1917: przekład z języka niemieckiego, kopia, maszynopis.

ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3752 Res. 4701, s. 47.

Nr 91

1916 listopad 25, [Wiedeń]. – Instrukcja nr 207 Wojennego Urzędu Kontroli, nakazująca wstrzymać druk numerów poczt polowych przy nazwach formacji wojskowych, wymienianych w artykułach prasowych, ze względu na możliwość wykorzystania tych informacji przez nieprzyjaciela.

207. 25.11.1916 89927 Jak już w rozporządzeniach Wojennego Urzędu Kontroli 67295 oraz 80685 podkreślano, podawanie numerów poczty polowej określonych oddziałów pomaga nieprzyjacielowi w zestawieniu naszego Ordre de Bataille. Władzom prasowym nakazuje się więc, by publikowanie numeru poczty polowej obok nazwy określonego oddziału, z którym jest ona zawsze związana, zatrzymywać. [...]

Instrukcja – Zestawienie instrukcji cenzorskich dla prasy wydanych przez Wojenny Urząd Kontroli odnośnie publikowania informacji o jeńcach wojennych, Wiedeń, kwiecień 1917: przekład z języka niemieckiego, kopia, maszynopis.

ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3752 Res. 4701, s. 48–49.

Nr 92

1916 grudzień 5, Belgrad. – Sprawozdanie byłego szefa Oddziału Cenzury GZNB, ppłk. Theodora Primavesiego, dla Oddziału Sztabu Generalnego Gubernatorstwa w Serbii, odnośnie działalności cenzury korespondencji w Generalnym Gubernatorstwie Wojskowym w Belgradzie. Zawiera uwagi krytyczne odnośnie organizacji pracy w oddziale, postulat udoskonalenia działalności cenzorskiej na polu defensywnym oraz w dziedzinie wywiadu ofensywnego.

Ppłk Theodor Primavesi. Res. Nr. 11

Do Oddziału Sztabu Generalnego

c. i k. Generalnego Gubernatorstwa Wojskowego w Belgradzie

Belgrad, 5 grudnia 1916

Odnośnie dyrektywy nr 19480 c. i k. Naczelnego Dowództwa na **podstawie osobistej orientacji** w oddziale informacyjnym c. i k. Generalnego Gubernatorstwa Wojskowego wystosowuję do naczelnika Urzędu Cenzury w Belgradzie, filii GZNB, do cenzury telegraficznej, dyrekcji poczty, komendy służby ochrony granic, inspekcji jeńców wojennych oraz redakcji „Beogradskih Novin”¹⁴⁹ poniższe sprawozdanie.

Na podstawie dokonanych obserwacji jasno wynika, że cenzurze na obszarach okupowanych do niedawna nie przyznawano znaczenia i wsparcia, jakie jej przynależy jako istotnemu państwowemu i militarnemu czynnikowi o charakterze ofensywnym i defensywnym, biorąc pod uwagę jego cele i misję.

Od około dwóch miesięcy odczuwalne stały się odpowiednie zmiany, wprowadzone – jakkolwiek o wiele za późno – przez władze gubernialne; ale jest to

¹⁴⁹ „Beogradskie Novine” – zaczęły się ukazywać w grudniu 1915 r., stając się głównym narzędziem propagandowym Austro-Węgier w okupowanej przez nie Serbii. Pismo ukazywało się w języku niemieckim, węgierskim i serbo-chorwackim. Ludność serbska miała zostać uświadomiona o misji kulturalnej monarchii habsburskiej w jej kraju. Redakcja składała się z urzędników okupacyjnych, w oddziałach wydawniczych i administracyjnych zatrudniano Serbów w charakterze tłumaczy, stenotypistów i bibliotekarzy. Celem gazety było zohydowanie czasów przedwojennych, oczernianie rządu serbskiego i ówczesnej prasy serbskiej informującej tylko o konfliktach i rozgrywkach wewnętrznych. Król Piotr Karadźordzewicz oraz premier Nikola Pašić byli na jej łamach przedstawiani jako podżegacze wojenni, a Austro-Węgry mieniły się wyzwolicielem narodu serbskiego spod panowania bezwzględnych manipulatorów. J. Knežević, *Reclaiming Their City: Belgraders and the Combat...*

naturalne, że trwające od ponad roku błędy w ogólnym rozumieniu, organizacji, analizie itd., oraz konsekwencje tych szkodliwych praktyk nie mogły zostać usunięte i naprawione w ciągu jednej nocy. Z drugiej strony, techniki organizacyjne na tym nie przygotowanym w czasie pokoju obszarze stały się na tyle specjalistyczne i w części nowatorskie, że wymagają one uwzględnienia następujących wywodów o treści ogólnej i związanych z nimi propozycji konkretnej natury, nie z punktu widzenia krytyki, lecz jako wyjątku z doświadczeń byłego naczelnika wielkiego, scentralizowanego urzędu cenzury, który jest obecnie uznanym przez naczelne dowództwo instruktorem, organizatorem i urzędnikiem.

Szefostwo każdej instytucji cenzury listów nie może mieć na celu wyłącznie obrony, czyli **zaledwie zapobiegania** przekazu szkodliwych wiadomości, lecz raczej – a może przede wszystkim – ma dążyć do tego, by wyselekcjonować pozyskane z korespondencji szczegółowe informacje o treści wojskowej, wojskowo-politycznej, społecznej i ekonomicznej, policyjnej i etnologicznej, przygotować do analizy, i uczynić je **zdatnymi do wykorzystania** dla państwa.

Aby osiągnąć sam tylko cel obronny, to po pierwsze konieczne jest zorganizowanie połączeń lokalnych oraz harmonijna współpraca z wiodącymi władzami wojskowymi i cywilnymi, pocztą, policją państwową, regularną służbą wywiadowczą itd. Ponadto, po drugie, zwerbowanie osób o szerokich horyzontach i edukacji, po trzecie wystarczające intelektualne i materialne wsparcie ze strony przełożonych i współpracujących dowództw i władz, i wreszcie konieczne osiągnięcie następującego stanu: każdy cenzor pracuje na swoim abstrakcyjnym, specjalistycznym obszarze działania. Nikt nie rodzi się cenzorem, ale także wcześniej nikogo nie szkolono do tego zadania.

W okresie pokoju nie było żadnych przygotowań na tym obszarze. Niestety wobec faktu oczekującego ogromu prac wstępnych, taki argument nie miałby sensu, ponieważ brakowałoby pewnych założeń, takich jak: czas trwania i rozmiar obecnej wojny, ogólne uznanie znaczenia i potencjalnych celów cenzury (również w sensie ofensywnym). A więc zamiast przed wojną, poszczególni naczelnicy cenzury, wśród nich także niewłaściwie wyszkoleni i nie wykwalifikowani, musieli szkolić swoich pracowników dopiero w czasie wojny. Była to syzyfowa praca sama w sobie, wymagająca bardzo zdolnych instruktorów, których jednakże często brakowało.

Sama ta okoliczność, zwłaszcza biorąc pod uwagę zachodzące stosunkowo szybko wkrótce po wybuchu wojny, bardzo ważne sukcesy nielicznych oddziałów, musiała prowadzić do następujących wniosków i aksjomatów: że nieprzygotowany w czasie pokoju, lecz dopiero z trudem wyszkolony w czasie wojny materiał cenzorski, z samych tylko względów bezpieczeństwa koniecznie musi zostać utrzymany. Zamiast tego, te oddziały, pomimo wielokrotnych sprzeciwów kierownictwa, wobec niezwykle szkodliwej fluktuacji swojego materiału, stały się po prostu ośrodkami przenoszenia i ulubionymi sferami oddziaływania prawa do zwalniania

z urzędu, z drugiej strony ze wszystkimi słabościami typowymi dla lekarskich komisji kontrolnych (m.in. pobieżnymi lub sprzecznymi badaniami). Jak dotąd brakuje odpowiedniego prawodawstwa – także w odniesieniu do oczywistego zatrudniania inwalidów, być może nie weszło ono jeszcze w życie.

Wymienione elementy mają za cel pokazać, w związku z postulatami kierowniczymi i funkcjonalnymi dokonania centralizacji biur cenzury (**w Królestwie Polskim jest ok. 50 biur cenzury!**) że system cenzury, w samym tylko znaczeniu obronnym, **tylko wtedy** może wypełnić swoje zadanie, gdy wszystkie te elementy zostaną wzięte pod uwagę. Tylko przy **całkowitym** uruchomieniu aparatu defensywnego, można myśleć o rozbudowie struktury w szerszym sensie. Włożony w to odpowiedni trud opłaci się, gdy będzie się miało na oku osiągalne cele.

Na przykład: (Jeden oddział cenzury w monarchii do połowy maja 1916 r. osiągnął następujące rezultaty:)

1) **W kwestii wojskowej (strategicznej)**

Serbska armia tuż przed ostateczną ofensywą Państw Centralnych została organizacyjnie rozpracowana do poziomu miejsc stacjonowania batalionów i baterii. Informacje na temat: Ordre de bataille tej i włoskiej armii, ich urzutowaniu, niezliczonych przesunięciach wojsk, tworzeniu nowych formacji (miejsce szkolenia, czas trwania szkolenia, moment i miejsce użycia na froncie) dalsza rozbudowa i wykorzystanie korpusu ekspedycyjnego były stale meldowane.

2) **W kwestii polityczno-wojskowej**

W tej sprawie na podstawie wielu set tysięcy sztuk korespondencji został jasno przedstawiony poziom lojalności poszczególnych narodów; skutecznie odkryto również prądy polityczne w kierunku odśrodkowym.

3) **W kierunku polityki społecznej i handlowej**

zgromadzono bardzo cenny materiał, który będzie mógł zostać właściwie przeanalizowany dopiero po wojnie.

4) **W odniesieniu do policji państwowej**

zaprezentowano około 30 000 w większości już wykrytych korespondencyjnie przypadków zdrady, dezercji, przejścia na stronę wroga, szpiegostwa itd., można było podjąć wobec nich dalsze kroki.

5) **Odkryto bardzo liczne i niebezpieczne dla państwa kontakty**

w monarchii i wychodzące poza granice państwowe. Osiągnięcie tak poważnych i istotnych celów musi być kierunkiem działania ogólnego, już tylko z tego powodu, jako że fakt takich sukcesów odniesionych przez jeden oddział objawił taką pilną potrzebę.

Można to osiągnąć i wyegzekwować – spełniając powyżej przedstawione przesłanki – przez konfigurację systemu cenzury według stosowanych od początku przez Oddział Cenzury GZNB metod ofensywnych i defensywnych.

Ten ostatni postulat opiera się **m.in.**, na zasadzie, że przeciwnik, niech będzie nim teraz żołnierz służby czynnej, jeniec wojenny albo jego krewni, szpieg, zdrajca

stanu albo służący wrogowi agent i konfident, bezwiednie zostanie zmuszony, by zdradzić nam swoją metodę, opartą na szyfrowaniu informacji.

Osiągnięty sukces poświadcza ilość szczegółowych danych, przekraczająca liczbę 10 000, uzyskanych tą metodą przez Oddział Cenzury GZNB.

Obecnie jest już oczywiste, że ta ostatnia metoda może być stosowana z powodzeniem wtedy, kiedy to nie uzyskanie czysto wojskowych i strategicznych danych jest głównym celem, lecz raczej potrzeba rozpoznania natury politycznej, chodzi o śledztwo policyjne, o wykrycie wewnętrznych i także poza-politycznych spisków, o kontakty elementów antypaństwowych i ich jak dotąd nieodkryte możliwości komunikacji z zagranicą; stąd kierunki i obszar oddziaływania cenzury automatycznie wykraczają poza granice państwowe, w związku z tym **zewnętrznym** celem, metody muszą być ofensywne.

Przykładowo odradzałbym, by obszar oddziaływania cenzury w Generalnym Gubernatorstwie w Polsce ograniczał się tylko do tego terytorium; Wręcz przeciwnie, tamtejsze, możliwie scentralizowany urząd cenzury od samego początku musi skupić swoją uwagę na tym, by zakres jego działalności nie ograniczał się do zapobiegania działaniom wywrotowym po prostu w tym kraju ale raczej będzie musiał udzielić pewnej odpowiedzi na pytanie, jak i gdzie te szkodliwe dla państwa i armii kontakty dochodzą do Galicji, na obszar na wschód od Bugu, do niemieckiej strefy okupacyjnej, prowadzą do kraju neutralnego, a tym samym do przeciwnika. W każdym przypadku odkrycia takiego połączenia nie wolno ograniczać się do **defensywy** i odkładać ad acta, ale musi się działać **agresywnie**; sukces przy właściwym wykonaniu będzie prawdopodobnie bardzo daleko idący. Ale to może być trudno osiągnąć z przyczyn technicznych; jeśli po pierwsze miejscowe urzędy cenzury nie zostaną scentralizowane a zarazem podjęte zostaną tylko działania połowiczne, które w żaden sposób nie zapewnią właściwej pomocy specjalistycznej dla 50 rozproszonych po kraju biur, i jeśli nawet, jak się podobno mówi, będzie się rezygnować z prowadzenia cenzury wewnętrznej w Królestwie Polskim.

Praktyczne zastosowanie tej teoretycznej metody na terytorium okupowanej Serbii widać jak na dłoni. Stosowanie dobrych metod obronnych i ofensywnych nie tylko prawie zrewolucjonizowało poprzedni system wywiadowczy odnośnie spraw wojskowych, wynosząc go na nowy poziom, ale co wiąże się z osiągniętym sukcesem i poziomem bezpieczeństwa – wręcz go prześcignęło, można go stosować także w sprawach policyjnych w służbie wywiadowczej która może skutecznie wspierać siatkę szpiegowską, przy wszystkich jej ułomnościach, a nawet może ją częściowo zastąpić.

Dla wprowadzenia tej zaawansowanej, reprezentującej nawet w kraju ofensywny charakter działalności cenzorskiej – daleko korzystniejsze warunki wstępne znajdzie się na obszarze **Wojskowego Generalnego Gubernatorstwa w Belgradzie**, niż na przykład w Polsce, ponieważ tutaj:

1. decentralizacja tylko w bardzo ograniczonym zakresie (tylko **pięć** w porównaniu z około pięćdziesięcioma pojedynczymi urzędami cenzury w Polsce, podczas gdy przepływ poczty z 17 spośród 27 istniejących okręgów przechodzi wyłącznie przez urząd cenzury w Belgradzie).
2. przygotowawcze i wspierające, ale dopiero od niedawna działające dyrektywy już zostały wydane.
3. utrzymywana komunikacja z wiodącym pod względem technicznym Oddziałem Cenzury GZNB w niektórych szczegółach już działa.
4. tendencja współpracy poszczególnych czynników (cywilnych i wojskowych władz itd.), jako że funkcjonuje ona tutaj dużo ostrzej, niż na przykład w Polsce, jak i również nie działają tutaj hamujące całą akcję przeszkody o charakterze nacjonalistycznym i separatystycznym, których należałoby się obawiać gdzie indziej.

Te ostatnie czynniki byłyby możliwe pod warunkiem ujednoczonego kierownictwa, stałej możliwości komunikowania się, kontroli i wydawania instrukcji, oraz realizacji rozbudowy obecnie wyraźnie bezproduktywnie pracujących pomniejszych biur cenzury, a nawet wówczas centralizacja nie wydawałaby się bezwzględnie konieczna.

Warunki wstępne dla normalnej (nie poszerzonej służby cenzorskiej) na obszarach okupowanych są następujące:

a) **Urząd cenzury w Belgradzie**

1. **Naczelnik:** kpt. Köszhegy¹⁵⁰, pełny zapału i dobrej woli, energiczny, pomysły i dostępny. Doświadczony w zakresie dotąd stosowanego systemu. Postuluje się pozostawienie go na stanowisku, ale po uprzednim odesłaniu do Wiednia na przeszkolenie.
2. Uzyskanie koniecznego połączenia z lokalnymi urzędami cenzury byłoby stosunkowo łatwe, ale nadal nie jest w pełni wykorzystane.
3. **Liczba cenzorów:** 12 osób na ok. 15 tys. sztuk korespondencji, z czego prawie 50% listów do samego tylko zwykłego cenzurowania bez analizy nie wystarczy. Klucz: $300 \times 12 = 3600$. Dlatego czynnik bezpieczeństwa znacznie zredukowany. Analiza wydaje się prawie niemożliwa.
4. **Materiał cenzorski:** bardziej użyteczny niż w Polsce, nadal jedna trzecia z bardzo małym doświadczeniem. Wydaje się że stopień ciągłości poprawił się ostatnio.
5. **Metody usuwania:** prymitywne i złe, w związku z tym, w niektórych przypadkach nawet niebezpieczne.
6. **Całkowity brak wiedzy i umiejętności wykrywania szyfrów.** W tej sprawie powinna pomóc ostatnio przesłana książka instruktażowa Oddziału Cenzury

¹⁵⁰ Köszhegy – kpt. armii austro-węgierskiej, szef oddziału cenzury w Generalnym Gubernatorstwie Wojskowym w Serbii.

GZNB. Ten elaborat obecnie został wydany jedynie dla urzędu cenzury w Belgradzie, ale nie dla pozostałych biur cenzury.

7. **Brakuje jakiegokolwiek cenzury znaczków i umiejętności odczytywania klejonych kart.** Wymagane jest wprowadzenie obecnie stosowanych w Niemczech aparatów prześwietlających, względnie używanie do korespondencji jeńców wojennych już spreparowanych, zapisanych kartek pocztowych, także dla miejscowej ludności cywilnej.
8. **Kursy instruktażowe** dla cenzorów powinny zostać wprowadzone.
9. Brakuje **statystyki firm i przekazów finansowych**; na tym polu należy szukać współpracy z biurem cenzury Feldkirch.
10. **Sporządzanie raportów**: wprowadzone od niedawna, technicznie opiera się jeszcze na bardzo prymitywnej podstawie.
11. Jest **kontakt z oddziałem informacyjnym**, ale brakuje np. promulgacji do Oddziału Cenzury osób ewidencjonowanych przez policję jako podejrzane.
12. **Nadcenzura i prowadzenie kartoteki**: nie jest stosowane.
13. **warunki lokalowe**: bardzo ograniczone.
14. **Warunki pracy i urządzenia techniczne**: niewystarczające. Warunki w pozostałych urzędach cenzury mogą być jeszcze bardziej niepewne. Brakuje tam w ogóle systemu sprawozdawczości. Sens kontaktów z oficerami K. (wywiadu) tak długo będzie problematyczny, dopóki techniczne wyszkolenie jest na poziomie zerowym.

b) Dyrekcja poczty

Dokładne sortowanie przeprowadzane jest w biurze cenzury w Belgradzie, według doświadczeń Oddziału Cenzury GZNB bardzo często przychodzą źle przekierowane przesyłki ze strony innych oddziałów cenzury i władz pocztowych. System wywiadowczy tego ostatniego oddziału dzięki Bogu przetrwał napływ źle przekierowanych przesyłek obcych (nieprzyjacielskich) instytucji pocztowych. Oczywiście jest, że strona nieprzyjacielska może skutecznie wykorzystać te uchybienia naszych biur pocztowych i cenzorskich. Sprawozdawca żąda zatem od dyrekcji Poczty, by drogą pisemną pouczyć ją o wyjątkowo szkodliwych skutkach takich wysyłek, by zwracano uwagę na drobiazgowo badanie materiału korespondencyjnego, oraz prosi c. i k. oddział Sztabu Generalnego, by nadał tej prośbie odpowiednią formę służbową.

c) Cenzura telegramów

Komunikacja za pomocą telegramów jest szczęśliwie dozwolona w przypadku krajów neutralnych, z wyłączeniem komunikacji z wnętrzem kraju. Jako że przed wojną komunikacja szyfrowa w Serbii i krajach Ententy, jak i służba wywiadowcza bez wątpienia były bardzo dobrze przygotowane, także ten ograniczony typ komunikacji telegramowej – nawet przy odpowiedniej perlustracji odpowiednich osób, ma w sobie pewne elementy niebezpieczne – ponieważ to np. nie pozwala

zapobiec temu, by te osoby były wykorzystywane wyłącznie jako pośrednicy. Skutecznym lekarstwem na każdą ewentualność, mogła by być wystarczająca zmiana słownictwa, unikanie liczb i danych, stosowanie skrótów, itp. Sens tekstu jest zazwyczaj nieistotny dla celów szpiegowskich, stąd nie musi być znacząco zmieniany. Dyspozycje w tym celu będą mile widziane.

d) Cenzura gazet

Oddział Cenzury GZNB w elaboracie przedstawionym Naczelnemu Dowództwu przed około rokiem dowiedział że w drodze na pozór nieszkodliwych reklam prasowych w wiodących dziennikach z pewnością przekazywane są raporty szpiegowskie do krajów neutralnych, a tym samym do krajów nieprzyjacielskich. Poprzez umożliwienie komunikacji ogłoszeniowej i korespondencyjnej ze Szwajcarią za pośrednictwem gazety „Beogradske Novine” ta ewentualność objawiła się w sposób oczywisty również w odniesieniu do serbskich terytoriów okupowanych, w poszczególnych przypadkach, w których swoją rolę odegrały wielocyfrowe liczby, znaleziono na to dowody. Uzupełniająca odpowiednia dyrektywa ochronna przed około miesiącem została wydana przez władze Generalnego Gubernatorstwa Wojaskowego w Serbii, z odpowiednimi technikami zaznajomiony został również jedn. ochot. sierż. Radocaj¹⁵¹, obecnie pracujący w redakcji, w swoim czasie zatrudniony w Oddziale Cenzury GZNB. Proszę zapoznać z podjętymi działaniami ochronnymi c. i k. urząd cenzury Feldkirch, ponieważ urząd ten jak dotąd konfiskował stronę z ogłoszeniami poprzez jej oderwanie przed przekroczeniem granicy; praktyk tych powinno się unikać podczas pracy miejscowej cenzury gazet, ze względu na przetrwanie tego tytułu prasowego.

e) Korespondencja jeńców wojennych

Prosi się inspekcję oddziałów roboczych formowanych z jeńców wojennych, aby spróbować działać w ten sposób, żeby korespondencja wychodząca z tego oddziału nie była samemu oznaczana jako ocenzurowana lub zatrzymana, lecz by była wysyłana bezpośrednio do Oddziału Cenzury GZNB.

Dowódca tego oddziału nie posiada oczywiście umiejętności technik cenzury oraz kompetencji do dokonywania analizy materiału; może więc pod tym względem spowodować o wiele więcej szkody niż pożytku. Należy również w miarę możliwości zapobiegać temu, by korespondencja jeńców wojennych trafiała do dowództwa oddziału, lecz by była wrzucana bez etykiety „Prisonnier de guerre”¹⁵² do najbliższej skrzynki pocztowej. Melduje się, że przeznaczone dla jeńców wojennych kartki pocztowe z chemicznym zabezpieczeniem wyświetlającym (w celu ochrony przed tajnym klejeniem stron) nie są używane w oddziałach robotniczych; będzie się prosić o ich przydział.

¹⁵¹ Radocaj – jedn. ochot., sierż. armii austro-węgierskiej, pracownik oddziału cenzury GZNB w Serbii.

¹⁵² Franc. jeńiec wojenny.

f) Nielegalna komunikacja w korespondencjach poczty polowej

Jest oczywiste, że ludność dąży do tak niebezpiecznej komunikacji za pośrednictwem wojskowych i z pominięciem cenzury. Dlatego ze strony Generalnego Gubernatorstwa Wojskowego w Serbii wydane zostały ostre dyrektywy dla członków armii.

Ponadto, opierając się na danych empirycznych – można było natknąć się na następujące ogłoszenie w gazecie „Beogradske novine”. „Ogłasza się, że tylko te korespondencje będą przekazywane dalej, które są zaadresowane wyłącznie do osoby, do której przeznaczony jest list. List do osób trzecich, z prośbą aby przekazać ten list dalej jest zabroniony”. Korespondencje z zakrytymi adresami mają być odsyłane do nadawców, także te zaopatrzone w niewystarczające stemple.

Sprawozdanie: przekład z języka niemieckiego, oryginał, maszynopis.

ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3727 Res. 1128, k. 8–19.

Nr 93**[1916 grudzień, Wiedeń]. – Spotkanie naczelników grup, uwagi do programu.**

Uwagi do programu spotkania naczelników

Zbiórka Bożonarodzeniowa i udział w wykupie pożyczki wojennej.

Praca cenzury – postępy: a) zmniejszenie liczby błędów.

b) Sprawozdanie nadcenzury

Poczta z Rumunii. Szczególna uwaga.

Sprawozdania o nastrojach w kraju, do końca listopada (wzorzec).

Zdrajcy i dezertyrzy meldować, dokładna skala.

Porozumienie naczelników grup przed dostawą nowego materiału.

Grupa Chorwacka – najcięższe stosunki^a.

a) Oddziaływanie deklaracji o niepodległości Polski^b.

Praca działu manipulacyjnego wciąż jeszcze niedokładna, naczelnicy grup albo ich zastępcy muszą to kontrolować!

(Niemcy piszą często „Francja” do swoich komend polowych)

Wykorzystaną korespondencję ma parafować naczelnik grupy.

^a Dopisek odręczny: „Wsparcie”.

^b Dopisane: „?”.

Program narady: przekład z języka niemieckiego, kopia, maszynopis.

ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3743 Res. 3926/12, k. nlb.

Nr 94**1916 grudzień, [Wiedeń]. – Wewnętrzne zarządzenie Oddziału Cenzury GZNB odnośnie podziału zadań pomiędzy jego organami.**

Podział zadań pomiędzy organami Oddziału Cenzury.

1.) Pułkownik Angerer (zastępca szefa Oddziału Cenzury)

- a) Zastępowanie szefa Oddziału Cenzury za jego nieobecności we wszystkich sprawach, których szef wyraźnie nie przypisał wyłącznie sobie.
- b) Inspekcjonowanie wszystkich grup Oddziału Cenzury i sprawozdawstwo z uzyskanych obserwacji.
- c) Regulowanie wkładu pracy różnych grup cenzury posługujących się tym samym językiem.
- d) Podział referatów między poszczególne grupy według wytycznych szefostwa.
- e) Kierowanie sprawami oficerów.
- f) Kierowanie referatem ds. dezertersów.
- g) Prowadzenie administracji.
- h) Kwitowanie codziennego raportu oficerskiego, oddelegowywanie oficerów do raportu u szefa Oddziału Cenzury.
- i) Przyjmowanie propozycji, życzeń i skarg i ewentualne przekazywanie ich dalej. Załatwianie spraw mniejszej wagi, które mają związek z działalnością poszczególnych grup.

2.) Dr Fritsch (Szef kancelarii prezydialnej)

- a) Regulowanie wewnętrznej służby tej kancelarii.
- b) Referat odnośnie^a korespondencji przychodzącej do następujących grup: bałkańskiej, czeskiej, chorwackiej, polskiej, serbskiej, słowackiej, słoweńskiej, ukraińskiej, rumuńskiej, z wyłączeniem ściśle wojskowej jej części.
- c) Sprawy personalne wszystkich przydzielonych do oddziału rosyjskiego^b.

^a Dopisek odręczny: „Nadcenzury”.

^b Dokument się urywa, ale można wywnioskować, że chodziło o sprawy personalne wszystkich, którzy nie zostali przydzieleni do oddziału rosyjskiego, jako że dopisano odręcznie: „nie”.

Zarządzenie wewnętrzne: przekład z języka niemieckiego, oryginał, maszynopis.

ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3746 Res. 4318, k. nlb.

Nr 95**1916 grudzień 6, Wiedeń. – Pismo c. i k. Dowództwa Wojskowego Wiednia powołujące się na rozporządzenie Wojennego Urzędu Kontroli i nakazujące Urzędowi Cenzury w Wiedniu i w Cieszynie prowadzenie ścisłej ewidencji cenzorów.**

c. i k. Komenda Wojskowa miasta Wiednia

W odpowiedzi na rozporządzenie Wojennego Urzędu Kontroli nr 88242 v.16.

Wiarygodność cenzorów. Ściśle tajne!

Waga służby cenzorskiej wymaga, by cenzorzy na wojskowym, politycznym i gospodarczym gruncie byli godni zaufania. Ich właściwy dobór i obserwacja ich pracy służbowej jak i zachowań pozasłużbowych jest pożądana. Przy każdym oddelegowaniu oficerów, podoficerów i żołnierzy do służby cenzorskiej dowództwa wojskowe mają przysyłać miarodajne dokumenty na temat ich charakteru, przebiegu służby i poglądów politycznych do kompetentnych instytucji (dla nieaktywnych przy władzach politycznych odpowiadających miejscu stałego pobytu) i przekazywać je wojskowej komendzie miasta wraz z pełnym meldunkiem odnośnie zadysponowania tą osobą.

Aby uniknąć opóźnień, wszystkie placówki które prowadzą obecnie ewidencję tłumaczy (cenzorów) mają już teraz dołączać rezultaty takiego rozpoznania, i zawsze czynić tak w przypadku nowego personelu.

Na przyszłość na użytek tych list na podstawie ustalonych relacji ma być wypełniana rubryka nr 8, zgodnie ze wzorem zawartym w rozkazie Dowództwa Wojskowego nr 116 (Res. W załączniku) Prezydium nr 8055/R. VIII/S względnie Prezydium nr 5057/LG z 1916 r. Efekty takiego rozpoznania odnośnie cenzorów przydzielonych już do Urzędu Cenzury w Wiedniu, Cieszynie, wg. Prezydium 19969/R VIII/16 (wydanych przez Dowództwo Etapów 49 Pułkowi piechoty oraz 39 Okręgowemu Dowództwu Landszturmu) oraz do Oddziału Cenzury GZNB w Wiedniu (I. Tuchlauben 8) mają być natychmiast przekazywane do komendy wojskowej. **Aby móc dokonywać kontroli napływających relacji, c. i k. urzędy cenzury w Wiedniu i Cieszynie, jak również Oddział Cenzury GZNB w Wiedniu, mają przysyłać do Komendy Wojskowej miasta Wiednia spisy wszystkich cenzorów pracujących w podległych mu placówkach. W adnotacji należy wyjaśnić, na temat których cenzorów są już relacje pisemne^a.**

Wychodzi do wszystkich placówek Wiedeńskiego Okręgu Wojskowego, które otrzymują rozkazy Dowództwa Wiednia w ramach obowiązującego cyrkularza^b.

Za komendanta wojskowego
zastępca komendanta: Lilienhoff^{ff153}

^a Dołączony fragment rękopiśmienny: „Dowódca Wojskowy Wiedeń. Do Dekretu Wojennego Urzędu Kontroli nr 88242 v. 16 melduje się [melduje się ostatecznie wykreślono]. Natychmiast

¹⁵³ Godwin Karl Lilienhoff-Adelstein (1862–1929) – płk SG i dowódca 12 pp (1909–1912). Od 31 X 1913 gen. mjr. W latach 1914–1915 dowodził 24 Brygadą Piechoty, wchodzącą w skład 12 DP, m.in. walcząc z powodzeniem w rejonie Kirlibaby, a następnie w Bukowinie. We wrześniu 1915 mianowany feldmarsz. por. Zastępca dowódcy Komendy Wojskowej Wiednia (1916–1917). A. Schmidt-Brentano, *Die k.k. bzw. k.u.k. Generalität...*, s. 1065.

po ustanowieniu Urzędu Cenzury w Wiedniu, wprowadzono tam zawczasu perlustrację wszystkich zatrudnionych cenzorów. Nadchodzące relacje pisemne wciągane są do ewidencji przez komendanta Urzędu Cenzury”.

^b Poniżej stempel: „K.u.k. Zensurstelle Wien”.

Pismo: przekład z języka niemieckiego, odpis, maszynopis.

ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, „ZS-W”, Kart. 3804 Res. 301 (K.Ü.A. 88.742), k. nlb.

Nr 96

1916 grudzień 7, Wiedeń. – Program na spotkanie naczelników grup 7 grudnia 1916 r.

1. Zamykać ocenzone już listy do kraju.
2. Numery protokołów mają być prowadzone zgodnie z kolejnością. A więc nie należy zaczynać 1./1.17 od numeru 1.
3. Korespondencje do członków armii polowej na obszarach okupowanych zachowane, często zawierają adresy – oznaczenia – Włochy, Rosja, Rumunia itd. Dlatego niebezpieczna jest ich wysyłka za granicę. Dział manipulacyjny!
4. Oszczędności na przyborach do pisania (ołówki, pióra) dotyczą tu: grupa serbska.
5. Zaniedbania służbowe tych, którym udzielono zgody na mniejszą frekwencję, będą karał cofając im tą zgodę. Odpowiednio meldować^a.
6. Informacje o funduszu wsparcia.
7. Informacje o Bożym Narodzeniu w armii polowej (2391K 31h).
8. Informacje o Akcji Bożonarodzeniowej (pułkownik Angerer).
9. Odkrycie przez cenzora listu niemieckiego^b.
10. Korespondencje, które wzmiankują o śmierci Jego Wysokości pod przewiskiem Prochaska.
11. Istotne wiadomości od naszych jeńców wojennych w krajach nieprzyjacielskich o śmierci Jego Wysokości mają być gromadzone i zestawiane^c.
12. Sprawozdania z Feldkirch będą odkładane.
13. Wykorzystywanie węgierskiej, angielskiej korespondencji za granicę. Listy nazwisk, traktowanie, zgodnie z D. Zens. Abt. Res. 12.
14. Przy załatwianiu notek instrukcji traktowanie podawać w podpunkcie „c”.
15. Jutro (piątek) godziny pracy 8.30–12.00, względnie 12.30.

^a Dopisek odręczny: „poza godzinami pracy”.

^b Dopisek odręczny: „Parafa. Nowe spisy będą podane i jak najszybciej przesłane”.

^c Poniżej odręcznie dopisane pkt. 12–15.

Program narady: przekład z języka niemieckiego, oryginał, maszynopis.

ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3743 Res. 3926/13, k. nlb.

Nr 97

1916 grudzień 9, Wiedeń. – Komunikat Szefostwa Cenzury nr 179, podpisany przez płk. Otto Kicka, o konieczności zgłaszania do szefostwa oddziału informacji o wyjazdach kobiet z monarchii do ich bliskich zamieszkałych w krajach nieprzyjacielskich.

Komunikat nr 179^a
Do wszystkich naczelników!

Informacje o planowanych lub odbytych wyjazdach kobiet z Monarchii do ich bliskich zamieszkałych w krajach nieprzyjacielskich mają być sporadycznie **bez zwłoki** zgłaszane Szefostwu Cenzury.

Tak samo należy meldować, gdy celem podróży tych osób nie jest kraj nieprzyjacielski, lecz neutralny, podróż jednak ma za cel spotkanie z osobami, na których ciąży podejrzenie działalności antypaństwowej, lub też gdy osoba planująca odbyć podróż zagraniczną sama nie jest bez zarzutu pod względem politycznym. (Wojenny Urząd Kontroli, Z: 88.941 z 22 lutego 1916^b)

Szefostwo Cenzury
płk Otto Kick

^a Adnotacja maszynowa: „Abt. D. Res. Nr. 4408”.

^b Data wpisana odręcznie.

Komunikat: przekład z języka niemieckiego, kopia, maszynopis powielany.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3747 Res. 4393, k. 779.

Nr 98

1916 grudzień 12, Wiedeń. – Sprawozdanie nr 1 grupy północno-wschodniej Nadcenzury z działalności Oddziału Cenzury dla szefostwa oddziału. Zawiera uwagi krytyczne odnośnie pracy oddziału.

C. i k. Urząd Cenzury
Grupa NO (Północno-Wschodnia) Nadcenzury

Temat: Uwagi

Sprawozdanie nr 1^a

- I Listy z frontu zaadresowane bezpośrednio do krajów nieprzyjacielskich są przepuszczane.
- II Prywatne listy na terytoria okupowane, położone w sąsiedztwie frontu, są przepuszczane (np. Bukareszt).

- III Korespondencje od osób prywatnych do konsulatów są uważane za pisma służbowe nie podlegające cenzurze.
- IV Odnośnie korespondencji przychodzącej z frontu, te zawierające nadruki wojskowe albo te z numerami poczt polowych lub z oboma tymi oznakami, są pozbawiane tych oznaczeń. W niektórych przypadkach wszystkie nadruki są pozostawiane, albo usuwane z koperty, natomiast tego samego rodzaju informacje w tekście są pozostawiane.
- V **Informacje wojskowe, takie jak nowe rozmieszczenie artylerii, miejsca stacjonowania, przypuszczalne miejsca przeznaczenia podczas transportu poszczególnych oddziałów nie są odnotowywane, i w związku z tym, wbrew zaleceniu, nie są usuwane.**
- VI Przeznaczone do usuwania informacje o drożyznie i podobnych stosunkach w monarchii, które mogłyby inspirować wrogie komentarze za granicą, są przepuszczane.
- VII Nieprawidłowo zaadresowane korespondencje z krajów neutralnych bezpośrednio do krajów nieprzyjacielskich, są traktowane w niewłaściwy sposób, jako pomyłki, podczas gdy należałoby je ocenzurować, ewentualnie przeanalizować i wreszcie zatrzymać. (w takich korespondencjach bardzo często znajdują się cenne informacje)^b.
- VIII Grupa pocztowa na ślepo kieruje dalej wszystko, co do niej przychodzi od grup cenzury. Przydzieleni tam cenzorzy niezbyt przykładają się do sprawdzenia, czy dana przesyłka jest gotowa do dalszej wysyłki^c.

por. Kuderna

^a Na kopercie, w której umieszczono dokument, widnieją podpisy naczelników grup językowych GZNB oraz następująca adnotacja z zaznaczeniem o poufności dokumentu: „Verschluss!” (pod kluczem). Temat: „Uchybienia przeciwko Nadcenzurze. Odpowiedź Szefostwa Cenzury”.

^b Adnotacja odręczna do pkt. VII: „podejrzany list opatrzony jest parafą, która jest nieznaną w grupie włoskiej”.

^c Załączone niżej odręczne krótkie adnotacje, opatrzone datą 30 XII 1916, nieczytelne.

Sprawozdanie: przekład z języka niemieckiego, oryginał, maszynopis.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, „ZS-W”, Kart. 3804 Res. 383, k. nlb.

Nr 99

1916 grudzień 20, Wiedeń. – Pismo por. Arthura Schütza z grupy deszyfracji Oddziału Cenzury GZNB, do Biura Ewidencyjnego, odnośnie przemycania informacji przez rosyjskich jeńców wojennych.

Do Biura Ewidencyjnego c. i k. Sztabu Generalnego w Wiedniu

Temat: Przemycanie wiadomości przez rosyjskich jeńców wojennych

Na podstawie K. nr 24032 powiadamia się, że zapiekanie wiadomości w bochenkach chleba jest najczęściej występującą metodą przemycania korespondencji.

Na wniosek szefostwa cenzury podjęto już przed rokiem działania zabezpieczające w 10 oddziale jeńców wojennych, które wzięły pod uwagę nie tylko tą metodę, lecz także ulubiony sposób szmuglu w puszkach od sardynek, pojemnikach na mydło do golenia, paczkach papierosów itp. Także wobec możliwego przemytu broni (browning), trucizn itp. w zazwyczaj dużych rosyjskich ciastach wielkanocnych – podjęte zostaną odpowiednie kroki, zaś komendy obozów oraz wszystkie organa zajmujące się cenzurą paczek zostaną dokładnie poinstruowane^a.

por. Arthur Schütz

^a Dopisek odręczny: „Biuro Ewidencyjne K. 24032”.

Pismo urzędowe: przekład z języka niemieckiego, oryginał, maszynopis.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, „ZS-W”, Kart. 3747 Res. 4430, k. nlb.

Nr 100

1916 grudzień 21, Wiedeń. – Sprawozdanie szefostwa Nadcenzury, do Szefostwa Oddziału Cenzury, za listopad 1916 r., Exh. No. 231. Zawiera szczegółową statystykę błędów popełnianych przez poszczególne grupy.

Szefostwo Nadcenzury^a

Temat: Sprawozdanie z działalności za listopad 1916 r.

Wiedeń, 21 grudnia 1916

W miesiącu listopadzie skontrolowano w sumie 342 078 sztuk korespondencji i stwierdzono 2208 błędów (przeciętna statystyka błędów: 0,64%).

Na wyraźne życzenie naczelnika Niemieckiej Grupy Cenzury A, przy sprawdzaniu poczty niemieckiej zastosowano klucz, według którego podzielono całą pocztę przychodzącą na trzy niemieckie grupy; to postępowanie prowadzi być może do oczekiwanego wyrównania, które uniemożliwia podanie statystyki błędów poszczególnych niemieckich grup. Ukazuje to tabela poglądowa:

Grupa	Sprawdzono	Ilość błędów	Statyst. błędów listopad	Statyst. błędów październik
Niemiecka A	8 281	163	1,96%	0,74%
Niemiecka B	12 050	131	1,08%	0,67%
Niemiecka C	11 332	92	0,81%	0,58%

Czeska A	12 045	16	0,13%	0,25%
Czeska B	14 680	22	0,15%	0,22%
Słowacka	10 800	35	0,32	0,5%
Polska A	18 446	128	0,6%	0,9%
Polska B	25 293	161	0,6%	0,6%
Ukraińska	20 052	269	1,3%	0,6%
Rumuńska	20 819	78	0,37%	0,3%
Hebrajska	3 090	5	0,16%	0,2%
Chorwacka	66 130	305	0,46%	0,75%
Słoweńska	25 210	116	0,46%	0,54%
Serbska	24 900	131	0,52%	0,49%
Włoska	68 950	556	0,8%	1,3%

1.^b Podczas gdy w większości grup również tym razem odnotowano polepszenie jakościowe, w grupach niemieckich i ukraińskich nastąpił regres.

Przyczyną tego zjawiska w grupach niemieckich wydaje się być zbyt pośpieszna praca niektórych cenzorów. Na rzecz tego poglądu przemawiają prócz wielokrotnie przeoczonych i nieprawidłowych usunięć najrozmaitsze zaniedbania w formalnym opracowaniu korespondencji, z samych tylko tych oznak odnosi się wrażenie pośpiechu. Warto wspomnieć, że tym razem wyraźnie wyszła duża ilość **łatwych do rozpoznania** dozwolonych korespondencji, które znalazły się w poczcie niedozwolonej. To jest karalne, gdy niektórzy cenzorzy próbują wyrobić swoje pensum w taki sposób, że część nieocenzurowanej korespondencji chowają w poczcie niedozwolonej. Trzeba dodać, że grupy niemieckie wykazały największą ilość poczty przychodzącej i wymagania od poszczególnych cenzorów być może nawet przekraczają standardy, przy jednoczesnym godnym uznania wysiłku w kierunku opanowania całości materiału, jednakże istotniejszym zadaniem, którego nie wolno przeoczyć, jest rzetelne cenzurowanie.

Być może to nie przypadek, że obywatele pochodzenia innego niż niemieckie w rosnącej masie posługują się w listach językiem niemieckim. Przyczynia się do tego zapewne nie tylko opinia, że niemiecka korespondencja jest szybciej odprawiana, w korespondencji pojawiają się też wzmianki, że **niemiecka cenzura więcej przepuszcza**^c.

2.^d W grupach ukraińskich wzrost statystyki błędów bierze się z omyłkowego podejścia przy ocenie i traktowaniu niedozwolonej korespondencji kierowanej na tereny okupowane przez nieprzyjaciela, oraz korespondencji niedozwolonej w myśl § 17b nowej instrukcji cenzury.

W przypadku korespondencji kierowanej na zajęte obszary Wschodniej Galicji i Bukowiny można wyróżnić dwie główne grupy: jedną, która kierowana jest od naszych jeńców wojennych i cywilnych na te tereny okupowane, a która omyłkowo

kierowana jest przez rosyjską cenzurę do Austrii, gdzie jej dopuszczalność jest wątpliwa dla miejscowej cenzury, oraz drugą kategorię, czyli taką korespondencję, którą wysyłają uchodźcy i podobne osoby prywatne z kraju do ich bliskich którzy pozostali na terenach okupowanych. Odnośnie traktowania tej ostatniej korespondencji w różnych grupach są różne podejścia, co prawdopodobnie ma związek z dotychczasową praktyką. Ta korespondencja mianowicie jest jak dotąd traktowana jako dozwolona z braku odpowiedniego przepisu, w którym wychodzono by od punktu widzenia, że austriaccy obywatele znajdujący się na terenach okupowanych mają być traktowani jako internowani względnie konfirmowani przez kraje nieprzyjacielskie.

W przypisie dolnym do § 16 nowej instrukcji cenzury ta korespondencja wyraźnie określana jest jako niedozwolona. Niektóre grupy postępują wbrew temu wyraźnemu przepisowi, zwłaszcza ukraińskie, które traktują ten typ korespondencji jako dozwolony. Byłoby pożądane, by zmienić ten stan w tym kierunku drogą pisemnego lub ustnego poinstruowania.

Z tego jednak faktu, że ta korespondencja ze źródła trafia nie do kompetentnych placówek cenzury, lecz do Oddziału Cenzury GZNB, można wywnioskować, że także poczta nie ma jasności czy traktować tę korespondencję jako dozwoloną, lub jednak została wprowadzona w błąd wskutek takiej okoliczności, że autorzy piszą na kartach pocztowych poczty jenieckiej Czerwonego Krzyża. Wydaje się właściwym, by również na poczcie przełożyć wajchę i wyjaśnić opinii publicznej, że korespondencja tego typu nie może być wysyłana przez Czerwony Krzyż. Będzie to tylko z pożytkiem dla dalszej bezproblemowej wysyłki tej korespondencji.

3.^e W pełni ignorowany jest przepis § 17b nowej instrukcji cenzury, w myśl której ta korespondencja jest tutaj cenzurowana, zamiast dopiero w kompetentnych urzędach cenzury poczty zagranicznej.

4.^f Kwestia dopuszczalności przysparza w ogóle większości grup wielu trudności jak i fakt, że w naszym oddziale cenzury znajduje się wszelki możliwy materiał, wskazuje na to, że, jak już wyżej pisano, także placówki cenzury zajmujące się sortowaniem i przydzielaniem materiału nie są wystarczająco zorientowane. Może z różnych powodów w tym ostatnim przypadku nie da się znaleźć rozwiązania, jednak jest pewne, że ta korespondencja cierpi wskutek znacznych opóźnień. Aby przynajmniej zapobiec temu, by już tutaj uznanej za niedozwoloną, lecz podlegającą cenzurze pocztę nie odsyłać z powrotem, wydaje się, że należałoby przekazywać ją w kopercie albo zamkniętych paczkach bezpośrednio do odpowiedniej instancji cenzury.

5.^g Dalej byłoby pożądane by trzymać się dalej tych dwóch kategorii, których traktowanie często prowadzi do wątpliwości:

A. KORESPONDENCJA KONFIRMOWANYCH. W myśl poprzednich przepisów ta korespondencja była bez wyjątku dozwolona, dziś istnieją pewne różnice,

zależnie od tego czy chodzi o korespondencje od osób confirmowanych we własnym miejscu zamieszkania, czy też na specjalnych stacjach. Ten ostatni przypadek wskutek braku wystarczającej definicji jest trudniejszy do uchwycenia. Grupy nie mają tutaj również żadnych podręczników do pomocy, z których wynikałoby, czy miejsce nadania stanowi stację confirmowania. Ponieważ jednak poczta jak dotąd kieruje całą korespondencją confirmowanych do GZNB, byłoby praktyczniejsze, by trzymać się dotychczasowej praktyki, ponieważ w przeciwnym wypadku powstaje niebezpieczeństwo, że korespondencja ta będzie bezsensownie wędrować tygodniami tu i tam.

B. KORESPONDENCJE Z I DO PLACÓWEK CZERWONEGO KRZYŻA, ORGANIZACJI POMOCOWYCH I INFORMACYJNYCH I INNYCH, Z ZAPYTANIAM I O LOS JEŃCÓW WOJENNYCH I CYWILNYCH.

6.a)^h Do § 41 Książki Instruktażowejⁱ: poleca się, także w przypadkach odpowiedzi na działalność cenzury, by poszukać tutaj pomocy. Być może zachowano by tu ideę wystosowaną w tym kierunku na stronie 8 pierwszego sprawozdania z działalności z 10 lipca 1916 r. Exh. Nr. 31, iż wszystkie korespondencje, które zawierają adresy wojskowe żołnierzy armii polowej, mają być przekazywane wszystkim wykwalifikowanym organom grupy i opracowywane przez nie, ewentualnie skontrolowane. Ten materiał informacyjny byłby jak najszybciej poddany opracowaniu w myśl spójnych przepisów dotyczących usuwania i dzięki prostocie przepisu udałoby się osiągnąć to, że ilość przeoczonych odnośnych korespondencji spadłaby do minimum, co przez wzgląd na naturę pracy cenzorskiej i pozyskane doświadczenia byłoby nieuniknione. Jeśli szefostwo cenzury nie będzie podzielać tego poglądu, zaleca się polecenie naczelnikom grup, by przypomnieli swoim cenzorom, jakie reguły dotyczące usuwania obowiązują, oraz ściśle zobowiązać ich do jak najbardziej rygorystycznego i sumiennego nadzorowania personelu cenzorskiego. Okresowe powtarzanie tego działania pogłębiłoby zrozumienie cenzorów dla doniosłości interesów, o które toczy się gra.

C. W korespondencji zaadresowanej do krajów nieprzyjacielskich stwierdzono niemały procent kart pocztowych, które napływają od żołnierzy z rozmaitych formacji marszowych znajdujących się w strefie etapowej a w których prócz całych adresów wojskowych podawano również miejsce postoju, np. 15 c. i k. pułk piechoty, 27 batalion marszowy, etapowy urząd pocztowy Chełm, albo 14 pułk artylerii górskiej kolumna ruchoma 3 z 14 Margreit Tyrol Południowy, albo 5 pułk artylerii górskiej 3 batalion haubic Lendorf pod Cilią. Jako że według Komunikatu nr 163 te formacje należy usuwać, które nie istniały w czasie pokoju, z drugiej strony dopuszczalna jest wiedza w krajach nieprzyjacielskich o miejscu postoju kadry, tymczasem w oparciu o te adresy instancje nieprzyjacielskie mogłyby zarządzić koncentrację i relokację oddziałów. Dlatego, aby uniknąć tego ryzyka, wydany zostanie odpowiedni przepis dotyczący usuwania.

D. Przepisy z Komunikatu nr 163 pkt. 1 zostały po to wyłożone przez grupy i Nadcenzurę, by zatrzymywać całą korespondencję naszych żołnierzy z armii polowej do krajów nieprzyjacielskich, obojętnie czy posiada ona pieczętki wojskowe względnie polowe, lub też dopisane odręcznie adresy wojskowe. Przy okazji konkretnego przypadku ten projekt radcy wojskowego został uzasadniony w ten sposób, że obecność pieczętki jest warunkiem dla zastosowania odpowiedniego komunikatu. Ponieważ autentyczna interpretacja nie jest znana grupom, dlatego dalej podtrzymywana jest panująca praktyka, co zostanie ogłoszone w odpowiednim uzupełnieniu do Komunikatu nr 163.

E. Przepisy Komunikatu nr 182 zostały o tyle zaakceptowane, o ile dotyczą tylko korespondencji jeńców wojennych jako robotników przymusowych, które wysyłane są do krajów nieprzyjacielskich, mimo że treść tego komunikatu nie mówi nic o tym ograniczeniu. Przynajmniej przepisy uchylone przez Komunikat nr 163 mówią wyłącznie o takim rodzaju poczty. Ponieważ jednak także poczta wysyłana do krajów neutralnych, a zwłaszcza do krajów zamorskich bardzo często musi przejść przez nieprzyjacielską cenzurę, przepis Komunikatu nr 182 być może również będzie obejmował taką korespondencję.

F. W korespondencji przychodzącej z krajów nieprzyjacielskich znajdują się liczne korespondencje, które w swoim czasie zostały wysłane stąd i wróciły tu bez jakiegokolwiek pocztowej adnotacji. Przypuszczalnym powodem tego jest brak staranności działu manipulacyjnego: w nieprzyjacielskich placówkach pocztowych lub cenzorskich. Poszczególne grupy traktują takie korespondencje w zróżnicowany sposób. Podczas gdy jedna zwyczajnie przesyła je do adresatów, to inna grupa odsyła je bez jakiegokolwiek adnotacji do nadawcy. O ile przeciwko tej pierwszej procedurze przemawia wzgląd, że nieprzyjacielska cenzura, przez którą powstają braki i błędy, zostanie zmuszona do większej staranności i uwagi, a zarazem nie jest ona zainteresowana tym, aby wzbudzić u nadawcy niepotrzebny niepokój odnośnie losu adresów. Jeśli ktoś decyduje za niego, to przynajmniej wskazuje się, aby zaopatrzyć list zwrotny z odpowiednią uwagą w jego własnym języku, na przykład: „Prawdopodobnie błędnie zwrócony, pisać ponownie”. W każdym razie, wskazane jest przyjęcie jednolitego standardu postępowania z zakwestionowaną korespondencją.

G. Różnie traktowane są także korespondencje jenieckie pochodzące z krajów nieprzyjacielskich i zaadresowane do jakiegoś innego kraju nieprzyjacielskiego, które trafiły do miejscowej cenzury drogą wadliwego przekierowania. W niektórych grupach są one zatrzymywane na podstawie wyżej przedstawionego punktu widzenia, w innych wysyła się je do kraju przeznaczenia. Także tutaj pożądana byłaby jednolita procedura, wymagająca oparcia w odpowiednim przepisie.

GRUPA USUWAJĄCA – Zob. załącznik.¹

Szef całej Nadcenzury

^a W lewym górnym rogu stempel: „GZNB. Auskunftsstelle für Kriegsgefangene. Zensurabteilung Präsidium: 6 January 1917. Nr. 4071/19”.

^b Numer wprowadzony odręcznie.

^c Podkreślono fioletowym ołówkiem.

^d Numer wprowadzony odręcznie.

^e Numer wprowadzony odręcznie.

^f Numer wprowadzony odręcznie.

^g Numer wprowadzony odręcznie.

^h Numer wprowadzony odręcznie.

ⁱ Chodzi o Księgę Instruktażową Oddziału Cenzury GZNB z listopada 1916 r. Zob. dok. nr 88.

^j Załącznika nie odnaleziono.

Sprawozdanie: przekład z języka niemieckiego, oryginał, maszynopis.

ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3744 Res. 4071/19, k. nlb.

Nr 101

1916 grudzień 24, Budapeszt. – Sprawozdanie Grupy K (Wywiadowczej) z działalności c. i k. Komisji Cenzury Korespondencji Jeńców Wojennych w Budapeszcie.

CK Urząd Cenzury w Budapeszcie

Grupa K (Wywiadowcza)

Sprawozdanie

Temat: c. i k. Komisja Cenzury Korespondencji Jeńców Wojennych w Budapeszcie.
Budynek Giełdy, Szabadsafter

I. Struktura: naczelnik – kpt. rezerwy Andreas Bella¹⁵⁴ ze 101 c. i k. pułku piechoty. 9 oficerów i 97 pracowników-cenzorów, pogrupowanych w cenzorskie grupy językowe:

1. Niemiecko-węgierska
2. Północno-słowiańska
3. Południowosłowiańska
4. Rumuńska
5. Zachodnioeuropejska
6. Grupa manipulacyjna

Z powodów braków personelu sztuki korespondencji podejrzane, przeznaczone do wstrzymania lub przeanalizowania zostaną przedłożone kierownictwu cenzury

¹⁵⁴ Andreas Bella – oficer 101 pp c. i k. armii, wraz z którym uczestniczył w walkach na froncie bałkańskim. Potem jako kpt. rezerwy szef Urzędu Cenzury w Budapeszcie.

– podczas gdy usuwanie po kontroli przez naczelników grup ma być prowadzone samodzielnie przez cenzorów. Sortowanie według języków mają przeprowadzać sami cenzorzy.

Dziennie opracowywany materiał: średnio 45–50 tys. sztuk. Na jednego cenzora średnio przypada 500 sztuk dziennie, głównie kartki pocztowe.

II. Służba ekonomiczna i administracyjna. Urząd cenzury jest przydzielony do batalionu zapasowego 32 pp. a częściowo do batalionu zapasowego 1 pułku piechoty Honwedu. Oficerowie dostają pensje z wydziału rachunkowego Komendy Wojskowej w Budapeszcie.

III. Zakres oddziaływania i cenzura merytoryczna. Biuro tworzy filię GZNB (Oddział Cenzury w Wiedniu: Tuchlauben 8) i cenzuruje korespondencje do przebywających w krajach nieprzyjacielskich jeńców wojennych i cywilnych przekazywane do stałych cywilnych urzędów pocztowych w krajach Korony Świętego Stefana, nie biorąc pod uwagę pośrednictwa organizacji pomocowych krajów neutralnych¹⁵⁵.

Ta decentralizacja jest dla działalności cenzury i jej militarnego znaczenia **wadliwa**. Struktura złożona z Oddziału Cenzury GZNB stoi w sprzeczności i z państwową ustawą rządu węgierskiego, który jest zdania, że węgierska poczta i korespondencje węgierskich obywateli nie powinny być cenzurowane w Austrii. Chodzi więc o to, jak najlepiej unikać płynących z faktycznego oddzielenia tych instytucji błędów.

Żądanie „jedności cenzury”, czyli połączenia działów wysyłki i nadsyłki w jednej instytucji szkodzi obecnej organizacji, jako że nadchodzące z zagranicy listy naszych jeńców wojennych i cywilnych do ich krewnych na Węgrzech, są cenzurowane w Wiedniu.

Najłatwiejsze byłoby, te adresowane na Węgry odpowiedzi mogły również być cenzurowane w filii w Budapeszcie. **Ale przeciwko temu występują obecnie techniczne, finansowe i merytoryczne przeszkody:**

1. Obecnie pomieszczenia urzędowe Filii w Budapeszcie ograniczają się do wielkiej sali w budynku budapesztańskiej giełdy, gdzie w czasach pokoju znajdowała się część telefonicznej centrali międzymiastowej giełdy i nie **nadawała się ona** na czas wojny. Ta wspólna sala **nie nadaje się** do pracy dla obecnej dużej liczby cenzorów, nawet jeśli jest to działalność **czysto defensywna**. Nie da się przy tych warunkach myśleć o wywiadzie ofensywnym (działalności K), analizie wojskowej, gruntownej deszyfracji itd. Materiał podejrzany i rozszyfrowany, korespondencje kierowane do określonych miejscowości w krajach nieprzyjacielskich, które w pewnym okresie będą posiadały określoną wartość

¹⁵⁵ * Paczki są cenzurowane w Urzędzie Cenzury Paczek na Erzsebet Korüt 39; znalezione w nich niedozwolone adnotacje/informacje są niszczone.

dla naszego sztabu generalnego, będą przekazywane do Wiednia do Oddziału Cenzury GNZB.

2. Jeśli rzeczywiście powstanie filia Oddziału Cenzury w Budapeszcie, w duchu „jedności cenzury”, to do grup językowych Oddziału Cenzury GNZB muszą zostać oddelegowani wyszkoleni, doświadczeni oficerowie K dla każdego frontu, z własnym gabinetem deszyfrującym, następnie muszą zostać przeniesione do filii w Budapeszcie odpisy wszystkich ewidencji, kart, rozkazów, kartotek, konieczne będzie również wynajęcie nowych pomieszczeń w Budapeszcie dla drugiego oddziału cenzury.
3. Należy obejrzyć takie lokale w miarę możliwości w pobliżu urzędu cenzury na Erzsebet Korut 39. W rachubę wchodzi szczególnie puste pomieszczenie banku w kamienicy czynszowej na Rakoczi ut 18. C. i k. Komenda Wojskowa w Budapeszcie przygotowuje szczegółowy raport na temat tych lokali dla c. i k. ministerstwa wojny. Na pierwszym piętrze tego budynku należy przygotować pokoje o pojemności dla 250 cenzorów oraz odpowiednią ilość pomieszczeń dla celów K – deszyfracji. Opiekun prawny likwidowanego banku Erzsebetvarosi za centralne ogrzewanie całości weźmie 14 tys. koron rocznie.
4. Dopóki te pomieszczenia nie zostały jeszcze wynajęte i urządzone, a Oddział Cenzury GNZB nie jest w stanie jeszcze oddelegować odpowiednio wyszkolonego personelu do cenzury korespondencji jeńców wojennych, szkodliwe byłoby wprowadzanie zmian w organizacji służbowej filii budapesztańskiej.
5. Może to być potwierdzone przez następujące dane statystyczne: społeczeństwo węgierskie w długim już czasie wojennym na tyle zdyscyplinowało się w kwestii korespondencji jeńców wojennych, że spośród 100 000 ocenzurowanych w filii budapesztańskiej sztuk korespondencji tylko 1,5% na tysiąc zostało zatrzymanych a 6,5% poddanych procedurze usuwania. Są to w większości skargi na braki gospodarcze. Nie pojawiły się jeszcze listy poświęcone tajemnicom wojskowym, bardzo rzadko nadchodzą listy szyfrowane i pisane atramentem sympatycznym. Chwilowo do Wiednia nadchodziło 19% ogółu poczty, kierowanej na terytoria zajęte przez wojsko, odsyłano je tam w myśl świeżo wydanego przez KŪA zarządzenia, dotyczącego wszystkich zamkniętych listów do jeńców wojskowych i cywilnych. Na tej podstawie można stwierdzić, że najwyżej te dwie ostatnie kategorie poczty nadchodzącej od naszych jeńców wojennych i cywilnych w krajach nieprzyjacielskich zawierają materiał do usunięcia przez cenzurę. Nie jest więc celowe, by budapesztańska filia podejmowała swoje działania, dopóki nie zostaną spełnione wszystkie wyżej wymienione warunki dla rozpoczęcia skutecznych czynności ofensywnych.
6. Prócz działalności **defensywnej** należy jeszcze podkreślić, że wielu spośród jeńców wojennych wskutek interwencji komisji cenzury otrzymało zapomogę wojenną, której wypłacanie jednak z różnych powodów zostało wstrzymane.

ppłk. Nikolaus Jankovich

Sprawozdanie: przekład z języka niemieckiego, oryginał, maszynopis.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3748 Res. 4441, k. 21–29.

Nr 102

1916 grudzień 24, Budapeszt. – Sprawozdanie płk. Theodora Primavesiego o reorganizacji Urzędu Cenzury w Budapeszcie (Grupa K).

płk Theodor von Primavesi
Grupa K

Sprawozdanie o organizacji Urzędu Cenzury Budapeszt

Na podstawie rozporządzenia Wojennego Urzędu Kontroli nr 188.156 z 18 listopada 1916 r. dokonano przekształcenia i nowej organizacji Urzędu Cenzury w Budapeszcie.

Na podstawie rozkazu Naczelnego Dowództwa sporządzono raporty dotyczące wszystkich obecnie działających w Budapeszcie urzędów cenzury poczty i telegramów. W styczniu 1917 r. zostanie sporządzone sprawozdanie końcowe dotyczące ostatecznego wprowadzenia w życie rozporządzeń i przeprowadzanej restrukturyzacji. Dzięki wsparciu c. i k. Komendy Wojskowej w Budapeszcie udało się sprawie wynaleźć nowe lokale dla urzędzenia nowej instytucji. Dyrektor Naczelny c. i k. Poczty, Karl von Demény¹⁵⁶, wpłynął na to, by cenzura poczty zagranicznej została skoordynowana z działalnością urzędu cenzury Budapeszt – oraz – w pełni doceniając rosnącą wagę działalności cenzorskiej – wydał zarządzenie, w myśl którego wszystkim urzędom pocztowym ponownie zabroniono, przysyłać dalej poczty zagranicznej o ile nie została ona opatrzona stemplem cenzury.

Sprawozdanie: przekład z języka niemieckiego, maszynopis.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3748 Res. 4441, k. nlb.

Nr 103

1917 styczeń 30, Budapeszt. – Fragment sprawozdania miesięcznego Urzędu Cenzury w Budapeszcie do Szefostwa Oddziału Cenzury w Wiedniu za styczeń 1917 r. Zawiera szczegółowe uwagi odnośnie procedur cenzorsko-technicznych.

¹⁵⁶ Karl von Demény – pochodził ze zgermanizowanej czeskiej rodziny szlacheckiej, ukończył politechnikę wiedeńską, naczelny dyrektor poczty w monarchii austro-węgierskiej podczas I wojny światowej.

C. Uwagi natury cenzorsko-technicznej

a) Brak jedności

Podpisana tutaj cenzura nie posiada innych przepisów jak te z 1914 r., które zostały tutaj przeniesione z Wiednia przez naczelnika tutejszego urzędu cenzury, dopiero później dosłano księgę instruktażową (instrukcje) z GZNB zawierającą przepisy ogólne. Poszczególne przepisy, którym brakuje wprowadzanych przez inne urzędy cenzury ulepszeń i zmian, sprawiają że brakuje jednego, za to dokładnego przepisu odnośnie traktowania listów zawierających fragmenty o: 1) potrzebie pokoju, 2) braku tytoniu, 3) procedurze usuwania w przypadku ważnych z wojskowego punktu widzenia adresów nadawców w głębi kraju, 4) obozach, magazynach, warsztatach, punktach umocnionych, poczcie polowej marynarki z podanymi nazwami miejscowości itd.

Dlatego byłoby pożądane, by zażądać od wszystkich dowództw wojskowych zabronienia używania pieczęci urzędowych na korespondencjach prywatnych oraz wykorzystywania oficerów jako personelu przy wysyłce korespondencji do krajów nieprzyjacielskich. Często przy tej okazji wykrywa się nadużycia, które prowadzą do ukarania zainteresowanych.

Korespondencja naszych żołnierzy wysyłana z linii frontu do krajów nieprzyjacielskich jest całkowicie zabroniona.

b) Nieczytelne adresy pisane cyrylicą

Dziennie nadchodzi wiele listów, w których adresy adresatów pisane są cyrylicą, lecz podawane są przez ludzi, którzy nie władają w ogóle językiem rosyjskim, wskutek czego te korespondencje z powodu absolutnie niezrozumiałego i nieczytelnego adresu muszą już w tym momencie być odsyłane z powrotem do nadawcy. Poleca się więc, by Królewskie Węgierskie Ministerstwo Spraw Wewnętrznych zwróciło na to uwagę społeczeństwu.

c) Wytyczne dla działu usuwającego

Procedurze usuwania nie podlegają:

1. Stemple, adresy i nazwy miejscowości – siedzib władz wojskowych c. i k. armii, c. i k. Landwehry i królewsko-węgierskiej Landwehry. Na przykład: Ministerstwo Wojny, Dowództwa Wojskowe, Wojskowy Komitet Techniczny, Komendy Uzupełnień, Komendantury Forteczne, Dyrekcje budowy umocnień, różne szpitale, punkty zaopatrzeniowe, oddziały wartownicze i straż ochrony kolei, magazyny materiałowe, arsenały, zbrojownie, warsztaty, itd., itd., jak również wszelkie inne stałe instytucje.
2. Stemple zawierające adresy kadr oddziałów wojskowych rezerwowych (podane są nazwy i numery jednostek)
Usuwać należy:
 1. Wyższe numery wielkich jednostek.
 2. Numery kompanii marszowych, szwadronów, batalionów, nawet jeśli numery oddziałów rezerwowych nie są przeznaczone do usuwania.

3. Numery wcześniej niewzmiankowanych specjalistycznych formacji technicznych, np. „Gesteinsbohrzug”¹⁵⁷.
4. Numer i kaliber niewzmiankowanych wcześniej formacji artylerii, np. 17 batalion ciężkich moździerzy (cm).
5. Numery niezmiarkowanych wcześniej formacji Landszturmu, np. 7 batalion Landszturmu.

Budapeszt, 30 stycznia 1917

Sprawozdanie: przekład z języka niemieckiego, kopia, maszynopis powielany.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3748 Res. 4501, k. 488–490.

Nr 104

1917 styczeń 5, Wiedeń. – Sprawozdanie specjalne naczelnika Chorwackiej Grupy Cenzury, Milana Hodży, Exh. Nr. 742, odnośnie stosowania przez cenzurę rosyjską parafek zbliżonych do tych używanych przez cenzurę austro-węgierską.

Grupa Chorwacka

Sprawozdanie secyjne

Temat: Parafki cenzury rosyjskiej

Wiedeń, 5 stycznia 1917

Jak wynika z załączonych kart pocztowych, rosyjska cenzura tak wiernie trzyma się naszych wzorców parafowania i stemplowania, że przejęła parafę po prawej na górze i w ten sposób koliduje to z naszą parafą. Tymczasem zarządziłem, że nasza parafa ma być pod parafą rosyjską i proszę o decyzję, czy tak ma pozostać.

Jako że rosyjska cenzura parafuje również niebieskim ołówkiem, niewykluczone jest że może dojść do pomyłek w odróżnianiu obu rodzajów parafek.

naczelnik grupy: Milan Hodža

Sprawozdanie: przekład z języka niemieckiego, oryginał, maszynopis.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3743 Res. 3926/14, k. nlb.

Nr 105

1917 styczeń 9, Wiedeń. – Program na spotkanie naczelników grup cenzury. Dotyczy błędów cenzorsko-technicznych, sporządzania sprawozdań okresowych i spraw kancelaryjnych.

¹⁵⁷ Pluton do fedrowania skał.

1. Sprawy kancelaryjne
 - a) Błędne raporty zamiast sprawozdań mają być przedkładane tylko w jednym egzemplarzu. Odnosi się to do spraw osobistych cenzorów i wszystkie innych spraw mających związek z wewnętrznymi stosunkami w Oddziale Cenzury.
 - b) Nie załączać oryginalnej korespondencji do sprawozdań okresowych na temat dobrego lub złego traktowania jeńców wojennych. To samo odnosi się do meldunków o epidemiach, itd.
 - c) Składanie sprawozdań, meldunków itd. W kancelarii ma się odbywać wyłącznie w godzinach 11.00–12.00. Po 12.00 żadne dokumenty nie będą już przyjmowane, ponieważ zakłóciłyby to normalny tryb obiegu pism.
 - d) Sposób użycia laminowanej kartki ze zwartym nadrukiem^a.
 - e) Szybka wysyłka druków o zakupie^b.
2. Uwagi zgodnie z Obwieszczeniem L 58 mają pierwszeństwo.
3. Należy punktualnie trzymać się wyznaczonych dla sprawozdawców terminów, aby również szefostwo cenzury miało możliwość dotrzymania terminów wyznaczonych mu przez Ministerstwo Wojny.
4. Sprawy, które nie mają związku ze sobą nie powinny znajdować się w tym samym sprawozdaniu, lecz mają zostać oddzielnie potraktowane w sprawozdaniach i raportach.

W sprawozdaniach ogólnych należy unikać jakiegokolwiek odbiegania od właściwego tematu i oszczędzać na podwójnych sprawozdaniach^c.

W sprawozdaniach i meldunkach, które zostały sporządzone według rozkazu lub obwieszczenia, lub na podstawie jakiegoś aktu, mają być wprowadzone numery rozkazów szefostwa cenzury względnie tych obwieszczeń, celem przyspieszenia opracowania protokołu przyjęcia.

Na rozkaz Nadcenzury nr 1

Rozkaz nr 742^d

5. **Sprawozdanie nadcenzury.** Błędy grup ukraińskich, spowodowane niejasnościami w analizie korespondencji z ludnością cywilną na obszarach zajętych przez Rosjan. Według § 16 (poniżej linii) nowej instrukcji cenzorskiej korespondencje prywatne z terenów monarchii okupowanych przez nieprzyjaciela i tam zaadresowane są niedopuszczalne. Dlatego w tutejszym oddziale nie wolno przysyłać dalej takich korespondencji z Monarchii na zajęte obszary Galicji i Bukowiny; mają być one przekazywane grupie pocztowej na ustalony sposób jako zabronione. Natomiast korespondencje, które przychodzą od ludności tych obszarów okupowanych jako listy jeńców wojennych z Rosji, będą uznawane (decyzją KŮA – Wojennego Urzędu Kontroli)^e – za legalne i przepuszczane dalej.
6. Chorwackie sprawozdanie nr 742^f.
7. Przesyłanie na czas świadectw lekarskich oficerów^g.

-
- ^a Podpunkt dopisany odręcznie.
^b Podpunkt dopisany odręcznie.
^c Podpunkt dopisany odręcznie.
^d Fragment dopisany i wykreślony.
^e Dopisek odręczny na czerwono: „bez wyjątku”.
^f Dopisek odręczny: „tutejsza parafa zawsze dawana osobiście przez cenzora”.
^g Dopisek odręczny.

Program narady: przekład z języka niemieckiego, oryginał, maszynopis.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3743 Res. 3926/14, k. nlb.

Nr 106

1917 styczeń 17, Wiedeń. – Program zebrania naczelników grup 19 stycznia 1917 r.

1. Pracownicy manipulacyjni informują, że żadna korespondencja nie została przekazana drogą grupy pocztowej.
2. Użytek pieczętek na miejscu podpisów na listach do kierownictwa jest zabroniony.
3. Propozycje wsparcia^a
4. Referenci (do Komunikatu nr 184) mają wgląd do akt w kancelarii prezydialnej i powinni włączać je do swojego materiału.
5. Sortowanie w grupach pozostawia wiele do życzenia. Poczta rosyjska, włoska itd. **Nadcenzura!**
6. Komunikaty nr 184 i 185.

^a Punkt wykreślony.

Program narady: przekład z języka niemieckiego, oryginał, maszynopis.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3743 Res. 3926/15, k. nlb.

Nr 107

[1917 styczeń, Wiedeń]. – Wniosek szefa Oddziału Cenzury, płk. Otto Kicka, skierowany do Ministerstwa Wojny, mający na celu poinformowanie włoskich jeńców wojennych o niedopuszczalności zamieszczania w korespondencjach skarg z powodu głodu i konieczności ich usuwania.

Usuwanie^a

Odnośnie skarg głodowych włoskich jeńców wojennych stawiam wniosek do Ministerstwa Wojny przez komendy obozów względnie oficerów inspekcyjnych by powiadomić jeńców o niedopuszczalności skarg z powodu głodu.

Oдноśnie podawania cen powtarzam to, co już zostało powiedziane. Ceny które są wzmiankowane w gazetach przepuszczając, może byłoby pożądanym by załączać w artykułach tabelę cen najzwyczajniejszych towarów. Tylko wtedy gdy ceny są w sposób zamierzony przesadzone i wątpliwe co wynika ze sposobu pisania, wyciągnięte wnioski są przesadnie pesymistyczne^b albo złośliwe, taka korespondencja ma zostać poddana usuwaniu albo odesłana do nadawcy. Odsyłanie jest bardzo dobrym środkiem edukacyjnym cenzury. Odnośnie tytoniu obowiązują te same zasady.

Względem korespondencji jenieckiej ze strefy wojskowej albo etapu nie wolno w grupach włoskich w żaden sposób sobie ułatwiać gdy chodzi o usuwanie. Szefostwo cenzury przed kilkoma tygodniami wystosowało już odpowiedni wniosek do Naczelnego Dowództwa, na mocy którego można zatrzymać obieg korespondencji której cała strona adresowa została usunięta.

Parafa nie może bezmyślnie zlewać się z pieczęcią, która później będzie musiała zostać usunięta.

płk Otto Kick

^a Słowo dopisane odręcznie.

^b Słowo dopisane odręcznie.

Wniosek: przekład z języka niemieckiego, oryginał, maszynopis.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3743 Res. 3926/15, k. nlb.

Nr 108

1917 styczeń 19, Wiedeń. – Komunikat nr 184 Szefostwa Cenzury, podpisany przez płk. Otto Kicka, dotyczący skierowania korespondencji do wyznaczonych referentów oraz nowych procedur przy sporządzaniu sprawozdań specjalnych (Sonderberichte).

Komunikat nr 184^a

W sensie wytycznych wypracowanych na spotkaniu naczelników grup językowych 19 bm. dotyczących sprawozdawstwa, do wyłącznej wiadomości naczelników grup przekazywane będą przeglądy referatów względnie referentów.

Wszystkie korespondencje (nieniemieckie z odpowiednimi tłumaczeniami), które obejmuje dany referat, będą przekazywane przez naczelników grup wymienionym w spisie referentom, którzy niezwłocznie poinformują szefostwo cenzury o ich treści, lub dokonają ich analizy w krótkim, przejrzystym sprawozdaniu miesięcznym i ten przedstawią szefostwu.

Jeśli dana korespondencja powinna zostać poddana do wiadomości większej liczbie referentów, powinni oni wszyscy zostać wymienieni na odpowiednim okólniku.

Sprawozdania specjalne muszą się ograniczyć jedynie do krótkich wojskowych, także politycznych, policyjnych, gospodarczych informacji, które przypuszczalnie mogą wywrzeć wpływ na zwierzchnie wobec kierownictwa cenzury władze centralne, bądź też będą wymagały ich natychmiastowej interwencji.

To samo odnosi się także do raportów specjalnych naczelników grup, którzy nie widnieją w spisie w charakterze referentów specjalnych, a którym przypada to wszystko, co nie dotyczy tematycznie ich referatów.

Wszystko co zostaje pojawia się w okresowym, miesięcznym sprawozdaniu, który jednakowoż sporządzany jest przez każdego referenta.

Te sprawozdania miesięczne mają być sporządzane w formie wymaganej przez szefostwo cenzury i mu przekazywane. Referat ds. dezerterów pozostaje na swoim miejscu.

Szefostwo Cenzury
płk Otto Kick

^a Adnotacja maszynowa: „Abt. D. Res. Nr. 4462. Reserv.”

Komunikat: przekład z języka niemieckiego, kopia, maszynopis powielany.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3748 Res. 4462, k. nlb.

Nr 109

1917 styczeń 25, Wiedeń. – Suplement do Komunikatu nr 184 Szefostwa Cenzury, podpisany przez płk. Otto Kicka, precyzujący strukturę i podział zadań powoływanych w Oddziale Cenzury referatów oraz określający tryb pracy referentów.

Do Komunikatu Zastrzeżonego nr 184

Do Komunikatu Zastrzeżonego nr 184 należy dodać do referatu Hodży: „Z wyłączeniem kwestii serbskiej”, a po tym do dalszego referatu kpt. Schneidera¹⁵⁸: „Włączając kwestię serbską”.

Wszystkie referaty według niniejszego komunikatu po tej poprawce kolejności z dołu do góry mają być ponumerowane cyframi rzymskimi I–XXIV i odtąd zawsze będą już tak nazywane (np. Ref. I, Ref. XIV, itd.). Każdy referat ma prowadzić własny protokół i zliczać swoje sprawozdania oddzielnie od sprawozdań naczelników grup i numerować je po kolei poczynając od cyfry 1. Ogólnie sprawozdania mają być składane w 2 kopiach. Ilość załączonej korespondencji oryginalnej zawsze musi

¹⁵⁸ Konstantin Schneider – zawodowy oficer armii austro-węgierskiej. Od początku I wojny światowej walczył na Bałkanach, uczestniczył m.in. w kampanii serbskiej, gdzie był kilkakrotnie ranny, mianowany kpt., od lutego 1917 do października 1918 naczelnik Serbskiej Grupy Cenzury GZNB.

być podawana. Całość materiału oddanego do dyspozycji grupy, który może być ważny dla referentów spoza grupy, ma być przekazywany przez naczelników grup referentom, lub też naczelnicy mają powiadamiać referentów o takim materiale. Dalej naczelnicy o ile dysponują maszynami do pisania i zespołem stenotypistek, mają udostępniać je przydzielonym do swoich grup referentom.

Przekazywanie materiału informacyjnego określonego dla poszczególnych referatów ma odbywać się ze strony grup językowych w sposób następujący: istotny fragment ma zostać przepisany na kartce zgodnie z niżej podanym wzorem względnie z dodanym tłumaczeniem niemieckim, po czym ma być przekazywany dalej. Należy poświęcić jak najwięcej uwagi na to, by umieszczać tam dokładne dane adresowe nadawcy, odbiorcy oraz datę. W rubryce „uwagi” należy podać dane, które wydają się istotne dla właściwego zrozumienia względnie ocenienia korespondencji. Oryginalne korespondencje ocenzone i parafowane, sporadycznie z oznaczeniem fragmentów usuniętych, względnie z adnotacją o zatrzymaniu, mają być załączane do wszystkich meldunków.

Przeznaczone dla każdego referatu kartki mają być razem wkładane do koperty, na której po lewej stronie widnieje nazwa grupy, po prawej stronie zaś referatu. Jeśli bezpośrednie przekazanie nie jest możliwe, koperta ma być składana codziennie między godziną 8 i 9 przed południem w kancelarii prezydyjalnej, która zajmuje się przydziałem materiałów do odpowiednich referatów.

Referenci mają codziennie przeglądać przekazywany im przez grupy materiał, a wszystkie oryginalne korespondencje, które nie będą już potrzebne do badania, po dokonanej już kontroli przepisanych na kartkach danych, mają być przesyłane dalej. Te korespondencje należy zaznaczać poprzez podkreślanie parafy.

Ten komunikat nie dotyczy tych referentów, którzy otrzymują specjalne wytyczne.

Szefostwo Cenzury
płk Otto Kick

Komunikat: przekład z języka niemieckiego, kopia, maszynopis powielany.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3748 Res. 4462, k. 160.

Nr 110

1917 styczeń 19, Wiedeń. – Sprawozdanie specjalne naczelnika Włoskiej Grupy Cenzury D, doc. Leo Spitzera, do Szefostwa Cenzury, dotyczące wprowadzenia formularza sprawozdawczego dla poszczególnych referatów Oddziału Cenzury. Zawiera graficzny wzór takiego formularza i wyjaśnia cel jego wprowadzenia.

Exh. Nr. 308 / Włoska Grupa Cenzury D

Referat ds. internowanych

Sprawozdanie specjalne

Temat: Wprowadzenie formularza sprawozdawczego dla referatów

W załączniku dodano formularz sprawozdawczy, który może posłużyć za wzór dla wszystkich referatów. Powielając ten formularz, szefostwo cenzury zapobiegnie temu, by poszczególni referenci nie żądali dla siebie druków sprawozdawczych o różnym rozmiarze i formie, co od razu spowodowałoby, że praca w grupach wyglądałaby inaczej. Na przeznaczonym do powielania formularzu brakuje oczywiście odnośnej instrukcji, i fragmenty podkreślone na czerwono muszą pozostać, jako że będą one przydatne dla referatu specjalnego.

Wiedeń, 19 stycznia 1917

doc. dr Leo Spitzer¹⁵⁹

1 załącznik

Grupa

FORMULARZ SPRAWOZDAWCZY

Dla Referatu ds. internowanych doc. dr. Leo Spitzera

		imię	nazwi- sko	pokre- wienie- stwo	miejsce pobytu	provincia zagranica czy kraj	cywil czy jeniec wojenny	data
Teczka nr	Nadawca							
	Odbiorca							
TEKST SPRAWOZDANIA:						UWAGI TŁUMACZA (Z JEGO PARAFĄ)		

Uwaga: **Wszystkie** rubryki należy wypełnić; jeśli zrobi się to w sposób uporządkowany, to znajdujące się na tym formularzu podpisy będzie można pominąć na kartce sprawozdawczej. W przypadku braku jakiejś informacji w liście lub jej nieczytelności należy ją zaznaczyć kropkami [...]; w przypadku włoskich miejscowości należy

¹⁵⁹ Leo Spitzer (1887–1960) – ur. w Wiedniu w rodzinie przemysłowca z Moraw. Od lat dziecięcych łączyła go serdeczna przyjaźń z Paulem Kammererem. Austriacki filolog romański i iberyjski, wpływowy krytyk literacki, specjalizował się w stylistyce. Doktorat obronił w 1910 r. Od 1913 pracował jako docent prywatny na uniw. w Wiedniu. Lingwista i teoretyk literatury; władał biegle dziesięcioma językami. Podczas I wojny światowej naczelnik Włoskich Grup Cenzury D i B oraz referent Referatu XIII w Oddziale Cenzury GZNB w Wiedniu. W 1925 został prof. uniw. w Marburgu, w 1930 w Kolonii. Po objęciu władzy przez nazistów wyjechał w 1933 r. z Niemiec do Istanbula, stamtąd przeniósł się do Baltimore w USA, gdzie objął posadę prof. filologii romańskiej na Uniwersytecie Johna Hopkinsa. K.E. Baer, D.E. Shenholm, *Leo Spitzer...*

uwzględniać **współczesny** podział terytorialny, a nie historyczny (Monza, prowincja Mediolan, a nie „Lombardia”). Rosyjskie i pozostałe nazwy miejscowości należy od razu sprawdzać za pomocą geograficznego leksykonu. Szczególną wagę trzeba przywiązywać do określania, czy chodzi o **internowanego** czy potwierdzonego, cudzoziemca czy obywatela monarchii. Każde skrócenie tekstu przez tłumacza powinno być wyraźnie zaznaczone, poszczególne punkty w oryginale powinny pozostać w tłumaczeniu. Tłumaczenie zachowuje charakterystyczne wyrażenia i cechy tekstu oryginalnego. Tekst sprawozdania nie będzie zawierał uwag i adnotacji tłumacza. Zatrzymane korespondencje należy dodawać w załączniku. Jeśli jeden meldunek tematycznie odpowiada kilku teczkom, to należy to zaznaczyć w pierwszym kwadracie.

Sprawozdanie specjalne: przekład z języka niemieckiego, kopia, maszynopis.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3748 Res. 4462, k. 193.

Nr 111

1917 styczeń 19, Wiedeń. – Komunikat nr 185 Szefostwa Cenzury, podpisany przez płk. Otto Kicka, wprowadzający podział cenzurowanej korespondencji na kategorie: zagraniczną i krajową, i w związku z tym dokonujący reorganizacji pracy grup cenzorskich odpowiedzialnych odtąd tylko za jedną z tych kategorii korespondencji.

Komunikat nr 185^a

Do wszystkich naczelników!

Powodowany zamiarem, by poprzez specjalizację i ułatwienie zadań dla pojedynczych cenzorów osiągnąć większą skuteczność służby cenzorskiej i jeszcze dokładniejszą analizę przechodzącego przez oddział materiału korespondencyjnego, nakazuję, by od poniedziałku 22 stycznia KORESPONDENCJĘ ZAGRANICZNĄ (tzn. pocztę przychodzącą z krajów nieprzyjacielskich i neutralnych) oraz KORESPONDENCJĘ KRAJOWĄ (tzn. pocztę wychodzącą z monarchii i krajów sprzymierzonych, włączając w to obszary okupowane przez Państwa Centralne) traktować oddzielnie, tak więc określona liczba cenzorów od teraz będzie cenzurować tylko pocztę zagraniczną, zaś pozostali tylko krajową. Poprzez taką specjalizację pamięć cenzorów zostanie odciążona, skupiona tylko na tej albo innej kategorii korespondencji w myśl odpowiadającej im części przepisów, jednocześnie dzięki zaostrzeniu uwagi i skoncentrowaniu jej na jednej spośród obu kategorii, możliwe będzie rozwiązywanie szczególnych zadań.

Podział cenzorów pod tym kątem ma się ogólnie odbywać wewnątrz każdej grupy pod nadzorem naczelnika, przy czym należy starannie uwzględnić to, by odpowiednio kwalifikować korespondencję przez wzgląd na jej rodzaj. Gdy

w stosunku do poczty krajowej i zagranicznej wystąpią większe wątpliwości, wówczas należy wypracować porozumienie między grupami w ten sposób, by szczególnie wykwalifikowani cenzorzy zostali wykorzystani wyjątkowo do opracowania poczty nie wchodzącej w zakres ich obowiązków. W grupach czeskich, polskich i ukraińskich podział na korespondencję zagraniczną i krajową próbnie odbywa się w ten sposób, że cała istotna korespondencja zagraniczna czeskiej grupy B jest przekazywana Polskiej Grupie Cenzury B i Ukraińskiej grupie cenzury A. Kluczem do rozdzielania całości materiału jest tutaj trzymanie się zasady wzajemnej umowy naczelników grup; tylko wtedy gdy nie dojdzie do porozumienia, konieczną będzie decyzja szefostwa cenzury.

Aby poszczególne grupy cenzorskie otrzymały już oddzielną pocztę zagraniczną i krajową i można było także ilościowo wyrównać proporcje obu kategorii korespondencji, od 20 stycznia cała poczta przychodząca ma być sortowana oddzielnie w grupie pocztowej na pocztę krajową i zagraniczną, i po stwierdzeniu jej ilości przekazywana oddzielnie grupom cenzorskim.

Szefostwo Cenzury
płk Otto Kick

^a Adnotacja maszynowa: „Abt. D. Res. Nr. 4464”.

Komunikat: przekład z języka niemieckiego, kopia, maszynopis powielany.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3743 Res. 3926/15, k. nlb.

Nr 112

1917 styczeń 23, Wiedeń. – Zarządzenie wewnętrzne szefa Oddziału Cenzury, płk. Otto Kicka, zgodnie z którym naczelnik Polskiej Grupy Cenzury B, rtm. Kazimierz Osiecimski-Czapski, został zobowiązany do wprowadzenia podziału w ramach grup polskich pod kątem opracowywania oddzielnie korespondencji krajowej i zagranicznej w myśl Komunikatu nr 185.

Do naczelników polskich grup cenzury A i B^a

Realizację dokonania podziału korespondencji krajowej i zagranicznej przez wzgląd na jej odrębne traktowanie w rozumieniu Komunikatu nr 185, powierza się naczelnikowi Polskiej Grupy Cenzury B, rtm. hr. [Kazimierzowi Osiecimskiemu-] Hutten-Czapskiemu.

płk Otto Kick

^a Adnotacja maszynowa: „Abt. D. Res. Nr. 4464. Druk służbowy”.

Zarządzenie wewnętrzne: przekład z języka niemieckiego, oryginał, maszynopis.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3748 Res. 4462, k. 209.

Nr 113

1917 styczeń 30, Budapeszt. – Fragment sprawozdania miesięcznego c. i k. Komisji Cenzury Korespondencji Jeńców Wojennych za styczeń 1917 r., podpisanego przez kpt. Andreea Belle. Dotyczy uwag natury cenzorsko-technicznej.

[...] **C. Uwagi natury cenzorsko-technicznej^a**

- a) Brak jedności. Podpisana tutaj cenzura nie posiada innych przepisów jak te z 1914 r., które zostały tutaj przeniesione z Wiednia przez naczelnika tutejszego oddziału cenzury, dopiero później dosłano księgę instruktażową (instrukcje) z GZNB zawierającą przepisy ogólne. Poszczególne przepisy, którym brakuje wprowadzanych przez inne urzędy cenzury ulepszeń i zmian, sprawiają że brakuje jednego, za to dokładnego przepisu odnośnie traktowania listów zawierających fragmenty o: 1) potrzebie pokoju, 2) braku tytoniu, 3) procedurze usuwania w przypadku ważnych z wojskowego punktu widzenia adresów nadawców na tyłach, 4) obozach, magazynach, warsztatach, punktach umocnionych, poczcie polowej marynarki z podanymi nazwami miejscowości itd.
- b) Dlatego byłoby pożądane, by zażądać od wszystkich dowództw wojskowych zabronienia używania pieczęci urzędowych na korespondencjach prywatnych oraz wykorzystywania oficerów jako personelu przy wysyłce korespondencji do krajów nieprzyjacielskich. Często przy tej okazji wykrywa się nadużycia, które prowadzą do ukarania zainteresowanych.
- c) Nieczytelne adresy pisane cyrylicą. Codziennie nadchodzi wiele listów, w których adresy adresatów pisane są cyrylicą, lecz podawane są przez ludzi, którzy nie władają w ogóle językiem rosyjskim, wskutek czego te korespondencje z powodu absolutnie niezrozumiałego i nieczytelnego adresu muszą już w tym momencie być odsyłane z powrotem do nadawcy. Poleca się więc, by Królewskie Węgierskie Ministerstwo Spraw Wewnętrznych zwróciło na to uwagę społeczeństwu.

Budapeszt, 30 stycznia 1917^b

kpt. Andreas Bella

^a W lewym górnym rogu strony tytułowej stempel: „K.u.k. ZENSUR KOMMISSION für KORRESPONDENZEN an KRIEGSGEFANGENE in BUDAPEST Hauptpostamt.”, i adnotacja odręczna: „Ad Res. Ex. Nr. 424/1917”. Poniżej tytuł: „Sprawozdanie miesięczne Komisji Cenzury dla Korespondencji Jeńców Wojennych w Budapeszcie. Miesiąc: styczeń 1917”. Na dole strony odręczna dekreacja: „Do c. i k. Naczelnego Dowództwa, Poczta Polowa 11, Budapeszt 30 I 1917. Zgodnie z powyższym dekretem zostaje załączone sprawozdanie ww. Komisji za miesiąc styczeń. Jednakowy egzemplarz wychodzi jednocześnie do Wojennego Urzędu Kontroli”. Na dole strony okrągły stempel:

„K.u.k. Zensurkommission für Korrespondenzen an Kriegsgefangene”, poniżej prostokątny stempel: „GZNB. Auskunftsstelle für Kriegsgefangene. Präs: 5 February 1917. Nr. 4488 Res.”

^b Na końcu dokumentu na samym dole okrągły stempel: „K.u.k. Zensurkommission für Korrespondenzen an Kriegsgefangene”.

Fragment sprawozdania: przekład z języka niemieckiego, oryginał, maszynopis.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3748 Res. 4489, k. 325–326.

Nr 114

1917 luty 17, Wiedeń. – Rozkaz Szefostwa Cenzury nr 102, podpisany przez płk. Otto Kicka, w którym przekazuje on na okres wyjazdu do Berlina kierowanie Oddziałem Cenzury ppłk. Karlowi Angererowi.

Rozkaz Szefostwa Cenzury nr 102

W niedzielę 18 lutego br. wyjeżdżam w sprawie służbowej do Berlina i na czas mojej nieobecności przekazuję szefostwo Oddziałem Cenzury płk. [Karlowi] Angererowi.

Wiedeń, 17 lutego 1917

Szefostwo Cenzury
płk Otto Kick

Rozkaz: przekład z języka niemieckiego, oryginał, maszynopis.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3748 Res. 4504, k. nlb.

Nr 115

1917 luty 20, Wiedeń. – Pismo Szefostwa Oddziału Cenzury GZNB, podpisane przez płk. Karla Angerera, do Wydziału X ds. Jeńców Wojennych w Ministerstwie Wojny w Wiedniu, z zapytaniem o status prawny przebywających w Csóth Polaków – czy należy ich nadal traktować jako jeńców wojennych, czy jako „żołnierzy polskiej armii”.

Do Wydziału X ds. Jeńców Wojennych c. i k. Ministerstwa Wojny w Wiedniu^a
Wiedeń, 20 lutego 1917

Meldujemy, że od pewnego czasu z obozu jeńców wojennych w Csóth pod Papa¹⁶⁰ napływa w większej ilości korespondencja, która pochodzi od przetrzy-

¹⁶⁰ Kriegsgefangenenlager Csóth bei Pápa – położony na Węgrzech, w okręgu wojskowym Pozsony. Założony na początku 1915 r., przeznaczony był dla jeńców z armii rosyjskiej. W obozie znajdował się wydzielony oddział dla oficerów. Obozu pilnował 3 batalion wartowniczy Landszturmu. Pod koniec 1916 w związku z wydaniem aktu 5 listopada w obozie umieszczono wielką liczbę jeńców

mywanych w tamtejszym obozie jeńców wojennych narodowości polskiej i jest skierowana do osób w kraju. Nadawcy tej korespondencji nie traktują siebie jako jeńców wojennych lecz jako żołnierzy polskiej armii, a jako adres zwrotny podają nie obóz jeńców wojennych tylko „Csot, polska armia”. Załączono przykład takiej korespondencji (załącznik).

Nie jest wiadomo, czy jeńcom wojennym narodowości polskiej przyznano specjalne prawa, lub, czy ich korespondencja nie podlega ograniczeniom przewidzianym w służbowej księdze J-35 punkt 85. Odpowiednie zapytanie skierowane do komendy obozu nie dało zadowalającego wyjaśnienia sprawy, dlatego kierownictwo cenzury przy Wspólnym Centralnym Biurze Rejestrowym, punkt informacyjny dla jeńców wojennych, prosi o podjęcie decyzji, czy tych przebywających w Csóth Polaków, rzekomo żołnierzy polskiej armii, należy nadal traktować jak jeńców wojennych, ewentualnie, czy można im zezwolić na prowadzenie korespondencji z krajem bez ograniczeń.

w zastępstwie: ppłk Karl Angerer

Załącznik:

Nadawca: Aleksander Laskoski, Kriegsgefangenenlager Csóth bei Pápa, 1 Batalion, 6 Kompania, 8 barak, Csóth, pow. Pápa, kom. Veszprem (Węgry)^b,
odbiorca: Karl Glückmann, Fehértemplom, kom. Temes (Węgry),
data: [I 1917].

Szanowny Pan Karol Glückmann dzisiaj 1 XI 1917, to jest dopiero mój pierwszy list, informuję że jestem Bogu dzięki zdrów czego życzę Panu zawsze i szczerze, życzę także wesołych świąt i szczęśliwego nowego roku, a teraz proszę by był Pan tak dobry i przesłał mi adres Milana Draganowicza, wskutek nieszczęśliwego wypadku straciłem adres, dzisiaj rano skradziono mi 120 koron które miałem schowane w notesie i w taki sposób przepadł mi też adres, proszę jeszcze o jedną rzecz – proszę wybaczyć mi tę prośbę, jeśli to było możliwe, czy mógłbym prosić o przesłanie paczuszki tytoniu i trochę chleba, teraz przechodzę do tego że jesteśmy wciąż w obozie Csot i Boże dopomóż – nie wiemy kiedy powrócimy do domu, a jak wygląda sytuacja w domu, teraz już pozdrawiam wszystkich – każdego z całego serca i oczekuję z niecierpliwością na odpowiedź, Aleksander Laskoski¹⁶¹.

Polaków, którzy deklarowali chęć wstąpienia do tworzonej armii polskiej w Królestwie – sprawa upadła po tzw. kryzysie przysięgowym.

¹⁶¹ Tekst oryginalny: „Hoch geboren Herrn Karol Glückmann heute den XI/I 1917 komme ich an einen mit disen Brief allen Erst von mein schreiben theile einen mit das ich befinde mich gott sei dank gesund welches ich winsche von einen zu herren of immer und ehrig und jetzt winsche ich einen glueckliche feiertag und ein glueckliches neujahr jetzt bitte ich einen so sat zu sein un an mir zu schicken die adresse von milan Draganowitz ich habe durch ein ungluecklichen zufal die adresse verloren heute frie morgen hat man bei mich zu gestohlen 120 Kronen das wird in mein

Pod tekstem uzupełnienie w ramce: Proszę mi wybaczyć że piszę bez znaczka, to dlatego że tutaj w obozie nie można dostać znaczków i jestem zmuszony wysłać list bez znaczka¹⁶².

^a Sprawa została wywołana przez naczelnika Niemieckiej Grupy Cenzury B, mjr. Friedmanna, który przesłał szefostwu Oddziału Cenzury zatrzymany list oryginalny w języku niemieckim (rkps) Aleksandra Laskoskiego do Karla Glückmanna (list ten stał się załącznikiem do pisma ppłk. Karla Angerera do Wydziału X Ministerstwa Wojny). Odpowiedź KÜA przedstawiająca stanowisko AOK w tej sprawie, będącą podstawą wydania załączonego przy niej Komunikatu nr 194 – zob. T. 1, dok. nr 120.

^b Stempel: „Evidenzkanzlei des Königlichen Lagers” (kancelaria ewidencyjna królewskiego obozu) w Csót.

Pismo: przekład z języka niemieckiego, oryginał, maszynopis.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB E, Kart. 3777 Res. 8224, k. nlb.

Nr 116

1917 luty 23, Wiedeń. – Ogólne przepisy wydane przez Ministerstwo Wojny, dotyczące zwalniania internowanych cywilów narodowości polskiej do Królestwa Polskiego. Precyzują one, jakich konkretnie kategorii jeńców dotyczy zwolnienie, kto odpowiada za realizację tej procedury, na jakiej zasadzie odbywa się zwolnienie, do jakich obozów przejściowych zostaną uprzednio skierowani wyznaczeni jeńcy, jakie władze centralne monarchii są odpowiedzialne za nadzorowanie całej operacji.

C. i k. Ministerstwo Wojny
Wydział X ds. Jeńców Wojennych

Temat: Zwolnienie internowanych cywilów narodowości polskiej do ich ojczyzny^a

notes und auf so ein weise habe ich die adressen angeworden jetzt bitte ich einen und ein sache vor sie sollen mir enthuldigen fuer meine bitte wenn es moeglich ist machte ich einen bitten das sie mir schicken sollen ein Paket etwas tabak und etwas brot jetzt komme ich einen schreiben das wir sind noch in Lager Csot und wann wir waren wusse ich nicht von wen der Lieber gott wird helfen das wir werden zu hause kommen so werde ich an einen schreiben wie es zu hause aussieht jetzt grusse ich alle jeden besonderen von ganzen herzen und warte mit ungeduld auf antwort von mir Aleksander Laskowski”. List pisany jest słabą niemczyzną, pozbawiony interpunkcji, wiele słów zapisanych jest fonetycznie, szyk zdania jest polski i przełożony mechanicznie na język niemiecki, występuje wiele błędów gramatycznych i ortograficznych (niemieckie rzeczowniki z małej litery itd.).

¹⁶² Tekst oryginalny: „noch sie werden mir entschuldigen was ich schreibe one Marke das ist weil hier in Lager kann man keine Marken bekommen bin ich gezwungen one marke zu schicken”.

Wiedeń, 23 lutego 1917

W odpowiedzi na pismo Naczelnego Dowództwa M.V. nr 6410/P z 31 stycznia 1917 r.

I. Przepisy ogólne

Cywile którzy zostali internowani w obozach jenieckich i im równorzędnych w monarchii pochodzący z terytorium c. i k. Wojskowego Generalnego Gubernatorstwa w Lublinie – o ile gospodarcze, względnie wojskowe interesy nie wymagają ich zatrzymania – wkrótce mają zostać zwolnieni do ojczyzny.

Zwolnienie **pod wszystkimi warunkami** nie obejmuje: wszystkich internowanych cywilów, którzy są **Rosjanami (prawosławnymi)**, dalej wszystkich tych internowanych cywilów, którzy traktowani są jako **niewiarygodni politycznie** lub **podejrzani**. Za takich uważać należy jednakże tylko takie osoby, w których przypadku z pewnością istnieją poszlaki, wskazujące na to że po swoim powrocie będą jeszcze zagrażać porządkowi publicznemu lub interesom wojskowym.

Poza tym zwolnienie do ojczyzny uzależnia się od treści świadectwa wydawanego przez Komisję Perlustracyjną (zob. rozdział IV).

II. Odnośnie powracających do domu w rachubę wchodzą:

1. Wszyscy obecnie przebywający w obozach jenieckich (dla internowanych) polscy internowani cywile (mężczyźni, kobiety i dzieci). Mężczyźni i chłopcy powyżej 17 lat jednakże tylko wówczas, o ile nie są profesjonalistami¹⁶³ względnie robotnikami wykwalifikowanymi. Osoby ostatnich dwóch kategorii mogą zostać zwolnione do domu tylko w takim wypadku, jeśli zostaną określone **niezdolnymi do pracy** na podstawie orzeczenia lekarza wojskowego.
2. Internowani cywile obywatelstwa polskiego, którzy **omyłkowo** zostali przydzieleni do jenieckich oddziałów roboczych **w terenie wojskowym i w strefie działań wojennych**. Bez wyjątku zostaną zastąpieni przez **rosyjskich jeńców wojennych**.

Również w przypadku zwolnienia ich do ojczyzny obowiązują te same zastrzeżenia, które wymieniono w punkcie 1 w ostatnim akapicie.

III. Wyznaczone do zatrzymania osoby cywilne narodowości polskiej i ich dalsze traktowanie

3. Wszyscy **internowani cywile** obywatelstwa polskiego, przydzieleni obecnie do **stałych i ruchomych** jenieckich oddziałów roboczych poza obozami jenieckimi **na obszarze tyłowym** oraz w **dalszych strefach działań wojennych** (za wyjątkiem wymienionych w następującym punkcie 6 rzemieślników wyuczonych i robotników wykwalifikowanych) mają zostać zwolnieni z internowania w czasie

¹⁶³ Wyuczonymi rzemieślnikami.

deportacji osób wymienionych w rozdziale II. Równocześnie mają oni zostać na nowo zaklasyfikowani i ujęci na przepisowych listach GZNB (Oddział J).

4. Od tego dnia są oni określani jako „**robotnicy zakontraktowani**” z Polski i mają być wyłączeni z jenieckich oddziałów roboczych. Ich obecni pracodawcy mają zostać w odpowiednim czasie wezwani przez Oficerów Inspekcji Jeńców w Landszturmie (przy Miejskim Jenieckim Komitecie Hrabstwa), by zawarli z nimi umowy o pracę poprzez kompetentne Władze polityczne. Do tego będzie istotne, aby jak najszybciej nawiązali kontakt z Centralnym Urzędem Pośrednictwa Pracy w Lublinie.
5. Oficerowie Inspekcji Jeńców mają zarządzić, aby te osoby cywilne uznawane odtąd jako **robotnicy kontraktowi** zostały ujęte w ewidencji kompetentnych władz politycznych. Tym sposobem należy ze względów gospodarczych i wojskowych zapobiec emigracji tych ludzi. Zakontraktowani Polacy, przebywający w zakładach wojskowych lub w tego typu podlegających prawodawstwu wojennemu zakładach, z dniem swojego zwolnienia z internowania również podlegają prawu wojennemu. W tym sensie mają pozostawać w **ściśle** kontakcie z Oficerami Inspekcji Jeńców oraz kompetentnymi władzami cywilnymi.
6. Wzmiankowane w punkcie 3 zwolnienie z internowania obejmuje także wszystkich internowanych narodowości polskiej, którzy w cywilu pełnią **zawód rzemieślników wyuczonych względnie robotników wykwalifikowanych**. Również tym kategoriom nie wolno pozwolić na powrót do ojczyzny z powodów gospodarczych względnie interesów militarnych. Odnośnie ich dezaktualizacji i wyłączenia spośród oddziałów roboczych jeńców wojennych obowiązują odpowiednie przepisy wymienione w punktach 3 i 4.

Z dniem ich zwolnienia z internowania owe osoby cywilne określone jako „**kontraktowi Polacy**” – włącznie z tymi już przydzielonymi do **stałych i ruchomych** jenieckich oddziałów roboczych, którzy koniecznie muszą pozostać na swoich stanowiskach pracy – zostają przekazane do dyspozycji Wydziału X Ministerstwa Wojny (Grupa kpt. Steinera¹⁶⁴) i mają zostać wciągnięte do ewidencji tego wydziału Ministerstwa Wojny w sposób następujący:

- a) Znajdujący się w **stałych i ruchomych** jenieckich oddziałach roboczych rzemieślnicy wyuczeni i wykwalifikowani robotnicy obywatelstwa polskiego, mają zostać zapisani przez oficerów Inspekcji Jeńców względnie wojskowych zwierzchników zakładów podlegających prawodawstwu wojennemu na listach zgodnie ze wzorcem w załączniku 1.

¹⁶⁴ Johann Steiner – inż., kpt. armii austro-węgierskiej, w początkowym okresie wojny służył w formacjach saperskich. Od początku 1915 r. szef grupy, w ramach której działały oddziały robocze specjalizujące się w budowie baraków, urządzeń sanitarnych oraz produkcji wojennej. Grupę utworzono w ramach Wydziału X Ministerstwa Wojny.

- b) Odnośnie osób znajdujących się w obozach jenieckich (internowanych) tych kategorii, poleca się złożenie meldunku w Wydziale X Ministerstwa Wojny na spisie według wzorca podanego w załączniku 2.
7. Przydzieleni do jenieckich oddziałów roboczych w zakładach obozowych i warsztatach w obozach jenieckich i internowanych internowani cywile – rzemieślnicy wyuczeni i wykwalifikowani robotnicy obywatelstwa polskiego, mają jak najszybciej zostać zastąpieni przez nadających się do pracy rosyjskich jeńców wojennych względnie internowanych cywilów innej narodowości, aby przekazać ich do dyspozycji Wydziału X Ministerstwa Wojny (grupa kpt. Steinera), zostaną natychmiast po specjalnych zarządzeniach Ministerstwa Wojny (Wydział X) itd. przesunięci do „**rezerwowych kadr roboczych**”.

IV. Wykonanie i perlustracja

8. Jako przygotowanie dla podjęcia perlustracji, wszyscy znajdujący się w obozach jenieckich (internowanych) i podlegający odesłaniu internowani cywile, mają być następująco skoncentrowani:
- a) **W Austrii** w Kriegsgefangenenlager Plan w Czechach
- b) **Na Węgrzech** w Internierungslager Nezsider
9. Ta koncentracja ma odbywać się pod eskortą i ma zostać ukończona najpóźniej do 1 marca bieżącego roku.
10. Komisja Perlustracyjna, która zostanie powołana dla każdego z obu tych wymienionych obozów spośród przedstawicieli c. i k. Wojskowego Generalnego Gubernatorstwa w Lublinie oraz po jednym przedstawicielu zwierzchnich dowództw wojskowych, zbierze się 1 marca bieżącego roku w obozie jenieckim w Plan lub obozie dla internowanych w Nezsider. Komendy obozowe mają zatroszczyć się o to, by perlustracja osób mających być zgłoszonymi do Dowództw wojskowych mogła odbyć się bez opóźnień.
11. Aby ułatwić pracę Komisji Perlustracyjnej, ze strony komend obozowych w przypadku każdego przeznaczonego do zwolnienia internowanego cywila mają być dostarczone odpowiednie szkice, oraz przygotowane możliwie jak najdokładniejsze informacje oparte na danych internowanego o jego pochodzeniu, oraz oczekiwanym przez niego, przyszłym miejscu pobytu. Na zarządzenie Naczelnego Dowództwa ma zostać przesłany „Spis miejscowości na austro-węgierskim terytorium okupowanym w Polsce”, który na wniosek Ministerstwa Wojny zostanie po jednym egzemplarzu rozesłany przez c. i k. Drukarnię Dworską i Państwową do komendy obozu jenieckiego w Plan, względnie dla komendy obozu dla internowanych w Nezsider. Wynikły koszt należy zamieścić w rachunku.
12. Internowani cywile narodowości polskiej, którzy po przeprowadzonej perlustracji **nie będą** przeznaczeni do zwolnienia do ojczyzny, dalej wszyscy internowani cywile – Rosjanie (prawosławni) zostaną uwzględniając rozdział III

w odpowiednim czasie odesłani do Internierungslager Drosendorf¹⁶⁵ w Austrii (powiat Waidhofen an der Thaya), ewentualnie na Węgry do Internierungslager Marosvásárhely, tam zostaną podzieleni na Rosjan i Polaków – wcześniej jednak muszą zostać zameldowani.

V. Przepisy odnośnie deportacji osób polskiej narodowości przewidzianych do zwolnienia do ojczyzny

13. Każdemu zwalnianemu internowanemu cywilowi należy wydać zaświadczenie, z którego natychmiast musi wynikać, że zwolnienie z internowania nastąpiło na podstawie dekretu. Na te zaświadczenia należy wykorzystać **trwały papier**. (zob. wg. wzorca załącznik nr 3).
14. Internowani cywile należący do lepszych warstw społecznych – o ile są godni zaufania i dysponują niezbędnymi środkami finansowymi – mogą za zgodą komend obozów jenieckich (internowanych) jechać do ojczyzny samodzielnie (tzn. bez eskorty wojskowej). Władze obozowe mają poprzeć ich prośbę o wystawienie odpowiednich dokumentów podróжных u kompetentnych władz politycznych (policyjnych), przy czym jednakże do paszportu musi zostać dołączona trasa przejazdu (możliwie najkrótsza) a paszport musi być ważny, by możliwie jak najszybciej cel podróży mógł zostać osiągnięty.
15. Wszyscy pozostali internowani cywile obywatelstwa polskiego zwalniani z internowania mają być podzieleni na grupy transportowe liczące po 100 osób włącznie z eskortą, która przy okazji dokonania perlustracji w komendach obozowych przez przedstawicieli Wojskowego Generalnego Gubernatorstwa ma otrzymać informację o ustalonej stacji przekazania. Transporty mają zakończyć się do dnia 15 Marca bieżącego roku. Mają one zostać zgłoszone na 3 dni przed wyruszeniem do ZTL celem przesłania.
16. Podczas odtransportowania mają być ściśle przestrzegane zastrzeżenia sanitarne zgodnie z książką służbową J-35 rozdział VII § 30 pkt 246.
17. Eskorta licząca najwyżej 5% całego transportu jedzie tylko do stacji przekazania i po jego dokonaniu ma jak najszybciej powrócić.
18. Wojskowe Generalne Gubernatorstwo w Lublinie oraz zainteresowane Dowództwa Okręgowe muszą zostać natychmiast powiadomione telegraficznie

¹⁶⁵ Internierungslager Drosendorf – obóz powstały z inicjatywy austriackiego ministerstwa spraw wewnętrznych i ministerstwa wojny, które 31 VII 1914 postanowiły tu stworzyć centralny ośrodek internowania cywilów i wojskowych z państw walczących z Austro-Węgrami. Zaczątek obozu stanowił dawny spichlerz, przebudowany na cele mieszkalne. Do listopada 1914 zbudowano tu ok. 10 baraków, wybito studnie oraz zbudowano ambulatorium szpitalne. Administracja obozu znajdowała się na pobliskim zamku Drosendorf. W 1914 przebywało w obozie ok. 650, na początku 1915 już 1700 osób. Początkowo obóz ten był zamieszkały przez Brytyjczyków, Francuzów, Rosjan i Serbów. Od maja 1915 główną obsadę stanowili Włosi. W sierpniu 1917 przebywało tu 97 internowanych, zaś w czerwcu 1918 – 82. Po podpisaniu rozejmu 3 XI 1918 internowani opuścili obóz. R. Mundschtütz, *Internierung im Waldviertel...*

o przybyciu transportów do stacji przekazania z podaniem dokładnych danych przesyłowych; przy czym ze strony Dowództw Okręgowych przesłanie eskorty do miejsca przeznaczenia ma odbywać się zgodnie z rozporządzeniem Wojskowego Generalnego Gubernatorstwa.

VI. Zwolnienie internowanych cywilów na obszar cesarskiego niemieckiego Generalnego Gubernatorstwa

19. Odnośnie wszystkich internowanych cywilów którzy zamieszkują na terenie cesarskiego Niemieckiego Wojskowego Generalnego Gubernatorstwa Warszawskiego, komendy obozów jenieckich (internowanych) mają złożyć bezpośrednio do Ministerstwa Wojny (Wydział X ds. Jeńców Wojennych) listy nazwisk sporządzone na wzór 4 powołując się na ten dekret. O ile istnieje wątpliwość co do miejsca pochodzenia, należy wystosować zapytanie do Ministerstwa Wojny (Wydział X ds. Jeńców Wojennych, rtm. von Gaupp¹⁶⁶, tel. 496).

VII. Uroczyste pożegnanie

20. Przy okazji wyruszenia transportów z obozu jenieckiego Plan względnie obozu internowania w Nezsider, zwalnianie podlegających mu internowanych cywilów ma zostać ogłoszone przez komendantów tych obozów w najprostszy, godny sposób, ze wskazaniem na to że ich zwolnienie z internowania stanowi szczególny przywilej, oraz że Naczelne Dowództwo oczekuje od nich, iż w swoich ojczystych stronach swoją pełną zapałą, godziwą pracą będą dawali dowody swej troski o ojczyznę¹⁶⁷.

4 załączniki^b

w imieniu Ministra
płk. [Karl] Zahradniczek

^a Dokument na blankiecie Ministerstwa Wojny, Wydział X. Pod koniec dokumentu podano rozdzielnik: „Wychodzi bezpośrednio do wszystkich obozów jenieckich, obozów internowania, obozów rekrutacji jeńców do pracy, jenieckich oddziałów roboczych, stacji nadzoru nad jeńcami w Wadowicach i Czaplí Głębokiej, do wiadomości wszystkich oficerów inspektorów obozów jenieckich, wszystkich dowództw wojskowych, przedstawiciela Naczelnego Dowództwa przy cesarskim niemieckim Generalnym Gubernatorstwie Warszawskim, płk. Josefa Paicia, Wojskowego Generalnego Gubernatorstwa w Polsce, Wojennego Urzędu Kontroli, c. i k. Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, królewsko-węgierskiego Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, c. i k. Ministerstwa Rolnictwa, c. i k. Ministerstwa Robót Publicznych, c. i k. i królewsko-węgierskiego Premiera, c. i k. Ministra Spraw Zagranicznych i Naczelnego Dowództwa, (MV/P)”.

¹⁶⁶ Ludwig Gaupp von Berghausen – oficer austro-węgierski, jako por. służył w 12 pułku dragonów. Od 1 I 1917 rtm. kawalerii, pracownik Wydziału X Ministerstwa Wojny.

¹⁶⁷ W rozdzielniku jest m.in. Josef von Paic (1867–1933), płk armii austro-węgierskiej, w latach 1916–1917 pełnił funkcję przedstawiciela Naczelnego Dowództwa przy niemieckim Generalnym Gubernatorze w Warszawie.

^b Dopisek odręczny: „4 załączniki” – zawierają one wzory druków, jakimi powinny się posługiwać urzędy dla realizacji rozporządzenia ministerstwa. Przy edycji pominięto je, gdyż nie dotyczą one cenzury.

Przepisy: przekład z języka niemieckiego, kopia, maszynopis.

ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3748 Res. 4516, k. 695–698.

Nr 117

1917 marzec 2, Wiedeń. – Komunikat nr 189 Szefostwa Cenzury, podpisany przez płk. Otto Kicka, zakazujący rosyjskim jeńcom w monarchii kontaktowania się z organizacją pomocową – Komitetem Rosyjskim w Sztokholmie.

Komunikat nr 189^a

Do wszystkich naczelników!

C. i k. Ministerstwo Wojny Wydział X ds. Jeńców Wojennych rozkazem nr 5609 z 24 lutego bieżącego roku zakazało wszystkim rosyjskim jeńcom wojennym w Monarchii kontaktu z „Comité Russe” w Sztokholmie¹⁶⁸. Jeśli w **kierowanej tu korespondencji** zostaną znalezione pisma do tego Komitetu albo jego oddziałów, mają one być zatrzymane.

Szefostwo Cenzury
płk Otto Kick

^a Adnotacja maszynowa: „Abt. D. Res. Nr. 4515”.

Komunikat: przekład z języka niemieckiego, kopia, maszynopis.

ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3748 Res. 4515, k. nlb.

Nr 118

1917 marzec 2, Wiedeń. – Program zebrania naczelników grup cenzury.

Zebranie naczelników grup cenzury 2 marca 1917 r.^a

1. Zastępcy naczelników grup pod nieobecność naczelnika nie mogą składać żadnych wniosków w sprawach personalnych do szefostwa cenzury, lecz zostawiają

¹⁶⁸ Komitet Rosyjski Czerwonego Krzyża (Comité Russe) – z siedzibą w Sztokholmie, organizacja charytatywna działająca w latach 1914–1922 w Szwecji, a skupiająca emigrantów z imperium rosyjskiego. Wykorzystując neutralność Szwecji, prowadziła szeroką działalność na rzecz pomocy dla jeńców rosyjskich znajdujących się w państwach centralnych. W jej ramach działał Oddział Polski.

- to samemu naczelnikowi, chyba że naczelnik przez dłuższy czas nie mógłby sprawować swojej funkcji.
2. Wnioski o akceptację zapomogi mają być znacząco ograniczone i składane wyłącznie w pilnych przypadkach.
 3. Ponieważ doszło do tego, że w niektórych pomieszczeniach przez całą noc paliło się światło względnie pomieszczenia te zostały otwarte na całą noc, zarządzam odtąd, by ordynansi przekazywali klucze do każdego pomieszczenia po ich zamknięciu za kaucją do przedpokoju biura prezydium, aby następnego dnia odebrać kaucję.
 4. Komitet pomocowy dla jeńców wojennych [przy ul.] Brandstätte¹⁶⁹ wystosował skargę, że pisma obcych placówek Czerwonego Krzyża jak i pisma od osób prywatnych do Komitetu pomocy są zatrzymywane w Oddziale Cenzury albo dopiero z wielkim opóźnieniem docierają do ich adresatów. Już zarządziłem, że tego rodzaju pisma mają być wyjmowane z całości już podczas sortowania, i bez zwłoki przekazywane komitetowi pomocowemu względnie innemu GZNB lub placówce Czerwonego Krzyża. Jeśli dotrą one jednakże do grup cenzorskich, należy niezawodnie zatroszczyć się o to, by takie pisma jeszcze tego samego dnia zostały przekazane^b do dalszej wysyłki do grupy pocztowej.
 5. Uwagi dotyczące niewypłacania zapomóg życzeniem licznych naczelników grup mają być przekazywane drogą ujednoczonego sprawozdania według Referatu XXI.

^a Cały dokument przekreślony.

^b Przekreślone słowo: „przekazane” i dopisane słowo: „odprowadzone”.

Program narady: przekład z języka niemieckiego, kopia, maszynopis.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3743 Res. 3926/15, k. nlb.

Nr 119

1917 marzec 2, Wiedeń. – Ustalenia powzięte podczas zebrania naczelników grup cenzury, obejmujące takie zagadnienia jak: sporządzanie sprawozdań okresowych, sprawozdania Nadcenzury, usuwanie.

Zebranie naczelników grup, 2 marca 1917 r.

¹⁶⁹ Właściwa nazwa: Komitet Opieki nad Jeńcami Wojennymi w Wiedniu (Komitee für die Betreuung von Kriegsgefangenen in Wien), mieścił się w centrum Wiednia, przy ul. Brandstätte. Była to organizacja społeczna, założona przez arystokratów przebywających na dworze Franciszka Józefa I. Jej celem było niesienie pomocy jeńcom wojennym, żołnierzom państw centralnych przebywających głównie w Rosji. Później także udzielała pomocy jeńcom rosyjskim znajdującym się na terenie monarchii habsburskiej. Komitet był wspierany organizacyjnie i finansowo przez rząd austro-węgierski, tak że w końcowym okresie wojny był uważany wręcz za urząd państwowy.

1. Podróż do Budapesztu i Berlina. Uznanie. Systemy.
2. Uznanie ze strony Oddziału Informacyjnego Naczelnego Dowództwa; poszerzenie służby ofensywnej, ważność podawania okoliczności dostawiania się do niewoli. Istotność służby obronnej! W ostatnim czasie było kilka wypadków, które zmusiły mnie do pociągnięcia do odpowiedzialności nieuważnych cenzorów. Raz jeszcze zwracam na to uwagę i czynię naczelnika grupy odpowiedzialnym za to. Zakaz cenzurowania powyżej 1000 sztuk. Włoska broszura o traktowaniu włoskich jeńców wojennych w Austrii zawiera pojedyncze listy które przypuszczalnie w pierwszej połowie 1916 r. były już w obiegu.
3. **Sprawozdania** opierają się tylko i wyłącznie na materiale korespondencyjnym, czysto rzeczowe, skonstruowane w sposób zwięzły i logiczny. Cieszy polepszenie i wielka różnica w stosunku do pozostałych placówek cenzury. Wyraźnie pogłębiona praca. Uznanie dla sprawozdań rtm. hr. Hutten-Czapskiego, konsula Stiasznego¹⁷⁰, por. Berana¹⁷¹, dr. Spitzera; te pierwsze są wzorcowe. Referenci zostają po zebraniu naczelników grup. Poprawki do Komunikatu nr 184 (załączniki^a).
 - a. Zamiast Prünera¹⁷² por. v. Hoefft¹⁷³ prowadzi Referat XII.
 - b. Referat XXI zostaje wydzielony jako specjalny do sprawozdawania na temat wypłacania zapomóg, o ile wiadomości o wypłacaniu zapomóg dotyczą także spraw politycznych, mają być w kopiach przekazywane do odpowiednich

¹⁷⁰ Felix Stiassny von Elzhaim (1867–1938) – ur. w Wiedniu, w 1938 r., po wkroczeniu nazistów do Austrii, popełnił wraz z żoną samobójstwo. Pochodzenia żydowskiego, przeszedł na katolicyzm. Ukończył wyższą szkołę handlową w Dreźnie i szkołę zawodową przemysłu tekstylnego w Wiedniu. Studiował także technologię przemysłu tekstylnego w Wielkiej Brytanii. Fabrykant, zarządzał odziedziczoną po ojcu mechaniczną młockarnią i bielarnią bawełny w Reichenau (Rychnov nad Kněžnou), z główną siedzibą w Wiedniu. Od lat 90. XIX w. produkował parasole i towary do mycia, później materiały do szycia koszul. Dzięki jego podróżom i kontaktom firma wkrótce zaczęła pojawiać się także na innych rynkach europejskich i na Bliskim Wschodzie. W 1906 r. został konsulem honorowym w Wenezueli, był również czynny w gremiach gospodarczych w Dalmacji; w 1903 uzyskał tytuł szlachecki. D. Angetter, J. Mentschl, *Felix Stiassny von Elzhaim*, w: ÖBL, t. 13, z. 60, 2008, s. 247.

¹⁷¹ Franz Beran – por., w 30 pp Landwehry, z początkiem 1915 awansowany na kpt., naczelnik Niemieckiej Grupy Cenzury C, następnie jako mjr referent Referatu VI Oddziału Cenzury GZNB.

¹⁷² Karl Prüner – kpt., oficer wywiadu, po wybuchu I wojny światowej na froncie serbskim, potem w Karpatach. Od połowy 1915 cenzor w Angielsko-Francuskiej Grupie Cenzury, przejściowo, na początku 1917 r., referent Referatu XII Oddziału Cenzury GZNB.

¹⁷³ Franz von Hoefft (1882–1954) – ukończył gimnazjum w Wiedniu, studiował chemię na uniw. w Wiedniu i Getyndze. W 1907 uzyskał doktorat z chemii. Pracował jako inżynier zajmujący się systemami grzewczymi. Podczas I wojny w armii austro-węgierskiej, do początku 1915 brał udział w walkach w Karpatach. Potem jako por. przeniesiony do Oddziału Cenzury GZNB, początkowo cenzor w Niemieckiej Grupie Cenzury A, następnie referent Referatu IV (Sytuacja polityczna i gospodarcza we Francji, w Anglii i w krajach neutralnych), Referatu XII (Sprawy angielskich i francuskich jeńców wojennych w monarchii), od 1918 ponownie Referatu IV. W okresie międzywojennym egzaminator w austriackim urzędzie patentowym. Prekursor badań nad raketami. W 1926 r. założył, wraz z Guido von Pirquetem, Wissenschaftliche Gesellschaft für Höhenforschung, mające na celu zbudowanie rakiety RH-1 do zbadania wyższych warstw atmosfery. Ich osiągnięcia w tym zakresie wykorzystali po 1938 r. naziści do celów wojennych.

- referatów politycznych. Przesyłanie materiału ze strony grup do referentów jeszcze nie funkcjonuje zadowalająco. I tak np. Referat XIII (sprawy internowanych) poza grupami włoskimi otrzymuje tylko znikome ilości materiału.
4. Każdy naczelnik grupy ma w myśl Komunikatu nr 185 (podział korespondencji na krajową i zagraniczną) wyznaczyć dwóch zastępców. Referenci muszą pełnić funkcję 1. albo 2. zastępcy.
 5. Sprawozdanie Nadcenzury. Szef całej Nadcenzury. Wszystkie grupy poza grupą bałkańską, gdzie naczelnik grupy sam zajmuje się nadcenzurą. Tylko 3 grupy popełniły ponad 1% błędów; w większości grup daje się zauważyć poprawę.
 6. Usunięcia. Według sprawozdania grupy usuwającej usuwanie przybrało olbrzymią skalę. Zwłaszcza w przypadku poczty włoskich jeńców wojennych. Już wspomniano o tendencyjnym piśmie o traktowaniu włoskich jeńców w Austrii, w którym posłużono się przestarzałą albo nie poddaną usuwaniu korespondencją. Nie może być tak, że usuwa się zdania jak „wyślij mi chleb, ponieważ bardzo go potrzebuję”, albo „bo dostaję za mało” itd.
 7. Korespondencje ze strefy wojskowej. Pomijając korespondencję od pracujących w strefie wojskowej jeńców wojennych, która jest bezwzględnie zabroniona i może być prowadzona tylko za pośrednictwem osób na tyłach (Komunikat nr 163) na obszar okupowany przez Włochów dopuszczalna jest tylko korespondencja przesyłana za pośrednictwem Oddziału L.
 8. Korespondencje z adresami i stemplami formacji armii niemieckiej mają być gromadzone w grupach i przekazywane grupie pocztowej z adnotacją „dla Poczty głównej w Berlinie”.
 9. Dla pracowników manipulacyjnych: z uwagi na lżejsze i szybsze przejmowanie poczty w grupie pocztowej należy podawać na drukach załączonych liczbę sztuk związanych w paczki korespondencji i dołączać parafę manipulantów.
 10. Meldunki o zdrajcach. W konsygnacjach zdrajców względnie sprawozdaniach o dezterterach nazwisko nadawcy i adresata często nie wystarczą; trzeba zwrócić baczną uwagę na to, czy wszystko w liście zostało przetłumaczone co mogłoby pomóc zidentyfikować tożsamość zdrajcy i pozwalałoby w sprawozdaniu ująć szczegóły umożliwiające śledzenie go. Wszystkie istotne fragmenty mają zostać przetłumaczone, niezależnie od ich długości.
 11. Komitet pomocowy dla jeńców wojennych [przy ul.] Brandstätte wystosował skargę, że pisma obcych placówek Czerwonego Krzyża jak i pisma od osób prywatnych do Komitetu pomocy są zatrzymywane w Oddziale Cenzury albo dopiero z wielkim opóźnieniem docierają do ich adresatów. Już zarządziłem, że tego rodzaju pisma mają być wyjmowane z całości już podczas sortowania, i bez zwłoki przekazywane komitetowi pomocowemu względnie innemu GZNB lub placówce Czerwonego Krzyża. Jeśli dotrą one jednakże do grup cenzorskich, należy niezawodnie zatroszczyć się o to, by takie pisma jeszcze tego samego dnia zostały przekazane do dalszej wysyłki do grupy pocztowej.

12. Grupy które nie mają braków mają meldować czy wśród ich cenzorów znajdują się jacyś cenzorzy zdolni do pracy w grupach angielskiej i francuskiej.
13. Dyżur sobotni od 8 rano do 3 popołudniu.
14. Zapomogi. Prośby o zapomogi oraz podobne podania w sprawach osobistych mają być wystawiane wyłącznie przez naczelnika grupy, a gdy ten jest urlopowany mają zostać wstrzymane. Wnioski o zapomogi mają zostać poważnie ograniczone. W lutym wypłacono ponad 1400 Koron. Obecny stan kasy to 3700 Koron. Wsparcie dla żony rosyjskiego cenzora Friemanna?
15. Doszło do tego, że u jednej z grup przez całą noc świeciło się światło, lub też pomieszczenia były otwarte przez całą noc. Ordynansi są odpowiedzialni za zgaszenie światła i przepisowe zamknięcie sal grupowych, zaś klucz maja co wieczór za kaucją przekazywać kancelarii prezydialnej.

^a Nie odnaleziono.

*Ustalenia wewnętrzne: przekład z języka niemieckiego, kopia, maszynopis.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3743 Res. 3926/18, k. nlb.*

Nr 120

1917 marzec 6. – Pismo Wojennego Urzędu Kontroli nr 98.625 do Centralnego Wspólnego Biura Rejestrowego Czerwonego Krzyża – Wydziału Informacyjnego dla Jeńców Wojennych przedstawiające stanowisko Naczelnego Dowództwa Armii w sprawie traktowania Polaków jeńców z armii rosyjskiej. Załącznikiem jest Komunikat nr 194 z 15 marca 1917 r. Szefostwa Oddziału Cenzury GZNB podpisany przez ppłk. Karla Angerera, powtarzający treść wspomnianego pisma KÜA.

c. i k. Wojenny Urząd Kontroli
K.Ue.A. 98.625

Do Centralnego Wspólnego Biura Rejestrowego Czerwonego Krzyża^a

Wiedeń, 6 marca 1917

Zgodnie z rozporządzeniem Naczelnego Dowództwa Armii Op. Nr. 36.625 we fragmencie przytoczonym poniżej:

„Na najwyższy rozkaz Jego Cesarskiej i Królewskiej Apostolskiej Wysokości wcielanie rosyjskich jeńców wojennych narodowości polskiej do armii polskiej zostaje wstrzymane, bez względu na to, czy zgłosili się oni dobrowolnie czy nie. Jakakolwiek forma propagandy służącej temu celowi jak i jakiekolwiek uprzywilejowanie z tego wynikające zostaje anulowane.”

Wszelkie ujawnione treści w korespondencji sprzeczne z tą dyspozycją, w szczególności w sprawie wcielania kogoś z jeńców wojennych do polskiej armii mają być naprawione, lub powstrzymane.

Przekazuje się do Urzędów Cenzury w Wiedniu, Feldkirch i Budapeszcie oraz do Centralnego Wspólnego Biura Rejestrowego Czerwonego Krzyża (Oddział Cenzury)

za zarząd: Leopold von Schleyer

Załącznik

Komunikat nr 194^b

Do wszystkich naczelników grup

Zgodnie z rozporządzeniem Naczelnego Dowództwa Armii Op. Nr. 36.625 we fragmencie przytoczonym poniżej:

„Na najwyższy rozkaz Jego Cesarskiej i Królewskiej Apostolskiej Wysokości wcielanie rosyjskich jeńców wojennych narodowości polskiej do armii polskiej zostaje wstrzymane, bez względu na to, czy zgłosili się oni dobrowolnie czy nie. Jakakolwiek forma propagandy służącej temu celowi jak i jakiegokolwiek uprzywilejowanie z tego wynikające zostaje anulowane.”

Wszelkie ujawnione treści w korespondencji sprzeczne z tą dyspozycją, w szczególności w sprawie wcielania kogoś z jeńców wojennych do polskiej armii mają być naprawione, lub powstrzymane.

Wiedeń, 15 marca 1917

pplk Karl Angerer

^a Pismo zostało wywołane zapytaniem Szefostwa Oddziału Cenzury GZNB z 20 II 1917 w sprawie statusu Polaków jeńców rosyjskich wyrażających chęć wstąpienia do armii polskiej, zob. dok. nr 115. Na dole strony, pod dokumentem dwa stemple: „GZNB. Auskunftsstelle für Kriegsgefangene. Wien I am 8 III 1917. Nr. 7272” i „GZNB. Zensurabteilung prä. 13.03.1917. Nr. Exh. 8224”, oraz odrębna adnotacja: „Zensurabteilung – [Markus] Spiegelfeld”.

^a Adnotacja maszynowa: „Abt. D. Exh. Nr. 8224”.

Pismo: przekład z języka niemieckiego, oryginał, maszynopis.

Załącznik: przekład z języka niemieckiego, kopia, maszynopis powielany.

ÖStA/KA, FA, AOK GZNB E, Kart. 3777 Res. 8224, k. nlb.

Nr 121

1917 marzec 6, Wiedeń. – Spis wszystkich przypadków zatrzymania korespondencji w lutym 1917 r., dla Wydziału X Ministerstwa Wojny, 543/BB, sporządzony przez naczelnika Czeskiej Grupy Cenzury B, Karla von Eisensteina.

Czeska Grupa Cenzury B

Spis wszystkich przypadków zatrzymania korespondencji, luty 1917

Florian Hrabal, Chanżenkowo, obwód Wojska Dońskiego	– antywojskowe poglądy
Ladislav Bazant, Tockoje, gub. samarska	– niedopuszczalny sposób pisania o armii
Gustaw Hort, Żytomierz, gub. wołyńska	– podejrzane informacje
jeniec Lauser, Moskwa	– podejrzane aluzje
Josef Koogs, Perejesław	– podejrzane aluzje
Josef Rousek, Charków	– podejrzany styl pisma
Hans Optimista, San Maria di Capua Vatare	– podejrzany styl pisma
Podoficer z Rosji	– podejrzany styl pisma
Metody Szekamina, Niżni Nowogród	– podejrzane poglądy
Jarosław Swietelski, gub. penzeńska	– uciekł do Sokoła
Norbert Pecowski, Omsk	– obraza majestatu
Franz Sehnal, Juganowka	– tendencyjne wzmianki
Vit Kozelka, Odessa	– niepatriotyczny styl pisania
Wenzel Holub, Rosja	– niepatriotyczne poglądy
Martin Petrzik, Trapani	– nawoływanie do biernego oporu
Josef Matuszek, Taszcent	– antypaństwowe poglądy
Franz Havel, Woroneż	– zdradziecki styl pisania
Loder Radl, Kijów	– niepatriotyczne poglądy
oficer Stanek, Riazań	– zdradzieckie poglądy

Ponadto zatrzymano:

1062 – źle zaadresowanych kartek pocztowych z Rosji do Rosji

70 – źle zaadresowanych kartek pocztowych z Rosji do USA

28 – źle zaadresowanych kartek pocztowych z Rosji do innych krajów

6 listów z Rosji

19 fotografii austriackich jeńców wojennych w grupach wspólnie z rosyjskimi wojskowymi, niedopuszczane do kraju.

Wiedeń, 6 marca 1917

naczelnik grupy: Karl von Eisenstein

Spis: przekład z języka niemieckiego, oryginał, maszynopis.

ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3748 Res. 4531, k. 955–956.

Nr 122

1917 marzec 6, Wiedeń. – Pismo referenta Referatu XVI, rtm. hr. Kazimierza Osiecimskiego-Czapskiego, do Szefostwa Oddziału Cenzury, w sprawie przekierowywania do jego referatu przez inne grupy także korespondencji polskiej sporządzonej w językach francuskim

i niemieckim. Załącznikiem jest Komunikat nr 192 Szefostwa Cenzury, podpisany przez płk. Otto Kicka, regulujący te kwestie.

Do Szefostwa Oddziału Cenzury GZNB

Tak jak już miałem okazję wzmiankować w sprawozdaniu miesięcznym z 22 lutego 1917, Exh. No. 2/XVI, jak dotąd spośród obserwacji do mojego referatu jedynie 3 zawdzięczam obcym grupom (a zwłaszcza Polskiej Grupie A: 2 meldunki, rosyjskiej B: 1 meldunek), pozostała część pochodzi od podlegającej mi Polskiej Grupy B.

Ponieważ jest rzeczą wiadomą, że liczni Polacy piszą także w innych językach, głównie francuskim i niemieckim (zob. Sprawozdanie Exh. No. 771/PB) i że dla mojego referatu znaczenie mają także wypowiedzi nie-Polaków odnośnie sprawy polskiej (a zwłaszcza stosunek znajdujących się tu rosyjskich jeńców wojennych do ich polskich towarzyszy broni, zob. Exh. No. 1/XVI), uważam za pożądane, aby zwrócić uwagę wszystkim grupom na cały zakres jak i na specjalistyczne kwestie Referatu XVI i proszę – o ile szefostwo cenzury poprze moją propozycję – by zechciało ogłosić załączoną instrukcję w formie Komunikatu.^a

referent: rtm. Kazimierz Osiecimski-Czapski

Załącznik

Komunikat nr 192

I. Referatowi XVI (Referent Rotmistrz Hrabia Osiecimski-Czapski, Polska Grupa B) należy przekazywać wszystkie uwagi dotyczące Sprawy Polskiej. Do tego przynależą zwłaszcza:

1. **Stosunek Polaków do Austrii i jej sprzymierzeńców** (zarówno wypowiedzi patriotyczne jak i ewentualnie negatywne miejscowej ludności polskiej oraz własnych polskich jeńców wojennych za granicą).
2. **Specjalny status Galicji, polskie życie partyjne, stosunek do innych narodów Austrii.**
3. **Traktowanie Polaków w krajach nieprzyjacielskich** (Uprzywilejowanie względnie dyskryminacja własnych jeńców wojennych polskiej narodowości w krajach nieprzyjacielskich, stosunek tych jeńców do towarzyszy broni pozostałych narodowości).
4. **Kwestia państwa polskiego** (niepodległość Polski, formowanie armii polskiej, przyszły ustrój państwa, postawa ludności rosyjskiej Polski do władz austriackich i niemieckich).
5. **Stosunek znajdujących się tu jeńców wojennych narodowości polskiej** do ich rosyjskich towarzyszy.

II. Należy zwłaszcza zwrócić uwagę rosyjskich grup na punkty 4 i 5, grupy francusko-angielskiej na punkt 4, jak i niemieckich grup na punkt 3.

- III. Obserwacje starszej daty (np. z roku 1916) są tylko w wyjątkowych wypadkach interesujące.
- IV. W przypadkach, gdy oryginalna korespondencja załączona do meldunku (w myśl Komunikatu nr 184) nie może być dalej przesłana, należy w adnotacji dodać odpowiednią uwagę (np. zatrzymana, albo do usunięcia itd.).

Szefostwo Cenzury
płk Otto Kick

^a Załączony projekt komunikatu, w którym referent wprowadzał jako instrukcję zasadę, by do Polskiej Grupy Cenzury B kierować wszelkie wypowiedzi dotyczące sprawy polskiej, obejmujące takie zagadnienia jak: stosunek Polaków do Austrii i jej sprzymierzeńców; specjalny status Galicji; polskie życie partyjne; stosunek do innych narodów Austrii; traktowanie Polaków w krajach nieprzyjacielskich; kwestia Państwa Polskiego; stosunek znajdujących się tu jeńców wojennych narodowości polskiej. Projekt ten w niezmienionym kształcie został następnie wydany przez Szefostwo Cenzury jako Komunikat nr 192 (zob. wyżej).

Pismo: przekład z języka niemieckiego, oryginał, maszynopis.

Komunikat: przekład z języka niemieckiego, kopia, maszynopis powielany.

ÖStA/KA, FA, AOK GZNB E, Kart. 3778 Res. 8542, k. nlb.

Nr 123

1917 marzec 9, Wiedeń. – Pismo szefostwa Nadcenzury zwracające uwagę naczelnikom grup, by w sprawach spornych kontaktowali się najpierw z szefostwem Nadcenzury, zanim zaangażują szefostwo całego Oddziału Cenzury.

Do naczelników grup cenzury

W Interesie służby byłoby niezmiernie pożądanym, by naczelnicy grup wobec występujących różnic zdań w kwestiach cenzorskich, które co naturalne mogą częściej się pojawiać, zanim konieczna stanie się rozstrzygająca interwencja szefostwa cenzury, osobiście postarali się o skontaktować z szefem Nadcenzury. W wielu, może w większości przypadków, zwłaszcza gdy przedmiotem sprawy jest jedynie wyłożenie względnie wprowadzenie w życie już obowiązujących przepisów, wzajemny kontakt prowadzi do uzgodnienia poglądów i w ten sposób pozwala na współdziałanie.

Szefostwo Nadcenzury

Pismo wewnętrzne: przekład z języka niemieckiego, oryginał, maszynopis.

ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3743 Res. 3926/18, k. nlb.

Nr 124

1917 marzec 21, Wiedeń. – Komunikat nr 195 Szefostwa Cenzury, podpisany przez płk. Otto Kicka, dotyczący nakazu usuwania z korespondencji wszelkich danych odnoszących się do zmiany miejsca postoju żołnierzy armii liniowej.

Komunikat nr 195^a

Wszelkie dane odnośnie miejsca postoju lub zmiany miejsca postoju żołnierzy armii liniowej, także te natury nieokreślonej i bez wymienienia nazwy formacji (placówki) mają być usuwane; np. Franz jest w Siedmiogrodzie, Karl jest teraz tam, gdzie ty byłeś latem 1916 r., Willi opuścił front rumuński; odwiedził nas przejeżdżając (kartka pochodzi z Wiednia).

Szefostwo Cenzury
płk Otto Kick

^a Adnotacja maszynowa: „Abt. D. Res. Nr. 4071/23”.

Komunikat: przekład z języka niemieckiego, kopia, maszynopis.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB E, Kart. 3780 Res. 9535, k. nlb.

Nr 125

1917 marzec 19, Wiedeń. – Uzupelnienie do zastrzeżonego Komunikatu nr 184 Szefostwa Cenzury, podpisane przez płk. Otto Kicka, na temat reorganizacji Referatu V poprzez włączenie do niego referatu spraw charytatywnych, zajmującego się jeńcami w Rumunii.

Do Komunikatu nr 184

Referat (do spraw charytatywnych) zajmujący się naszym jeńcami wojennymi i cywilnych w Rumunii ma zostać przyłączony do Referatu V. Dlatego w tekście zastrzeżonego Komunikatu nr 184 przy tym referacie należy dodać do słów „w Rosji”, słowa: „i Rumunii”.

Szefostwo Cenzury
płk Otto Kick

Komunikat: przekład z języka niemieckiego, kopia, maszynopis.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3748 Res. 4462, k. nlb.

Nr 126

1917 marzec 23, Wiedeń. – Program zebrania naczelników grup, zorganizowanego dla omówienia efektów pracy referatów Oddziału Cenzury po reorganizacji pracy.

Program zebrania naczelników

^aA Naczelnik kancelarii prezydialnej

B. Sprawozdanie Nadcenzury s. V^a

I. Sprawozdania referatów

a) charytatywne

1. Ref. V jedn. ochot. F[riedrich] Spitzer¹⁷⁴, nasi jeńcy wojenni w Rosji
2. Ref. VIII, [Hermann] Safir¹⁷⁵, rosyjscy jeńcy wojenni w Monarchii
3. Ref. IX, dr [Paul] Kammerer, włoscy jeńcy wojenni w Monarchii

b) polityczne

1. Ref. XX, kpt. [Konstantin] Schneider, Kwestia serbska
2. Ref. XIX, jedn. ochot. kpr. [Milian] Hodža, Południowi Słowianie Austrii i Słowianie na Węgrzech
3. Ref. XVII, jedn. ochot. dr Maritzak¹⁷⁶, Kwestia ukraińska
4. Ref. XVIII, prof. [Stefan] Wolcinsky, Kwestia rumuńska

c) gospodarcze

1. Ref. XXI, dr [Oscar] Thalberg¹⁷⁷

Osiągnięto bardzo dobre wyniki, jednakże naczelnicy grup muszą jeszcze lepiej współpracować z referentami. Obecnie są referaty, które prawie w ogóle nie

¹⁷⁴ Friedrich Viktor Spitzer (1854–1922) – ur. na Morawach (Bučovice), syn fabrykanta cukrowego, dorastał w ZÜRICHU, studiował tam biologię na Politechnice, osiadł w Lipsku, potem w Bonn, od 1873 r. studiował chemię w Getyndze, tam uzyskał doktorat. Fotograf i przemysłowiec. Jako amator poświęcał się fotografii artystycznej, fotografował m.in. Gustava Klimta i Gustava Mahlera. Swoje prace opublikował w 1898 r. na łamach „Wiener Photographische Blätter”, zaś od 1904 w „Photographische Rundschau”. Stał się najważniejszym przedstawicielem fotografii artystycznej w Wiedniu tamtej epoki. Prezentował swoje prace na licznych wystawach zagranicznych (m.in. w Londynie). Podczas I wojny światowej najpierw cenzor, następnie naczelnik Niemieckiej Grupy Cenzury B, w latach 1917–1918 referent Referatu V (Jeńcy woj. i internowani austro-węgierscy w Rosji i Rumuni). T. Starł, *Friedrich Viktor Spitzer*, w: ÖBL, t. 13, z. 59, 2007, s. 39 n.

¹⁷⁵ Hermann Safir – cenzor, zastępca naczelnika i naczelnik Rosyjskiej Grupy Cenzury A, potem naczelnik Rosyjskiej Grupy Cenzury B, w latach 1917–1918 referent Referatu VIII (Rosyjscy jeńcy wojenni w monarchii). Po wojnie był właścicielem niewielkiej fabryki obuwia w Wiedniu.

¹⁷⁶ W 1917 r. szefem Referatu XVII (Kwestia ukraińska) był Zdzisław Korol. Dr Maritzak, będący cenzorem Ukraińskiej Grupy Cenzury, zastępował go jedynie na naradzie.

¹⁷⁷ Oscar Otto Thalberg (1871–1942) – ur. w Wiedniu, ukończył uniw. w tym mieście. Dr praw, przed 1914 prowadził kancelarię adwokacką w Wiedniu. W latach I wojny światowej w Oddziale Cenzury GZNB, najpierw cenzor w Niemieckiej Grupie Cenzury B (1915–1916), następnie w Nadcenzurze (1916), potem, w latach 1917–1918, kierował Referatem XXI (Nastroje i sytuacja gospodarcza w kraju, w państwach sojusznicznych, kwestie utrzymania i zaprowiantowania). Zginął w getcie w Theresienstadt.

dostają nowego materiału od grup. Każdy naczelnik grupy musi mieć na uwadze to, że my wszyscy pracujemy **w tym samym celu**, a ten może być osiągnięty tylko wówczas, gdy każdy bez względu na swoje szczególne interesy będzie koniecznie będzie służył w interesie całości. Zastępcy naczelników grup mają przy tym energicznie popierać naczelników i w tym celu wciąż przed oczyma mieć podany wykaz referatów^b.

- II. Przypadające Referatowi I wiadomości o rewolucji rosyjskiej, wydzielone od pozostałych informacji tego referatu mają być przekazywane por. Schützowi.
- III. Odnośnie Referatu XXI (nastroje i sytuacja gospodarcza na froncie wewnętrznym) zauważono, że szczególnie rażące przypadki nędzy, które są podstawą do ingerencji władz i wręcz tej ingerencji pilnie wymagają, są w trybie natychmiastowym przekazywane referentowi dr Thalbergowi, które on bez zwłoki przesyła dalej szefostwu. Po porozumieniu z Wojennym Urzędem Kontroli zamierzam powiadamiać o takich przypadkach bezpośrednio Ministerstwo Apropowizacji względnie węgierski urząd ds. apropowizacji.
- IV. Oddział nie posiada żadnego specjalnego referatu do kwestii reemigracji z Ameryki po wojnie, jako że ta sprawa jest opracowywana przez inną placówkę, dysponującą w tym przedmiocie dużo bogatszym materiałem. Odnośny materiał w tutejszych grupach cenzorskich bez załączania oryginalnych korespondencji ma być cotygodniowo składany na sposób meldunków referatów w kancelarii szefostwa cenzury. Hasło brzmi: Reemigracja z Ameryki.
- V. Nadcenzura. Naczelnicy grup w przypadkach, gdy zachodzą różnice zdań między nimi a Nadcenzurą, a mianowicie w wykładni obowiązujących przepisów, zanim zasięgną decyzji Szefostwa cenzury, mają porozumieć się z szefem Nadcenzury.
- VI. Sprawozdanie grupy usuwającej. Znaczące polepszenie w koncepcji. Dzięki wydanym przed kilkoma dniami przez Ministerstwo Wojny wytycznym w reakcji na zapytanie Szefostwa Cenzury, przeznaczonym do obozów włoskich jeńców wojennych i oficerów inspekcyjnych, a dotyczących tzw. Skarg głodowych, spodziewane jest dalsze ograniczenie ilości fragmentów do usunięcia.
- VII. Sformułowane na ostatnim zebraniu naczelników grup zarządzenie, w myśl którego „Korespondencje z adresami lub stemplami formacji mają być gromadzone w grupach i z adnotacją: „Dla Poczty Głównej w Berlinie” przekazywane grupie pocztowej” jest jak dotąd źle rozumiane i wśród takich korespondencji znajdują się także korespondencje nieprzyjacielskich jeńców wojennych w austro-węgierskiej niewoli, kiedy ci jeńcy pracują w obrębie niemieckiej stacji polowej i dlatego ich korespondencje są pieczętowane niemieckim stemplem poczty polowej.

Sens wyżej podanego zarządzenia polegał na tym, że nie orientujemy się wystarczająco w sprawie konieczności usuwania niemieckich formacji wojskowych

i dlatego usunięcia tego rodzaju chcieliśmy scedować na odpowiednie niemieckie placówki cenzury. Stąd korespondencje jeńców wojennych wyżej podanego typu, które posiadają jedynie niemiecki stempel polowy, nie podpadają pod ten przepis; pozostaje wówczas tylko usunąć ten stempel. Odtąd ma być wyłączana każda sztuka korespondencji, która opatrzona jest danymi niemieckich formacji wojskowych lub pieczęciami. Te korespondencje mają być przesyłane nie do grupy pocztowej, tylko do kancelarii szefostwa cenzury.

VIII. Doszło do tego, że nazwiska zdrajców, dezertersów albo innych podejrzanych osób w zatrzymanej korespondencji są podawane w błędnym brzmieniu. Należy spisywać tylko takie osoby, których nazwiska podane są bezbłędnie, jako że w przeciwnym wypadku możliwe będą pomyłki.

IX. Pieśni i wiersze żołnierskie. Popyt na na takie utwory w korespondencjach obecnie, melodie?

X. Złość wskutek poboru do wojska.

XI. Palenie w pomieszczeniach z których korzystają także niepalący.

XII. Stosunki Panów i Pań w urzędzie.

XIII. Przepisy odnośnie otwierania okien w nocy.

XIV. Przepisy o przerwie obiadowej dla przepracowanych cenzorów.

XV. Urlopy dla szeregowych pracowników.

XVI. Dowództwo personelu. Ordynansi. Wsparcie^c.

XVII. Praca w tygodniu? Najpóźniej w sobotę o godz. 9.30^d.

^{a-a} Punkty dopisane odręcznie.

^b Dopisek odręczny: „sprawozdanie o nastrojach!”

^c Dopisane odręcznie.

^d Dopisane odręcznie.

*Program narady: przekład z języka niemieckiego, oryginał, maszynopis.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3743 Res. 3926/19, k. nlb.*

Nr 127

1917 marzec 30–31, Wiedeń. – Protokół z zebrania w Biurze Ewidencyjnym c. i k. Sztabu Generalnego, zorganizowanego przez jego szefa, ppłk. Maximiliana Rongego, z przedstawicielami Naczelnego Dowództwa Armii, Biura Ewidencyjnego, Wojennego Urzędu Kontroli, Oddziału Cenzury GZNB, oraz urzędów cenzury w Wiedniu, Budapeszcie, Feldkirch i Cieszynie. Dyskutowano podstawowe kwestie dotyczące pracy oddziału: wydajność referentów i cenzorów, skuteczność cenzury w służbie kontrwywiadowczej i wywiadowczej, formę i treść sprawozdań okresowych, organizację cenzury, kwestie usuwania i deszyfracji,

wyposażenie techniczne urzędów cenzury, dalszy obieg sprawozdań cenzorskich przesyłanych do władz centralnych.

Naczelne Dowództwo, Biuro Ewidencyjne. **Ścisłe tajne. Zamknięte^a**

Obecni – **przewodniczący**: ppłk [Maximilian] Ronge, Oddział Informacyjny Naczelnego Dowództwa; **z Naczelnego Dowództwa i Biura Ewidencyjnego**: ppłk [Robert] Rychtrmoc¹⁷⁸, mjr [Franz] Nordegg¹⁷⁹, kpt. [Ernest] v. Gross¹⁸⁰, kpt. dr [Richard] Turba¹⁸¹, **z Oddziału Cenzury GZNB**: szef Oddziału Cenzury płk [Otto] Kick, kpt. dr Josef Keil, por. [Arthur] Schütz; **z c. i k. urzędu cenzury w Wiedniu**: szef urzędu cenzury kpt. [Victor] Andrejka, por. dr [Robert] von Graselli¹⁸², **z c. i k. urzędu cenzury w Budapeszcie**: szef urzędu cenzury, ppłk [Nicolaus] v. Jankovich, por. Mattes¹⁸³; **z c. i k. urzędu cenzury Feldkirch**: szef urzędu cenzury kpt. [Leonhard] Hennig, ppor. dr [Armin] Tafler¹⁸⁴, ppłk Theodor Primavesi; **z c. i k. Wojennego Urzędu Kontroli**: por. dr Maximilian Fengler¹⁸⁵, **z c. i k. Wojennej Kwatery Prasowej**: por. [Richard] Stein¹⁸⁶ (na czas trwania swojego wystąpienia).

¹⁷⁸ Robert Rychtrmoc (1875–1946) – oficer austro-węgierski, późniejszy gen. armii czechosłowackiej. Absolwent Wyższej Szkoły Wojennej w Wiedniu i Szkoły Korpusu Kadetów w Pradze (1903). Służył w wywiadzie wojskowym, od 1912 r. w sekcji rosyjskiej Biura Ewidencyjnego. Po wybuchu I wojny światowej był szefem sztabu dywizji piechoty na froncie serbskim, później w randze płk. pełnił funkcję szefa sztabu na frontach rumuńskim i włoskim. Od 1919 r. służył w armii czechosłowackiej, w latach 1919–1923 dowodził brygadami w Lewicach, Žilinie, Ołomuńcu i Spiskiej Nowej Wsi, 1923–1934 – dywizją piechoty w Litomierzycach. W 1923 awansował na gen. bryg., w 1933 – na gen. dyw., w 1934 przeszedł na emeryturę. Po zajęciu Czechosłowacji przez nazistów jawnie z nimi sympatyzował. W latach 1943–1945 stał na czele kolaboracyjnego Czeskiego Związku Wojskowego, dążąc do udziału wojsk czeskich w działaniach przeciwko ZSRR. W 1945 r. szef profaszystowskiej organizacji politycznej Narodowe Zjednoczenie. Aresztowany, skazany i w 1946 stracony. *Český biografický slovník XX. století*, t. 3.

¹⁷⁹ Franz Nordegg – oficer wywiadu austro-węgierskiego, po wybuchu wojny por. w Oddziale Informacyjnym Naczelnego Dowództwa. W 1915 napisał podręcznik dotyczący wykrywania nieprzyjacielskich szpiegów pt. *Der Kundschaftsdienst für die Verfolgung des Verbrechens der Ausspähung*. Od 1 XI 1917 mjr, od stycznia 1918 ppłk austro-węgierskiego SG i zastępca szefa, płk. Maksa Rongego.

¹⁸⁰ Ernst von Gross – kpt. korpusu SG Austro-Węgier, podczas I wojny światowej odpowiedzialny za kontrwywiad w Biurze Ewidencyjnym SG.

¹⁸¹ Richard Turba – dr prawa, kapitan armii austro-węgierskiej, podczas I wojny światowej przydzielony do SG jako szef sekcji kryminalno-politycznej Biura Ewidencyjnego. W 1919 r. współpracował z M. Rongem, prowadził referat polityczny wywiadu Republiki Austriackiej (przeciwdziałający antywojskowym i antypaństwowym machinom w kraju i za granicą).

¹⁸² Robert von Graselli – absolwent uniw. w Wiedniu, dr prawa. Przed 1914 r. sędzia śledczy w Sądzie Okręgowym w Wiedniu. Podczas I wojny światowej por. pułku strzelców tyrolskich, potem pracownik Urzędu Cenzury w Wiedniu.

¹⁸³ Mattes – por. wywiadu austro-węgierskiego, pracownik Urzędu Cenzury w Budapeszcie.

¹⁸⁴ Armin Tafler (1868–1935) – dr inż., kolekcjoner dzieł sztuki, ppor. wywiadu austro-węgierskiego, pracownik Urzędu Cenzury w Feldkirch, przez żonę Marię spokrewniony z Felixem Stiassnym.

¹⁸⁵ Maximilian Fengler – dr, por. wywiadu austro-węgierskiego, pracownik Wojennego Urzędu Kontroli.

¹⁸⁶ Richard Stein – por. armii austro-węgierskiej, pracownik Wojennej Kwatery Prasowej.

Protokół

Przewodniczący wita obecnych i dziękuje, zwłaszcza płk. [Otto] Kickowi i przedstawicielom Oddziału Cenzury GZNB, że skorzystali z zaproszenia.

Organizacja poszczególnych Urzędów Cenzury i Oddziału Cenzury GZNB

Płk [Otto] Kick w sposób pogładowy pokazał wewnętrzną strukturę Oddziału Cenzury GZNB na podstawie przedstawień graficznych. Po nim przyszła kolej na szefów urzędów cenzury, których proszono o to, by pokazali graficznie organizację swoich urzędów i załączyli kopie dla Biura Ewidencyjnego.

Zróżnicowanie w organizacji Oddziału Cenzury i urzędów cenzury spowodowane jest naturalnie odmiennością trybu pracy, konkretnie stosowanymi metodami i ilością przychodzącego materiału, warunkami miejscowymi i specyfiką natury państwowo-prawnej/: to ostatnie dotyczy zwłaszcza Urzędu Cenzury w Budapeszcie: cenzura gazet zagranicznych oraz wychodzących za granicę publikacji drukowanych o treści naukowej.

Ppłk [Nikolaus] v. Jankovich (Budapeszt) podniósł kwestię, że jednym z najbardziej opracowywanych tematów w Urzędzie Cenzury w Budapeszcie jest sprawa **reemigracji z Ameryki po wojnie**.

Odnośnie komunikacji Urząd Cenzury w Budapeszcie często jest zmuszany do bezpośredniego współdziałania z węgierskimi urzędami centralnymi, ponieważ w ten sposób wiele formalności daje się uprościć i szybciej załatwić.

Kpt. [Victor] Andrejka (Wiedeń) poinformował, że wkrótce zostanie otwarte **laboratorium chemiczne** w Urzędzie Cenzury w Wiedniu. Zamierza wyrывkowo badać w **pojemnikach z jodem niewidoczne pisma** (pocztę z całego dnia pracy) takie same jak w Urzędzie Cenzury w Budapeszcie, jak dotąd odczytywane tylko w niektórych przypadkach.

Ppłk [Theodor] Primavesi uważa właściwą **analizę** korespondencji pod kątem **niewidocznego pisma** za konieczną, ponieważ bez takiego badania co najmniej 80% takich pism jest przepuszczanych.

Por. [Arthur] Schütz (GZNB): większość korespondencji z ukrytym pismem zawiera w swoim widocznym tekście jakiś sygnał, wskazujący że użyto tajnego pisma. Dzięki gruntownemu **wyszkoleniu cenzorów** można osiągnąć to, że za każdym razem uda się wykryć większość takich pism. Jeśli nie można znaleźć żadnych takich znaków, a niewidoczne pismo jest rzeczywiście profesjonalnie wykonane, trzeba będzie prześwietlić korespondencję. Chemiczne badanie całych paczek korespondencji nie jest możliwe, ale może przynieść **decydujący sukces**, jako że użyty środek wskazuje na pewien rodzaj ukrytego pisma, inny środek jednak może je zniszczyć. Ponieważ istnieją także inne metody przekazu informacji w korespondencjach, to należy się liczyć z takimi przykładami niebezpiecznej poczty.

Przewodniczący na następną naradę przewiduje **zwiedzenie laboratorium** Urzędu Cenzury w Wiedniu przez szefów urzędów cenzury, przy tej okazji szef Urzędu Cenzury w Wiedniu mógłby przedstawić swoje doświadczenia.

Kpt. [Leonhard] Hennig (Feldkirch): objaśnił wprowadzone w Urzędzie Cenzury w Feldkirch rozwiązanie odnośnie **sortowania po literach** (areopag literowy) Celem jest, by każda korespondencja, której nadawca albo odbiorca figurują jako podejrzani – jest to 35 000 do 50 000 nazwisk – mogła być natychmiast poddana specjalnemu traktowaniu. **Kpt Hennig** wnioskuje o **przeniesieniu Urzędu Cenzury w Bregencji** (zostanie to przekazane przedstawicielowi Wojennego Urzędu Kontroli). Pilnego wyjaśnienia oczekuje sprawa **podporządkowania Urzędu Cenzury w Feldkirch pod HGK. FM. B. KONRAD**¹⁸⁷.

Przewodniczący mówi o jego unieważnieniu; HGK stanowi pośredniczącą placówkę hamującą i opóźniającą, która niepotrzebnie powiększa ilość pracy Urzędów cenzury. O ile te ostatnie również pozostają w ożywionym kontakcie z HGK przed wzgląd na stosunki w południowym Tyrolu, to również bez specjalnego polecenia ścisły kontakt z HGK jest wciąż możliwy:/ załatwienie tej sprawy zostało powierzone przedstawicielowi Wojennego Urzędu Kontroli.

Służba obronna

Przewodniczący: Dawniej z pojęciem „cenzury” powszechnie wiązało się pojęcie obrony. Dzięki odznaczającej się doskonałymi sukcesami działalności oddziałów cenzury GZNB w sensie ofensywnym uwaga szefa urzędu cenzury została skoncentrowana na wykorzystaniu cenzury w ofensywnej służbie wywiadowczej. Poprzez to podwójne zadanie – aby nie przepuszczać niczego, czego nasi przeciwnicy nie

¹⁸⁷ Heeresgruppenkommando B, Feldmarschall Conrad – Dowództwo Grupy Armii B Feldmarszałka Conrada na froncie włoskim w 1917 r. Franz Xaver hr. von Conrad-Hötzensdorf (1852–1929) – feldmarsz. austriacki. Ukończył wiedeńską Akademię Wojenną (1871). Służył w 4 pułku strzelców tyrolskich (1871–1875) i SG (1876–1892), gdzie pracował w Biurze Operacyjnym (1877–1892). Brał udział w zajęciu Bośni (1878–1879) i tłumieniu powstania w pld. Dalmacji (1882). Kolejno awansował na nadpor. (1878), mjr. (1888), ppłk. (1890). Wykładowca taktyki w Akademii Wojennej (1886–1892), opublikował *Zum Studium der Taktik* (t. 1–2, 1891), które stało się podręcznikiem do nauczania taktyki w armii austro-węgierskiej. Jako płk był dowódcą 93 pp (1892–1894) i 1 pp (1895–1899), 55 brygady piechoty (1899–1903). Mianowany gen. dyw., został dowódcą 8 dywizji piechoty w Innsbrucku (1903–1906). Szef SG (1906–1911), odpowiadał za szkolenie wojskowe i wyposażenie w całej armii austro-węgierskiej. W 1910 został baronem. Inspektor Armii (1911–1912) i ponownie szef SG (1912–1917). Wobec napięcia na Bałkanach rozbudowywał fortyfikacje i garnizony wojskowe w pld. prowincjach cesarstwa, sprzeciwił się jednak zbrojnemu udziałowi Austro-Węgier w konfliktach bałkańskich, zarówno w 1911, jak i później. Po zamachu w Sarajewie opowiedział się za wojną przeciwko Serbii. W I wojnie światowej faktyczny wódz armii austro-węgierskiej (1914–1917). W 1915 mianowany feldmarsz. Zwolennik współpracy na zasadach równości z Naczelnym Dowództwem Wojsk Niemieckich. Zdymisjonowany pod naciskiem Niemiec. Dowódca grupy wojsk w Tyrolu (1917–1918). W lipcu 1918 mianowany przez cesarza Karola I feldmarszałkiem-generałem i hrabią. Autor wspomnień *Aus meiner Dienstzeit* (t. 1–5, 1921–1925). J.Z. Pająk, A. Penkalla, J. Szczepański, *Słownik biograficzny XIX wieku...*, s. 129–130.

mogą się dowiedzieć, i z drugiej strony, pozyskać możliwie jak największy materiał informacyjny o nich – wydaje się, że pierwotne i wciąż jeszcze obowiązujące **główne zadanie**, jakim była **służba obronna**, zesłała na dalszy plan.

Płk [Otto] Kick dołącza do tych rozważań. Nowe placówki wyrwywają się z płomiennym zapałem do zadań ofensywnych, tak że musi to spowodować **zaniedbanie służby obronnej** ze szkodą dla całego przedsięwzięcia.

Ppłk [Theodor] Primavesi zakomunikował, że w trakcie swoich inspekcji urzędów cenzury wciąż słyszy **różne podejścia do pojęć „ofensywny” i „defensywny”**. Powodu należy szukać w tym, że można pracować ofensywnie za pomocą środków defensywnych i na odwrót defensywnie ale metodami ofensywnymi.

Przewodniczący rozstrzygnął prowadzoną debatę uznając, że zwłaszcza w sprawach cenzury należy **uniknąć wyrażen takich jak „ofensywny” i „defensywny”**. W każdym przypadku **sprawa albo zadanie muszą być opisywane zgodnie ze swoim charakterem**.

Płk [Otto] Kick kontynuuje, że jest niezbędnie konieczne, **aby cenzorów wciąż instruować i pouczać**; szczególne i pouczające przypadki trzeba im przekazywać, aby utrzymać ich uwagę w stanie ciągłego napięcia. Wciąż należy pracować nad umacnianiem ich poczucia odpowiedzialności.

O wiele za dużo zrobiono w kontekście **rzucania podejrzeń i wykrywania zdrady**. Gdy się pomyśli o poważnych skutkach dla zainteresowanych, powstaje poważna refleksja, aby samemu zawsze zachowywać ostrożność i dystans.

Przewodniczący: Cenzura musi każdą jakoś podejrzaną w tym kontekście korespondencję właściwie przesyłać; jest jednak sprawą referentów i zwłaszcza szefa aby zadecydować o dalszych krokach.

Organizacja Służby Obrony antyszpiegowskiej (kontrwywiadowczej)

Kpt. [Ernest] von Gross:

Organizacja defensywnej służby wywiadowczej (kontrwywiadowczej) odznacza się istotną różnicą w strefie wojskowej i na tyłach. W pierwszym przypadku kierownictwo a także egzekutywa w całości spoczywają w rękach władz wojskowych.

Na tyłach rolę egzekutywy pełni wyłącznie policja państwowa, podczas gdy placówki wojskowe ograniczają się jedynie do służby informacyjnej o osobach podejrzanych, środkach szpiegowskich przeciwnika itd.

Kierownictwem egzekutywy od początku wojny zajmują się odpowiednio ułożone w strukturze prawnej monarchii „państwowo-policyjne placówki centralnej ewidencji dla defensywnej służby wywiadowczej”:

1. Urząd Cenzury w Wiedniu połączony z c. i k. Dyrekcją Policji w Wiedniu.
2. V.H.K. Budapeszt; tworzy część składową państwowo-policyjnego departamentu w królewskim węgierskim ministerstwie spraw wewnętrznych.
3. S.d.d.S. Zagrzeb; własny departament chorwacko-słoweńsko-dalmatyńskiego rządu krajowego.

4. Urząd Cenzury w Sarajewie, własny departament rządu krajowego.

Od Urzędu Cenzury w Wiedniu zależą tzw. państwowo-policyjne placówki centralne: H.St. przy poszczególnych Dyrekcjach policji w Austrii; z V.H.K. poszczególne komisariaty policji granicznej na całej granicy Węgier.

Najniższym ogniwem egzekutywy są władze polityczne I instancji, Żandarmeria, posterunki, policja graniczna itd. Wszystkie te placówki prowadzą dochodzenia w przypadkach podejrzeń o szpiegostwo i celem możliwej kompletności informacji i możliwego powiązania szpiegostwa pozostają w ścisłym kontakcie z placówkami wywiadu wojskowego oraz rozmaitymi sądami i prokuratoriami. Analogiczną służbę przy armii polowej pełnią przydzielone do dowództw armijnych (dowództw korpusów) placówki wywiadu (oficerowie wywiadu) w Generalnych Gubernatorstwach Wojskowych oddziały wywiadowcze Gubernatorstw z podlegającymi im organami wywiadu rozproszonych na całym obszarze Gubernatorstwa.

Zadaniem Oddziału Informacyjnego Naczelnego Dowództwa jest organizacja całej służby kontrwywiadowczej oraz gromadzenie danych o nieprzyjacielskich systemach szpiegowskich. Egzekutywa, jak i podjęcie i ściganie poszczególnych przypadków nie podpada już pod jej resort.

Naturalnie urzędy cenzury są powołane do jak najlepszej współpracy na niwie kontrwywiadowczej. Nie będzie możliwe by powstrzymać nieprzyjacielskiego korespondenta przed wniknięciem za naszą linię frontu, jak i nie uda się zapobiec zebraniu przed niego naocznych informacji. **Ale stosunkowo łatwiej uda się nie dopuścić do tego, by przekazał swoje wiadomości swojemu zleceniodawcy.**

Przy przekazywaniu materiału pozyskanego przez cenzurę do placówek kontrwywiadowczych szczególnie ważne okażą się omówione w powyższym wywodzie kompetencje placówek wojskowych i policyjnych; zwłaszcza ścisły i bezpośredni kontakt urzędów cenzury z czynnikami państwowo-policyjnymi, taki jaki już dziś istnieje pomiędzy urzędem cenzury w Wiedniu a policją wiedeńską, zaleca się jako generalne życzenie policji państwowej.

Tak samo Oddział Informacyjny Naczelnego Dowództwa przykładą wielką wagę do odpowiednich informacji na temat występujących obecnie w korespondencji **ogólnych** ujawnień obcego szpiegostwa. W dalszej kolejności należy odpowiednio modyfikować sprawozdawstwo urzędów cenzury w dziedzinie defensywnej służby wywiadowczej.

Środkiem pomocniczym do zwalczania obcego szpiegostwa jest wydawane przez Urząd Cenzury w Wiedniu i rozpowszechniane w organach wojskowych i państwowo-policyjnych defensywnej służby wywiadowczej armii liniowej, Wojskowych Generalnych Gubernatorstw i na całym froncie wewnętrznym czasopismo śledcze „Przekazy”. Pismo to, tak jak wydawana przez niemiecką tajną policję polową „gazeta informacyjna”, o ile to jeszcze nie ma miejsca, będzie dostarczane do Oddziału Cenzury GZNB oraz 5 centralnych urzędów cenzury przez Urząd cenzury w Wiedniu, na zlecenie Oddziału Informacyjnego Naczelnego Dowództwa.

Przewodniczący:

Z powodu **meldowania** do niewłaściwych placówek dużo pracy się marnuje.

Zasada: Każdy meldunek kierować bezpośrednio do tego urzędu, który jest odpowiedzialny za jego realizację. Dlatego wszystkie **przypadki** szpiegostwa (podejrzenia) i zdrady stanu – o ile ich waga nie wymaga natychmiastowej interwencji – należy bezpośrednio kierować do jednego z wymienionych urzędów cenzury, natomiast **sprawozdania podsumowujące**, które dotyczą spraw **szpiegowskich**, do Biura Ewidencyjnego sztabu generalnego, zaś wszystkie o treści **politycznej**, do Biura Ewidencyjnego i Wojennego Urzędu Kontroli.

Płk. [Otto] Kick podkreśla wagę **ściśłego odróżniania pomiędzy subiektywnym odczuciem a faktami**. Wskazuje na to, jak zgubne i mylące najwyższe władze jest, gdy podczas przekazywania meldunków o podejrzanych subiektywne przypuszczenia brane są za fakty albo udowodnione przesłanki.

Pod tym względem wszystkie urzędy mają na koncie błędy i dochodziło u nich do nadużyć; wyrządzono sporo zła i wskutek tego narażono zaufanie władz do cenzury.

Por. dr Robert von Graselli (Wiedeń) stwierdza jako będący w cywilu sędzią śledczym, że: należy ściśle odróżniać materiał obciążający od dowodu. Ten pierwszy należy opracowywać wewnątrz lub przekazać go policji; absolutnie jednak nie należy wykorzystywać go w sprawozdawstwie dla wyższych instancji.

Płk [Otto] Kick zapytuje, jak dalece **urząd cenzury** może **sam wnosić oskarżenie** wobec poszczególnych osób bazując na materiale obciążającym (np. zasięgając informacji w ataszacie wojskowym w Bernie albo w dowództwach żandarmerii), lub też czy może sam **prowadzić dochodzenie**. Jego zdaniem tego rodzaju działanie jest **zupełnie niedopuszczalne**.

Przewodniczący: powiedział, że całkowicie zgadza się z poglądem pułkownika Kicka.

Kpt. [Leonhard] Hennig (Feldkirch) zgłasza, że tego rodzaju dochodzenia wciąż zleca mu jego zwierzchnik (np. HGK) i wobec tego on podejmuje się takich zadań.

Por. dr [Maximilian] Fengler (Wojenny Urząd Kontroli) wskazuje na niepraktyczność tych czynności w tym sensie, że wymaga się dochodzeń i wszyczenia postępowań w jednej i tej samej sprawie ze strony licznych, w większości całkiem nieodpowiednich instancji, które powinny zbiegać się w jednym urzędzie cenzury.

Przewodniczący podsumował, że generalnie **przeprowadzanie dochodzeń nie jest sprawą urzędu cenzury**; te ostatnie mogą bezpośrednio być realizowane za zgodą władz, poza tym jednak **materiał obciążający ma być przekazywany do urzędów centralnych** do dalszego śledztwa.

Przedstawiciel Wojennego Urzędu Kontroli prosi przewodniczącego, aby w tym celu porozumiał się z Dowództwem SWF i HGK, FM B. CONRAD.

Kpt. dr [Richard] Turba: Jako **zasadę dla sprawozdawstwa w sprawach politycznych trzeba przyjąć absolutny obiektywizm sprawozdawcy.** Sprawozdania polityczne, które mogą stanowić podstawę dla przyszłych działań wojskowych albo rządowych lub mogą być do tych celów wykorzystane, muszą wyróżniać się bezstronnym, nagim przedstawianiem faktów. Oddział Informacyjny Naczelnego Dowództwa dysponuje najrozmaitszymi źródłami: Gazety krajów neutralnych i nieprzyjacielskich oraz krajowe, sprawozdania z kraju i zagranicy oficjalnych i nieoficjalnych korespondentów itd. Niezmiernie istotnym źródłem jest analiza korespondencji. W formie osobistego przekazu korespondencyjnego, gdy generalnie pisze się to co się myśli, tkwi doniosły element prawdy, jakiego nie da się uzyskać z żadnej gazety i żadnego raportu urzędowego. Zadaniem urzędów cenzury jest więc, aby ten **zawarty w korespondencji materiał przekazać do wykorzystania** w formie czystej i niezmaconej.

Zwłaszcza należy zwracać uwagę na to, czy fragment korespondencji jest typowy dla określonej osoby, czy też oddaje pogląd całej warstwy społecznej lub całego ogółu? Przy każdym cytowanym fragmencie można więc dostrzec, czy w ten sposób pisze jedna osoba, czy wielu ludzi, 100 czy 1000 osób. Pogląd pojedynczych osób tylko wówczas ma jakąś wartość, gdy wypowiada go znacząca osobistość (dyplomaci, przywódcy polityczni, posłowie itd.).

Gdy autorzy sprawozdań mają zawsze przez oczami te zasady, to zabezpieczą się przed zafałszowaniem źródła wiadomości korespondencyjnych przez swoje poglądy, wiadomości prasowe itd.

Oдноśnie **kwestii sprawozdawstwa politycznego** instrukcja dla c. i k urzędów cenzury udziela wystarczającej informacji. Jednakże jej podpunkty nie mówią tego, że w każdym sprawozdaniu należy pisać o wszystkim. To zależy jedynie od materiału którym się dysponuje. Nie da się usprawiedliwić sytuacji, gdy braki w materiale korespondencyjnym uzupełniane są wiadomościami z innych źródeł.

Tylko takie sprawozdania mają wartość, co do których Oddział Informacyjny Naczelnego Dowództwa może mieć pewność, **że ich podstawą była jedynie praca cenzury.**

Przydatność cenzorów i referentów

Przewodniczący zadaje pytanie, co mieliby do powiedzenia szefowie urzędów cenzury na temat **szczególnej przydatności cenzorów i fachowych umiejętności referentów** i jakie by mieli życzenia w tej dziedzinie.

Płk [Otto] Kick podkreśla wielką odpowiedzialność szefów urzędów cenzury za barwny, przypadkowo dobierany i wciąż zmieniający się personel cenzorski. Wśród cenzorów jest wielu, którzy żyją w niewystarczających warunkach materialnych (Serbowie, Ukraińcy) i dlatego którym już tylko z tego powodu nie można w pełni ufać. Zbyt łatwo poddają się oni wpływom z zewnątrz. Wydaje się konieczne w przyszłości, aby już w czasach pokoju oprzeć się na odpowiednim

personelu cenzorskim spośród starszych ludzi z dobrze sytuowanych kręgów inteligenckich.

Oddział Cenzury GZNB obecnie na wszelki wypadek liczy wystarczająco wielu cenzorów i referentów; pożądany byłby wiarygodny referent dla Kwestii Ukraińskiej. Wydział X Ministerstwa Wojny jest zdolny zaspokoić tu potrzebę Oddziału Cenzury.

Ppłk [Nikolaus] von Jankovich (Budapeszt) 75% budapesztańskiego personelu cenzorskiego nie nadaje się albo nie jest godne zaufania, często także nie przeszło pomyślnie perlustracji. Sprawozdania o reputacji dla władz politycznych są nawiasem mówiąc nie zawsze zadowolające, ponieważ w **Austrii i na Węgrzech** zbyt często sporządzane są z narodowego punktu widzenia. Liczba cenzorów w Budapeszcie jest absolutnie niewystarczająca. Urząd ten pilnie potrzebuje referentów: po jednym referencie wojskowym, socjo-politycznym i narodowo-politycznym; obecnie nie jest potrzebny referent do spraw deszyfracji.

Przewodniczący kieruje pytanie do przedstawiciela Wojennego Urzędu Kontroli, czy jest Urząd ten jest w stanie przydzielić Urzędowi Cenzury w Budapeszcie potrzebny tam personel.

Por. dr [Maximilian] Fengler (Wojenny Urząd Kontroli) wyjaśnia, że najprawdopodobniej nie będzie to możliwe, ponieważ Wydział I Ministerstwa Wojny robi wielkie trudności przy odkomenderowywaniu każdego pojedynczego oficera.

Kpt. [Victor] Andrejka (Wiedeń) po ostatnich kilku nieprzyjemnych doświadczeniach w Urzędzie Cenzury w Wiedniu dysponuje wystarczającym i generalnie przydatnym personelem. Jednakże Szef służb zapasowych zabrał z urzędu w Cieszynie 15, z Wiednia 30 najbardziej doświadczonych cenzorów z powodu ich zdolności do służby wojskowej, co silnie ograniczyło wydajność obu tych urzędów cenzury. Urząd Cenzury Wiedeń dysponuje dobrymi referentami; brakuje tylko referenta od spraw rolnictwa.

Kpt. [Leonhard] Hennig (Feldkirch) nie dodał niczego szczególnego do sprawy cenzorów. Jednakże uważa przydział większej liczby referentów przedmiotowych i politycznych za absolutnie konieczne, aby należycie dokładnie opracowywać pojawiające się tematy. W debacie, która się następnie wywiązała, pogląd ten był ogólnie zwalczany; przewodniczący wspominał, że sprawa ta będzie jeszcze dokładniej poruszana przy omawianiu punktów programu dotyczących zatrzymywania i przekazywania materiałów do innych placówek.

Dla każdego urzędu cenzury wymieniono jako koniecznych fachowców:

Referenta wojskowego

Referenta ds. rolnictwa

Referenta ds. przemysłu

Fachowca ds. banków (szczególna trudność, by znaleźć niezależnego, niepracującego w interesie swoim albo jakiegoś banku fachowca, co wyraźnie podkreślono)

Referenta do ogólnych spraw politycznych

Specjalnego referenta do spraw narodowo-politycznych.

Przez wzgląd na okoliczność, że z urzędów cenzury odchodzą dobrzy i najlepsi pracownicy, z niektórych stron wyrażono opinię, że sama zasada jest temu winna, iż sami cenzorzy nie mają głosu.

Przewodniczący prosi przedstawiciela Wojennego Urzędu Kontroli, względem przydziału cenzorów (zwłaszcza dla Urzędu Cenzury w Budapeszcie) i referentów, by celem stabilizacji tego personelu wysłał krótkie, ale dobrze sformułowane pismo do Ministerstwa Wojny oraz Szefa Służb Zapasowych przy Dowództwie Wojennego Urzędu Kontroli.

Zatrzymania

Por. [Arthur] Schütz w dłuższym wywodzie zwrócił uwagę na wielkie niepowetowane szkody, jakie bezmyślne zatrzymanie korespondencji może spowodować w krajowym przemyśle, a zwłaszcza w przemyśle zbrojeniowym.

Przewodniczący skierował uwagę przedstawiciela Wojennego Urzędu Kontroli – jako odpowiedzialnego – na tą okoliczność, że planowana jest odpowiednia korekta w podręczniku cenzury. Wobec zróżnicowania poruszanych spraw wykluczone jest, by w każdym urzędzie cenzury mogły być oceniane je wszystkie. Raczej obowiązkiem urzędu cenzury jest, zwłaszcza gdy chodzi o większe pieniądze, np. przy kwestiach ubezpieczeniowych, aby co do **decyzji zasięgnąć opinii odpowiednich władz centralnych**.

Służba ofensywna

Przewodniczący przepisuje pojęcie „ofensywnej” służby; chodzi tutaj o to, aby pozyskiwać cenne informacje natury wojskowej, wojskowo-politycznej i gospodarczej z zagranicy, głównie z krajów nieprzyjacielskich.

Płk [Otto] Kick nie ma tu nic do dodania, jako że to odgałęzienie służby w Oddziale Cenzury GZNB funkcjonuje bez zarzutu i oddział pracuje tu w ścisłym kontakcie z Naczelnym Dowództwem.

Płk [Nikolaus] v. Jankovich (Budapeszt) jak dotąd uzyskał bardzo mało użytecznego materiału; w urzędzie cenzury w Budapeszcie nie stosuje się środka jakim jest „prowokacja korespondencyjna”.

Kpt. [Victor] Andrejka (Wiedeń): Także do Urzędu Cenzury w Wiedniu dociera mało informacji wojskowych. „Prowokacje korespondencyjne” jak dotąd nie przyniosły skutku. Jego zdaniem pozyskiwanie informacji tą drogą jest nadzwyczaj trudne i zawsze wiąże się z ryzykiem kompromitacji Urzędu Cenzury.

Przewodniczący: Ryzyko kompromitacji nie jest tak duże, gdy wykrywa się pojedyncze przypadki; tylko nie może wyjść na jaw, że wyszły one z Urzędu Cenzury.

Kpt. [Victor] Andrejka (Wiedeń) jest zdania, że w przypadku „prowokacji korespondencyjnych” byłoby łatwiej, gdyby pracowało się rzeczywiście z zaufanymi ludźmi (np. krewnymi, kontrahentami).

Przewodniczący: pozyskiwanie wiadomości przez określone osoby zaufane nie jest sprawą cenzury, lecz oddziałów i placówek wywiadowczych:/ ściśle poufna informacja o powołaniu „krajowej służby wywiadowczej”:/

Mile witanym wsparciem którego mogłyby udzielić urzędy cenzury, byłoby, gdyby w danym wypadku informowały one Oddział Informacyjny Naczelnego Dowództwa o wszystkich firmach albo ludziach interesu, którzy prowadzą ożywioną korespondencję przez kraje neutralne z krajami nieprzyjacielskimi. Dlatego chodzi tutaj o podanie nazw i nazwisk; pozostałe sprawy są już w gestii Oddziału Informacyjnego Naczelnego Dowództwa.

Kpt. [Leonhard] Hennig (Feldkirch): wprowadził takie ulepszenie, dopóki jest w stanie, aby móc bezpośrednio przysyłać listy do Włoch. Wspomina przy tej okazji o założeniu fikcyjnego biura prasowego.

Przewodniczący: Każda nowa forma pozyskiwania informacji zostanie z radością przyjęta przez Oddział Informacyjny Naczelnego Dowództwa. Myśl ta została również wyrażona w instrukcji dla Urzędów Cenzury. Pozostaje w gestii szefów, aby te nowe metody wprowadzać w życie. **Tylko tam, gdzie wprowadzenie nowych metod mogłoby jakoś pociągnąć za sobą dalsze skutki albo gdy w rachubę wchodziłyby określone osoby, wcześniej obowiązkowo konieczne jest uzyskanie zgody Oddziału Informacyjnego Naczelnego Dowództwa.**

Dalej **przewodniczący** zaleca, aby szefowie urzędów cenzury przed następną naradą wyrobili sobie zdanie w kwestii „prowokacji korespondencyjnych” i mogli zdać z tego sprawozdanie.

Przekazywanie materiału sprawozdawczego do innych placówek

W toku spotkania, zwłaszcza przy temacie fachowości referentów kilkakrotnie podnoszono, że pojedynczy materiał przychodzi do placówki, która z powodu braku wystarczających umiejętności albo nie jest w stanie w ogóle go wykorzystać, albo tylko w ograniczonym stopniu. Dlatego ustala się **zasadę**, że placówki cenzorskie **przekazują materiał, którego nie potrafią wystarczająco wykorzystać** tym instancjom, które dzięki swojej strukturze mają taką możliwość.

I tak np. cała przychodząca do urzędu centralnego korespondencja jeńców wojennych ma być w (formie nieocenzurowanej) przekazywana do Oddziału Cenzury GZNB. Ten oddział przesyła dalej materiał odnośnie państw neutralnych do Urzędu Cenzury w Wiedniu, zaś listy na temat reemigracji z Ameryki do Urzędu Cenzury w Budapeszcie. Tak więc we wszystkich innych sprawach, dla których urząd cenzury posiada szczególnie fachowego referenta, materiał przychodzący do jakiejś innej placówki ma być przekazywany temu urzędowi.

Sprawozdawczość

Przewodniczący ponownie podkreśla, jak ważną rzeczą jest, aby sprawozdawczość urzędów cenzury ograniczała się do źródeł istotnych dla swoich tematów,

nie by nie traciły one na wartości. **Płk [Otto] Kick** nawiązał do wywodów kpt. dr [Richarda] Turby. To co powiedział na temat sprawozdań politycznych, tak samo odnosi się również do wszystkich innych sprawozdań urzędów cenzury.

Obecnie w sprawozdaniach wciąż jeszcze wiele miejsca zajmują **informacje prasowe**, albo podawane wprost, lub zbyt uwidocznione. **Muszą one zniknąć ze sprawozdań**, ponieważ stanowią one źródła same dla siebie i pomieszane z wiadomościami pozyskanymi z korespondencji uniemożliwiają wyrobienie sobie wyważonego poglądu na ich temat.

Przewodniczący zamyka ten temat w sposób merytoryczny. Jedynym dopuszczalnym wyjątkiem są pokątne gazety, o ile zawierają informację która wygląda na istotną, która jednak przy zgłoszeniu musi być określona jako wiadomość prasowa. Odnośnie generalnej orientacji na temat wszystkich gazet, które są czytane albo w Oddziale Informacyjnym Naczelnego Dowództwa albo w Biurze Ewidencyjnym, lub też których treść przekazywana jest do Oddziału Wywiadowczego przez inną placówkę, wkrótce urzędy cenzury otrzymają **spis tytułów prasowych wykorzystywanych przez Naczelne Dowództwo**.

Kpt. dr [Richard] Turba zauważył, że istotne jest także, by informować o nowopowstałych gazetach, które tu docierają i zawierają niekiedy fragmenty skupiające uwagę.

Sprawozdania miesięczne, sporadycznie raporty

Płk [Otto] Kick: wiadomości wojskowe, które mogą wywrzeć wpływ na operacje, mają być natychmiast meldowane. Przeciwno sprawozdaniom miesięcznym przemawia okoliczność, że materiał na rozmaite tematy w sposób oczywisty napływa nierównomiernie, stąd często nie wydaje się logiczne, by pod koniec miesiąca podsumowywać jakiś temat.

Przewodniczący: Aby umożliwić to, by sprawozdania urzędów cenzury według treści zestawić ze sobą, oraz dla uniknięcia częściej pisaniny, sprawozdania muszą generalnie obejmować pewien jasno określony dla wszystkich placówek okres sprawozdawczy. Dlatego **comiesięczne sprawozdawstwo** wydaje się konieczne.

W ten sposób jednak nie jest powiedziane, że każdy urząd musi meldować na każdy temat; jeśli nie meldowały one nic w ciągu miesiąca albo zgłaszały tylko niejasny materiał, to odpadała kwestia załączników.

Płk [Otto] Kick: Sprawozdawczość zależy także od aktualności pewnych zjawisk. Tak więc obecnie urząd cenzury GZNB raportuje cotygodniowo do Urzędu Zaopatrzeniowego na temat tych interesujących kwestii.

Por. [Arthur] Schütz wolałby uniknąć sytuacji, że urzędy centralne wyjmują ze sprawozdań cenzury zdarzenia, o których wcześniej same kazały pisać.

Ppłk [Nikolaus] von Jankovich (Budapeszt): tego nie da się uniknąć, ponieważ w większości rozporządzenia rządowe itd. albo w ogóle nie docierają do urzędów cenzury, albo zbyt późno są podawane do wiadomości.

Przewodniczący: Dekrety władz państwowych nie powinny być oczywiście przedmiotem meldunku cenzury. Jednakże jest istotne, by dowiedzieć się o skutkach danego przepisu i móc kontrolować jego wprowadzanie w życie.

Sprawy formalne

Przewodniczący wyjaśnia krótko, w jaki sposób Naczelne Dowództwo wykorzystuje sprawozdania, oraz że nie są one sporządzane tylko przez jednego referenta, lecz ponadto poszczególne ich załączniki są jeszcze rozsyłane do wglądu do różnych instancji. Z tego wynikają następujące wymagania:

Podział na poszczególne kraje, narody i sprawy, każdy temat ma swój załącznik (możliwie bezpośrednio przydzielanie poszczególnym referentom celem uniknięcia przedłużającej się drogi do akceptacji zwierzchników i w ten sposób szybszego wykorzystania).

Każdy załącznik ma być opatrzony pieczętką w nagłówku oraz numerem sprawy; Pisać tylko jednostronnie (tak jest czytelniej, możliwość wyłączenia pewnych fragmentów i w ten sposób oszczędność przy zestawianiu sprawozdań).

Wszystkie działy sprawozdawcze, o ile to możliwe, w trzech takich samych wersjach.

Dołączać oryginalną korespondencję tylko w szczególnie wyjątkowych przypadkach.

Zapytania i sprawy specjalne

- 1.) W związku z kwestią **usuwania numerów poczt polowych ppłk [Robert] Rychtrmoc** proponuje, aby oznaczać cyfrą każde dowództwo, oddział i placówkę itd. przypisaną do urzędu poczty polowej, i zawrzeć tam numer poczty polowej. W ten sposób sprawa oznaczenia formacji w pełni by odpadła. Odnośnie przemieszczeń nowa przypisana do poczty polowej formacja nie mogłaby figurować pod tym samym numerem co jej poprzedniczka, lecz pod zupełnie nowym, jest to sprawa otwarta.
- 2.) **Kpt. [Victor] Andrejka (Wiedeń)** podkreśla trudność **traktowania korespondencji misji zagranicznych** przez wzgląd na ich niecenzurowanie. Proponuje, aby opublikować listę osób i misji uwolnionych spod cenzury, z uwagą na to, że ich korespondencja może być ujawniana (przekazane przedstawicielowi Wojennego Urzędu Kontroli).
- 3.) **Ppłk [Nikolaus] von Jankovich** (Budapeszt) podniósł sprawę wielkich komplikacji dla Urzędu w Budapeszcie wynikłych z tego, że dekrety Wojennego Urzędu Kontroli z zasady opierają się wyłącznie na stosunkach austriackich. Wojenna Komisja Kontroli (KÜK) w Budapeszcie nie jest równorzędna z Wojennym Urzędem Kontroli. Dlatego Urząd w Budapeszcie został zmuszony do bezpośredniego sprawozdawstwa do węgierskich władz centralnych, ponieważ wysyłanie meldunków do Wojennego Urzędu Kontroli jest zbyt

czasochłonne. Ppłk von Jankovich poleca, by władze zwierzchnie wobec urzędów cenzury jasno podsumowywały swoje życzenia odnośnie sposobów sporządzania sprawozdań, jak i uprzednio wyjaśniały, dla jakich władz są one przeznaczone.

Przewodniczący powiedział na to (co znajdzie odzwierciedlenie w nowym wydaniu Instrukcji), że odtąd sprawozdania będą ponownie odsyłane do urzędów cenzury z uwagami ze strony Naczelnego Dowództwa.

- 4.) **Ppłk [Nikolaus] von Jankovich** (Budapeszt) poddał pod dyskusję sprawę, w jaki sposób ma być wykonywana cenzura korespondencji zaufanych firm i osób w sytuacji istnienia blokady pocztowej ze Szwajcarią (w gestii Wojennego Urzędu Kontroli, sprawa otwarta).
- 5.) **Płk [Otto] Kick** stawia wniosek, że zamknięte listy polecane (listy z ozdobną/kwiecistą korespondencją jeniecką) z powodu czasochłonności pracy powinny zostać zabronione (przekazano przedstawicielowi Wojennego Urzędu Kontroli).
- 6.) **Por. [Richard] Stein** (Wojenna Kwatera Prasy) informuje, że dla wzmocnienia austro-węgierskiego rynku książki należałoby powołać c. i k. centralę zakupów książek. Przesyłki za granicę (Szwajcaria) musiałyby przechodzić nieocenzurowane przez Feldkirch (przekazano przedstawicielowi Wojennego Urzędu Kontroli).

4 załączniki^a

Rozdzielnik^c

^a Na stronie tytułowej adnotacje: „Verschluss!!! Streng geheim!!!” (Akta pod kluczem – ściśle tajne!); adnotacja maszynopisowa: „Oddział Informacyjny Naczelnego Dowództwa”, adnotacja odręczna: „Biuro Ewidencyjne”.

^b Dodane 4 załączniki: wielkoformatowe schematy graficzne funkcjonowania urzędów cenzury w Wiedniu, Budapeszcie i Feldkirch, jak również schemat ilustrujący funkcjonowanie Oddziału Cenzury GZNB. Wszystkie rysunki według projektu por. Artura Schütza (dwa z nich: 1. Schemat organizacyjny i obieg dokumentów Oddziału Cenzury GZNB, i 2. Schemat funkcjonowania grupy językowej, zamieściliśmy we wstępie naszego opracowania).

^c Załączono rozdzielnik: Wojenny Urząd Kontroli – 1; Oddział Cenzury GZNB – 1; Urząd Cenzury w Wiedniu – 1; Urząd Cenzury w Budapeszcie – 1; Urząd Cenzury w Feldkirch – 1; Oddział Informacyjny Naczelnego Dowództwa – 2 (1 do akt); Biuro Ewidencyjne SG – 3.

Protokół z zebrania wewnętrznego: przekład z języka niemieckiego, oryginał, maszynopis.

ÖStA/KA, AOK EVB (Evidenzbüro), Kart. 3577 Res. 7862, k. nlb.

Nr 128

1917 marzec, [Wiedeń]. – Sprawozdanie z działalności za marzec 1917 r. Szefostwa Nadcenzury. Zawiera szczegółowe przedstawienie błędów grup cenzury oraz załączone sprawozdanie grupy usuwającej za marzec 1917 r.

Sprawozdanie^a

Ad. a. Procent błędów

Wydaje się niezbędne, by Nadcenzura zaznaczała różnicę przy obliczaniu błędów między czysto formalnymi, albo defensywnymi lub ofensywnymi błędami, i takimi błędami, które stanowią wykroczenie przeciwko samemu duchowi cenzury, jej defensywnym i ofensywnym zadaniom; z drugiej strony błąd tego drugiego rodzaju można przyrównać do co najmniej 10 błędów pierwszej kategorii.

Powody: Zwalczanie formalizmu, wykluczenie ryzyka, że cenzorzy skupią swoją uwagę na sprawach pobocznych i nie będą w stanie odpowiednio koncentrować się na sprawach zasadniczych.

Ad. b.

Kontrola działu manipulacyjnego jest bardzo dobra i potrzebna. Służba manipulatorów jest jednakże trudniejsza wobec ilości kierowanych do nich przesyłek specjalnych.

Ad. c.

Przez wzgląd na długość listów jeńców włoskich obowiązuje wyłącznie jeden uznany przez Ministerstwo Wojny przepis, a mianowicie taki, że listy nie mogą być dłuższe niż 60 linijek tekstu.

Ad. I. Tak jak por. [Arthur] Schütz. Zawsze było zadaniem naczelnika grupy by wszystkie korespondencje przeznaczone do usuwania kierować do sprawdzenia wykwalifikowanemu cenzorowi (instruktor, zastępca naczelnika grupy) zanim zostaną one przekazane grupie usuwającej.

Ad. II. Trudności komunikacji pocztowej wojskowych na etapach z zagranicą są analogiczne do sytuacji tych w armii polowej. Rozwiązanie tego problemu wydaje się możliwe tylko na sposób zaproponowany przez por. [Roberta] Rychtrmoca.

Ad. IV. Jako zagranicę rozumie się kraj neutralny jako i nieprzyjacielski. Kwestia usuwania numerów poczty jenieckiej została w ten sposób rozwiązana. (Cyrkularz ad V i VI w mojej opinii zasada, że nie wolno drogą zwrotu źle przekierowanej poczty zwracać uwagi przeciwnika, nie jest specjalnie istotna, zwłaszcza gdy korespondencja zwrotna zostaje przydzielona do innego typu korespondencji. Także nieprzyjacielskie cenzury odsyłają materiał źle przez nas przekierowany.

Do Szefa Nadcenzury, Audytora Generalnego [Karla] Sichy
Wiedeń, 31 marca 1917

Sprawozdanie Grupy Usuwającej nr 59 za marzec 1917, Exh. Nr. 61

Napływ poczty w marcu zmniejszył się nieznacznie – 91516 sztuk korespondencji, w tym 12 980 listów.

Prócz tego w okresie od 8 do 28 marca grupy niemieckie udzieliły wsparcia przejmując do ocenzurowania 58 450 kart pocztowych. Ta poważna pomoc była możliwa częściowo dzięki zmniejszonej ilości poczty przychodzącej, a częściowo z powodu ustania kontroli usuwania. Jako że jednakże ilość poczty przychodzącej nie jest zrównoważona a kontrola nie mogła zostać wstrzymana na stałe, pomoc grup niemieckich na taką lub większą skalę była możliwa tylko wówczas, gdy zredukowany stan grupy został wzmocniony o 3 do 4 osób.

Przy okazji cenzurowania kart zagranicznych wciąż przejmowano karty, w których jeńcy wojenni doradzają swoim żonom lub krewnym, by nie zasiewali pól, albo najwyżej w takim stopniu by wystarczyło na własne potrzeby, i samemu ich nie wydzierzawiali. Poszczególne karty tego typu mówią o brakach siły roboczej, nawozów lub przesadnym eksploatowaniu gleby przez dzierżawienie, większość jednak nie wspomina tego w treści. Na ile takie porady można tłumaczyć egoistycznymi poglądami autorów listów albo inspiracją przez inne lub antypaństwowe tendencje, trudno stwierdzić; w każdym razie wchodzi tu w grę nadzwyczaj szkodliwe konsekwencje, stąd należy zwrócić uwagę grup językowych^b na to zjawisko i dokładnie stosować procedury usuwania.

naczelnik grupy: Basch

^a Dokument stanowi maszynopisowy tekst umieszczony na zewnętrznej i po wewnętrznej stronie okładki, w jaką zwyczajowo wkładano dokumenty Oddziału Cenzury GZNB. Znajduje się w rubryce po lewej stronie, z nadrukiem: „Einsichtsbemerkung der Gruppenleiter” (uwagi naczelników grup). Po prawej stronie okładki: „Erledigung der Zensurleitung” (załatwienie sprawy przez Szefostwo Cenzury), znajdują się tam odręczne adnotacje, niestety słabo czytelne, odnoszące się do Komunikatu nr 163.

^b Dopisek odręczny: „i szefostwa”.

Sprawozdanie Nadcenzury: przekład z języka niemieckiego, oryginał, maszynopis.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3744 Res. 4071/25, k. nlb.

Nr 129

1917 kwiecień 6, Wiedeń. – Zmiany w zastrzeżonym Komunikacie nr 184/3 Szefostwa Cenzury, podpisane przez płk. Otto Kicka, dotyczące zmian personalnych w Referacie IV.

Komunikat nr 184/3

Porucznik R[obert] Mayer, aby odciążyć go od jego pozostałych wielorakich czynności, zostaje zdjęty z prowadzenia Referatu IV i od 1 kwietnia 1917 r. referat ten zostaje objęty przez por. dr. [Franza] von Hoefta. Komunikat nr 184 należy uzupełnić o te informacje.

Wiedeń, 6 kwietnia 1917

Szefostwo Cenzury
płk Otto Kick

Komunikat: przekład z języka niemieckiego, kopia, maszynopis powielany.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3748 Res. 4462, k. nlb.

Nr 130

1917 kwiecień 17, Wiedeń. – Zapytanie do Szefostwa Cenzury naczelnika Polskiej Grupy Cenzury, rtm. Kazimierza Osiecimskiego-Czapskiego, odnośnie traktowania korespondencji Polaków emigrantów z monarchii zamieszkałych w USA, do i ze Stanów Zjednoczonych Ameryki, w związku z zerwaniem stosunków dyplomatycznych między tym państwem a Austro-Węgrami.

Polska Grupa Cenzury
Exh. No. 847/P

Temat: Traktowanie korespondencji do Ameryki

Zerwanie stosunków dyplomatycznych ze Stanami Zjednoczonymi Ameryki Północnej postawiło cenzorów przed kilkoma nowymi kwestiami w związku z dopuszczalnością i legalnością korespondencji.

Chodzi o to, czy Ameryka ma być postrzegana jako kraj nieprzyjacielski a nasi zamieszkali tam obywatele mają uchodzić za jeńców cywilnych. Tylko w tym ostatnim przypadku bowiem korespondencja pomiędzy nadzwyczaj licznymi zamieszkałymi w Ameryce i zatrzymanymi tam na początku wojny polskimi emigrantami a ich rodzinami w monarchii byłaby legalna i dopuszczalna. W innym przypadku komunikacja pocztowa między obywatelami amerykańskimi a naszymi, jako poczta prywatna pomiędzy krajami wojującymi, musiałaby równocześnie zostać zakazana jako niedopuszczalna.

Stąd należy postawić pytanie:

Czy osiadli w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej obywatele austriaccy i węgierscy mają być uważani za jeńców cywilnych według § 14a księgi

instruktażowej a ich korespondencja z ich bliskimi w monarchii ma być traktowana na miejscu jako legalna i dopuszczalna.

naczelnik grupy: rtm. Kazimierz Osiecimski-Czapski

Zapytanie: przekład z języka niemieckiego, oryginał, maszynopis.

ÖStA/KA, FA, AOK GZNB E, Kart. 3781 Res. 10039, k. nlb.

Nr 131

1917 kwiecień 18, [Wiedeń]. – Instrukcja nr 255 Wojennego Urzędu Kontroli, ponawiająca zakaz podawania w prasie opisów tego, jak austro-węgierscy jeńcy wojenni oszukują rosyjską cenzurę.

255. 18.04.1917 103074 [...]^a Pisze się, że niedozwolone jest, by austriackie dzienniki opisywały jak austriaccy jeńcy wojenni w Rosji z pomocą atramentu sympatycznego potrafią oszukać cenzurę rosyjską i przemycać w swojej korespondencji ważne szczegóły dotyczące traktowania c. i k. jeńców przez władze rosyjskie. Rosjanie z tych dzienników dowiedzą się o tym i zaostrzą cenzurę listów c. i k. jeńców.

^a Opuszczony tekst nie dotyczy cenzury korespondencji.

Instrukcja prasowa – Zestawienie instrukcji cenzorskich dla prasy wydanych przez Wojenny Urząd Kontroli odnośnie publikowania informacji o jeńcach wojennych, Wiedeń, kwiecień 1917: przekład z języka niemieckiego, kopia, maszynopis.

ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3752 Res. 4071, s. 55.

Nr 132

1917 kwiecień 21, Wiedeń. – Komunikat nr 199 Szefostwa Cenzury, podpisany przez płk. Otto Kicka, precyzujący czynności wobec dozwolonej, ale niedoręczonej korespondencji.

Komunikat nr 199^a

Względem niedoręczonej dopuszczalnej korespondencji zarządza się:

1. Wszystkie korespondencje odsyłane z zagranicy z adnotacją o niedoręczeniu, o ile znany jest nadawca, mają być mu odsyłane albo zatrzymywane.
2. Korespondencje naszych jeńców wojennych i cywilnych w krajach nieprzyjacielskich do ich bliskich w Monarchii, jeśli trafiły do oddziału z oficjalną krajową adnotacją o niedoręczeniu, mają być generalnie zatrzymywane; tylko jeśli adresat widnieje jako zmarły albo korespondencja zawiera ważną dla nadawcy wiadomość, ma być ona po powtórnym oceniu odesłana do niego.

3. Korespondencje do nieprzyjacielskich jeńców wojennych w Monarchii, które powracają z adnotacją o niedoręczeniu, mają być przekazywane do Grupy Pocztowej (por. Komunikat nr 160) w paczce „niewystarczające adresy nieprzyjacielskich jeńców wojennych”, która to grupa po przejrzeniu przekazuje je do Oddziału J GZNB, Urzędu Informacyjnego ds. Jeńców Wojennych.

Wiedeń, 21 kwietnia 1917

Szefostwo Cenzury
płk Otto Kick

^a Adnotacja maszynowa: „Abt. D. Res. Nr. 4388”.

Komunikat: przekład z języka niemieckiego, kopia, maszynopis powielany.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3747 Res. 4387, k. 435.

Nr 133

1917 kwiecień. – Krytyczne uwagi por. Arthura Schütza do sprawozdania z działalności szefostwa Nadcenzury za kwiecień 1917 r. Poddawana jest w nich krytyce praktyka Nadcenzury polegająca na obliczaniu procentu błędów oraz generalnie zbyt dosłowne trzymanie się litery przepisów przez nadcenzorów.

Uwagi^a

^bDo I. Obawiam się, że obliczanie procentu błędów w sposób, w jaki robi to Nadcenzura – w grupach rosyjskich jest to robione zupełnie inaczej – wprowadza w błąd; jeśli czynność ta musi pozostać z powodów dyscyplinarnych, to mogłoby się to odbywać według schematu: w grupie X stwierdzono tyle błędów tzn. Y%; wśród nich wykryto kilka poważnych.

Do II. Oddzielenie sortowania od cenzurowania ma tą wadę, że celem dobrego sortowania często konieczne jest poznanie treści. Pracownik manipulacyjny który zazwyczaj nie ma na to czasu będzie przy tym popełniał częste błędy. Z drugiej strony poprzez sortowanie ujawniają się także wielorakie źródła błędów oraz nieprawidłowe posortowanie, zwłaszcza gdy cenzor jest kiepski z geografii. Aby możliwie ograniczyć błędy które powstają podczas przekazywania posortowanych przez grupy cenzorskie paczek listów do grupy pocztowej, wierzę w rozwiązania radykalne, lecz wydaje mi się że propozycja korzystnych zmian powinna polegać na tym, by odtąd całe sortowanie poczty wychodzącej odbywało się w samej grupie pocztowej, podczas gdy poszczególne grupy winny sortować materiał tylko w dużych paczkach do Rosji, Włoch, poczty polowej lub pozostałych adresów. Sądzę że w ten sposób, zwłaszcza gdy w grupie pocztowej jest odpowiednia lada do sortowania, będzie się to robiło szybciej i dokładniej niż dotąd. Również dlatego

całościowe sortowanie w grupie pocztowej przyniesie korzyści, ponieważ można będzie w takim przypadku wprowadzić głębiej sięgające zmiany.

Do III. Nadcenzura wychodzi od [...] opinii, że wydane przez szefostwo cenzury komunikaty i inne pisemne wytyczne pomagają rozwiązać nieskończoną ilość problemów, które powstają wskutek nieustannego przepływu nowego materiału i że działalność cenzora polega wyłącznie na stosowaniu tych komunikatów i wytycznych wobec materiału cenzorskiego. Moim zdaniem te komunikaty i instrukcje są wyłącznie pomocami w wykonywaniu defensywnej, ofensywnej i charytatywnej roli cenzury, pedantyczne trzymanie się ich nigdy nie pomaga, zawsze zasadą obowiązującą winno być inteligentne ich używanie w zależności od konkretnego przypadku.

Zob. np. fotografie 10 żołnierzy z różnych krajów nieprzyjacielskich przewiezionych do szpitali, praktyka usuwania przed i po wykładzie por. [Arthura] Schütza, listy prośbne i prośby internowanych itd.

Do IV. W Galicji niestety dalej utrzymuje się [...] nieszczęśliwy dla Generalnej Dyrekcji Poczty polowej system, w myśl którego zarówno urzędy państwowe, jak urzędy etapowe i placówki poczty polowej funkcjonują obok siebie. Wynika z tego to, że np. żołnierz w Galicji może podać korespondencję przez państwowy urząd pocztowy, i chociaż ten list będzie pochodził ze strefy armii polowej, to będzie go mógł posłać dalej, podczas gdy korespondencja z określonym numerem¹⁸⁸ tego samego człowieka nie przejdzie ani przez pocztę etapową, ani przez pocztę polową.

Jedyną możliwością opanowania trudności wynikających z usuwania adresów poczty polowej jest ewentualność, że Naczelné Dowództwo wyda rozkaz, na podstawie którego podawanie danych formacji wojskowych w strefie armii polowej i strefie etapowej oraz numerów poczt polowych i etapowych na korespondencjach idących za granicę zostanie ściśle zakazane, i wyjaśniających, że korespondencje wszystkich znajdujących się w armii polowej albo w strefie etapowej żołnierzy do ich bliskich za granicą bez wyjątku dozwolone będą tylko za pośrednictwem krewnych lub znajomych na tyłach.

Adres Budapeszt III. Poniższą nazwę statku – monitora rzecznoego na Dunaju, można uznać za nieszkodliwą, ponieważ takie jednostki pływają tylko po Dunaju. Budowa nowych jednostek rusza teraz. [...]

Do V. Bez oryginalnych przykładów nie mogę oceniać.

Do VI. Zapytanie do Ministerstwa Wojny, czy po rewolucji stosunki nie powinny ulec zmianie.

Do VII. Korespondencje między nieprzyjacielskimi obywatelami w monarchii a ich krewnymi w krajach sprzymierzonych pozostają dozwolone.

Do VIII. Exh. 8858 przesłać Nadcenzurze do wglądu. Potem zatrzymywać podobnie opisy.

¹⁸⁸ Formacji lub urzędu poczty polowej.

Do IX. Przejrzeć zapytania do namiestnictwa, przeprowadzane badania wstępne. Planowane przesłanie pisma do Ministerstwa handlu.

Do grupy usuwającej:

- I. ^cOba elementy można usunąć, jako że wobec zakazu korespondencji jenieckiej z obszaru armii polowej takie dane są bezcelowe.
- II. Zob. wyżej w związku z zarządzeniem powołania nowej placówki sortującej w grupie pocztowej.
- III. Najprościej jest cenzurować i przesyłać dalej. Każde inne postępowanie powoduje problemy techniczne^c.

Do 1. Bez obliczania błędów niemożliwa będzie analiza i obiektywizm!

Do 3. Komunikat mówi o ogólnych wytycznych – nie dotyczy żywej materii, której nie obejmuje swoją literą. Strachliwe trzymanie się każdego słowa szkodzi wizerunkowi Nadcenzury.

Do IV. – Tak!

^a Poniższe uwagi do sprawozdania Nadcenzury za kwiecień 1917 r. znajdują się na kopercie, w którą włożony był właściwy dokument. Umieszczone tam adnotacje miały charakter komentarza do dokumentu, niejednokrotnie równie istotnego co on sam, jako że uwagi te pochodziły od zwierzchników autora.

^b Powyżej odręcznie dopisano: „Komunikat nr 206 i Rozkaz Cenzury nr 140 z 26 V 1917 r.”

^{c-c} Fragment dopisany odręcznie.

Uwagi: przekład z języka niemieckiego, oryginał, maszynopis.

ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3744 Res. 4071/26, k. nlb.

Nr 134

1917 maj 4, Wiedeń. – Zmiany w zastrzeżonym Komunikacie nr 184/4 Szefostwa Cenzury, podpisane przez płk. Otto Kicka, dotyczące obsadzenia stanowiska referenta w Referacie XXII.

Komunikat nr 184/4

Wskutek odejścia por. [Vincenza] v[on] Wodicki¹⁸⁹ pozbawiony referenta Referat XXII „Ruch Pokojowy” zostaje objęty przez jedn. ochot. plut. dr. Hansa Mayera¹⁹⁰, II zastępcę naczelnika Włoskiej Grupy Cenzury A. Zastrzeżony Komunikat nr 184 zostaje w tym sensie zaktualizowany.

Szefostwo Cenzury
płk Otto Kick

¹⁸⁹ Vincenz von Wodicka – por., naczelnik Niemieckiej Grupy Cenzury A, w początkach 1917 r. referent Referatu XXII (Ruch pokojowy).

¹⁹⁰ Hans Mayer – dr, jedn. ochot., II cenzor, a następnie zastępca naczelnika Włoskiej Grupy Cenzury A, następnie referent Referatu XXII.

Komunikat: przekład z języka niemieckiego, kopia, maszynopis powielany.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3748 Res. 4462, k. nlb.

Nr 135

1917 maj 17, Wiedeń. – Komunikat nr 203 Szefostwa Cenzury, odnośnie masowych zwolnień z internowania obywateli monarchii, zarządzonych przez cesarza Karola I. Po dokonanych zwolnieniach oddział cenzury korespondencji miał cenzurować już tylko korespondencję internowanych podejrzewanych o szpiegostwo, którzy mieli trafić do obozu internowania w Sitzendorf. Jednocześnie zapowiadano koncentrację confirmowanych i internowanych cudzoziemców w obozach: Katzenau, Drosendorf, Markl, Karlstein, Meires.

Komunikat nr 203^a

W związku z zarządzeniem Jego Wysokości Cesarza obecnie odbywa się perlustracja internowanych obywateli monarchii, mająca na celu ich zwolnienie w możliwie szerokiej skali. Po dokonaniu tej perlustracji pozostanie jeszcze tylko Internierungslager **Sitzendorf**, gdzie kierowani będą niebezpieczni dla ogółu oraz podejrzewani o szpiegostwo internowani obywatele monarchii, podczas gdy wszyscy pozostali będą albo wysyłani do stacji confirmowania albo całkowicie zwalniani. Jedynie korespondencja internowanych w **Sitzendorf** obywateli monarchii będzie dalej podlegała obowiązkowej cenzurze ze strony miejscowego oddziału cenzury, natomiast korespondencja pozostałych internowanych obywateli własnych będzie podlegała kontroli organów kierowniczych stacji confirmowania, albo zostanie poddana ogólnym przepisom cenzorskim.

Równocześnie z tym zwolnieniem internowanych współziomków następuje koncentracja cudzoziemców internowanych oraz confirmowanych w specjalnych stacjach confirmowania w taki sposób, że w przyszłości:

Katzenau¹⁹¹ znajdują się tu internowani cudzoziemcy: Włosi, Rumuni, Anglicy, Francuzi, Belgowie, Serbowie i Portugalczycy;

¹⁹¹ Internierungslager Katzenau k. Linzu – działał w latach 1915–1918. W 1914 r. na terenie magazynów po prawej stronie Dunaju znajdował się początkowo niewielki obóz dla jeńców z armii rosyjskiej, których w I połowie 1915 przeniesiono do innych obozów. Po wejściu Włoch w maju 1915 na polecenie Wojennego Urzędu Kontroli utworzono tu obóz dla internowanych – głównie Włochów z pld. prowincji państwa habsburskiego (szczególnie z okolic Trentino), rozbudowany wkrótce do 20 baraków. Oblicza się, że przez obóz przeszło łącznie ok. 16 tys. do 17 tys. osób. W grudniu 1916 na polecenie cesarza Karola I zwolniono 1/3 internowanych Włochów, głównie kobiety i dzieci. Pod koniec wojny stale przebywało tu ponad 10 tys. osób, 90% z nich stanowili Włosi. Była tu też grupa Serbów, ponad trzysta osób. Komendantem obozu był początkowo

Drosendorf przetrzymywani będą tu internowani Rosjanie nieżydowskiego pochodzenia;

Markl¹⁹² znajdą się tu internowani rosyjscy Żydzi;

Karlstein¹⁹³ tu zostaną skoncentrowani internowani Czarnogórcy;

Meires¹⁹⁴ pozostaje dalej stacją karną dla internowanych cudzoziemców z krajów nieprzyjacielskich, podczas gdy stacja karna Waldreichs zostanie wkrótce rozwiązana.

Istniejące w strefie okręgu Waidhofen an der Thaya stacje konfirmowania dla nieprzyjacielskich cudzoziemców: Drosendorf, Karlstein, Kautzen, Raabs, Waidhofen¹⁹⁵ pozostają bez zmiany; podczas gdy pozostałe specjalne stacje konfirmowania dalej wykorzystywane będą do przetrzymywania konfirmowanych współziomków.

bar. Johann von Rich (1915–1917), następnie Adolf J. Singer (1917–1918), a od czerwca 1918 Josef Seifert. Obozu pilnował 13 batalion wartowniczy Landszturmu. Na cmentarzu w Linzu pochowano ponad 8 tys. internowanych w Katzenau. O. Haller, *Das Internierungslager Katzenau bei Linz...*

¹⁹² Internierungslager Markl – powstał pod koniec 1914 r. dla ortodoksyjnych Żydów przeniesionych z obozów w Drosendorfie i Illmau. Umieszczono ich w zabudowaniach gospodarczych wsi Schwarzenau. Pierwsza partia internowanych liczyła ok. 0,18 tys. osób, w połowie 1915 ich liczba wynosiła 0,8 tys. osób. Po wybuchu wojny z Włochami na terenie obozu zbudowano baraki, tak że liczba internowanych wzrosła o Włochów, w sumie do ok. 1,2 osadzonych. Zaopatrzenie obozu w żywność nie było najlepsze i w maju 1917 wybuchły w nim zamieszki głodowe, zakończone dopiero po interwencji starosty powiatu Waidhofen an der Thaya. Mimo że od początku 1918 znajdujący się tu Żydzi byli odsyłani do dotychczasowych miejsc zamieszkania, w sierpniu tr. na terenie obozu znajdowało się jeszcze 267 osób. Oficjalnie obóz został zamknięty 28 VIII 1918, a pozostali internowani przewiezieni do obozu w Drosendorfie. R. Mundschtütz, *Internierung im Waldviertel...*

¹⁹³ Internierungsstation Karlstein – stacja utworzona po wybuchu wojny, 15 VIII 1914 r., w opuszczonym zamku hr. van der Straten. Pierwszą dużą grupę internowanych stanowiło 170 osób – Rusinów z Galicji i Bukowiny podejrzewanych o sympatie moskalfilskie. Przebywali oni tu między wrześnie a październikiem 1914, potem zostali przewiezieni do Thalerhofu. Po przeprowadzeniu remontu, w zamku umieszczono internowane rodziny z Królestwa Polskiego. Przebywały one tu do czerwca 1916, kiedy to stacja dla internowanych rodzin została rozwiązana. Następnie w zamku na polecenie Wojennego Urzędu Kontroli umieszczono ministrów rządu oraz członków parlamentu Czarnogóry. Pozostali oni w tym miejscu do końca wojny. Dowództwo obozu mieściło się w sąsiednim Oberhausen. W miejscowości Karlstein an der Thaya od początku wojny znajdowała się znaczna liczba osób konfirmowanych przez władze austriackie. *Ibidem*.

¹⁹⁴ Interniertenstrafstation für Ausländer Meires – stacja działająca w latach 1916–1918, przeznaczona dla internowanych obywateli państw walczących z Austro-Węgrami. Stale przebywało tu ok. 0,6 tys. osób mieszkających w specjalnie wybudowanych barakach.

¹⁹⁵ Niezależnie od istniejących obozów dla internowanych cudzoziemców w powiecie Waidhofen an der Thaya utworzono z początkiem listopada 1914 r. tzw. stacje konfirmowanych cudzoziemców (Konfinierungsstation für Ausländer). Powstały one w miejscowościach: Dobersberg, Drosendorf, Grossau, Gross-Siegharts, Karlstein, Kautzen, Raabs an der Thaya, Sittmannshof, Waidhofen, Weikertschlag an der Thaya. Stacje obejmowały głównie kobiety i dzieci, które mieszkaly w wynajętych przez rząd austriacki mieszkaniach prywatnych i miały obowiązek cotygodniowego meldowania się w pobliskim obozie internowanych lub na posterunku policji. Często ich bliscy, głównie mężczyźni, znajdowali się w pobliskim obozie dla internowanych. Stacje działały do końca wojny.

Przepisy dla komunikacji korespondencyjnej internowanych i konfirmowanych cudzoziemców nie zmieniają się, dlatego cała korespondencja cudzoziemców przetrzymywanych w obozach internowania i specjalnych stacjach konfirmowania nadal podlega miejscowemu oddziałowi cenzury, podczas gdy korespondencja cudzoziemców konfirmowanych poza tymi stacjami tylko wówczas podlega miejscowej cenzurze, jeśli korespondencja ta jest zaadresowana do krajów nieprzyjacielskich. Odnośnie korespondencji cudzoziemców którzy nie przebywają w stacjach konfirmowania obowiązują jedynie ogólne przepisy cenzury korespondencji.

Szefostwo Cenzury
płk Otto Kick

^a Adnotacja maszynowa: „Abt. D. Res. Nr. 4630”.

Komunikat: przekład z języka niemieckiego, kopia, maszynopis powielany.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3751 Res. 4630, k. 362.

Nr 136

1917 maj 10, [Wiedeń]. – Informacja szefa Oddziału Cenzury, płk. Otto Kicka, dla naczelników grup odnośnie przepisów niemieckiej cenzury korespondencji dotyczących komunikacji pocztowej między rosyjskimi jeńcami wojennymi w Niemczech i ich bliskimi w Austro-Węgrzech. Komunikat odnosi się do „Przepisów odnośnie komunikacji pocztowej pomiędzy jeńcami rosyjskimi w Niemczech, w tym także rosyjskimi jeńcami wojennymi w okupowanych strefach we Francji i Belgii, na obszarach zarządzanych przez Najwyższego Dowódcę Wschodu (Ober-Ost), na terytorium Generalnego Gubernatorstwa Warszawskiego, na obszarach Grup Armii Linsingena i Woyscha, jak i na obszarze operacyjnym Grupy Armii Belowa, a ich bliskimi w Austro-Węgrzech, włączając w to Generalne Gubernatorstwo Lubelskie”.

Pro domo^a:

Odnośnie wychodzących równocześnie przepisów o komunikacji pocztowej między rosyjskimi jeńcami wojennymi w Niemczech a ich bliskimi w Austro-Węgrzech włączając w to Generalne Gubernatorstwo w **Lublinie**, oraz między rosyjskimi jeńcami wojennymi w Austro-Węgrzech a ich bliskimi przebywającymi na terenie okupacji niemieckiej, Naczelne Dowództwo drogą Telegramu nr 22031 proponuje następujące zmiany:

1. Korespondencja mieszkańców obszaru pod administracją niemieckiego Naczelnego Dowódcy Frontu Wschodniego, itd., skierowana do jeńców wojennych

w Austro-Węgrzech zamiast 1 karty pocztowej miesięcznie obejmować będzie 2 listy miesięcznie i jedną kartę pocztową w tygodniu.

2. Dopuszczenie przesyłek w formie paczek pocztowych ze strony mieszkańców terenu pod administracją niemieckiego Naczelnego Dowódcy Frontu Wschodniego do jeńców w Austro-Węgrzech, do wagi 5 kg.
3. Mieszkańcy Wojskowego Generalnego Gubernatorstwa Lubelskiego mogą przysyłać rosyjskim jeńcom wojennym w Niemczech przekazy pocztowe do wysokości 500 K., dopuszczone przez Pruskie Ministerstwo Wojny alternatywne listy wartościowe są niedozwolone.

Oddział D

do wiadomości: płk Otto Kick

^a Dokument składa się z dwóch stron. Po lewej stronie stempel: „GZNB. Zensurabteilung, Präsidium 10.05.1917, Res. Nr. 4630” oraz adnotacje: „Do załatwienia dla Oddziału Cenzury. Przesłane do Naczelnego Dowództwa 17 kwietnia 1917 r.”; „Przepisy ukazują się za wiedzą Naczelnego Dowództwa i dotyczą komunikacji pocztowej z jeńcami wojennymi w strefie armii frontowej 12 V 1917, płk Otto Kick”.

Komunikat: przekład z języka niemieckiego, oryginał, maszynopis.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3751 Res. 4630, k. 377–378.

Nr 137

1917 maj 15, Wiedeń. – Informacja naczelnika Polskiej Grupy Cenzury, rtm. Kazimierza Osiecimskiego-Czapskiego, odnośnie materiału dostarczonego jej do opracowania przez pozostałe referaty w kwietniu 1917 r.

Polska Grupa Cenzury Pr/1^a

Druk służbowy

Zameldowano, że ze strony Polskiej Grupy Cenzorskiej w miesiącu kwietniu według Komunikatu nr 184 dostarczono:

Referat	I	35	Uwagi
„	V	75	„
„	VI	4	„
„	VIII	15	„
„	XIII	1	„
„	XVI	45	„
„	XVII	2	„
„	XXI	33	„
„	XXIV	15	„
		225	

Czyli w sumie 225 uwag.

Natomiast autor jako referent Referatu XVI poza zgromadzonymi w swojej grupie uwagami nie otrzymał żadnych obserwacji od innych grup.

naczelnik grupy: rtm. Kazimierz Osiecimski-Czapski

^a Na górze dokumentu odbity czerwonym tuszem stempel: „Polnische Zensurgruppe”.

Informacja: przekład z języka niemieckiego, oryginał, maszynopis.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3743 Res. 3926, k. nlb.

Nr 138

1917 maj 17, Wiedeń. – Komunikat nr 204 Szefostwa Cenzury, podpisany przez płk. Otto Kicka, dotyczący znajdujących przez cenzurę niemiecką w paczkach tajnych informacji do jeńców, wzywających ich do aktów sabotażu i dywersji, wraz z dołączonymi materiałami wybuchowymi, czy próbkami z chemikaliami. Komunikat wzywał naczelników grup do zgłaszania wszelkich wzmianek odnośnie planowanych aktów tego rodzaju z udziałem jeńców.

Komunikat nr 204^a

Niemieckie placówki kontrolne znalazły w paczkach tajne wiadomości do jeńców wojennych, które wzywały jeńców do aktów sabotażu, takich jak podpalenia, niszczenie maszyn, niszczenie ziarna i plonów, do szerzenia chorób bydła itd. W tych paczkach znaleziono też narzędzia i przybory do tych aktów sabotażu, w rodzaju radła do miażdżenia bulw ziemniaka, rurki do podpalania, próbki z bakcyliami albo chemikaliami. Paczka rodzynek z taką zawartością miała na sobie adres nadawcy: [...] XVIII Avenue de l'Opéra de Paris; co oznacza że przygotowaniem tego aktu sabotażu zajęli się „Comité Franco-Belge de Paris”.

Kolejna obserwacja ujawniła, że wiosną albo latem 1917 r. w Niemczech planowany jest masowy strajk albo masowa ucieczka nieprzyjacielskich jeńców wojennych.

Nie jest wykluczone, że również do nieprzyjacielskich jeńców w Monarchii przekazywane są w paczkach albo korespondencjach podobne wezwania do sabotażu albo masowej ucieczki. Może też jeńcy wojenni w listach proszą o wysyłkę takich narzędzi do przeprowadzania aktów sabotażu. Wobec dużej liczby zatrudnionych w gospodarstwach rolnych i przedsiębiorstwach jeńców wojennych konieczna jest jak najwyższa czujność wobec tych planów naszych wrogów.

W związku z tym naczelnicy grup mają odpowiednio poinformować o tym cenzorów, i działać w ten sposób, by nawet najdrobniejsza podejrzana oznaka bezzwłocznie była zgłaszana do szefostwa cenzury. Podczas kontrolowania przesyłek dobroczynnych do nieprzyjacielskich jeńców wojennych należy zwracać baczną uwagę na takie przedmioty jak: rurki szklane, proch, lekarstwa, pastylki, tabletki itd., takie przesyłki z całą zawartością mają być przekazywane do kancelarii szefostwa cenzury.

Wiedeń, 17 maja 1917

Szefostwo cenzury
płk Otto Kick

^a Adnotacja maszynowa: „Abt. D. Res. Nr. 4603”.

Komunikat: przekład z języka niemieckiego, kopia, maszynopis.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3750 Res. 4603, k. 16.

Nr 139

1917 maj 19, Wiedeń. – Komunikat nr 205 Szefostwa Cenzury, podpisany przez płk. Otto Kicka, dotyczący pracy wywiadowczej Oddziału Cenzury, precyzujący treść najważniejszych spostrzeżeń mających być odnotowywanymi przez cenzorów, formę sprawozdań miesięcznych i specjalnych oraz poruszający sprawy przydzielania materiału referentom.

Komunikat nr 205^a

Do wszystkich naczelników grup i referentów!
Służba wywiadowcza Oddziału Cenzury

Cenzura poczty w toku wojny światowej rozwinęła się od instytucji powołanej dla zadań defensywnych w kluczowy organ służby wywiadowczej. Prócz jej zasadniczego obowiązku, jakim jest zapobieganie przeciekom jakichkolwiek danych, których ujawnienie w kraju lub za granicą szkodzi własnym interesom, z czego może skorzystać nieprzyjaciel, musi ona również wypełniać drugie, nie mniej ważne zadanie, by wyciągać z korespondencji wszystkie istotne wojskowe, polityczne i gospodarcze informacje, w odpowiedni sposób je zestawiać i przekazywać powołanym władzom do wykorzystania. Stąd wykonywanie tej służby wywiadowczej obejmuje:

1. Wyszukiwanie wszystkich istotnych wiadomości w korespondencji,
2. Zestawianie i opracowywanie tych informacji według jednolitych kryteriów,

3. Przekazywanie opracowanego materiału wywiadowczego instancjom powołanym do korzystania z nich.

Pierwsze zadanie obowiązuje głównie cenzorów i pracowników manipulacyjnych, drugie referentów i naczelników grup, trzecie szefostwo cenzury.

Ad 1.

W trakcie **przydzielania materiału** musi obowiązywać zasada jak największej ścisłości, tzn. wszystkie rzeczywiście ważne fragmenty muszą zostać rozpoznane przez cenzora /manipulantów/ i przygotowane do wykorzystania. Aby tak się stało, cenzorzy muszą stale być instruowani o wszystkim co stanowi pożądaną treść dla wywiadu, muszą wciąż od nowa być umacniani w swoim zapale i poczuciu obowiązku, oraz odpowiednio kontrolowani, aby informacje rozpoznane jako wartościowe rzeczywiście pojawiały się w meldunkach. To wywieranie wpływu na cenzorów i pracowników manipulacyjnych jest szczególnym zadaniem naczelników grup i ich zastępców, którzy nigdy nie ograniczają się do jednego podporządkowanego im referatu, lecz zawsze muszą mieć na uwadze interes ogólny.

Ad 2.

Poprzez naczelników grup tylko takie uwagi trafiają do raportów specjalnych, które nie dotyczą żadnego z istniejących referatów. Referenci sporządzając miesięczne sprawozdania dla referatów, muszą zwracać uwagę na informacje polityczne i gospodarcze. Każde sprawozdanie musi zawierać możliwie wierny i wiarygodny obraz opinii, nastrojów i stosunków, które zostały wyrażone w całości korespondencji. Konstruowanie tych sprawozdań wyłącznie na podstawie wiadomości podanych przez cenzorów jako istotne bez względu na to, z jaką częstotliwością pojawiają się one na tle całości korespondencji, tworzy fałszywy obraz i należy się tego wystrzegać. Zupełnie niewłaściwe byłoby wyciąganie ogólnych wniosków na podstawie pojedynczych lub sporadycznie pojawiających się wiadomości. Każda zamieszczona w sprawozdaniu uwaga musi być uzupełniona o informację, czy chodzi o rzadko występującą obserwację, czy o mniejszą ich ilość, czy o zjawisko występujące w połowie czy w większości aktualnej korespondencji, oraz czy odnosi się ono do wszystkich czy tylko do całkiem określonej warstwy społecznej. Generalnie wyrażone przez poszczególne osoby poglądy będą miały tylko wtedy wartość, gdy osoby te sprawują wyróżniającą je lub kierowniczą funkcję (dyplomaci, przywódcy polityczni, posłowie itd.) Wszystkie sprawozdania miesięczne odtąd mają być tak przygotowywane, by dobierając wszystkie istotne fragmenty korespondencji unikać wszystkiego co mało ważne, zamieszczać je nie w samym tekście lecz w załączniku w taki sposób, by ich ponumerowanie umożliwiło odnalezienie odesłań do nich w tekście głównym. Sprawozdania charytatywne na temat stosunków naszych i nieprzyjacielskich jeńców wojennych będą wymagały bardziej rozbudowanej formy, podczas gdy w przypadku sprawozdań gospodarczych

i politycznych przy pełnym opracowaniu całości materiału musi się dążyć do formy krótszej i możliwie skoncentrowanej. Już uprzednio wykorzystany w meldunkach specjalnych materiał, może być również użytkowany w sprawozdaniach miesięcznych, jednakże nie należy cytować meldunków specjalnych w sprawozdaniach ogólnych (odsyłacze mogą być zamieszczone na kartce załączonej do poszczególnych fragmentów) Każde odwołanie się do wewnętrznych porządków w Oddziale Cenzury w sprawozdaniach referatów jest niedopuszczalne.

Sprawozdania miesięczne Referatów I–IV i XIII–XXI są sporządzane z zasady w trzech kopiach, pozostałe w 2 kopiach. Tak pismo oryginalne jak i kopie mają być podpisywane pod tekstem po prawej stronie przez referenta. Nagłówek na górze po lewej stronie ma pozostać pusty, po prawej na górze ma zawierać numer referatu z protokolarnym numerem aktu, pod nim zaś nazwisko referenta. Dalej na dole na środku ma być podana sprawa, której dotyczy referat, pod spodem określenie okresu czasu, który obejmuje sprawozdanie, np.

Referat XVII/16, Kwestia ukraińska, por. Korol¹⁹⁶. Sprawozdanie za kwiecień.

Wszystkie sprawozdania miesięczne od czerwca muszą koniecznie zostać złożone do 5 dnia każdego miesiąca w kancelarii szefostwa cenzury. Jeśli dla referatu nie ma żadnego materiału sprawozdawczego albo materiał ten jest zbyt szczupły dla sprawozdawczości, referent ma do 1 dnia miesiąca zameldować o tym szefostwu cenzury.

Wiedeń, 19 maja 1917

Szefostwo Cenzury
płk Otto Kick

^a Adnotacja maszynowa: „Abt. D. Res. Nr. 4645”.

Komunikat: przekład z języka niemieckiego, kopia, maszynopis powielany.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3751 Res. 4645, k. nlb.

Nr 140

1917 maj 18, Wiedeń. – Program narady naczelników grup. Dotyczyła ona sprawozdań Nadcenzury, podburzania wrogich jeńców do buntów w obozach, zwalniania z internowania własnych obywateli, zdrajców i dezertersów, wykorzystywania podejrzanych korespondencji jako materiału dowodowego przez policję.

¹⁹⁶ Zdzisław Korol – por. austro-węgierski, szef Referatu XVII (Kwestia ukraińska) w Oddziale Cenzury GZNB.

Zebranie naczelników grup 18 maja 1917 r.

- I. **Sprawozdanie nadcenzury.**
- II. **Podburzanie nieprzyjacielskich jeńców wojennych do aktów sabotażu** – komunikat.
- III. **Zwolnienie większości internowanych obywateli własnych** – komunikat. Zwalnianie jest w toku. Dlatego stosowanie komunikatu nie jest teraz jeszcze wszędzie możliwe. Na czas przejściowy muszą obowiązywać poprzednie przepisy.
- IV. **Zdrajcy i dezterterzy.** Jest obowiązkiem cenzury poświęcać jak największą uwagę wszystkim przypadkom dezercji i zdrady, uprawianej zarówno w krajach nieprzyjacielskich, jak neutralnych oraz w monarchii zdrazieckiej propagandzie itd. W związku z tym należy meldować o wszelkich podejrzanych sygnałach, które jeszcze nie zostały potwierdzone. **Jednakże czymś zupełnie innym jest charakteryzowanie określonej osoby jako zdrajcy lub deztertera.** Takie oskarżenie^a można wystosować tylko wówczas, gdy wykroczenie tej osoby jest niewątpliwie dowiedzione.
- V. **Oryginalne korespondencje jako corpora delicti.** Należy postarać się o to, by korespondencje oryginalne, które stanowią corpora delicti, były koniecznie załączane do Konsygnacji Dezterterów lub do sprawozdania, do którego przynależą. Jeśli wcześniej takie korespondencje muszą być kierowane do pojedynczych referatów, to musi się to dziać zawsze za poświadczeniem w księdze dot. przekazów.
- VI. **Sprawozdawczość.**
- VII. ^b**Traktowanie komunikatów.**
- VIII. **Przepisy legitymacyjne.**^b

^a Odręcznie zmieniono na: „napiętnowanie”.

^{b-b} Punkty dopisane odręcznie. Poniżej dopisano odręcznie: „Chrześcijański Związek Młodych Mężczyzn”.

Program narady: przekład z języka niemieckiego, oryginał, maszynopis.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3743 Res. 3926/21, k. nlb.

Nr 141

1917 czerwiec 1, Wiedeń. – Pismo płk. Maximiliana Rongego, szefa Biura Ewidencyjnego Sztabu Generalnego, odnośnie nowego rozdzielnika w związku z powołaniem nowych placówek kontrwywiadu, m.in. w Bukareszcie, przesłane m.in. do Oddziału Cenzury GZNB w Wiedniu.

ŚCIŚLE TAJNE!^aNaczelne Dowództwo Biuro Ewidencyjne^b

C. i k. Naczelne Dowództwo

EVB Nr. 8714/1917

Temat: Nowy rozdzielnik placówek kontrwywiadowczych

Do wszystkich wymienionych w rozdzielniku placówek

W miejscu, 1 czerwca 1917

Od 1 czerwca 1917 r., uwzględniając datę prezentacji, wchodzi w życie nowy rozdzielnik. Rozdzielnik z 1 stycznia pozostaje w zamknięciu w wymienionych placówkach.

„Defensywna służba wywiadowcza” odtąd nazywa się „służbą obronną”.

Do punktu c) K. nr 26200 z 19 grudnia 1916 r., na co zwłaszcza wskazuje akapit „F” nowego rozdzielnika.

Na granicy **holenderskiej** został utworzony nowy punkt kontrolny w Elten, zaś w **Bukareszcie** powołano nową **placówkę obronną**.

Z biegiem czasu, pojawiające się zmiany, takie jak wszelkie wnioski o korektę lub uzupełnienie rozdzielnika, mają być zawsze kierowane do Biura Ewidencyjnego Sztabu Generalnego w postaci krótkiego meldunku.

płk Maximilian Ronge

Załącznik:

C. i k. Naczelne Dowództwo, Biuro Ewidencyjne
nr 8714/1917

ŚCIŚLE TAJNE!

ROZDZIELNIK**Od 1 czerwca 1917 r. dla służby kontrwywiadowczej c. i k. Armii**

1. Szef Oddziału Informacyjnego Naczelnego Dowództwa	Poczta Polowa 11
2. Biuro Ewidencyjne Sztabu Generalnego	Wiedeń
3. Oddział Informacyjny dowództwa Frontu Południowo-Zachodniego	239
4. Placówka defensywna AOK ^c przy Dowództwie Grupy Wojskowej
feldmarsz. B. Conrada	623
5. Placówka defensywna Wschodniej Grupy Głównego Pola Bitwy
arcyks. Józefa ¹⁹⁷	516
6. Placówka wywiadowcza Dowództwa Armii Isonzo	515
7. Placówka wywiadowcza przy dowództwie 1 Armii	413

¹⁹⁷ W oryginale: HFK. GO. ERZ. JOSEF – Hauptkampffeld Gruppe Ost Erzherzog Josef (Wschodnia Grupa Głównego Pola Bitwy Arcyksięcia Józefa). Głównym Polem Bitwy nazywano rejon ufortyfikowany. Józef Ferdynand Salwator Habsburg Toskański, niem. Joseph Ferdinand Salvator Erzherzog von Österreich-Toskana (24 V 1872 w Salzburgu – 28 VIII 1942 w Wiedniu) – arcyks. austriacki, gen. płk c. i k. Armii.

8. Placówka wywiadowcza przy dowództwie 2 Armii	332
9. Placówka wywiadowcza przy dowództwie 3 Armii	509
10. Placówka wywiadowcza przy dowództwie 4 Armii	255
11. Placówka wywiadowcza przy dowództwie 7 Armii	191
12. Placówka wywiadowcza przy dowództwie 10 Armii	510
13. Placówka wywiadowcza przy dowództwie 11 Armii	511
14. Placówka wywiadowcza cesarsko-niemieckiego dowództwa Armii Południowej	117/II
15. Oficer wywiadowczy XII Korpusu	282
16. Oficer wywiadowczy XIX Korpusu	410
17. Placówka wywiadowcza Dowództwa Obrony Wybrzeża Północnego w Mostarze	514
18. Placówka wywiadowcza Dowództwa Twierdzy Kraków ^d	
19. Oficer wywiadowczy odcinek Lipa ^e	
20. Oficer wywiadowczy komendy stacji etapowej w Kowlu ^f	
21. Biuro Ewidencyjne Marynarki Pola	
22. Oddział Informacyjny Generalnego Gubernatorstwa Wojskowego w Lublinie ^g	
23. Oddział Informacyjny Generalnego Gubernatorstwa Wojskowego w Belgradzie ^h	
24. Oddział Informacyjny Generalnego Gubernatorstwa Wojskowego w Cetinje ⁱ	
25. Oddział informacyjny Głównodowodzącego w Bośni i Hercegowinie w Sarajewie ¹⁹⁸	
26. Placówka defensywna przy urzędzie policji w Bukareszcie ^j , adres pocztowy: Placówka Defensywna w Bukareszcie ^k	
27. Wojenny Urząd Kontroli, Wiedeń	
28. Placówka wywiadowcza Komendy Wojskowej w Krakowie	
29. Placówka wywiadowcza Komendy Wojskowej w Grazu	
30. Placówka wywiadowcza Komendy Wojskowej w Budapeszcie	
31. Placówka wywiadowcza Komendy Wojskowej w Bratysławie	
32. Placówka wywiadowcza Komendy Wojskowej w Koszycach	
33. Placówka wywiadowcza Komendy Wojskowej w Timișoarze	
34. Placówka wywiadowcza Komendy Wojskowej w Pradze	
35. Placówka wywiadowcza Komendy Wojskowej w Litomierzycach	
36. Placówka wywiadowcza Komendy Wojskowej w Przemyślu	
37. Placówka wywiadowcza Komendy Wojskowej we Lwowie	
38. Placówka wywiadowcza Komendy Wojskowej w Morawskiej Ostrawie	
39. Placówka wywiadowcza Komendy Wojskowej w Sibinie ^l	
40. Placówka wywiadowcza Komendy Wojskowej w Zagrzebiu	
41. Placówka wywiadowcza Komendy Wojskowej w Innsbrucku.	
42. Placówka wywiadowcza (Komendy Wojskowej w Feldkirch ^m	

¹⁹⁸ Kommandeur-General in Bosnien-Herzegovina – Głównodowodzący w Bośni-Hercegowinie (Sarajewo).

Na kopercie i w komunikacji telegraficznej podawać: Komenda wojskowa dworca

43. Oficer wywiadowczy na dworcu we Lwowie
44. Oficer wywiadowczy na dworcu we Lwowie – Podzamczu
45. Oficer wywiadowczy na dworcu we Stryju
46. Oficer wywiadowczy na dworcu we Samborze
47. Oficer wywiadowczy na dworcu we Przemyślu
48. Oficer wywiadowczy na dworcu w Ławoczne
49. Oficer wywiadowczy na dworcu w Kałuszu
50. Oficer wywiadowczy na dworcu w Rawie Ruskiej
51. Oficer wywiadowczy na dworcu w Chełmieⁿ
52. Oficer wywiadowczy na dworcu w Kowlu
53. Oficer wywiadowczy na dworcu w Lublinie
54. Oficer wywiadowczy na dworcu w Bohuminie
55. Oficer wywiadowczy na dworcu w Franzensfeste
56. Oficer wywiadowczy na dworcu głównym w Grazu
57. Oficer wywiadowczy na dworcu głównym w Mariborze
58. Oficer wywiadowczy na dworcu w Pragersku
59. Oficer wywiadowczy na dworcu w Zidani Most
60. Oficer wywiadowczy na dworcu południowym w Lublanie
61. Oficer wywiadowczy na dworcu w Assling
62. Oficer wywiadowczy na dworcu w Pivka
63. Oficer wywiadowczy na dworcu w Rijece^o

[Posterunki graniczne i kontrolne, urzędy cenzury]

64. Punkt kontroli paszportowej w Granicy
65. Punkt kontroli paszportowej we Lwowie
66. Punkt kontroli paszportowej w Rozwadowie (przez Sandomierz)
67. Punkt kontroli paszportowej w Tarnowie
68. c. i k. urząd kontroli w Sassnitz na Rugii
69. c. i k. urząd kontroli w Elten
70. c. i k. urząd cenzury Wiedeń
71. c. i k. urząd cenzury Budapeszt
72. c. i k. urząd cenzury Feldkirch

Policja Państwowa

73. Prezydium c. i k. Dyrekcji Policji w Wiedniu
74. Królewsko-Węgierskie MSW – Wydział Policji w Budapeszcie
75. Królewski-Chorwacko-Słoweńsko-Dalmatyński Rząd Krajowy Wewnętrzna Sekcja Policyjna w Zagrzebiu
76. Prezydium c. i k. Dyrekcji Policji w Grazu
77. Prezydium c. i k. Dyrekcji Policji w Trieście
78. Wydział Policji Państwowej c. i k. Namiestnictwa w Zadarze

79. Prezydium c. i k. Namiestnictwa w Innsbrucku
80. Prezydium c. i k. Dyrekcji Policji w Pradze
81. Prezydium c. i k. Dyrekcji Policji w Brnie
82. Komisariat Policji w Morawskiej Ostrawie
83. Prezydium c. i k. Dyrekcji Policji w Krakowie
84. Prezydium c. i k. Dyrekcji Policji we Lwowie
85. Prezydium c. i k. Dyrekcji Policji w Czerniowcach
86. Naczelnictwo Królewsko-Węgierskiej Policji Granicznej w Timișoarze
87. Naczelnictwo Królewsko-Węgierskiej Policji Granicznej w Sibiu

Placówki niemieckie

88. Oddział III b Sztabu Generalnego Armii w Berlinie
89. Naczelne Dowództwo Wschód (Ober-Ost – N.O.)
90. Przedstawiciel Oddziału III b Sztabu Generalnego Berlin
91. Placówka C – nadruk na kopercie – Prezydent Policji Berlin
92. Centralny Urząd Policji w Warszawie^p
93. Centralny Urząd Policji Kowno dla rosyjskiej guberni suwalskiej, Litwy i Kurlandii^q
94. Centralny Urząd Policji Wschód – Białystok w granicach niemieckiego obszaru etapowego^r
95. Szef Tajnej Policji Polowej przy Kwaterze Głównej marszałka Augusta von Mackensena, Bukareszt

Wyjaśnienia adresowe

A W komunikacji listownej

Wobec placówek 3–18, 22–25 i 28–40 na kopercie pisma służbowego należy podawać jedynie dowództwo; w przeciwnym wypadku obowiązują adnotacje do każdej z tych placówek.

B W komunikacji telegraficznej

Wobec placówek 3–18, 22–25, 28–40 jak w rozdzielniku, jednakże odnośnie Oddziału Wywiadowczego oraz jego oficerów stosować skróty: „N.A.”, „N.O.”, N.St.”

Wobec wszystkich central policji, Z.St., VHK, S.dd.S. H.St. i królewsko-węgierskiego naczelnictwa Policji granicznej stosować określenie – „POLMIL”.

W przypadku Centrali Policji Wschód w Białymstoku dawać: ZENTPOL.

Warszawa – CITO WARSCHAU.

C.St. Berlin – POLAWASTELLE BERLIN.

C Telegramy okólne

Wysyłać tylko w najpilniejszych przypadkach.

- D Pod koniec każdego pisma zamieszczać klauzulę rozdzielnika, by jasno określić, które placówki mają otrzymać pismo, np. „Wychodzi do placówek 5–9, 83–95, rozdzielnika z 1 czerwca 1917 r.”, ewentualnie do placówek niewymienionych w rozdzielniku.

- E Rozdzielnik należy postrzegać jako spis wszystkich placówek zajmujących się kontrwywiadem. Dzięki niemu w pilnych przypadkach szybciej uda się dotrzeć do odpowiedniej placówki, która musi zostać powiadomiona o przypadku szpiegostwa.
- F Dowództwo wojskowe całej służby kontrwywiadowczej podlega Biuru Ewidencyjnemu, Grupie Obronnej Sztabu Generalnego, która podejmuje konieczne działania po otrzymaniu rozkazu od szefa Oddziału Informacyjnego Naczelnego Dowództwa. Wszystkie pisma dla Naczelnego Dowództwa mają więc być adresowane do placówki nr 2 niniejszego rozdzielnika.⁵

^a Obok tekstu maszynopisu stempel: „Streng Geheim” (ściśle tajne) i „Durch Kurier” (przez kuriera).

^b Na górze po lewej stronie adnotacja odręczna czerwonym ołówkiem: „Mil. Att. Bern” (Militär-Attaché Bern – attaché wojskowy w Bernie), poniżej stempel: „K.u.k. Militär attaché Bern”, 2 załączniki. Podpis odręczny: płk M. Ronge.

^c Fragment dopisany odręcznie.

^d Punkt wykreślony.

^e Zewn. koperta: odcinek dowództwo specjalne Lipa.

^f Zewn. koperta: specjalne dowództwo etapów Kowel (północ-wschód).

^g Zewn. koperta: c. i k. Generalne Gubernatorstwo Wojskowe.

^h Zewn. koperta: c. i k. Generalne Gubernatorstwo Wojskowe.

ⁱ Zewn. koperta: c. i k. Generalne Gubernatorstwo Wojskowe.

^j Dopisek odręczny: „Przy Centrali Policji”.

^k „Telegramm: Polmil”.

^l W oryginale: „Nagyszeben”.

^m Nadruk na kopercie: „Militärstationskommando Feldkirch”.

ⁿ Adnotacja odręczna: „dekretom Wojennego Urzędu Kontroli nr 115762”.

^o Punkt skreślony.

^p Dla całego niemieckiego Generalnego Gubernatorstwa w Polsce.

^q Dla rosyjskiej guberni suwalskiej, jak również dla Litwy i Kurlandii.

^r Dla niemieckiego obszaru etapowego przy granicy; wykreślone i dopisane: dla całego terytorium Ober-Ost, włącznie z Białostoczczyzną i Grodzieńszczyzną.

^s Pod spodem słabo czytelna adnotacja odręczna.

Pismo: przekład z języka niemieckiego, oryginał, maszynopis.

ÖStA/KA, FA, AOK EVB, Kart. 3577 Res. 8714, k. nlb.

Nr 142

1917 czerwiec 12, Wiedeń. – Interpelacja poselska Stefana Lichta i posłów z jego klubu do premiera, hr. Heinricha Clam-Martinica na temat opóźnień w komunikacji pocztowej z austro-węgierskimi jeńcami wojennymi, zawinionych przez oddział cenzury korespondencji w Wiedniu. Fragment projektu odpowiedzi przygotowanej przez GZNB dla rządu austriackiego, wraz z załącznikiem, który stanowi odpowiedź Oddziału Cenzury GZNB na stawiane zarzuty.

1. Interpelacja^a – pisał dr. [Stefana] v. Lichta¹⁹⁹ i jego kolegów z ławy poselskiej^b do Jego Ekscelencji c. i k. Premiera Heinricha hr. Clam-Martinica²⁰⁰, dotycząca informacji odnośnie sytuacji austriackich jeńców wojennych oraz poprawy ich losu

Podczas odbywających się obecnie obrad ciał przedstawicielskich, zwłaszcza w niemieckim Reichstagu, w bieżącym czasie wojennym często pojawia się kwestia sytuacji znajdujących się w krajach nieprzyjacielskich jeńców wojennych. W Austrii jak dotąd skazani jesteśmy na informacje z obcych źródeł oraz okazjonalne wiadomości z codziennej prasy, zanim nieregularna i bywa że całkowicie zatrzymana komunikacja pocztowa z bliskimi pozwoli nam czegokolwiek się dowiedzieć. Powołane do tego instytucje monarchii, o czym jesteśmy przekonani, robią wszystko co możliwe, aby ulżyć losowi naszych jeńców wojennych. Jednakże jest rzeczą pilnie pożądaną, aby docierały do nas zbiorcze, szczegółowe sprawozdania na temat traktowania naszych jeńców wojennych oraz o powziętych działaniach, nad wypracowaniem zrównoważonych, praktycznych i zrozumiałych procedur postępowania z jeńcami. My Austriacy mamy dobre powody by oczekiwać takiej postawy. Nasze społeczeństwo z właściwą sobie poczciwością bierze udział w opiece nad nieprzyjacielskimi jeńcami, dlatego pamięta o swoich ojcach, synach i braciach w obcych krajach, oczekuje i wierzy, że oni też mogą liczyć na takie traktowanie. Niestety wiadomości bardzo często nie są optymistyczne. Dlatego powstaje paląca potrzeba, by miarodajna instytucja dostarczała dokładnych, pełnych informacji, które byłyby przekazywane przez Waszą Ekscelencję Radzie Państwa.

Szczególną uwagę należy poświęcić temu, by jeńcom wojennym, którzy już od dłuższego czasu – ponad 18 miesięcy znajdują się poza ojczyzną, drogą między państwowych porozumień przynajmniej ulżono w najlepszy możliwy sposób w ich okrutnie ciężkiej doli, Nadzwyczajnie długi czas wojny ujawnił takie sytuacje dotyczące jeńców, o jakich w ogóle nie myślano podejmując się wcześniej opracowywania międzynarodowego prawodawstwa. Już chociażby olbrzymia liczba jeńców stwarza całkiem nowe problemy, w stosunku do tego co sobie wcześniej wyobrażano.

¹⁹⁹ Stefan Licht (1860–1932) – pochodził z rodziny niemieckiej z Moraw. Ukończył wydział prawa uniwersytetu w Wiedniu, dr prawa. Po studiach pracował jako urzędnik sądowy i adwokat w Brnie. Czł. Izby Przemysłowo-Handlowej tamże. Jako polityk Niemieckiej Partii Narodowej (Deutsche Nationalpartei), w latach 1901–1918 poseł do austriackiej Izby Posłów. W parlamencie sekretarz klubu poselskiego swej partii. Po powstaniu republiki poseł do jej tymczasowego Zgromadzenia Narodowego (1918–1919). R. Böck, *Licht Stephan von*, w: ÖBL, t. 5, 1972, s. 184.

²⁰⁰ Heinrich Karl Clam-Martinic (1863–1932) – hr., jeden z ostatnich premierów austriackiej części monarchii austro-węgierskiej. 13 XII 1916 r. został wyznaczony przez cesarza Karola I na szefa rządu, wkrótce po śmierci Franciszka Józefa I. Jako premier zastąpił Ernsta von Koerbera, a jego gabinet utrzymał się tylko do 30 V 1917. 10 VII 1917 został gubernatorem wojskowym Czarnogóry, które to stanowisko piastował do końca wojny. F. Höglinger, *Ministerpräsident Graf Clam-Martinic...*

Interpelującemu nie wydaje się całkowicie utopijną idea, by wynaleźć takie środki i metody, aby na określonych zasadach bezpieczeństwa zrealizować na wielką skalę wymianę tych jeńców, którzy już od dłuższego czasu – około 18 miesięcy – znajdują się w nieprzyjacielskich rękach. Przynajmniej jak najszybciej muszą zostać wprowadzone przemyślane i uproszczone zasady takiej planowej wymiany, której skala winna być znacząco poszerzona a procedury ułatwione.

Przy tej okazji należy jednakże również zaakcentować, by uczynić wszystko co możliwe dla usprawnienia funkcjonowania komunikacji pocztowej między rodzinami a ich bliskimi w niewoli, by ją przyspieszyć i uczynić skuteczniejszą. Działania cenzorskie powinny zostać nadzwyczajnie ograniczone drogą międzypaństwowych umów. Trudno zrozumieć, co takiego mogliby przekazać jeńcy, których poczta za każdym razem jest na pewien czas zatrzymywana przed dalszą wysyłką, co nie byłoby znane ogółowi. Nie trzeba obawiać się informacji o ich traktowaniu, jeśli wypełnia się prawa i obowiązki wynikające z praw międzynarodowych i zasad człowieczeństwa. Depesze docierają dopiero po trzech tygodniach, karty pocztowe zazwyczaj dopiero po ośmiu tygodniach, zaś niezliczona ilość przesyłek do jeńców i od nich nie dociera do adresatów, co w ogóle nie powinno mieć miejsca. Wszystko należy uczynić, by osiągnąć przyspieszenie i polepszenie komunikacji.

Troska o jeńców wojennych rzadko pojawia się jako sprawa publiczna, mimo że dotyczy tak wielu rodzin. Niechaj ten apel, który wyływa z serca wielu tysięcy, zostanie wysłuchany i zostanie zrobione wszystko co możliwe, by poprzez skuteczne działania na tym polu i poprzez międzypaństwowe porozumienia, sytuację polepszyć i usprawnić. Stąd niżej podpisani kierują do Waszej Ekscelencji Pana Premiera następujące zapytania:

1. Czy zechciałby uzyskać od powołanych instancji dokładne informacje na temat losu austriackich jeńców wojennych oraz przedstawić je w Radzie Państwa w formie szczegółowego opracowania, oraz
2. Czy jest gotów, by w porozumieniu z rządem węgierskim, c. i k. Ministerstwem Wojny i c. i k. Ministerstwem Spraw Zagranicznych powziąć odpowiednie działania, by drogą porozumień międzypaństwowych doprowadzić do poprawy losu jeńców wojennych, a mianowicie ułatwić wymianę jeńców oraz w miarę możliwości podnieść liczbę wchodzących w rachubę osób, jak i ulepszyć efektywność komunikacji pocztowej z jeńcami, usprawnić ją i skutecznić?

Wiedeń, 12 czerwca 1917

^a W materiałach GZNB zachował się tylko odpis środkowego fragmentu interpelacji. Dokument został opublikowany w drukach Izby Poselskiej parlamentu austriackiego, zob. Haus der Abgeordneten – 4 Sitzung der XXII Session am 12 Juni 1917. Nr. 82/1 – Interpellation des Abgeordneten Dr. v. Licht und Genossen an Seine Exzellenz den Herrn k. k. Ministerpräsidenten Heinrich Grafen Clam-Martinic, betreffend Auskünfte über die Lage der österreichischen Kriegsgefangenen und die Erleichterung ihres Loses, s. 410–441.

^b Interpelację podpisali, w dwóch kolumnach, po lewej: dr Franz Dinghofer, August Denk, dr Paul Hofmann von Wellenhof, Robert Freissler, Fraz Held, dr Rudolf von Lodgman, Hans Knirsch, Hans Damm, Otto Lecher, dr Julius Röller, dr Julius Sylvester; po prawej: Stefan von Licht, dr Henrich von Oberleithner, Otto Steinwender, Hans Hartl, Jakob Lutschounig, Josef Wolfgang Dobernig, Philipp Langenhan, dr Josef Redlich, Wilhelm Teltschik, Rudolf Sommer, Anton Hueber, Richard Marckhl.

2. [Projekt odpowiedzi na interpelację poselską]²⁰¹

[...] Wszystko trzeba zrobić, aby ułatwić, przyspieszyć i zapewnić komunikację pocztową jeńców z ich bliskimi. Za zasadzie umowy międzypaństwowej można by nadzwyczajnie ograniczyć działania cenzorskie. [...] Interpelacje posłów Hartla i jego kolegów klubowych nagłośniły sprawę przeciągającej się komunikacji pocztowej z naszymi jeńcami wojennymi w Rosji i Rumunii. Należy ukarać winnych opóźnień. [...]

Nie mamy czasu na bardziej wnikliwe zapoznanie się z trybem pracy oddziału cenzury. Mogę jednakże zapewnić Panów Posłów, i zaprosić ich do osobistych odwiedzin by przekonali się że to prawda, że Szefostwo Cenzury tak dobrze jest to jest możliwe przewycięża wszystkie narastające trudności płynące z tego gigantycznego i wielojęzycznego materiału, i powołało placówkę cenzury, która nie ma swego odpowiednika na świecie ^a pod względem jej specyfiki^a.

[...] Winy za tak bolesne opóźnienia nie należy szukać w monarchii, lecz w Rosji względnie w Rumunii, ponieważ władze pocztowe i cenzorskie w monarchii pocztę

²⁰¹ Pisemnie odpowiedział na interpelację minister obrony krajowej, gen. Karl Czapp bar. von Birkenstetten (1864–1952), piastujący swój urząd w okresie 23 VI 1917 – 27 X 1918. Ze względu na to, że odpowiedź ta ani słowem nie wspomina o cenzurze listów, podajemy tylko jej główne tezy. Minister opisał ogromne zasługi, jakie władze austro-węgierskie, a także duński i szwedzki Czerwony Krzyż położyły od 1915 r. dla ratowania jeńców austro-węgierskich w Rosji. Podniósł również istotny wkład Centralnego Wspólnego Biura Rejestrowego Czerwonego Krzyża w Wiedniu, koordynującego wszelkie podejmowane na rzecz jeńców działania, nie wspomniał jednak nic o konkretnych formach takich działań. Odnośnie meritum sprawy – czyli zwiększenia efektywności funkcjonowania poczty jenieckiej i ograniczenia cenzury, stwierdził, że od dawna władze nie ustawały w wysiłkach, by wydajność komunikacji pocztowej z jeńcami rzeczywiście ulepszyć. Przyczyna opóźnień – zdaniem Czappa – leżała po stronie rosyjskiej. Obwiniął rosyjską dezorganizację, olbrzymie rozproszenie obozów jenieckich na terenach o słabej komunikacji, jak i częste przenoszenie jeńców z miejsca na miejsce. Straszliwa skala obecnej wojny oraz jej charakter były winne temu, że nie można było ulżyć losowi jeńców. Czapp na końcu swego pisma oddawał honor tysiącom bezimiennych zmarłych jeńców, stwierdzając, że należy im się wieczny honor, a ich rodzinom pomoc państwa. Odpowiedź została opublikowana w drukach Izby Poselskiej parlamentu austriackiego, zob. Ad. Dr. 466/I, XXII Session, 63, Wien 28 September 1917 – Anfrageantwortungen seiner Exzellenz des Herrn Ministers für Landesverteidigung, s. 1–3. W ramach GZNB przygotowano na potrzeby premiera rządu, a także ministra obrony krajowej projekt odpowiedzi na interpelację poselską. Ze względu na to, że jest to dokument bardzo obszerny, przytaczamy tylko te fragmenty, w których mowa jest bezpośrednio o cenzurze korespondencji jenieckiej. Podstawą sporządzenia dokumentu była odpowiedź na zarzuty podniesione w interpelacji, przygotowana przez Oddział Cenzury GZNB na potrzeby Ministerstwa Wojny, Wydział X ds. Jeńców Wojennych (stanowi ona załącznik do dokumentu).

z i do Włoch traktują tak samo, jak pocztę do i z Rosji, a więc także i tu powinny były powstać podobne zaniedbania, jeśli byłyby one spowodowane procedurami stosowanymi w monarchii.

Panowie Posłowie dalej wskazali na to, że korespondencja z Niemiec i Węgier szybciej dociera do naszych jeńców wojennych w Rosji, niż ta z Austrii, stąd wyciągnięto wniosek odnośnie nieudolności naszych władz. O ile na pierwszy rzut oka to przekonanie wydaje się mieć rację bytu, to po bliższym przyjrzeniu się sprawie traci się tą pewnością. [...]

Odnośnie wytkniętych przez Panów Posłów nadzwyczajnych, często wielomiesięcznych opóźnień wielkiej ilości korespondencji do naszych jeńców wojennych w Rosji i Rumunii, stwierdzić trzeba że mimo wszystkich podjętych działań zapobiegawczych nie da się nic zrobić, by całkowicie uniknąć błędów i pomyłek w poszczególnych przypadkach, takich jak wyżej wymienione; można jedynie stwierdzić z całym przekonaniem, że te osoby, którym powierzono kierowanie tą służbą, nie powinny być pociągnięte do odpowiedzialności, jak domagali się tego Panowie Posłowie, lecz raczej zasługują one na wdzięczność i uznanie.

Załącznik – [Odpowiedź Oddziału Cenzury]

Cenzura korespondencji jeńców wojennych

I. Cele i zadania cenzury

To, że przesyłki pocztowe idące bezpośrednio do krajów nieprzyjacielskich podczas wojny muszą zostać poddane kontroli, jest zrozumiałe dla wszystkich rozsądnych ludzi. Natomiast praktycznie nikomu nie wiadomo o tym, że właśnie cenzura listów jeńców wojennych poza obowiązkiem zatrzymywania w swoich granicach wszelkich informacji szkodliwych dla kraju, ma do spełnienia także inne jeszcze, nie mniej ważne zadanie natury charytatywnej. To zadanie polega na tym, by z płynącego nieprzerwanie i wartko strumienia korespondencji wytworzyć sobie możliwie pełny i wiarygodny obraz położenia jeńców wojennych a zwłaszcza własnych, jak również nieprzyjacielskich, ten obraz przedstawić powołanym władzom i instancjom opiekuńczym i w ten sposób wpływać w najlepszy możliwy sposób na polepszenie losu jeńców wojennych. Oby tej cenzurze jenieckiej, jak i temu wszystkiemu co nazywa się cenzurą i na co większość ludzi reaguje tylko z nienawiścią, oszczędzono takich zarzutów: musi ona znosić te zarzuty ze świadomością, że jej zamiarem jest tylko błogosławiona działalność dla dobra jeńców wojennych.

II. Organizacja służby cenzorskiej

Ideą założycielską na której zbudowano organizację służby cenzorskiej poczty jenieckiej w Monarchii, jest centralizacja. To co przyświecało jej twórcom od początku, to przekonanie że tylko skomasowanie całej działalności w jednej placówce umożliwi jednolitą pracę, i pozwoli wyszukać w tym materiale informacje

mające dużą wagę dla kwestii charytatywnych, zostało po wielokroć potwierdzone przez doświadczenia ostatnich lat wojny. Oczywiście pewne trudności, które musiały pojawić się podczas jednolitego cenzurowania wszystkich korespondencji jenieckich w jednym miejscu, trzeba było pokonywać stopniowo i wreszcie osiągnięta została pożądana całkowita jednolitość w ten sposób, że cała przeznaczona dla jeńców korespondencja została przekazana do specjalnej placówki, c. i k. Komisji Cenzury w Budapeszcie. To oddzielenie cenzury budapesztańskiej nie stało się jednak ciężarem, ponieważ cała przychodząca poczta jeniecka zaadresowana do krajów nieprzyjacielskich i neutralnych pozostała w Oddziale Cenzury w Wiedniu i dlatego także, że jednolite postępowanie z przynależną im korespondencją w obu urzędach cenzury jest unormowane przez specjalne rozporządzenia.

III. Struktura i tryb działania Oddziału Cenzury GZNB

Z tego co już stwierdzono wynika, że Oddział Cenzury ma cenzurować i odprawiać całą korespondencję nieprzyjacielskich jeńców wojennych, dalej całą przychodzącą do monarchii pocztę własnych jeńców wojennych oraz tą wychodzącą z Austrii do naszych jeńców wojennych w krajach nieprzyjacielskich (i neutralnych). Aby dać wyobrażenie o ilości tej poczty i lepiej zrozumieć to, co dzieje się dalej, należy tutaj włączyć kilka danych statystycznych. Dzienna ilość poczty przychodzącej i wychodzącej obecnie wynosi przeciętnie 350–400 tys. sztuk. Przejmowaniem, sortowaniem, cenzurowaniem i odprawianiem tej poczty obecnie zajmuje się 790 wojskowych niezdolnych do służby frontowej, w tym 55 oficerów, 42 ochotników i 490 opłaconych pracowników pomocniczych, porozdzielanych między szefostwo cenzury i jego personel pomocniczy i grupę pocztową, zaś 30 – między 3 grupy językowe. Od czasu powstania Oddziału Cenzury do 1 lipca 1917 r. odprawił wiele milionów sztuk korespondencji. Aby mieć jakieś pojęcie o tej masie należy sobie uświadomić, że celem ich wysłania potrzebne były wagony kolejowe i że gdyby je postawić jeden na drugim, powstałaby ściana, która znacznie przerosłaby Katedrę św. Szczepana²⁰² pod względem szerokości i wysokości.

Tryb funkcjonowania Oddziału Cenzury można by przedstawić krótko i następująco: Przychodzące do Urzędu Pocztowego Wiedeń I masy korespondencji jenieckiej z zagranicy i kraju są odbierane wraz z rzeczami, i po stwierdzeniu ich ilości, zostają posortowane na 16 głównych języków przez oddział sortujący w grupie pocztowej, a następnie zostają przesłane do poszczególnych grup językowych. W tych grupach dokonuje się ich właściwego ocenzurowania i sprawdzony tam materiał w sposób uporządkowany według krajów przeznaczenia zostaje odesłany z powrotem do grupy pocztowej. Tam następuje jego ostemplowanie za pomocą maszyny stemplującej lub przez ręcznych pieczętników. Wreszcie zostaje on zapakowany w gotowe do wysyłki paczki korespondencji, przy czym poczta idąca

²⁰² Katedra, w centrum Wiednia.

do Rosji idzie bezpośrednio do Moskwy w workach, zaś poczta do Włoch w specjalnych workach trafia do Tranzytowego Urzędu Pocztowego w Bernie. Obieg każdej sztuki korespondencji od jej dotarcia do wyjścia z Oddziału Cenzury normalnie wynosi cztery dni i może następnie wydłużyć się jeszcze o kilka dni, z powodu nieregularnego napływu poczty, co jest nieuniknione wskutek zaległości poczty z Rosji. [...] Zrozumiałe jest, że oddział, którego stan osobowy przy całkowitym zatrudnieniu wszystkich sił, wystarczy do normalnej ilości poczty przychodzącej, nie jest już w stanie tak samo szybko poradzić sobie z dwukrotnie i więcej większą ilością poczty przychodzącej, jak dzieje się to w przypadku poczty z Rosji, stąd jest oczywiste, że po okresie nienormalnie wielkiej ilości korespondencji nadchodzą ponownie dni o niższym napływie i w ten sposób następuje wyrównanie. Szefostwo cenzury robi wszystko, aby powstające zaległości trwały zawsze najwyżej kilka dni i by możliwie jak najszybciej dokonać ich odprawienia.

IV. Zarzuty wobec Oddziału Cenzury

Prócz dobrze działającej, szybkiej i dokładnej pracy dopiętej na ostatni guzik, w ten sam sposób organizacja Oddziału Cenzury uwzględnia poszczególne błędy jak i nieuniknione zaległości odnośnie niektórych korespondencji. Każdy, kto sortował wielką ilość spraw jakiegokolwiek typu, wie, że tu i tam zdarzają mu się pomyłki, które muszą wystąpić w ludzkiej pracy i można je tylko maksymalnie ograniczyć, ale nigdy nie da się ich całkiem wyeliminować. Z pewnością może więc się wydarzyć, że takie błędy mogą się wydarzyć wobec ilości 400 tys. sztuk korespondencji codziennie odprawianej w Oddziale Cenzury, gdy pewna określona ilość korespondencji, może nawet cała jej paczka, zamiast do Rosji jest przesyłana do Włoch. Nie ma nic łatwiejszego niż wykorzystać taki przypadek by móc postawić Oddziałowi Cenzury ostre zarzuty.

Zdarza się również, że tu i tam spóźnia się korespondencja, której dopuszczalność stoi pod znakiem zapytania, a która winna zostać przedłożona u Kierownictwa Cenzury albo w odpowiedniej organizacji opiekuńczej, ale przypadki takich opóźnień są nieliczne, dotyczą najwyżej jednej korespondencji na kilkaset i nie obejmują przypadków korespondencji omijającej cenzurę i przesyłanej dalej. Dalej należy zawsze zwracać uwagę na fakt, że każda wychodząca za granicę korespondencja prócz cenzury własnej musiała jeszcze przechodzić przez cenzurę obcą, gdzie poddawano ją analogicznej procedurze. W cenzurze włoskiej, która jest scentralizowana podobnie jak nasza, opracowywanie korespondencji następuje rutynowo, a więc korespondencje do i z Włoch, jak pokazują tamtejsze statystyki, docierają do celu przeciętnie w 4–5 tygodni. Jest prawdopodobne, że współpraca władz po obu stronach frontu mogłaby się tu przyczynić do jeszcze poważniejszego skrócenia tego czasu. Osiągnięty już stan komunikacji pocztowej z Rosją może tutaj służyć za zadowalający przykład. W Rosji poczta która przeszła przez cenzurę wiedeńską, z rozporządzenia rządu rosyjskiego jest kierowana do Moskwy celem

ocenzurowania, podczas gdy poczta z Węgier kierowana jest do Piotrogradu. Pomimo tego cenzura Piotrogradzka przy dużo mniejszej ilości pracy nie osiąga swojego celu, ale działa na ogół rzetelnie, czego nie da się powiedzieć ostatnio o cenzurze moskiewskiej. Nieuniknionym skutkiem tego jest fakt, że poczta z Budapesztu znacznie szybciej dociera do adresatów w Rosji, niż ta wysyłana z Wiednia. Jeńcy wojenni, którzy wciąż obserwują opóźnienia w docieraniu poczty z Wiednia, nie mając pojęcia o prawdziwych przyczynach opóźnień, zwalają winę na cenzurę wiedeńską, i w ostry sposób, w czym odznacza się wpływ narastającej psychozy wojennej, prawdziwie po austriacku oskarżają i obrażają własną instytucję, zaś obcą cenzurę przedstawiają wdzięcznym masom jako całkowicie niewinną opóźnień.

Oddział Cenzury zapoznał się z licznymi takimi oskarżeniami, niegodnymi Austriaków, często głoszącymi sprzeczne treści, jakoby poczta austriacka przychodziła regularnie, zaś węgierska nieregularnie albo w ogóle, albo jeszcze inne oskarżenia, jakoby listy i widokówki z Wiednia w ogóle nie docierały, natomiast poczta z Czech i innych krajów koronnych docierała bezproblemowo, albo że docierają tylko listy tych, którzy mają krewnych w cenzurze, itd. itd. Oddział Cenzury nie czuje się w obowiązku, by odpowiadać na te sprzeczne wiadomości, dołoży za to starań, by rozbudowywać i ulepszać własny oddział cenzury, i poprzez Komitet Opiekuńczy przy Rządzie Rosyjskim spowodować polepszenie miejscowych stosunków w cenzurze. Oddział Cenzury poszedł już tak daleko, że przesyła Rosjanom pocztę już posortowaną pod kątem językowym, kierując ją do konkretnych placówek cenzury i guberni, jak dotąd jednak nie stwierdzono jeszcze polepszenia ze strony cenzury rosyjskiej. Na bazie planowanego porozumienia można wyrazić nadzieję, że nowy rząd drogą powołania dużej centrali sortującej pocztę jeniecką, zamierza wprowadzić tutaj pewne reformy.

V. Błędy popełniane przez ludność pod kątem korespondencji jenieckiej

Znaczącą część winy za problemy z cyrkulacją korespondencji jenieckiej ponosi samo społeczeństwo. Tutaj przede wszystkim trzeba wspomnieć nazbyt wylewnych autorów listów, którzy pomimo wciąż ponawianych ogłoszeń w prasie wciąż jeszcze przesyłają ogromne ilości korespondencji, nie oglądając się na to, że ta pozbawiona treści pisanina, szkodzi prawidłowemu obiegowi właściwie wypełnionej korespondencji. Należy wspomnieć tu tych, którym nie powinno się w ogóle zezwalać, by podawać listy o takiej długości, oraz takie napisane ołówkiem, pokreślone i rozpisane we wszystkich kierunkach, przy czym należy nadmienić, że nie chodzi tu o autorów listów, których nie stać na atrament [...]^b

^{a-a} Fragment wykreślony.

^b Dokument urywa się w tym miejscu.

Interpelacja: przekład z języka niemieckiego, druk.

Projekt odpowiedzi z załącznikiem: przekład z języka niemieckiego, kopia, maszynopis.

ÖStA/KA, FA, AOK GZNB E, Kart. 3781 Res. 9923, k. 1–2, 5, 3–8.

Nr 143

1917 czerwiec 19, Wiedeń. – Projekt referenta Referat IX, Paula Kammerera, Exh. Nr. 51, ujednocionej dyspozycji (wzorcowego sprawozdania) dla tych referatów, które zajmują się sprawami nieprzyjacielskich jeńców wojennych w monarchii austro-węgierskiej (Referaty VIII–XII).

Projekt

Referat IX Projekt ujednocionej dyspozycji dla tych referatów, które dotyczą spraw nieprzyjacielskich jeńców wojennych w Monarchii

Referat (nr & Prot. – Z.)

Referent (Nazwisko)

Jeńcy nieprzyjacielscy, np. jeńcy włoscy na terenie monarchii

I Ogólny

1. Przeciętny stan dotyczący nieprzyjacielskiego jeniectwa w monarchii. Istotne zmiany odnośnie uprzedniego sprawozdania miesięcznego:

- a) ulepszenia
- b) pogorszenia

2. Specjalne wiadomości o większym zasięgu, tzn. o znaczeniu większym niż lokalne

II Specjalne

1. Traktowanie:

a) wyżywienie

X skarg; XX wyrazów zadowolenia

b) zaopatrzenie, tzn. ubiory, obuwie, mycie itd.

X skarg; XX wyrazów zadowolenia

c) zakwaterowanie, tzn. warunki mieszkaniowe, stanowiska noclegowe

X skarg; XX wyrazów zadowolenia

d) kary

2. Informacje zdrowotne:

a) higiena, czystość

X skarg; XX wyrazów zadowolenia

b) choroby, opieka szpitalna!

X skarg; XX wyrazów zadowolenia

3. Możliwości pracy dla jeńców, warunki pracy

a) w obozach koncentracyjnych

X skarg; XX wyrazów zadowolenia (publiczne i prywatne)

b) urzędy pracy w głębi kraju

X skarg; XX wyrazów zadowolenia

c) przy armii w polu

X skarg; XX wyrazów zadowolenia

4. Komunikacja pocztowa, transakcje pieniężne:

- a) listy, funkcjonowanie służby pocztowej, omijanie zakazów, szyfry, przemyt informacji
- b) paczki, doręczanie, niedoręczanie, grabież, opóźnienia, tajne załączniki
- c) pieniądze, niewypłacanie zapomóg
- d) cenzurowanie poczty zagranicznej, krajowej, sprawy lokalne, postawa jeńców wojennych

5. Sprawy różne, niewymienione w pkt. 1–4, np.:

- a) informacje o świeżo wziętych do niewoli jeńcach
- b) jeńcy wymienieni
- c) dezercerzy i zdrajcy
- d) zmiana obozu i oddziału
- e) stosunek do ludności miejscowej
- f) sprawy seksualne, obietnice małżeństwa
- g) handel, lichwa, pozyskiwanie towarów z zagranicy dla zwierzchników
- h) nastroje

III Załączniki**1. Dosłowne cytaty z korespondencji w tłumaczeniu niemieckim według kolejności**

- a) pochodzących z korespondencji oficerów jeńców
- b) pochodzących z korespondencji szeregowców i podoficerów jeńców

2. Alfabetyczny spis miejsc pobytu jeńców

Przy każdym miejscu litera:

L – obóz koncentracyjny

A – oddział roboczy

I – przedsiębiorstwo przemysłowe

P – prywatna służba, np. u chłopów

ta rubryka, opatrzona numeracją stron, może służyć tymczasowo jako rejestr

3. Oryginalna korespondencja / wyłącznie ta zatrzymana / ma być dołączona

Uwaga: Do każdego z rozdziałów 1,2 itd. może, o ile jest to pożądane, być dołączane krótkie „ogólne” wprowadzenie do tego rozdziału^a.

Wiedeń, 19 czerwca 1917

dr Paul Kammerer

^a Poniżej odbity czerwonym tuszem stempel: „GZNB. Zensurabteilung. Präsidium 23.06.1917. Nr. Exh. 9418”.

Projekt: przekład z języka niemieckiego, oryginał, maszynopis.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB E, Kart. 3780 Res. 9418, k. nlb.

Nr 144

1917 lipiec 6, Wiedeń. – Meldunek naczelnika Polskiej Grupy Cenzury, rtm. Kazimierza Osiecimskiego-Czapskiego, Exh. No. 889/5 P, dotyczący realizacji Komunikatu nr 110, nakazującego usuwanie numerów formacji wojskowych i numerów poczty polowej ze stempli.

Meldunek z 6 lipca 1917^a

Temat: Usuwanie danych wojskowych

Przez Komunikat nr 110 zarządono, że przy równoczesnym podawaniu numeru formacji i numeru poczty polowej, należy usuwać jedynie ten pierwszy, natomiast ten drugi ma być pozostawiany. Zarazem wytyczna Nadcenzury nr 488^b wydana przez szefostwo nadcenzury na podstawie instrukcji grupy usuwającej poleca naczelnikom grup, by usuwać tak **numer formacji** jak i również **numer poczty polowej**, z uzasadnieniem, że pozostawiając numer poczty polowej i numeru formacji, które zazwyczaj są znane odbiorcy, można je uzupełnić drogą przesłuchania go. To rozporządzenie jest logicznym rozwinięciem Komunikatu nr 195^c i nie można w tej mierze cokolwiek mu zarzucić.

Jednakże pozostaje pytanie, czy nie byłoby słusniejsze usuwanie samego **numeru poczty polowej**, natomiast pozostawianie numeru formacji. Ta ostatnia informacja jest przecież – jak już wzmiankowano – częstokroć znana czyli możliwa do wywołania, nie zawiera w sobie niczego znaczącego, i może być istotna dla odbiorcy jako punkt wyjścia do podania adresu zwrotnego. Ponadto takie postępowanie odpowiadałoby zasadzie, że nigdy nie powinno się usuwać za dużo, lecz zawsze tylko to co istotne.

naczelnik grupy: rtm. Kazimierz Osiecimski-Czapski

^a W lewym górnym rogu, czerwonym tuszem stempel: „Polnische Zensurgruppe”. Poniżej tekstu, po prawej stronie odbity czerwonym tuszem stempel: „GZNB. Zensurabteilung. Präsidium 6.07.1917. Exh. No. 9535”.

^b Niestety nie udało się odnaleźć tego dokumentu.

^c Zob. T. 1, dok. nr 125.

Meldunek: przekład z języka niemieckiego, oryginał, maszynopis.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB E, Kart. 3780 Res. 9535, k. nlb.

Nr 145**1917 lipiec 18, Wiedeń. – Pismo Wojennego Urzędu Kontroli do Oddziału Cenzury GZNB, w sprawie zatrzymanej korespondencji i żądań dokumentów legitymacyjnych.**

W odpowiedzi na sprawozdanie z 18 czerwca 1917.

W przyszłości przedkładać tylko takie korespondencje, które dają podstawę do podejrzeń, że żądane dokumenty mogą posłużyć do nadużyć (np. poświadczenie o słowiańskiej narodowości może oznaczać uzyskanie osobistych korzyści). W centrali stwierdzono, że nie wolno wysyłać dokumentów do krajów nieprzyjacielskich, oprócz tych jedynie, które jako świadectwa wieku mogą służyć za podstawę do repatriacji.

Exh. 32, Referat V, Meldunek nr XXXI

Prośby o przesłanie dokumentów.

Prezentowane są następujące listy:

1. Zawiera świadectwo urodzenia
2. Zawiera prośbę o przesłanie rejestru/spisu studentów/matrykuły [...]

Pismo: przekład z języka niemieckiego, oryginał, maszynopis.

ÖStA/KA, Zst, KM KÜA, ser. 1, Kart. 201 Res. 109.591, k. nlb.

Nr 146**1917 lipiec 25, Wiedeń. – Uzupełnienie do Komunikatu nr 204 Szefostwa Cenzury, podpisane przez ppłk. Karla Angerera, zawierające wezwanie do przekazywania do grupy deszyfrującej por. Arthura Schütza wszelkich informacji w korespondencjach, mających związek z wykrytymi przez cenzurę niemiecką zamiarami wywołania buntów jeńców i dokonywania aktów sabotażu.**

Do Komunikatu nr 204^a

W swoim czasie ujawnione w prasie codziennej próby sabotażu przez jeńców wojennych nabierają w Rzeszy niemieckiej coraz większej skali.

Apropozycja i produkcja amunicji, wskutek aktów sabotażu poważnie ucierpiały. Ententa dąży do rozpoczęcia takiej samej zbrodniczej akcji na terenie monarchii.

Najpilniejszym zadaniem cenzury jest teraz wykrycie takich zamiarów. Każda korespondencja budząca choćby najmniejsze podejrzenie o związek z sabotażem ma być niezwłocznie przekazywana porucznikowi [Arthurowi] Schützowi w oddzielnej kopercie z adnotacją „podejrzenie sabotażu”. Rozkaz niniejszy ma

być wygłaszany do wszystkich cenzorów przez 2–3 tygodnie i odpowiednio nagłośniony.

Wiedeń, 25 lipca 1917

Szefostwo Cenzury
w zastępstwie: ppłk Karl Angerer

^a Adnotacja maszynowa: „Abt. D. Res. Nr. 4603”.

Komunikat: przekład z języka niemieckiego, kopia, maszynopis.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3750 Res. 4603, k. nlb.

Nr 147

1917 [lipiec], Wiedeń. – Podręcznik cenzorski wydany przez Wojenny Urząd Kontroli. Obejmował spis nowych przepisów dotyczących komunikacji pocztowej z zagranicą, wykaz przesyłek podlegających cenzurze, cenzorsko-techniczne przepisy ogólne oraz przepisy specjalne.

Poniższy podręcznik^a zawiera: w rozdziale I przewodnik po przepisach odnośnie komunikacji pocztowej z zagranicą; w rozdziale II – Wykaz przesyłek, objętych działalnością urzędów cenzury; w rozdziale III – przepisy ogólne oraz wywiedzione z dotychczasowych doświadczeń wskazówki odnośnie wykonywania cenzury; wreszcie w rozdziale IV poszczególne przepisy specjalne. Nie zamieszczono tutaj żadnych wskazówek odnośnie działalności urzędów cenzury, technik cenzorskich i wykorzystywania efektów pracy cenzury; leży to w gestii naczelników poszczególnych urzędów cenzury. Podręcznik przeznaczony jest głównie dla c. i k urzędów cenzury w Wiedniu (Cieszynie), Budapeszcie i Feldkirch, jak i do podporządkowanych im placówek cenzury paczek, stanowi jednakże pożądaną pomoc także do pozostałych (krajowych) urzędów cenzury jak i dla placówek kontroli granicznej.

Rozdział I

Zarządzenia odnośnie komunikacji pocztowej z zagranicą

1. W ramach komunikacji pocztowej monarchii z zagranicą wyróżnia się:
 - A. Komunikację z krajami nieprzyjacielskimi
 - B. Komunikację z krajami sprzymierzonymi i neutralnymi
 - C. Komunikację z c. i k. wojskowymi generalnymi gubernatorstwami w Polsce, Serbii i Czarnogórze oraz ich komunikację z zagranicą
 - D. Komunikację z terytoriami w Belgii i Polsce okupowanymi przez cesarskie wojska niemieckie
 - E. Komunikację z ziemiami monarchii okupowanymi przez nieprzyjaciela
 - F. Komunikację z Grecją

A. Komunikacja z krajami nieprzyjacielskimi

2. Komunikacja pocztowa bezpośrednia i pośrednia z krajami nieprzyjacielskimi jest zabroniona, wyjątek stanowi komunikacja jeńców wojennych i internowanych.
3. Do przetrzymywanych w krajach nieprzyjacielskich własnych obywateli jak i do pozostających na terenie monarchii nieprzyjacielskich jeńców wojennych można wysyłać:
 - a) Zwykłe listy do 100 g oraz kartki pocztowe do Francji i Wielkiej Brytanii (wraz z koloniami i posiadłościami), Włoch, Rumunii, Japonii, Portugalii wraz z koloniami oraz Rosji.
 - b) Dary (wzorcowe przesyłki) do 350 g do tych samych krajów z wyjątkiem Rosji.
 - c) Książki dla jeńców do Włoch i Rosji za pośrednictwem Oddziału H Centralnego Wspólnego Biura Rejestrowego.
 - d) Przesyłki wartościowe do Francji i Wielkiej Brytanii (wraz z ich koloniami i posiadłościami), Włoch, Rumunii oraz do jeńców wojennych w Rosji.
 - e) Zwyczajne przekazy pieniężne do 500 Franków do Francji i Wielkiej Brytanii (wraz z ich koloniami i posiadłościami), Włoch, Japonii i Rosji.
 - f) Paczki do 5 kg do Francji i Wielkiej Brytanii wraz z ich koloniami i posiadłościami, Włoch, Rumunii oraz do jeńców wojennych w Rosji.

Listy i pocztówki muszą być napisane czytelnym pismem; list nie może przekraczać długości czterech stron w formacie ósemkowym.

Listy, dary i przesyłki wartościowe powinny być przekazywane w formie otwartej. Listy wartościowe i paczki nie mogą zawierać żadnych napisów, nie może też być żadnych wiadomości w rubryce przeznaczony na dane adresowe.

4. Do przetrzymywanych w krajach nieprzyjacielskich własnych obywateli, jak i do obywateli krajów nieprzyjacielskich przetrzymywanych w monarchii, można wysyłać:
 - a) Zwykłe listy i pocztówki do Francji i Wielkiej Brytanii (wraz z ich posiadłościami kolonialnymi) Włoch, Japonii, Portugalii wraz z koloniami, Rumunii i Rosji.
 - b) Przesyłki wartościowe do Francji i Wielkiej Brytanii (wraz z koloniami).
 - c) Zwykłe przekazy pieniężne do 500 franków do Francji i Wielkiej Brytanii (wraz z koloniami), do Japonii i Włoch.
 - d) Paczki do 5 kg do Francji i Wielkiej Brytanii wraz z koloniami oraz do Włoch.

Listy i pocztówki muszą być napisane czytelnym pismem; list nie może przekraczać długości czterech stron w formacie ósemkowym.

Listy, dary i przesyłki wartościowe powinny być przekazywane w formie otwartej. Listy wartościowe i paczki nie mogą zawierać żadnych napisów, nie może też być żadnych tekstów w rubryce przeznaczony na dane adresowe.

5. Przesyłki do krajów nieprzyjacielskich od osób z armii liniowej są zabronione.

B. Komunikacja pocztowa z zagranicą

6. Komunikacja pocztowa z Niemcami nie podlega żadnym ograniczeniom.
7. Komunikacja z krajami sprzymierzonymi lub neutralnymi podlega następującym ograniczeniom:

- a) Listy (prócz tych, które zgodnie z punktem 17 nie podlegają cenzurze) muszą być przekazywane otwarte.
- b) Pocztówki, obrazki z miast, dzielnic miast, miejscowości, krajobrazów, ważnych obiektów wojskowych, budowli komunikacyjnych i gospodarczych, najważniejszych gmachów i pomników monarchii, krajów sprzymierzonych oraz terenów nieprzyjacielskich zajętych przez wojska austro-węgierskie oraz sprzymierzone, jak również listy, które takie ilustracje zawierają, są niedopuszczalne. Ten zakaz dotyczy także pocztówek, których strona ilustracyjna została zaklejona, jak i dołączonych do pocztówek tekstów (negatywów, kliszy itd.).
- c) Wszelkie druki, sztychy, litografie, wykonane ręcznie bądź mechanicznie, powinny być związane sznurkiem i wysyłane w listach lub paczkach, w tym:
 - I. Mapy, mapy wypukłe, przewodniki z opisami miejscowości, wystawione na sprzedaż zgodnie z przepisami (punkt 25).
 - II. Gazety abonowane (prenumerowane) lub przekazywane bezpośrednio przez redakcje do urzędów pocztowych.
 - III. Książki, dzieła sztuki, muzykalia i druki bezpośrednio przekazane pocztą przez drukarnie.
 - IV. Cenniki firm handlowych, których wysyłka jest w interesie krajowego rynku, pod warunkiem zapośredniczenia przez pocztę, nie powinny one przekraczać rozmiarów normalnego druku i muszą trzymać się określonej liczby przesyłanych cenników (wykluczony masowy druk).
 - V. Druki pożyczek wojennych Banków i instytucji finansowych pod warunkiem bezpośredniego nadania przez pocztę.
 - VI. Odcinki pocztowych druczków nie powinny zawierać żadnych pisemnych wiadomości.
 - VII. Paczki nie powinny zawierać żadnych pisemnych wiadomości.

Na odcinkach przeznaczonych na informacje adresowe nie wolno umieszczać żadnych wiadomości.

8. Wwóz ukazujących się w krajach nieprzyjacielskich²⁰³ wydawnictw periodycznych jest zakazany; z wyjątkiem: druków dla c. i k. dworskiej

²⁰³ * Zajęte przez wojska sprzymierzone terytoria nieprzyjacielskie nie są uważane za wroga zagranicę, więc ukazujące się tam wydawnictwa periodyczne mogą być wwożone.

biblioteki; dla władz księstw, dla instytucji naukowych (np. szkół wyższych i ich instytutów) oraz bibliotek, dla centralnej komisji statystycznej, oraz zamówionych egzemplarzy dla przedstawicielstw dyplomatycznych. Wwóz druków zwartych z nieprzyjacielskich krajów nie jest zakazany, jednakże publikacje te podlegają kontroli policyjnej.

C. Komunikacja pocztowa z c. i k. wojskowymi generalnymi gubernatorstwami w Polsce, Serbii i Czarnogórze oraz komunikacja między nimi a zagranicą

9. Na obszarze wojskowych generalnych gubernatorstw w Polsce, Serbii i Czarnogórze urzędy pocztowe obsługują szczególnie ważną dla korespondencji prywatnej c. i k. pocztę etapową oraz pocztę urzędów telegraficznych. Odnośnie komunikacji tych urzędów z monarchią oraz komunikacji generalnych gubernatorstw między sobą zostaje postanowione:

- a) Nadawane być mogą kartki korespondencyjne, otwarte listy, druki (gazety), próbki towarów, otwarte nadane listy z przesyłkami wartościowymi, druki pocztowe i druki pocztowe kas oszczędnościowych.
- b) Doręczane mają być karty korespondencyjne, listy, gazety, próbki towarów, paczki bez przedmiotów wartościowych do 5 kg, listy z wartościową zawartością oraz zawiadomienia pocztowe.

10. Komunikacja z zagranicą c. i k. generalnych gubernatorstw jest utrzymywana z Niemcami, Luksemburgiem, Bułgarią, Turcją, Szwajcarią, Szwecją, Norwegią, Danią i Holandią.

Dopuszczone są: tylko zwyczajne listy, zwykłe pocztówki i próbki towarów. Przesyłki za granicę muszą posiadać znaczki, dokładnie określone adresy nadawców i nie mogą zawierać jakichkolwiek wiadomości natury wojskowej; Mogą być w języku niemieckim i francuskim, w przypadku Polski także polskim; w komunikacji zaś z Serbią i Czarnogórą w języku serbo-chorwackim; jednakże tylko po niemiecku alfabetem łańskim.

D. Komunikacja pocztowa z zajętymi przez cesarskie wojska niemieckie Belgią i Polską

11. Dopuszczone są:

- a) Z Belgią:
Otwarte i jednostronnie wypełnione listy zwykłe, pocztówki, druki, próbki towarów i papiery wartościowe w języku niemieckim i francuskim, przekazy pocztowe pod tymi samymi warunkami i w takiej samej objętości jak w komunikacji z Niemcami, paczki do 5 kg bez przekazów wartościowych i przesyłki za pobraniem. Przesyłki nie mogą zawierać żadnych wiadomości o zbrojeniach, ruchach wojsk lub okrętów i wszelkich działaniach wojskowych.

- b) Z Generalnym Gubernatorstwem Warszawskim:
Opatrzony znaczkami, zwykłe, otwarte i jednostronnie zapisane przesyłki listowne każdego rodzaju i zwyczajne przekazy pocztowe.

Przesyłki listowne mogą być napisane wyłącznie w języku niemieckim lub węgierskim; język polski dopuszcza się w przypadku pocztówek. Przesyłki nie mogą zawierać żadnych treści o tematyce wojskowej; muszą też zawierać dokładne dane nadawcy.

E. Komunikacja pocztowa z ziemiami monarchii pozostającymi pod okupacją nieprzyjaciela

12. Do przekazywania wiadomości między własnymi obywatelami a tymi, znajdującymi się na ziemiach okupowanych przez Włochy, lub tymi tam wywiezionymi, służy wyłącznie Centralne Wspólne Biuro Rejestrowe, wydział L.

Przesyłanie korespondencji na terytoria monarchii zajęte przez Rosjan jest możliwe tylko zgodnie z pkt. 35.

F. Komunikacja pocztowa z Grecją

13. Greckie miejscowości zajęte przez wojska nieprzyjacielskie mają być traktowane jako tereny wrogie i w związku z tym odnoszą się do nich ograniczenia wynikające z komunikacji z krajami nieprzyjacielskimi²⁰⁴.

Rozdział II

Wysyłki obligatoryjnie cenzurowane i nie podlegające cenzurze

14. Wszystkie przesyłki wysyłane za granicę z terytorium monarchii albo generalnych gubernatorstw wojskowych Polski, Serbii i Czarnogóry, włącznie z przesyłkami poczty polowej, **podlegają cenzurze**; to samo dotyczy wszystkich przesyłek kierowanych z krajów nieprzyjacielskich lub neutralnych do monarchii albo do wojskowych generalnych gubernatorstw Polski, Serbii i Czarnogóry.

15. Cenzurowanie jest obowiązkiem, w przypadku komunikacji z krajami nieprzyjacielskimi (korespondencja jeńców wojennych i internowanych cywilów) **Oddziału Cenzury Centralnego Wspólnego Biura Rejestrowego**, Urzędu Informacyjnego dla Jeńców Wojennych w Wiedniu, jak również Komisji Cenzury Korespondencji Jenieckiej w Budapeszcie²⁰⁵, lub c. i k. urzędów cenzury wojskowej w Wiedniu (wraz z filią w Cieszynie), Budapeszcie i Feldkirch, oraz takich oddziałów jak:

Urząd Cenzury Feldkirch w związku z komunikacją między monarchią a z jednej strony Generalnymi Gubernatorstwami Wojskowymi w Polsce, Serbii i Czarnogórze, oraz z drugiej strony ze Szwajcarią oraz Lichtensteinem.

Urząd Cenzury Wiedeń (wraz z filią w Cieszynie)²⁰⁶ w związku z komunikacją między Austrią, Bośnią i Hercegowiną, Generalnymi Gubernatorstwami

²⁰⁴ * Obecnie komunikacja pocztowa z Grecją została zupełnie wstrzymana.

²⁰⁵ * Cenzura paczek zob. pkt 18 i 53.

²⁰⁶ * Zakres oddziaływania filii w Cieszynie obejmuje komunikację między Czechami, Morawami, Śląskiem, Galicją, Bukowiną – z jednej strony, oraz z Luksemburgiem, Holandią, Danią, Szwecją, Norwegią i Ameryką – z drugiej strony.

Wojskowymi w Polsce, Serbii i Czarnogórze z jednej strony, oraz Luksemburgiem, Holandią, Danią, Norwegią, Szwecją, Hiszpanią i zamorskimi krajami z drugiej strony, dalej Węgrami, Bośnią i Hercegowiną, Generalnymi Gubernatorstwami Wojskowymi w Polsce, Serbii i Czarnogórze po jednej stronie, oraz Bułgarią, Turcją i Grecją po drugiej stronie.

Urząd Cenzury Budapeszt w związku z komunikacją między Węgrami po jednej stronie, oraz z Luksemburgiem, Holandią, Danią, Szwecją, Norwegią, Hiszpanią i zamorskimi krajami po jednej stronie, dalej Węgrami, Bośnią i Hercegowiną, Generalnymi Gubernatorstwami Wojskowymi Serbią, Polską i Czarnogórą po jednej stronie, oraz Bułgarią, Turcją i Grecją po drugiej stronie.

Cenzura przesyłek kierowanych do Niemiec (włącznie z obszarem okupowanej Belgii i Generalnym Gubernatorstwem Warszawskim) oraz do Generalnych Gubernatorstw Wojskowych w Polsce, Serbii, Czarnogórze, nadawanych spoza obszaru armii liniowej, będzie dokonywana zgodnie ze szczególnymi wytycznymi przez określone, ruchome komisje cenzury. Dla obszaru armii liniowej obowiązują przepisy szczególne.

16. Przesyłki krajowe podlegają cenzurze tylko na **obszarze armii liniowej** oraz w specjalnie wyznaczonych strefach²⁰⁷.

17. Nie wolno cenzurować:

I. Przesyłek, których adresaci:

- a) są członkami Domu Panującego,
- b) są dygnitarzami państwowymi albo członkami rodzin panujących krajów sprzymierzonych lub neutralnych,
- c) są urzędnikami władz cesarsko-królewskich, cesarskich i królewskich, królewskich węgierskich, królewskich węgierskich chorwacko-slawońskich jak również bośniacko-hercegowińskich.

II. Przesyłek przedstawicielstw dyplomatycznych lub konsularnych, w tym:

- a) Przesyłek pomiędzy dyplomatycznymi przedstawicielstwami w monarchii z jednej strony oraz rządu monarchii, oraz dyplomatycznymi przedstawicielstwami jej krajów związkowych a krajami neutralnymi i sprzymierzonymi po drugiej stronie,
- b) Przesyłek pocztowych pomiędzy papieską nuncjaturą w Wiedniu a Watykanem z jednej strony, oraz między papieskimi misjami w krajach nieprzyjacielskich z drugiej strony,
- c) Korespondencji dyplomatycznych przedstawicielstw w monarchii wysyłanych do podlegających im konsulatów poszczególnych krajów związkowych w monarchii, jak również w drugą stronę,

²⁰⁷ * Obecnie Pilzno, Bruck a.d.M., Przerów, Ołomuniec, Bogumin, Morawska Ostrawa, Nowy Sącz, Oświęcim.

- d) Korespondencji rządów krajów sprzymierzonych lub neutralnych (Ministerstwo Spraw Zagranicznych lub Departament Stanu w Waszyngtonie) wysyłanych do ich konsulatów w monarchii, jakkolwiek wszystkie przesyłki wzmiankowane w punktach a – d, by uniknąć cenzury, muszą być zaopatrzone w adnotację wysyłającego urzędu po stronie adresowej, oficjalną pieczęć (stempel pieczętarki lub oznakowane zapięcie nie wystarczy) oraz być zaadresowane bezpośrednio do przedstawicielstw albo do szefów tychże, ale w adresie musi to być podkreślone;
- e) Korespondencji kierowanej do Rzeszy niemieckiej przez niemieckie konsulaty (misje) w monarchii oraz niemiecki konsulat honorowy w Wiedniu pod warunkiem, że te korespondencje są zaopatrzone w adnotację od wysyłającego urzędu po stronie adresowej i posiadają oficjalną pieczęć,
- f) Kierowanych do niemieckich placówek kontroli granicznej na granicy niemiecko-austriackiej przesyłek służbowych od niemieckich misji konsularnych w monarchii, Bułgarii i Konstantynopolu,
- g) Korespondencji urzędowej między niemieckimi misjami konsularnymi i konsulatami honorowymi w monarchii, jak również z władzami wojskowymi i cywilnymi w monarchii, dalej w obrębie okręgów poszczególnych konsulatów także do partii politycznych z zastrzeżeniem, że korespondencja będzie zaopatrzona w adnotację wysyłających konsulatów po stronie adresowej i oficjalną pieczęć, dalej w obrębie okręgów urzędowych, dopóki nie są one bezpośrednią strefą wojenną, także kierowanych do niemieckich konsulatów w monarchii pism, petycji w sprawach osobistych.
- III. Korespondencji, kierowanych do aktywnych c. i k. oraz królewskich węgierskich ministrów lub od nich wychodzących, w przypadku tych ostatnich tylko o ile posiadają na kopercie urzędową odznakę ministerstwa i są zaopatrzone w pieczęć twardą lub miękką.
- IV. Listy arcybiskupów i biskupów jak również ich ordynariuszy do c. i k. ambasady przy Tronie Świętego Piotra i do Tronu Świętego Piotra w Rzymie oraz z powrotem.
- V. Urzędowych przesyłek pocztowych niemieckich biur celnych w Austro-Węgrzech do biur celnych i odpowiednich urzędów państwowych w Niemczech.
- VI. Nadawanych bezpośrednio od odnośnych redakcji na poczcie egzemplarzy „Neue Freie Presse”²⁰⁸, „Zeit”²⁰⁹, „Fremdenblatt”²¹⁰, „Reichspost”²¹¹, „Neues Wiener Tagblatt”²¹², oraz „Pester Lloyd”²¹³.²¹⁴

²⁰⁸ „Neue Freie Presse” – gazeta wiedeńska założona przez Adolfa Werthnera wychodząca w latach 1861–1939. W latach 1908–1920 wydawcą był Moritz Benedikt. Dziennik o kierunku liberalnym, redaktorem naczelnym przez wiele lat był Eduard Bacher, korespondentami gazety w Paryżu – Rafael Barsch, Max Nordau i od 1891 Theodor Herzl, założyciele ruchu syjonistycznego. Gazeta była częstym obiektem ataków satyryka Karla Krausa.

VI. Kierowanych do dyplomatycznych przedstawicielstw w Wiedniu gazet zagranicznych.

18. Cenzurę wszystkich wysyłanych z monarchii za granicę i stamtąd przycho-
dzących **paczek** (z wyjątkiem paczek dla jeńców wojennych i internowanych)
wykonują urzędy cenzury paczek^b.
 19. Prowadzona przez monarchię **poczta tranzytowa** między państwami północ-
nymi a zamorskimi jak i krajami bałkańskimi po jednej stronie, oraz Szwajcarią
i Lichtensteinem po drugiej stronie, jest cenzurowana w Feldkirch; poczta
tranzytowa między krajami północnymi i zamorskimi z jednej strony, oraz
krajami bałkańskimi z drugiej strony, jest cenzurowana w Wiedniu.
- Określone w punktach 17, I, oraz II, przesyłki tranzytowe nie podlegają cenzurze.

²⁰⁹ „Die Zeit” – dziennik wydawany w latach 1902–1919, posiadający własne wydawnictwo i drukarnię. Gazeta zajmowała się tematami kulturalnymi, niekiedy politycznymi. Współpracownikami pisma byli m.in. Bertha von Suttner, Felix Salten, Theodor Herzl, Hugo von Hofmannsthal, Tomáš Garrigue Masaryk i Anton Wildgans.

²¹⁰ „Fremdenblatt” – dziennik rządowy, wychodzący w Wiedniu (1847–1919); w 1847 przerwę w wydawaniu spowodowały dramatyczne wydarzenia Wiosny Ludów. Gazeta oscylowała pomiędzy sympatiami dla konserwatystów i dla liberałów. Z czasem pojawiły się dodatki – ekonomiczny i sportowy (relacje z wyścigów konnych). Redakcja wyrażała austriacki mocarstwowy punkt widzenia. W polityce zagranicznej opowiadający się za koncepcją Wielkiej Austrii, w kwestii narodowościowej popierający centralizm Franciszka Józefa I, a nie federalizm Franciszka Ferdynanda. Od maja 1916 do marca 1919 redaktorem był Friedrich Eder. Z początkiem 1918 r. dziennik znalazł się pod wpływem kręgów przemysłowych oraz niemieckiego nacjonalizmu, domagając się połączenia Niemiec i Austrii. Na bazie gazety powstało pismo „Der Neue Tag” (1919–1920). G. Melischek, J. Seethaler, *Die Wiener Tageszeitungen...*, s. 115; *Österreichische Retrospektive Bibliographie...*, ser. 2, t. 2, s. 276–277.

²¹¹ „Reichspost” – ukazujący się w Wiedniu od 1894 r. dziennik austriacki. Gazeta była nieoficjalnym pismem Partii Chrześcijańsko-Socjalnej. W latach 1902–1938 redaktorem naczelnym był monarchista Friedrich Funder, w tym czasie gazeta opowiadała się za politycznym konserwyzmem oraz zwalczała ekonomiczną pozycję Żydów. Gazeta zaadresowana była głównie do kleru katolickiego i katolickich czytelników. Aż do końca monarchii dziennik twardo popierał dynastię. Po I wojnie światowej gazeta popadła w silny kryzys ekonomiczny, utrzymywała się z subwencji od holenderskich i amerykańskich biskupów. Gazetę zlikwidowały władze nazistowskie.

²¹² „Neues Wiener Tagblatt” – dziennik ukazujący się w Wiedniu w latach 1867–1945, należał do największych nakładowo gazet austriackich do 1938 r. Gazeta powstała jako następczyni „Wiener Journal”. Pod względem politycznym wspierała niemieckich liberałów i ostro zwalczała socjaldemokratów. W okresie wojny jej redaktorem naczelnym był Wilhelm Singer, a od 1917 Emil Löbl. Po 1938 r. gazeta stała się organem propagandowym nazistów. Ostatni numer ukazał się w momencie rozpoczęcia bitwy o Wiedeń, 7 IV 1945.

²¹³ „Pester Lloyd” – niemieckojęzyczny dziennik ukazujący się w Budapeszcie w latach 1854–1945. Do 1945 r. pozostawał na Węgrzech wiodącym i największym niemieckojęzycznym dziennikiem o tendencjach liberalno-demokratycznych. Wydawało go Towarzystwo Pester-Lloyd. Gazeta adresowana była do kręgów kupieckich i przemysłowców oraz bankowców.

²¹⁴ * „c. i k. urzędy cenzury w Wiedniu oraz Budapeszcie mają przed wysyłką przez urzędy pocztowe poddawać rewizji te przesyłki prasowe za pośrednictwem oddelegowanych do tego organów”.

Rozdział III

Przepisy i wskazówki odnośnie wykonywania cenzury.

Zalecenia ogólne.

20. Cała nadchodząca do urzędów cenzury poczta musi być sprawdzana pojedynczo, a nie zbiorczymi próbkami.
21. Przy jak najdalszym wykorzystaniu czasu pracy i siły roboczej pożądane jest, by ten materiał opracowywać w taki sposób, by mógł on być przesłany dalej przy następnej wysyłce pocztowej. Szczególnie szybko należy potraktować listy handlowe (przesyłki bankowe oraz druki pożyczek wojennych).
22. Ukazujące się w kraju druki periodyczne (gazety itd.) podlegają bez wyjątku policyjnej cenzurze prasy. Cenzura wojskowa ogranicza się do stwierdzenia, czy te publikacje (szczególnie te związane sznurkiem, opaską lub w kopercie) nie posiadają niedopuszczalnych wkładek, pisemnych dodatków (tajnych znaków, kropkowań itd.).
23. Przesyłki, których wygląd, wzorzec i wzorzec użytkowy oraz cechy szczególne ogólnie odpowiadają, należy po kontroli przez „Komisję rewizyjną dla zagranicznej korespondencji pisemnej odnośnie ochrony prawnej” przesłać za granicę (z wyjątkiem Niemiec). Te przesyłki, które nie posiadają odpowiedniego stempla pieczęci wyżej wzmiankowanej komisji rewizyjnej, muszą być do niej skierowane (Wiedeń, Techniczny Komitet Wojskowy).
24. Ukazujące się w kraju **druki zwarte** (ulotki, broszury, książki) podlegają policyjnej kontroli prasy tylko wówczas, gdy ich objętość nie przekracza 5 arkuszy drukarskich. Obszerniejsze druki mają być wówczas sprawdzone przez wojskowe urzędy cenzury, pod kątem ich treści; jeżeli wcześniej nie zostały określone jako niedopuszczalne. Druki dotyczące służby wojskowej, techniki wojskowej i nauk wojskowych mogą być przepuszczane dalej tylko za zgodą Wojennego Urzędu Kontroli; dotyczy to także ukazujących się w Niemczech druków tego rodzaju. Wysyłka druków od prywatnych osób do żołnierzy austro-węgierskich pozostających w niewoli w krajach nieprzyjacielskich jest niedozwolona; do tego powołane jest Centralne Wspólne Biuro Rejestrowe, oddział Informacyjny dla Jeńców Wojennych. Zbiorcze wysyłki, także poprzez komitety opieki nad jeńcami wojennymi w Wiedniu i Budapeszcie, mogą być wysyłane do Komitetu Pomocy Jeńcom Wojennym w Piotrogradzie, każda przesyłka (k. 171) musi posiadać sporządzony przez członka Komitetu spis książek.
25. Mapy terenowe, wypukłe, przewodniki z opisami miejscowości, których zbyt krajowy nie został zabroniony przepisami²¹⁵, mogą, z ograniczeniem wspomnianym w punkcie 7c, zostać wysłane do krajów sprzymierzonych.

²¹⁵ * Obecnie zabronione są zbyt i sprzedaż detaliczna map terenowych (z wyjątkiem map szkolnych), dotyczących terenów monarchii, gdzie prowadzone są teraz działania wojenne oraz okolic ufortyfikowanych w monarchii, w skali większej niż 1 : 100 000, dalej map terenowych krajów bałkańskich w skali większej niż 1 : 400 000.

Do krajów neutralnych mogą być wysyłane mapy terenowe, mapy wypukłe, które obejmują obszar monarchii, krajów sprzymierzonych oraz krajów bałkańskich, tylko wyjątkowo za szczególną zgodą władz; takie mapy nie mogą być w ogóle wysyłane za granicę. Naruszenia tych przepisów są karalne; zatrzymane przesyłki w wypadku dalszych poruczeń mają być ponownie kierowane do Wojennego Urzędu Kontroli.

26. Wysyłka pocztówek z ilustracjami miast, krajobrazów i obiektów o znaczeniu wojskowym – zob. punkt 7 b.
27. Wysyłka rozkładów jazdy pociągów (i statków)²¹⁶, ksiąg pokładowych za granicę nie jest regulowana specjalnymi przepisami. Wojskowe interesy wymagają jednakże, by wszelkie rozkłady jazdy jak również ich fragmenty, wyciągi z nich, które dotyczą tymczasowych przestojów komunikacyjnych i zlikwidowanych połączeń, oraz zawierają odwołania do transportów wojskowych, nie były wysyłane do krajów neutralnych.

Określone treści i ilustracje publikowane w drukach, jeśli mają charakter wojskowy, mogą być przepuszczane tylko jeśli zezwoliły na to Kwatera Prasy Wojennej, Biuro Prasowe Ministerstwa Wojny lub Podkomisja Prasy w Budapeszcie. Filmy i płyty fotograficzne z niewywołanymi jeszcze fotografiami, nie mogą być przekazywane dalej. Zwroty, czyli odesłane z zagranicy, niezamówione (nieodebrane) przesyłki mają być przechowywane przez 2 tygodnie.

28. Wszystkie przesyłki przekazane dalej za granicę (z wyjątkiem Niemiec) są zaopatrzone w pieczętkę „Ocenzurowane, c. i k. Oddział Cenzury”²¹⁷. Do nadruku ma być dołączona parafa albo numer cenzora. Przesyłki bez zezwolenia dalszej wysyłki mają adnotację „Zatrzymane (albo niedozwolone zwrot) c. i k. urząd cenzury...do tego dołączona jest jednocześnie parafa albo numer cenzora. Wszystkie przesyłki, za wyjątkiem każdej skierowanej do dalszego sprawdzenia, mają być przekazane do urzędów pocztowych.
29. Przepuszczone przesyłki, za wyjątkiem tych, które zostały oznaczone odpowiednim znaczkiem (druki pocztowe), mają pozostać zamknięte.
30. Jeśli podczas cenzurowania przesyłki został oderwany znaczek, to w biurze gdzie wydano znaczek, musi zostać zrobiona odpowiednia adnotacja.

Cenzura poczty tranzytowej

31. Przy cenzurze poczty tranzytowej najważniejszą zasadą jest, że tylko takie przesyłki lub ich części mają zostać wstrzymane, których przesyłka dalej może zaszkodzić naszym interesom wojskowym lub też naszym sprzymierzonym; dla wstrzymania dochodzeń/roszczeń odszkodowawczych należy ograniczyć się do zatrzymywania przesyłek poleconych.

²¹⁶ * Rozkłady jazdy żeglugi przybrzeżnej nie mogą być podawane w książkach pokładowych.

²¹⁷ * Umieszczany już na niektórych przesyłkach stempel: „Sprawdzone, dozwolone do przesłania dalej” oznacza, że ta przesyłka po ocenzurowaniu przez kompetentny urząd cenzury może być przekazana dalej także w wypadku tymczasowej blokady poczty.

32. O tym czy przesyłki poczty tranzytowej mają być zaopatrzone w adnotacje cenzury (punkt 28) czy nie, decydują same urzędy cenzury.

Cenzura korespondencji prywatnej i handlowej

33. Opinia publiczna została poinformowana drogą prasową, by w celu możliwie szybkiego przesłania korespondencji trzymać się następujących zasad: Prywatne treści nie powinny przekraczać objętościowo dwóch płaskich kartek papieru w formacie listowym, pismo musi być czytelne, poszczególne linijki tekstu powinny być od siebie oddzielone; należy unikać krzywego/ukośnego nadpisywania tekstu.

Papier listowy powinien być biały lub wyblakły, wielkość listu musi być zgodna z normą. Prywatne listy nie mogą posiadać żadnych załączników. Przesyłki które nie będą spełniać wyżej wymienionych wymogów, będą opracowywane dopiero w drugiej kolejności po pozostałym materiale; jeśli przedstawiać będą znaczne trudności dla cenzury, jeśli nadawca jest znany a treść istotna będą odsyłane nadawcy z odpowiednimi adnotacjami, lub zatrzymywane.

Przesyłki, które będą wymagały znacznie dłuższego czasu opracowania przez cenzurę, a zarazem jako wartościowe nie będą zatrzymywane (np. kolekcje znaczków), będą przechowywane przez dłuższy czas.

34. Ze względu na język (pisemny) w którym sporządzono korespondencje za granicę, nie stosuje się żadnych ograniczeń²¹⁸; Korespondencje w języku (piśmie) niezrozumiałym dla miejscowego urzędu cenzury należy traktować zgodnie z punktem 33.
35. Przeznaczone do wysyłki za granicę albo stamtąd przychodzące przesyłki listowe, mogą być przesyłane dalej, jeśli nie budzą zastrzeżeń i:
- a) dotyczą spraw jeńców wojennych i internowanych cywilów²¹⁹,
 - b) dotyczą spraw handlowych, których przebieg ma znaczenie dla monarchii i krajowych firm,
 - c) zabezpieczają pozostające w krajach nieprzyjacielskich dobra wartościowe własnych obywateli, albo
 - d) zachodzi komunikacja między własnymi obywatelami a zamieszkującymi pod okupacją rosyjską lub tam deportowanymi krewnymi²²⁰.
36. Wysyłka dokumentów osobistych (świadcstw chrztu albo dyplomów) do własnych obywateli przebywających w krajach nieprzyjacielskich jest niedozwolona, ponieważ doświadczenie uczy, że te dokumenty są pożądane w tym celu, by na podstawie odwołania do pochodzenia zostać odseparowanym od grupy

²¹⁸ * W strefie frontowej używanie języka hebrajskiego (pisma w tym alfabecie) jest wzbronione.

²¹⁹ * Zamknięte listy od znajdujących się w krajach nieprzyjacielskich naszych jeńców wojennych albo przychodzące do nich są przekazywane do wglądu Wspólnemu Centralnemu Biuru Rejestrowemu w Wiedniu.

²²⁰ * Wobec terytoriów zajętych przez Włochy pośrednictwo takie należy do Oddziału L Wspólnego Centralnego Biura Rejestrowego (pkt 12).

- własnych internowanych rodaków oraz mieć prawo do uprzywilejowanego traktowania. Oryginalne dokumenty nie mogą być dalej przesyłane, zaś odpisy dokumentów będą zatrzymywane.
37. Przy wysyłce osobistych dokumentów do przebywających w krajach neutralnych własnych obywateli, trzeba decydować odnośnie zezwolenia na dalszą wysyłkę od przypadku do przypadku; do osób, którym nie odmówiono prawa do służby wojskowej, nie wolno przysyłać żadnych dokumentów, które mogą być przez te osoby pożądane (zmiana obywatelstwa, zabezpieczenie majątku itd.), w wątpliwych wypadkach takie przesyłki powinny zostać przedłożone Wojennemu Urzędowi Kontroli.
38. Cenzura ma zapobiec, by drogą pocztową wydostawały się za granicę monarchii wiadomości, lub też zza granicy przenikały do monarchii informacje, które mogą zaszkodzić strategii wojennej. Stąd należy jak najdokładniej sprawdzić, czy w cenzurowanych przesyłkach nie znajdują się ukryte lub tajne informacje. **Wytyczną dla oceny dopuszczalności prywatnych informacji są ogólnie wiedeńskie oraz budapesztańskie dzienniki**, co w tych gazetach pisze się o aktualnej sytuacji, oraz politycznych, gospodarczych i wojskowych kwestiach, powinno być podstawą do prywatnych wiadomości²²¹. Niedozwolone wiadomości zazwyczaj należy unieczytelnić, pisma, które w całości nie nadają się do puszczania dalej, mają być zatrzymywane. Gdy części przesyłki (załączniki) są zatrzymywane, w części przepuszczonej przez cenzurę muszą pojawić się wskazówki na temat tych załączników.
39. **Osobom w armii liniowej za wyjątkiem przydzielonych do batalionów robotniczych jeńców wojennych jakakolwiek bezpośrednio komunikacja z krajami nieprzyjacielskimi jest zabroniona, osoby takie powinny skorzystać z uprzejmości pośredników na tyłach.** Cel tych działań zostanie osiągnięty, gdy także z tej korespondencji wszelkie dane, wgląd do ordre de bataille (miejsca stacjonowania wojsk i wyższych dowództw, charakterystyka oddziałów w powiązaniu z ich numerami poczt polowych itd.) zostaną usunięte.
40. Dalej osobom w armii liniowej zabrania się, przysyłać korespondencję przez cywilne (państwowe) urzędy pocztowe; takie przesyłki będą w takim przypadku odsyłane do instancji zwierzchnich wobec nadawcy.
41. Przesyłki które służą celom niedozwolonej propagandy pacyfistycznej oraz agitacji antywojskowej, będą zatrzymywane; jeden egzemplarz takich przesyłek ma być przekazywany do wglądu Wojennemu Urzędowi Kontroli. Nadchodzące z krajów Ententy tego rodzaju pisma propagandowe, broszury mają być tak samo traktowane.

²²¹ * Dla orientacji dla policyjnych biur prasowych odnośnie wytycznych, urzędy cenzury w Wiedniu, Budapeszcie i Feldkirch zostały oddzielnie o tym poinformowane.

42. Krajowe gazety nie mogą publikować prognoz pogody, map pogody, tabeli pogody, jeśli opisują one pokrótce jakiś dłuższy zamknięty okres czasu albo periodycznie (np. codziennie) się pojawiają, dalej raportów o skutecznych atakach nieprzyjacielskich samolotów i powodziach, jak również o podobnych katastrofach rozciągniętych na większych przestrzeniach; prognozy pogody, które mają co najmniej miesiąc, jak również lokalne informacje o pogodzie bez podawania ciśnienia powietrza (maksimum – minimum) oraz kierunków wiatru, są dopuszczalne. Te reguły dotyczą także pisemnych wiadomości kierowanych za granicę.
43. Do komunikacji z instytucjami, urzędami i związkami Czerwonego Krzyża w krajach nieprzyjacielskich i neutralnych służą wyłącznie korespondujące centralne instytucje i urzędy w monarchii (Federalna Dyrekcja Austriackiego Czerwonego Krzyża w Wiedniu, Dyrekcja Związków Czerwonego Krzyża w krajach korony Świętego Stefana w Budapeszcie, Centralne Wspólne Biuro Rejestrowe (oddział Jeńców Wojennych), Komitet opieki austriackiego Czerwonego Krzyża w Wiedniu i Węgierskiego Czerwonego Krzyża w Budapeszcie; tego rodzaju przesyłki kierowane za granicę od innych (wojskowych jak i cywilnych) instytucji monarchii muszą być przedkładane Wojennemu Urzędowi Kontroli.
44. Korespondencje krajowych instytucji zabezpieczających materiały wojenne są kierowane do wojskowych lub współpracujących z wojskiem transportów materiałowych. Towarzystwa zabezpieczające były już pouczane, że w takich korespondencjach treści mogące zaszkodzić interesom wojskowym (n.p. ilości sprowadzanych i zmagazynowanych materiałów wojskowych, dane na temat jakiego rodzaju materiał wojenny został zamówiony, specyfikacja poszczególnych elementów zamówienia jako tokarka dla pocisków, wypełnianie naboju itd. są wzbronione. Przesyłki nie stosujące się do tych zasad będą wstrzymywane. **Przy zabezpieczeniu** transportów materiałów wojskowych dokładniejsze dane są nie do uniknięcia; celem uszanowania interesów wojskowych w takich przypadkach pierwsza adnotacja może zawierać dane ogólniejszej natury (numer meldunku, opis samochodu lub statku, numer zabezpieczający, podczas gdy następne dane mogą zostać podane dopiero 6 miesięcy po mającym już miejsce transporcie. Korespondencje, które ignorują te przepisy dla firm zabezpieczających, będą odsyłane do Wojennego Urzędu Kontroli.
45. Pod względem **przekazów pieniężnych za granicę** obowiązują następujące przepisy:
Zabrania się, do obywateli państw:
a) Wielkiej Brytanii i Irlandii jak również jej kolonii posiadłości zamorskich
b) Francji i jej kolonii
c) Rosji
d) Włoch

- e) Rumunii
- f) Portugalii

Jak również do osób tam zamieszkałych, pośrednio lub bezpośrednio gotówką, w wekslach lub czekach, przekazem pocztowym albo w inny sposób przekazywać kwot pieniężnych, jak również złota oraz papierów wartościowych, pośrednio lub bezpośrednio. Wyjątki od tego zakazu mogą być ustalane tylko przez kompetentnego ministra finansów. Zakaz nie odnosi się do:

- a) Opłat, które są konieczne dla otrzymania lub zachowania Patentów, wzorów przemysłowych lub znaków towarowych w Rosji, Włoszech, Portugalii i Rumunii,
- b) Otrzymania zapomóg przez obywateli monarchii.

Przesyłki naruszające takie zakazy, jak również wątpliwe przesyłki są przedstawiane Wojennemu Urzędowi Kontroli.

46. **Wywóz not banku austro-węgierskiego**, świadczeń kasowych Wojennej Kasy Pożyczkowej jak również czeków i weksli na sumy w koronach jest **zakazany**, jeśli nie udzieli na to zgody austriacka oraz węgierska centrala dewizowa. Korespondencje, które wyłamują się spoza tego zakazu, będą przesyłane do kompetentnych władz finansowych.

Przekazy pieniężne na korony (ponad 200 koron) za granicę, są możliwe tylko za pisemną zgodą centrali dewizowej, wyłączając wszelkie przypadki, w których chodzi o dyspozycje cudzoziemców, którzy żyją lub tymczasowo mieszkają za granicą, (wypłaty oraz dyspozycje odnośnie własnego majątku) albo dotyczy to dyspozycji odnośnie rachunku i własnego dobytku takich osób.

Korespondencje, które ignorują te wytyczne, będą przekazywane najbliższym władzom politycznym I instancji. Dyspozycje takie nie odnoszą się do przekazów pocztowych i wniosków. Są jakkolwiek podejrzane przesyłki takiego rodzaju, że są przesyłane w dużej ilości na te same adresy, takie przesyłki mają zostać wstrzymane i przekazane najbliższej dyrekcji poczt i telegrafów²²². W Bośni i Hercegowinie każdy przekaz pieniędzy lub papierów wartościowych za granicę jest możliwy tylko za zgodą kompetentnych władz politycznych (za wyjątkiem przesyłek do jeńców wojennych i internowanych przebywających za granicą).

47. Wysyłka lub przekaz zagranicznych papierów wartościowych (za wyjątkiem zagranicznych losów loterii, dalej talonów, świadczeń, czynszów, dywidend, itd. [...])
48. Każdy obywatel monarchii, który – np. celem uniknięcia służby wojskowej, lub z innych powodów – uciekł za granicę, będzie widniał w swojej osobistej karcie

²²² * Znajdujące się na terytorium austriackim instytucje cenzury mają przekazywać takie przesyłki c. i k. Ministerstwu Handlu, Wydział XVIII w Wiedniu, z określeniem numeru sprawy 38015/P z 21 XII 1916.

ewidencyjnej, do których będą miały wgląd także instytucje cenzury. Przesyłki pieniężne do osób, znajdujących się w tej ewidencji, będą kierowane do sądów, w których wszczynane będzie przeciwko nim postępowanie²²³. [...]c

^a Podręcznik wydany w formie drukowanej książeczki, nakładem drukarni Ministerstwa Wojny. Na górze strony tytułowej stempel z godłem Austro-Węgier, z nadrukiem: „K.u.k. Kriegsüberwachungsamt” oraz „Telegrammzensurgruppe” (Grupa Cenzury Telegramów w Wojennym Urzędzie Kontroli). Pośrodku strony godło Austro-Węgier. Na dole miejsce i data wydania: „Wien 1917”. Podręcznik nie dotyczył bezpośrednio kwestii cenzorskich, zawarta w nim jest jednakże istotna informacja odnośnie podległości cenzurze wojskowej (Grupa Armii Arcyksięcia Eugeniusza) czterech urzędów cenzury istniejących poza Oddziałem Cenzury GZNB w Wiedniu. Całość podręcznika dotyczy kwestii procedur pocztowych towarzyszących komunikacji pocztowej monarchii z krajami nieprzyjacielskimi, neutralnymi i sprzymierzonymi. Mówi o rodzajach korespondencji niepodlegającej cenzurze, o cenzurze poczty tranzytowej, korespondencji handlowej i cenzurze paczek.

^b Dopisek: „Obecnie takie urzędy istnieją w Wiedniu, Bodenbach, Pradze, Feldkirch, Budapeszcie i Zemunie”.

^c Punkt dotyczący cenzury paczek został pominięty.

Podręcznik: przekład z języka niemieckiego, oryginał, maszynopis.

ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3747 Res. 4428, k. 968–978, drugi egzemplarz: ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, „ZS-W”, Kart. 3812, k. 6–17.

Nr 148

1917 sierpień 13, Wiedeń. – Załącznik A do Sprawozdania Referatu XXI za lipiec 1917 r., sporządzony przez referenta, dr. Oskara Thalberga, Exh. Nr. 23. Dotyczy nastrojów i sytuacji gospodarczej ludności austriackiej w kraju, na tyłach. Zawiera uwagi odnośnie działalności cenzury niemieckiej i rosyjskiej.

Spostrzeżenia odnośnie cenzury w innych krajach

1. Niemcy. Niemiecka cenzura w porównaniu z austriacką pracuje tylko na zasadzie sondażowej, badając ok. 30% materiału, ale bardzo dokładnie. Liczne usunięte fragmenty w korespondencjach wskazują na bardzo wnikliwą cenzurę, co można powiedzieć zwłaszcza o urzędach kontrolnych w Dreźnie, Stuttgarcie i w Berlinie. Pozostałe urzędy kontrolne pracują bardziej liberalnie, a więc wiadomości na temat nalotów w Mannheim, głodzie, ostrych atakach na rząd i nawet na cesarza Wilhelma są przepuszczane.

Jak dotąd nie udało się odczytać usuniętych fragmentów, w związku z tym nie można było odczytać tych informacji, odnoszących się do kwestii obronnych. Autor sprawozdania drogą okrężną wykrył natomiast, że cenzura niemiecka zatrzymała

²²³ * Krajowe instytucje bankowe zostają równocześnie pouczone, by nie udzielać żadnych wypłat takim osobom.

list niemieckiej firmy poligraficznej, na temat nowej techniki klejenia papieru. Austriacki cenzor uważa, że chodzi tu o nieujawnienie Austriakom tej techniki z powodu rywalizacji gospodarczej z austriackim przemysłem papierowym. Środki usuwające są bardzo dobre – tekstu nie można już odczytać, został zniszczony za pomocą cieczy. Za pomocą kilku listów stwierdzono obecność usuniętych pism pisanych tuszem sympatycznym. W sprawach wojskowych cenzura ta jest bardzo surowa, podczas gdy w dziedzinie gospodarczej jest bardzo pobłażliwa i przepuszcza wiadomości o drożyznie, niedoborach żywności, wyższości cen i głodzie.

Wszystkie listy za granicę są cenzurowane, zwłaszcza przesyłki z Palestyny poddawane są rygorystycznej kontroli, na co wskazują liczne fragmenty usunięte w tych listach. Nie ma jednolitej metody usuwania, jako że używane są rozmaite rodzaje tuszu, ale i też nożyczki. Generalnie usuwa się mało, co wskazuje na duży procent listów zatrzymywanych. [...] ^a

7. Rosja. Jak dotąd napływające listy badane przez cenzurę rosyjską wskazują że jest ona fatalnie zorganizowana i bazuje na indywidualnych umiejętnościach cenzora. Niekiedy usuwał on zupełnie nieszkodliwe fragmenty, przeocząc te znacznie istotniejsze. Numer cenzora umieszczony jest zarówno na kopercie, jak i na rogach listów. Przy każdym liście są inne metody usuwania. Stosowane są tusze, atramenty, pisak atramentowy, wykreślanie, wycinanie. Cenzorzy rosyjscy nie usuwają licznych fragmentów, które tylko zaznaczają, zaś usuwać je ma oddzielny oddział. Niekiedy zaś oddział ten danych tych po prostu nie usunął. Praktycznie zawsze udaje się stwierdzić, czy Rosjanie usunęli fragment listu. Stwierdzono też że Rosjanie badali list na okoliczność pisma atramentem sympatycznym. [...] ^b

^a Opuuszczono fragment dotyczący cenzury holenderskiej, szwedzkiej, norweskiej.

^b Dokument niekompletny.

*Załącznik do sprawozdania: przekład z języka niemieckiego, oryginał, maszynopis.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3752 Res. 4763, k. 987–989.*

Nr 149

1917 sierpień 23, Wiedeń. – Program zebrania naczelników grup. Zaplanowane zagadnienia to m.in. sortowanie językowe poczty, sprawozdanie grupy usuwającej i traktowanie korespondencji napisanej w dialektach różnych języków.

Zebranie naczelników grup, 23 sierpnia 1917 r.

1.) Oczekiwana wizyta szefa sztabu generalnego

Konieczna najwyższa mobilizacja całego personelu służbowego. Każdy ^a eksces musi zostać energicznie zduszony w zarodku. Godne pożałowania wypadki

ostatniego czasu: korespondencje zatrzymane w oddziale zostały znalezione w toalecie w koszarach Rossauer. Niezbędne ograniczenie urlopów dłuższych niż 14 dni. Żadnego poparcia ze strony naczelnictwa grupy, gdy regulamin na to nie zezwala. Braki – przeprowadzona kontrola ze strony szefostwa cenzury (załączniki).

2.) Sprawozdanie Nadcenzury (załączniki)

- a) Procent błędów.
- b) Sortowanie językowe.

Starania por. [Franza] Berana^b pokazały, że także dobrze posortowany materiał jest często odsyłany przez grupy do grupy sortującej. Aby temu zapobiec, cenzorzy mają od teraz wszystkie korespondencje, które dostają do ręki, ale które z jakichś powodów nie zostały przez nich ocenzone (obcojęzyczne, zabronione) opatrywać w lewym rogu małą parafą **ołówkiem**. Dalej okazało się, że większa ilość korespondencji, a zwłaszcza takiej pisanej w dialektach z pogranicza dwóch języków, była odrzucana przez wszystkie grupy jako obcojęzyczna, więc całymi tygodniami, a nawet miesiącami wędrowała ona między grupami, ale nikt jej nie cenzurował. Trzeba temu zapobiegać. Zasadą musi być to, że **żadna grupa nie ma prawa odrzucić korespondencji**, która jest napisana w dialekcie języka tej grupy, a która jest zrozumiała przez cenzorów w tej grupie. Dalej naczelnicy grup mają meldować szefostwu cenzury, jakie specyficzne dialekty znają cenzorzy w ich grupach, aby korespondencje w tych dialektach mogły być przekazywane tym grupom.

- c) Krajowe korespondencje nieprzyjacielskich jeńców wojennych, które w myśl Komunikatu nr 206 mają być bez wyjątku przekazywane dalej, ale wracają z Niemiec jako zabronione^c.

3.) Sprawozdanie grupy usuwającej.

Wciąż licznie występujące bezsensowne usunięcia pozwalają dostrzec, że przegląd poczty przeznaczonej do usunięcia w grupach **wciąż jeszcze nie** odbywa się z należytą uwagą. Ogólne oddziaływanie na opinię publiczną przez wzgląd na zadania wywiadowcze jest niedopuszczalne.

- 4.) Korespondencje do uprzednio okupowanych i obecnie wyzwolonych Galicji i Bukowiny mają być odtąd kierowane na zwykły sposób. Odpada poczta adresowana dotąd „do centrali uchodźców”.
- 5.) Wiadomości o porcie w Genui (załącznik).
- 6.) Składane w referacie XXI meldunki o sytuacji gospodarczej i nastrojach ludności na odbitych terytoriach Galicji i Bukowiny mają być badane ze szczególną uwagą^d.
- 7.) Rosyjski Czerwony Krzyż porozumiał się z Komitetem Pomocowym dla Jeńców Wojennych Brandstätte, że odtąd cenzura rosyjska zaprzestanie wielokrotnie obserwowanej praktyki usuwania nieszkodliwych danych adresowych. O ile dalej pojawią się takie przypadki, to mają być one z załączeniem oryginalnej korespondencji **każdorazowo zgłaszane szefostwu cenzury**^e.

^a Dalej słowo niezrozumiałe.

^b Dopisek odręczny: „o obserwację” – wykreślono, dodano: „o przesłuchanie” – ostatnie słowo nieczytelne.

^c Dopisek odręczny: „mają być kierowane wraz z meldunkiem tygodniowym do Referatu XXIV”.

^d Dopisek odręczny: „załącznik”.

^e Fragment wykreślony, odręcznie dopisano: „meldowane Referatowi XXI (załącznik)”.

Program narady: przekład z języka niemieckiego, oryginał, maszynopis.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3743 Res. 3926/21, k. nlb.

Nr 150

1917 wrzesień 4, Wiedeń. – Pismo szefa Sztabu Generalnego, w zastępstwie płk. Maximiliana Rongego, wyznaczające kpt. Leonarda Henniga na szefa Urzędu Cenzury w Feldkirch w miejsce ppłk. Theodora Primavesiego.

Naczelne Dowództwo^a

NA. nr 13124 z 4 IX 1917

Szef Sztabu Generalnego²²⁴

Kpt. SG Leonhard Hennig, w swoim czasie na służbie w Biurze Ewidencyjnym c. i k. Sztabu Generalnego, został wyznaczony na szefa Urzędu Cenzury w Feldkirch, jako że dotychczasowy szef, ppłk [Theodor] Primavesi, został uznany zdolnym do służby wojskowej. Kpt. Hennig 5 września uda się do Feldkirch celem objęcia nowego stanowiska.

Ppłk Primavesi po zdaniu stanowiska odda się do dyspozycji Ministerstwa Wojny i **poleca mu się**, by oczekiwał w Feldkirch na dalsze rozkazy Ministerstwa.

Za szefa Sztabu Generalnego:
płk Maximilian Ronge

Do wiadomości:

1. Grupa Cenzury; 2. Urząd Cenzury w Wiedniu; 3. Urząd Cenzury w Budapeszcie

²²⁴ W tym czasie był nim Arthur bar. Arz von Straussenburg (1857–1935) – gen., w 1878 r. wstąpił do armii, szybko awansował, w randze por. został przydzielony do SG. Pełnił funkcję szefa sekcji w Ministerstwie Wojny. W stopniu Feldzeugmeistra (gen. broni) po wybuchu I wojny światowej objął dowodzenie nad 15 Dywizją Piechoty, następnie nad 6 Korpusem. Uczestniczył w bitwie pod Limanową-Łapanowem w grudniu 1914 r. Brał udział w przełamaniu frontu pod Gorlicami-Tarnowem w maju 1915 i w bitwie pod Brześciem. W kampanii rumuńskiej w 1916 dowodził 1 Armią w Siedmiogrodzie. 2 III 1917 po zdymisjonowaniu Conrada von Hötzendorfa, objął po nim stanowisko szefa SG armii austro-węgierskiej. Dowodził działaniami obronnymi przeciwko ofensywie Kiereńskiego w lipcu 1917 r., następnie przełamaniem frontu na froncie włoskim (Caporetto) oraz przebicciem się ku Piawie. Czł. Izby Panów w parlamencie węgierskim. *Arz von Straussenburg Arthur*, w: ÖBL, t. 1, z. 1, 1954, s. 31.

^a Na stronie tytułowej adnotacje: „NA [Nachrichtenabteilung, Oddział Informacyjny] nr 13124”; czerwonym tuszem: „Sehr dringend! [Bardzo pilne!] Urząd Cenzury Feldkirch – zastąpienie pplk. [Theodora] Primavesiego przez kpt. [Leonharda] Henniga”. Poniżej: „Otrzymują: c. i k. Ministerstwo Wojny, c. i k. Wojenny Urząd Kontroli, Biuro Ewidencyjne c. i k. Sztabu Generalnego. Do wiadomości: Urząd Cenzury Feldkirch”. W prawym górnym rogu pieczętka: „1917”. Na dole dokumentu stemple: „K.u.k. Kriegsüberwachungsamt” oraz „K.u.k. Zensurstelle Budapest – K. Gruppe”. Poniżej, po lewej stronie: „Do wiadomości: 1. Grupa Cenzury, 2. Urząd Cenzury Wiedeń, 3. Urząd Cenzury Budapeszt”. Na dokumencie dwa słabo widoczne znaki w kształcie pięcioramiennej gwiazdy.

Pismo: przekład z języka niemieckiego, oryginał, maszynopis.
ÖStA/KA, Zst, KM KÚA, ser. 1, Kart. 213 Res. 118.683, k. nlb.

Nr 151

1917 wrzesień 28, Wiedeń. – Odpowiedź naczelnika Włoskiej Grupy Cenzury A, Paula Kammerera, Exh. Nr. 662, do Szefostwa Cenzury, dotycząca Rozkazów Szefostwa Cenzury nr 15 i 180, oraz wyjaśniająca, dlaczego wprowadził we włoskich grupach wewnętrzną nadcenzurę, niezadowolony z wyników ich pracy.

Włoska Grupa Cenzury A
Nadcenzura grupowa i grupa Nadcenzury

Oдноśnie rozkazów Szefostwa Cenzury nr 15 i 180

1. Możliwie szeroka, poddana ocenie naczelnika grupy, nadcenzura grupowa której intensywność zależy od stanu liczebnego grupy, jest nieodzowna i w żaden sposób nie narusza konieczności istnienia również grupy nadcenzury. Obie grupy nadcenzury pracują częściowo w innym celu, i cele te tu i tam nie zawsze dają się połączyć.
2. Grupa nadcenzury nie może zaspokoić głównych celów nadcenzury grupowej swoimi **miesięcznymi** albo półmiesięcznymi sprawozdaniami, mianowicie **codziennego zapotrzebowania na dokładne podręczniki konieczne dla celów instruktażowych**.
3. Także cenzorzy pierwszej klasy, których nazwisk prawie nigdy nie można znaleźć w sprawozdaniach nadcenzury z powodu najmniejszej częstotliwości popełnianych błędów i pełnej wiarygodności, wymagają okresowego nadzoru. Jako że dobro grup i wiek cenzora normalnie stoją w bezpośrednim związku, z drugiej strony wiek, zjawiska samo-specjalizacji, które dopiero dzięki pomocy z zewnątrz pomagają poprawić nieświadomie pojawiające się błędy.
4. Odnosi się to do wszystkich grup, a zwłaszcza włoskich; uwzględniając specyficzne stosunki we **włoskiej grupie A**, należałoby zauważyć, że nigdy nie więcej niż 3 osoby (a więc niedokładnie w duchu litery rozkazu szefostwa cenzury 15)

często jednakże tylko 2 osoby zajmowały się wyrywkową nadcenzurą, i oni także robiły to tylko w przerwach podczas swojej normalnej służby. Naczelnik grupy i referent nie wchodził tu w rachubę, 1 i 2 zastępca natomiast zawsze w tym uczestniczyli; towarzyszył im instruktor, na wypadek zaś urlopowania zastępcy drugi instruktor. W ten sposób nie można było usunąć braków: wewnętrzna nadcenzura wykrywała błąd **najwyżej** na 2000 sztuk korespondencji dziennie!

5. **Podsumowanie:** Naczelnik grupy, który jest odpowiedzialny za wyniki pracy, potrzebował wewnętrznej nadcenzury jako jedynego środka, który miał kontrolować jakość jego grupy i przywrócić mu panowanie nad sytuacją. Wewnętrzna nadcenzura nie może być jednak postrzegana jako czysto mechaniczne narzędzie do przesiewania błędów, dzięki czemu grupa na zewnątrz wygląda znacznie lepiej niż wskazywałaby na to jej sytuacja wewnętrzna, jest to raczej **wprowadzenie do pracy przygotowawczej dla cenzorów**. Niżej podpisany nie ma prawa twierdzić, że swoją skuteczność grupa zawdzięcza głównie, jeśli nie wyłącznie, stałemu szkoleniu światopoglądowemu dzięki Nadcenzurze.

Wiedeń, 28 września 1917

dr Paul Kammerer

Pismo: przekład z języka niemieckiego, oryginał, maszynopis.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3743 Res. 3926/25, k. nlb.

Nr 152

1917 wrzesień 28, Wiedeń. – Komunikat nr 205/1 Szefostwa Cenzury, podpisany przez płk. Otto Kicka, zwracający uwagę na aktualność korespondencji, na bazie której referenci sporządzają swoje sprawozdania miesięczne.

Komunikat nr 205/1^a

Do wszystkich naczelników grup i referentów!

W niektórych sprawozdaniach referatów z ostatniego miesiąca ponownie zaobserwowano, że fragmenty korespondencji bardzo starej i całkiem młodej daty bez różnicy i bez wyjaśniającej wskazówki odnośnie okresu, kiedy powstały, są wykorzystywane w sprawozdawczości i ponownie załączane do sprawozdań. Takie postępowanie przeczy sensowi comiesięcznego sprawozdawstwa, które tylko wtedy osiąga swój cel, **gdy podsumowuje i prezentuje pojawiające się z miesiąca na miesiąc zmiany w stosunkach i poglądach**. Dlatego sprawozdania referatów muszą generalnie opierać się na korespondencjach młodszej daty; jeśli w sprawozdawstwie używane są starsze korespondencje, które zmieniają obraz

wytworzony we wcześniejszych sprawozdaniach lub też uzupełniają go w istotnych punktach, to należy to wyraźnie odnotować.

Szczególnym celem **politycznych** sprawozdań jest tak dalece jak to możliwe ukazać **ogólne** nastroje i odpowiednio to przedstawić. Tutaj należy starannie uwzględnić różnice występujące w różnych warstwach ludnościowych względnie klasach społecznych. Czy jest to ogólne spostrzeżenie, czy podziela je większość czy tylko mniejszość, jaka klasa społeczna je wyraża, to wszystko zawsze musi być wyjaśnione. Pojedyncze wiadomości mają być tylko wtedy odnotowywane, gdy pochodzą od wybitnej bądź wpływowej osobistości, przywódców partii, posłów itd. Sprawozdania muszą dawać dobrze skonstruowany, krótko ujęty, lecz zawierający ważny materiał rzeczowy opis pozbawiony jakiegokolwiek subiektywnego resentymentu. W samym sprawozdaniu muszą znaleźć się wszystkie ważne fakty. Oddzielone od sprawozdania i dołączane w załącznikach w postaci dodatkowych stron mają zawierać tylko takie fragmenty, które są istotne przez wzgląd na tożsamość piszącego bądź też są szczególnie charakterystyczne dla panujących w pewnych kręgach poglądów i nastrojów. Unikać należy zamieszczania większej ilości podobnych lub mało charakterystycznych fragmentów. Wszystkie odbitki mogą być zapisane tylko jednostronnie.

Szefostwo Cenzury
płk Otto Kick

^a Adnotacja maszynowa: „Abt. D. Res. Nr. 4645”.

Komunikat: przekład z języka niemieckiego, kopia, maszynopis powielany.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3743 Res. 3926/25, k. nlb.

Nr 153

1917 wrzesień 28, Wiedeń. – Program zebrania naczelników grup. Obejmuje sprawozdanie Nadcenzury, kwestie sortowania poczty, sumienności pracy cenzora oraz sprawy administracyjne.

Zebranie naczelników grup, 28 września 1917 r.

- 1) SPRAWOZDANIE NADCENZURY
 - a) Procenty błędów.
 - b) Nadcenzura zaobserwowała, że zatrzymywane są także korespondencje z krótkimi fragmentami na temat złych wyników żniw. Wydaje się, że chodzi tu o niezrozumienie jednej z decyzji powziętych na ostatnim zebraniu naczelników grup, w myśl której cenzura może w momentach szczególnych posuwać się dalej egzekwując prawo do zatrzymywania poczty. Ogólnie takie

krótkie spostrzeżenia mają być usuwane, względnie korespondencje mają być odsyłane.

- c) Według spostrzeżeń Nadcenzury cenzorzy nie przykładają się wystarczająco do podkreślania miejscowości przeznaczenia i kraju przeznaczenia. Zaobserwowano także częste błędne podkreślenia. Wobec tego trzeba zaznaczyć, że wskutek scedowania sortowania grupie pocztowej dokładne i wiarygodne podkreślenie musi być dokonywane z całą pilnością, ponieważ nadzwyczajnie ułatwia ono właściwie sortowanie.
- d) Nadcenzura w grupach jest wzbroniona^a.
- 2) Kontrola czasu obiegu korespondencji w oddziale – druga i trzecia próba (por. załącznik).^b
- 3) Sortowanie poczty na podstawie obszarów okupowanych i nieokupowanych w Rumunii. Główny Urząd Poczty Polowej w Bukareszcie ostatnio odesłał większą ilość korespondencji, które miały zostać wysłane na nieokupowany obszar Rumunii, lecz wskutek błędnego przekierowania miejscowego oddziału trafiły na obszar okupowany. Każda grupa, która zajmuje się jeszcze sama sortowaniem poczty, musi jak najdokładniej zwracać uwagę na to, by zapisane reguły dzielenia korespondencji na tereny okupowane i nieokupowane w Rumunii były jak najściślej przestrzegane. Placówka sortująca w grupie pocztowej otrzymała już w tej sprawie stosowne zalecenia.
- 4) Wobec zameldowanego nadejścia korespondencji, na których są adresy jeńców wojennych, mają być one kierowane do szefostwa cenzury^c.
- 5) Sprawozdania referentów. Komunikat nr 205^d.
- 6) Amerykańskie biuro dla celów podburzania ludności monarchii. Załączone akta Abt. D. Res. 4693.
- 7) Każda bezpośrednia korespondencja grup na zewnątrz jest absolutnie zabroniona. Wszystkie pisma zaadresowane do poszczególnych grup mają być odprowadzane do kancelarii szefostwa cenzury i zamknięte.
- 8) Normalna praca musi być wykonywana przez każdego cenzora w sposób dokładny z wydatkiem wszystkich sił i umiejętności i nie może doznawać uszczerbku z powodu dużej ilości zadań. Niedopuszczalna jest sytuacja, że cenzor podczas swoich normalnych czynności ułatwia sobie pracę i opracowuje tylko niewielką część korespondencji, podczas gdy ma do przepracowania większą jej ilość, opracowuje ją krócej. Cenzorzy, którzy pracują w ten sposób nie mają prawa do nadgodzin.
- 9) Przepisy wydane odnośnie przydzielania urlopów mają być absolutnie przestrzegane, każdy urlop dłuższy niż 14 dni wymaga opieczetowanego świadectwa lekarskiego. Zabrania się cenzorom osobiście komunikować się z szefem cenzury w sprawach urlopowych, jako że urlopów udziela się tylko na podstawie pisemnych podań wraz z koniecznymi załącznikami i wyłącznie poprzez naczelnictwo grupy^e.

10) Kasa zapomogowa	
Stan kasy na dzień 1 maja 1917	3514,95
Wpływy maj–wrzesień włącznie	12965,444
W tym loteria	3000
Pożyczka wojenna konsul Stiassny	5000
-----„----- dr Rudich	4334,19
Wr. Bank. V. Tiring	187,30

Suma: 16480,39

Wydatki: Maj	1325
Czerwiec	2275
(odręcznie: Koszty Loterii 1000 koron)	
Sierpień	820
Wrzesień	700

Suma: 6859

w tym jednakże 500 koron, pożyczone w czerwcu na aprowizację dla personelu
Stan na 28 IX 1917, więc koron 9621,39
na aprowizację dla personelu 500

^a Punkt dopisany odręcznie.

^b Dopisany podpunkt: „Poczta w” (dalej słowo niezrozumiałe).

^c Podpunkt dopisany odręcznie.

^d Fragment dopisany odręcznie.

^e Poniżej nieczytelna adnotacja odręczna.

Program narady: przekład z języka niemieckiego, oryginał, maszynopis.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3743 Res. 3926/25, k. nlb.

Nr 154

1917 październik 15, Wiedeń. – Program zebrania naczelników grup. Kwestie szkolenia cenzorów i ich stosunku do Nadcenzury.

Na zebranie naczelników grup^a

Instrukcja dla cenzorów

W ostatnich komunikatach już zwracałem na to uwagę, że naczelnicy grup mają koncentrować się na jak najdokładniejszym szkoleniu i nadzorowaniu cenzorów, ponieważ ostatnio odniosłem wrażenie, że nie dzieje się tak we wszystkich grupach. Raz jeszcze dobitnie przypominam, że konieczne jest wyjaśniające pouczenie, które musi odbywać się na bieżąco.

Praktyka uczy, że umiejętności i zrozumienie naczelnika grupy są niezbędne dla wartości całej grupy! Jako wzorcowy przykład mogę podać zaskakujące polepszenie włoskiej grupy N, która w krótkim czasie z najmniej wykwalifikowanej stała się jedną z najwyższej notowanych grup.

Stosunek do Nadcenzury

W ostatnim czasie pojawiają się coraz ostrzejsze konflikty między naczelnikami grup a Nadcenzurą. Korzenie tych szkodliwych dla służby sprzeczności widzę z jednej strony w niektórych nietrafnych poglądach na temat działalności Nadcenzury żywionych przez część naczelników grup, z drugiej zaś strony w tym, że niektóre organa Nadcenzury nieco za ostro stosują formalizm w wykładni komunikatów, i wydaje się że stoją na stanowisku własnej nieomyślności.

Nie uszczuplając doniosłości znaczących zasług Nadcenzury dla pracy Oddziału Cenzury, muszę odwołać się do statutu założycielskiego Nadcenzury, przypominając raz jeszcze, że Nadcenzura nie stanowi w żadnym razie **ostatniej rozstrzygającej instancji**, raczej zaś ma być kontrolnym organem pośredniczącym pomiędzy grupą a szefostwem cenzury.

Załadodzi niektóre istniejące konflikty sytuacja, jeśli naczelnicy grup, wtedy gdy różnica zdań nie prowadzi do jedności albo gdzie określone przepisy dopuszczają różne wykładnie, będą częściej zasięgać opinii szefostwa cenzury, którego instrukcje pomogą wyjaśnić wszystko organom cieszącym się jego zaufaniem^b.

^a Fragment dopisany odręcznie.

^b Poniżej dopisano odręcznie: „Nadcenzura ma natychmiast sprawdzać poczynione przez cenzora uwagi do listu” (dalsze fragmenty niezrozumiałe).

Program narady: przekład z języka niemieckiego, oryginał, maszynopis.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3743 Res. 3926/27, k. nlb.

Nr 155

1917 październik 15, Wiedeń. – Zarządzenie Szefostwa Oddziału Cenzury, podpisane przez płk. Otto Kicka, odnośnie nowych instrukcji usuwania niedozwolonych treści z korespondencji. Szczególną wagę przywiązywano do skarg głodowych i twierdzeń dot. niemożliwości wytrzymania utrzymującego się kryzysu zaopatrzeniowego w Austro-Węgrzech.

Nowe instrukcje usuwania^a

Zmieniona sytuacja wojenna i światowa wymaga przeorientowania praktyki usuwania.

Odtąd obowiązują następujące zasady:

a. Usuwanie informacji wojskowych

Przepisy w Komunikatach nr 162, 163 ad, 183, 195 pozostają w mocy. Informacje o kolejnictwie, drogach, tunelach itd. będą tylko wówczas usuwane, gdy chodzi wyraźnie o nowe budowle.

Samo zdanie „pracuję na budowie kolei”, „jestem zatrudniony na budowie kolei” „na stacji XX” nie dają podstawy do usuwania.

Nazwy okrętów wojennych i krążowników pomocniczych, okrętów podwodnych itd., własnych lub sprzymierzonych flot w poczcie wychodzącej tak w tekście jak również w adresach nadawcy (pieczętka) muszą być usuwane.

Korespondencja operujących flot podlega tym samym przepisom jak armia liniowa. Stempel „Urząd pocztowy marynarki Pola” nie jest usuwany.

b. Usuwanie wiadomości polityczno-gospodarczych itd.

Zasada: „Co jest w prasie codziennej, tego się nie usuwa” pozostaje w mocy.

Do usuwania należą:

Przesadnie ponure opisy nastrojów, odruchy niezadowolenia, drastyczne skargi głodowe.

Twierdzenia odnośnie niemożliwości lub trudności wytrwania.

Uogólniające wypowiedzi na temat nieudanych żniw, stanu zasiewów itd. we wszystkich krajach koronnych albo większych dystryktach.

Nie usuwać:

Podanych cen artykułów żywnościowych, artykułów pierwszej potrzeby itd.

Rzeczowych meldunków o brakach żywności, materiałów, sił roboczych, pozbawionych tendencyjnych uogólniających komentarzy. Wyrażania pragnienia pokoju, życzeń zakończenia wojny itd. Wiadomości indywidualnej natury odnośnie niekorzystnego stanu zasiewów, żniw itd.

Usuwanie musi koniecznie odbywać się w ten sposób, by ze zdania poprzedzającego i następującego nie można było w żaden sposób wyciągnąć wniosku co do treści usuniętego fragmentu.

We wszystkich niewspomnianych tutaj przypadkach obowiązują przepisy książki instruktażowej i komunikatów.

Wiedeń, 15 października 1917

Szefostwo Cenzury
płk Otto Kick

^a Adnotacja maszynowa: „Abt. D. Exh. Nr. 10317”.

Nr 156**1917 [październik, Wiedeń]. – Program zebrania naczelników grup.**

Na poranne zebranie naczelników grup:

1. Dla zapobieżenia kradzieżom, wszyscy pracownicy Oddziału Cenzury mają przychodzić do pracy bez jakiegokolwiek biżuterii, jako że za zaginięcie tych przedmiotów nie będzie brana odpowiedzialność.
2. Złe^a tłumaczenia będą kwestionowane na miejscu.
3. Naczelnicy grup nie są pośrednikami pomiędzy przełożonymi. Oficerowie mogą im przekazywać swoje pisemne wnioski, lecz naczelnicy grup mają przedstawiać swoje opinie w oddzielnych pismach.

^a Dopisek odręczny: „błędne”.

Program narady: przekład z języka niemieckiego, oryginał, maszynopis.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3743 Res. 3926/27, k. nlb.

Nr 157**1917 październik 22, Wiedeń. – Komunikat nr 184/5 Szefostwa Oddziału Cenzury, podpisany przez płk. Otto Kicka, reorganizujący Referat XIII ds. internowanych i konfirmowanych w Austro-Węgrzech.**

Komunikat nr 184/5^a

Do Referatu XIII (Sprawy internowanych i konfirmowanych w Monarchii) zostaje przyłączony Referat XIII a, który zajmował się sprawami uchodźców (ewakuowanych) w Monarchii. Wszystkie istotne wiadomości, także takie, które pochodzą spośród niedozwolonych w tutejszym urzędzie korespondencji, mają być przekazywane naczelnikowi Włoskiej Grupy Cenzury B, doc. dr. Leo Spitzerowi.

Szefostwo Cenzury
płk Otto Kick

^a Adnotacja maszynowa: „Abt. D. Res. Nr. 4462”.

Komunikat: przekład z języka niemieckiego, kopia, maszynopis.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3748 Res. 4462, k. nlb.

Nr 158

1917 październik 25, Wiedeń. – Program zebrania naczelników grup. Obejmował zagadnienia zadań naczelników grup, odpowiedniego usuwania niepożądanych treści, sprawozdań Nadcenzury i statusu Nadcenzury w Oddziale Cenzury.

Zebranie naczelników grup, 25 października 1917 r.

I. Zdwojenie wysiłku

Bezprzykładny wysiłek naszych i sprzymierzonych żołnierzy, którzy wczoraj rozpoczęli ofensywę także przeciwko włoskiemu nieprzyjacielowi, wymaga także od mieszkańców obszarów na tyłach frontu największego poświęcenia. Dotyczy to każdego, kto pełni służbę w oddziale, w pierwszej linii i bez względu na to, czy chodzi o oficerów czy szeregowych. W poczuciu wielkiej odpowiedzialności, którą muszę ponosić, muszę ze swojej strony jak najenergiczniej przeciwdziałać każdemu lenistwu albo wygodnictwu na służbie, i żądać także od wszystkich, którzy sprawują kierownicze stanowisko w oddziale, by także egzekwowali te zasady od własnych podwładnych. Każdy w oddziale jest zobowiązany do pracy, nie wystarczy się w niej pokazywać. Kto wykonał już swoje obowiązkowe prace specjalne, ten może pomóc przy innych zadaniach, a kiedy takich nie ma, może brać udział w cenzurowaniu.

II. Zadania naczelnika grupy

Zaobserwowałem, że niektórzy naczelnicy grup pojmują swoje zadanie wyłącznie jako służbę nadzorczą, pozostawiając sprawy cenzorsko-techniczne swoim zastępcom albo pozostałym specjalistom w grupie, nie zagłębiając się samemu w zadania służby cenzorskiej i nie próbując ich opanować. Przez takie zachowanie kierowanie grupą wymyka się z rąk tym naczelnikom, grzebiąc jednocześnie ich autorytet wobec cenzorów. Mam inne wyobrażenie o służbie naczelnika grupy. Żądam od niego jak najbardziej wnikliwego wgłębienia się także w sprawy techniki cenzury, ponieważ tylko wtedy stanowisko, które zostało mu powierzone, mianowicie funkcja naczelnika grupy, może być faktycznie spełniana.

Niepożądane instruowanie i scedowanie narzędzia pracy cenzorskiej na naczelnika grupy – grupa włoska^a.

III. Sprawozdanie Nadcenzury

[puste miejsce – brak tekstu]

IV. Pozycja Nadcenzury w Oddziale Cenzury

[puste miejsce – brak tekstu]

V. Praktyka usuwania

Zasady, zawarte w wydanych w Exh. 10317 nowych wytycznych dla Usuwania, znalazły zastosowanie także w wiadomościach na temat obecnych jesiennych żniw. Dlatego wszystkie uogólniające wiadomości o obecnych żniwach we wszystkich

krajach koronnych bądź większych okręgach, dalej takich, które pozwalają dostrzec upadające nastroje lub podkreślają niemożliwość (wielką trudność) wytrwania, mają być usuwane względnie zatrzymywane^a.

^a Fragment dopisany odręcznie.

^b Poniżej niezrozumiały dopisek odręczny.

Program narady: przekład z języka niemieckiego, kopia, maszynopis.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3743 Res. 3926/26, k. nlb.

Nr 159

1917 październik 27, Wiedeń. – Sprawozdanie specjalne wraz z załączonym projektem nowego podręcznika cenzorskiego autorstwa Waltera Fränkla, przesłanym do zaopiniowania Szefostwu Cenzury przez naczelnika Włoskiej Grupy Cenzury D, Girolamo Saloma, Exh. No. 389. Zawiera także ekspertyzę i uwagi krytyczne do projektu sporządzone przez dr. Leo Lauterbacha.

Włoska Grupa D

Sprawozdanie specjalne^a

Temat: Podręcznik cenzorski dla grup włoskich

Podpisany naczelnik grupy składa do zaopiniowania względnie akceptacji ulepszoną i opatrzoną w nowe wytyczne przez drugiego zastępcę Waltera Fränkla²²⁵ wersję podręcznika instruktażowego, napisanego przez niego wspólnie z pozostałymi naczelnikami grup dla grup włoskich. Tłumaczenie przedłożonego tekstu na język włoski, celem ułatwienia jego zrozumienia licznym cenzorom nie dość dobrze władającym językiem niemieckim, zostanie przygotowane i po ukończeniu będzie rozpowszechniane.

Wiedeń, 27 października 1917

naczelnik grupy: Girolamo Salom²²⁶

²²⁵ Walter Fränkel – student wydziału filozofii uniwersytetu w Wiedniu. Podczas I wojny światowej cenzor i drugi zastępca naczelnika Włoskiej Grupy Cenzury D.

²²⁶ Girolamo Salom – przed wojną nauczyciel w południowym Tyrolu. Podczas wojny, w latach 1915–1918, naczelnik Włoskiej Grupy Cenzury D.

Zwięzły podręcznik instruktażowy
Na użytek włoskich grup cenzury GZNB
(Suplement do Instrukcji dla Oddziału Cenzury)

I Przygotowanie korespondencji

Każda cenzurowana korespondencja dopiero po lekturze przez cenzora ma być opatrywana parafą, która nie może być zmieniana własnoręcznie, możliwie wyraźną i postawioną na górze po prawej, jednakże obok znaczka i pieczętki, natomiast w listach ma być ona przystawiana tak na kopercie jak i na rogu listu. Przy kartkach perforowanych należy parafować także drugą kartę. Parafowanie ma odbywać się za pomocą przewidzianego kolorowego ołówka. Adresy korespondencji mają być podkreślane w następujący sposób:

- 1) Na korespondencjach za granicę: kraj przeznaczenia.
- 2) Krajowych: miejscowość i kraj koronny.
- 3) Te zaadresowane do włoskich jeńców w monarchii, o ile do nich skierowane.
 - a) Tylko numer oddziału roboczego: sam numer.
 - b) Oznaczenie oddziału roboczego i obozu pochodzenia: obóz.
 - c) Również miejsce pracy: tylko miejsce pracy (ani obóz pochodzenia ani nazwę oddziału roboczego).
 - d) Stację jeniecką oznaczoną literami A–Z: tylko takie nieprawidłowo napisane adresy mają być możliwie poprawione, a numery formacji roboczych mają nie być dołączane. Zawartość koperty ma być usuwana i przejrzana, pod kątem czy na niej lub pod nią nie znajdują się jakieś informacje. Puste połówki listów mają być oddzielane. Na korespondencjach adresowanych do okupowanych przez Włochów terytoriów austriackich, wykreślać adnotacje jak „Italia”.

Okupowane miejscowości mają być spisane na odpowiedniej liście. Korespondenci przychodzące bez znaczków, mają być przekazywane naczelnikowi grupy, który przekazuje je do grupy pocztowej celem podstemplowania. Znaczkę mają być usuwane tylko w połowie, o ile istnieje podejrzenie tajnego przekazu informacji. Jeśli znaczek musi być całkiem usunięty, korespondencję taką należy przekazać naczelnikowi grupy, który kieruje je do grupy pocztowej celem uzyskania stempla. Dopiski i uwagi na listach są ściśle wzbronione. Korespondencje zamknięte do jeńców wojennych i cywilnych lub od nich do dalszego przesłania mają być parafowane po ocenzurowaniu, parafa dopiero po ocenzurowaniu i parafowaniu treści ma być podana na kopercie. Pisma towarzyszące, które nie mają adnotacji cenzury c. i k. placówek cenzorskich, tylko wówczas mogą być tutaj ocenzurowane, o ile niewątpliwie nie są szkodliwe i nie zawierają żadnych informacji o transakcjach pieniężnych lub towarowych z zagranicą. W przeciwnym wypadku mają być przekazywane naczelnikowi grupy.

Przesyłki niedoręczone:

Wszystkie korespondencje powracające z zagranicy jako niedoręczone mają być przekierowywane do nadawcy, o ile nie wymagają zatrzymania.

Korespondencje naszych jeńców wojennych i cywilnych za granicą, jeśli powracają z kraju jako oficjalnie niedoręczone, mają być zatrzymywane, wyłącznie wtedy gdy adresat podany jest jako zmarły albo korespondencje zawierają istotne adnotacje, mają być odsyłane z powrotem.

II Skrzynki

W grupach włoskich dla **ułatwienia sortowania** są pudła, w których odkładane są następujące kategorie korespondencji:

- 1. Niedozwolone (prywatne):** niedozwoloną jest taka korespondencja, która nie została napisana ani przez jeńca wojennego, internowanego albo cudzoziemskiego konfirmowanego. Niedozwolone są np. wszystkie korespondencje konfirmowanych swoich ziomków za granicę jak i na obszary okupowane (przykładowo z Pöggstall do Ala). Albo korespondencje uchodźców, jak np. z obozów barakowych z Wagna do Fiume. Niedozwolone korespondencje będą sprawdzane pod takim kątem, czy zawierają coś interesującego dla sprawozdania, parafowane po lewej stronie na dole i opatrywane określeniem „nie jeniec”.

Często przychodzące określenie „korespondencja jeńców albo internowanych”, o ile wyraźnie jest nieprawdziwe, ma być wyraźnie wykreślona, tak jak nadruk na kartach czerwonego krzyża „Correspondence des prisonniers de guerre” oraz stempel cenzury grup włoskich „corrispondenze dei prigionieri di guerra”.

- 2. Obce:** Wolno cenzurować wyłącznie korespondencje włoskie. Te w jakimkolwiek innym języku, nawet jeśli cenzor zna ten język, uchodzą za obce i mają nie być cenzurowane, natomiast należy je parafować po lewej stronie na górze czarnym ołówkiem.

Jeśli list albo karta zawiera obcojęzyczny fragment, to parafować należy część włoską, jednakże nie adres, która dopiero przez grupę obcojęzyczną zostanie opatrzona parafą, aby w ten sposób uświadomić grupie sortującej ocenzurowanie korespondencji. Rozstrzelone słowa w tekście albo zdanie w języku obcym, o ile cenzor zna ten język, powinny być cenzurowane wraz z całością.

- 3. W. (Wojskowe) Korespondencje,** które zawierają włoskie adresy wojskowe, mianowicie takie **ze** strefy wojennej i adresy kadry, jak i te zawierające **militarne adresy pocztowe**, na te ostatnie należy zwłaszcza zwrócić uwagę, ocenzurowane i parafowane trafiają do tego pudła.

Dalej każda wiadomość o przemieszczaniu wojsk, rekrutacji itd. Tutaj należy też kierować pocztówki z fotografiami przedstawiającymi ciekawe okolice i obiekty w strefie wojennej.

- 4. Informacja: tutaj przynależą:** listy do jeńców wojennych albo internowanych w Austrii, z niedokładnymi albo niekompletnymi adresami; należy je cenzurować i parafować.

Korespondencje do nieprzyjacielskich jeńców wojennych w Monarchii, które wracają jako niedoreczone. Wszystkie pisma do Czerwonego Krzyża i jego filii w Wiedniu, jak i wszystkie kierowane do krajowych instancji zapytania o znajdujących się tutaj jeńców wojennych albo cywilnych, z załączonymi tłumaczeniami. Wreszcie korespondencje do bliskich krewnych, które zawierają wiadomości o śmierci naszych tzn. austriackich jeńców wojennych lub cywilów.

- 5. Sprawozdanie (Obserwacje):** wiadomości o charakterze politycznym lub gospodarczym, lub natury sanitarnej, raporty poświęcone żywności i cenom, plebiscyty, wypowiedzi patriotyczne i niepatriotyczne będą odkładane do tego pudła, dalej, znaczące uwagi odnośnie sytuacji jeńców wojennych i cywilnych, wizyty delegacji Czerwonego Krzyża, rozdział darów Czerwonego Krzyża, meldunki o wstrzymaniu wypłacania zapomóg.

Sprawozdanie o tych tak zestawionych fragmentach zostanie przetłumaczone i przekazane do poszczególnych referatów grupy. Szczególną wagę należy przyłożyć do wiadomości o podejrzanych i dezertujących obywatelach austriackich, jak również do pozostałych, nagle pojawiających się informacji interesujących pod kątem politycznym i wojskowym. Takie będą natychmiast przekazywane naczelnikowi grupy i załatwiane przez niego drogą raportu specjalnego.

- 6. Usuwanie:** Fragmenty korespondencji, które nie mogą być wysyłane dalej z powodów wymienionych na stronie 15 podręcznika, mają być oznaczane kłamrą za pomocą kolorowego ołówka. Przekreślanie usuwanych fragmentów jest zabronione.

Usuwanie musi odbywać się w taki sposób, by ze zdania poprzedzającego i zdania następującego nie można było odgadnąć treści usuniętego fragmentu. Usuwanie ma być ponadto zaznaczone pierścieniem wokół parafy. Gdy w takiej przeznaczony do usuwania korespondencji odnajdzie się istotny fragment, to taka korespondencja musi być najpierw pokazana, zanim zostanie dokonane usuwanie.

Rodzaje usuwania:

A Usuwanie wojskowe: usunięte będą na korespondencjach za granicę:

- 1) Numery poczt polowych i etapowych (zarówno tych opieczętowanych jak i zapisanych ręcznie) Jeśli miejsce jest podane, należy je usunąć. To samo odnosi się do stacji jenieckich A–Z. Przykład: stacja jeniecka I (Belgrad, Serbia, poczta etapowa 131). Przy korespondencjach jenieckich z obszaru armii polowej (rozpoznawalnej po numerze poczty polowej) każda dana

adresowa podana pisemnie albo poprzez pieczętkę jest do usunięcia (Numer poczty polowej, numer A.A., Nazwa i numer formacji wojskowej i miejsca stacjonowania). Pozostaje tylko obóz pochodzenia albo stacja jeniecka. Na obszarze etapowym może pozostać tylko numer AA.

- 2) Oznaczenia formacji wojskowych armii w polu, po numerach szpitali polowych i punktów sanitarnych, nazwy okrętów wojennych za każdym razem, tak samo ich miejsca postoju, poza urzędem pocztowym marynarki w Poli. Korespondencje żołnierzy na obszarze armii polowej za granicę mają być zatrzymywane.
- 3) Nazwy i numery formacji wojskowych na tyłach albo obszarze etapowym, które zostały wystawione dopiero po wybuchu wojny (zob. Komunikat nr 163). Do tego należą:
 - Numery batalionów Landszturmu
 - Tylko techniczne oddziały
 - Określenia kalibrów artylerii
 - Numery formacji marszowych
 Nie będą usuwane: wymienione w komunikacie 163 kadry zapasowe, jak i placówki centralne oraz placówki na tyłach.
- 4) Dane miejsc postoju żołnierzy austriackich w polu, także natury ogólnej: np. Franz **jest na froncie włoskim**. Dalej informacje o przemieszczeniach wojsk i transferach itd.
- 5) Wiadomości o kolei, drogach, tunelach, ale tylko wtedy, gdy chodzi wyraźnie o nowe budowle. Natomiast **nie** usuwać: Kolejowy Oddział Roboczy nr 48 w Dąbrowie, albo ogólnych danych jak: pracuję na kolei.

B Usunięcia informacji polityczno-gospodarczych:

Zasada: tego co jest w prasie codziennej, nie usuwać. Usuwać należy z poczty zagranicznej:

- 1) Strajki, demonstracje polityczne itd.
- 2) Potępiające wyrażenia na temat ojczyzny i jej sojuszników
- 3) Mroczne obrazy nastrojów, wybuchy buntów, twierdzenia .o niemożliwości wytrwania.
- 4) Drastyczne skargi głodowe, mianowicie wtedy gdy skarga zawiera wyraźnie słowo „głód” albo jakiś jego synonim (spazzola). Zob. listę najchętniej używanych określeń głodu sporządzoną przez dr. Leo Spitzera). W przeciwieństwie do appetito, które to słowo nie musi być usuwane. Przykłady dla fragmentów nie do usuwania: mandami pacchi, se nono pasticci – stretto bisogno itd. Usuwać należy także fragmenty, gdy jeniec wojny ostrzega przed śmiercią głodową: se vuoi vedermi ritornare a casa. Drastyczne skargi nieprzyjacielskich jeńców na swoje położenie.
- 5) Uogólniające informacje na temat niekorzystnych żniw, stanu zasiewów lub upraw; w całych krajach koronnych albo większych dystryktach. W przypadku

poczty krajowej: tendencyjnie korzystne sprawozdania z krajów nieprzyjacielskich.

Nie usuwać spośród danych wojskowych: Wymienionych w komunikacie 163 formacji zapasowych, jak i stałych placówek. Wiadomości o kolei, drogach i tunelach, jeśli nie są to nowe budowle. Urzędu poczty polowej marynarki w Poli.

6) Dane polityczno-gospodarcze:

Zestawienia cen żywności, artykułów pierwszej potrzeby itd., fachowe meldunki o brakach żywności, surowców i sił roboczych bez tendencyjnego zamiaru uogólniającego; tęsknotę za pokojem, życzenie końca wojny, wiadomości indywidualnego charakteru o miejscowym niekorzystnym stanie żniw itd.

7.) Zatrzymane: korespondencje do zatrzymania:

Korespondencje z usuniętą ponad jedną trzecią treści, korespondencje od własnych obywateli (także internowanych i konfirmowanych) do krajów nieprzyjacielskich.

Korespondencje od jeńców wojennych w monarchii do obywateli austriackich. Korespondencje od jeńców wojennych względnie internowanych do siebie nawzajem; o ile nie chodzi tu o wiadomości znaczące, jak np. wysyłkę korespondencji w paczkach, wiadomości o bliskich itd., w takim przypadku o dalszej wysyłce decyduje kontrparafa naczelnika grupy.

Korespondencje od internowanych cudzoziemców do członków armii austro-węgierskiej i vice versa.

Generalnie obowiązuje zasada, że obywatele krajów pozostających ze sobą w stanie wojny nie mogą do siebie pisać, za wyjątkiem cudzoziemców internowanych w Austrii, którzy w pewnych okolicznościach mogą pisać na adresy w monarchii.

Dalej do zatrzymania przeznaczają się:

Korespondencje cudzoziemców internowanych w Katzenau z załączonymi prośbami do instytucji dobroczynnych za granicą, aby nie dostały się w ręce zarządu obozu.

Widoki miast, okolic, pomników itd., fotografie jeńców wojennych z Austriakami albo jeńcami innych narodowości razem.

Wzmianek o zatrudnianiu nieprzyjacielskich jeńców wojennych przy pracach fortyfikacyjnych itd.

Listy dłuższe niż 60 linijek, które są kierowane do austriackich jeńców za granicą.

8) Deszyfracja. Korespondencje podejrzewane o zatajenie treści za pomocą pisma zaszyfrowanego, pisma pisanego za pomocą niewidocznej cieczy (sok cytrynowy itd.), usuwania cenzur zagranicznych, o ile sąsiadujący tekst posiada interesującą treść. Korespondencje z widocznymi pustymi stronami.

9) Rosja. Korespondencje do i z Rosji będą jedynie czytane we Włoskiej Grupie C, a następnie nieparafowane będą odkładane do odpowiedniego pudła i przekazywane innym grupom.

Podsumowując należy dodać, że wszystkie korespondencje mają być parafowane po prawej stronie na górze kolorowym ołówkiem. Niedozwolone po lewej stronie na dole, zaś obce tak samo po lewej stronie na dole czarnym ołówkiem.

III Listy:

Większość grup posiada spisy miejsc pobytu włoskich jeńców wojennych w Austrii, austriackich jeńców wojennych we Włoszech, austriackich internowanych i konfirmowanych we Włoszech, (ciężko ich odróżnić od uchodźców), internowanych i konfirmowanych w Austrii, obozów uchodźczych w Austrii, listę najczęściej używanych synonimów słowa głód, listę miejscowości austriackich okupowanych przez Włochów (miejscowości ewakuowane oznaczane krzyżykiem).

IV Oddawanie poczty ocenzonej:

Poczta ocenzonej w ciągu dnia ma być dzielona na listy i karty pocztowe przed zakończeniem czasu pracy, policzona i posortowana:

Listy: posegregowane pod kątem wielkości i krajów przeznaczenia, mianowicie z jednej strony takie, które idą do Włoch, oraz takich, które zaadresowano do pozostałych krajów oraz Austrii.

Karty pocztowe: jak w przypadku listów posegregowane na kraje przeznaczenia, poza tym posortowane na pojedyncze, podwójne oraz takie z dołączonymi fotografiami oraz takie z cienkiego papieru.

Po policzeniu i posortowaniu poczta musi zostać przekazana działowi manipulacyjnemu, ilość załatwionych korespondencji ma być spisana na kartce, przekazywana określonemu cenzorowi, który zapisuje ją na codziennym świadczeniu wykonanej pracy.

Podczas codziennego zliczania przez cenzorów nie należy liczyć tych które oddano do usuwania, zatrzymanych, obcych i niedozwolonych korespondencji, natomiast mają być odkładane do pudła M. Sprawozdania, raporty i informacje są zaliczane do osiągnięć poszczególnych cenzorów. Zatrzymane, obce, niedozwolone albo przeznaczone do usuwania korespondencje będą pojawiać się oddzielnie w cotygodniowych raportach. Poczta już ocenzonej nie może leżeć luzem na stołach, w pudłach czy aktówkach, lecz po zakończeniu pracy musi być zamykana w określonej szafce.

Naczelnikowi grupy należy przekazać:

Listy ze złotem, przedmiotami wartościowymi i czekami, korespondencje polecane (ocenzonej i parafowane)..

Dokumenty, które odnoszą się do jeńców wojennych albo internowanych Austriaków w krajach nieprzyjacielskich, oraz listy, w których wyraża się żądanie ich otrzymania.

Wiadomości o zamierzonym zawarciu małżeństwa austro-węgierskich jeńców wojennych w kraju nieprzyjacielskim,

Korespondencje, w których nasi jeńcy wojenni lub cywilni powiadają o ich ściganiu z powodu dezercji albo wykroczeń politycznych, oraz o wstrzymaniu wypłacania zapomóg, uwagi o próbach sabotażu lub wezwaniach do niego,

Listy do członków Domu Panującego i Papieża, listy od włoskich jeńców wojennych i korespondencje dyplomatyczne poddanych austriackich, którzy wydają się podejrzani o zdradę lub dezercję;

Korespondencje o istotnej treści wojskowej lub politycznej.

Walter Fränkel

Załącznik

Ekspertyza

do podręcznika instruktazowego dla grup włoskich^b

Podręcznik w krótkiej, zwartej formie ujmuje najważniejsze przepisy cenzury dla personelu cenzorskiego, dostosowane w działach specjalistycznych do grup włoskich, generalnie nie stoi w sprzeczności z obowiązującymi przepisami.

Niektóre jednak drobne błędy w zapisie i inne tego rodzaju należało poprawić, a mianowicie:

Strona 1, 2 linijka: zamiast „podręcznik itd.” Powinno być „Instruktaż dla Oddziału Cenzury” (zob. Komunikat nr 172).

Strona 2, 16 linijka: określenie „są odpowiednie” wprowadza w błąd. Lepiej byłoby „tylko korespondencje włoskie mogą być cenzurowane”.

Strona 2, ostatnia linijka powinna brzmieć: „wszystkie pisma do Czerwonego Krzyża i jego placówek w Wiedniu, jak i wszystkie kierowane do jakiejś instancji krajowej zapytania o znajdujących się tutaj jeńców wojennych i cywilnych” (§ 41 Książki Instruktazowej^c i Komunikat nr 160).

Strona 3, 2 linijka: zamiast określenia „Sprawozdanie” bardziej odpowiednie byłoby wyrażenie „sposprzeżenia”, zwłaszcza po odpadnięciu większości wcześniejszych sprawozdań zgodnie z Komunikatem nr 184.

Strona 3, 3 linijka od dołu: nie „numery”, tylko „nazwy i numery” (Komunikat nr 162).

Strona 4, 5 linijka: powinno być „K 163” (zamiast 143).

Strona 4, 17 linijka: byłyby (analogicznie w punkcie B uzupełnić: „w poczcie zagranicznej”).

Strona 5, linijka 11 i 16: powinno być: „7. Deszyfracja”, „8. Rosja” (błąd w numeracji).

Strona 5, linijki 19–21: akapit wydaje się zbędny albo powinien być zmieniony „wszystkie pozostałe na górze po prawej kolorowym ołówkiem”.

Tutaj trzeba dodać, że w większości grup parafa przykładana jest na korespondencjach niedozwolonych i obcojęzycznych po lewej stronie **na dole** (zebranie naczelników grup, 23 sierpnia 1917 r.). Przestrzeń na górze po lewej pozostawiona jest dla adnotacji „nie jeńcy” (§ 18, ust. 3 Książki Instruktażowej^d) jak i dla parafy kontrolera usuwającego (Rozkaz Szefostwa Cenzury nr 186).

Większość przepisów podręcznika, które ukazują się w tej formie zostało wyczerpująco opracowanych. Dlatego uderza, że niektóre nieistotne przepisy zostały pominięte, np.:

Pod informacją: traktowanie zawiadomień o śmierci (§ 42).

Pod sprawozdaniem: Obserwacje na temat położenia jeńców wojennych, wizytacji delegacji Czerwonego Krzyża, rozdziale darów (§ 32c), Meldunkach o wstrzymaniu wypłat zapomóg (§ 32d i Komunikat nr 196); pod usuwaniem: skargi nieprzyjacielskich jeńców (§ 28g), tendencyjnie korzystne sprawozdania z krajów nieprzyjacielskich (§ 28f).

Pod zatrzymaniami: wzmianki odnośnie zatrudnienia nieprzyjacielskich jeńców przy robotach fortyfikacyjnych itd. (§ 24d).

Tak samo postępować z komunikatami, które w całej rozciągłości są brane pod uwagę.

Spośród tych brakujących wykorzystano w połowie:

Pod odprawianiem: traktowanie korespondencji zamkniętej (Komunikat nr 198), poleconej (Komunikat nr 181), przesyłkach niedoręczonych (Komunikat nr 199), traktowaniu listów dłuższych niż 60 linijek (Komunikat nr 212).

Pod sprawozdaniem: uwagi o próbach sabotażu (Komunikaty nr 204 i 204ad).

Pod usuwaniem: traktowanie danych adresowych nieprzyjacielskich jeńców pracujących w strefie wojskowej (Komunikat nr 182).

Pomija się Komunikat nr 185, za pomocą którego zarządzono specjalizację pracy cenzorskiej poprzez oddzielenie poczty krajowej i zagranicznej.

System podsumowujący jest nadzwyczaj prosty. Pod podpisami: odprawianie, skrzynki, listy, przekaz poczty ocenzonej będą wprowadzane przepisy w tzw. Szeregu „genetycznym”, to znaczy w kolejności, z jaką zazwyczaj towarzyszą cenzorowi w jego pracy.

Przepis **podręcznika** w żadnym punkcie nie stoi na przeszkodzie tego systemu. Pozostaje jedynie dodać, że wewnętrzne pokrewieństwo „usuwania” i „zatrzymywania” winno skutkować przesunięciem tego ostatniego akapitu do działu „skrzynki”, o ile nie mówią przeciwko temu doświadczenia płynące z organizacji włoskich grup.

Podsumowanie

Podręcznik nadaje się do szkolenia nowych cenzorów grup włoskich, ponieważ streszcza najważniejsze reguły cenzury w formie wygodnej dla początkującego, stanowi nie tylko dobrą – choć oczywiście niekompletną – kompilację obowiązujących przepisów, lecz także wykładnię ich formalno-praktycznego stosowania (tak jak to się zazwyczaj dzieje w grupach włoskich). Jego zakres oddziaływania z wyżej wymienionego powodu ogranicza się wyłącznie do grup włoskich. Poprzez jeszcze gruntowniejsze przepracowanie wydanych komunikatów, w tym tych najnowszych, przy czym jednakże dużą wagę przywiązano do przejrzystości całości, systematycznego i typograficznego przedstawienia, podręcznik może stać się cennym uzupełnieniem Instrukcji także dla doświadczonych cenzorów.

Wiedeń, 19 listopada 1917

dr Leo Lauterbach

^a Adnotacja maszynowa: „Ad Abt. D. Exh. No. 10445”. Pod tekstem z lewej strony odbity czerwonym tuszem stempel: „GZNB. Zensurabteilung. Präsidium 29.10.1917, Exh. Nr. 10445”. Z prawej strony odbity szarym tuszem stempel: „Gemeins. Zentralnachweise-Bureau. Zensurgruppe D”. Pod stemplem nieczytelny podpis odręczny.

^b Poniżej tekstu ekspertyzy odbity czerwonym tuszem stempel: „GZNB. Zensurabteilung. Präsidium 19.11.1917, Exh. Nr. 10445”.

^c Chodzi o Księgę Instruktażową Oddziału Cenzury GZNB, z listopada 1916 r. Zob. dok. nr 88.

^d Por. przyp. poprzedni.

Sprawozdanie specjalne: przekład z języka niemieckiego, oryginał, maszynopis.

ÖStA/KA, FA, AOK GZNB E, Kart. 3782 Res. 10445, k. 1–8.

Nr 160

1917 listopad 9, Wiedeń. – Rozkaz Szefostwa Cenzury nr 187, wprowadzający nadcenzorów z powrotem do grup oraz powołujący na ich miejsce doświadczonych cenzorów.

Rozkaz Szefostwa Cenzury nr 187^a

Szefostwo cenzury w ciągu najbliższych tygodni na określony czas ponownie przydzieli do grup językowych poszczególne organa Nadcenzury, a na ich miejsce odkomenderuje do Nadcenzury doświadczonych cenzorów. U podstaw tego po kroku leży idea, aby z jednej strony wypróbowane zasady i opinie Nadcenzury poddać w ten sposób ocenie grup, a z drugiej strony by Nadcenzorzy poprzez nowy praktyczny udział w częstokroć zmiennej pracy grupowej mogli zbierać nowe doświadczenia i odkrywać nowe inspiracje. Szefostwo cenzury wyraża nadzieję, że planowana zamiana okaże się cenna i korzystna zarówno dla grup cenzorskich

jak i dla instytucji Nadcenzury, która w najpełniejszy sposób od czasu swojego powstania dowiodła swojego wielkiego pożytku dla służby cenzorskiej.

Wiedeń, 9 listopada 1917

Szefostwo Cenzury
płk Otto Kick

^a Adnotacja maszynowa: „Abt. D. Exh. Nr. 10517”.

Rozkaz: przekład z języka niemieckiego, kopia, maszynopis powielany.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB E, Kart. 3783 Res. 10517, k. nlb.

Nr 161

1917 listopad 15, Wiedeń. – Meldunek naczelnika Polskiej Grupy Cenzury, rtm. Kazimierza Osiecimskiego-Czapskiego, do Szefostwa Cenzury, Exh. No. 886/1 P, w sprawie przydzielenia do grupy cenzora dobrze władającego dialektem śląskim. Załączona została odpowiedź naczelnika Czeskiej Grupy Cenzury B, dr. Karla Eisensteina, No. 921/K.^a

Meldunek^b

Temat: Traktowanie korespondencji zapisanej w języku „wasserpolakisch”²²⁷

Na zebraniu naczelników grup z 23 sierpnia 1917 r. zarządzono, że dialekty pogranicza w grupach muszą być cenzurowane. Pierwszym takim dialektem w grupie polskiej – tzw. Wasserpolakisch (śląskim) zajął się w roli cenzora instruktor [Gustaw] Pattek²²⁸. Podczas gdy wcześniej takie korespondencje, które stanowią mieszaninę języków polskiego i czeskiego, swobodnie krążyły między grupami polską i czeską, od tamtego momentu trafiały bezpośrednio do grupy sortującej, gdzie sortowano je w sposób uznaniowy, trafiały do grupy Polskiej i osiągały w swoim czasie znaczącą ilość.

Ponieważ specjalny organ do tej poczty z jednej strony niewystarczająco opanował ten dialekt, a z drugiej strony instruktor jest pilnie potrzebny do innych zadań, a ponadto większość spośród tych kartek pocztowych wykazuje większe odstępstwa od języka polskiego niż czeskiego, uprasza się albo o znalezienie odpowiedniego cenzora w grupach czeskich władającego językiem „wasserpolakisch”, lub też przydzielić Grupie Polskiej cenzora, który dobrze władałby tą gwarą, przy czym

²²⁷ Tak w oryginale. Chodzi tu o śląską gwarę języka polskiego, łączącą język polski z elementami niemieckimi i czeskimi, a używaną na obszarze Śląska Cieszyńskiego.

²²⁸ Gustaw Pattek – jedn. ochot., cenzor i instruktor w Polskiej Grupie Cenzury B.

trzeba dodać, że nadawali się tu zarówno Polacy jak i Czesi, którzy pochodzą ze Śląska.

naczelnik grupy: rtm. Kazimierz Osiecimski-Czapski

Załącznik

Czeska Grupa Cenzury B

Do Szefostwa Centralnego Wspólnego Biura Rejestrowego dla Jeńców Wojennych w Wiedniu^c

Wiedeń, 13 lutego 1918

Temat: Korespondencja w języku „wasserpolakisch”

W GZNB^d jest landszturmista piechoty Otto Langner²²⁹, instruktor i mądra głowa, jedyny cenzor, który osobiście odpowiada za cenzurowanie korespondencji w języku „wasserpolakisch”. Specyficzną cechą tego dialektu jest to, że nie jest to język sam w sobie, lecz raz upodabnia się do czeskiego, raz do słowackiego, innym razem zaś do polskiego. Jest tak, że takie kartki pochodzą prawie wyłącznie ze środowisk wiejskich, więc ich cenzurowanie już tylko przez niewprawny styl pisma piszących nie jest łatwe. Teraz landszturmista piechoty Otto Langner zajęty jest pracą administracyjną, jednakże będzie miał również inne obowiązki, zaś odnośnie cenzurowania kartek w dialekcie „wasserpolakisch” niekiedy ciężko jest z pewnością stwierdzić, czy ta kartka bardziej zbliżona jest do czeskiego, czy też już podpada w kompetencje grupy słowackiej czy polskiej. Dlatego może dojść do sytuacji, że wyżej wymieniony, który lepiej włada językami słowackim i polskim, szybciej będzie cenzurował kartki „bardziej słowackie” lub „bardziej polskie”, więc nie należy mu z tego tytułu stawiać zarzutu. Dlatego uprasza się, by Nadcenzura nie policzyła mu za błąd cenzurowania tego typu korespondencji.

naczelnik grupy: Karl Eisenstein

^a Meldunek i odpowiedź w przepisowej szarozielonej okładce, stosowanej w Oddziale Cenzury GZNB. Znajdują się tam liczne adnotacje odręczne: Słowackiej Grupy Cenzury (poniżej podpis odręczny naczelnika, prawdopodobnie dr. Ivana Derera), Polskiej Grupy Cenzury (poniżej podpis odręczny naczelnika, rtm. Kazimierza Osiecimskiego-Czapskiego), Chorwackiej Grupy Cenzury (poniżej odbity czerwonym tuszem stempel: „Gemeinsames Zentralnachweisbüro, Kroatische Zensurgruppe”), poświadczanie Czeskich Grup Cenzury A i B: „przyjęto do wiadomości”, z adnotacją naczelnika, niestety nieczytelną.

^b W lewym górnym rogu meldunku odbity w czerwonym tuszu podłużny stempel: „Polnische Zensurgruppe”, pod meldunkiem odbity czerwonym tuszem stempel: „GZNB, Zensurabteilung. Präsidium 16.11.1917, nr Exh. 10581”.

^c Pod pismem odbity czerwonym tuszem stempel: „GZNB, Zensurabteilung. Präsidium 16.02.1918, nr Exh. 10581”.

^d W tekście błędnie: „B.Z.G.B.”

²²⁹ Otto Langner – do 1914 r. nauczyciel w szkole powszechnej w Morawskiej Ostrawie, podczas I wojny światowej instruktor i cenzor w Czeskiej Grupie Cenzury B.

Meldunek Polskiej Grupy Cenzury: przekład z języka niemieckiego, oryginał, maszynopis.
Pismo Czeskiej Grupy Cenzury B: przekład z języka niemieckiego, oryginał, maszynopis.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB E, Kart. 3783 Res. 10581, k. nlb.

Nr 162

1917 listopad 16, Wiedeń. – Rozkaz nr 188 Szefostwa Cenzury, zawierający podziękowania dla naczelnika rosyjskich grup cenzury, Hermanna Safira, za ofiarną służbę.

Rozkaz nr 188^a

Od 3 lat Hermann Safir pełni służbę w Oddziale Cenzury. Pierwotnie jako cenzor rosyjskojęzyczny, z uwagi na swoją szczególną użyteczność został wyznaczony na zastępcę naczelnika grupy i później na stanowisko naczelnika dwóch grup rosyjskich.

Jego działalność w oddziale cechuje się wzorcowym niezmqordowanym wysiłkiem, stałym oddaniem i zapałem dla służby. Zasługuje zwłaszcza na wspomnienie fakt, że pan Hermann Safir w swoim oddaniu dla pracy służbowej wykracza daleko poza codzienne godziny pracy i potrafi wypełniać wszystkie swoje zadania w doskonały sposób.

Kierowane przez niego grupy, także grupa oficerska i rosyjska Nadcenzura zaliczają się do najlepszych w Oddziale Cenzury i pod jego wyrozumiałym przywództwem wciąż osiągają znakomite wyniki.

Szefostwo cenzury chętnie dziś korzysta z okazji, by przekazać Panu Safirowi serdeczne podziękowanie za jego wzorcową działalność i oraz wyrazić największe uznanie w imieniu Najwyższej Służby.

Szefostwo Cenzury
płk Otto Kick

^a Adnotacja maszynowa: „Abt. D. Res. Nr. 10572”.

Rozkaz: przekład z języka niemieckiego, kopia, maszynopis powielany.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB E, Kart. 3783 Res. 10572, k. nlb.

Nr 163

1917 listopad 24, Wiedeń. – Program zebrania naczelników grup. Zajmowano się sprawozdaniami Nadcenzury, deszyfracją, rzetelnością tłumaczeń, zadaniami naczelników grup, meldunkami do innych referatów.

Zebranie naczelników grup, 24 listopada 1917 r.

1. Sprawozdanie Nadcenzury

a) Procent błędów

b) **Dopuszczalna poczta do Ameryki.** Według danych Nadcenzury dopuszczalna korespondencja do Ameryki tzn. listy jeńców wojennych i cywilnych są zatrzymywane przez poszczególne grupy, ponieważ takie korespondencje wciąż od nowa są zwracane przez pocztę do nadawcy z adnotacją „Przesyłka wstrzymana z powrotem”. To zatrzymanie przeczy proklamacji wydanej na Zebraniu naczelników grup z 20 kwietnia 1917 r., w myśl którego odprawianie dopuszczalnej poczty do Ameryki mimo wprowadzonego stanu wojennego z Niemcami względnie zerwania stosunków dyplomatycznych z monarchią odbywa się bez zmian. Dlatego dzięki staraniom szefostwa cenzury udało się ustanowić jasne zasady komunikacji pocztowej ze Szwajcarią, a grupa pocztowa otrzymała odpowiednie wytyczne odnośnie przekierowywania tej poczty. Dlatego Grupy mają cenzurować i odprawiać dopuszczalną pocztę do Ameryki tak jak każdą inną dopuszczalną korespondencję. Niedopuszczalne przesyłki w tej relacji mają być traktowane zgodnie z przepisami dotyczącymi poczty niedozwolonej.

c) Pozostałe sprawy poruszone przez Nadcenzurę i grupę usuwająca, dopóki jest to konieczne, zostaną załatwione drogą pisemną poprzez komunikaty lub cyrkularze.

2. Oficjalne karty podwójne dla jeńców wojennych z czerwoną obwódką na kopii

Na podstawie rozkazu szefostwa cenzury nr 51 wyjaśniono grupom cel wprowadzenia podwójnych kartek pocztowych przeznaczonych dla jeńców wojennych w monarchii, które po to posiadają czerwoną obwódkę na drukowanej kopii, by łatwiej było rozpoznać możliwe rozdzielenie jej. Zlecono naczelnikom grup, by pouczyli cenzorów o celu i właściwościach tych kartek. Jednakże naczelnicy grup nie przyłożyli się odpowiednio do wykonania tego rozkazu; w przeciwnym wypadku byłoby niemożliwym, by jak to się okazało na ostatnim wykładzie instruktażowym, większość obecnych nie miała pojęcia na temat tych kart. Konieczne będzie dokładniejsze pouczenie.

3. Deszyfrowanie w grupach

Według § 11 Księgi Instruktażowej^a cenzorom zabrania się podejmować na własną rękę usuwania i deszyfrowania. Korespondencja przeznaczona do deszyfrowania zawsze musi być kierowana do odpowiedniego referatu. Ten przepis, który wciąż jest ignorowany, ma na celu, by referent do spraw deszyfracji stale aktualizował swoją wiedzę na temat stosowanych w korespondencji szyfrów, oraz by grupy nie traciły czasu na zbędną pracę deszyfracyjną.

4. Dokładność i rzetelność tłumaczeń

Wszystkie tłumaczenia przedłożone szefostwu cenzury muszą dokładnie oddawać sens przełożonego fragmentu. Konieczna jest skrupulatna dokładność i rzetelność przy tłumaczeniach tych fragmentów, które mogą stanowić podstawę do sądowego ścigania autora albo innych osób. Podpisujący się po tekstem „**do tłumaczenia**” tłumacz jest w pełni odpowiedzialny za to i musi zawsze mieć na uwadze, że od tłumaczenia fragmentów, które stanowią wykroczenia albo wydają się zawierać podstawy do takiego przypuszczenia, może zależeć podjęcie postępowania karnego albo nawet skazanie człowieka. Nie wolno dopuszczać do tego, by tłumaczenia, które są fałszywe albo błędne, powodowały interwencję zwierzchnich władz. Naczelnicy grup mają wykorzystywać jako tłumaczy tylko takich cenzorów, którzy w pełni dorośli do tego zadania, mają też **osobiście** sprawdzać istotne tłumaczenia.

5. Meldunki do obcych referatów

Te meldunki wciąż pozostawiają wiele do życzenia. Jako że wiarygodne sprawozdawstwo należy do głównych zadań placówek cenzorskich, cenzorom trzeba wciąż od nowa przypominać, że wszystkie wprowadzone przez szefostwo cenzury referaty mają rzeczywiście otrzymywać wchodzące w rachubę ważne informacje pozyskane z całości korespondencji^b. Grupa Polska^c zameldowała, że w ostatnim miesiącu nie otrzymała żadnego materiału od pozostałych grup.

6. Naczelnik grupy jako pośrednik między przełożonymi

Jak już wielokrotnie podnoszono, naczelnicy grup tylko przy takich pismach pełnią rolę pośredników między przełożonymi i dlatego mogą oceniać tylko takie pisma lub je potwierdzać, które teraz kierowane są do szefostwa cenzury, podczas gdy nie wolno im nigdy być pośrednikami między przełożonymi w przypadku pism kierowanych do placówek zewnętrznych. Jeśli te pisma zawierają jakies uwagi odnośnie orientowania szefostwa cenzury, to mają one być zawarte na załączonych dodatkowych kartkach. W przypadku pism od oficerów tego rodzaju uwagi, jeśli nie są szczególnie potwierdzone w konkretnym przypadku, wogólne nie powinny mieć miejsca.

7. Kradzieże

Aby ograniczyć ryzyko kradzieży, wszystkim cenzorom, a szczególnie cenzorkom ściśle zakazuje się przychodzenia do pracy w wartościowej biżuterii. Dlatego leży to w interesie poszczególnych cenzorów i cenzerek, ponieważ szefostwo cenzury nie może brać na siebie żadnej odpowiedzialności za skradzione przedmioty.

8. Braki w materiale do opracowania

Blokada pocztowa z i do Włoch i nieregularny obieg poczty z Rosji doprowadziły do nadzwyczajnej sytuacji, że niektóre grupy oddziału mają już znacznie mniej pracy. Jeśli w takich grupach są cenzorzy, którzy znają języki tej grupy, w której jeszcze są braki, to grupy te mają przejąć od pozostałych z brakami część ich materiału do ocenzurowania. Ma to się odbywać za porozumieniem obu naczelników grup bez

interwencji szefostwa cenzury. Jeśli w jednej grupie nie ma już w ogóle materiału do opracowania, i nie można też więcej przyjmować obcej poczty, naczelnicy grup w takiej sytuacji mają wystosowywać do mnie prośbę o wcześniejsze zakończenie pracy. Przyjmę je pod warunkiem, że cenzorzy, gdy będzie oczekiwana duża ilość poczty przychodzącej, podejmą normalną pracę służbową.

9. Podpisywanie pożyczki wojennej

Osiągnięty już pokaźny sukces, dlatego w perspektywie jest możliwość wprowadzenia akcji pomocy świątecznej (Bożonarodzeniowej). Względem akcji zapisów zauważono, że zapisy, które zajmujący się tą sprawą konsul [Felix] Stiassny i dr [Emanuel] Rudich²³⁰ organizowali we współpracy nie tylko z określonymi bankami, jak Kommerzialbank, Wiener Bank-Verein, mogą również być podejmowane w innych bankach. Poleca się dalej wszystkim cenzorom i cenzorkom, by także inne zapisy, także te nie dokonywane za pośrednictwem wyżej wymienionych, poświadczać drukiem i dołączać je w swoich zgłoszeniach do Ministerstwa Wojny w ramach ogółu zapisów całego Oddziału Cenzury^d.

^a Chodzi o Księgę Instruktażową Oddziału Cenzury GZNB, z listopada 1916 r. Zob. dok. nr 88.

^b Dopisek odręczny: „muszą otrzymywać”.

^c Ostatnie dwa słowa wykreślone, zastąpione przez dopisane odręcznie: „Referat XVI, Kwestia Polska”.

^d Fragment dopisany odręcznie na marginesie karty: „Chorwacka 76 000, Ukraińska 64 000, Polska 27 000, Serbska 27 000, Czeska A 17 000, Czeska B 17 000, Rumuńska 16 000, Słoweńska 14 000, Słowacka 11 000, Niemiecka, Włoska, Węgierska, Poczta”.

*Program narady: przekład z języka niemieckiego, kopia, maszynopis.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3743 Res. 3926/27, k. nlb.*

Nr 164

1917 listopad 28, Wiedeń. – Jeniectwo wojenne. Sprawy pocztowe. Zestawienie dotąd obowiązujących przepisów dotyczących korespondencji jeńców wojennych. Uzupełnienie do książki służbowej J-35. Wydane przez Ministerstwo Wojny, Wydział X ds. Jeńców Wojennych.

Jeniectwo wojenne^a (Komunikacja pocztowa)
Zestawienie wszystkich obowiązujących dotąd przepisów

Wiedeń, 1917

²³⁰ Emanuel Rudich – ukończył ekonomię na uniwersytecie w Wiedniu, gdzie uzyskał doktorat. Potem pracował w kilku bankach wiedeńskich, m.in. w Kommerzialbank. W latach I wojny światowej, od 1915 r. cenzor i maszynista, a od kwietnia 1917 r. naczelnik Hebrajskiej Grupy Cenzury.

§ 2. Listy i pocztówki

3. Korespondencja jeńców wojennych

Wszystkie listy i pocztówki muszą być podpisane pełnym nazwiskiem piszącego i opatrzone pieczętką dowództwa obozu, K.A.D. itd. Korespondencje, które wykazują braki w tym punkcie, nie będą dalej przesyłane przez cenzurę.

4. Korespondencja internowanych

Komendy obozów dla internowanych, potem wszystkich obozów jenieckich i ośrodków sanitarnych, w których przebywają internowani, mają uwidocznić na korespondencjach dla internowanych narodowość nadawcy poprzez następujące odciski pieczętki:

- R = Rosjanin
- S = Serb
- I = Włoch
- M = Czarnogórzec
- RM = Rumun itd.

5. Korespondencja ograniczona

Celem jak najszybszego przekazywania dalej całej korespondencji jenieckiej przez cenzurę i dla utrzymania efektywności działania, postuluje się wprowadzenie jak najściślejszej kontroli potrzebnego ograniczenia korespondencji jenieckich.

Czarnogórcy, serbscy i angielscy jeńcy wojenni (żołnierze) mogą odpowiednio raz w miesiącu wysłać 4 kartki pocztowe.

W szczególnie pilnych momentach wyznaczeni komendanci na podstawie specjalnie wystosowanej prośby mogą udzielić zezwolenia poszczególnym jeńcom wojennym na wysyłkę dodatkowej korespondencji.

To zezwolenie musi być widoczne poprzez odcisk pieczętki obozu na kopercie.

Rosyjskim żołnierzom-jeńcom wojennym pozwala się, prócz normalnej ilości korespondencji – 2 listów lub 4 pocztówek miesięcznie, wysłać dodatkowo 2 pocztówki miesięcznie.

Francuskim jeńcom wojennym – żołnierzom na podstawie zasady wzajemności zezwala się, wysłać miesięcznie 2 listy do 4 stron objętości oraz 4 kartki pocztowe.

Korespondencja rosyjskich, francuskich, serbskich, czarnogórskich i angielskich oficerów nie podlega ograniczeniu, jednakże listy nie mogą przekraczać długości 6 stron.

Dla serbskich i czarnogórskich internowanych obowiązują te same przepisy korespondencyjne, jak dla żołnierzy-jeńców wojennych w ich krajach ojczystych. Przepisy specjalne mają na celu skuteczne ograniczenie pisaniny włoskich i rumuńskich jeńców wojennych, a mianowicie:

1. Włochy
 - a) Żołnierze: miesięcznie 4 pocztówki
 - b) Oficerowie: miesięcznie 8 pocztówek

2. Rumunia

- a) Żołnierze: miesięcznie 2 pocztówki
- b) Oficerowie: miesięcznie 4 pocztówki
- c) Wysyłka listów jest w tym wypadku zabroniona.

W ważnych osobistych lub służbowych sprawach dowództwo obozu może zezwolić na wysyłkę listu.

6. Sporządzanie korespondencji przez włoskich jeńców wojennych

Widać z tego, że wszyscy piśmienni włoscy jeńcy wojenni sami sporządzają swoje listy i pocztówki, i nie dyktują ich swoim towarzyszom. Korespondencje, które zdradzają obce style pisma, budzą nieufność u adresatów-krewnych i są uważane za świadectwo ograniczenia swobody piszącego.

Tylko analfabetom wolno używać pośredników do pisania listów.

7. Korespondencja zagraniczna z monarchią

Pisemna komunikacja między jeńcami wojennymi, którzy przebywają w różnych obozach i stacjach oficerskich, jak również taka komunikacja między przebywającymi w kraju albo w krajach sprzymierzonych własnymi lub obcymi obywatelami jest ściśle zabroniona. W szczególnie uzasadnionych przypadkach, gdy chodzi o komunikację z najbliższymi krewnymi, komendanci obozów jenieckich lub stacji oficerskich dla jeńców, oddziałów dla pracujących poza obozami jeńców wojennych mogą w drodze wyjątku udzielić zezwolenia. Musi być ono widoczne na kopercie z załączoną parafą komendanta oraz adnotacją „zezwała się”.

Podania od misji dyplomatycznych i urzędów konsularnych w kraju i za granicą, jak również do osób które są tam zatrudnione, mogą być przesyłane wyłącznie drogą służbową do Ministerstwa Wojny.

Kartki pocztowe między jeńcami wojennymi, którzy pracują poza obozami jako robotnicy oraz jeńcami z tego samego obozu są dopuszczalne, jeśli ich treść jest nieszkodliwa, np. dotyczą spraw majątkowych autora, lub komunikacji listowej.

8. Korespondencja rosyjskich jeńców wojennych z przebywającymi w Wiedniu siostrami rosyjskiego Czerwonego Krzyża

Rosyjskim jeńcom wojennym jak i również pracującym w rosyjskich obozach jenieckich i stacjach oficerskich komitetem pomocowym zezwala się na wymianę korespondencji z przebywającymi w Wiedniu siostrami rosyjskiego Czerwonego Krzyża. Te korespondencje nie są wliczane do ogólnej liczby wysyłanej korespondencji, jak traktuje o tym punkt 5, i są ze zwyczajną pocztą jeniecką przekazywane do Centralnego Wspólnego Biura Rejestrowego, Urzędu Informacyjnego Dla Jeńców Wojennych, Oddział Cenzury, Wiedeń I, Tuchlauben 8.

9. Korespondencja jeńców wojennych z urzędami pracy

Wszystkie korespondencje, także te przesyłane na place budowy gdzie zatrudnieni są pracujący poza obozem jeńcy wojenni, muszą być podpisane pełnym nazwiskiem nadawcy oraz opatrzone pieczętką obozu pochodzenia, na który trzeba przesyłać korespondencję.

10. Adresy korespondencji jeńców wojennych

Listy i pocztówki muszą być spisane łątmo czytelnym pismem i zawierać wyraźny adres Odbiorcy. Pełne nazwisko nadawcy ma być umieszczone po lewej stronie na przedniej stronie, w listach z tyłu na kopercie.

11. Środki bezpieczeństwa podjęte przeciwko nadużywaniu korespondencji

Aby ułatwić pracę cenzurze, poczta o ile to możliwe, posortowana na języki przez komendy obozowe, z oddzielną pocztą dla oficerów, kierowane są do Centralnego Wspólnego Biura Rejestrowego, Urzędu Informacyjnego Dla Jeńców Wojennych, Oddział Cenzury, Wiedeń I, Tuchlauben 8. [...]

Stosowanie wszelkich sposobów szyfrów, od pisma sporządzanego niewidzialnymi, później możliwymi do odczytu substancjami, do szyfrów, kluczy szyfrowych, podstawionych liter różnego typu, umożliwiających tajny przekaz informacji, jest zabronione i jako takie karalne.

Oddział Cenzury jest zobowiązany do tego, by po stwierdzeniu zastosowania takich metod służących do zakazanej komunikacji, ma powiadomić odpowiednie dowództwo nadawcy.

Jeśli do jeńca wojennego dociera korespondencja spisana takim zakazanym szyfrem, to odbiorca w wypadku niewątpliwego współudziału (przekazany klucz itd.) będzie karany. Oficerowie-jeńcy wojenni po udowodnieniu stosowania przez nich zakazanych szyfrów będą karani 15-dniowym aresztem domowym, jeńcy wojenni żołnierze zaś 10-dniowym ścisłym aresztem.

12. Obowiązujące karty pocztowe

Celem uniemożliwienia tajnych szyfrów stosuje się obligatoryjnie pocztówki wydane przez Wydawnictwo Pocztówkowe Austriackiego Towarzystwa Czerwonego Krzyża, Wiedeń II, Rotensterngasse 25, względnie przez Komitet Pomocowy Węgierskiego Związku Czerwonego Krzyża dla jeńców wojennych, Budapest IX, Ulloi ut, ostro satynowane, jednolite podwójne kartki dla jeńców wojennych – żołnierzy, jak również na błyszcząco satynowane kartki pocztowe dla oficerów i internowanych.

Jeńcy wojenni mogą korzystać wyłącznie z tych oficjalnych kartek pocztowych, wszystkie pozostałe kartki pocztowe i widokówki będą zatrzymywane przez Oddział Cenzury jako niedopuszczalne, poza pocztówkami jeńców wojennych zatrudnionych do pracy poza obozami, które nie zostały zaopatrzone w odpowiedni typ pocztówki. [...]^b

17. Dopuszczalne języki

Jeńcom wojennym wolno pisać po niemiecku, potem zgodnie ze swoim pochodzeniem po rosyjsku, serbsku, francusku, angielsku, włosku i rumuńsku.

Rosyjskim jeńcom wojennym wolno jest pisać w każdym z ich języków ojczystych. Włoscy jeńcy wojenni mogą stosować tylko włoski język. Używanie różnych dialektów jest zabronione. [...]

18. Przepisy szczególne odnoszące się do pracujących jeńców

Złożone w paczkach, lub inaczej wychodzące z urzędów pocztowych korespondencje, z których można wywnioskować, że pochodzą od jeńców wojennych, mają być traktowane jako korespondencje jenieckie. Będą opatrywane adnotacją „przesyłka jeniecka” i poprzez Urząd Pocztowy Wiedeń I docierają do Oddziału Cenzury Centralnego Wspólnego Biura Rejestrowego.

Pracodawca musi zatroszczyć się o to, by przydzieleni mu do pracy jeńcy wojenni uzyskali możliwość wysyłki korespondencji; nie przysługuje mu prawo do ukrywania gdzieś korespondencji, wpływania na nią lub ją ograniczania, czytania, cenzurowania lub zatrzymywania. Z drugiej strony pod parasolem lub za pośrednictwem pracodawcy nie wolno przekazywać korespondencji.

19. Cenzura i przesyłanie korespondencji jeńców wojennych

Cenzura całej wychodzącej i przychodzącej korespondencji wszystkich znajdujących się pod naszą kontrolą jeńców wojennych w monarchii, na obszarach okupowanych oraz na terenie armii liniowej, jest skoncentrowana w Centralnym Wspólnym Biurze Rejestrowym, Biurze Informacyjnym dla Jeńców Wojennych, Oddział Cenzury, Wiedeń I, Tuchlauben 8. Jak zawsze, jakakolwiek forma uprzedniej cenzury jest zabroniona.

W Oddziale Cenzury wykonywana jest także cenzura całej korespondencji napływającej od własnych jeńców wojennych przetrzymywanych w niewoli w krajach nieprzyjacielskich do ich krewnych oraz od tych ostatnich do krajów nieprzyjacielskich.

Dla korespondencji zaadresowanych z Węgier do własnych wojskowych przetrzymywanych w niewoli nieprzyjacielskiej został ustanowiony przy Komendzie Wojskowej w Budapeszcie urząd cenzury, podlegające w kwestiach techniczno-cenzorskich Oddziałowi Cenzury w Wiedniu, o nazwie „Komisja Cenzury Korespondencji Jeńców Wojennych”.

Korespondencje do naszych jeńców wojennych, w celach rekonwalescencji hospitalizowanych w krajach neutralnych, będą cenzurowane w tym samym biurze, jak te wychodzące za granicę do naszych jeńców.

Jest zadaniem Centralnego Wspólnego Biura Rejestrowego, Urzędu Informacyjnego dla Jeńców Wojennych, by poprzez możliwie bliski kontakt z różnymi instytucjami Czerwonego Krzyża w krajach nieprzyjacielskich, umożliwić doręczenie korespondencji.

Komendy obozów jenieckich, obozów internowanych, stacji oficerskich dla jeńców oraz szpitali jenieckich, mają codziennie przysyłać przesyłki pocztowe do Oddziału Cenzury. Oddział Cenzury po dokonaniu cenzury gromadzi przesyłki i posegregowane w paczkach zaadresowanych do poszczególnych krajów – przekazuje je Zarządowi Poczty.

20. Napływająca korespondencja od jeńców wojennych

Wszystkie napływające do jeńców wojennych korespondencje, po ocenzurowaniu ich w Oddziale Cenzury Centralnego Wspólnego Biura Rejestrowego,

mają być oznaczane trójkątną pieczętką cenzury. Należy ściśle przestrzegać tego, by znajdujący się pod naszą kontrolą jeńcy wojenni dostawali tylko takie listy i pocztówki, które posiadają tę pieczętkę. Nieocenzurowane korespondencje mają być niekiedy przekazywane Ministerstwu Wojny.

Dodatkowo napływające korespondencje dla rosyjskich jeńców wojennych, którzy w celu hospitalizacji zostali przeniesieni do krajów neutralnych, mają być zbierane, zamykane w paczkach i jako poczta jeniecka przesyłane cotygodniowo do Norwegii, do Rządowego Komitetu do spraw Hospitalizacyjnych w Christianii, Do Danii do obozowego szpitala w Hörserod na Zelandii.

Później adresowane do inwalidów zwolnionych do ojczyzny lub zmarłych jeńców wojennych korespondencje mają zostać odesłane do Centralnego Wspólnego Biura Rejestrowego, Oddział Cenzury, do odesłania nadawcy. [...]c

§ 10

Komunikacja pocztowa rosyjskich jeńców wojennych na tyłach i na terenach Generalnych Gubernatorstw Wojskowych w Polsce, Serbii, Czarnogórze, z mieszkańcami obszarów administrowanych przez Najwyższe Dowództwo Wschodu (Oberbefehlshaber Ost), Generalnego Gubernatorstwa Warszawskiego oraz Obszarów Etapowych Grup Armii Linsingena i Woyscha.

59. Przepisy ogólne

Cała komunikacja pocztowa przechodząca przez Centralne Wspólne Biuro Rejestrowe, Urząd Informacyjny dla Jeńców Wojennych, Wiedeń, Tuchlauben 8, celem kontroli i dalszej wysyłki kierowana jest do Urzędu Kontroli Poczty we Wrocławiu.

Wszystkie przesyłki są wolne od opłat i muszą być oznaczone ręczną lub drukowaną adnotacją „Przesyłka jeniecka”, która umieszczana jest na prawo od adresu, zaś w przypadku przesyłek pocztowych na odcinku po prawej stronie.

Listy i karty pocztowe jeńców wojennych muszą być napisane czytelnym stylem pisma, długość listu nie może przekroczyć 4 stron oktawowych (nie więcej niż 60 linijek). [...]d

Na stronie adresowej w przesyłkach do mieszkańców terenów okupowanych należy podać nazwę rosyjskiej guberni i jeśli to możliwe dodać także nazwę obecnego niemieckiego okręgu. Jeśli ta ostatnia jest nie do ustalenia, należy podać okręg rosyjski. Przy przesyłkach na terytorium Generalnego Gubernatorstwa Warszawskiego wystarczy podanie nazwy okręgu rosyjskiego. Na stronie adresowej przesyłek do mieszkańców obszaru etapowego Linsingena²³¹

²³¹ Alexander Adolf August Karl von Linsingen (1850–1935) – gen. pruski. Wstąpił do armii pruskiej w 1868 r. i w 1909 osiągnął stopień dowódcy II Korpusu. Po wybuchu I wojny światowej dowodził Korpusem podczas pierwszej bitwy nad Marną. Przeniesiony na front wschodni, objął dowodzenie nad Armią Południową w 1915. Pokonał armie rosyjskie w bitwie nad Stryjem w 1915, biorąc do niewoli 60 tys. żołnierzy przeciwnika. Objął dowodzenie nad Armią Bugu, a potem Grupy Armii Linsingena. W czerwcu 1916 r. jego grupa armii wzięła udział w odparciu ofensywy Brusilowa.

i Woyscha²³² wymagane jest podanie dzielnicy Komendantury Etapowej. Dlatego austriacko-węgierskie obozy rdzenne otrzymują mapy w skali 1:300 000 przedstawiające Obszar Etapów Grup Armii Linsingena i Woyscha z zaznaczonymi Dzielnicami Komendantur Etapowych, jak i alfabetyczne spisy nazw miejscowości. Przesyłki muszą posiadać adresy w alfabecie niemieckim lub łacińskim: przesyłki z adresami w innych alfabetach nie będą przesyłane dalej przez pocztę.

Przesyłki do mieszkańców Obszaru Etapowego Linsingena i Woyscha mają być przesyłane po ocenzeniu przez Urząd Kontroli Poczty we Wrocławiu do Urzędu Wyrównawczego Poczty Polowej przy Urzędzie Poczтовым 2 w Warszawie, który przekazuje je dalej do odpowiednich Inspekcji Etapowych.

61. Korespondencja z obszarów okupowanych w rosyjskiej Polsce do jeńców wojennych

Mieszkańcom odnośnie korespondencji do jeńców wojennych zezwala się:

- a. Tylko karty pocztowe, a mianowicie generalnie jedną miesięcznie.
- b. Przekazy pocztowe w wysokości do 400 M (500) koron.

Języki: niemiecki, polski, rosyjski, ukraiński, karty pocztowe sporządzone w innym języku lub gwarze, nie będą przesyłane do jeńców. [...]°

^a Adnotacja odręczna na stronie tytułowej: „Do J-35. KM/Abt.10/Kgf. nr 31 600, 28 XI 1917”.

^b Pominięto fragment odnoszący się do pkt.: 13. Sprzedaż kart pocztowych; 14. Obieg kart pocztowych; 15. Karty pocztowe Moskiewskiego Komitetu Ratunkowego w Kopenhadze; 16. Dopuszczalne rodzaje papieru listowego.

^c Pominięto fragment odnoszący się do obiegu przesyłek wartościowych i dobroczynnych (§ 3 – § 9, pkt. 21–58).

^d Pominięto fragment dotyczący cenzury paczek na terenie generalnych gubernatorstw w Lublinie i w Serbii.

^e Pominięto fragmenty dotyczące korespondencji pomiędzy jeńcami rosyjskimi znajdującymi się pod kontrolą niemiecką i austro-węgierską oraz komunikacji jeńców rumuńskich w niewoli austro-węgierskiej i mieszkańców obszarów okupowanych przez Państwa Centralne w Rumunii (obszar operacyjny i etapowy).

Zestawienie przepisów: przekład z języka niemieckiego, oryginał, maszynopis.

ÖStA/KA, FA, Militärische Impresen, Kart. 493 Res. 7587, s. 2–7, 9–13.

Powstrzymał Rosjan w bitwie pod Kowlem. Awansował na gen. broni. W latach 1917–1918, głównie w lutym–marcu 1918, dowodził armią inwazyjną na Ukrainie. 31 III 1918 jego grupa armii została rozwiązana, a Linsingen został gubernatorem wojskowym Berlina (VI 1918).

²³² Remus Martin von Woysch (1847–1920)– pruski wojskowy. Brał udział w wojnach z Austrią (1866) i Francją (1870–1871). Awansował na gen. w 1897 r. W latach 1903–1904 dowodził VI Korpusem we Wrocławiu. W 1911, po 45 latach, został zwolniony z armii. W latach 1908–1918 czł. Izby Panów. Powtórnie powołany po wybuchu I wojny światowej, objął w 1914 dowodzenie nad pozostającym pod dowództwem austriackim Śląskim Korpusem Landwehry, na froncie wschodnim. W 1915 osłaniał odwrót Austriaków pod Rawą Ruską, ratując ich przed klęską wskutek ataku Rosjan. Jego Korpus przemianowany został w 1916 na Grupę Armijną Woysch, dowodził nią podczas ofensywy Brusilowa w tr. Od 1917 feldmarsz. W grudniu 1917, po zawarciu zawieszenia broni na froncie wschodnim, jego grupa armii została zdemobilizowana.

Nr 165

1917 grudzień 5. – Zapytanie do szefostwa Oddziału Cenzury ze strony referenta Referatu IX, Paula Kammerera, dotyczące interpretacji przepisu o zatrzymywaniu fotografii grupowych jeńców wojennych.

Ref. IX/176

Doc. dr Paul Kammerer – zapytanie:^a

Komunikat nr 191 wraz z dodatkiem 191 nakazuje, by wszystkie fotografie jeńców wojennych zatrzymywać, jeśli widnieje na nich austriacki wojskowy albo cywil (ten ostatni o tyle, o ile pokazany jest w pozie sugerującej zbratanie się). Zatrzymane zostały także zdjęcia jeńców, na których widoczni są żołnierze więcej niż jednego państwa nieprzyjacielskiego.

Po pierwsze, teraz prawie wszystkie zdjęcia grupowe naruszają jeden albo dalsze wymienione punkty; po drugie, granica pomiędzy osobami cywilnymi bratającymi się i niebratającymi się jest płynna; po trzecie jeńcy wojenni z powodu licznych „przywłaszczonych” zdjęć, które niekiedy naraziły ich na poważne koszty, wystosowali ciężkie oskarżenia przeciwko cenzurze, dlatego w łagodniejszych przypadkach odstąpiono od zatrzymania.

Jednakże, ponieważ Nadcenzura wyłapuje takie świadomie przepuszczone karty pocztowe, według podanego wzoru, pojawia się pytanie, czyby nie znieść całkowicie tego zakazu albo nie polecić jego ograniczenia do jaskrawych, wyraźnie zabronionych przypadków. Opiniowanie takich sytuacji pozostaje w gestii naczelnictwa grupy.

2 załączniki: grupowe zdjęcia jeńców wojennych^b

^a Poniżej tekstu dokumentu odbity czerwonym tuszem stempel: „GZNB. Zensurabteilung. Präsidium 5.12.1917, Exh. Nr. 10722, Blg. 2”.

^b Załączników nie odnaleziono.

Zapytanie: przekład z języka niemieckiego, oryginał, maszynopis.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB E, Kart. 3783 Res. 10722, k. nlb.

Nr 166

1917 grudzień 12, Wiedeń. – Komunikat nr 191 Szefostwa Cenzury, podpisany przez płk. Otto Kicka, zmieniający treść tego komunikatu z 10 marca 1917 r. i pozwalający na przesyłanie fotografii, pod warunkiem niezawierania treści szkodzących Austro-Węgrom.

Komunikat nr 191^a

Do wszystkich naczelników!

Nieprzyjacielskim jeńcom wojennym i cywilnym w monarchii zezwala się na wysyłkę załączonych fotografii (zdjęć pocztówkowych), a mianowicie fotografii pojedynczych jak i również grupowych. Jednakże można wysyłać dalej tylko takie fotografie, które nie zdradzają tendencji politycznych lub szkodzących monarchii, jak i również nie stanowią aluzji do niewystarczającego wyżywienia albo złego traktowania jeńców.

Szefostwo Cenzury
płk Otto Kick

^a Powyżej tekstu dokumentu odbity czerwonym tuszem stempel: „Abt. D. Exh. No 10722, Blg. 2”.

*Komunikat: przekład z języka niemieckiego, oryginał, maszynopis.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB E, Kart. 3783 Res. 10722, k. nlb.*

Nr 167

1917 grudzień 13, Wiedeń. – Pismo wydziału rosyjskiego Oddziału Informacyjnego Naczelnego Dowództwa do Szefostwa Oddziału Cenzury w Wiedniu. Oddział Informacyjny zwracał uwagę na zmianę sytuacji w związku z zawarciem zawieszenia broni między Państwami Centralnymi a Rosją. W związku z odnowieniem stosunków handlowych z Rosją oraz oczekiwanym powrotem z niewoli jeńców wskazywał na doniosłą rolę oddziału cenzury korespondencji w kontrolowaniu komunikacji pocztowej z Rosji i do Rosji, także przez wzgląd na konieczność zabezpieczenia kontrwywiadowczego.

Oddział Rosyjski

Wiedeń, 13 grudnia 1917

Do Szefostwa Oddziału Cenzury

Podpisane zawieszenie broni i zbliżający się pokój odrębny z Rosją w przypadku kontynuacji wojny przeciwko państwom Ententy nakłada na oddział cenzury korespondencji jenieckiej nowe ważne zadania w służbie wywiadowczej i rozpoznawczej jak również wymusza jego reorganizację według nowych wytycznych.

Poprzez pozostawienie działających jeszcze formalnie instancji cenzury wojskowej rosyjskiej będą szybciej pozyskiwane wiadomości, możliwe też będzie szybsze poddanie jej analizie.

Wywiad według czysto wojskowych wytycznych będzie koncentrował się na przebiegu demobilizacji zwolnionych z frontu oddziałów artylerii, kolejnictwa i jednostek technicznych.

Poprzez wgląd w rosyjsko-szwajcarską pocztę tranzytową, której pozyskiwanie jest teraz najbardziej pożądane, będzie można pozyskać istotne wiadomości, ponieważ z korespondencji rosyjskich kół politycznych w Szwajcarii z Rosją już znaczne ilości informacji pozyskano.

Odnowienie stosunków handlowych z Rosją po podpisaniu traktatu pokojowego od razu znajdzie odzwierciedlenie w postaci napływającej poczty. Analiza tych korespondencji przyniesie wartościowe informacje odnośnie rozwoju rosyjskiego przemysłu w czasie wojny, jego zapotrzebowań i stopnia wpływu państw obcych, oddziaływań konkurencyjnych rynków oraz nastrojów rosyjskich kół przemysłowych i handlowych. [...]

Czynniki wrogie monarchii w Rosji będą teraz po podpisaniu pokoju wykorzystując zmniejszoną uwagę naszych władz, intensywnie szukać kontaktu z podobnymi siłami wewnątrz monarchii. Także wroga propaganda dzięki likwidacji potrzebnej drogi objazdowej przez Skandynawię będzie próbowała korzystać z sytuacji.

Wysłane korespondencje, którym zawdzięczamy naszą wiedzę odnośnie zdradzieckich spisków, w związku z zawieszeniem cenzury rosyjskiej, będą teraz napływać w rosnącej ilości i będzie można czerpać z nich ciekawe informacje.

Rosnące potrzeby obrony bazują na przekonaniu, że Rosja po podpisaniu pokoju będzie pozostawać z nami w podobnym stosunku jak Szwajcaria – czyli jako bezpośrednio graniczące z monarchią państwo neutralne. Jednakże pozostająca w stanie chaosu niższa administracja w Rosji stała się bazą dla wrogich centrali szpiegowskich. Pokój szeroko otwiera wrota dla nieprzyjacielskiego szpiegostwa, co wymusza jak największą czujność.

Nie wolno tracić przed oczu faktu, że Ententa znaczną liczbę szpiegów, możliwe że również zwerbowanych w tym celu austro-węgierskich obywateli, wysłała do monarchii razem z powracającym napływem jeńców wojennych. W takim przypadku można z całą pewnością liczyć się z tym, że ci agenci będą odpowiednio wyszkoleni i doświadczeni w tajnym przemyśle informacji. W związku z wydanym przez Oddział Informacyjny Naczelnego Dowództwa 10 grudnia 1917 r. rozporządzeniu o oddelegowaniu oddziału cenzury do kontrolowania poczty z Rosji i do Rosji zwraca się uwagę na to, że oddział cenzury, a zwłaszcza oddział rosyjski, dysponuje całym zespołem współpracowników, którzy podczas długoletniego pobytu w Rosji zapoznali się dokładnie ze stosunkami przemysłowymi i agrarnymi, umieją w należyty sposób analizować napływające informacje, także spełnianie również zadań defensywnych w obu kierunkach wydaje się być zagwarantowane.

Pismo: przekład z języka niemieckiego, oryginał, maszynopis.

ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3756 Res. 4919, k. 217–219.

Nr 168

1917 grudzień 31, Wiedeń. – Fragmenty rewizji i podsumowanie przepisów cenzury wraz z uzupełnieniami do projektu oraz wykładnią celów analizy politycznej, autorstwa dr. Leo Lauterbacha. Lauterbach otrzymał zadanie spisania i unieważnienia bądź podtrzymania w mocy całości wydanych do tego momentu komunikatów, rozkazów i przepisów cenzury. Miał również sporządzić konspekt odnośnie badania politycznej lojalności obywateli monarchii.

Dr Leo Lauterbach

Opinia o przedstawionym Nadcenzurze projekcie
Suplementu do książki instruktazowej^a

Analizując ten projekt należy postawić dwa pytania: Czy jest rzeczowy i czy jest celowy. Niżej podpisany wierzy, że jest w stanie rzetelnie odpowiedzieć na pierwsze pytanie, na drugie tylko częściowo. Aby najpierw wyjaśnić szczegóły projektu, należy zauważyć, że:

- Ad. I projektu – nie ma niczego co wzbudzałoby obiekcje
Ad II projektu – niżej podpisany wierzy, że liczne tutaj wymienione zarządzenia, mimo że formalnie obowiązujące, nadają się do uchylecia z powodów merytorycznych (bardziej szczegółowe ich wyliczenie i uzasadnienie będzie przedstawione w innym miejscu)
Ad. III projektu – z wymienionych tam przepisów cenzury niżej podpisany uważa Rozkaz Szefostwa Cenzury nr 21 jest w pełni zniesiony z powodów merytorycznych przez Rozkaz Szefostwa nr 29
Ad. IV projektu Punkty 1, 2, 5, 8. 9. 19. 21, 22 są **kompletne**, a także nie budzą **zastrzeżeń** punkty 4, 7, 11, 12, 15, 18, 20, 27, 30
[...]^b

Ad. 28–29. Nie! Propozycja i argumentacja są nieuzasadnione, ponieważ Komunikat nr 141 z czerwca 1916 r. nie stał się podstawą do wprowadzenia zmian w później opublikowanym (listopad 1916 r.) podręczniku instruktazowym, całość opiera się na nieporozumieniu, ponieważ:

- 1) Sensowi Komunikatu nr 141 nie odpowiada sytuacja, że uwaga nieprzyjacielskiego cenzora, np. „można wysyłać paczki do Włoch”, ma zostać usunięta.
- 2) Trudno jest przypuszczać, że nieprzyjacielscy cenzorzy znają wszystkie przepisy naszego oddziału cenzury i je kopiuja.
- 3) Usuwanie tego fragmentu byłoby niesłuszne i niecelowe.

Ad. 30. trudno sprzeciwić się pierwszej korekcie, lecz należy to zrobić w przypadku drugiej. Słowo „oni” obejmuje nie tylko cenzorów ale również pracowników działu

manipulacyjnego, instruktorów itd., zdanie to więc powinno zostać zamienione na „wszystkich należących do grupy cenzurującej osób”.

[...]c

Wiedeń, 31 grudnia 1917

Leo Lauterbach

Cele analizy politycznej

A. Stosunki polityczne w kraju

1. Ogólne nastroje – ludności
 - inteligencji
 - wybitnych osobistości politycznych
 - świata interesów
 - armii liniowej
2. Różnice pomiędzy poszczególnymi narodowościami
3. Ocena naszej sytuacji pod względem wojskowym, politycznym i gospodarczym
4. Wiara w zwycięstwo, tęsknota za pokojem
5. Postawy wobec naszych sojuszników
6. Nastroje wobec państw neutralnych i nieprzyjacielskich (nienawiść, obojętność)
7. Wypowiedzi na temat wewnętrznej sytuacji monarchii.
 - polityka narodowościowa
 - kwestie społeczne
 - kwestia masowego poboru
 - parlamentaryzm
8. Antypaństwowe wypowiedzi:
 - Czechów
 - Słowian południowych Tajna działalność agentów
 - Włochów Wpływ stanu wyjątkowego
 - Rumunów
 - Rusofilów
9. Dyskusja na temat przyszłego ustroju wewnętrznego monarchii oraz jej pozycji zewnętrznej.
 - aneksje
 - utrata terytoriów
 - temat Polska
 - stosunek wobec Niemiec i pozostałych sąsiadów

B. Stosunki polityczne w krajach neutralnych

1. utrzymanie neutralności.
2. nastroje na korzyść jednej lub innej partii wojennej; postawa rządu, sympatie ludności.
3. ocena wojskowej, politycznej i gospodarczej sytuacji w nieprzyjacielskiej grupie państw, przewidywalne działania pośrednictwa na rzecz pokoju.

4. stosunki wewnętrzne poszczególnych krajów. Postawa rządu i jego postawa wobec różnych klas społecznych, partie polityczne i ich działalność, walki partyjne i ich przewidywalny wynik, ruchy antypaństwowe i ich agitacja.
5. nastroje pokojowe.
6. postawa wobec zdradzieckich działań naszych obywateli (Czechów, Południowych Słowian, Włochów, Rumunów, Rusofilów); prawo do azylu, wsparcie dla agitacji, kongresy, nastroje prasy, przekazywanie informacji do kraju.
7. zachowanie wobec szpiegostwa, obrona przed szpiegostwem obu stron wojujących.
8. postawa wobec kwestii międzynarodowych (ruch na rzecz pokoju, socjalizm, masoneria, syjonizm).

C. Stosunki polityczne w krajach nieprzyjacielskich

1. stosunki wzajemne między poszczególnymi krajami Ententy.
2. współdziałania lub konflikty.
3. stosunek Ententy do krajów neutralnych.
4. ocena sytuacji wojskowej, politycznej i gospodarczej, jak również celów wojennych, przez rząd, inteligencję, masy społeczne, świat interesów.
5. ogólne nastroje społeczne: wiara w zwycięstwo i duch bojowy, tęsknota za pokojem.
6. poglądy społeczne wobec monarchii i jej stosunków wewnętrznych (nienawiść – obojętność).
7. wewnętrzna sytuacja polityczna: pozycja i wpływy rządu w społeczeństwie, partii, których cele i przywódcy, ich tajne działania wpływają na poszczególne warstwy społeczne, postawa wobec działań antypaństwowych (agitacja, zamieszki, rewolucja) i przeciwdziałania.
8. postawa wobec ruchów międzynarodowych.

D) Ruchy międzynarodowe

1. ruch pokojowy
2. socjalizm
3. anarchizm
4. antymilitaryzm
5. wolnomularstwo
6. syjonizm

Główne siedziby, przywódcy, związki między grupami w poszczególnych krajach, rodzaje agitacji, ich tolerowanie lub dławienie w monarchii, w krajach neutralnych, sprzymierzonych i nieprzyjacielskich.

^a Dokument w okładce Oddziału Cenzury GZNB. Po prawej stronie okładki, w rubryce: „Załatwienie sprawy przez szefostwo cenzury”, maszynopisowa adnotacja: „Do szefa całej Nadcenzury, audytora generalnego [Karla] Sichy! Szefostwo cenzury zamierza dodać suplement do obowiązującego podręcznika cenzorskiego, w którym z jednej strony klarownie wyjaśni, które komunikaty już nie

obowiązują, z drugiej strony zaś, które z wydanych dotychczas komunikatów i rozkazów cenzury wciąż pozostają aktualne. W suplemencie tym uwzględnione zostaną nowe wytyczne wypracowane na zebraniach naczelników grup, i wreszcie uzupełnione zostaną luki obowiązującego podręcznika cenzury. Nadcenzurze powierza się zadanie wypracowania koncepcji takiego suplementu. Odpowiednie podręczniki można zamówić w kancelarii szefostwa cenzury. Wiedeń, 13 marca 1917 r.” Pod spodem podpis: „ppłk Kick”. Adnotacja: „do p. dr. Lauterbacha”.

^b Pominęto adnotacje odnoszące się do pkt. 3, 6, 10, 13, 14, 16, 17, 23–26.

^c Pominęto końcowy fragment dokumentu.

Sprawozdanie: przekład z języka niemieckiego, oryginał, maszynopis.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3748 Res. 4536, k. 1010–1016.

Nr 169

1917 grudzień 31, Wiedeń. – Uzupełnienia do instruktażu cenzury, sporządzone przez dr. Leo Lauterbacha.

Dr Leo Lauterbach

Dodatek do książki instruktażowej. Projekt

A. Dla Cenzorów

Suplement 1 do § 11c

Obowiązki cenzorów. Jest ściśle zabronione przesyłać korespondencje osobom trzecim z pominięciem drogi służbowej.

Suplement 2 do § 13

Pojęcie jeńca wojennego. Jeńcami wojennymi są również te osoby, które zostały internowane lub hospitalizowane w kraju neutralnym.

Suplement 3 do § 16

Dopuszczalność

1. Kwestię dopuszczalności ustala się dokładnie na podstawie adresu, treści itd. Przede wszystkim deportowane przez nieprzyjaciela osoby (zakładnicy) należy ściśle odróżniać od osób które z własnej woli uciekły w głąb kraju nieprzyjacielskiego, ponieważ tylko ci pierwsi uchodzą za jeńców cywilnych i dlatego ich korespondencja jest dopuszczalna. W drugim wypadku są to osoby prywatne i podejrzane, ich korespondencja jest niedopuszczalna, względnie w wymagających sprawdzenia lub wprost podejrzanych przypadkach zgodnie z punktem 18 podp[unktem] II, mają być przedstawione do analizy naczelnikowi grupy cenzorskiej.
2. Również w przypadku krajowej, przychodzącej do obozów jenieckich korespondencji, ma być ona odróżniana od korespondencji znajdujących się tam jeńców wojennych (cywilnych) oraz od korespondencji naszych żołnierzy oddelegowanych do obozów w charakterze wartowników. Ta ostatnia kategoria korespondencji jest z zasady opatrzona stemplem dowództwa (ale nie komendantury obozu).

3. Pośrednictwo przy wysyłce niedopuszczalnej korespondencji poprzez jeńców wojennych lub cywilnych jest niedopuszczalne. Dlatego też są listy do – oraz od – jeńców wojennych i cywilnych, które zawierają niedopuszczalne fragmenty adresowane do osób trzecich, dalej zaś jeszcze takie korespondencje, które w sposób oczywisty błędny są określone jako korespondencja jeńców wojennych i cywilnych, w rzeczywistości jednak są to niedopuszczalne korespondencje prywatne, i muszą być zatrzymywane. W szczególnie uzasadnionych wyjątkowych sytuacjach takie korespondencje mają być przekazywane naczelnikowi grupy i przez niego potem przesyłane kierownictwu grupy cenzorskiej z adnotacją odnośnie specjalnego traktowania. Korespondencje, które prócz dopuszczalnego tekstu, zawierają także niedopuszczalne informacje dla osób trzecich, o ile treść na to zezwala, mogą być przepuszczane dalej.

Suplement 4 do § 17a – Cenzura w Budapeszcie

1. Te korespondencje powinny również być przekazywane Budapesztańskiej Komisji Cenzury jako niedopuszczalne, które były sporządzane przez wyżej wzmiankowane osoby i wskutek błędnego adresowania lub niewłaściwej drogi urzędowej, powracają z zagranicy.
2. Spod § 17 wyłączone są te korespondencje, które są zaadresowane do Kijowa, Odessy i jej okolicy. Takie korespondencje są określane jako dopuszczalne.

Suplement 5 do §§ 19 i 20. Zabroniona korespondencja

Te przepisy odnoszą się – jak głosi pkt 22 – także do korespondencji jeńców wojennych i cywilnych przebywających w krajach sprzymierzonych.

Suplement 6 do § 19 – Zabroniona korespondencja

Z tego wyjątku wyłączona jest korespondencja między przebywającymi na terenie monarchii rosyjskimi jeńcami wojennymi polskiej narodowości a ich rodzinami, którzy z Królestwa Polskiego udali się do monarchii (Galicja). Natomiast korespondencje tych jeńców i ich rodzin, którzy służą w legionach polskich, dalej są zabronione.

Suplement 7 do § 24

Zatrzymywanie. Zobacz dodatek I – zatrzymywanie i usuwanie fragmentów o charakterze wojskowym.

Suplement 9 do § 24

Zatrzymywanie. O takim samym potraktowaniu decydują takie określenia jak: „kolumny budujące okopy” albo „dyrekcja budowy fortyfikacji”, itd.

Suplement 9 do § 24

Zatrzymywanie. Do korespondencji nadającej się do zatrzymywania przeznaczone są także następujące listy, które nie zostały wcześniej wymienione:

1. Ekspediowane korespondencje. Korespondencje z krajów nieprzyjacielskich do krajów nieprzyjacielskich, obojętnie czy są one dopuszczalne czy niedopuszczalne, czy nadeszły z kraju nieprzyjacielskiego czy też krążyły między dwoma pozostającymi z nami w stanie wojny. Te korespondencje muszą zostać dokładnie

przeczytane. W wyjątkowych przypadkach takie korespondencje mają być przedkładane naczelnikom grup cenzorskich, do wyjątkowego potraktowania lub przesłania ich dalej. O takich wyjątkach decyduje sam szef grupy, gdy chodzi o korespondencje naszych jeńców wojennych i cywilnych a ich rodzinami, które zamieszkują tereny monarchii okupowane przez nieprzyjaciela.

2. Podejrzane korespondencje nieprzyjacielskich jeńców wojennych z zagranicznymi organizacjami pomocowymi. Korespondencje pozostających w niewoli na terenie monarchii jeńców wojennych z zagranicznymi biurami pomocowymi, które budzą podejrzenia szpiegostwa i nielegalnego wykorzystywania przez jeńców i ich krewnych.

Natomiast następujące korespondencje nie są przeznaczone do wstrzymywania:

- a) Zaświadczenia odnoszące się do otrzymania żywności.
- b) Nieszkodliwe korespondencje w sprawach informacyjnych i sprawach dotyczących zaopatrzenia żywnościowego, pozbawione podejrzanych fragmentów.

Następujące instytucje określa się jako dopuszczalne: Międzynarodowy Czerwony Krzyż w Genewie²³³ oraz jego filie w krajach neutralnych; Moskiewski

²³³ Międzynarodowy Komitet Czerwonego Krzyża (International Committee of the Red Cross) – organizacja humanitarna z siedzibą w Genewie, której głównym celem działania jest pomoc poszkodowanym w wyniku konfliktów zbrojnych. Czerwony Krzyż powstał z inicjatywy genewskiego finansisty i filantropa Henry’ego Dunanta (1828–1919). 22 VIII 1864 kilkanaście państw podpisało w Genewie dokument założycielski organizacji Czerwonego Krzyża oraz tekst Konwencji dotyczący traktowania rannych i chorych żołnierzy oraz opieki medycznej dla nich bez względu na ich narodowość. Wówczas w wielu krajach zaczęły powstawać różne organizacje sanitarno-charytatywne z misją niesienia pomocy żołnierzom i poszkodowanym nie tylko rodzimej armii, które w dalszych latach podporządkowały się wspólnej centrali Międzynarodowego Czerwonego Krzyża w Genewie. W ten sposób powstały sekcje krajowe organizacji. Międzynarodowy Komitet Czerwonego Krzyża otrzymał obecną nazwę w 1880 r., gdy przyjął znak rozpoznawczy dla sanitariuszy i szpitali polowych w postaci czerwonego krzyża na białym tle, a więc barw odwrotnych wobec flagi Szwajcarii. W latach 1910–1928 prezesem organizacji był polityk szwajcarski Gustave Ador (1845–1928). W okresie I wojny światowej Międzynarodowy Czerwony Krzyż stał się najważniejszą organizacją niosącą pomoc jeńcom i rannym żołnierzom walczących stron. Obecnie jest centralą informacyjną o jeńcach, osobach internowanych i zaginionych. Należy do niego interweniowanie w tych sprawach u odpowiednich władz, poszukuje zaginionych oraz zajmuje się wymianą jeńców podczas wojen. Przygotowuje projekty konwencji dotyczących humanitarnego prawa konfliktów zbrojnych. Z upoważnienia stron walczących może odgrywać rolę mediatora i pośredniczyć w wymianie jeńców wojennych, rannych, i chorych cywilów. Jest częścią składową Międzynarodowego Ruchu Czerwonego Krzyża i Półksiężycy (z działalności MKCK wywodzi się Międzynarodowy Ruch Czerwonego Krzyża i Półksiężycy – a także normy międzynarodowego prawa humanitarnego, w szczególności Konwencji genewskie i haskie – i jako jego najstarsza część jest naczelnym organem obradującym i kontrolującym pozostałe). Może składać się maksymalnie z 25 członków, którzy spotykają się na zgromadzeniu 10 razy do roku. Ma trwały mandat prawa międzynarodowego, by pomagać jeńcom, rannym i chorym, a także cywilom dotkniętym przez konflikt. Ze swoją kwaterą w Genewie, w Szwajcarii, MKCK jest reprezentowany w ok. 80 państwach i skupia ok. 12 tys. osób. Podczas konfliktów MKCK podejmuje działalność przez narodowe stowarzyszenia Czerwonego Krzyża i Czerwonego Półksiężycy oraz ich Międzynarodową Federację. Organem prasowym MKCK jest założone w 1919 pismo „Revue Internationale de la Croix Rouge”. P. Boissier, *History of the International Committee of the Red Cross...*, t. 1.

Komitet Pomocowy w Kopenhadze²³⁴, Biuro Jeńców Wojennych w Bernie²³⁵, Międzynarodowe Dzieło Międzynarodowe Dzieło Miłosierdzia w Maastricht (Holandia)²³⁶, Serbski Czerwony Krzyż w Genewie²³⁷.

Natomiast następujące instytucje są uważane za podejrzane: Karl Spilger w Bochum²³⁸; Pierwszy Holenderski Wydział Pomocy dla Jeńców Wojennych w Hadze²³⁹; Komitet Pomocy dla Rosyjskich Jeńców Wojennych²⁴⁰; Sekcja Pomocy Moralnej w Hadze²⁴¹, Karl Birmann i Biuro Pomocy dla Żydowskich Jeńców Wojennych w Hadze²⁴²; Neutralna Agencja Pomocy Wojennej Wszelkiego Rodzaju w Bernie²⁴³ (zob. dodatek II, lista zatrzymań).

3. Fotografie nieprzyjacielskich jeńców wojennych przetrzymywanych w monarchii. Które zdradzają tendencję polityczną obwiniającą monarchię, oskarżając ją o złe traktowanie. W przeciwnym wypadku wysyłka fotografii pojedynczych lub grupowych jest dozwolona.
4. Korespondencje między jeńcami cywilnymi a wojskowymi na linii frontu.

²³⁴ Büro des Moskauer Hilfskomitees für Kriegsgefangene in Kopenhagen – powołane w 1916 r. przez Duński Czerwony Krzyż do pozyskiwania informacji o jeńcach wojennych na froncie niemiecko-rosyjskim; w efekcie do 1 IV 1919 duńscy lekarze i pielęgniarki pomagali ochotniczo jeńcom obu stron.

²³⁵ Właściwie: Biuro Pomocy dla Jeńców Wojennych w Bernie (Hilfsstelle für Kriegsgefangene, Bern / Bureau de secours des prisonniers de guerre à Berne) – organizacja powołana przez grono działaczy szwajcarskich stowarzyszeń charytatywnych. Jej celem była pomoc jeńcom wojennym przetrzymywanym przez wszystkie strony walczące. Biuro współpracowało z centralą Międzynarodowego Czerwonego Krzyża, organizując transporty ubrań i rzeczy potrzebnych jeńcom.

²³⁶ Internationales Liebeswerk für Verwundete und Kriegsgefangene in Maastricht – organizacja charytatywna założona i prowadząca działalność w oparciu o kościół ewangelicko-reformowany. Podczas I wojny światowej organizowała pomoc dla internowanych w Holandii żołnierzy belgijskich.

²³⁷ Црвени крст Србије/Crveni krst Srbije – powstały 6 II 1876 z siedzibą w Belgradzie, pod przewodnictwem Vladana Džordžewicza, prominentnego fizyka serbskiego. Organizacja humanitarna, pozarządowa, prowadząca działalność pomocową i edukacyjną w Serbii. Stanowi część Międzynarodowej Federacji Czerwonego Krzyża.

²³⁸ Organizacja pomocowa Karla Spilgera, działająca podczas I wojny światowej w Bochum.

²³⁹ Organizacja pomocowa działaczy związanych z konwencjami haskimi z 1907 r. Wykorzystując status neutralności Holandii podczas I wojny światowej, starali się o pomoc dla jeńców, głównie francuskich i niemieckich, ściśle współpracując z Holenderskim Czerwonym Krzyżem.

²⁴⁰ Haska organizacja pomocowa zawiązana przez emigrantów rosyjskich po wybuchu I wojny światowej. Jej celem była pomoc dla jeńców rosyjskich w niewoli niemieckiej.

²⁴¹ Organizacja charytatywna zawiązana pod patronatem królowej Holandii Wilhelminy, dla pomocy ludności cywilnej poszkodowanej przez I wojnę. Urządzała zbiórki pieniędzy i odzieży dla cywilnych uchodźców z Belgii, którzy w liczbie ok. 1 mln schronili się w Holandii w 1914 r. Większość powróciła do Belgii jeszcze przed końcem tr. Pozostało ok. 100 tys. Belgów, w tym ok. 20 tys. wojskowych, których rząd holenderski internował w obozach w Gouda, Uden i Nunspeet Ede. Sekcja Pomocy w latach 1915–1918 zorganizowała dla nich stałą pomoc, szczególnie w okresie świąt.

²⁴² Organizacja założona przez emigrantów żydowskich z Europy Środkowej i Wschodniej mieszkających w Holandii i kierowana przez Karla Birmanna. Działała, zgodnie ze swą nazwą, na rzecz jeńców wojennych Żydów znajdujących się w niewoli niemieckiej i francuskiej.

²⁴³ Neutrale Agentur für Kriegsnothilfe aller Art in Bern – bliżej nieznaną organizacją pomocową z okresu I wojny światowej.

5. Korespondencje internowanych w monarchii cudzoziemców do zagranicznych biur pomocowych, zawierających prośby o wsparcie a które nie są zaopatrzone w specjalną klauzulę komendanta obozu (między tutejszymi mieszkańcami jest taka komunikacja w ogóle zabroniona).
6. Niedozwolona korespondencja z Włoch lub terenów okupowanych przez Włochów.

Suplement 10 § 24

Lista zatrzymań dołączona w załączniku II.

Suplement 11 § 25

Traktowanie korespondencji przeznaczonej do wstrzymania

1. Każda wstrzymana korespondencja po dokładnym przebadaniu przez szefa grupy cenzorskiej lub względnie wskazanego przez niego organu kontrolnego, musi być oznaczona na stronie adresowej i zaopatrzona w pisemne poświadczenie przyczyny zatrzymania. Analityk decyduje o dalszej przesyłce takiej korespondencji, składając kolejną parafę na górze po prawej stronie.
2. Jeśli zatrzymana korespondencja posiada podejrzaną fragmenty, zgodnie z § 33 ma zostać przeanalizowana. Wszystkie korespondencje które zgodnie z § 24 znalazły się na liście zatrzymań, muszą być przedstawione kierownictwu cenzury.

Suplement 12 § 26

Usuwanie – musi zostać w taki sposób przeprowadzone, by ani na podstawie początku, ani końca, nie można było określić treści usuniętych fragmentów.

Suplement 13 § 28 a/2

Usuwanie. Informacje o infrastrukturze kolejowej, drogowej i tunelach tylko wtedy należy usuwać, gdy wyraźnie chodzi o nowe inwestycje. [...]

Suplement 14 § 28 a/4

Usuwanie. Do takiego traktowania przeznacza się informacje z monarchii, na temat zakazu pisania z linii frontu za granicę [...]

Suplement § 16

Do usuwania przewiduje się:

Opisy ponurej sytuacji, oznaki załamania, smutne skargi głodowe, stwierdzenia o beznadziejnym położeniu i trudności wytrwania, ogólne informacje o złych zbiorach, o zapasach zboża w całej monarchii – poszczególnych krajach koronnych i dystryktach. Nie trzeba usuwać informacji następujących:

Cen artykułów żywnościowych, raportów nt. zapasów żywności, informacji o powszechnym pragnieniu pokoju, żądań dotyczących zakończenia wojny [...]

Suplement § 17

Należy usuwać wszelkie adnotacje nieprzyjacielskich cenzorów. Usuwane mają być korespondencje wysyłane za granicę, które mogą zaszkodzić patriotycznym uczuciom w krajach nieprzyjacielskich.

Suplement 18

Informacje do naszych jeńców wojennych i cywilnych za granicą, mające służyć szerzeniu wśród nich niepokojów.

Suplement 19

Wykorzystywanie na froncie jeńców pochodzących z wymiany – wychodzące za granicę informacje o treści, że nasi jeńcy wojenni powracający z niewoli nieprzyjacielskiej są ponownie wysyłani na front.

Suplement 22 do § 32

1. Uwagi uciekinierów. Każdy przypadek działania wymierzonego w lojalność wobec państwa albo niepatriotyczna wypowiedź, podjęte z własnej woli oddanie się w niewolę nieprzyjaciela, jak również wstąpienie na służbę wojskową w kraju nieprzyjacielskim, muszą być z najwyższą skrupulatnością i ostrożnością sprawdzone, zaś każda zawierająca taką informację korespondencja musi być przekazana do kontroli naczelnika grupy cenzurującej. Podejrzany oznakami ucieczki jest zwłaszcza przynależność naszego jeńca wojennego do formacji wojskowej w armii nieprzyjacielskiej lub na obszarze etapowym (za wyjątkiem tak określanych batalionów roboczych jeńców wojennych, batalionów robotników kolejowych, oddziałów jeńców wojennych itd.).
2. Przynależność do nieprzyjacielskiej formacji na tyłach, która wydaje się tam stacjonować, jeśli w piśmie wzmiankowana jest kompania, szwadron i pluton.
3. Przynależność do „Czeskiej Drużyny” w Rosji. Inne drużyny, czyli rosyjskie bataliony Landszturmu (pospolitego ruszenia), które są wykorzystywane do służby wartowniczej, bez takich oznak nie są podejrzane. Naczelnik grupy cenzorskiej ma zbadać, czy podejrzenie wydaje się uzasadnione, i tylko w przypadku, gdy przejście na stronę przeciwnika jest oczywiste, musi być załączona w meldunku jako załącznik oryginalna korespondencja z dokładną adnotacją.

W przypadkach wątpliwych tekst powinien być w ogólnikowy sposób przetłumaczony. W meldunku musi być wyjaśnione wszystko, co może mieć znaczenie służbowe. Jeżeli podejrzenie powstało na podstawie adresu (nadawcy albo odbiorcy), lecz nie posiada innych podejrzanych oznak, wówczas korespondencja powinna zostać przekazana dalej przez naczelnika grupy, adresy jednakże celem sprawdzenia korespondencji przez te osoby muszą zostać zanotowane na specjalnej liście kontrolnej.

Usprawiedliwienie za dostanie się do niewoli ze strony naszych jeńców wojennych lub też sam zamiar naszych jeńców wojennych (lub cywilnych) by pozostać w kraju nieprzyjacielskim, nie stanowią dowodu na ucieczkę za granicę.

[...]

Suplement 23 do § 32

A. Następujące uwagi muszą być starannie sprawdzone przez cenzora, przekazane dalej i odpowiednio przeanalizowane przez naczelnika grupy.

1. Sprawy polityczne. Polityczne i narodowe kwestie krajowe i zagraniczne, stosunek narodów do państw i stosunki między narodami, partii politycznych itd.
2. Stosunki pocztowe. Obfitujące w treść wiadomości dotyczące komunikacji pocztowej jeńców wojennych, ustalenie nowych przepisów pocztowych dla

zagranicy, obserwacja kryzysów, wiadomości z których wynika, że krajowe urzędy pocztowe nie przyjmują dopuszczalnych przesyłek do jeńców wojennych i cywilnych, albo udzielają ludności niewystarczających lub fałszywych informacji na temat takich przesyłek, wstrzymanie obiegu korespondencji przez urzędy pocztowe, raporty z zagranicy że nasi tamtejsi jeńcy wojenni i cywilni dłużej niż 6 miesięcy nie dostają listów z kraju itd.

3. Przemyt korespondencji. Uwagi na temat podjętego lub zamierzonego przemytu korespondencji jeńców wojennych (cywilnych) tzn. na temat każdej łamiącej przepisy lub próbującej ominąć cenzurę próby wysyłki korespondencji (np. w paczkach, poprzez ukryte adresy lub za pośrednictwem organów wartowniczych lub innych osób itd.).
4. Dokumenty osobiste. Wszystkie korespondencje, w których nasi znajdujący się w nieprzyjacielskiej niewoli jeńcy wojenni lub cywilni proszą o dokumenty osobiste, względnie je otrzymują (przedstawić naczelnikowi grupy na podstawie punktu 3628).
5. Związki małżeńskie naszych jeńców wojennych. Korespondencje, w których jest mowa o zamierzonych lub zawartych już przez naszych jeńców wojennych lub cywilnych związkach małżeńskich w krajach nieprzyjacielskich zgłaszać naczelnikowi grupy na podstawie R 4117. Oryginalne korespondencje – jeśli tylko żadne powody nie wskazują na konieczność ich zatrzymania lub przedstawienia do analizy – przesyłać dalej.
6. Podróże kobiet. Wiadomości o zamierzonych, lub odbytych już podróżach kobiet z monarchii do krajów nieprzyjacielskich albo do podejrzanych osób w krajach neutralnych przedstawiać naczelnikowi grupy na podstawie R 4408.
7. Przestępstwa. Korespondencje, w których nasi jeńcy wojenni piszą do swoich rodzin w monarchii, że będą ścigani za popełnienie przestępstw natury politycznej lub wojskowej, lub też ostrzegające krewnych, że z powodu tych przestępstw utracą zapomogę.
8. Pieśni żołnierskie. Korespondencje zawierające piosenki żołnierskie.

B. Niedopuszczalne korespondencje kierować do naczelnika grupy i przez niego pod przydzielonym im numerem przekazywane do Szefostwa cenzury

9. Podejrzone korespondencje do wojskowych na froncie. Korespondencje adresowane z krajów nieprzyjacielskich do naszych wojskowych na froncie i zawierają podejrzone pytania (np. o miejsce stacjonowania, zmiany położenia itd.).
10. Sabotaż. Korespondencje, które dają podstawy do podejrzeń o zamiary sabotażu przez znajdujących się w monarchii jeńców wojennych i cywilnych nieprzyjaciela, a zwłaszcza korespondencje z podejrzаныmi paczkami.
11. Prośby internowanych cywilów. Prośby przetrzymywanych w monarchii jeńców cywilnych do przedstawicieli zagranicznych biur o dary (także karty abonamentowe na chleb).

12. Uciekinierzy. Korespondencje między krajowymi komitetami uchodźców a zagranicznymi organizacjami Czerwonego Krzyża.

Suplement 24 do § 36

Rozszyfrowanie

1. Przy używanych przez przetrzymywanych w monarchii jeńców wojennych kopertach z czerwonym nadrukiem adresowym podejrzaną oznaką jest, gdy ten nadruk, albo jego obramowanie wydaje się zatarte, co może oznaczać, że wcześniej kartkę ktoś moczył lub rozdzielał.
2. Odwołania do Biblii i fragmentów psalmów należy zasadniczo pozostawiać. Jeśli jest ich więcej niż 4 w jednej korespondencji, należy je po prostu usunąć.

Suplement 25 do § 37

II. Rozszyfrowanie. Każda korespondencja której fragment usunęła nieprzyjacielska cenzura powinna być oznaczona stemplem (wykreślone za granicą) (K. 149).

Suplement 26 do § 38

Specjalne traktowanie. Dopuszczalne korespondencje do cesarza lub do cesarzowej winny być przekazywane naczelnikowi grupy, który (po ewentualnym ich przetłumaczeniu) przedstawia je Szefostwu cenzury. Niedopuszczalne listy potraktować jak wyżej.

Suplement 27 do § 41

Korespondencje do kierownictwa cenzury

1. Pisma, które zaadresowano do Szefostwa cenzury i pod względem treści rzeczywiście powinny tam dotrzeć, muszą zostać przekazane naczelnikowi grupy, który przekazuje je do kancelarii cenzury. Jeśli nie jest to korespondencja niemieckojęzyczna, należy sporządzić krótkie streszczenie, jeżeli jest to konieczne musi zostać przygotowane gruntowne tłumaczenie.
2. Korespondencje zaadresowane do oddziału cenzury, w rzeczywistości skierowane są do tutejszych jeńców wojennych, powinny zostać skierowane do działu (błędne adresy nieprzyjacielskich jeńców wojennych). Jeśli poza adresem zawierają jeszcze numer oddziału lub numer jakiejś jednostki wojskowej, numer oddziału cenzury powinien zostać wykreślony, strona adresowa powinna zostać podkreślona a korespondencja powinna zostać skierowana do działu manipulacyjnego z adnotacją „Poczta Polowa”.

Suplement 28 do § 43

Adresy korespondencji, skierowanej do monarchii, lecz prócz adresu rzeczywistego odbiorcy zawierają jeszcze dane pośrednika zagranicznego, powinny zostać poddane cenzurze, adres biura zagranicznego wykreślony, również adres odbiorcy winien zostać wykreślony lub zapisany.

Suplement 29 do § 43/II

Adresy. Korespondencje z różnymi adresami tylko wtedy powinny zostać potraktowane zgodnie z przepisem, jeśli są zaadresowane do jeńców wojennych

lub cywilnych. Jeśli są one kierowane do osób prywatnych w kraju lub za granicą, powinno się je uzupełnić, lub potraktować je jako niedostarczone. [...]

Do podręcznika zostaną dołączone następujące instrukcje:

Suplement 31

1. Korespondencje które były już opracowywane w Oddziale Cenzury, lecz wróciły z adnotacją o niedostarczeniu, mają być ponownie poddane cenzurze, parafowane i potraktowane następująco:
 - a) Korespondencje z monarchii, jeśli wracają, mają zostać zwrócone do nadawcy jeśli jest on wyraźnie określony, albo wstrzymane.
 - b) Takie korespondencje od naszych jeńców wojennych i cywilnych, kierowane z zagranicy do monarchii, mają być zasadniczo wstrzymywane. Tylko jeśli adresat jest określony jako zmarły, lub zawierają ważną adnotację dla nadawcy i o ile nadawca jest znany, mają być odyłane do nadawcy.
 - c) Takie korespondencje, kierowane do przetrzymywanych w monarchii jeńców wojennych i cywilnych mają być odprowadzane do działu złych adresów.
2. Korespondencje różnych rodzajów, na których nie ma informacji o niedostarczeniu, jeśli istnieje podejrzenie że powróciły z powodu złego sortowania, po dokonaniu powtórnego ocenizowania i parafowania mają zostać wysłane do adresata.
3. Dopuszczalne korespondencje, do osób prywatnych (czyli nie do jeńców wojennych czy cywilnych) których adresów jest niewiele, mają być odsyłane do nadawcy.

Suplement 32 do § 43

Listy do naszych jeńców wojennych i cywilnych za granicą, które przekraczają dopuszczalne rozmiary 60 linijek, oraz kartki pocztowe powyżej 15 linijek, mają być znakowane uwagą „za długie, z powrotem” i przekazywane działowi manipulacyjnemu, a stamtąd maja trafiać do grupy pocztowej. Obliczając liczbę linijek należy unikać pedanterii. Tak samo, gdy nadawca w monarchii kieruje dużo listów do tego samego adresata, przysyłać dalej najwyżej 1–2 sztuki, resztę zaś odesłać z powrotem do nadawcy z odpowiednim pouczeniem.

Suplement 33 do § 49

Korespondencje stenografowane. Korespondencje z monarchii pisane maszynopisem są niedopuszczalne, z adnotacją „stenogram niedopuszczalny” mają być zwracane nadawcy.

Suplement 34 do § 50

Zapisane korespondencje po ocenizowaniu i parafowaniu mają być przekazywane naczelnikowi grupy, który je odprowadza z asygnatą zgodnie z ich kategorią (grupa pocztowa, grupa usuwająca itd.).

Suplement 35 do § 51

Korespondencje zamknięte. Korespondencje do i od jeńców wojennych i cywilnych, które nie są wysyłane bezpośrednio tylko za pośrednictwem osób

lub związków z neutralnej zagranicy (zamknięte korespondencje), są dopuszczalne. Dołączone do nich załączniki po ocenzurowaniu powinny być oddzielnie parafowane, ale tylko wtedy jeśli już wcześniej nie został on opatrzony adnotacją innego urzędu cenzury. Dopiero po ocenzurowaniu i parafowaniu całości, należy dołączyć ogólną parafę.

Korespondencje zamknięte po posortowaniu mają zostać przekazane działowi manipulacyjnemu, ów zaś przesyła je do działu poczty z adnotacją „korespondencja zamknięta”.

Dodatkowe listy, pozbawione adnotacji cenzury krajowej, mogą być parafowane i przekazywane dalej tylko wtedy, jeśli ich treść nie budzi zastrzeżeń i nie zawierają informacji na temat transakcji pieniężnych lub towarowych z zagranicą. W takich przypadkach muszą zostać przekazane naczelnikom grup cenzorskich, który przekazuje je dalej z notatką, wyjaśniającą przyczyny analizy. Tak samo mają być traktowane pokreślone lub poddane procedurze usuwającej korespondencje. W ramach procedury zatrzymującej, poddane mają być jej również listy dodatkowe [...].

Jeżeli wśród załączników zostaną znalezione te dopuszczalne lub niedopuszczalne, wówczas wyłącznie te które są dopuszczalne zgodnie z przepisami mają być parafowane, prócz jednak całościowego załącznika, zgodnie z § 18. [...]

Kartki pocztowe, zaadresowane do biura rejestrowego, jednakowoż przeznaczone do naszych jeńców wojennych i cywilnych, mają być potraktowane tak samo jako listy zamknięte. Jeżeli są to kartki podwójne, gdzie jedna strona jest skierowana do biura rejestrowego, a druga do jeńców, obie części powinny zostać parafowane.

1. Załącznik I

Wstrzymywanie i usuwanie fragmentów natury wojskowej

§§ 24a i 28b: Trzeba jak największą uwagę przykładac do właściwego traktowania informacji istotnych z punktu widzenia ich wojskowej tematyki. Z uwagi na wagę tej kwestii w ramach każdej grupy cenzorskiej powinien zostać powołany referent wojskowy, którego zadaniem będzie traktowanie tej materii zgodnie z obowiązującymi przepisami, oraz ujednocianie i kontrolowanie całości we współpracy z referentami szefostwa cenzury.

W przypadkach wątpliwych decydują referenci szefostwa cenzury. Jeżeli powstała wątpliwość dotyczy cesarskiej niemieckiej formacji wojskowej, takie korespondencje nieocenzurowane i zebrane razem mają być odsyłane do kancelarii Szefostwa cenzury z adnotacją „Do poczty głównej w Berlinie”.

Stwierdza się, że nie wszystkie adresy wojskowe muszą być zatajane przed wrogiem oraz że istnieje zasadnicza różnica między zapleczem w głębi kraju²⁴⁴ a obszarem frontowym. Jako obszar frontowy/armijny rozumie się teren, na który

²⁴⁴ W oryginale: „Hinterland”.

kierowana jest poczta polowa oraz poczta etapowa oznaczona numerem. Ponadto dotyczy to obszaru operujących frontów. Wszystkie pozostałe tereny stanowią zaplecze, w tym także te, na które kieruje się pocztą etapową z podanymi nazwami miejscowości ale bez numeru. Wyjątkiem jest poczta polowa marynarki Pola jak również poczta polowa nr 186 oraz poczta etapowa nr 180 w głębi kraju. Jest całkowicie obojętne, czy listy te są pisane ręcznie, czy drukowane czy opatrzone stemplami.

Następujące zasady trzeba brać pod uwagę w przypadku traktowania wojskowych informacji w listach, które są wysyłane z monarchii do krajów nieprzyjacielskich lub neutralnych (ale nie są adresowane do monarchii lub obszarów przez nas okupowanych).

I. Poczta przychodząca z terenów objętych operacjami wojskowymi

- a) Korespondencje od naszych wojskowych z obszaru frontowego należy wstrzymać. Zabroniona jest ich wysyłka przez obszar tyłowy.
- b) Korespondencje od osób prywatnych zamieszkałych w obszarze frontowym należy przepuszczać, jednakże należy usuwać nr poczty polowej oraz nazwę formacji wojskowej. Natomiast nazwę miejscowości pozostawić.
- c) Korespondencje od nieprzyjacielskich jeńców wojennych przebywających w obszarze frontowym należy przepuszczać. Należy usuwać numer poczty, miejsce stacjonowania oraz dane formacji wojskowej. Nie trzeba usuwać numeru i nazwy batalionu roboczego jeńców wojennych.

Adres korespondencyjny nadawców takich korespondencji powinien zawierać: nazwisko, nazwę macierzystego obozu, numer ewidencyjny jeńca wojennego, określenie stacji jenieckiej wielkimi literami, jak również nazwę i numer batalionu roboczego jenieckiego. Takie dane mogą być przepuszczane, natomiast wszystkie inne muszą być usuwane, jak również te adresowane wbrew przepisom odesłane do kierownictwa cenzury.

II. Poczta nadchodząca z obszaru w głębi kraju

- a) Zawarte w tekście dane osób wojskowych i formacji liniowych armii należy usuwać:
 1. Nr poczty polowej.
 2. Nr jednostki wojskowej.
 3. Informacje o froncie i miejscu stacjonowania.
 4. Pozytywne informacje o pobycie i zmianach miejsca pobytu przez wojskowych, nie wspominając nazwy formacji wojskowej i jej miejsca stacjonowania. [...] innych informacji nie trzeba usuwać. Usuwanie jest niezbędne, gdy jest jasne że: a) chodzi o wojskowego b) chodzi o jednostkę liniową (a nie np. o jednostkę w Serbii, Polsce itd.).
 5. Numer znajdującej się na linii frontu jednostki sanitarnej.
 6. Nazwa i numer okrętu wojennego, okrętów podwodnych itd.
- b) Zawarte w tekście dane wojskowych i formacji wojskowych na tyłach.

1. 1. Należy pozostawiać nazwy wojskowych biur centralnych, oraz wszelkich stałych instytucji, jak również dane odnośnie ich lokalizacji (adresy) na tyłach. Przykłady: Ministerstwo Wojny, Dowództwa Wojskowe, Wojskowy Komitet Techniczny, komendantury twierdz, Urzędu Budownictwa Fortyfikacyjnego, Komendy Uzupełnień, Szpitale, instytucje zaopatrzeniowe, Oddziały zabezpieczenia kolei i wartownicze, stajnie, arsenały, zbrojownie itd.
2. a) Nazwy wystawionych w czasie pokoju oddziałów zapasowych (kadr) z podaniem ich miejsca stacjonowania na tyłach należy pozostawiać. [...]
 - b) Natomiast należy usuwać: wyższe lub nie wprowadzone wcześniej numery większych jednostek, jako szczególnie ważnych numerów jednostek Landsturmu, zwłaszcza batalion Landsturmu nr 7.

Numery oddziałów marszowych (kompanii, batalionów, szwadronów), także wtedy gdy numer oddziału zapasowego nie jest przeznaczony do usuwania. Nazwy wcześniej nie wprowadzonych specjalistycznych formacji technicznych. Numery i kalibry wcześniej nie wzmiankowanych formacji artyleryjskich np. 17 bateria ciężkich moździerzy kal. 21 cm. Nazwy i numery okrętów wojennych wszelkiego rodzaju. [...] ^a

^a Pominięto fragment: „dla służb manipulacyjnych” oraz załącznik II: Lista zatrzymań, z wymienionymi z nazwiska osobami, oraz instytucjami z pełnymi adresami, których korespondencja podlegała zatrzymaniu.

*Projekt podręcznika instruktażowego: przekład z języka niemieckiego, oryginał, maszynopis.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3748 Res. 4536, k. 1043–1060.*

Nr 170

1917 grudzień 31, Wiedeń. – Struktura poszczególnych referatów Oddziału Cenzury GZNB, sporządzona przez dr. Leo Lauterbacha.

Referaty Oddziału Cenzury
Centralnego Wspólnego Biura Rejestrowego Czerwonego Krzyża
Wydziału Informacyjnego dla Jeńców Wojennych w Wiedniu
(sporządził dr Leo Lauterbach)

Nr	Referent	Przydział urzędowy	Dziedzina	Uwagi
I.	por. Arthur Schütz	prezydium	Wojskowe, polityczne i gospodarcze stosunki w Rosji i Rumunii. Poza tym rozszyfrowywanie i kontrwywiad.	

II.	por. dr [Otto] Neumann ²⁴⁵	grupa włoska	Wojskowe, polityczne, gospodarcze stosunki we Włoszech, włącznie z włoskimi terytoriami pod okupacją austro-węgierską.	
III.		grupa serbska	sprawy polityczno-gospodarcze na temat Serbii i Albanii	
IV.	por. Franz v. Hoeffft	grupa francusko-angielska	sprawy polityczno-gospodarcze na temat Francji, Anglii i krajów neutralnych	
V.	Ochotnik jednoroczny Friedrich Spitzer	grupa niemiecka B	Nasi jeńcy wojenni i internowani w Rosji i Rumunii	charytatywne
VI.	Kpt dr Ladislaus Pandurović ²⁴⁶	grupa chorwacka	Nasi jeńcy wojenni i internowani we Włoszech	charytatywne
VII.	Por. [Victor] Mayer ²⁴⁷	grupa czeska A	Nasi jeńcy wojenni i internowani we Francji, Anglii i krajach neutralnych.	charytatywne
VIII.	Herman Safir	grupa rosyjska B	Rosyjscy jeńcy wojenni w monarchii	
IX.	Docent dr [Paul] Kammerer	grupa włoska A	Włoscy jeńcy wojenni w monarchii	
X.	Ppor. [Victor] Borštnik ²⁴⁸	grupa serbska	Wojskowe, polityczne i gospodarcze stosunki u Serbów i Czarnogórców, za granicą i na obszarze c. i k. Generalnego Gubernatorstwa Wojskowego w Belgradzie i Cetinje. Serbscy i czarnogórscy jeńcy wojenni w monarchii. Serbowie i Czarnogórcy internowani w c. i k. obozach.	

²⁴⁵ Otto Neumann (1891–1956) – ukończył uniw. w Wiedniu, dr prawa. Następnie wybrał karierę oficera zawodowego. Po ukończeniu w 1911 r. Akademii Wojskowej w Wiener Neustadt, por. w pułku dragonów. W początkach I wojny światowej ranny, następnie cenzor we Włoskiej Grupie Cenzury M (1915–1916) i referent Referatu II (1917–1918) Oddziału Cenzury GZNB. W 1918 mianowany rtm. Po zwolnieniu z wojska występował jako śpiewak w wiedeńskich kabaretach. Po kilku latach został dyrektorem teatru muzycznego „Kaiser-Bar”. Następnie związany ze środowiskiem austriackiej „Columbii”, gdzie występował do 1936 r. Z początkiem II wojny światowej przestał występować. Po wojnie, od 1945 r., prowadził bar „Sanssoucis”.

²⁴⁶ Ladislaus Pandurović – dr, kpt., cenzor grupy chorwackiej w Oddziale Cenzury GZNB.

²⁴⁷ Victor Mayer – dr, por., cenzor czeskiej grupy w Oddziale Cenzury GZNB.

²⁴⁸ Victor Borštnik – ppor., naczelnik Serbskiej Grupy Cenzury w Oddziale Cenzury GZNB.

XI.	Prof. [Stefan] Volcinsky	grupa rumuńska	Rumuńscy jeńcy wojenni w monarchii	
XII.	Por. Franz von Hoefft	grupa francuska	Wojskowe, polityczne, gospodarcze stosunki we Francji, Anglii, Ameryce i innych krajach nieprzyjacielskich. Francuscy i angielscy jeńcy wojenni w monarchii	
XIII.	dr Leo Spitzer	grupa włoska B	internowani i konfirmowani w monarchii, za wyjątkiem Internowanych w c. i k. obozach Serbów i Czarnogórców, Sprawy uciekinierów	
XIIIa.	dr Leo Spitzer	grupa włoska B	Sprawy uchodźców (ewakuowanych)	
XIV.	[Karl] von Eisenstein	grupa czeska B	Kwestia Czeska (polityka narodowa, ruchy antypaństwowe, Nastroje Czechów na froncie i na tyłach)	
XV a.	konsul [Felix] von Stiassny	grupa włoska C	Irredenta włoska oraz ogólnie irredenta (ruchy antypaństwowe) za granicą	
XV b.	konsul por. Koller ²⁴⁹	Nadczenzura	Irredenta (ruchy antypaństwowe) w kraju	
XVI.	rtm. hr. Kazimierz Osiecimski-Czapski	grupa polska	Kwestia Polska (Austria i Królestwo Polskie)	
XVII.	por. [Iwan] Kossak ²⁵⁰ ; poprzednio por. Mogilnicki ²⁵¹	grupa ukraińska	Kwestia Ukraińska. Polityczna postawa Ukraińców w monarchii i na Ukrainie (Rusofile)	

²⁴⁹ Hermann Koller (1866–1945) – ukończył Akademię Orientalną w Wiedniu (1889). Następnie pracował jako urzędnik w sądzie okręgowym w Treście. Od 1891 r. w służbie konsularnej Austro-Węgier, najpierw w Treście, potem w konsulacie w Amsterdamie (1893), konsulacie generalnym w Bombaju (1894) i konsulacie w Hamburgu (1895). Następnie w latach 1898–1912 konsul w Konstantynopolu, Kolonii, Amsterdamie i Jokohamie. Podczas I wojny światowej zmobilizowany jako por. w Oddziale Cenzury GZNB, najpierw w Nadczenzurze, potem naczelnik Włoskiej Grupy Cenzury E i referent Referatu XVb. Po demobilizacji pracował od 1920 r. jako tłumacz znający język angielski i francuski, najpierw w biurze austriackiego Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, a potem Ministerstwa Handlu. E. Deusch, *Die effektiven Konsuln Österreich(-Ungarns)...*, s. 391–392.

²⁵⁰ Iwan Kossak (1876–1927) – por., brat Hrihorija, oficera Ukraińskich Strzelców Siczowych. Ukraiński działacz społeczny i nauczyciel w seminarium nauczycielskim. W 1914 oficer Legionu Ukraińskich Strzelców Siczowych, z którym brał udział w walkach w Karpatach. Następnie cenzor i naczelnik Ukraińskiej Grupy Cenzury GZNB. W marcu 1918 we Włodzimierzu Wołyńskim adiutant płk. Slavka Kvaternika, dowódcy austriackiej misji wojskowej, zajmującej się formowaniem

XVIII.	prof. [Stefan] Volcinsky (poprzednio por. Vlaico ²⁵²)	grupa rumuńska	Kwestia Rumuńska. Polityczna postawa Rumunów w monarchii	
XIX.	jedn. ochot. Milan Hodža	grupa chorwacka	Południowi Słowianie w Austrii (z wyłączeniem kwestii Serbskiej), Słowianie na Węgrzech Południowi Słowianie w Austrii i Słowianie węgierscy	
XX.	Kpt. Konsnantin Schneider	grupa serbska	Kwestia Serbska	
XXI.	dr Oskar Thalberg	Nadczenzura	Nastroje i sytuacja gospodarcza w kraju, w państwach sojuszniczych, kwestie utrzymania i zaprowiantowania	
XXII.	-----	-----	-----	
XXIII.	Kornel Stodola	grupa słowacka	Graficzne rozrysowanie (tylko na zlecenie Kierownictwa Cenzury)	
XXIV.	kpt. dr Josef Keil	prezydium	poczta, statystyka	

Struktura: przekład z języka niemieckiego, oryginał, maszynopis.

ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3747 Res. 4393, k. nlb.; ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3748 Res. 4536, k. 1035.

Nr 171

1918 styczeń 4, Wiedeń. – Pismo Oddziału Wywiadowczego Naczelnego Dowództwa, podpisane przez ppłk. Franza Nordegga, do Oddziału Cenzury GZNB, w sprawie cenzury poczty zagranicznej do Rosji i Rumunii.

C. i k. Naczelné Dowództwo, Oddział Informacyjny^a

Do Urzędu Cenzury GZNB w Wiedniu

Temat: Cenzurowanie poczty zagranicznej do Rosji i Rumunii

i szkoleniem dywizji Siwożupanników. Podczas wojny polsko ukraińskiej 1918–1919 dowódca sotni Ukraińskiej Galicyjskiej Armii. W 1919 attaché Republiki Zachodniej Ukrainy w Rzymie. W 1925 wyjechał do ZSRR. *Енциклопедія українознавства*, t. 3, s. 1146.

²⁵¹ Włodzimierz von Mogilnicki – por., naczelnik ukraińskiej grupy cenzury.

²⁵² Vlaico – por., naczelnik Rumuńskiej Grupy Cenzury.

Polecenie, by miejscowa grupa „R” po ponownym nawiązaniu stosunków handlowych z Rosją przejęła cenzurowanie poczty cywilnej, nie będzie miało żadnego wpływu na fakt, że GZNB jest instytucją Czerwonego Krzyża.

Natomiast wydaje się bardzo celowe i pożądane, by personel tej grupy przez wzgląd na specjalistyczne umiejętności i pozyskane doświadczenia dalej działał w zakresie cenzurowania poczty rosyjskiej. Cenzurowanie poczty rosyjskiej zostanie przekazane urzędowi pocztowym w Wiedniu i Budapeszcie, które w związku z tym będą musiały powiększyć swój personel. Bierze się tutaj pod uwagę personel zwalniany od innych zadań.

Ponieważ nastąpi w tym celu przekształcenie urzędów cenzury w Wiedniu i Budapeszcie przez Komisję Ministerialną/Ministerstwo Wojny, w kwestiach personalnych uprasza się o dalszą współpracę z tymi władzami.

Za wiedzą Komisji Ministerialnej/Ministerstwa Wojny i Wydziału X ds. Jeńców Wojennych Ministerstwa Wojny.

w zastępstwie: ppłk Franz Nordegg

^a Na górze listu adnotacja: „Biuro Ewidencyjne nr 22368”. Stempel: „Verschluss” (Utajnione). Pod tekstem stempel: „Zgodne z zatwierdzonymi koncepcjami” oraz adnotacja: „w zastępstwie: mjr Striakovus [?]”. Poniżej stempel: „GZNB. Zensurabteilung Präsidium 18.01.1918. Res. Nr. 4919”.

Pismo: przekład z języka niemieckiego, kopia, maszynopis.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3756 Res. 4919, k. 215.

Nr 172

1918 styczeń 27, Baden. – Protokół narady szefów urzędów cenzury w Wiedniu, Budapeszcie, Feldkirch i Cieszynie w siedzibie Oddziału Wywiadowczego w Baden, podpisany przez płk. Maximiliana Rongego, odnośnie sporządzania sprawozdań miesięcznych cenzury, ich formy i treści.

C. i k. Naczelne Dowództwo, Oddział Informacyjny
NA. Nr. 2.017

Narada szefów urzędów cenzury w Wiedniu, Budapeszcie, Feldkirch i Cieszynie
w siedzibie Oddziału Wywiadowczego w Baden, 27 stycznia 1918 r.

Obecni

Oddział Informacyjny Naczelnego Dowództwa: ppłk SG [Franz] Nordegg
Urząd Cenzury Wiedeń: kpt. SG [Victor] von Andrejka

Urząd Cenzury Budapeszt: mjr SG Szabo-Pap²⁵³

Urząd Cenzury Feldkirch: kpt. SG [Leonhard] Hennig

Urząd Cenzury Cieszyn: por. Kotěra²⁵⁴

Otrzymali:

Urząd Cenzury Wiedeń: 3, Urząd Cenzury Budapeszt: 2, Urząd Cenzury Feldkirch: 2, Oddział Cenzury GZNB: 1, Oddział Informacyjny Naczelnego Dowództwa: 8, Biuro Ewidencyjne Sztabu Generalnego: 6, Rezerwa: 2, do wiadomości: Komisji Ministerialnej w Ministerstwie Wojny: 1.

I. Treść sprawozdań miesięcznych

1. Unikać nadmiernej pisaniny w miesięcznych sprawozdaniach; zwłaszcza trzeba będzie część gospodarczą (dopóki idzie ona dalej do Qu.A.^a) znacznie skrócić. Aktualnych spraw nie wiązać z konkretną datą, ale opracowywać w oddzielnych sprawozdaniach.

Jest niecelowe by **wciąż** zwracać uwagę na pewne dobrze znane braki w zarządzie, wojennych instytucjach gospodarczych itp. jako że poprawa sytuacji w obecnym czasie niestety nie jest możliwa. Meldować tylko o nowych sprawach. Zasadą jest meldowanie tylko o tym, co niezbędne dla dokonania analizy; nie dawać wyciągów z listów, tylko krótkie wypisy z pozyskanych wiadomości korespondencyjnych.

2. **Wojskowe wiadomości** całkowicie wypadają ze sprawozdań miesięcznych; im poświęcone będą sprawozdania specjalne.
3. Unikać powoływania się w sprawozdaniach miesięcznych na już opublikowane sprawozdania specjalne.
4. Sprawozdania miesięczne urzędów cenzury **nie powinny być sprawozdaniami z działalności**, tylko krótkimi podsumowaniami wszelkich kwestii, które nie będą poruszane w sprawozdaniach specjalnych.
5. **Materiał czerpać tylko z korespondencji, a nie z gazet, broszur czy plotek.**
6. **Głównym zadaniem** urzędów cenzury jest współpraca w **służbie obronnej**^b, wyniki dla służby N^c są **pożądanym** produktem ubocznym.

II. Forma sprawozdań miesięcznych

1. Zamiast dotychczasowej numeracji załączników (przy liczbie 3–4 załączników często dostają one takie same numery), teraz załączniki mają być numerowane w sposób ciągły zgodnie z ilością faktycznych załączników w pojedynczym Sprawozdaniu Miesięcznym. Części polityczne i gospodarcze w oddzielnych załącznikach. Dołączony ogólny przegląd poświadczonych załączników.

²⁵³ Szabo-Pap – mjr armii austro-węgierskiej, w 1918 r. szef Urzędu Cenzury w Budapeszcie.

²⁵⁴ Kotěra – por. armii austro-węgierskiej, w 1918 r. szef Urzędu Cenzury w Cieszynie (filii Urzędu Cenzury w Wiedniu).

2. Wszystkie nowe sprawy (np. ruch robotniczy i tym podobne) powinny być zestawione w nowych załącznikach. Tego rodzaju nowe informacje muszą zostać pozostawione inicjatywie szefa urzędu cenzury.
3. Każde sprawozdanie miesięczne musi posiadać dołączony spis załączników wraz ze wzorem typowego załącznika.
4. Do każdego załącznika musi być dołączony rozdzielnik, aby pod koniec dnia dodać podpis.
5. Przy rozbudowanych sprawozdaniach (także jednorazowych raportach) dosłać krótki spis treści, lub zawrzeć go w marginesie. (powinien ułatwić analizę referentowi).
6. Dodatkowy raport dla Oddziału Informacyjnego Naczelnego Dowództwa nie jest konieczny. Poszczególne zapytania kierować do kpt. von Andrejki. Załącznik „cenzura techniczna” powinien zostać utrzymany, dodatkowo w jednym egzemplarzu przedstawiony Oddziałowi Informacyjnemu Naczelnego Dowództwa.
7. Wykorzystywać bogaty zbiór fotograficznych reprodukcji oryginalnych listów; **możliwie unikać posługiwania się oryginalnymi listami.**

III. Doświadczenia Biur Cenzury na polu służby cenzorskiej należy rejestrować i zgłaszać Oddziałowi Informacyjnemu Naczelnego Dowództwa. Gotowy elaborat nie jest wymagany, wystarczą przyczynki do opracowania tych kwestii. Zasadnicze wytyczne do przyszłej organizacji tej służby są pożądane.

IV. Dołączyć spisy personelu, by uzyskać podstawę dla późniejszego wykorzystania i eksploatacji poszczególnych oficerów i cenzorów (Tłumacze, służba wywiadowcza, służba telefoniczna). Rubryki tej ewidencji stanowią: znajomość języków, miejsce zamieszkania i zawód w czasach pokoju, ewentualnie stosunki osobiste, światopogląd polityczny, **wiarygodność polityczna.**

Baden, 27 stycznia 1918

płk Maximilian Ronge

^a Quartiermeister-Abteilung – Oddział Kwatermistrzowski.

^b Pod określeniem Abwehrdienst – służba obronna (w wywiadzie austro-węgierskim używano skrótu A.W.) rozumiano kontrwywiad.

^c Służba N – Nachrichtendienst, czyli wywiad.

Protokół: przekład z języka niemieckiego, oryginał, maszynopis.

ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3756 Res. 4977, k. 1230–1235.

Korespondencji Jeńców Wojennych w Budapeszcie, sporządzonego przez kpt. Andreasa Belle dla Szefostwa Oddziału Cenzury w Wiedniu.

Załącznik do sprawozdania z czynności c. i k. Komisji Cenzury Korespondencji Jeńców Wojennych – miesiąc styczeń 1916 r.

A. **Wprowadzenie:** brak komentarzy

B. **Statystyczne dane:**

Korespondencja przychodząca:	1 071 000 sztuk
Pozostało z grudnia	434 000 sztuk
Razem:	1 505 000 sztuk
Z czego przerobiono:	1 163 000 sztuk
Pozostało do przerobienia	342 000 sztuk

Na koniec grudnia z c. i k. komendy wojskowej zgodnie z przepisami zostało przydzielonych 25 mężczyzn do prac pomocniczych. Generalnie pracowało 130 cenzorów, wspomaganych przez 12 biuralistów.

Opracowano 1 163 000 sztuk korespondencji, z czego zatrzymano 47401 sztuk stanowiąc 3,88%, co odpowiada średniej ilości miesięcznie. W tym zatrzymano:

1. 294 szt. = 0,24% z powodu błędnych adresów
2. 27824 szt. = 22,8% z powodu krótkich niedozwolonych informacji przekazanych dalej do sprawdzenia
3. 2909 szt. = 2,39% z powodu skarg na władze polityczne i pocztowe, przekazane tym ostatnim
4. 7 szt. Z powodu informacji o dezercjach
5. 3349 szt. = 2,74% z powodu niedozwolonych informacji o dużym ciężarze zwrócone nadawcy
6. 13018 szt. = 10,67% z powodów pocztowych nie mogło być przekazanych dalej.

Razem 47401 szt. = 38,84% = tyle z całości zostało wstrzymanych.

Struktura przyczyn zatrzymania listów:

- 70% skargi na drożyznę, braki żywności i paszy, głód
- 12% skargi na problemy spowodowane przez wojnę i rekwizycje
- 6% zasmucające informacje natury prywatnej (?)
- 5% informacje o działaniach wojennych
- 7% nieczytelne informacje i informacje zaszyfrowane

Interweniowano u różnych władz z powodu:

- Prośby o wsparcie – 73
- Skargi pocztowe – 2836 (8 razy więcej niż w poprzednich miesiącach)
- Dezercja – 7
- Ochrona interesów jeńców wojennych i ich krewnych – 9
- Wyciągnięcie spod służby wojskowej – 6
- Próba przemytu listów we wzorcowych przesyłkach – 1

Skargi na stosunki miejscowe – 4
Zdrada Stanu – 2
Spekulacja cenami – 1
Szyfr – 3
Razem – 2942 przypadki

Budapeszt, 31 stycznia 1918

kpt. Andreas Bella

Sprawozdanie: przekład z języka niemieckiego, oryginał, maszynopis.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3756 Res. 4977, k. nlb.

Nr 174

1918 styczeń 31, Wiedeń. – Sprawozdanie Oddziału Informacyjnego Naczelnego Dowództwa dot. całej cenzury w Austro-Węgrzech, na obszarach okupowanych i w strefie frontowej.

C. i k. Naczelne Dowództwo, Oddział Informacyjny. Ścisłe tajne!

Referat o obecnym stanie cenzury w monarchii, struktura ogólna:

- I Cenzura na tyłach.
- II Cenzura w Generalnych Gubernatorstwach Wojskowych.
- III Cenzura w strefach wojskowych.

I. Cenzura na tyłach. A. Cenzura pocztowa

1. Cel i zadania

W rozumieniu „Instrukcji dla kontroli cenzury korespondencji zagranicznej”

- a) Współdziałanie ze służbą kadr zapasowych²⁵⁵
- b) Współdziałanie ze służbą kontrwywiadu²⁵⁶ w zapobieganiu przemytu informacji za granicę.

2. Struktura

Poczta zagraniczna

Przez wzgląd na główne zadania cenzury do 1) obecnie pozostaje^a już tylko cenzura zagraniczna, tzn. cała poczta przeznaczona za granicę (za wyjątkiem Niemiec) oraz poczta nadchodząca z zagranicy podlega cenzurze (Jednolitość cenzury).

Cenzura wykonywana jest w trzech ośrodkach zagranicznych (Wiedeń, Feldkirch i Budapeszt). Urząd cenzury **Wiedeń** zajmuje się nadzorowaniem poczty do i z państw nordyckich. Urząd Cenzury w **Feldkirch** obejmuje pocztę do i ze

²⁵⁵ W oryginale: EK (Ersatz-Kader – Kadry Zapasowe).

²⁵⁶ W oryginale: Sp. AW-dienst (Spionage-Abwehrdienst – Służba Kontrwywiadu).

Szwajcarii oraz przez Szwajcarię. Urząd Cenzury **Budapeszt** zajmuje się pocztą skierowaną na Bałkany. Aby uniknąć opóźnień wskutek przekierowywania poczty dla krajów nordyckich z terenów północnych monarchii do Urzędu Cenzury w Wiedniu, ten ostatni urząd powołał filię w **Cieszynie**.

Poczta do i z Niemiec

Poczta do i z Niemiec nie jest cenzurowana – jednakże wydaje się pożądane i celowe, aby uzyskać wgląd także i w te sprawy, z drugiej strony jednak pozostaje konieczność, by sprawować kontrolę nad tym, by poczta do krajów poza obszarem niemieckim dzięki złemu przekierowaniu przez Niemcy nie unikała cenzury, urzędy cenzury w Wiedniu i Feldkirch sporadycznie wysyłają ruchome komisje cenzury do poszczególnych miejscowości na granicy (placówki tranzytu poczty). I tak Urząd Cenzury w Feldkirch wysyła komisje cenzury do Salzburga, Linzu i Passawy, zaś z Wiednia komisje wyjeżdżają do Egeru (w myśl informacji Ministerialnej Komisji/Ministerstwa Wojny takie ruchome komisje są w drodze od 14 dni do 3 tygodni w miesiącu). Urząd Cenzury w Budapeszcie nie wysyła żadnych komisji ruchomych z tego powodu, że cała poczta wychodząca z Węgier do Niemiec i bez tego przechodzi przez ten urząd i dlatego cenzurę można uruchomić na miejscu.

Poczta krajowa

Z cenzury poczty krajowej w ogóle zrezygnowano. Za wyjątkiem Bośni, Hercegowiny i Dalmacja²⁵⁷, w której istnieje dalej. Na specjalne zarządzenie Komisji Ministerialnej w Ministerstwa Wojny w razie potrzeby sporadycznie na określonych obszarach monarchii będą delegowane komisje z jednego z trzech urzędów cenzury dla poczty zagranicznej. (Jak dotąd jedna taka komisja została wysłana z Urzędu Cenzury w Wiedniu do Morawskiej Ostrawy, z powodu rozruchów w tamtejszym regionie przemysłowym).

Aby możliwie uniknąć przestoju w opracowywaniu poczty zagranicznej, z powodu braków personelu, ta procedura została ograniczona wyłącznie do szczególnie istotnych przypadków. Jedynym wyjątkiem odnośnie działalności cenzury poczty krajowej jest region przemysłowy Resiczabanya i Anina. W obu tych rejonach w południowych Węgrzech za zgodą władz w Budapeszcie na specjalny wniosek Dowództwa Wojskowego w Timișoarze, powołano po jednej prowizorycznej placówce cenzury dla miejscowej komunikacji pocztowej.

Poczta jeńców wojennych

Cenzura korespondencji jenieckiej odbywa się wyłącznie w Oddziale Cenzury GZNB.

3. Współdziałanie cenzury

Trzy urzędy cenzury i Oddział Cenzury GZNB stoją wobec siebie w ożywionym kontakcie. Comiesięcznie gromadzone dane i doświadczenia będą podawane do wiadomości drogą obustronnej wymiany.

²⁵⁷ W oryginale: BHD (Bosnien-Herzegovina-Dalmatien – Bośnia-Hercegowina-Dalmacja).

4. Podległość

Trzy centrale zagraniczne podlegają Ministerialnej Komisji/Ministerstwu Wojny.

Zadania specjalne w rodzaju specjalnych życzeń i celów będą przekazywane bezpośrednio z Oddziałem Informacyjnym Biura Ewidencyjnego SG²⁵⁸ o czym Komisja Ministerialna w Ministerstwie Wojny, ma być o tym poinformowana, o ile nie ma przesłanek do utrzymania tego w tajemnicy.

5. Działalność

Działalność trzech urzędów cenzury dzięki organizacji opartej na obecnej podstawie, osiągnęła wysoką skuteczność, i przez wzgląd na opinię zainteresowanych instytucji można ją określić jako zadowolającą. Zakres oddziaływania tych trzech urzędów cenzury został określony przez wydane w Komisji Ministerialnej w Ministerstwie Wojny podręcznik cenzorski i instrukcję dla wykonywania cenzury w taki sposób, by możliwe było osiągnięcie jednolitości w pracy.

6. Sprawozdawczość

a) Okresowe comiesięczne, podzielone na poszczególne resorty, sprawozdania przesyłane są do Oddziału Wywiadowczego, Biura Ewidencyjnego oraz Komisji Ministerialnej w Ministerstwie Wojny. (Naczelne Dowództwo, K. nr 19480/16.) Ponadto sprawozdanie o doświadczeniach pracy cenzorskiej w innych krajach jest przesyłane drogą korespondencyjną do pozostałych urzędów cenzury oraz Oddziału Cenzury GZNB.

b) Raporty specjalne zgodnie z potrzebą są sporadycznie przesyłane odpowiednim resortom.

7. Dotacja i pozostałe wyposażenie

Tak te trzy urzędy cenzury, jak również Oddział Cenzury GZNB otrzymują od Oddziału Wywiadowczego (Biuro Ewidencyjne) comiesięczną dotację²⁵⁹, przy czym następuje rozliczenie w formie wyciągu z księgowości raz na miesiąc składanego Biuru Ewidencyjnemu.

Każde z tych trzech urzędów cenzury zostało wyposażone w sprzęt fotograficzny. Urzędy cenzorskie w Wiedniu i Feldkirch jak dotąd mają bardzo dobrą orientację w tej dziedzinie odnośnie cenzury w krajach obcych.

W grupach kontrwywiadowczych²⁶⁰ tego rodzaju sprawozdania są gromadzone i na ich bazie zestawiane są przyczynki do podręczników dla służby wywiadowczej za granicą.

8. Wykorzystywanie sprawozdań

Pogrupowane pod kątem tematycznym w poszczególnych grupach na rzecz służby kontrwywiadowczej można wykorzystać: statystykę, na podstawie której można wyciągnąć wniosek o całość działalności; załączniki o spostrzeżeniach

²⁵⁸ W oryginale: NA Evb (Nachrichtenabteilung, Evidenzbüro – Oddział Informacyjny, Biuro Ewidencyjne).

²⁵⁹ Tutaj litera W – niejasne.

²⁶⁰ W oryginale: AW.Gr (Abwehrdienst-Gruppen – Grupy Kontrwywiadowcze).

w dziedzinie techniki cenzorskiej (zob. poprzedni akapit); kartotekę, do której trafiają załączniki od czterech urzędów cenzury odnośnie służby kontrwywiadowczej po jednym egzemplarzu.

B. Komisje Cenzury Telegramów

Odnośnie Komisji Cenzury Telegramów²⁶¹ zostały powołane takie komisje^b. Ich struktura, cel, zadania i podległość służbowa zostały określone w DbJ-25a.

II. Cenzura w Generalnych Gubernatorstwach Wojskowych

1. Cel i zadania

Cenzura całej poczty na obszarze Generalnych Gubernatorstw Wojskowych, poczty do Monarchii, pozostałych gubernatorstw, do Niemiec oraz niemieckich Generalnych Gubernatorstw i całej poczty przychodzącej. Poczta zagraniczna trzech Generalnych Gubernatorstw Wojskowych jest kontrolowana zależnie od jej przeznaczenia przez jedno z trzech centrali cenzury poczty zagranicznej. I tak np. poczta z Generalnego Gubernatorstwa Wojskowego w Serbii do Bułgarii albo z serbskiego terytorium okupowanego przez Bułgarię nie idzie tam bezpośrednio, lecz drogą okrężną przez Urząd Cenzury w Budapeszcie. To samo dzieje się w odwrotnym kierunku. Dlatego zadanie współpracy w służbie kontrwywiadowczej wychodzi poza zwalczanie szpiegostwa i pozostałe związane z tym sprawy. Stąd też głównie z tego powodu powołane zostały **urzędy cenzury krajowej**, by działać na obszarze kontrwywiadowczym i gromadzić informacje odnośnie nastrojów, **spraw politycznych i gospodarczych**^c na obszarach okupowanych.

2. Struktura^d

Utworzenie urzędów cenzury na obszarach Generalnych Gubernatorstw Wojskowych (MGG) następuje zgodnie z wolą szefa sztabu generalnego na wniosek naczelników oddziałów informacyjnych w Gubernatorstwach. Jak dotąd w tym względzie Oddział Informacyjny Naczelnego Dowództwa (Biuro Ewidencyjne) nie wywierał tutaj wpływu, i dlatego Gubernatorstwo samo miało się zatroszczyć o utrzymanie porządku i spokoju na swoim terenie^e.

3. Podległość

Przez oddziały informacyjne szefowi sztabu generalnego.

4. Sprawozdawczość

Do oddziałów informacyjnych Generalnych Gubernatorstw Wojskowych.

5. Działalność

Nie może tutaj być oceniana.

III. Cenzura w strefie wojskowej

A. Poczta

Ogólna: względem poczty w strefie wojskowej należy rozróżnić:

²⁶¹ W oryginale: TZK (Telegrammzensurkommission – Komisja Cenzury Telegramów).

- a) Poczte polowa
- b) Poczte cywilna
- c) Poczte polowa

a) **Poczta polowa**

Odnośnie postępowania z pocztą polową obowiązują przepisy Podręcznika Naczelnego Dowództwa Op. nr 111381/EOK (Etappenoberkommando, Naczelne Dowództwo Etapów) z 1915 r.

Na podstawie tego rozkazu poczta polowa nie podlega cenzurze, jednakże dowództwo wojskowe w strefie frontowej²⁶² jest zobowiązane, aby wrywkowo w razie potrzeby kontrolować przesyłki pocztowe.

W postrzeganiu szefa służb telegraficznych²⁶³ nie należy niczego zmieniać w tych przepisach, lecz z pewnością Naczelne dowództwo ponownie poleci szefowi telegraficznych jak najcisłejsze trzymanie się cytowanego rozkazu i dodanych do niego przepisów z podręcznika AOK²⁶⁴.

- a) Poczta cywilna

Przesyłki podane w ramach zakazów pocztowych (zob. szkic odnośnie przychodzącej poczty cywilnej) włącznie z przesyłkami podanymi w urzędach pocztowych przez wojskowych, o ile nie zostały one już uprzednio ocenzone przez zwierzchnie dowództwa, podlegają cenzurze.

1. **Cel**

Zapobieżenie przesyłowi wiadomości ze strefy wojskowej na tyły. Wykrycie ewentualnie planowanych aktów sabotażu. Orientacja odpowiedzialnych dowództw odnośnie nastrojów ludności; na tyłach armii – wespół ze służbą kontrwywiadowczą. Przesyłki przeznaczone za granicę, zarówno poczta polowa jak i poczta cywilna będą w każdym razie dodatkowo sprawdzane w jednym z ośrodków cenzury zagranicznej, także wówczas gdy noszą pieczętkę urzędu cenzury w strefie wojskowej. Przesyłki zagranicznej poczty polowej trafiają do placówek cenzury zagranicznej i są wciągane do kartoteki poczty polowej, gdzie prócz cenzury, odbywa się także usuwanie numerów poczty polowej.

2. **Struktura**

Szkie^f zostały sporządzone na podstawie istotnych przedłożonych sprawozdań i meldunków, względnie każdy z nich został uzupełniony i poprawiony). Jak dotąd regulamin cenzury w poszczególnych strefach wojskowych ustala odpowiedni szef sztabu, który jest odpowiedzialny za bezpieczeństwo na swoim obszarze. Ta zasada objawia się w obecnej sytuacji cechującej się rozproszeniem porządków, ponieważ każdy szef sztabu podług własnej woli powołuje, rozwiązuje lub przenosi placówkę cenzury. Dlatego w tej sprawie powinno się wprowadzić generalną regulację^g.

²⁶² W oryginale: A i F. (Armee im Felde – obszar armii polowej, strefa frontowa).

²⁶³ W oryginale: FTW (Feldtelegraphenwesen – Służby Telegraficzne).

²⁶⁴ W oryginale: Db E-4.

^h**Cenzura korespondencji żołnierzy rosyjskich do ich krewnych, znajdujących się w naszej albo niemieckiej niewoli względnie zamieszkałych na obszarach okupowanych.** Korespondencje takie mają być odsyłane przez Urzędy poczty polowej w kraju jako listy służbowe (pakiety listów) do Oddziału Cenzury GZNB. Te listy służbowe mają być opatrzone adnotacją w prawym górnym rogu „Korespondencja Rozejmowa”. Cenzura w strefie przyfrontowej jest zabroniona^h.

3. Podległość

Cenzura w Armii polowej podlega Naczelnemu Dowództwu. Dotąd szef służby telegraficznej był traktowany jako odpowiednia instancja resortowa przy Naczelnym Dowództwieⁱ.

4. Działalność

Ta nie może być oceniana przez tutejszy oddział. Niewątpliwie działalność poszczególnych urzędów cenzury jest z gruntu różna, jako że jak dotąd nie obowiązują żadne jednolite dyrektywy i wydaje się że może przyjęcie takowej nie byłoby nieuzasadnione, jako że niektóre z tych placówek istnieją tylko z nazwy i nie ma sensu ich dalsze utrzymywanie (przykłady nieuzasadnionego, bezmyślnego i powierzchownego traktowania różnych korespondencji są znane Biuru Ewidencyjnemu i każdy został przekazany odpowiedniemu dowództwu armii do decyzji)^j

Również w tej sprawie planowana reorganizacja cenzury na obszarach wojskowych powinna przynieść korzystne zmiany.

B. Telegraf

Wewnątrz obszaru zakazanego^k dla telegramów nadawanie względnie wysyłanie telegramów prywatnych jest zabronione i w szczególnych wyjątkowych przypadkach zależy od zgody odpowiednich dowództw^l.

C. Telefon

Na obszarze zakazanym^m z zasady zabroniona jest wszelka prywatna komunikacja telefoniczna.

Szef Oddziału Informacyjnego Naczelnego Dowództwa

Wnioski na podstawie przekazanego podsumowania protokołu

Do I) Cenzura na tyłach: Dopisek do Komisji Ministerialnej/Ministerstwa Wojny, polecić szefom trzech central cenzury zagranicznej, by sporządzili sprawozdanie dla Oddziału Informacyjnego Naczelnego Dowództwa na temat działalności rozsyłanych komisji ruchomych.

Do II) Cenzura w Generalnych Gubernatorstwach Wojskowych: Zapotrzebowanie na temat działalności tamtejszych urzędów cenzury. Sprawozdanie placówki AW Bukareszt na temat sytuacji cenzury w Rumunii.

Do III) Ogólna regulacja cenzury w strefie wojskowej w sensie omówienia u szefa FTW. Opracowanie instrukcji dla urzędów cenzury w strefach wojskowych i Generalnych Gubernatorstwach Wojskowych.

6 załącznikówⁿ

^a Dopisek odręczny: „zasadniczo”.

^b W oryginale adnotacja: „(zob. szkic)” – załącznika nie odnaleziono.

^c Fragment dopisany.

^d W oryginale adnotacja: „(zob. szkic)” – załącznika nie odnaleziono.

^e Przypis oryginalny: „W Bukareszcie według informacji Ch.D.PTW [Chef des Post- und Telegraphenwesens – Szef Służb Poczтовых i Telegraficznych] powstał niemiecki urząd cenzury, z którym współpracują organa austro-węgierskie”.

^f Tu adnotacja: „(zob. szkice, które – jak się wydaje – nie przedstawiają zupełnie wiernie rzeczywistości)” – załącznika nie odnaleziono.

^g Tu adnotacja: „(zob. wnioski do protokołu ostatniego zebrania u szefa służb telegraficznych)” – załącznika nie odnaleziono.

^{h-h} Fragment dodany.

ⁱ Dopisek odręczny: „W istocie Oddział Informacyjny jest do tego przeznaczony”.

^j Dopisek z boku: „Tak jest!”

^k Tu adnotacja: „(obszar zakazany – zob. szkic)” – załącznika nie odnaleziono.

^l Fragment dodany jako przypis do tekstu: „W pilnych przypadkach także krótkie telegramy członków Armii polowej do ich bliskich na tyłach ocenzurowane przez zwierzchnie dowództwo, są dozwolone za opłatą jako telegramy listowne (listy – telegramy) [ostatnie trzy słowa wykreślone]”.

^m Tu adnotacja: „(obszar zakazany – zob. szkic)” – załącznika nie odnaleziono.

ⁿ Załączników nie odnaleziono.

Sprawozdanie: przekład z języka niemieckiego, oryginał, maszynopis.

ÖStA/KA, AOK EVB, Kart. 3582 Res. 22410, k. 1–8.

Nr 175

1918 luty 4, Wiedeń. – Pismo Oddziału Cenzury, podpisane przez płk. Otto Kicka, do Oddziału Informacyjnego Naczelnego Dowództwa, w sprawie uregulowania nowych zadań Oddziału Cenzury w związku ze zwalczaniem propagandy bolszewickiej.

Do Oddziału Informacyjnego Naczelnego Dowództwa

Szefostwo cenzury pozwala sobie zaproponować, by cały kompleks problemów dla cenzury wynikających ze zmiany sytuacji, zwłaszcza tych działań przewidzianych przeciwko propagandzie bolszewickiej, został gruntownie uregulowany przez zwołanie konferencji wszystkich placówek wojskowych i cywilnych zajmujących się służbą obronną.

Szefostwo Cenzury
płk Otto Kick

Pismo: przekład z języka niemieckiego, oryginał, maszynopis.

ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3756 Res. 4919, k. nlb.

Nr 176

1918 luty 26, Wiedeń. – Pismo kpt. Victora Andrejki, szefa Urzędu Cenzury w Wiedniu, do Szefostwa Oddziału Cenzury, z zawiadomieniem, iż naczelnikiem rosyjskiej grupy tegoż urzędu zostaje od 1 marca 1918 r. por. Biliński.

Do Szefostwa Cenzury GZNB^a

Na podstawie meldunku z 20 lutego 1918 r. z Biura Ewidencyjnego do Oddziału Informacyjnego naczelnego dowództwa melduje się, że według rozporządzenia przewodniczącego, płk. SG [Maximiliana] Rongego zawiadamiam, że od 1 marca naczelnikiem rosyjskiej grupy cenzury miejscowego urzędu cenzury będzie por. Biliński²⁶⁵, który zostanie przydzielony tam wraz z personelem 9 osób-cenzorów, i zgodnie z instrukcją 1 marca ma się zameldować w Oddziale Cenzury GZNB.

Jeśli wybrany termin jest zbyt wczesny, proszę o kontakt telefoniczny.

Wiedeń, 26 luty 1918

kpt. Victor Andrejka

^a Pod dokumentem odcisnięty czerwonym tuszem stempel: „GZNB. Zensurabteilung. Präsidium 27.02.1918. Res. Nr. 4919/3”.

Pismo: przekład z języka niemieckiego, oryginał, maszynopis.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, Kart. 3756 Res. 4919, k. nlb.

Nr 177

1918 czerwiec 6, Wiedeń. – Rozkaz Szefostwa Cenzury nr 209, powołujący grupę cenzury paczek w Oddziale Cenzury, zgodnie z rozporządzeniem Wydziału X ds. Jeńców Wojennych Ministerstwa Wojny.

Rozkaz Szefostwa Cenzury nr 209^a

Celem wprowadzenia w życie dekretu Ministerstwa Wojny, Wydział X ds. Jeńców Wojennych, nr 33081 z 29 maja 1918 r., w Oddziale Cenzury zostanie powołana nowa grupa o nazwie „Grupa Paczkowa”²⁶⁶. Na naczelnika tej grupy wyznaczony został komandor ppor. rezerwy Gustav Henkel²⁶⁷. Przydzieleni mu

²⁶⁵ Biliński – por. armii austro-węgierskiej, pracownik Oddziału Cenzury, cenzor korespondencji rosyjskiej.

²⁶⁶ W oryginale: „Paketgruppe”.

²⁶⁷ Gustav Henkel – służył w marynarce wojennej Austro-Węgier, w intendenturze bazy w Puli. W kwietniu 1918 r. mianowany komandorem porucznikiem rezerwy i przeniesiony do Oddziału Cenzury GZNB.

zostają por. w stanie spoczynku Alois Minnich²⁶⁸ i por. dr David Oppenheim²⁶⁹, jak i landszturmista piechoty A. Heinrich Kassir²⁷⁰ z Niemieckiej Grupy Cenzury C oraz landszturmista piechoty Karl Korber²⁷¹ z Niemieckiej Grupy Cenzury B. Biura grupy znajdują się na Tuchlauben 8 na antresoli. Względem rozpoczęcia swojej służby naczelnik otrzyma odpowiednie instrukcje od Szefostwa Cenzury.

płk Otto Kick^b

^a U góry dokumentu odcisnięty czerwonym tuszem stempel: „Abt. D. Res. No. 5150”.

^b Poniżej niejasny podpis w postaci litery „K” – przez wzgląd na podobieństwa do poprzednio stosowanego stylu i treści pisma, należy sądzić, że w taki sposób pod koniec wojny podpisywał się płk. Kick.

Rozkaz: przekład z języka niemieckiego, oryginał, maszynopis.

ÖStA/KA, FA, AOK GZNB E, Kart. 3759 Res. 5105, k. nlb.

Nr 178

1918 październik 7, Wiedeń. – Meldunek do szefostwa Oddziału Cenzury, zawierający prośbę naczelnika Polskiej Grupy Cenzury, rtm. Kazimierza Osiecimskiego-Czapskiego, Exh. No. 973/P, o uzupełnienie braków kadrowych występujących w grupie.

Meldunek, Wiedeń, 7 października 1918 r.^a

Temat: Prośba o uzupełnienie stanu osobowego

Stan osobowy Polskiej Grupy pilnie wymaga uzupełnienia.

Liczba wszystkich członków grupy z 71 w październiku ubiegłego roku, 43 w lipcu 1918 r. spadła do obecnego stanu 33 osób. Od lipca 1918 r. 9 szeregowych osób i 3 damy odeszły, oczekiwane jest jeszcze przybycie 2 szeregowych pracowników. Ponadto trzeba będzie wkrótce na prośbę Nadcenzury dokooptować doświadczonego cenzora, również pracownik manipulacyjny który pracuje we Włoskiej Grupie E będzie potrzebny.

²⁶⁸ Alois Minnich – chor. w 4 pp armii austro-węgierskiej, uczestniczył w walkach na terenie Galicji i Król. Pol. 1 V 1915 mianowany ppor., pod koniec 1915 r. por. i przeniesiony do rezerwy.

²⁶⁹ David Oppenheim (1881–?) – przed 1914 nauczyciel języka niemieckiego w żydowskich szkołach w Wiedniu. Ppor. w armii austro-węgierskiej na froncie galicyjskim. Ciężko ranny podczas bitwy gorlickiej (1915), leczony w szpitalach w Pradze i Wiedniu. W 1917 awansowany na por., przeniesiony do Oddziału Cenzury GZNB.

²⁷⁰ Heinrich Kassir – podoficer, pracownik Oddziału Cenzury.

²⁷¹ Karl Korber – przed 1914 urzędnik w Namiestnictwie Moraw w Brnie. W 10 pp Landwehry, walczył w Galicji (1914–1915). Ranny w walkach w Karpatach, leczyl się w szpitalu w Bratysławie. Pod koniec 1915 przeniesiony do Oddziału Cenzury; cenzor w Niemieckiej Grupie Cenzury A, potem B.

Jako że we wspomnianym okresie cotygodniowa ilość poczty przychodzącej wzrosła z przeciętnego poziomu 40 000 sztuk do przeciętnego poziomu 60 000 sztuk, przy czym co frapujące znacząco wzrosła liczba listów (w odróżnieniu do kart pocztowych) było rzeczą trudną, by tak rozdysponować tą pracę, by nie powstały zaległości. Wraz ze wzrostem poczty przychodzącej cenzorzy musieli utrzymać ten rytm i radzić sobie z coraz większą ilością korespondencji. Teraz osiągnięto już tą granicę, po przekroczeniu której nie będzie już można zagwarantować odpowiednio prawidłowej jakości wykonanej pracy. Ponadto przeciążenie pracą jest powodem do skarg i spowodowało już odejście kilku honorowanych cenzorek.

Przez wzgląd na to, że oczekiwane są jeszcze kolejne odejścia, należy się obawiać, że grupa nie tylko popadnie w zaległości, lecz także zostanie ogołocoła ze swoich najlepszych sił. Aby temu zapobiec, uprasza się, aby raczono uzupełnić stan liczebny cenzorów przez przyjęcie co najmniej 6 osób do szeregowego personelu albo ewentualnie kobiecych sił pomocniczych^b.

naczelnik grupy: rtm. Kazimierz Osiecimski-Czapski

^a W lewym górnym rogu odbity czerwonym tuszem stempel: „Polnische Zensurgruppe”. Na dole dokumentu odbity czerwonym tuszem stempel: „GZNB Zensurabteilung. Präsidium 7.10.1918. nr Res 12390”.

^b Poniżej tekstu dokumentu adnotacja odrębna: „w każdym razie wyznaczono 9 kobiet cenzorów”. Podpis pod adnotacją nieczytelny.

Meldunek: przekład z języka niemieckiego, oryginał, maszynopis.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB E, Kart. 3788 Res. 12390, k. nlb.

Nr 179

1918 listopad 14, Wiedeń. – Pismo Ministerstwo Wojny do Oddziału Cenzury, z żądaniem wyjaśnień w sprawie podniesionego w liście Heinricha Werfla do redakcji „Arbeiter Zeitung” zarzutu bezczynności wobec zalegających pod gołym niebem stosów listów jenieckich, które ulegają zniszczeniu.

Prezydium c. i k. Ministerstwa Wojny
Wydział X ds. Jeńców Wojennych nr 97892

Do wglądu GZNB, Oddział Cenzury, Tuchlauben 8

Wiedeń, 14 listopada 1918

Do natychmiastowego wyjaśnienia i ustosunkowania się

płk [Karl] Stutz

Odpis

Wiedeń, 8 listopada 1918

Do Szanownej Redakcji „Arbeiter Zeitung”

Tym sposobem chciałbym Państwa prosić, by albo zamieszczając notkę w Państwa gazecie lub (co może byłoby lepsze) bezpośrednio kierując moją skargę do odpowiedniego referenta rządowego pomóc naprawić rażące niedbalstwo.

Przed kilkoma tygodniami ustała jakakolwiek komunikacja z obozami jenieckimi, wskutek czego oczywiście wzrosła troska tych, których bliscy znajdują się w krajach nieprzyjacielskich. Teraz można z ulicy przed byłym lokalem cenzury na dziedzińcu Tuchlauben zobaczyć grube paczki powiązanych kart pocztowych z **krajów nieprzyjacielskich**, które tam przychodzą i pokrywają się kurzem. A więc paczki leżą tam już od 10 dni, i tak leżą również dziś, coraz bardziej pokryte kurzem i brudem.

Teraz chciałbym Prosić Państwa, aby postarać się o to, by te kartki pocztowe przekazać Urzędowi Pocztowym i rozdzielić je tak jak pozostałe listy, co pozwoliłoby w ten sposób uniknąć wielu trosk. Z serdecznymi podziękowaniami z góry i pokornymi wyrazami szacunku.

dr Heinrich Werfel²⁷²

List: przekład z języka niemieckiego, kopia, maszynopis.

ÖStA/KA, FA, AOK GZNB E, Kart. 3788 Res. 12445, k. nlb.

Nr 180

1918 listopad 22, Wiedeń. – Odpowiedź Oddziału Cenzury do Ministerstwa Wojny na zarzuty podniesione w liście dr. Heinricha Werfla.

[Do Ministerstwa Wojny, Wydział X ds. Jeńców Wojennych]^a

Przesłanki przedłożonego pisma nie odpowiadają faktom, ponieważ w Oddziale Cenzury nie ma już żadnych korespondencji od naszych jeńców wojennych w krajach nieprzyjacielskich. Oddział Cenzury przed swoją demobilizacją całą przekazaną mu do ocenzurowania korespondencję jeńców wojennych i internowanych, odpowiednio posortowaną przesłał do Poczty państwowej do dalszej wysyłki i polecił zrobić do konieczne, aby wciąż napływające korespondencje tego rodzaju od teraz bezpośrednio tzn. bez przekierowania docierały do poczty do doręczenia.

²⁷² Franz Heinrich Victor Werfel (1890–1945) – austriacki poeta i dramaturg, propagator ekspresjonizmu. Ur. w Pradze w rodzinie żydowskiego fabrykanta. W latach 1915–1917 żołnierz na froncie we wschodniej Galicji. Od 1917 pracownik Wojennej Kwatery Prasowej w Wiedniu. Po wojnie zamieszkał w tym mieście. Po Anschlussie w 1938 na emigracji we Francji, w 1940 przedostał się pieszo przez Pireneje do Hiszpanii i Portugalii. W latach 1940–1945 mieszkał w USA, gdzie zmarł na zawał serca. Por. *Österreich Lexikon*, <http://www.aeiou.at/aeiou.encyclop.w/w469476.htm> (3 II 2018).

W grupie pocztowej miejscowego oddziału składowane są obecnie jedynie takie korespondencje, które w miesiącach sierpień – październik 1917 r. zostały przekierowane stąd przez Sztokholm do Rosji, lecz latem 1918 r. z powodu niemożliwości dalszej wysyłki były odsyłane przez szwedzki zarząd pocztowy do Austrii. Nowe przekierowanie tej korespondencji do Rosji jak już wcześniej meldowano było bezcelowe, ponieważ żaden z adresatów nie znajduje się dziś pod podanym adresem, i poza tym tak źle obecnie funkcjonująca komunikacja pocztowa do Rosji została obciążona masą niedoręczonych przesyłek i w ten sposób pogorszyła się jeszcze bardziej. Dlatego szefostwo cenzury prosi Dyрекcję Poczty i Telegrafów dla Dolnej Austrii o przejęcie jej korespondencji jenieckiej.

Wiedeń, 22 listopada 1918

^a W lewym górnym rogu odbity czerwonym tuszem stempel: „GZNB. Zensurabteilung. Präsidium 22.11.1918. Res. 12445”.

*Pismo: przekład z języka niemieckiego, oryginał, maszynopis.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB E, Kart. 3788 Res. 12445, k. nlb.*

Nr 181

1918 listopad 25, Wiedeń. – Sprawozdanie dla Dowództwa Archiwum Wojny, autorstwa ppłk. Theodora Primavesiego, byłego szefa Oddziału Cenzury, ze swojej działalności podczas wojny na stanowisku kierowniczym w oddziale, wraz z projektem opracowania spuścizny aktowej Oddziału Cenzury, zdeponowanej w Archiwum Wojny, przez grupę archiwalną na czele z samym Primavesim.

Do Dowództwa Archiwum Wojennego^a

W październiku 1914 r. na polecenie Ministerstwa Wojny, Wydział X, powołałem, zorganizowałem i przez pewien czas kierowałem oddziałem cenzury jenieckiej Centralnego Wspólnego Biura Rejestrowego na ul. Tuchlauben 8.

Na wzór tej instytucji Naczelne Dowództwo w 1916 r. powołało urzędy cenzury w Wiedniu, Budapeszcie i Feldkirch do cenzury korespondencji zagranicznej, ten ostatni oddział istnieje już od dłuższego czasu. Tylko w ramach Oddziału Cenzury Centralnego Wspólnego Biura Rejestrowego zatrudniającego ok. 1300 osób przeszło do końca wojny ponad 250 milionów sztuk korespondencji w prawie wszystkich językach świata. Natychmiastowe wykorzystanie tej korespondencji następowało naturalnie w porządku charytatywnym, wojskowym, policyjnym i politycznym w formie sprawozdań miesięcznych i raportów specjalnych, które były wysyłane przede wszystkim do Naczelnego Dowództwa, Biura Ewidencyjnego Sztabu Generalnego przy Ministerstwie Wojny oraz do Wojennego Urzędu Kontroli. Ogromne

bogactwo tego materiału doprowadziło więc do tego, że materiał dotychczas wykorzystywany opracowywany był wyłącznie dla celów wówczas aktualnych, jednakże w sposób powierzchowny i niedokończony, zaś wprowadzone ma mój wniosek opracowywanie naukowe było przez wszystkie w swoim czasie decydujące instancje wprawdzie wysoko cenione, lecz zakładano jego realizację dopiero na czas pokoju.

Sprawozdania miesięczne i raporty specjalne urzędów cenzury oraz ich rozmaite obserwacje, częściowo pochodzące od wysoce autentycznych, nigdzie nie publikowanych źródeł, stanowią więc nadzwyczaj cenną kolekcję akt i zdarzeń, pozwalają generalnie – a zwłaszcza w interesie nauki – na fachowe i rygorystyczne badanie, które wydaje się pożądane i konieczne w następujących dziedzinach:

A

I. Oddziały E i D

- 1) Historia ogólna i polityczna. Pacyfizm
- 2) Współczesna historia gospodarcza
- 3) Gospodarka wojenna
- 4) Ekonomia narodowa i polityczna
- 5) Socjologia
- 6) Etnografia, Psychologia narodowa, etyka narodowa
- 7) Lingwistyka
- 8) Dziedziny statystyczne
- 9) Historia, Rozwój, współczesne metody organizacyjne
- 10) Porządkowanie archiwalne i wykorzystanie cenzury

B

Zajmowanie się tym materiałem następuje ze strony pierwotnej grupy w Archiwum Wojennym, dalej w myśl zasady wolnej współpracy fachowych i doświadczonych cenzorów w formie pojedynczych pism pod kierownictwem Archiwum Wojennego oraz – o ile wchodzi w rachubę kompleksy militarne – także Biura Ewidencyjnego.

C

Jako były długoletni szef Oddziału Cenzury Centralnego Wspólnego Biura Rejestrowego oraz urzędu cenzury w Feldkirch, w pełni zaznajomiony z organizacją i materiałem, zostałem dekretem Ministerstwa Wojny nr Prezydyjalny 36604 powołany do zredagowania przyszłych prac w Archiwum Wojennym.

Ścisłe kierownictwo uprzednio wzmiankowanej grupy w Archiwum Wojennym do gromadzenia materiałów, porządkowania, prowadzenia i redagowania w stałym kontakcie z kręgami naukowymi jest przeze mnie stosownie do tego pomyślane jako równoczesna współpraca na niwie historycznej, organizacyjnej, wojskowej i częściowo politycznej.

Jako personel kancelaryjny tymczasowo potrzebny jest jeden oficer (por. Heinrich z Sch. B. 15, obecnie w Wiedniu, Szpital wojskowy nr 3, Baumgarten), dalej ordynans (dragon Leopold Schwarz z 3 rot Dragonów, obecnie mój służący oficerski), stąd proszę o ich pilny przydział do Archiwum Wojennego lub Biura Ewidencyjnego.

D

Jako lokal biurowy wchodzi w grę już przygotowane pomieszczenie w Biurze Ewidencyjnym, ponieważ z jednej strony większość materiału aktowego znajduje się w różnych likwidowanych placówkach Ministerstwa Wojny i jest dostępne pod tamtejszymi registraturami, z drugiej strony wydaje się korzystne, a i sama natura prac tego wymaga, by odbywało się to w ścisłym kontakcie z płk. Otto Kickiem, obecnym szefem Biura Ewidencyjnego i moim ówczesnym następcą w Oddziale Cenzury GZNB, dalej ze znanym w Wydziale X doskonałym specjalistą cenzorskim rtm. [Arthurem] Schützem (obecnie szefem Oddziału Informacyjnego Biura Ewidencyjnego).

E

Konieczne prace wstępne:

1. Możliwe uporządkowanie i skoncentrowanie właściwego materiału aktowego z istniejących urzędów cenzury, dalej likwidowanych oddziałów Naczelnego Dowództwa, Ministerstwa Wojny, Biura Ewidencyjnego, Wojennych Komisji Kontroli itd. z pomocą istniejących registratur.
2. Uporządkowanie materiału do celów archiwalnych i skontrum źródeł dla kompleksu prac podpadających pod punkt A.
3. Dalsze podtrzymywanie kontaktów z uniwersytetem, [Austriacką] Akademią Nauk, Państwowym Urzędem do spraw Armii, Państwowym Urzędem dla Nauki i Edukacji oraz Państwową Centralą Handlu, celem współpracy i rozwijania kontaktów.

Niżej podpisany uzyskał akceptację: prof. uniwersyteckiego dr. Emila von Ottenthala, doc. dr. Leo Spitzera, doc. dr. Paula Kammerera, płk. Otto Kicka, mjr. dr. [Richarda] Turby, rtm. Arthura Schütza, kpt. prof. dr. [Josefa] Keila, prof. ppor. [Carla] Krausa²⁷³ i fachowego kierownictwa grupy gospodarczej w Urzędzie Cenzury w Feldkirch.

Z zastrzeżeniem uzyskania zgody Archiwum Wojennego, proszę, po uprzednim uzyskaniu już ustnej ratyfikacji Naczelnego Dowództwa, Biura Ewidencyjnego, Wojennego Urzędu Kontroli i Wydziału X Ministerstwa Wojny, w żywym interesie i w duchu współpracy dalszych kręgów naukowych i fachowych o poparcie i przedłożenie tego projektu i szkiców roboczych w Państwowym Urzędzie ds. Armii i możliwe poparcie ze strony wszystkich kompetentnych czynników, aby skutecznie przeciwdziałać rozproszeniu jeszcze dostępnego materiału archiwalnego i podjąć częściowo już przed laty zainicjowane prace w interesie ogólnym, względnie by móc je prowadzić dalej do końca^b.

płk Theodor Primavesi

²⁷³ Carl von Kraus (1868–1952) – historyk mediewista. Pochodził z rodziny lekarzy wojskowych. Ukończył germanistykę na uniw. w Wiedniu, w 1890 uzyskał doktorat, w 1894 habilitację z zakresu języków starogermańskich. Profesor germanistyki na uniw. w Wiedniu, uniw. niemieckim w Pradze, uniw. w Bonn i powtórnie w Wiedniu (1902–1918). W okresie I wojny światowej jako por. rezerwy oddelegowany do Oddziału Cenzury GZNB, gdzie był cenzorem i zastępcą naczelnika Niemieckiej Grupy Cenzury C. Po wojnie wykładał na uniw. w Monachium aż do przejścia na emeryturę w 1935. H. Kuhn, N.H. Ott, *Kraus, Carl von...*, s. 692 n.

^a Pismo w okładce z nadrukiem w lewym górnym rogu: „Direktion des K.u.k. Kriegsarchivs”. Słowo: „Direktion” wykreślono i dopisano: „Z.Ab.” (Zensurabteilung?).

^b Na dole dokumentu adnotacja maszynowa: „Do dokładnego skopiowania”.

Sprawozdanie: przekład z języka niemieckiego, oryginał, maszynopis.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, „ZS-W”, Kart. 3795 Res. 2, k. nlb.

Nr 182

1918 grudzień 30, Wiedeń. – Opracowanie pt. Polityczne i wojskowo-polityczne działania Naczelnego Dowództwa w latach 1914–1918, autorstwa płk. Theodora Primavesiego i mjr. dr. Richarda Turby, byłego referenta politycznego w Oddziale Cenzury.

Polityczne i wojskowo-polityczne działania Naczelnego Dowództwa w latach 1914–1918

Rząd i Naczelne Dowództwo przez wzgląd na różne zjawiska natury politycznej hamujące lub szkodliwe dla prowadzenia wojny, rozwinął nadzwyczaj ożywioną działalność polityczną (obronną). Wgląd w tę wielopłaszczyznową pracę, pomijając interes historii wojen – winien zostać osiągnięty a także wskazany^a badaczom z dziedziny historii politycznej z uwagi na jej doniosłą wagę. Dostępny materiał daje cenne podstawy dla historycznych badań nad panslawizmem w ogólności, dalej kwestii czechosłowackiej, południowosłowiańskiej i wszechpolskiej, jak i rusofilizmu zwłaszcza wśród Rusinów w Galicji Wschodniej, wreszcie irredenty włoskiej i rumuńskiej.

Wytworzone przez liczne placówki urzędowe, głównie urzędy cenzury sprawozdania polityczne, dalej oparte na nich rezolucje, które w większości przybrały formę not do odpowiedzialnych urzędów, informacji lub poleceń dla placówek wojskowych, zachowane są w licznych aktach istniejących oddziałów^b, a mianowicie: Oddziale Operacyjnym, Oddziale Informacyjnym, względnie Biurze Ewidencyjnym Sztabu Generalnego oraz Oddziale Kwatermistrzowskim (pierwotnie pod nazwą Komendy Etapów), dalej zwłaszcza dla istniejących urzędów cenzury. Aby udostępnić te nadzwyczaj bogate naukowe materiały stanowiące podstawy do badań nad problemami historycznymi i politycznymi, liczne wartościowe dokumenty musiały najpierw zostać zebrane, uporządkowane i opublikowane w formie **edycji źródłowych**, według następujących zasad:

^c Uproszczenie powiązanych ze sobą dokumentów w celach politycznych dla partii, albo w formie krótko ujętych ogłoszeń ze strony służby prasowej (15/10 1918) dla austriackiego Urzędu Państwowego ds. Armii pod tytułem: „Wezwanie do dyktatury wojskowej, propozycje i meldunki Naczelnego Dowództwa z pierwszych lat wojny” nie wydaje się specjalnie nadawać do tego, by promować historyczną

i obiektywną wiedzę (takie szkodliwe publikacje powinny być zatrzymywane już na podstawie próby zamówienia odnośnych źródeł.

1. Przedmiotem opracowania są wyłącznie akta składane w różnych oddziałach byłego Naczelnego Dowództwa oraz urzędach cenzury. Można sięgać do innych materiałów aktowych tylko wtedy, jeśli wydaje się on potrzebny dla zrozumienia dokumentacji. To rozdzielenie materiałów przez wzgląd na ich znaczenie dla prowadzenia wojny zostało wprowadzone przez Naczelne Dowództwo jako najważniejszy organ wojskowy i wojskowo-polityczny.
2. Dokumenty mają być publikowane w kolejności chronologicznej. Miarodajne byłyby tutaj data wpływu do Naczelnego Dowództwa, albo tamtejsze ich odnotowanie.
3. Publikacja do punktu 2) ma następować w „oddziałach” w następującym układzie:

I. **Ogólna** obrona polityczna

II. Wojskowo-polityczna obrona przeciwko:

- a) ruchowi czechosłowackiemu
 - b) ruchowi wielkoserbskiemu
 - c) ruchowi wszechpolskiemu
 - d) ruchowi rusofilskiemu Rusinów
 - e) irredencie włoskiej
 - f) irredencie rumuńskiej
 - g) podobne ruchom jak antymilitaryzm itd.
4. Poszczególne „oddziały” są całkowicie niezależne od siebie.
 5. Proponowana tutaj edycja musi zakładać 2 wydania: powinna przede wszystkim pokazać, w jaki sposób i na jaką skalę Naczelne Dowództwo było w różnych okresach zorientowane w wyżej wspomnianych kwestiach politycznych, powinna także przedstawiać, jakie podjęto działania, względnie jakie bodźce wyszły ze strony Naczelnego Dowództwa.
 6. Zasadą całej publikacji jest **najpełniejszy obiektywizm**. Po to główny akcent położony został na samą treść źródeł. Potrzebne tutaj komentarze muszą pomagać w zrozumieniu wzajemnych powiązań całościowo lub tylko w części publikowanych akt lub źródeł.
 7. Przy jak najpełniejszym zachowaniu przekonań naukowych publikacja musi jednakże trzymać się pewnych ograniczeń. Te pojawiają się zwłaszcza przez wzgląd na interesy naszej przyszłej służby wywiadowczej, poprzez przemilczenie osób jako źródeł informacji ale i placówek urzędowych, których wymienienie w związku z informacjami pozwałoby na wywnioskowanie tego, kto był ich źródłem, aby uniknąć kompromitacji. Nie wymaga dalszych wyjaśnień to, że oczywiście także szczegóły organizacji służby wywiadowczej muszą pozostać zatajone, jak również ostrożnego podejścia wymaga wciąż specyficzna sztuka zdobywania informacji za pomocą cenzury listów.

Innym ograniczeniem nałożonym na wydawcę jest, by osoby, które współpracowały przy zdobywaniu akt, a jest wśród nich wielu Słowian – nie zostały ujawnione, jeśli miałyby to spowodować dla nich nieprzyjemności w ich narodowych państwach.

Wydaniem tak zestawionych źródeł z komentarzami zajmuje się mjr dr prawa Richard Turba na podstawie specjalnej umowy z Ministerstwem Wojny, „Oddział” ruchu czechosłowackiego będzie ewentualnie w gestii radcy gubernialnego [Alfreda] von Mella (o ile będzie dyspozycyjny), dalej docenta dr Paula Kammerera i podpułkownika Theodora Primavesiego; obaj wymienieni wydają się być szczególnie do tego powołani z uwagi na ich doświadczenia uzyskane w toku urzędowej działalności podczas wojny.

Edycja źródłowa mogłaby obejmować w części 1. historię politycznej działalności obronnej austro-węgierskiego Naczelnego Dowództwa. Ewentualna część 2 zostałaby następnie poświęcona edycji planowanych źródeł krytycznych wobec politycznej działalności Naczelnego Dowództwa.

W ten sposób można by lojalnie i skutecznie przeciwdziałać szkodliwym wpływom szczątkowych publikacji, opierając się na doskonale obiektywnej podstawie, abstrahującej od stronniczego punktu widzenia i służącej tylko prawdzie historycznej.

Wiedeń, 30 grudnia 1918

mjr dr [Richard] Turba, płk [Theodor] Primavesi

Prodomo:

Przedłożone memorandum należy litografować 25 razy.

Należy rozesać: [Austriackiej] Akademii Nauk (Radca dworu Oswald Redlich²⁷⁴ 1 egzemplarz), Instytut Badań Historii Austrii (Radca dworu [Emil] Ottenthal²⁷⁵ – 1 egzemplarz), Państwowy Urząd ds. zagranicznych (1 egzemplarz), Archiwum Wojenne (1 egzemplarz), Ekscelecja [Maximilian] Höhn²⁷⁶

²⁷⁴ Oswald Redlich (1858–1944) – historyk, radca dworu. Ur. w Innsbrucku, ukończył historię na uniwersytecie w Innsbrucku i Wiedniu, od 1902 r. czł. Komisji Wydawania Historycznego Atlasu Austriackich Krajów Alpejskich, od 1904 czł. Centralnej Komisji wydającej „Monumenta Germaniae Historica”. W latach 1918–1924 prowadził negocjacje w imieniu Austrii z państwami spadkobiercami monarchii odnośnie podziału zasobów archiwalnych. W latach 1926–1929 przewodniczący Instytutu Historiografii Austriackiej. W latach 1934–1938 czł. Rady Państwa. Autor licznych publikacji naukowych i kawaler cywilnych odznaczeń, obywatel miasta Wiednia. H. Appelt, *Redlich Oswald (1858–1944)*, w: ÖBL, t. 9 (z. 41), 1984, s. 11.

²⁷⁵ Emil von Ottenthal (1855–1931) – dr, radca dworu, austriacki historyk i dyplomata. Studiował historię na uniwersytecie w Innsbrucku i Wiedniu, opracowywał dokumenty Ottonów na rzecz serii „Monumenta Germaniae Historica”. Pracował w latach 1882–1883 w Austriackim Instytucie Historycznym w Rzymie. W latach 1903–1926 kierował Instytutem Historiografii Austriackiej. W latach 1904–1931 kierownik Komisji Najnowszej Historii Austrii. Czł. Akademii Nauk w Wiedniu, Monachium i Budapeszcie. W. Stelzer, *Ottenthal, Emil von...*, s. 654 n.

²⁷⁶ Maximilian Ritter von Höhn (1867–1940) – ur. w Fuldzie w Hesji. Austro-węgierski gen. dyw., historyk wojskowości i dyrektor Archiwum Wojennego w Wiedniu. Ukończył Terezańską Akademię Wojskową w 1887 r. i rozpoczął służbę w armii w stopniu ppor., od 1893 w SG. W latach

(1 egzemplarz), płk [Alfred] Waldstätten²⁷⁷ (1 egzemplarz), ppłk [Alois] Velze²⁷⁸ (1 egzemplarz), Wojskowa grupa akt państwowych (1 egzemplarz), Oddział Nowych Akt Wojennych (1 egzemplarz), Biblioteka (1 egzemplarz), Grupa Historii Wojskowości (1 egzemplarz)

Archiwum Domu, Dworu i Państwa (1 egzemplarz), mjr [Richard] Turba (6 egzemplarzy), rezerwa (8 egzemplarzy)

^a Słowo przekreślone, dopisano: „polecony”.

^b Dopisane: „Naczelnego Dowództwa”.

^{c-c} Fragment dopisany.

Sprawozdanie: przekład z języka niemieckiego, oryginał, maszynopis.
ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D „ZS-W”, Kart. 3795, Res. 10, k. nlb.

Nr 183

1919 styczeń 10, Wiedeń. – Artykuł prasowy dr Paula Kammerera, byłego naczelnika włoskiej grupy cenzury, odnośnie roli kart pocztowych we włoskiej propagandzie wojennej.

1903–1911 pracował w wydziale historii wojen w Archiwum Wojennym. 21 XI 1911 awansowany na płk., w latach 1911–1912 przewodniczący Biura Prasowego Ministerstwa Wojny, potem ponownie czynny w Archiwum Wojennym. Podczas I wojny światowej kierował c. i k. Wojenną Kwaterą Prasy (1914–1917). Od 11 III 1915 gen.-mjr, od 10 III 1918 gen. dyw. Od 1916 dyrektor Archiwum Wojennego, stanowisko piastował w uznaniu zasług do 1925. Autor, współautor i wydawca licznych publikacji z zakresu historii wojskowości. *Höhn, Maximilian von*, w: *Deutsche Biographie...*

²⁷⁷ Alfred Georg Freiherr von Waldstätten (1872–1952) – ur. w Wiedniu, austro-węgierski gen. dyw. Absolwent c. i k. Akademii Wojennej i istotny doradca wojskowy następujący tronu, arcyks. Karola Franciszka Józefa, od 1916 r. cesarza Karola I. W 1892 ukończył Terezańską Akademię Wojenną w Wiener Neustadt z najlepszą notą. 18 VIII 1892 wstąpił jako ppor. do 81 pp, w 1895 awansował na kpt. Służył w SG, szef sztabu 28 pp w Lublanie. 1 XI 1914 mianowany płk. Po wybuchu I wojny światowej został szefem oddziału operacyjnego w 1 Armii Dankla i uczestniczył 25 VIII 1914 w bitwie pod Kraśnikiem. W 1915 dowodził obroną Tyrolu, gdy Włochy przystąpiły do wojny. W tr. otrzymał Krzyż Żelazny I Klasy. 2 III 1917 nowy szef SG Arz von Straussenburg mianował go szefem Oddziału Operacyjnego Naczelnego Dowództwa. 12 VIII 1917 odznaczony niemieckim orderem Pour le mérite. W styczniu 1918 został zastępcą szefa SG. Był odpowiedzialny za planowanie operacyjne na froncie wschodnim, w momencie zakończenia wojny dowodził na froncie włoskim. *Waldstätten Alfred von*, [https://de.wikisource.org/wiki/ \(2 III 2018\)](https://de.wikisource.org/wiki/2_III_2018).

²⁷⁸ Alois Veltze (1864–1927) – ppłk i historyk wojskowości. Ukończył Akademię Wojskową w Wiener Neustadt jako ppor. (1884), służył w armii austro-węgierskiej, nominowany na kolejne stopnie wojskowe (por. 1889, kpt. 1895, mjr 1909, ppłk 1913). W latach 1894–1920 urzędnik w Kriegsarchiv. Autor wielu pozycji z zakresu historii wojskowości, m.in. redaktor i współautor serii „Das Kriegsjahr 1809 in Einzeldarstellungen” (11 tomów wyd. 1905–1910), a także trzypięciotomowej historii I wojny światowej *Die Geschichte des Weltkrieges mit besonderer Berücksichtigung der Tätigkeit der österreich-ungarischen Heere* (Wien 1920). E. Glaise von Horsteneau, *Ein General im Zwielicht...*, t. 1, s. 135, przyp. 234.

„Moja kolekcja pocztówek”²⁷⁹, w: „Der Friede. Wochenschrift für Politik, Volkswirtschaft und Literatur”^{280a}

„Jednakże zrozumiałe jest dla każdego człowieka proste **uczucie**, własne wrażenia. Dlatego twórcy kart pocztowych wykorzystują sferę emocjonalną: miłość i nienawiść, okrucieństwo i sentymentalizm, zmysłowość i pobożność – jak wywołane elementarne siły płyną z tych surowych obrazów; jako że spośród uczuć dochodzą do głosu najpierw te ekstremalne, które same mogą oddziaływać na duszę narodową. Przy przekartkowywaniu naszej kolekcji jeszcze dobitniej wychodzi na jaw, że wojna raczej wyzwala w ludziach to co zwierzęce niż to co szlachetne, i że...gorączka wojenna wyzwala tryumf brutalnych instynktów.”²⁸¹

Leo Spitzer

*

Zbieranie ilustrowanych kart pocztowych nie jest już modne, od kiedy podróże przestały być przyjemnością, a rubryka „przemieszczanie się cudzoziemców” w gazetach koncentruje się i ogranicza do codziennie zmieniającej się alternatywy: od zdania „oczekiwane przybycie oddziałów Ententy do Wiednia (Berlin), względnie do „nie będzie okupacji Berlina (Wiednia) przez Ententę”.

Pomimo to nie mogłem sobie odmówić, by nie wkładać kartek pocztowych z całej wojny światowej do jednego ze słynnych wiedeńskich kolorowych albumów „Gschnas”²⁸². Ten album tworzy tak zwaną specjalną grupę dokumentów hańby, które zgromadziłem podczas wojny. Moim zamiarem jest, aby całą kolekcję stopniowo zinwentaryzować; rozpoczynam dzisiaj „przewodnikiem przez kolekcję pocztówek”.

²⁷⁹ P. Kammerer, *Meine Ansichtskartensammlung...*

²⁸⁰ „Der Friede” (Pokój) – tygodnik polityczno-literacki, ukazujący się w Wiedniu od stycznia 1918 do lata 1919 r. Pismo miało być pacyfistyczną odpowiedzią na agresywny i militarystyczny „Reichspost”. Dla „Friede” pisało ok. 200 prominentnych publicystów i literatów. Założycielem i wydawcą był Benno Karpeles. Ukazały się w sumie 83 numery. Misją pisma było zbliżenie Austrii i Niemiec do Europy po wojnie, zwalczanie militarystyki, promowanie zmian na niwie politycznej, społecznej, etycznej i estetycznej. Na łamach pisma miał miejsce dyskurs o kształcie nowej Austrii, nierzadko pojawiały się tam programy partii politycznych. Domagano się neutralności Austrii na wzór szwajcarski, powołania środkowo-europejskiej wspólnoty gospodarczej wedle koncepcji niemieckiego polityka Friedricha Naumanna, przekształcenia monarchii habsburskiej w federalne demokratyczne państwo związkowe oraz przyłączenia niemieckojęzycznych terytoriów monarchii do Niemiec. Wśród autorów tekstów byli tacy publicyści jak Egon Erwin Kisch, Robert Musil czy Alfred Polgar.

²⁸¹ * Cytat z jednego ze sporządzonych 29 lutego 1916 r. sprawozdań Oddziału Cenzury Centralnego Wspólnego Biura Rejestrowego (Wiedeń), „Patriotyzm i irredentyzm na włoskich kartkach pocztowych”. Oryginalne załączniki (album z kilkuset bardzo interesującymi pod względem historyczno-kulturowym pocztówkami) znajdują się przy tamtejszym materiale aktowym i zostały przekazane pod opiekę Archiwum Wojennego. Również w innym sprawozdaniu zaczerpnięto prawie dosłownie wiele zdań autorstwa dr. L. Spitzera.

²⁸² Gschnas, także G'schnas albo Gschnaß, to typowe dla Wiednia austriackie określenie wesołego święta, którego uczestnicy przebierają się w wyszukane kostiumy, zob. *Gschnas*, w: *Wien Geschichte Wiki...*

Nie składa się ona, jak dzieje się to zazwyczaj, z kartek adresowanych przez krewnych i przyjaciół do kolekcjonera; lecz raczej to obcy, w większości byli wrogowie je napisali, otrzymaliby je zaś nieprzyjacielscy cudzoziemcy (w większości jeńcy wojenni), gdyby nie zostały zatrzymane przez cenzurę listów. Odbiorca nie zachował dla siebie żadnej z kart, aby włączyć ją do kolekcji; raczej wszystkie zostały do niej dodane, ponieważ według przepisów cenzorskich musiały zostać przejęte.

Niektóre spośród tych przepisów były przesadzone (szczególnie zaraz po wybuchu wojny). Zabronione były **panoramy** każdego rodzaju pokazujące różne okolice; mogły przecież pomóc w orientacji nieprzyjacielskim lotnikom! Lecz także **poszczególne obiekty**, jak dworce, mosty, koszary, fortyfikacje, arsenał, gmach Ministerstwa Wojny itd., były zabronione, aby rzucający bomby z powietrza nie mogli zbyt łatwo ich rozpoznać! I vice versa – **wojskowe, dynastyczne i zwycięskie pomniki**, jak i również wszelkie nieprzyjacielskie **flagi i emblematy** z zagranicy były niedopuszczalne, z powodu swojego możliwego prowokacyjnego charakteru! **Karykatury** monarchów i wodzów, własnych jak i nieprzyjacielskich, podlegały konfiskacie, przez wszystkie cenzury, a zwłaszcza starych Austro-Węgień, był to zwyczajowy akt rycerskości, który dobrze pokazuje, że mimo stanu wojny i zerwania stosunków dyplomatycznych pozostał pewien respekt przed ołtarzem dynastii i hierarchii wojskowej!

Wreszcie niedozwolone były **fotografie jeńców wojennych**, jeśli wraz z nimi sfotografowano części obozów (baraki, druty itd.) austro-węgierskich wojskowych (komendantów, personel wartowniczy) lub cywilów; lub wreszcie, gdy zestawiono portrety grupowe z jeńców różnych nieprzyjacielskich narodowości. W tych trzech wymienionych dosyć częstych sytuacjach, można było dopatrzeć się niedozwolonych lub niepożądanych scen zbratania się, zwłaszcza gdy fotografowani często ujmowani byli w pozie trzymania się za ręce lub za ramiona, mimo że prawdopodobnie częściej chodziło tu o obowiązującą tradycję pozowania do zdjęć grupowych niż o rzeczywisty wyraz braterstwa broni.

Dlatego wszystkie wymienione rodzaje kart pocztowych są obficie reprezentowane w moim albumie. Lecz symptomy strachliwości cenzorów nie pozwoliły mi jeszcze zdobyć wielu interesujących pozycji do mojej kolekcji; te zaczynają się tam, gdzie tkwi istotna treść w samej ilustracji, a nie tam, na co zwróciła uwagę cenzura; tam gdzie cenzorska nerwowość szukała dowodów w samej tandetnej ilustracji. A ta tandeta prawie wszędzie stała na usługach **gorączki wojennej**. Z jednej strony cechowała się ona tym, co znajdowało oddźwięk u ludzi, swoim smakiem, ogólnym wrażeniem, politycznymi tendencjami; z drugiej strony tym, co „od góry” przez oficjalne władze było traktowane jako konieczny rekwizyt wpływania na masy. Niektóre kartki nachalnie wykorzystywały banały aby zyskać rozgłos, na który ulica reagowała jak na efekt reklamowy, jak to miało miejsce w kręgach rządowych. Dlatego wojenne widokówki ukazują spekulacje bezmyślnych handlarzy i ciułaczy, którzy wykorzystywali koniunkturę na „patriotyzm” i równi

im „ojczyźniani” pismacy uzupełniali to, sięgając w swojej szmatławej prasie po ugruntowane już banały pokazane na swoich nienawistnych pocztówkach.

W tym sensie produkty branży pocztówkowej wszystkich krajów wojujących były sobie warte. O tym jak jeszcze dziś wyglądają one w Czechosłowacji, ostatnio pisał Richard Katz²⁸³, który nazywa widokówki „**najbardziej bezpośrednim, naiwnym, najwyraźniejszym osadem politycznego myślenia**”. Ale wszędzie produkowano to samo w niezliczonych wariantach etnologicznych, narodowo-psychologicznych; w większości wystarczyło zmienić podpisy i barwy kraju, aby w rzeczywistości dostać to samo w innym opakowaniu. Brak pomysłowości i zmysł kradzieży często szły w parze; np. widokówki pochodzenia niemieckiego były tłumaczone na włoski i przemalowywane. Jest to błahy przypadek z czasu mojego dowodzenia włoską grupą cenzury, gdy do mojego albumu zaczęły trafiać głównie kartki z Włoch. To, co można powiedzieć o ich wadach, w żadnym razie nie dotyczy tylko Włoch albo tylko krajów Ententy, także wtedy gdy lokalny koloryt dochodzi do głosu.

Kartki wojenne są w mojej kolekcji podzielone następująco:

A

- I. Obrazkowe środki patriotycznego pobudzenia:
 1. Religia
 2. Kwiaty
 3. Dzieci
 4. Rodzina
 5. Kobieta
 - a. w mundurze
 - b. jako duch, anioł stróż, nagroda dla zwycięzcy
 - c. sceny erotyczne
 6. Nienawiść, gorączka w ścisłym sensie
 7. Karykatury
 8. Elementy humorystyczne
 9. Kartki popierające pożyczki wojenne
- II. Irredentyzm
- III. Pacyfizm

B

- IV. Elementy militarne
 1. Żołnierze i oddziały
 2. Ilustracje walk
 3. Alegoryczne obrazki wojenne
 4. Emblematy, flagi, trzy kolory

²⁸³ * *Ansichtskartenpolitik* [polityka pocztówkowa], „Neues Wiener Journal” 1918, nr 9018 z 10 XII.

V. Więźniowie

1. Jeńcy wojenni
 - a. Obozy jenieckie
 - b. Grupowe przedstawienia jeńców
 - c. Typy jenieckie
 - d. Praca jeńców
2. Jeńcy cywilni
(Podział kategorii a–d jak u jeńców wojennych)

VI. Obiekty wojskowe

1. Budynki
2. Krajobrazy o rzekomym lub prawdziwym znaczeniu strategicznym
3. Zniszczenia

Dzisiaj będzie mowa tylko o kategoriach I – IV. Ich zestawienie było ułatwione dzięki słabości intelektualnej i uniformizacji przemysłu pocztówkowego; stereotypy narodowe, motywy znane z pisarstwa nacjonalistycznego są bez końca powtarzane, tak samo nawołują do śmierci, wciąż grają podanymi emblematami (we Włoszech – trzy barwy flagi narodowej, *Stella d' Italia*²⁸⁴, *Croce di Savoia*²⁸⁵). Najbardziej prymitywne i oklepane alegorie, surowe po chłopsku efekty kolorystyczne muszą służyć wciąż i wciąż, aby odwrócić uwagę od pustki figur i emblematów, widocznej nieporadności i braku gustu rysownika. Jest tak, jakby faktyczna niepopularność wojny wyrażała się martwością ludowych fantazji.

Uszeregowanie kart zostało jednak utrudnione wskutek tego, że wydaje się iż pojawiają się na nich **liczne kombinacje wiodących motywów**: np. jakaś piękność o gibkich kształtach prosi o cześć dla bohaterów, oraz o zdobycie Trydentu i Triestu, stąd wynika kłopot, czy kartę należy zaliczyć do działu „religia” czy „kobieta”, czy wreszcie „irredenta”. Powtarzalność motywów jest wyrachowana; o ile ojczyźniana fraza zawodzi, religijny dreszczyk nie dość dobrze pobudza, to zmysłowe łaskotanie powinno zastąpić to wszystko. Jeśli ta kumulacja nerwowych bodźców jeszcze nie działa, to trzeba dodać flagę albo godło, oraz krzykliwy podpis, jako że tak powiem – element akustyczny; często słyszalne zawołania „Avanti Savoia”, „Evviva l'Italia”, „Deutschland, Deutschland über alles” itd. winny trafić do uszu odbiorcy.

Brak jakiegokolwiek inspiracji w pracy rysownika musi bardzo często być wyrównywany na sposób literacki; większość kartek wojennych wzmacniają swoje oddziaływanie jak również potencjał refleksyjny cytatami z poezji; jednakże Włochy mają to szczęście, że mają takiego poetę jak D'Annunzio opowiadającego się za

²⁸⁴ *Stella d'Italia* – Gwiazda Włoch, zw. również *Stellone d'Italia* (Wielka Gwiazda Włoch), pięcioramienna gwiazda uważana za symbol *Risorgimento* – Zjednoczenia Włoch, od 1947 r. element godła Włoch.

²⁸⁵ *Croce di Savoia* – Krzyż Sabaudzki, herb dynastii Sabaudzkiej rządzącej Królestwem Sardynii, od 1848 r. widniejący na fladze Królestwa, symbol zjednoczenia Włoch.

ideą „Wielkich Włoch”, którego dźwięczne wersy zawsze wydają się najżałośniejszą kartkę pocztową wynosić na wyższy poziom.

O ile dostrzeżemy w albumie nadużywanie motywów religijnych dla idei ofensywnych, to nie powinniśmy przeoczyć dwóch wizerunków Chrystusa, zestawionych ze sobą w postaci zawieszek, co nabiera ironicznego wyrazu; prawie identyczne pod względem postawy i ujęcia (unoszący się w chmurach Chrystus błogosławi masę żołnierstwa ciągnącego na front). Niesie stworzony u nas wiersz Richarda von Kralika²⁸⁶; ten drugi – wyprodukowany we Włoszech – niesie „preghiera del soldato”²⁸⁷, obaj oczywiście modlą się o zwycięstwo w tym wypadku własnego kraju. Nawiasem mówiąc, płaskość ilustracji musi tu być zatarta cytatami wielkich poetów, i takie „religijne” kartki pocztowe nawet nie muszą korzystać ze swojego przywileju; ponieważ jedna i ta sama modlitwa podawana jest w podobnych wariantach w towarzystwie mało chrześcijańskich życzeń dla wrogów i całym mnóstwem najbardziej trywialnych obrazków świętych. Potem ten piedestał z obłoków przeobleka wyraźnie barwy flagi włoskiej; Madonna z dzieciątkiem albo łagodne oblicze Odkupiciela pochylają się nad nadciągającymi działami, dymiącymi karabinami i szturmującymi bagnietami; i tak myśli się, że najgłupsze posłuszeństwo wobec takiej frywolności musi przerodzić się w oburzenie, przez co kartka osiąga efekt przeciwny do zamierzonego. Rzadko, bardzo rzadko napotykamy postać Jezusa również jako rozjemcę, godzącego walczących żołnierzy, głosiciela służby samarytańskiej, który jako sanitariusz troszczy się tak o przyjaciela jak i wroga; również na nienawistnych kartkach najgorszego sortu, które pokazują go jak chroni ciało ciężko rannego Włocha, którego chcą zakłuć atakujący Austriacy.

Nie mniejsza rola przypada **wizerunkowi dziecka** w służbie gorączki wojennej. Jak wówczas gdy aniołki przyodziane tylko w czako bersalierów lub czapkę marynarską wylatują naprzeciw nadciągającym chorągwiom Stella d'Italia; gdy małe dziewczynki – całe pokryte barwami krajów Ententy – tańczą „kółko graniaste” wokół pruskiej pikelhauby; gdy na niewinnie wyglądającej kartce wielkanocnej niemowlę zapewnia, że zamieni swoje piękne pisanki tylko na pruskie hełmy; gdy dzieci składają trójkolorowe wieńce stojącymi przed nimi na baczność Marokańczykom i przypinają im odznaczenia na piersi; są to nie mniejsze orgie bezguścia. Gorsze jest to, gdy w sumie naiwnie wyglądający blondynek modli się do Matki

²⁸⁶ Richard Ritter Kralik von Meyrswalden (1852–1934) – austriacki pisarz i filozof kultury. Syn czesko-niemieckiego fabrykanta szkła. Otrzymał gruntowne wykształcenie artystyczne. Od wczesnych lat komponował muzykę. Na uniwersytecie wiedeńskim studiował prawo, filozofię i języki orientalne. Później ukończył także w Niemczech studia z zakresu sztuki, muzyki i literatury. W swojej twórczości dążył do wyniesienia kultury opartej na religii i ludowości na poziom dorównujący starożytności. Uchodził za reprezentanta Nowego Romantyzmu. Popierał austriackie uderzenie na Serbię, publikował wiersze popierające wojnę. Jeszcze w 1917 r. zwalczał w swojej poezji pacyfizm, zmierzający w jego pojęciu ku nicości. *Kralik, Richard*, w: *Deutsche Biographie...*

²⁸⁷ Modlitwę żołnierską.

Bożej, aby chroniła jego tatusia przed wszystkimi złymi rzeczami, ponieważ on walczy o „świętą sprawę”, albo gdy maleństwo, pieszczone przez dumnie śmiejącą się matkę, udając żołnierski gest rozkazywania prowadzi wyobrażoną przez siebie armię i woła: „Andiamo a combattere con papa!”²⁸⁸. Gdy dalej bawiące się dzieci zamiast ulubionego „kto to czyta, ten osioł” bazgrzą na murze pseudo patriotyczne hasła (co normalnym dzieciom z pewnością nigdy nie przychodzi do głowy) albo nawet rysują szubienicę z wyjaśniającym podpisem: „Morte agli oppressori, agli impostori, ai massacratori di bambini!”²⁸⁹. Szczytem wyrafinowanej obłudy jest kartka, na której dziecko domaga się od zlatującego z nieba aniołka prezentu na Boże Narodzenie – „aby nasza chorągiew powiewała nad Trydentem i Triestem!”. To jest poza serdeczności i uczciwości, która objawia się w sfalszowanych emocjach, wtedy gdy styka się z prawdziwymi uczuciami; dlatego kartki z kwiatami są równe tym z obrazkami dzieci i rodzin. Czy może być coś bardziej niewinnego niż pozdrowienia z dziećmi i kwiatami? A jednak miłe wspomnienie bukietów kwiatów jest sfalszowane; o ile nie zostały chytrze zestawione w farby narodowe, to przewiązano je trójkolorową wstążką lub też dodano do nich liścik

– różę:

„Bella Rosa, fior cortese,
Vola a Trento, italo paese
Sia redento!”

„Piękna dobra różo,
Leć do Trydentu, we Włoszech,
Bądź zbawieniem”

– goździk:

„Questo fore di passione
Sia d’Italia ora it fiore di Redenzione!”

„niechaj to cierpienie
Stanie się dla Włoch wybawieniem!”

– bratek:

„La Viola e sempre fiera
Come l’Irredento spera.”

„Purpurowa i zawsze dumna
Jest wiara w wyzwolenie”

Margerytki i szarotki mogą obyć się bez takich wskazówek; od zawsze były symbolami włoskiej irredenty, do czego predestynował je ich wygląd podobny do Gwiazdy Włoch; szarotka ponadto przez swoje występowanie na szczytach alpejskich „pognębnego” kraju, zaś Margerytka dzięki podobieństwu nazwy z imieniem matki królowej Włoch. Mogło więc stać się tak, że niepolityczne kartki z margerytkami austriackiego pochodzenia, tylko przez to że zostały wysłane do ojczyzny przez internowanych Trydentczyków, zostały tam zaś najwyraźniej odebrane jako symbole irredentystycznych ciągot. Wiecznie zielone przełęczce służyły za symbole nadziei na zjednoczenie „zniewolonych” obszarów z ojczyzną; inna legenda płynąca z kart pocztowych traktuje o żołnierzu, który ściśle łączy się z drogim krajem ojczystym. Czterolistna koniczyna

²⁸⁸ Chodźmy walczyć u boku tatusia!

²⁸⁹ Śmierć wszystkim najeźdźcom, wszystkim kłamcom i mordercom dzieci!

i Czwórprzymierze musiały oczywiście jako „porte bonheur” wiązać się z imperialnym wyobrażeniem.

Płeć piękna na kartkach pocztowych zdaje się pozostawać w ścisłym związku z bronią i zbrojnymi, o czym pisze się wprost, tak jak o wizerunkach świętych; gorączka wojenna, gdy tylko służy to jej celom, stawia świętość na tym samym miejscu, gdzie zazwyczaj widzi się rzeczy dalekie od świętości. Tak jak wcześniej madonny, tak teraz obfite postacie kobiece jawią się niczym wizje, ucieleśniając opary mgły. Brakuje tu wewnętrznego związku; chodzi o to, że żołnierzom „tam na dole” zdarza się myśleć o dziewczynach „tam, na górze”; czasami na odwrót – walczący gdzieś daleko ukochany w formie „górnego” wizji jest przedmiotem myśli swojej narzeczonej, która została gdzieś „na dole”. Sprytny rysownik może być pewien owacji, ponieważ każda kobieta chce być taką wyśnioną dziewczyną, a każdy odbiorca takim wyteśnionym żołnierzem. Gdy jednak rysownik wkłada takiej słodkiej dziewczynie koronę na głowę, a trójkolorowej chorągwi pozwoli powiewać, umacnia ideę Stella d'Italia (gwiazdy Włoch) w formie kokieteryjnie obciętych włosów, zaś pierś ozdabia krzyżem Croce di Savoia albo włoskim królewskim herbem, natomiast godła „zniewolonych” miast ukazuje w formie klamry owiniętej na zielono-biało – czerwono; i tak szybko powstaje z tego Italia, Vittoria, Gloria, irredentystyczna wolność, podczas wojny praktyczne bliskożnacne pojęcia. W najrzadszych przypadkach te piękności są rasowymi Włoszkami; częściej są to międzynarodowe kurtyzany o pociągających ciałach i prostackich obliczach; dlatego więc kartki pocztowe prawie nigdy nie kojarzą się z artystycznymi tradycjami kraju, ponieważ już na wstępie zdradzają swoje ideały kulturowe. Najniższym zaprzeczeniem jest właśnie we włoskiej codzienności bezprzykładna kobieta-żołnierz, szczególnie że przebrana jest w mundur charakterystyczny dla Włoch – jako strzelczyni – prosta kalkulacja na perwersyjne instynkty wypływające z zamiany płci (a mianowicie rodzaj „transwestytyzmu” zbadanego przez Magnusa Hirschfelda²⁹⁰). Zapożyczenie z obcych – głównie francuskich i angielskich wzorców ułatwia poza tym dochodowy użytek kartek dla aktualnych celów: powszechne w sklepach kiczowate miłosne idylle podkreślone są poprzez krzykliwe trójkolorowe ubiory a nawet zielono-biało-czerwone litery układające się w napis: „kocham cię” i inne hurra-patriotyczne hasła.

Najbardziej prostacko wychodzi to przy krajobrazach, miastach i słynnych budowlach austriackiego pobrzeża, Dalmacji i południowego Tyrolu: tutaj wystarczy trójkolorowe obramienie albo (nieco przebieglej) czerwono-białe niebo, opromieniające alpejskie wyżyny w szpinakowo-zielonym kolorze, podkreślając irredentystyczną wymowę. Krajobrazy alpejskie należą do ulubionych, co rozumiałe: poprzez wysoko stojącą chorągiew, z jednym wartownikiem albo bez jakichkolwiek,

²⁹⁰ Magnus Hirschfeld (1868–1935) – niemiecki lekarz żydowskiego pochodzenia, prekursor seksuologii, założyciel Instytutu Seksuologicznego w Berlinie. R. Dose, *Magnus Hirschfeld...*

otoczone promieniami, na horyzoncie swoją rolę odgrywa słońce, nadając całości swojego „głębszego” sensu. Artystycznie pomyślany jest wyżej jeszcze położony obrazek górskiego stoku, na którego bogatych łąkach szarotek (zob. to co już wyżej powiedziano o znaczeniach kwiatów!) piękna niewiasta wznosi dłonie i chowa w nich twarz. Także karta reklamowa mediolańskiej fabryki likierów nie jest wcale powierzchowna: dumna, ukoronowana Italia, do tego jeszcze z gwiazdą jako aureolą, rozpościera swój purpurowy płaszcz chroniąc dwie dziewczynki, które bojąc się imponującej postaci kobiecej, trzymają się jednak jej kurczowo i poprzez godła Triestu i Trydentu ukazane są jako alegorie tych miast; ich zerwane łańcuchy leżą u stóp wielkiej wyzwolicielki. Najbardziej szkaradne są natomiast niezwykle hojnie anektujące mapy „większych Włoch”, strzeżone przez ekstatyczne i zadowolone amazonki, dziewicę orleańską albo walkirie w hełmach rzymskich żołnierzy. Nie lepiej wygląda port, gdzie na pierwszym planie wysiadający z okrętu wojennego Bersagliere (włoski wyzwoliciel) obejmują niecierpliwie śpieszące ku niemu dziewczę w stroju kopciszka. Nawet Czerwony Krzyż wyrusza na włoską wojnę najeźdźczą: żołnierz i siostra miłosierdzia trzymają głowy w gazetach, i najwyraźniej bardzo się z czegoś cieszą, ponieważ czytają tam o nowych włoskich zwycięstwach; oficjalne kartki włoskiego czerwonego krzyża noszą podpis „IV wojna o niepodległość” i pokazują Włochy przesadnie rozrośnięte na północy i wschodzie. Elementem jeszcze bardziej interesującym od tego, co przedstawiają kartki, jest to, co **wpisał tam nadawca** i jaką postawę przybrał wobec tego obrazka. Efekt, jaki ma osiągnąć ta kartka, nie tylko unika wszelkiej krytyki, lecz wręcz jest jeszcze mocniej **podkreślony** przez dodane tam słowa. Na obrazku wyglądającym całkiem niewinnie piszący dodał zdanie na czerwono-zielonych wiśniach z białymi refleksami: „swoimi żywymi kolorami przyniosą Ci radość w godzinach smutku”, w ten sposób nadając całości ojczyźnianą interpretację. Włoski kapitan, przebywający w niewoli w Mauthausen, na kartce wyrażającej przymierze chorągwi niemieckiej, austriackiej i węgierskiej zamalował pierwszą i drugą, w ten sposób upodobił je do belgijskiej i francuskiej; trzecia (czerwono-biało-zielona) w ten sposób sama przez się wyglądała na włoską. W kilku zalitawskich obozach jenieckich Włosi kupowali kartki, które można było dostać na Węgrzech: Franciszek Rakoczy²⁹¹ wysoko na rumaku, węgierskie trójkolorowe barwy łopocą, przed nim na murawie poległy Austriak, któremu pokryta krwią czarno-żółta flaga służy za całun. Dzięki zgodności barw flagi węgierskiej i włoskiej węgierskie powstanie z lat 1703–1711 można było przedstawić jako włoską wojnę z lat 1915–1915; powszechnie

²⁹¹ Franciszek II Rakoczy (1676–1735) – najpotężniejszy magnat węgierski początku XVIII w., w latach 1703–1711 przywódca powstania Węgrów przeciwko Habsburgom (nazywanego powstaniem Rakoczego), w latach 1704–1711 książę Siedmiogrodu. W 1707 przegrał bitwę pod Trenczyнем, pokonany militarnie, musiał uciekać do Polski. Przebywał w Polsce, Francji i Turcji, gdzie zmarł. Jego prochy zostały sprowadzone na Węgry w 1906 r. Należy do panteonu węgierskich bohaterów narodowych. W. Felczak: *Historia Węgier...*

dostępna, historyczna kartka rewolucyjna mogła potajemnie posłużyć jako aktualna kartka wojenna.

Na cześć narodu i jego zdrowego rozsądku można powiedzieć, że wszelkie dodatki, **dzięki którym nadawca sprzeciwia się frazeologii wojennej na widowiskach**, pojawiają się częściej. Patriotyczne wiersze są wykreślane albo zmieniane na parodię; irredentystyczne przemowy budzą uwagi sceptyczne, zaś emblematy militarne – ironiczne. Są kartki, pokazujące sceny, jak żołnierze w polu przyjmują dary i czytają listy; tutaj często na białym papierze listowym pojawiają się słowa „Pace” albo „Pace e pane” (Pokoju i chleba!) jako życzenia autora, niekiedy włożone w usta żołnierzowi. Nawet włoski cenzor jest niekiedy oburzony; na kartce, pokazującej włoskich jeńców, którzy konsumują przysłane im z ojczyzny paczki z żywnością, podczas gdy austriacki wartownik z zazdrością im się przygląda, cenzor nabazgrał: „to podłość, wysłać takie kartki!”. Innym razem widoczne było, że cenzor w Rzymie próbował wykreślić czarnym tuszem zielono-biało-czerwone obramowanie panoram irredentystycznych miast.

Przyszła nauka o kulturze musi się najpierw nauczyć, wyszukiwać materiał badawczy we wszelkich drobnostkach, które zbyt łatwo pozostają niezauważone: zabawkach, biżuterii, modzie, ogłoszeniach prasowych, plakatach, listach. Tak, nie tylko prawdziwie artystyczne świadectwa powinny być badane, lecz należałoby spojrzeć niżej, także na te najmniej wartościowe produkty: to właśnie one, które uczony i „znający się na wszystkim” tak chętnie obojętnie omija, dają możliwość głębokiego wniknięcia w duszę narodów i kulturę ludową. W tych trywialnych przedmiotach, do których przede wszystkim należą widowiskówki, **nauka o kulturze** musi nauczyć się **dostrzegać** to, co zasadniczo w ten sam sposób jak dotąd obserwowała w obiektach z natury i co czyniła przedmiotem badań nauk o naturze.

dr Paul Kammerer

^a Gazeta w okładce aktowej z nadrukiem: „Direktion des Kriegsarchivs”. Słowo: „Direktion” wykreślono i dopisano: „Z.Ab.” (Zensurabteilung).

Artykuł: przekład z języka niemieckiego, kopia, maszynopis.

ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, „ZS-W”, Kart. 3795 Res. 12, k. 589–594.

Nr 184

1919 luty 14, Wiedeń. – Artykuł prasowy autorstwa rtm. Arthura Schütza, przedstawiający cele, zadania, metody, osiągnięcia, słabe i mocne strony organizacji cenzury korespondencji jenieckiej w Wielkiej Brytanii i w Austro-Węgrzech podczas I wojny światowej.

Angielska i austriacka cenzura listów w wojnie światowej^{292a}PORÓWNANIE²⁹³

Generał Brygady George K. Cockerill²⁹⁴, Szef Centrali Specjalnej Służby Wywiadowczej pod koniec grudnia 1918 r. podczas swojego przyjęcia pożegnального dokonał podsumowania na temat tej służby i powiedział między innymi:

„Specjalna służba wywiadowcza rozwinęła się z bardzo skromnych początków. Gdy tylko zorientowano się co do nieuniknioności wojny, cenzura przejęła kontrolę nad brytyjskim kablem telegraficznym. We wrześniu wprowadzono **cenzurę poczty**. Ilość pracy rosła tak szybko, że w marcu 1915 r. trzeba było ustanowić własną **centralę** specjalnej służby wywiadowczej, której zadanie polegało na tym, aby wykrywać i zapobiegać tajnej działalności przeciwnika. Oddział, który nie był zbyt wysoko ceniony w czasie pokoju, liczy dziś 6000 osób. Jest sześć razy większy od całego personelu obsługującego rząd i pracuje tak dyskretnie, że jego działania pozostają prawie całkowitą tajemnicą dla większości ludzi. Praca była często nadzwyczaj zmudna i monotonna, wymagała przy tym nigdy nie gasnącej uwagi i zdolności do wnikliwej krytyki. Głównym celem było aresztowanie i osądzenie nieprzyjacielskich szpiegów. Oddział był głównym środkiem do tego, by zapobiegać wyciekaniu informacji dotyczących armii i marynarki. I tak zdołano utrzymać w tajemnicy: odwrót znad Gallipoli, budowę czołgów, przygotowania do ofensywy pod Cambrai oraz ostatnią kontrofensywę przeciwko Niemcom. Materiał o nieocenionej wartości otrzymywały urzędy morskiego i wojskowego przemysłu wojennego. Oddział był jednym z najważniejszych źródeł, aby wykrywać

²⁹² A. Schütz, *Die englische und österreichische Briefzensur...*

²⁹³ * Publikujemy ten artykuł uznanego fachowca w dziedzinie cenzury i technik szyfrowych głównie po to, aby pokazać, jak skomplikowane są te kwestie, w jaki sposób w czasie wojny, gdy państwo ma prawo dysponowania wszelkimi środkami pomocniczymi przemocy bezpośredniej oraz swobodnego operowania ludźmi, pozostają liczne luki w systemie – oraz jak śmiesznym, prawdziwie „austriackim” i beznadziejnym działaniem było, by niewystarczającymi środkami, bez ugruntowanej organizacji oraz wyszkolonego personelu, próbować poddać nasz kraj zgniłym ograniczeniom cenzury i dokonać zamachu na jedno z najcenniejszych dóbr obywatela, jakim jest tajemnica korespondencji. D. R.

²⁹⁴ George Kynaston Cockerill (1867–1957) – gen. brytyjski, polityk partii konserwatywnej. W 1888 r. wstąpił do Królewskiego Pułku West Surrey, uzyskał stopień ppor. i w 1891 wziął udział w ekspedycji Hazara na terenie obecnego Pakistanu. W latach 1892–1895 badał tereny wschodniego Hindukuszu, za co odznaczono go Pamiątkowym Medalem Mac Gregora. W latach 1897–1898 służył w jednostkach ochrony granicy w północno-zachodnich Indiach, w 1899 dosłużył się stopnia kpt. Jako oficer sztabowy wziął udział w II wojnie burskiej w latach 1900–1902, pełnił tam również funkcję adiutanta dowódcy służb komunikacyjnych. W 1902 za zasługi w wojnie z Burami awansowano go na mjr. Brytyjski delegat techniczny na konferencję haską w 1907. Podczas I wojny światowej służył w Gabinetie Wojennym, najpierw jako niższy szef Oddziału Operacyjnego, następnie jako zastępca szefa wywiadu wojskowego oraz naczelnik wywiadu specjalnego w randze gen. bryg. Otrzymał wiele odznaczeń za swoją działalność wojenną, m.in. w 1916 r. został Kawalerem Orderu Łaźni. W latach 1918–1931 poseł parlamentu z ramienia konserwatystów.

nieprzyjacielskie towary, które były przewożone jako neutralne na neutralnych statkach. Dzięki pracy oddziału pozyskano dla narodu towar o wartości 200 mln funtów. Oddział stanowił **jedynе wielozadaniowe** narzędzie, zdolne nie tylko wykrywać nieprzyjacielskie akcje i zapobiegać wrogiej działalności lecz także zajmujące się realizacją przepisów, mających kluczowe znaczenie dla państwa. Jedno z odgałęzień oddziału zajmowało się studiowaniem metod nieprzyjacielskiej propagandy, aby pewne kanały blokować, inne otwierać i w określonym celu dla propagandy brytyjskiej rozpowszechniać w nieprzyjacielskich kopertach, za których wysyłkę zapłacił nieprzyjaciel. Niemiecki szef sztabu generalnego na krótko przedtem wyraził uznanie dla działalności centrali specjalnej służby wywiadowczej. Ze szczególną starannością dobierano personel wywiadowczy. Jako typowe przykłady można wymienić nadzwyczaj wyrafinowaną pracę nad wykrywaniem tajnych tuszy, osiągnięcia w technikach fotograficznych oraz działalność ekspertów od kodeksów i znawców rzadkich języków. Prace te były tak ściśle zatajone, że także dzisiaj nie można jeszcze o nich mówić. „Mission Anglaise” w Paryżu wymieniało wiadomości i sugestie z centralą, podobnie jak szefowie misji w Rzymie, Waszyngtonie, w dominiach i koloniach.

Obiektywna, fachowa krytyka musi polegać na bezwzględnyu uznaniu osiągnięć tej światowej organizacji, zbudowanej z inteligencją, celowością i w poczuciu pewności siebie, przede wszystkim jednak podziwiać należy **jednolitość** kompleksów dotyczących wywiadu i kontrwywiadu oraz centralizację cenzury, tym bardziej że angielska cenzura listów pracowała niespotykanie skutecznie, z nieustanną świadomością celu, jednakże unikając bezsensownych szykan.

W cenzurze angielskiej przeważał, odpowiadający wyspiarskiemu położeniu Anglii w wojnie, element technik obronnych przez wzgląd na technikę wojskową, zaś w sensie gospodarczym – element wynalazczości: wyjątkowa ostrożność pokazuje, że w Anglii natychmiast dobrze zrozumiano znaczenie cenzury jako środka obronnego i źródła informacji, ze względu na jej wagę traktowano ją od razu z powagą i dążono wszelkimi środkami do jej rozbudowy. Jest to tym bardziej godne podziwu w kraju, którego przygotowanie do technicznych prac sztabowych jest stosunkowo świeżej daty.

W byłej Monarchii z typowej obawy przed ujednoczeniem, cenzura listów, telegramów, paczek i korespondencji jenieckich były niezależne od siebie i podporządkowane różnym zwierzchnikom. Cenzurę listów zorganizował sztab generalny w porozumieniu z różnymi pozostałymi urzędami.

Na początku wojny powstały tzw. c. i k. urzędy cenzury, dla kontrolowania poczty krajowej i zagranicznej. Te urzędy cenzury w rzeczywistości nie stanowiły żadnych środków ochrony anty szpiegowskiej, lecz były raczej wątpliwej jakości patriotycznymi kółkami czytelniczymi. Cenzorów rekrutowano spośród nadliczbowych urzędników państwowych, zmęczonych oficerów – emerytów jak i spośród pośpiesznie werbowanych podejrzanych elementów. W przeciwieństwie

do Anglików nie przywiązywano najmniejszej roli do „doboru personelu”. Kto do niczego się nie nadawał, ten zawsze jeszcze mógł zostać cenzorem. Nigdzie nie sprawdzano umiejętności językowych, wiarygodność i pojętność cenzorów nie były przez nikogo oceniane. Instancje kierownicze, niechętne jakimkolwiek rzeczowemu wglębieniu się, nie były w stanie pojąć wagi i istoty cenzury i wyczerpywały swój czas na formalizm i przeciwstawne dekrety. System starej Austrii ujawniał się tutaj w swej wstrząsającej pełni, gdzie nieuleczalna pycha sztabu generalnego oraz tępotą biurokratycznej hierarchii – jak pokazuje przykład Anglików – pozwolił zmarnieć najważniejszej gałęzi służby wywiadowczej. Kto w sztabie generalnym pomyślał o laboratorium chemicznym? Po prostu wyśmiano tę koncepcję – ponieważ jej nie rozumiano! Na chwalonej akademii wojennej, w której sztab generalny wyrobił sobie poczucie własnej nieomyślności, dziedzina kontrwywiadu nigdy nie stała się przedmiotem wykładowym!

Generał Cockerill podkreśla zatajenie pracy cenzorskiej, o której opinia publiczna prawie niczego nie wiedziała, oraz niezbędną dla służby zdolność krytycznej oceny. U nas ciury obozowe, analfabeci i kto tam jeszcze – sami karani przestępcy z 22 wyrokami byli przez Ministerstwo Wojny przydzielani do cenzury, a w kawiarniach rozmawiano o metodach cenzorskich tak otwarcie, jak o ostatnio widzianym kino-dramacie. Jednakże jakie to wtedy były metody! Nie było szczegółowych, przemyślanych przepisów dla cenzorów i szefów cenzury! Kontrola poczty odbywała się głupio i niedbale. Podczas gdy w Londynie, Bombaju, Melbourne i Kapsztadzie pracowano tak samo, planowo i dla dalekosiężnych celów, zmyślna ręka poprzez oceany wskazywała **wszystkim** właściwą drogę, u nas w c. i k. Urzędzie Cenzury w Ołomuńcu pracowano inaczej niż w Brnie, a w obu tych miejscach nie robiono niczego z własnej inicjatywy. Jedynym celem było wywęszczenie z korespondencji przypadków zdrady, obrazy majestatu itd., wszędzie poszukiwano tych zbrodni, wyciągano na chybił trafił i bezmyślnie najbardziej wybujałe wnioski z najzwyklejszych wiadomości prywatnych, uprzedzenia duchowych kalek zagrażały każdemu obywatelowi. Uczucia narodowe, czy to czeskie, chorwackie, polskie czy ukraińskie były zawsze podejrzane, za to węgierskie – dozwolone. Instynkt policyjnego szpicla w cenzurze świętował tryumfy; zamiast instrumentem wojennym, stała się ona ponurym urzędem donosicielskim przeciwko wszelkim łamiącym przepisy tendencjom. Wartość tej – pożałuj Boże – cenzury dla wywiadu i kontrwywiadu była równa zeru. Mogę być dumny z tego, że ten system polowania na poglądy, produkcji zdrajców i szpiegostwa dusz zwalczałem z całą mocą, przyjąłem zdecydowaną postawę wobec wymyślonych, seryjnych oskarżeń i w ten sposób uratowałem tysiące osób przed społeczną infamią i utratą wolności.

Naczelna zasada każdej formy działalności cenzury: stabilizacja z trudem zwerbowanego personelu, żadnych odkomenderowań, żadnych zmian – została w całej pełni wprowadzona w Anglii, podczas gdy u nas, mimo ciągłych ostrzeżeń, c. i k. urzędy cenzury stały się **stacjami przelotowymi** i w ten sposób uczyniono je

wylęgarniami nieprzyjacielskich szpiegów. Są na to dowody. Nasz sztab generalny i współpracujące z nim urzędy przez lata stosowały jako kryterium do pełnienia służby cenzorskiej jedynie fizyczne inwalidztwo i nie wzdragały się, by przyjmować do cenzury ludzi z wyraźnymi defektami **umysłowymi**. Często oddelegowani do służby polowej cenzorzy zbiegali do nieprzyjaciela, i zdradzali wszystko co wiedzieli. Sztab generalny nie wkraczał – mimo że go ostrzegano: W duchu tradycyjnej niechęci do ekspertów odrzucał on najbardziej trafne argumenty w sposób, który każe przerażonej krytyce opuścić broń. Fakty są jednak takie, że skandal ten mógł doprowadzić cenzurę do pełnego bankructwa, podczas gdy **poza wzrokiem sztabu generalnego** w Wiedniu pracował oddział, który nie był przez niego zorganizowany ani kierowany, za to zarówno w dziedzinie kontrwywiadu jak i wywiadu działał niesztampowo, a wręcz rewolucyjnie: był to oddział cenzury dla korespondencji jeńców wojennych (dalej krótko określane jako O.C.). O.C. przekazał sztabowi generalnemu setki koncepcji i konkretnych propozycji dla zreformowania c. i k. urzędów cenzury – jednakże pozostał on na nie głuchy, miał szkołę u siebie w domu i nie chciał się uczyć.

We wrześniu 1914 r. powstał jako skromna instytucja, rozwinął się jednakże O.C. dzięki kreatywnej inicjatywie swojego szefa, ppłk. Theodora **Primavesiego**, który działając świadomie w celu uczynienia z niego najważniejszego źródła informacji dla Naczelnego Dowództwa, jako przewidujący twórca naukowej służby cenzorskiej, powierzył mi samodzielną rozbudowę laboratorium tajnych szyfrów, kontrwywiad i wywiad do spraw rosyjskich. Miałem również przywilej bycia jego współpracownikiem we wszystkich organizacyjnych nowinkach. Historyczną zasługą Primavesiego było, że już we wrześniu 1914 r. miał świadomość, iż cenzura nie może mieć za cel jedynie zapobieganie szkodliwemu przesyłowi informacji, lecz powinna dążyć dużo dalej, aby wynajdywać w korespondencji uchwytnie dane natury wojskowej, politycznej i gospodarczej, wykorzystać je i udostępnić je Państwu. Tej zasady trzymał się wytrwale i ją realizował on jak i jego następca, pułkownik Otto Kick, mimo że sztab generalny częściowo z niewiedzy, a częściowo z osobistej zawiści czynił mu wszelkie możliwe przeszkody na tej drodze. Była to klątwa starego systemu, który za pomocą małych utrudnień dla utalentowanych, kreatywnych i pracowitych ludzi, doprowadzał całą rzecz do ruiny.

Oddział Cenzury^a miał przed sobą ciężką walkę z wyższymi władzami. Nie tak jak w Anglii wspierany i pożądaný przez rząd, jako ważne ogniwo łałości, wprost przeciwnie, traktowany z wrogością, zagrożony ze wszystkich stron, poprzez wieczne zabieranie mu personelu, odkomenderowywanie najlepszych pracowników, i przydział niezdolnych i niegodnych zaufania osłabiany od środka, kontynuował swoją pracę, rozwijał dzieło, przez co jego niezwykle sukcesy, mierzone gigantycznymi trudnościami, muszą być jeszcze wyżej cenione.

Wywiad i kontrwywiad sztabu generalnego jak wiadomo w ostatniej wojnie w większości katastrofalnie zawiodły, Naczelne Dowództwo latami pozostawało

pozbawione wiedzy o działaniach przeciwnika, a zwłaszcza za linią frontu, gdyby sztab generalny nie dysponował tak istotnym źródłem informacji jak Oddział Cenzury – jednakże bez swojego poparcia – w każdym Oddziale Cenzury, przeciwko któremu – to brzmi jak kpina – wystąpił cały wojenno-ministerialny i sztabowy aparat. Słowa generała Cockerilla „wiele z tego, co osiągnięto w tym oddziale, jest tak tajne, że dziś jeszcze nie wolno o tym mówić” – trzeba by zastosować także wobec Oddziału Cenzury. Można jednak wartość i pracę oddziału omówić szeroko, nie musząc wciąż poświęcać miejsca okolicznościom zewnętrznym.

Aby móc prawidłowo zrozumieć, jakie znaczenie miało pozyskiwanie informacji dzięki cenzurze, należy najpierw przyjrzeć się temu, z jakich źródeł Naczelne Dowództwo czerpało swoją wiedzę podczas wojny, i jak „płodne” były to źródła. Właściwe rozpoznanie frontowe odbywało się poprzez przechwytywanie jeńców, meldunki lotników, relacje dezerterskie, wypadki patroli i opłaconych szpiegów. Szczególnie na tych ostatnich nie można było zbyt polegać. Dalszymi źródłami były przechwycone radiogramy, meldunki attachatów i prasowe, wypowiedzi wymienionych jeńców – inwalidów itd. Odnośnie wydarzeń na froncie i pośrednio także za linią frontu posiadano informacje gorsze lub lepsze, zależnie od okoliczności. Co jednak działo się dalej w głąb, na etapach, na terenach koncentracji, w centrach frontu wewnętrznego, co tam się poruszało i formowało, gdzie były budowane linie obronne, koleje strategiczne, fortyfikacje, jakie wnioski można było wysnuć z zamiarów wroga i jak wielkie operacje szykowały się na froncie, krótko jak pracował ten cały olbrzymi aparat za frontem, jakie siły były gromadzone – o tym Naczelne Dowództwo nie dowiadywało się w ogóle, z powodu braków przygotowań technik wywiadowczych w czasie pokoju. I tutaj praca wywiadowcza Oddziału Cenzury wkraczała z całą siłą, wielopłaszczyznowością i konieczną wiarygodnością. Z milionów listów mimowolnych współpracowników wynajdywała i wyłączała to wszystko, co miało znaczenie, podsumowywała to w codziennych streszczeniach, i odsłaniała kulisy zdarzeń frontowych, na etapie i na froncie wewnętrznym przeciwnika, odcyfrowując jego zamiary, poznając wielkoskalowe plany na samym ich początku, wkrótce zgłaszając nowe informacje, a zaraz wyjaśniając to czego nie rozumiano lub też poprawiając niedokładne dane. Kilka przykładów spośród tysięcy: w roku 1915 dokonano majstersztyku, poznając Ordre de bataille armii serbskiej aż do ostatniego plutonu reflektorów jedynie za pomocą korespondencji jeńców wojennych. Rzetelność tych danych całkowicie potwierdziła się po zajęciu Serbii. Pierwszy meldunek o wysłaniu korpusu ekspedycyjnego z Włoch do Albanii przekazał Oddział Cenzury! Gdy wiosną 1916 r. Rosjanie przesuwali na front swoje dywizje, lecz Naczelne Dowództwo nie wiedziało, dokąd – to Oddział Cenzury i tylko Oddział Cenzury zdobył informację, że te dywizje idą na Kaukaz, a wkrótce potwierdzono ich przybycie tam, a nawet prawidłowo pokazano trasę jaką pokonały rosyjskie okręty transportowe. O ściśle tajnych transportach rosyjskich kontyngentów do Salonik i Marsylii przez Władywostok zameldowano

już sześć tygodni przed lądowaniem tych oddziałów we Francji. O stosunkach i strukturze wojsk na i za frontem kaukaskim w roku 1916 Naczelne Dowództwo miało tylko całkiem niejasne informacje. Struktura pod moim kierownictwem, której specjalnym zadaniem było rozpoznanie, zdołała nie tylko poznać dokładnie rozmieszczenie i skład jednostek operujących na Kaukazie, lecz także na czas zameldować o wielu przemieszczeniach, o których nie miała pojęcia otomańska kwatera główna. Prace o nieocenionej wartości w dziedzinie militarnej stały się częścią osiągnięć Oddziału Cenzury. Poza tym rozpoznawano nowo wybudowane koleje w krajach nieprzyjacielskich, mosty, fabryki amunicji, fortyfikacje, nowe formacje i ich przegrupowania, wystawianie i rozmieszczenie oddziałów roboczych, sytuację sanitarną nieprzyjacielskich armii, wreszcie całą ewidencję nieprzyjacielskich armii. Dalej w Oddziale Cenzury wprowadzano szeroki program rozpoznawania sytuacji gospodarczej w krajach nieprzyjacielskich, jak wyglądały plony z ostatnich żniw itd. Ręka w rękę z pracą militarną i polityczną na wielką skalę prowadzono wywiad charytatywny. Najbardziej wiarygodne i najdokładniejsze sprawozdania na temat sytuacji, zatrudnienia, stanu zdrowia, traktowania itd. naszych jeńców wojennych dostarczał Oddział Cenzury i placówki pomocowe przez dwa lata opierały całą swoją wiedzę na ten temat prawie wyłącznie na sprawozdaniach Oddziału Cenzury. Najwyższą zasadą pozostawało jednakże szybkie opracowywanie olbrzymiej ilości codziennej poczty przychodzącej (około 450 000 sztuk). Najlepsze zamiary musiały jednak zderzyć się z niechlujstwem cenzury rosyjskiej, która spaliła między innymi całe wory poczty.

Postrzegano jako szczególne miłe dla władz zadanie, polegające na udzielaniu fachowych rad i instrukcji w organizowaniu **tajnych** komunikacji między rodzinami naszych jeńców wojennych z ich bliskimi w krajach nieprzyjacielskich.

Samo narzuca się pytanie, w jaki sposób można było nie ruszając się z biurka w Wiedniu poznać strukturę rosyjskiej armii na Kaukazie albo serbskie Ordre de bataille wyłącznie na podstawie poczty jenieckiej? Jak pewna grupa oficerów rezerwy, landszturmistów i kobiet zdołała wykonać prace, która opromieniłaby dumą każdy sztab generalny? Tylko dzięki cudownej w swojej prostocie organizacji oddziału – w którym nie zasiadał żaden szkodliwy sztabowiec – drogą systematycznie kierowanego aparatu wyluskującego informacje każdego rodzaju, aż do granicznie wyrafinowanej specjalizacji cenzorów, obserwujących wszelkie interesujące fragmenty, jakich w takiej ilości dostarczał codziennie ten olbrzymi materiał!

Generał Cockerill powiedział trafnie: „praca była nadzwyczaj męcząca i monotonna”; ale wplata w to wątki o koniecznej konsekwencji, czy to na polu wojskowym, politycznym czy gospodarczym. Niewinne elementy były odnotowywane, używano ich do porównań, często stosowano jako ostatnie ogniwo łańcucha; z daty listu dawało się dowiedzieć o przemieszczeniu armii, z dziecinnych plotek rosyjskich żołnierzy wysnuwano wnioski o odtransportowywaniu dywizji, dzięki

chemicznemu odczernieniu wykreślonych fragmentów listu poznawano pewne dane o wystawieniu nowych pułków i brygad.

Była to nieustanna, często ponura, a potem znowu brawurowa, pełna napięcia praca, której nie można było podołać samą tylko skoncentrowaną pracą umysłową kryptologa, lecz potrzebna była pomoc językoznawców, grafologów, chemików i kryminologów. Aby odczytać najtajniejsze informacje, stosowano metody, o których także dzisiaj trzeba milczeć. Wykorzystywano pieniądze za wysyłkę dla własnych celów, aby zagłębić się w szczegóły prowadzenia wojny, aby w tysięcznych przypadkach tak pokierować przeciwnikiem, by **sam** – najczęściej nieświadomie – zdradził nawet najbardziej ukryte tajemnice.

Podobnie wyszkolony był także kontrwywiad.

Oddziałowi Cenzury przypadło w udziale to, że jako pierwszy pokazał ogromną wagę zaszyfrowanych pism – tych „okrętów podwodnych wywiadu” i zaczął systematycznie je badać i zwalczać na wielką skalę. Wyniki tej pracy w swoich skutkach wykraczały daleko poza granice cenzury listów. Kontrwywiad nie zajmował się jednakże tylko zwalczaniem przemytu informacji w listach i paczkach, sabotażem itd., lecz obejmował także wynajdywanie i stosowanie nowych środków obronnych oraz kontrolowanie cenzury nieprzyjacielskiej. Przez trzy lata dokładnie nadzorowałem organizację, umiejętności i procedury stosowane przez nieprzyjacielskie cenzury i drogą systematycznej obserwacji szczegółów mogłem uzyskać wyraźny obraz ich działalności. To co generał Cockerill powiedział o strukturze angielskiego oddziału, już w roku 1917 znalazło się częściowo w moim elaboracie odnośnie cenzury.

Ówczesna ocena cenzury angielskiej wynika z następującego zdania z mojego elaboratu: „Jeśli organizacja rosyjskiej i włoskiej cenzury zostanie przejęta przez rząd angielski, to skończy się to paraliżem naszej pracy wywiadowczej”. Mimo zatajenia tego przed angielską opinią publiczną, ja wiedziałem o istnieniu angielskiej „szkoły cenzorskiej”, jako głęboko przemyślanego systemu pocztowego zabezpieczenia, którego żadne inne państwo nie było w stanie stworzyć. Znaliśmy techniczną doskonałość angielskich technik zacierania i usuwania niedozwolonych fragmentów korespondencji i wiedzieliśmy nawet o istnieniu laboratorium zaszyfrowanych pism, oraz o agentach którzy przed pójściem na front byli szkoleni w posługiwaniu się szyframi, aby je zastosować w przypadku wzięcia do niewoli. Mogę z satysfakcją przyznać, że moi angielscy koledzy w tamtejszym laboratorium nie wiedzieli o wszystkim w dziedzinie szyfrów. Nieprzyjacielskie cenzury były okresowo sprawdzane pod kątem stosowania „papierowych patroli” – czyli specyficznej metody rozpoznawczej, za każdym razem klasyfikowano użyte przez nich techniki. Dzięki tej procedurze wciąż wykrywano postępy i nowinki, słabości i błędy przeciwnika, pozyskiwano też bezcenne doświadczenia. Potrafiłem nawet określić umysłowe zdolności niektórych obcych cenzorów. Najgorzej oceniałem cenzurę rosyjską, najwyżej – angielską. Doświadczenia na tym polu zapełniłyby książkę.

Można powiedzieć, że cała opisana tutaj praca opierała się na osobistej inicjatywie jednostek. Naczelne Dowództwo wyciągało od oddziału materiały o nieocienionej wartości, nie umiając jednak często odpowiednio go wykorzystać, nie wpadło również na to, aby drogą polepszeń i centralizacji pozostałych całkowicie zawodnych c. i k. urzędów cenzury pozyskać dla siebie nowe źródła. Jego nieporadność sięgała tak daleko, że gdy Primavesi wskazał na skandaliczne porządki w cenzurach w Polsce i Serbii – nie przedsięwzięto niczego i te „placówki obronne” mogły dalej zamieniać się w gniazda nieprzyjacielskiego szpiegostwa. Setki koncepcji i propozycji łądowało w szufladzie. Dopiero pod koniec 1916 r. pod naciskiem Niemiec i w związku z tym że dłużej już tak być nie mogło – wprowadzono reformy. Ale znów zawiedzione zostały najlepsze zamiary ludzi kreatywnych, najbardziej doświadczonych pod kątem organizacyjnym, pokonanych przez obowiązujący system, dalej wciąż istniała prowizorka, wielki ruch nie doczekał się jednolitej centralizacji.

W Niemczech doświadczenia Oddziału Cenzury. oceniono szybko i konsekwentnie. Dzięki ulepszeniu niektórych metod Hindenburg²⁹⁵, który szczególnie wysoko cenił cenzurę jako źródło informacji, mógł na czas między innymi z meldunków cenzury dowiedzieć się o nadciągającej anglo-francuskiej ofensywie w rejonie Baupame i zaraz potem zdecydować o idealnym momencie na cofnięcie się niemieckiego frontu. Natomiast nasz szef sztabu generalnego do końca 1916 r. nie miał pojęcia o istnieniu Oddziału Cenzury. Być może czerpał z jego źródeł informacji, ale zatajono przed nim skąd te informacje pochodziły. Jego sztabowcy

²⁹⁵ Paul von Hindenburg-Beneckendorff (1847–1934) – niemiecki feldmarszałek i polityk. Od 1866 r. służył w armii, biorąc udział w wojnach z Austrią (1866) i Francją (1870–1871). W latach 1873–1876 studiował w Pruskiej Akademii Wojennej. Oficer SG (1877–1880), potem w sztabie 2 korpusu armijnego w Szczecinie (1881–1883). Szef sztabu 1 dywizji piechoty w Kołobrzegu (1884–1885) i dowódca kompanii fortecznej w Poznaniu. Jako oficer SG służył w sztabie 3 korpusu armijnego w Berlinie. Od 1889 kpt., oddelegowany do pruskiego ministerstwa wojny (1889–1893). Mianowany płk., dowodził regimentem jazdy w Oldenburgu (1893–1893). Potem jako gen.-mjr szef sztabu 8 korpusu armijnego w Koblencji (1893–1900), zaś jako gen.-por. dowódca dywizji piechoty w Karlsruhe (1900–1903). W latach 1903–1911 dowodził 4 korpusem armijnym w Magdeburgu. Od 1911 w stanie spoczynku. Po wybuchu I wojny światowej z powrotem w wojsku. Jako dowódca 8 Armii odniósł zwycięstwo nad Rosjanami pod Tannenbergiem (26–29 VIII 1914) i Jeziorami Mazurskimi (6–15 IX 1914) w Prusach Wschodnich. Uczyniło to z niego bohatera narodowego. Mianowany feldmarsz., został naczelnym dowódcą frontu wschodniego (1914–1916). W latach 1916–1919 szef SG. W tym czasie wywierał duży wpływ na polityczne i wojskowe decyzje cesarza i rządu. Inicjator programu podporządkowania całej gospodarki Niemiec potrzebom wojny. Jesienią 1918 nalegał na zawarcie rozejmu, zaś po podpisaniu traktatu wersalskiego ustąpił ze stanowiska. Po śmierci prezydenta Friedricha Eberta został jako symbol minionej potęgi państwa niemieckiego prezydentem Republiki Weimarskiej (1925–1934). Jako monarchistę określano go terminem Ersatzkaiser (zastępczy cesarz). Dzięki poparciu centrystów i socjaldemokratów zwyciężył Adolfa Hitlera w wyborach prezydenckich w 1932. Umożliwił stworzenie dyktatury faszystowskiej w Niemczech – przekazał urząd kanclerza, a potem pełnię władzy Hitlerowi. Na cześć Hindenburga nazwano linię obronną (145 km), zbudowaną na granicy z Francją po klęsce w 1916 pod Verdun. Autor wspomnień *Aus meinen Leben* (1920). J.Z. Pająk, A. Penkalla, J. Szczepański, *Słownik biograficzny XIX wieku...*, s. 284–285.

przechwalali się sukcesami oddziału i traktowali pomysły Primavesiego jako swoje. Fałszowanie monety na prawo i lewo – ze szkodą dla armii i kraju!

Generał Cockerill mówi, że niemiecki szef sztabu generalnego wyraził uznanie dla działalności angielskiego wywiadu. Uznanie to zamieniło się w podziw, gdy Anglikom udało się to, co częstokroć im umykało: dzięki metodom wywiadu ofensywnego odkryli dotąd sobie nieznane metody pracy naszego Oddziału Cenzury i odpowiadających im placówek niemieckich, a dzięki temu mogli pokrzyżować efekty naszej działalności.

Dziś, gdy ma się już wystarczający dystans do tych spraw, patrząc wstecz widzi się je jasno i przejrzyście w świetle nadchodzących lat pokoju, gdy osłabł już sportowy zapał w podnoszeniu skuteczności naszego wywiadu, to wszystko co wtedy było problemem technicznym staje się drugim planem, ustępując wstrząsającej wiedzy o głębszych przyczynach zdarzeń i zmusza na sam koniec do dalekosiężnej konfrontacji, odzwierciedlającej państwową strukturę i istotę obu stron.

Tu i tam objawia się pełnia koncepcji, duch kreatywności, technicznego postępu, umiejętności dopasowania nowoczesnych idei oraz ogromna ofiarność całych warstw społecznych. **Tutaj** wyhamowane przez wielusetletnie terezańskie zacofanie, zanikające poczucie odpowiedzialności zwierzchników, niewiedza i nieporadność oligarchicznego sztabu generalnego, brak powagi i biurokratyczne skostnienie licznych kręgów urzędniczych i wskutek tego: minimalny pożytek ze wspólnej pracy i roztrwonienie siły życiowej. **Tam** wszechświatowa wszechogarniająca organizacja, wszystko kierowane przez przewidujących i stworzonych w ożywczey pracy przywódców, skoncentrowana na jasno określonych celach, ciesząca się swobodą nieobciążoną urzędniczą rutyną, silnie spajająca ludzi, wykorzystująca pożyteczne energie dzięki odpowiednim metodom, ujmująca w ramy to co możliwe do osiągnięcia, rozbudowana i wyrafinowana w najwyższym stopniu.

rtm. rezerwy Arthur Schütz

^a Gazeta w okładce aktowej z nadrukiem: „Direktion des Kriegsarchivs”. Słowo: „Direktion” wykreślono i dopisano: „Z.Ab.” (prawdopodobnie: Zensurabteilung).

^b W oryginale: „OC”.

Artykuł: przekład z języka niemieckiego, kopia, maszynopis.

ÖStA/KA, FA, AOK GZNB D, „ZS-W”, Kart. 3795 Res. 19, k. 86–89.

